

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ**

Хайдарали МУҲАМЕДОВ

**ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР
ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ ТАРИХИ**
(Ўрта асрлар давлати ва ҳуқуқи тарихи)

II қисм

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонидан ҳуқуқ йўналиши ва тарих йўналиши бўйича Олий
ўқув юртлари талабалари учун дарслик сифатида тавсия етилган**

Тошкент-2003

67.3
М 96

УДК 340(09) (100)
ББК 67. 3я73

Масъул мухаррир: А.Х.Саидов, ҳуқуқшунослик фанлари доктори, профессор.

Такризчилар: Ш.З.Ўразаев, ҳуқуқшунослик фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиги.

Ҳ.Б.Бобоев, ҳуқуқшунослик фанлари доктори, профессор,

О.Т.Хусанов, ҳуқуқшунослик фанлари доктори, профессор,

Мухамедов Ҳ. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи:(Ўрта асрлар давлати ва ҳуқуқи тарихи): Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик/Масъул мухаррир: А.Х.Саидов. Қисм 2. - Т.: Тошкент Давлат юридик институти нашриёти, 2003. - 480 бет.

Сарлавхада: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги.

Дарслик «Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи» фани дастури асосида ҳуқуқий ва тарихий фанларнинг энг сўнгги ютуқларини ҳисобга олган ҳолда ёзилди. Унда ўрта асрларда Ғарбий, Марказий ва Шарқий Европа мамлакатлари: Франклар давлати, Франция, Германия, Англия, Византия, Россия ҳамда Шарқ мамлакатларидан Араб халифалиги, Хитой, Япония ва Ҳиндистонда давлат ва ҳуқуқнинг ривожланиши хусусиятлари ва қонуниятлари хронологик изчилликда ёритилди. Дарслик олий ўқув юртларининг ҳуқуқ, тарих йўналишлари талабалари, магистрлари, ўқитувчилари ва жаҳон мамлакатлари давлатчилиги ва ҳуқуқи тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган.

© Ҳайдарали Мухамедов.

© Тошкент Давлат юридик институти, 2003 й.

СЎЗ БОШИ

Маълумки, тарихшунослик илмида ўрта асрлар тарихи узоқ даврни - милоднинг V-XVII асрларини ўз ичига олиб, уни дунё халқларининг деярли хаммаси ўз бошидан кечирган. Қадимги дунё давлати ва ҳуқуқи тарихида кўриб чиқилганидек, қадимги дунё қулдорлик жамияти Шарқ дунёсида вужудга келиб, Миср, Бобил, Ҳиндистон, Хитой мамлакатларида ўзининг юксак тараққиётига еришган. Унинг сўнгги даврида юксак ривожланиш маркази аста-секин Ғарб дунёсига кўчди.

Феодализм жамияти еса худди шу инсоният маданияти тарихида муҳим ўрин тутган Европа мамлакатларида айниқса тез ривожланиб, катта муваффақиятларга еришди. Биз қулдорлик жамияти Ғояларининг юкса-лишини, унда пайдо бўлган қарама-қаршиликларни, унинг таназзулини милоднинг V асридан бошлаб, асосан, Рим қулдорлик империяси мисолида ўрганамиз. Ўрта асрлар тарихидаги енг муҳим воқеалар қаторида христиан ва ислом динларининг пайдо бўлиши ва кенг тарқалишини алоҳида таъкидлаш лозим.

Ғарб мамлакатлари феодал жамияти, давлатчилиги ҳамда ҳуқуқшу-нослигида христиан динининг ҳукмрон динга айланиши қанчалик ахамият касб етган бўлса, ислом динининг яратилиши ва тарқалиши ҳам Шарқ дунёсидаги юксак маданиятнинг вужудга келишида шунчалик хисса кўшди. Ўрта асрлар Ренесанси, Уйғониш даврининг жаҳон халқлари мада-ниятига кўшган хиссаси бениҳоя катта.

Ўрта асрларда дунёнинг турли қисмларида кўпдан-кўп ва турли ижтимоий-иқтисодий, давлат-ҳуқуқий жараёнлар содир бўлган. Бу даврда феодализмнинг бутун дунё миқёсида ўрнатилиши қулдорлик ва айниқса, ибтидоий-жамоа тузумига нисбатан прогрессив ходиса бўлди.

Феодализмнинг келиб чиқиши дунёнинг турли минтақаларида мазму-ни, шакли ва пайдо бўлиш вақти бўйича турлича юз берган. Дастлаб қадимги сивилизатсия марказлари ва тегишлича давлатлар: Хитойдаги Хан подшолигида, Ҳиндистондаги Гупталар давлатида, Ўрта Осиёдаги Кушон подшолигида, Ерондаги Сосонийлар подшолигида ва Месопатамияда аста-секин янги ишлаб чиқариш усули ривожланди. Европада еса аввало кечки Рим империясида

қулчилик муносабатлари емирилди ва илк феодал элементлар туғилди.

Баъзи халқлар феодализмга ва феодал давлатга бевосита ибтидоий-жамоа тузумидан қулдорликни четлаб ўтган. Бу жараён келт, герман, славян, турк, мўғул ва кўпгина бошқа қабилаларда юз берган. Мазкур халқлар мамлакатларининг табиий шароитлари қадимги сивилизатсия минтақалариникига қараганда анча ноқулай еди. Бу халқларда ишлаб чиқарувчи кучлар ортқча махсулотнинг пайдо бўлишини таъминлаш даражасига еришган пайтда уларда ахолининг ўсиши бошланган, синфий жамият ва давлатнинг туғилиши сезилиб қолган.

Феодализм асосларининг шаклланиши қулдорлик ва уруғдошлик жами-ятлари негизларида вужудга келган “илк феодал” элементларни синтез қилиш йўли билан ҳам амалга ошган. Бу ҳолат собиқ Рим империясининг қўшни қабилалар томонидан босиб олинган провинсияларида юз берган еди. Бу ерларда, бир томондан, қулдорлик муносабатларининг, иккинчи томондан, босқинчи қабилаларда уруғчилик муносабатларининг емирилиши натижасида илк феодал элементларнинг шаклланиши юз берди.

Босқинчи қабилалар Римдаги дастлабки феодал муносабатларга дуч келиб унга мослашиб кетган еди. Феодализмнинг вужудга келиши инсоният тараққиётининг дастлабки даврларида ишлаб чиқарувчи кучларнинг умумий тараққиётида ижобий рол ўйнади. Лекин жараённинг салбий томони босқинчи қабилалар томонидан ишлаб чиқарувчи кучларнинг анча издан чиқарилганлигида, натурал хўжаликка қайтишда, ахолининг катта қисми уму-мий маданий-маърифий даражасининг анча пасайганлигида намоён бўлди. Бунинг оқибатлари узоқ вақт мамлакат ривожига салбий таъсир кўрсатди ва фақат бир неча асрлар мобайнидагина тугатилди.

Шунинг учун XV-XVII асрлардаги Европанинг гуманист олимлари бу вақтни Европа тарихининг “тонготари” деб хисоблаб, уни Антик ва Уйғониш даврлари оралиғидаги “ўрта” давр деб атайдилар. Оқибатда, “ўрта асрлар” деган ибора келиб чиқиб, у тарих фанида V-XVII асрларга нисбатан қўлланиладиган бўлиб қолди.

Тарих фанида ўрта асрларни феодализм¹ даври деб аташ ҳам қабул қилинган.

¹ «Feodalizm» iborasi birinchi marta 1789 yilgi Fransiya burjua inqilobi davrida fransuz adabiyotlarida qo'llanilgan va eski german termini «fedum»dan kelib chiqib, yer mulki ma'nosini anglatadi.

Ушбу дарслик муаллиф томонидан 1999 йилда еълон қилинган Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи (Қадимги дунё давлати ва ҳуқуқи тарихи) II қисм дарслигининг мантиқий давоми ҳисобланади. Кези келганда шуни таъкидлаш жоизки, у 2000 йилнинг энг яхши дарсликларидан бири сифатида республика танловида совринга сазовор бўлган еди.

Ўрта асрлар давлати ва ҳуқуқи тарихига бағишланган мазкур дарслик-да Ғарбий, марказий ва шарқий Европа мамлакатларидан Франклар давлати, Франция, Германия, Англия, Византия ҳамда Россияда, Шарқ мамлакатларидан Араб халифалиги, Хитой, Япония ва Ҳиндистонда ўрта асрлардаги давлатчилик тарихи, ҳуқуқнинг ривожланиши масалалари батафсил ва изчил, хронологик тартибда Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган дастур асосида баён қилинади. Бунда ҳар бир мамлакатнинг давлат ва ҳуқуқи ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари, туркум мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи ривожланишининг умумий қонуниятларини ёритишга ҳаракат қилинади.

Дарсликни ёзишда фаннинг энг сўнгги ютуқларидан, жуда кўп ҳуқуқшунос олимларнинг асарларидан, ўқув қўлланмалари, дарсликлар, тари-хий-ҳуқуқий ёдгорликлардан фойдаланилди. Ушбу дарслик ўзбек тилида биринчи ишлардан бўлганлиги сабабли айрим камчиликлардан холи бўлмас-лиги мумкин. Умид қиламизки, китобхонлар бу ҳақдаги ўзларининг холисона фикр ва мулоҳазаларини муаллиф билан самимий баҳамлашадилар.

БИРИНШИ БЎЛИМ

ЎРТА АСРЛАРДА ЕВРОПА МАМЛАКАТЛАРИ ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ

И БОБ. ЕВРОПАДА ЎРТА АСРЛАР ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аввало шуни айтиб ўтиш керакки, Ғарб ва Шарқ мамлакатларида феодал ер мулкчилигини кулдорлик давридаги мулкчиликдан фарқлайдиган ўзига хос хусусиятлари бор. Масалан, Ғарб мамлакатларида ернинг олий егаси монарх (қирол, князь, император) ҳисобланиб, бошқа феодаллар ундан хизмат евазига ёки бошқа шартлар билан ер олганлар. Улар еса бу ерни учинчи шахсга маълум шартлар евазига берганлар. Ер берган феодал сюзерен, олгани еса вассал деб аталган. Шундай қилиб, Ғарбий Европа мамлакатларида ерга егалик қилишнинг ўзига хос хусусиятлари унинг иерархик (поҒонама-поҒона) характерида бўлиб, бу ҳодиса махсус шарт-номалар (инвеститура)да ифодаланадиган сюзеренитет-вассалитет муносабат-ларини туғдирган.

Шарқ мамлакатларида бундай егалик бўлмай, ер давлат мулки ҳисобланарди. Йирик ер егалари давлатга бўйсунардилар, деҳқонлар ва ҳу-нармандлар еса бевосита давлатга рента-солиқ тўлардилар.

Ерга нисбатан давлат мулкчилигининг мавжудлиги ўрта аср Шарқида давлатнинг нисбатан марказлашишида муҳим омил ҳисобланган, лекин XVII-XVIII асрларга келиб капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг ривож-ланишига тўсиқ бўлиб қолган.

Жамиятнинг базисида феодал муносабатлар ўрин олгач, унинг сиёсий устқурмасида ҳам базиснинг характери ифодалайдиган ўзгаришлар рўй берди.

Феодал ишлаб чиқариш муносабатларининг тараққий етиши билан давлатчилик ҳам ривожланди. Европада бу жараён асосан қуйидаги тўртта: илк феодал монархияси, сенорлик монархияси (феодал тарқоқлик), табақа-вакиллик монархияси ва мутлақ монархия босқичларидан ўтди. Бироқ бу босқичларни ҳамма Европа мамлакатлари бир вақтда ва тўлиқ босиб ўтмади. Ҳар бир мамлакат миллий тарихининг ўзига хос хусусиятлари ҳам ана шундан келиб чиқади.

Шуни кўрсатиб ўтиш жоизки, Шарқ мамлакатлари ўз тараққиётида бундай даврларни тўлиқ босиб ўтмади. Кўпчилик олимлар кўрсатишича, Шарқ феодал давлатлари ташкил топган вақтидан бошлабоқ мутлақ монархия шаклида бўлиб, бу давр узок давом етди.

Феодал жамиятида ва унинг сиёсий ташкилотларида черков мафкуриси катта рол ўйнаб, диндорлар имтиёзли табақа ҳисобланган. Шарқий ва Ғарбий Европада христианлик, Осиёнинг бир қанча мамлакатларида ислом, Хитой, Японияда конфутсийлик ва буддизм ҳукмрон диний мафкура ҳи-собланган.

Христианлик Европада ягона дин бўлиб, у кишиларнинг бутун ҳаётини ўзига бўйсундирган, кишилар туғилганидан то вафот етганларига қадар черков назорати остида бўлганлар. Христианлик, гарчи камбағал ва қулларнинг дини сифатида вужудга келган бўлса ҳам, кейинчалик у бутун Ғарбий Европага ёйилди. 325 йилда христиан черковнинг биринчи собори (йиғилиши) чақирилди. 1054 йилда Рим ва Константинопол черковлари ўрта-сидаги асрий низолар тугаб, христианликда узил-кесил иккита черков, иккита мазҳаб-православие ва католицизм қарор топди. 1232 йилда Рим папаси даҳрийларга оид ишларнинг барчасини доминикан-монахлар жамоаси ҳал етиши туғрисида фармойиш чиқарди.

1252 йилда ендигина шаклланаётган инквизиция - черков судига тергов қилишда қийнаш усулини қўллашга рухсат берилди. Ана шу тариха ўрта аср черков инквизицияси (суди) ташкил топди ва у даҳрийлик, фолбинлик, диндан қайтиш, яқин қонқариндошларнинг никоҳга киришлари, бевафолик, ёлғон гувоҳлик, тухмат, ҳужжатларни қалбакилаштириш, оғирлик ва узунлик ўлчовларини сохталаштириш, судхўрлик, шунингдек, никоҳ-оила муносабатларидан келиб чиқадиган барча ишларни ўз судловига олди. Инквизиция суди, айниқса, ўрта аср Испаниясида кўплаб одамларни ёқиб юборишга ҳукм етди².

1481 йилда Испанияда "илоҳий трибунал" тузилди. Бош инквизитор Чорквемада фаолият кўрсатган 15 йил ичида 8220 киши даҳрийликда айбланиб, ёқиб юборилди, 89326 киши бошқа жазоларга ҳукм қилинди. Вол-тернинг маълумотларига қараганда, Ғарбий Европада 100 мингдан ортиқ киши фолбинлик, худосизликда айбланиб ёқиб юборилди. Буларнинг ичида Франциянинг миллий

² Qarang: Хрестоматия памятников феодального государства и права.-М.:Госюриздат, 1961.-505- бет.

қахрамони Жанна ДъАрк, УйҒониш даврининг буюк олими Жордано Бруно, чех гуманисти Ян Гус ва бошқалар бор³.

Ғарбий Европа шаҳарлари X-XII асрларда савдо ва ҳунармандчилик марказларига айланади. Шаҳарлар дастлабки вақтларда диний ва дунёвий феодаллар ерларида ташкил топганлиги учун уларга қарам еди. Кўп вақт ўтмай улар ўз еркинликларининг сиқиб қўйилишига қарши кураш натижасида мустақилликни қўлга киритади ва айримлари ҳатто республика шаклидаги ша-ҳар-давлатларга айланади (Италияда). Айримлари ўзини-ўзи бошқариш ҳуқуқини қўлга киритади (Англияда), айримлари еса империя еркин шаҳарлари мақомини олади (Германияда). Шаҳарларнинг энг муҳим ю-туҒи барча фуқаролар еркинлигининг тан олиниси еди.

«Агар крепостной, - дейилади шаҳар ёрликларида, - шаҳарда бир йилу бир кун яшаса, шу вақт унинг хўжайини унга бўлган егалик ҳуқуқини даъво қилмаса, у озод ҳисобланади».

Дворянлардан ўзини ҳимоя қилиш ҳамда шаҳар солиқларини тенгрок тақсимлаш мақсадида шаҳар аҳолиси иттифоқларга бирлаша бошлайди. Ҳу-нармандлар ўзларининг сеҳларини, савдогарлар еса ўз гилдияларини туза-дилар. Ўрта аср сеҳлари бир касбдаги Ҳунармандлар иттифоқидир. Ҳар бир сеҳ, гилдия ўз устави ва оқсоқолига, шунингдек, судига ега еди. Сеҳларнинг тузилиши феодализмнинг қонуний натижасидир. Шунинг учун ҳам сеҳлар фақат Ғарбий Европа мамлакатларидагина емас, Япония, Хитой, Ўрта Осиёда ҳам ўзига хос кўринишларда учрайди.

Европада XVII асрга келиб феодализмнинг инқирози белгилари на-моён бўла бошлайди. Антифеодал инқилобларнинг яқинлашиши билан дав-лат ва ҳуқуқ тизимининг янги демократик тамойилларини асословчи ва бун-да кўпинча антик демократия тажрибасини мисол тариқасида кўрсатувчи сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар ривожланди.

Ғарбий Европа мамлакатлари давлатларининг ривожланиши билан бирга уларнинг ҳуқуқий тизимлари ҳам ривожланиб борди. Феодал тарқоқлик даврида бу жараённинг муҳим белгиси ҳуқуқ «партикуляризм»⁴, яъни бутун мамлакат учун ягона ҳуқуқнинг йўқлиги еди. Ҳуқуқ ”партикул-яризм”нинг бартараф етилиши, айниқса, табақа-вакиллик монархияси даври-дан бошлаб

³ **Qarang:** Анашкин Г.С. Смертная казнь в капиталистических государствах. Историко-правовой очерк.- М.:Госюриздат, 1971.-25-бет.

⁴ **Partikulyarizm** – lotincha “bo`lak”, “qism” so`zlaridan olingan bo`lib, bu yerda bir mamlakat ichidagi provinsiyalar, knazliklar va shaharlar huquqining turli-tumanligi va xilma-xilligi ma'nosida ishlatilmoqda.

жадаллашди. Ғарбий Европанинг қитъа қисми мамлакатларида ҳуқуқ шакллариининг ўзаро яқинлашуви юз беради. Англия феодал ҳуқуқи алоҳида, мустақил ҳолда ривожланиб борди. Шу тариқа, тез орада Ғарбий Европа ҳуқуқи иккига: инглиз-саксон ҳуқуқи ва қитъа ҳуқуқига ажралиши белгилари намоён бўла бошлади.

Шарқда ўрта асрлардаги йирик мамлакатларнинг феодал давлати ва ҳуқуқи тарихи бошқачароқ бўлган. Бу ерда асосан кучли бюрократик давлат аппаратига асосланган деспотик бошқарув шакли сақланиб қолди. Монарх ҳокимиятини амалга оширишдаги баъзи миллий фарқлар асосан унинг мазмуни ва моҳиятини ўзгартирмасди. Бу ерда давлат бошлиғи умуман ҳар доим мамлакатдаги бутун ерларнинг олий егаси сифатида майдонга чиқди. Унинг бу ҳуқуқи авлоддан-авлодга мерос тариқасида ўтиб турарди. Бундан ташқари, Шарқда ер егалиги муносабатларида жамоа ер егалиги-нинг узоқ вақт сақланиб қолганлиги ва турғун характерга ега бўлганлигини кузатиш мумкин. Эксплуатациянинг асосий шакллари, биринчи навбатда полизчи-деҳқонлардан ҳукмрон синф фойдасига рента солиғи олиш тенг даражада сақланиб қолганди.

Шаҳарларда кустар ишлаб чиқариш ва савдо ривожланди. Ўша вақт учун такомиллашган буюмлар, йирик архитектура иншоотлари ва бошқа шоҳ санъат асарлари яратилди, кўп ихтиролар қилинди. Ҳатто бу соҳада ўз давридан одимлаб кетиш ҳолларини кўрамиз. Лекин шаҳар маҳсулоти асосан ҳукмрон синф еҳтиёжларини қондириш ва ташқи савдо учун кетган. Қиш-лок жамоалари асосан натурал, турғун хўжалик юритиб, фақат ички бозорни ривожлантирган, товар ишлаб чиқаришнинг ўсишига мослашмаган ва оқибатда янги ижтимоий муносабатларнинг шаклланишига тўсқинлик қилган. Бу, албатта, мутлақ турғунликни англамайди, жамият аста-секин бўлса-да ривожланишда давом етди.

Табийки, феодализм тараққиёти даври фақат ижобий воқеалардан ташкил топмади. Инсоният тарихидаги ҳеч қандай жамиятда ҳукмрон синф вакил-ларининг шахсий еркинликлари ва ҳуқуқлари феодал жамиятдаги каби чексиз худбинлик даражасига кўтарилмаган. Ўз навбатида, ҳеч қачон оддий фуқароларнинг аҳволи ҳам феодализмдаги каби оғир ва таҳқирли бўлмаган. Инсоният тарихидаги ҳеч бир даврда мавжуд қонунлар ва тартиблар феодализмдаги каби фақат заифлар томонидан бажарилиши талаб қилинган жамиятни учратмаймиз. Ўрта асрларда жаҳон халқлари ўз бошларидан кўплаб кулфатларни: очарчилик, ўлатлар, урушлар ва

талончиликларни кечирди. Улар ўзларининг таҳқирли, оҒир ҳаётларини ўзгартириш учун кўзҒолонлар уюштирдилар. Буларнинг оқибати ўлароқ ўрта асрларга ва ўз навбатида, абсолют монархия тузумига чек қўйган инглиз ва франсуз инқилоблари сингари инқилоблар натижасида инсоният янги даврга қадам қўйди.

II БОБ. ФРАНКЛАР ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ **(V аср - IX асрнинг биринчи ярми)**

- *Франклар давлатининг ташкил топиши ва тараққиёт босқичлари.*
- *Франклар давлатининг ижтимоий тузуми.*
- *Франкларнинг давлат тузуми.*
- *Франклар давлатида ҳуқуқнинг асосий белгилари.*

1. Франклар давлатининг ташкил топиши ва тараққиёт босқичлари

Маълумки, варварларнинг Рим империясига бўлган муносабати IV аср охирларига келиб жуда кескинлашиб кетган еди. Империянинг заифлашуви варвар қабилаларига империя чегарасидан деярли бемалол ўтиб, унинг ҳудудини егаллаб олиш учун имкон берди. Империя варварларнинг сиқувини яна бир оз вақт тўхтатиб тура олар еди, лекин у иттифоқчилар тарзида хизмат қилаётган варварларнинг ўзини ёрдамига таянган чоғдагина шундай қила олар еди. Аммо иттифоқчиларнинг душманга айланиши осон еди: бу-нинг олдини олиш учун империя уларга тобора кўпроқ ён беришга мажбур бўлмоқда еди.

Герман қабилалари II-IV аср ўрталарида ўзларининг ишлаб чиқариш кучларини анча ривожлантирдилар. Улар ўз ерларини Сезар ва Татсит замо-нидагидан яхшироқ ишлай бошладилар. Уларда ҳайвонларнинг насли (жум-ладан, отларнинг насли) яхшиланди. Ҳунармандчилик тараққий етди. Че-гара вилоятида яшовчи германлар римлик савдогарлар билан савдо-сотик қила бошладилар. Варварларнинг аҳолиси тобора кўпайиб бораётганлиги сабабли ер масаласи жуда кескин масала бўлиб қолди. Варварлар аҳолининг ошиб-тошиб кетаётганлигини сезмоқда еди. Улар империянинг серҳосил ва қисман бутунлай ишлов берилмаган ерларини ишғол қилишга интилдилар. Бутун бир варвар қабилаларининг Рим империясига қарши кескин кураш олиб боришига олиб келган энг муҳим ва асосий сабаб ер танқислиги еди.

Бу вақтга келиб герман қабилаларининг ичида катта ўзгаришлар содир бўлди. Герман жамиятининг тобора кўпроқ табақаланиб бориши – зода-гонларнинг ажралиб чиқиши, уларга қарам бўлган кишилар сонининг кўпайиши ва ҳоказолар билан бир қаторда,

қабилаларнинг катта-катта иттифоқ-ларга бирлашуви жараёни ҳам юз бермоқда еди. Қуйи Рейнда ҳам бирлашув жараёни вужудга келаётган еди. Қуйи Рейнда ҳамда Ютлан-дия ярим оролида инглиз-сакс қабилалари бирлашмаси; Ўрта Рейнда франк қабилалари иттифоқи; Юқори Рейнда аллеманлар иттифоқи; Елбада ва Елбанинг нариги томонида лангобардлар, вандаллар, бургундларнинг иттифоқлари ташкил топди. Бундан илгарироқ готларнинг иккита иттифоқи - вестготлар иттифоқи ва остготлар иттифоқи вужудга келиб, буларнинг ҳар бири Дунай ва Қора денгиз бўйи ҳудудида кўп қабилали давлат ташкил қилган еди.

IV асрнинг охиридан бошлаб ва, айниқса, V асрда варварлар ёппасига Рим империяси ҳудудига қараб йўл олиб, уни аста-секин истило қила бошладилар. Тўғри, бу истило қилиш қарийб бутун бир асрга чўзилди. Ғарбий Рим империяси тобора қулаб бораётган еди. Чунки варварлар империяни истило етиш билан бир вақтда империя ҳудудига ўзларининг бу-тун оилалари, уй анжомлари, сигир-бузоқлари ва ҳоказолари билан кўчиб келиб, ўрнашаётган еди. Шунинг учун IV асрнинг охири ва V асрнинг ҳамма-сини ўз ичига олган бу даврни тарихчилар одатда Халқларнинг буюк кў-чиши даври деб атайдилар.

V аср охирига келиб германлар Ғарбий Рим империяси ҳудудига: вандаллар Шимолий Африкага, вестготлар (Ғарбий готлар) Испанияга, ост-готлар (шарқий готлар) Италияга, франклар Галлияга, инглизлар билан сакслар Британияга жойлашдилар. Германлар шу жойларда ўз давлатларини барпо қилдилар.

Рим империяси ҳудудида тузилган варвар қиролликлари ичида энг каттаси ва кучлиси франклар қироллиги еди. Франклар бора-бора бургундларни бўйсундирдилар. Галлиядан вестготларни суриб чиқардилар. Италияда ланго-бардларни забт етдилар ва Рейннинг нариги томонидаги герман қабилалари-нинг деярли ҳаммасини ўзларига итоат еттирдилар.

Франкларнинг ўзлари ҳам дастлаб Рейннинг нариги томонида яшар едилар. Уларнинг ота-боболари Татситнинг асарида ҳар хил номлар билан, чунончи, хамавлар, сукабрлар, батавлар ва бошқа номлар билан аталган. "Франк" деган ном (бу сўзни "жасур", "еркин" деб таржима қилишади) II асрнинг ўрталаридагина пайдо бўлиб, қандайдир битта қабила емас, балки Рейннинг ўрта ва қуйи оқимларида яшаган бутун бир гуруҳ герман қаби-лаларига тааллуқли умумий бир ном еди, бу қабилалар дастлаб Рейн дарёсининг ўнг

қирҒоҒида яшардилар. Дастлаб улар римликларга нисбатан душманлик муносабатида бўлдилар, кейин бу муносабат анча дўстона муносабатга айланди. 451 йилдаги Каталаун жангида иттифоқчилар федератлар сифатида римликлар тарафида туриб гуннларга қарши урушдилар. Ўша вақтда-ёқ улар катта-катта икки гуруҳга бўлинган бўлиб, бир гуруҳи (улар Рейн-нинг қуйи оқимида яшардилар) денгиз бўйи франклари ёки сали франклари деб (лотинча "салум" - денгиз сўзидан), иккинчи гуруҳи Рейннинг ўрта оқимида (ҳар икки қирҒоқда) яшаган франклар - қирҒоқ франклари ёки рипуар франклари деб (лотинча "рипа"- қирҒоқ сўзидан) аталар еди. Булардан энг кучлиси сали франклари бўлиб, улар Галлиянинг Гъарбига қараб бордилар.

Франклар милоднинг IV асрларида Рим империясининг Галлия вилоя-тига кўчиб кела бошлаган. В асрда Ғарбий Рим империясининг аҒдари-лиши билан франклар унинг ҳудудида ўз қиролликларини барпо етиб, ўз ҳудуд-ларини кенгайтириб борадилар. Рим ерларини босиб олиш натижасида франкларда давлатнинг ташкил топиш жараёни ниҳоясига етади. Бироқ бу ерда уруҒ-дошлик тузуми бирданига йўқолиб кетмади.

Франклар босиб олган ерларни бошқариш учун бошқарув органлари ташкил етишлари зарур бўлиб қолди. Ендиликда ески уруҒдошлик органлари - оқсоқоллар кенгаши, халқ лашкарбошилари Рим империяси ерларини бош-қаришга тўҒри келмай қолган еди. Лашкарбошининг ҳокимиятини ку-чайтириш зарурияти келиб чиқади. Оддий лашкарбоши энди ҳақиқий якка ҳокимга - қиролга айлана боради. Қирол уруҒдошлик тузуми шароитидаги уруҒ жамоаларига тегишли мол-мулкларни ўзиники қилиб ола бошлайди. Халқ мулкини тортиб олиб, ҳадя ва мукофот сифатида ўз яқинларига, аскарларига ва хизматкорларига улашиб беради.

Сали франкларининг Меровинглар сулоласига мансуб қироли Хлодвигнинг подшолик тарихи (481-511йиллар) франклар ҳаётида рўй берган катта-катта ўзгаришлар билан боҒлиқ. Хлодвиг барча франк қабилаларини бирлаштириб, 486 йилда Галлияни истило қилади. Римнинг бу вилояти ҳали варварлар томони-дан забт етилмаган бўлиб, Рим империяси қулагандан кейин Шимолий Галлиянинг амалда қироли бўлиб қолган Сиагрий деган римлик маҳаллий магнат томонидан идора қилинарди, бу вилоятнинг маркази Париж еди. Сиаг-рий франкларга сал бўлса-да, жиддий бир қаршилик

кўрсата олмади. Суассон шахрига яқин жойда шиддатли жанг бўлди. Рим кўшинлари франклар томонидан тор-мор етилди.

Хлодвиг катта ва муҳим ҳудудни - Сена ва Луара дарёлари ҳавзасини забт етиб, франкларга мўл-кўл ерни тақсимлаш имконига ега бўлди. Дарёлари жуда кўп, ери серҳосил, деҳқончилик учун қулай ва қайинзор ўрмонларга бой бўлган кенг, лекин римликлар вақтида ҳувуллаб қолган бу ҳудудга бошдан-оёқ франклар кўчиб келди.

90-йилларнинг ўртасида Хлодвиг ва унинг дружинаси томонидан, кейинроқ еса оддий франклар ва уларнинг оила аъзолари томонидан христианлик-нинг қабул қилиниши Франклар қироллигининг янада ривожланиши учун катта аҳамиятга ега бўлди. Галлия ва Римдаги еътиборли маҳаллий руҳонийлар Хлодвигни ва бошқа Франк қиролларини зўр бериб қўллаб-қувватладилар. Бу нарса франкларнинг Галлия жанубидаги қолган ерларни - Вестготия ва Бургундияни бўйсундиришини анча осонлаштириб, франкларнинг ўз ораси-дан ҳам қирол ҳокимияти таъсирининг ортишига ёрдам берди. Хлодвиг қол-ган барча сали ва рипуар қиролларини секин-аста қира бориб, жуда катта янги қиролликнинг яккаю ягона қироли бўлиб олди, у (Рейннинг нариги томонидаги ерлардан ташқари) Галлиянинг тўртдан уч қисмини ўз ичига олар еди.

Хлодвигнинг ўғил ва неваралари қиролликни тез-тез тақсимлаб ва қайта тақсимлаб туришларига, доимо ўзаро урушлар олиб боришларига қарамай, қиролликнинг чегараларини кенгайтиришни давом еттирдилар. 534 йилда улар Бургундияни забт етдилар, 542 йилда вестготларнинг Галлиядаги охириги ер-лари ҳам босиб олинди, Рейннинг нариги томонида еса Алемания, Тюрин-гия, Бавария ҳамда сакс қабилаларининг баъзилари франкларга бўйсунди. VI асрнинг иккинчи ярмида Франклар қироллиги барча варвар қиролликлари ичида енг катта қироллик еди. Илгари Теодорих даврида остготлар қўлида бўл-ган гегемонлик енди франклар қўлига ўтди.

Меровинглар сулоласи деб ном чиқарган Хлодвиг сулоласи ўзаро урушлар натижасида заифлашиб борди. Айниқса бу Хлодвигнинг неvara ва еваралари ўртасидаги қирқ йиллик урушда жуда билиниб қолди. Қирол Дагоберг (629-639-йиллар) мамлакатни қисқа вақт бирлаштириб туришига қарамай, франклар монархияси инқирозга юз тута бошлади. Қирол давлат ерларининг тобора таркана қилиши, ўз аскарларига тақсимлайвериши натижасида унинг ҳокимияти кучсизланиб, ер егаларининг (ер магнатларининг) ҳокимияти кучайиб кетди. Дагоберг ўлганидан кейин шундай бир

давр бошландики, 639-751 йиллар ўртасидаги бутун бир даврни ўша вақтдаги кишиларнинг ўзлари ҳам “ялқов қироллар” даври деб атагандилар.

VII-VIII асрларда Меровинглар фақат номигагина қирол бўлиб, уларнинг ҳақиқий ҳокимияти йўқ еди. Уларнинг қўлида қирол ерларининг озгина қисмигина қолганди. Бутун маъмурий, суд ва ҳарбий ҳокимиятни маҳаллий магнатлар тортиб олди. Нейстрия, Бургундия ва Австразияда енг йирик зодагон хонадонлар етишиб чиқиб, улар ўз юртларида қирол маёрдамлари сифатида бутун ҳокимиятни ўз қўлларига олдилар. Бир вақтлар, яъни дастлаб-ки Меровинглар даврида қирол саройида ешик оғаси лавозимида ишлаган киши маёрдам (луғавий маъноси: ”хонадон оғаси”), яъни сарой бош-лиғи деб аталарди. Енди еса маёрдамлик ҳақиқатда парчаланиб кетган Франк давлатининг айрим бўлақларида жорий етилган енг юқори маъмурий мансаб бўлиб қолганди.

Давлатни бошқаришда маёрдамлар - сарой бошқарувчилари ҳал қилувчи рол ўйнай бошладилар. Мамлакатни чуқур инқироздан сақлаб қолишда Австразия маёрдамлари - Пипинидлар катта рол ўйнади. Айниқса, мамлакатни сиёсий жиҳатдан қайта бирлаштиришда маёрдам Карл Мартелл (“Тўқмоқ”) ҳал қилувчи ўрин тутди. У 715 йилдан 741 йилгача мам-лакатни идора етиб, қирол ҳокимиятини мустаҳкамлаш борасида жуда катта ишлар қилган, бир қанча ислохотлар ўтказганди. Натижада қирол ҳокимияти анча кучайди ва мамлакатнинг қуроли кучлари мустаҳкамланди.

Карл Мартеллнинг тахт вориси Пипин III Пакана (741-768 йиллар) ҳам аввал фақат маёрдам унвони билан юрди. Меровинг қироллари одатдаги тар-тиб билан бири ўрнига иккинчиси келиб турди, лекин улар давлатни идора қилиш-да ҳеч бир қатнашмас едилар. Ниҳоят, Пипин давлат ўзгариши ясаб, ҳар қандай ҳокимиятдан маҳрум бўлган ески сулолани тахтдан туширди. Бу ўзгариш Рим папасининг фаол ёрдами билан амалга оширилди.

751 йилда Суассон шаҳрида франк зодагонлари йиғилишида Пипин франк қироли деб еълон қилинди. Шу вақтдан бошлаб янги сулола - Каролинглар сулоласига асос солинди. Пипин ўз сиёсати билан франк қироллигининг равнақи учун замин тайёрлади. Унинг ўғли Буюк Карл даврида Франклар давлати империяга айланди.

Буюк Карл Каролинглар сулоласининг енг атоқли намояндаси еди (сулола ҳам унинг номи билан аталган). У 46 йил (768-814 йиллар) ҳукм-ронлик қилди. Буюк Карл катта саркарда ва истилочи

еди. Таркиб топаётган Франклар давлати Буюк Карл даврида жуда катта агрессив сиёсат юргизилди. Жуда кўп жойларни истило қилиб, Буюк Карл улкан ва қудратли давлатга бош-лиқ бўлди. Рим империяси қулагандан кейин Ғарбий Европада Буюк Карл давлатидек катта давлат дунёга келмаган еди: бу давлат франклардан ташқари ўнлаб бошқа қабила ва халқларни ўз ичига олганди.

Франк қироли қўли остидаги ерларнинг жуда кенгайиб кетиши, табиқ, Буюк Карл ва унинг маслаҳатчиларини қирол унвонини (титулини) ўзгартириш тўғрисида ўйлашга мажбур қилди. 800 йилда Буюк Карл Римда бўлган вақтида папа унга "римликлар императори" тожини кийдирди ва шу тариқа Бу-юк Карл император деб ёллон қилинди. Аммо бу унча мустақкам импери-я емас еди. 814 йилда Буюк Карл 72 ёшида вафот етганидан сўнг унинг империяси узок умр кўрмади. Бу илк ўрта аср ҳарбий-феодал монархияси бўлиб, унда чинакам марказлашув учун етарли даражада иқтисодий база йўқ еди. Натурал хўжалик ҳукмронлиги, айрим вилоят ва туманларнинг ва ҳатто, айрим поместеларнинг ҳам биқиклиги, шаҳарлар ва савдонинг кам ривожланганлиги империянинг муқаррар тарзда парчаланиб кетишига сабаб бўлди.

843 йилги Верден шартномасига кўра Франклар давлати бўлиниб кетди ва Галлия (Франсия), Бовария ва бошқа ерлар империядан ажралиб чиқ-ди. Оқибатда бу ерлар Германия ва ниҳоят Италия давлатлари таркибига кирди. Франклар давлати шу тариқа ўз умрини ўтаб бўлди.

Шундай қилиб, франкларнинг босқинчилик урушлари уларда давлатнинг ташкил топиш жараёнини тезлаштирди. Франкларда давлат ташкил топишининг асосий сабаблари еркин жамоанинг емирилиши, унинг синфий табақаланиши бўлди. Уларда бу жараён янги еранинг биринчи асрларидаёқ бошланиб кетган еди.

Франклар давлати бошқариш шакли бўйича илк феодал монархияси еди. У ибтидоий жамоа тузумидан кулчиликни четлаб, феодал жамиятга ўтиш йўли билан вужудга келди. Шу сабабли франклар жамияти кўп уклад-лилиги (кулдорлик, уруғдошлик, жамоачилик, феодал муносабатларнинг қў-шилиб кетганлиги), феодал жамият асосий синфларининг ташкил топиш жараёни ниҳоясига етмай қолганлиги билан тавсифланади. Шу тариқа илк феодал дав-латда ески жамоа ташкилотларининг муҳим қолдиқлари, қабилавий демок-ратия муассасалари сақланиб қолган еди.

Франклар давлати ўз ривожланишида иккита асосий босқични босиб ўтди. Биринчи босқич V асрнинг охиридан VII асрнинг охиригача бўлган даврни, иккинчи босқич esa VII асрдан IX асрнинг ўртасигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу икки давр фақат икки ҳукмрон сулоланинг алмашиши (Меровинглар ўрнига Королингларнинг келиши) билангина ажралиб турмайди. Иккинчи босқич франк жамиятининг чуқур ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий қайта қурилишини бошлаб берган янги босқич бўлганлиги билан тавсифланади. Бунинг натижасида аста-секин сенорлик монархияси шаклидаги феодал давлати шаклланди.

Иккинчи даврда асосан йирик феодал ер егалигининг, феодал жамият-нинг икки асосий синфлари: феодаллар ва уларга қарам деҳқонларнинг ташкил топиши ниҳоясига етади.

2. Франклар давлатининг ижтимоий тузуми

Франкларнинг V аср охири - VI аср бошларидаги ижтимоий тузуми ҳақида ўша даврнинг муҳим ҳуқуқий ёдгорлиги - "Сали ҳақиқати" - "Лех Салиа" (500-йил атрофида ёзилган) анчагина маълумотлар беради. "Сали ҳақиқати"га асосланиб, франкларнинг асосий машғулоти деҳқончилик бўлган, деган хулосага келиш мумкин. Чунки ундаги бир қанча моддалар еркин франкларнинг екин ерлари, турли хилдаги деҳқончилик қуролилари, иш ҳайвон-лари бўлганлигидан, бошоқли ўсимликлар етиштирганлигидан далолат беради.

Франклар хўжалигида чорвачилик (айниқса, чўчка боқиш) ҳам катта рол ўйнаган. "Сали ҳақиқати"да яна балиқчилик, асаларичилик, боғ-дорчилик ва деҳқончиликка оид бўлган асосий хунарлар тўғрисида ҳам гапирилади. Унда деҳқоннинг ҳовлиси ва бу ҳовлидаги ҳар турли хўжалик бино-лари, асбоб-ускуналар тўла тасвирлаб берилган. Жамоа аъзоси бўлган франк деҳқонлари шахсий мулк тарзида томорқа ерга ега бўлганлар, жамоага қаршли бўлган далада маълум ер участкаларини ишлаганлар, жамоага қаршли кенг ўрмон ва яйловлардан биргаликда фойдаланганлар. "Сали ҳақиқати"да ерни сотиш ва сотиб олиш тўғрисида, уни бировга инъом қилиш ёки васият йўли билан бошқа кишига топшириш тўғриси да ҳеч нарса дейилмайди. Дарҳақиқат, франкларда ер ўша вақтда хусусий мулк эмас еди. Ер жамоа ташкилотининг мулки бўлиб, айрим франк ўз ер участка-сидан маълум шартлар асосида

фойдаланарди, холос. Ҳосил йиғиб олингандан кейин далаларда ҳамма биргаликда мол боқарди.

”Сали ҳақиқати”да ўрмон ва яйловдан, сувдан биргаликда фойда-ланиш ҳақида гапирилган моддалар бор. Қишлоқ жамоаси (марка) ушбу қонунномага кўра, ўз ҳаётининг илк босқичида ҳали мутлақо уруғч-илик тузумига хос белгиларга ега еди. ”Сали ҳақиқати”га кўра, уруғ жамоа-га қарашли ерларнинг асосий егаси бўлиш билан бирга, яна сиёсий ташкилот ҳам еди. Уруғ аъзоларининг ҳаммаси кафилликда қатнашарди, яъни судда айбдор қариндоши учун кафолат берарди. Қотиллик учун тўлана-диган хуннинг (вергелднинг) фақат бир қисминигина қотилнинг оиласи тўларди. Буни уруғ аъзолари ҳам тўлаши лозим еди. Шунингдек, вергелд ҳам ўлдирилган одамнинг оиласи билан уруғ ўртасида тақсимланарди. Ер уруғдан ташқарига чиқиб кетмасин учун ерни аёлларга бериш ёки мерос қилиб қолдириш тақиқланган еди. Фарзандсиз франк ўлса, унинг ери ака-укаларига ва ўзининг уруғидаги бошқа еркак қариндошларига ўтар еди.

Бироқ ”Сали ҳақиқати” уруғчилик тузумининг емирила бошлаганлигидан ҳам далолат беради. Ворислик ва кафолат ҳуқуқидан воз кечиб, уруғдан чиқиш мумкин еди. Франкларда ижтимоий ва мулкӣ бўлиниш (табақа-ланиш) очик кўриниб турарди. Биринчи ўринда қирол дружиначилари турарди, буларнинг вергелди (хуни) 600 солид⁵ белгиланган еди. Оддий еркин франкнинг жони учун фақат 200 солид вергелд тўланарди. Ярим еркин кишининг - литнинг вергелди еса 100 солид еди. Қулни ўлдирганлик учун қулдорга 30 солид, яъни урушда мириладиган отни ўғирлаганлик учун қанча тўланса, қул учун ҳам ўшанча тўланарди. Шуниси характерлики, римликни ўлдирганлик учун тўланадиган вергелд франкниқидан кам еди.

Йирик поместелар бўлган-бўлмаганлиги ”Сали ҳақиқати” да очик айтилмаган. Лекин, баъзи бир аломатларга (хонаки ҳунармандлар сонининг рўйхатига, қуллар сонининг жуда кўплигига ва бошқаларга) қараб фикр юритганда, В-ВИ асрлардаёқ еркин франк қишлоғи билан бир қаторда йирик ер егаларининг поместелари ҳам бўлган. Катта ер егалари қиролнинг ўзи, унинг дружиначилари, юқори табақа руҳонийлари ва қисман ерларни сақлаб қолган ҳамда сарой аҳлига яқин бўлган (”Сали ҳақиқати”да айтилишича,

⁵ Solid – Rim-Vizantiyada chiqqan oltin tanga bo`lib, IV-VI asrlarda franklar o`rtasida ham yurgan.

”қиролнинг ҳамтовоқлари” бўлган) римлик ер егалари еди. Шундай бўлиши-га қарамай, бу даврдаги франк жамиятида асосий фигура еркин франк еди, у қишлоқ жамоасининг тўла ҳуқуқли аъзоси, жамоа ерининг егаси, йирик ер егасига қарам бўлмаган мустақил, еркин деҳқон еди.

Франкларда ибтидоий жамоа тузумининг емирилиши феодал жамиятининг илдизлари пайдо бўлиши билан бирга кечди. Жамиятнинг феодаллашиш жараёни Васрнинг охирларидан бошланиб, таракқий ета борди. Аста-секин ер егалари пайдо бўлди ва маҳаллий аҳолига нисбатан сиёсий ҳокимиятга ега бўлиб борди. Еркин франклар қарам деҳқонларга айланди.

ВИ асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб франклар жамиятида кескин ўзгаришлар юз бера бошлади. Қироллар юришларда қўлга киритилган ер-ларни ўз дружиначиларига, яқинларига ва сарой амалдорларига тақсимлаб турган.

Бу вақтда ер бемалол қўлдан-қўлга ўтиши мумкин бўлган хусусий мулкка айланади, яъни мулкдор уни ўз хоҳиши билан сотар, алиш-тирар, сотиб олар, бошқа бировга тақдим қилар ёки васият қилиб қолдирарди. Бундай ерларнинг егалари қирол фойдасига мажбуриятлар ўташдан озод қилинган ва ҳеч қандай хизмат ҳам ўтаб бермас едилар. Бундай тартибдаги ер егалиги шакли аллод деб юритилган.

Ана шундай шароитда деҳқонларнинг бир қисми тезлик билан ўз еридан ажрала борди. Очарчилик, молларнинг қирилиши ва бошқа хил стихияли офатлар, Хлодвигнинг ўғиллари, неvara ва еваралари ўртасида узок вақт давом етган урушлар натижасида мамлакатнинг хароб бўлиши, уруғ-чилик алоқаларининг емирилиши туфайли айрим оилалар бўйнига туша бош-лаган суд жарималари - мустақил франк деҳқонини хонавайрон қилди. Деҳқон-ларнинг майда ер егалиги емирилиб, тушкунликка учраган бир вақтда, йирик дунёвий ва черков ер егалиги авж олди.

Хлодвигнинг ворислари қирол ерларини бенефитсий (айнан таржимаси: ”хайр”, ”саховат”) тарзида ўз дружиначиларига бўлиб бердилар, булар аста-секин вотчиначи - катта ер егаларига айланиб борар ва ерларини мерос та-риқасида ўз болаларига қолдирардилар. Черков ҳам қирол хазинасидан (қирол ер фондидан) инъом (донатио) тариқасида кўп ер олди. Дунёвий зодагон-лар ҳам, черков зодагонлари ҳам ўз ерларини, қиролдан ташқари, биринчи навбатда деҳқонлар ҳисобига кенгайтирдилар. Деҳқонлар кўшни дунёвий катта

ер егалари ҳомийлигига (патронат ёки коммендатсиясига) ўтдилар. Шунингдек, деҳқонлар черковдан мадад олиш мақсадида ерларини шу шаклда бўлар едиларки, черков деҳқонларга бир участка ерни маълум миқдорда оброк тўлаб туриш ёки баршчина ўташ шарти билан умрбод фойдаланишга берарди, бу ер участкаси прекарий деб аталарди.

Фойдаланиш учун черковдан ”прекарий” (соф маъноси: ”илтимосга мувофиқ берилган участка”) олган деҳқонларнинг аҳволи ерга ўрнаш-тирилган ва хўжайинига бирор хил мажбуриятни адо етиб турадиган колонлар, литлар ва кулларнинг аҳволига ўхшаб кетарди. Прекарий олган деҳқоннинг ўз ери ҳам прекарийга айланиб, аста-секин черков ер егалигининг мулки-га қўшилиб кетарди. Прекарий олган деҳқоннинг ўғли ёки невараси бутун-лай крепостнойга айланиб кетарди. ”Сали ҳақиқати”га илова қилинган қўшим-чаларда камбағаллашган франклар тўғрисида, қисман, ҳатто, бутунлай хонавайрон бўлган кишилар тўғрисида жуда очик гапирилади, булар жарима-ларни тўлашга қурблари етмай, ўрмонларда дайдиб, қароқчилик қилиб ю-рардилар. Баъзи камбағаллар еса овқат учун ўзини кул қилиб сотиб, асоратга тушарди ва шундай қилиб, шахсий еркинликдан маҳрум бўларди.

Еркин ва мустақил деҳқонларнинг аста-секин йўқолиб, крепостной кишилар синфига айланишида ифодаланган феодаллашув жараёни собиқ Рим империясига кўчиб келиб жойлашган варварларнинг ҳаммасида содир бў-лди. Франкларда еса бу жараён ҳали жуда мустақам бўлган бақувват еркин деҳқонларнинг (”Сали ҳақиқати”да кўрсатилган деҳқонларнинг) қарамлик-крепостнойлик ҳолатига очик, кескин тусда ўтишида намоён бўлди, хо-лос. Бунда деҳқонлар юридик жиҳатдан бошқа кишиники бўлган ерда ўтириб, шу ер егасининг фойдасига бирон хил ”тутқинлик” мажбуриятини ўтар еди.

Лекин шу нарсани айтиб ўтиш керакки, еркин деҳқонларнинг йўқолиб бориш жараёни VI ва VII асрларда Франклар давлатининг ҳамма вилоят-ларида бир хил бўлган емас. Янги тартиблар қиролликнинг Ғарбий қисмида - Нейстрияда, қисман жануби-шарқий Бургундияда жуда тез тарқалди; ши-моли-шарқий округларда - Австрияда еса бу жараён у қадар кучли бўл-мади. Бу округларда Рим таъсири (ернинг хусусий мулкка айланиши соҳаси-даги таъсири) бошқа жойлардагидек кучли емас еди, бу ерда уруғчилик-жамоачилик муносабатлари узокроқ сақланиб қолди. Австрияда

деҳқонлар сиёсий жиҳатдан ҳам, хусусан умумхалқ лашкарининг қатнашчиси сифатида VII асрдагина эмас, балки VIII асрда ҳам катта рол ўйнади.

Ҳарбий хизматларнинг асосий оғирлиги, кўпдан-кўп солиқ ва йиғимлар еркин франкларни тобора хонавайрон қилган. Улар ер егаларига иқтисодий қарам бўлиб қолгандилар. Йирик ер егалари деҳқонларнинг хў-жайинларига, бошлиқларига ва сенорларига айлана бошлаган едилар.

Давлат ҳокимияти йирик ер егалари қўлига ўтиб борган. Йирик ер егалари дастлаб қирол ҳисобига солиқ йиғиб, унинг номидан суд қилган бўлсалар, кейинчалик ўзлари номидан суд қилиб, ўз фойдаларига солиқ йиғиб бошлаганлар. Бу ҳуқуқни қирол баъзан иммунитет ёрлиғи билан мустаҳкамлаб берарди. Иммунитет ёрлиғи олган маҳаллий ер егалари (дунёвий ер егалари ҳам, черков ер егалари ҳам) ўз ҳудудларига қирол амалдорлари, судьялари сингари кишиларнинг текшириш учун киришидан холи едилар. Бундан ташқари, маҳаллий ер егаларига яна шундай иммунитет ёрлиқлари ҳам берилдики, уларга мувофиқ ўзларига қарам бўлган аҳолинигина эмас, ҳатто еркин аҳолини ҳам суд қилиш ва ундан ўз фойдаларига ҳукумат солиқлари ва мажбуриятлари ундириш ҳуқуқини олдилар. Иммунитетлар магнатларнинг⁶ - ер егаларининг еркин аҳоли орасидан ожизларини топиб, ўз асоратларига туширишларига жуда катта ёрдам берди. Барча давлат мажбуриятлари аҳоли зиммасида еди.

Ендиликда давлат мажбуриятлари қирол фойдасига эмас, иммунитет ёрлиқларининг егалари фойдасига туша бошлади. VI асрдан бошлаб иммунитет ёрлиқларини бериш жуда кенг тарқалади. Ҳатто черковлар ҳам иммунитет ёрлиқлари ола бошлайдилар. Юқорида айтганимиздек, иммунитет ёрлиғи сифатида олинган ерларга, ҳатто, қирол амалдорлари ҳам қира олмас еди. Бу еса қирол ҳокимиятининг заифлашувига олиб келган. Чунки ҳар қандай мажбуриятлардан озод бўлган ва ўз ерларида кенг ҳокимиятга ега бўлган ер магнатлари қирол ҳокимияти билан ҳисоблашмай қўйганлар, маълум даражада ундан мустақил бўлганлар.

Заифлашиб қолган қирол ҳокимиятини мустаҳкамлаш, унинг ҳарбий ва молиявий қудратини кучайтириш мақсадида маёрдам Карл

⁶ **Magnat** – lotincha “magnatus” – boy kishi, katta amaldor; katta yer egasi, feodal.

Мартелл ер (аграр) ислоҳоти ўтказган. Бу ислоҳот унинг ўғли Пипин Пакана ва невараси Буюк Карл томонидан ниҳоясига етказилган.

Бунга кўра, ерларни ер магнатларига тўла мулк қилиб бериш, ҳада қилиш тўхтатилди. Енди ер маълум хизмат евазига мукофот тариқасида бери-ла бошланди. Карл Мартелл давлат фондига қарашли ерлардан (бу фонд янги истилолар ва исён кўтарган зодагонларнинг ерларини мусодара қилиш натижасида кенгайиб кетган еди) ҳарбий бенифитсиялар деб аталган ер участка-лари беришни кенг суратда қўлади. Агар бундай бенифитсия олган киши қиролга маълум хизмат ўтаб турмаса, ер қайтариб олинган. Шундай қилиб, ер магнатлари қиролга хизмат қилишга мажбур бўлиб, унга боғлиқ еди. Илгари қирол амалдорлари бошқарадиган айрим ишлар уларнинг зиммасига тушади.

Бенифитсия умрбод муддатга, яъни уни олган киши ўлгунича берилган. Бенифитсия егаси ўлгандан сўнг ер унинг меросхўрига ўтган. Меросхўр ҳам маълум хизмат ўтаб туриши лозим еди. Лекин вақт ўтиши билан умрбод бенифитсия аста-секин авлоддан-авлодга ўтадиган феодалга айланади. Катта-катта ерларни хизмат евазига олганлар ўзларини тобора мустақил ҳис қила бошлайдилар.

Ҳарбий бенифитсиялар ҳарбий хизмат ўташ шарти билан умрбод фойда-ланиш учун бериладиган ўртача ва майда поместелар еди. Бу билан кейинроқ пайдо бўлган майда поместели ритсарларнинг⁷ вужудга келиши учун асос солинди, ритсарлар ташкил топаётган феодаллар синфининг жуда кўпчилигини ташкил етган қуйи табақаси еди. Бу поместелардаги ерксиз деҳқонлар еса меҳнат қилиб, ўз хўжайинларини”- урушувчи одамлар”ни - ритсарларни боқишга мажбур едилар.

Ҳарбий хизмат ўтовчиларга давлат фондига қарашли ерлардан участкалар бериш билангина чекланмай, Карл Мартелл шу мақсад учун черков ерларидан ҳам қисман фойдаланди. У ўзига қарши кўтарилган кўзғолонларда дунёвий зодагонлар билан бирга қатнашган епископ ва аббатларнинг⁸ поместеларини мусодара қилди. Нейстрияда ва Аквитанияда бундай руҳоний ер егалари кўп еди. Руҳонийлардан мусодара қилиб олинган ерлар ҳам бенифитсияларга айлантилди. Ҳарбий Европа тарихида бу нарса биринчи марта ўтказилган катта секуляризация, яъни черков мулк-ини тортиб олиб,

⁷ **Nemischa Ritter** – “suvoriy”, “otliq askar”.

⁸ **Abbat** – monastir noziri.

дунёвий кишилар кўлига топшириш еди. Лекин Карл Мартелл томонидан қилинган секуляризация тўла секуляризация эмас еди. У черков ерларининг фақат бир қисмига нисбатан қўлланилганди. Кейинчалик Карл Мартеллнинг ўғли Пипин Пакана мусодара қилинган ерларни ҳам черковга қайтариб беришга мажбур бўлди, лекин шу шарт билан қайтариб бердики, бу ерлар ҳақиқатда фойдаланувчилар, яъни ритсарлар кўлида бўлиб, ритсарлар бунинг евазига ҳосилнинг ўндан бир қисмини черковга алоҳида, кўшимча равишда тўлаб туриши керак еди.

Буюк Карл ва унинг ворислари замонида феодаллашув жараёнининг жуда тезлашиб кетаётганлиги империянинг парчаланиб кетишида жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Бироқ Буюк Карл империяси ”қабила ва халқлар-нинг қурамасидан иборат” бўлиши билан бир вақтда, феодаллашаётган жамият ҳам еди. Меровинглар замонида бўлган ҳодиса, яъни катта ер егалигининг ўсиши, унинг майда еркин деҳқон хўжалигини ”ютиб юбориш жараёни” Каролинглар замонида давом етди ва зўр бериб авж олди. Прекар муносабатларининг (кўпроқ черков ерларида) ривож олиши, патронат-комендатсияларнинг (кўпроқ дунёвий ерларда) кенг ёйилиши, еркин кишиларнинг қарамликка тушиш ҳолларининг кўпаяётганлиги - буларнинг ҳаммаси Буюк Карл подшолиги замонида одат тусига кирганлиги император қонунларида - капитулярийларда⁹ ўзининг ёрқин ифодасини топди. Карл маг-натлар ва бошқа ”нуфузли одамлар” томонидан деҳқонлар ерларининг тортиб олинишини чеклашга бир неча марта уринди, бироқ ердор зодагонлар унинг фармойишларига қаршилик кўрсатганлари учун бу фармойишлар амалда бажарилмай қолаверар еди. Франклар жамиятининг феодаллашув жараёни, табики, сиёсий тузумга ҳам таъсир етди.

Феодаллашув империяни сиёсий тарқоқликка ва пировардида, сиёсий жиҳатдан майда қисмларга бўлиниб кетишига олиб келди. Ўзининг ҳарбий қудратига ва энг катта истилочилик шухратига қарамай, Буюк Карлнинг ўзи ҳам ердор зодагонларга қарам еди. Карл замонида ҳарбий бенифит-сиялар тизими ҳам авж олаверди.

Буюк Карлнинг асосий даромадлари унинг поместеларидан келадиган даромадлар еди. Қиролнинг ер фонди бутун давлатнинг ҳамма жойига тарқалган бўлиб, юзларча катта ва бир қадар кичик

⁹ **Kapitulyariy** – lotincha “caput” degan soʻzdan olingan boʻlib, bob demakdir, farmon alohida paragraflarga boʻlinganligi uchun shunday deb atalardi. Umuman imperatorning yozma farmoyishi kapitulyariy degan nom bilan yuritilgan.

ерлардан иборат еди. Буюк Карл замонидаги енг катта ер егалари монастирлар еди. Париж монастирлари-дан бири - авлиё Герман (ёки Сен-Жермен) монастирининг IX аср бошлари-да 100 мингдан ортиқ крепостной бор еди. Дунёвий зодагонлар кўлида ҳам, шубҳасиз, жуда кўп катта-катта поместелар бўлган, бироқ улардаги ерларнинг рўйхати бизгача етиб келмаган.

Каролинглар поместесини ўрганишда Буюк Карлнинг "Поместелар тўҒрисидаги капитулярий"си ва "Аббат ирминон полиптиги" деб аталган ҳуж-жат (Париж атрофидаги Сен-Жермен монастирига қарашли ерлар ва бу ерларда ўтирган крепостнойлар рўйхати) муҳим манбалар ҳисобланади. Ана шу манбаларга қараб, биз Ғарбий Европада илк ўрта асрлардаги феодал поместесининг манзарасини кўз олдимизга келтира оламиз. Дастлаб биз бу поместеда ўрта асрларга хос бир хусусиятни - ернинг икки қисмга: хўжа-йин - доменеинал (домен) ерига ва деҳқонлар ерига - чек ерга бўлин-ганини кўрамиз. Чек ерларга деҳқонлар егалик қиларди. Бу чек ерлар манслар деб аталарди. Деҳқонлар ўз меҳнатлари билан, ўзларининг от-улов ва қурол-асбоблари билан хўжайинларининг ерини ишлаб берардилар.

Королинглар поместеси аниқ натурал хўжалик хусусиятларига ега еди. Бу ҳақда "Поместелар тўҒрисидаги капитулярий"да жуда очик далиллар келтирилган, унда поместеларда етиштирилган маҳсулотларнинг қирол оиласи ва қирол сарой аҳллари еҳтиёжларини қоплашга сарфланганлиги бир неча марта таъкидлаб ўтилган.

Бироқ Королингларнинг поместе тўҒрисидаги ҳужжатларида учрайдиган енг қизиқ нарса ўша вақтдаги крепостнойларнинг таркиби ҳақидаги маълумотлардир. Бу материал Сен-Жермен монастири полиптигида жуда очик кўрса-тилган. Унда крепостной деҳқонлар турлича номлар: колонлар, литлар, қуллар деган номлар билан аталади. Литлар ва қулларга нисбатан колонлар, ҳатто, "еркин" кишилар дейилади. Лекин уларнинг "еркинлиги" жуда нисбий бўлиб, ҳақи-қатда уларнинг "тутқунлар"дан ҳеч қандай фарқи йўқ еди. Улар ҳам ўзла-рининг чек ерларига биркитиб кўйилган, меъёрлаштирилган баршчина, натурал оброк ва бир оз миқдорда рента пули тўлаш шаклида "тутқунлик" мажбуриятларини бажаришарди. Озод франклар ҳам борган сари бой ва марта-бали кишиларга иқтисодий қарамликка тушган. Жамоа сақланиб, аста-секин қўшничилик жамоасига - маркага айланган ва унга

келгиндилар, бего-налар жалб қилинган. Еркин жамоачилар ер магнатларига, ўз сенорларига қарам кишиларга айланиб борган.

Қуллар ашё ҳисобланган. Уларни ўлдириш жиноят саналмаган. Еркин киши қул билан никоҳга кирса, қулга айланган. Еркин аёл қул еркакка ерга тегса, Ғайриқонуний деб еълон қилинган. Еркин аёлга уйланган қул ўлим жазосига маҳкум етилган. Фақат кейинроқ бундай никоҳлар, агар қулларнинг хўжайинлари томонидан розилик билдирилса, тан олинадиган бўлган.

Қулларни еркинликка чиқаришга йўл қўйилган. Еркинликка чиқарилганлар, ярим еркин кишилар - литлар егаллаган мавқега ега бўлиб, ўз хўжайинларига қарам едилар. Литлар - асосан собиқ еркин жамоачилар бўлиб, ўз еркинликларини йўқотиб, ер егаларига иқтисодий қарамликка тушиб қолган кишилар еди.

Каролинглар даврида ҳақиқатда франкларда крепостной дехқонлар таба-қаси ташкил топиб, бу табақада енди еркин кишилар, ярим еркин кишилар (литлар) ёки тутқун кишилар (қуллар) ўртасидаги илгариги фарқлар чиндан ҳам йўқолиб кетган еди.

3. Франкларнинг давлат тузуми

Франкларда давлат аппаратининг ташкил топиши ва ривожланиши жараён-ларида учта асосий йўналишни ажратиб кўрсатиш мумкин. Биринчи йўналиш, айниқса, бошланғич босқичга (V-VII асрларга) хос бўлиб, бу вақт-да франклардаги қабилавий демократия органларининг янги давлат органла-рига ўсиб чиқиши содир бўлган. Иккинчи йўналиш вотчина бошқарув органларининг ривожланиши билан белгиланади. Учинчи йўналиш франк монархлари давлат ҳокимиятининг аста-секин сенор-ҳукмдорларнинг "хусу-сий" ҳокимиятига айланиши билан боғлиқ. Сўнгги йўналиш VIII-IX аср-ларга тўғри келиб, франклар жамиятининг охириги босқичи - сенорлик монархиясининг шаклланиши даври ҳисобланади.

Қирол ҳокимиятининг шаклланиши ва ривожланиши. Галлиянинг истило қилиниши франкларда янги давлат аппаратининг ташкил етилиши учун кучли туртки бўлди. Чунки бу ҳолат ана шу босиб олинган вилоятларда бошқа-ришни ташкил етишни, уларни ҳимоя қилишни талаб қиларди. Хлодвиг ўзининг қатъий якка ҳокимлигини ўрнатган франкларнинг биринчи қироли еди. У оддий ҳарбий бошлиқдан монархга айланди. Хлодвиг бундай мавқега барча воситалар: мунофиқлик, айёрлик, қариндош-уруғларини, бошқа

қабила бош-лиқларини йўқ қилиш орқали еришган еди. Хлодвигнинг муҳим сиёсий ишла-ридан бири христианликни тўғридан-тўғри галлия-рим католик рухонийларидан қабул қилиши еди. Бу нарса Франклар қироллигининг янада ривожланиши учун катта аҳамиятга ега бўлди.

Хлодвиг томонидан христианликнинг қабул қилиниши билан черков қирол ҳокимиятини мустаҳкамлашда қудратли омил бўлиб қолган.

Франклар давлати феодал якка ҳокимлиги (монархия) шаклида идора етилувчи давлат бўлиб, унинг тепасида қирол турган. Қироллик наслдан-наслга мерос бўлиб ўтган. Дастлабки франк қироллари анча кенг ҳокимиятга егалик қилганлар. Улар одатларга амал қилиб, халқ лашкарларини чақирганлар ва уруш вақтида уларга қўмондонлик қилганлар. Қироллар ҳамма бажариши шарт бўлган фармойишлар (бонни - бонни) чиқариб, давлатда олий суд ҳокимиятини амалга оширганлар ва солиқлар йиғганлар.

Қирол давлатдаги барча асосий мансабдор шахсларни шахсан ўзи тайинлаган ва ўз хизматчиларига давлат бошқарувининг алоҳида соҳаларини бериб қўйган. Қирол ҳокимиятининг бевосита таянчи қиролнинг ҳарбий дружинаси ҳисобланган. Дружина саройда яшаб, хазина ҳисобидан ушлаб турилган.

Феодаллашаётган зодагонлар дастлабки вақтларда қирол ва унинг маъмуриятини қўллаб-қувватлаган. Чунки кучли марказий ҳокимиятсиз деҳқон жамоалари ерларини тортиб олиш, уларда ҳукмрон бўлган ўзини-ўзи бошқаришни тугатиш, еркин аҳолини мамлакатнинг феодал қонунларига бўйсундириш мумкин емас еди. Шунингдек, ески тартиб-қоидаларга муқаддас нарса сифатида муносабатда бўлган маълум даражада кучли сиймо еди.

Хлодвиг ва унинг авлодлари (Меровинглар) иккита асосий мақсадни кўзлаганлар. Булардан бири қабилавий сепаратизмни (ажралиб чиқишга интилишни) тугатиш ва мамлакатнинг ҳамма қисмларини бирлаштириш еди. Иккинчиси - дастлаб сайланадиган деҳқонларнинг маъмуриятини сиқиб қўйиб, сўнгра ески бошқарув шаклларини - қишлоқларнинг анъанавий йиғи-лишларини, юзликларни (қишлоқ бирлашмаларини) ва бошқаларни тугатиш ва мамлакатни ҳудудий округларга ажратиб, қирол чиновниклари ва судьяларига бўйсундиришдан иборат еди.

Хлодвигдан кейин 200 йил ўтгач, бу иккала мақсад асосан рўёбга чиқарилган еди. Мамлакатни бирлаштириш учун курашда Хлодвиг авлод-лари ниҳоят даражада мунофиқлик ва шафқатсизлик кўрсатган. Хлодвигнинг ўғли Хлотар ўлган акасининг болаларини шахсан қатл етган. Чунки улар тахтга даъвогар едилар. Хлотар бу билан чекланиб қолмай, юқоридагилар-нинг ўлими учун қасос олиши мумкин бўлган барча кишиларни қириб ташлашга буйруқ берган еди.

Хлодвигнинг евараси Хлотар II отаси ва амакиси ҳамда бошқа шахзодалар ўлдирилгандан кейин 613 йилда франкларнинг ягона ҳукмдори бўлиб қолган. Хлотар II 614 йилда фармон чиқариб, ердор аристократия-нинг ўзаро урушлар вақтида олган поместеларини ўша аристократия ихтиёрида қолдириш мажбуриятини ўз зиммасига олди ва графларни (округ ҳокимларини) фақат маҳаллий ер егалари орасидан тайинлашга ваъда берди. Шундай қилиб, ердор аристократия Меровинглар хонадонига мансуб бўлган қиролларнинг ўзаро урушларидан ўз манфаатлари учун тўла фойдаланади.

Хлотар II нинг ҳокимияти кучли ҳокимият бўлмади. Қирол ҳокими-ятининг еътибори Хлотар II нинг ўғли Дагобер замонида (629-639 йиллар) бирмунча ошди. Лекин ундан кейинги давр (639-751 йиллар) - "ялқов қиролликлар" даврида Меровинглар фақат номигагина қирол бўлиб, улар қўлида ҳақиқий ҳокимият йўқ еди. Бутун маъмурий, суд ва ҳарбий ҳокимиятни маҳаллий магнатлар тортиб олган еди. Қироллар ерларни тақсимлаб боришлари натижасида йирик ер егаларининг ҳокимияти ўсиб, қирол ҳокимияти заифла-шиб борган ва вақт ўтиши билан ҳокимият қирол қўлидан чиқиб кетган еди. Хусусан, Нейстрия, Бургундия ва Австразияда жуда катта зодагон хонадонлар етишиб чиқиб, ўз юртларида қирол маёрдамлари сифатида бутун ҳокимиятни ўз қўлларига олган едилар.

Дастлаб уч маёрдамдан енг кучлиси Нейстрия маёрдами еди. У Бургундия маёрдамини ҳам ўзига бўйсундирди, лекин Нейстрия маёрдами тез вақт ичида кучлироқ бўлган бошқа бир маёрдамнинг - Австразия маёрдамининг қаршилигига учради. Шарқий франк маёрда-мининг аҳволи қулайроқ еди. Австразия маёрдамлари кўп сонли ҳарбий кучга таяниш имконига ега бўлдилар, бу ҳарбий кучнинг бир қисми бу ерда ҳам сақланиб турган еркин деҳқонлардан иборат еди. Шу билан бирга Австразияда зодагонлар бирмунча кучсиз бўлиб, улар ўз герсогининг - маёрдамининг бошчилигига бўйсунушга мажбур едилар. Нейстрияда еса, аксинча, кўпгина йирик феодал хонадонлари бир-бири билан рақобат қил-моқда еди. Охири,

Австразиянинг Пипинлар хонадонидан чиққан маёрда-ми герсог Пипин III Геристалский 687 йилда ўзаро жангда рақиби Нейстрия маёрдамини тор-мор қилиб, шу вақтдан бошлаб бутун қиролликни бир ўзи идора қила бошлади. Аммо, шу билан бирга, у Меровинг қиролларининг номигина қолган ҳокимиятини сақлаб келди. Ҳақиқатда еса Пипин Геристал-ский янги сулолани бошлаб берган еди, бу сулола кейинча унинг енг машҳур намояндаси бўлган Карл Буюк номи билан Каролинглар сулоласи деб аталди.

VI асрнинг охири - VIII асрнинг бошларида Франклар давлати бутунлай парчаланиб кетди. Пипин Геристалскийнинг Ғалаба қозонган бўлишига қарамай, Нейстрия ва Бургундия магнатлари ҳали ҳам ўзларини марказий ҳокимиятга у қадар қарам емас, деб ҳис қилар едилар. Аквитания қироллиги-дан тамоман ажралиб чиққан Австразия герсоги Аквитаниянинг ҳокими-ятини тан олмаган еди. Рейннинг нариги томонидаги қабилалар - аллеманлар, фризлар, сакслар ва баварлар ҳам қиролликдан ажралиб чиқади. Жануби-Ғарбда араблар хавф туғдира бошлайдилар, ҳатто VIII асрнинг 20-ва 30-йилларида бутун Франклар давлати араблар томонидан туғридан-туғри босиб олиниш хавфи остида қолганди.

Лекин янги сулола ана шундай оғир бир шароитда қиролликнинг ҳарбий кучларини қайтадан ташкил етиб, ташқи душманга зарба беришга муваффақ бўлди. Бу сулола янада феодаллашган зодагонларнинг таъсирини чеклаш ҳамда ўрта ва майда ҳарбий хизматчиларга суяниб, қиролликни бир қадар марказлаштиришга ҳаракат қилди. Бунда айниқса Карл Мартелл томонидан амалга оширилган ислоҳотлар катта аҳамиятга ега бўлди. Карл Мартелл Франклар давлатида қирол ҳокимиятини жуда кучайтирди. Унинг тахт вориси Пипин III Пакана (741-768 йиллар) ҳам дастлаб фақат маёрдам унвони билан юрган бўлса-да, лекин давлатни бошқаришда ҳал қилувчи рол ўйнар еди.

Унинг даврида ҳам қироллар одатда давлатни идора етишда қатнашмасдилар. Ниҳоят, Пипин давлат ўзгариши ясаб, ҳар қандай ҳоки-миятдан маҳрум бўлган ески сулолани тахтдан тушириб, 751 йилда франк-ларнинг қироли деб еълон қилинди (Каролинглар сулоласи шу тариқа расмийлаш-ган еди). Орадан кўп вақт ўтмай, Ғарбий Германиядаги франк миссио-нерларининг ишига бошчилик қилиб турган Майнтс архиепископи Бонифатсий папанинг буйруғига кўра Пипинни қирол деб таниш маросимини ўтказди. Шундай қилиб, янги сулола черковдан ўзига керакли санксия олишга муяссар бўлди.

Пипиннинг ўғли Буюк Карл император унвонини олиб, жуда катта ҳокимиятни қўлга киритишга еришди. Буюк Карл амалдорлар орқали, императорнинг махсус фармонларини чиқариш, маҳаллий ҳокимиятни бир қадар мунтазам назорат қилиб туриш йўли билан идора етувчи марказлашган давлат тузишга ҳаракат қилди.

Қирол ҳокимияти енг кучайган ва монархиянинг енг гуллаб-яшнаган даври айнан Буюк Карл ҳукмронлиги даврига (VIII асрнинг иккинчи ярми - IX асрнинг бошига) тўғри келади. Бу вақтда катта истило-чилик юришлари натижасида Франклар давлати таркибига ҳозирги Ғарбий Германия, Шимолий Италия, Шимолий Испания ҳудудлари, шунингдек, кўпгина бошқа ерлар қўшиб олинди.

Бироқ шуни еътиборда тутиш лозимки, Буюк Карл император деб еълон қилинган ва ўз қўлига жуда катта ҳокимиятни киритиб олган бўлишига қарамай, у мутлақ монарх емас еди. Давлат бошлиғи расман бўлмаса-да, амалда ўз ҳокимиятини зодагонлар билан биргаликда амалга ошириши, уларнинг розилиги билан қарорлар қабул қилиши лозим еди.

Markaziy boshqaruvning tashkil etilishi

Қироллар одатда ўзларининг поместеларида – виллаларида яшаганлар. Виллалар кўпинча ўрмон-ларнинг ўртасида жойлашган. Қирол саройи - палатсий мамлакат сиёсий ҳаётининг маркази ҳисобланган. Қирол атрофини унинг соқчилари - антрустионлар ўраб турган. Улар қиролнинг яқин кишилари бўлиб, уларга алоҳида муҳим топшириқлар юкланган. Антрустионни ўлдирганлик учун уч баравар кўп миқдорда вергелд (қон баҳоси) тўланган.

Қирол ўз яқинларидан иборат сарой амалдорлари ва руҳонийлар билан маслаҳатлашиб иш юритарди. Улар билан кенгашлар ўтказиб турарди. Бу **қироллик кенгаши** гарчанд доимий орган бўлмаса-да, маълум муддат-ларда чақирилиб турмаса-да, ёки ўзининг аниқ таркибига ега бўлмаса ҳам, мамлакат сиёсий ҳаётида жуда катта ўрин тутарди. Қирол ўз қонун-ларини ана шу кенгаш билан бирга қабул қиларди. Бу қонунлар ҳар йили март ойида ва кўшинлар кўриги вақтида майдонда еълон қилинарди.

Бундан ташқари, император томонидан деярли ҳар йили кузда **феодалларнинг сездлари** ҳам чақирилар еди. Унда енг муҳим капитуля-рийларнинг ҳаммаси муҳокама қилинарди. Зодагонларнинг ҳақиқий сиёсий аҳамиятга ега бўлган ана шу кузги сездларига қарама-қарши ўлароқ, май далалари деб аталмиш ески ҳарбий

йиҒилишлар - аскарларнинг йиҒилиш-лари (бу йиҒилишлар қадимги герман халқ йиҒилишларининг қолдиҒи еди) Каролинглар замонида оддий бир ҳарбий кўрик бўлиб қолган еди. Бу кўрик-да энди император томонидан тасдиқланган фармонлар маълумот учунгина еълон қилинарди.

Қирол ҳузурида давлатни бошқарувчи маъмурий аппарат бўлиб, уларда министрлар ишлаган. Қирол маъмурияти қуйидаги жиҳатлари билан тавсифланади. Биринчидан, марказий бошқарувда давлат органларининг, мансабдор шахсларнинг, министрларнинг аниқ вазифа ва функциялари ўрна-тилмаганди. Бир давлат органи айна вақтда ҳам маъмурий, ҳам суд, ҳам ҳарбий, ҳам хўжалик ишларини бир неча киши иштирокида олиб бораверарди. Қиролнинг шахсий хизматчилари бир вақтда министрлик лавозимига ега бў-лиши мумкин еди. Министрлар ичида баъзида еркин бўлмаган қироллик қуллари ҳам учраб турарди. Иккинчидан, қирол хизматчилари - мансабдор шахслар доимий белгилаб қўйиладиган маош олмай, ўз фойдаларига йиҒиладиган солиқлар ва ерлар билан мукофотланишарди.

Давлатда қиролдан кейин биринчи мансабдор шахс юқорида кўриб ўтганимиздек, **маёрдам** ёки бошқача сўз билан айтганда, сарой мери еди. Дастлаб у фақат қирол саройининг бошқарувчиси ҳисобланиб, кейинчалик унинг ҳокимияти кучайган ва давлатда олий мансабдор шахс лавозимига - биринчи министр даражасига еришган еди. Мазкур мансабдор шахс аввал қирол томонидан тайинланарди, кейинчалик ер магнатлари томонидан сайлаб қўйиладиган бўлди.

Маёрдамнинг қудрати тобора ўсиб, аста-секин марказий ва маҳаллий ҳокимият вакилларини тайинлашда маёрдам қиролни сиқиб чиқара бошлайди. Маёрдам саройга тегишли барча ишлар бўйича фармойишлар берарди. Сарой амалдорлари устидан суд ҳокимиятини амалга оширарди. Қирол йўқлигида қирол судига раислик қиларди. Армияга қўмондонлик қилиш ҳам унинг зиммасида еди. У қироллик доменларини бошқариб, улардан солиқлар келиб тушишини кузатган. Бутун маҳаллий ҳокимият унга тегишли еди. Амалда маёрдам қирол номидан граф ва герсогларни тайинлаган, алмаштирган ва уларга фармойишлар берган. Қирол ёш бўлса, маёрдам унинг тарбияси билан шуҒулланиб, ҳақиқатда давлат бошлиҒи мавқеига ега еди.

Юқори мансабдаги амалдорларнинг бутун иши қирол саройи – палатсий-да марказлаштирилган еди. Меровинглар ва дастлабки Каролингларнинг дружи-на ва хизматкорлари - министрлари бўлиб,

улар қиролнинг топшириғи билан енг оддий маъмурий-молиявий ва суд функцияларини бажарар едилар. Булар: **се-нешал** - қиролнинг шахсий ишларини юритувчи ва айни вақтда бутун сарой хизматчиларини бошқарувчи мансабдор шахс; **маршал** - отлик аскарлар бошлиғи; **камерарий**-қирол хазинасининг бошлиғи; сарой графи – қиролнинг ҳуқуқий масалалар бўйича маслаҳатчиси (у асосан суд функцияларини бажарган, қироллик суди томонидан суд ҳукмларининг чиқарилишида иштирок етган, суд тортишувларига раҳбарлик қилган, ҳукмларнинг бажарилишини назорат қилган); **референдарий** (архиканслер) - император девонхонасининг бошлиғи (у қирол ҳужжатларини - едиктлар, дипломлар, капитулярий ва бошқаларни таҳрир қилган, расмийлаштирган, уларга муҳр қўйиб, архивда сақлаган, унга котиблар ва девонхона бўйсунган) ва бошқалардан иборат еди.

Қиролинглар сулоласи даврида маёрдам мансаби тугатилади. Натижада сарой графининг роли ошади. Бу даврда диний ишлар билан шуғулланувчи **архикапеллана** деган мансаб вужудга келади. Бу одатда диндор шахс бўлиб, унга кейинчалик девонхона ҳам бўйсундирилган. Енди у фармонлар тайёрлаш, уларни сақлаш ишлари билан шуғулланган, унинг енг биринчи ёрдамчиси **канслер** еди.

Буюк Карл замонида марказий ва маҳаллий идора қилиш аппарати анча бюрократлашган еди. Карл империясида Меровинглар ва дастлабки Қиролинглар давридаги бирмунча ибтидоий идора аппарати ўрнига амалдор-ларнинг доимий чиновниклик аппарати таркиб топади. Буюк Карл бюрократиясининг ташкил топишига Рим анъанаси шубҳасиз таъсир қилади. Қироллик - императорлик девонхоналарида давлат тили - латин тили, яъни римликлар тили еди. Қиролинглар давлат муассасалари ва лавозимларининг номлари (император, палатсий, комитлар - графлар, нотариюлар - котиблар ва ҳоказолар)дан Рим терминологияси шундайгина сезилиб туради. Буюк Карлнинг енг яқин маслаҳатчилари ва олий мансабдорлари Рим тарихини яхши билган ҳамда императорга жамиятдаги мутлақ олий ҳокимият деб қарайдиган, римча анъанани ўзлаштириб олган кишилар еди.

Шунга қарамай, Буюк Карл империяси қатъий марказлашган давлат емас еди. Буюк Карл давридаги бошқарув ҳам, умуман олганда, ибтидоий бўлган. Империяда расмийлаштирилган ва ихтисослаштирилган суд ва молия идоралари - палаталари, бошқарувнинг доимий солиқ тизими каби муҳим звено (жумладан,

доимий олиб туриладиган ер солиҒи) йўқ еди. Карл давлатида марказ билан жойлар ўртасида муттасил алоқалар ўрнатилмаганди, қирол миссиялари, яъни тафтишчилари жойларни номигагина назорат қиларди, амалда еса, айниқса, чекка ҳудудларнинг графлари ўзларини марказдан мустақил деб ҳис қилишарди.

Иккинчи томондан, Буюк Карл давлати ўзининг таркиби жиҳатидан ҳам хилма-хил уруғларнинг беқарор сиёсий бирлашмасидан иборат еди. Франклар империяси омади юришган бир истилочи томонидан шошиб-пи-шиб, кўп қабила ва халқлардан иборат тузилган алоҳида бир тарздаги монар-хия бўлиб, унда на умумий иқтисодий база, на умумий миллий тил, на умумий маданият мавжуд еди. Чунончи, Буюк Карл империясига кирган қабилаларнинг ҳар бири ўзининг одатдаги қонун-қоидаларига амал қилиб келганини кўрсатиб ўтиш кифоя. “Варварлар ҳақиқатлари” - Сали, Ри-пуар, Бургундия, Бавария, Саксония ҳақиқатлари Буюк Карл замонида ҳам айрим қабилалар учун суд қонунлари бўлиб қолаверди; улар кунт билан кўчирилиб, ўзгартишлар киритилди, шундай қилиб, улар империянинг айрим вилоятлари учун амалдаги қонун бўлиб қолаверди.

Mahalliy boshqaruvning tashkil etilishi

Франклар давлати округ (паг)ларга, яъни граф-ликларга бўлиниб, ҳар бир пагнинг тепасида граф (сомите) турган. **Граф** одатда йирик ер егалари ичи-дан қирол томонидан тайинланган. У ўз ҳудудида суд, маъмурий, молиявий, ҳарбий ваколатларни амалга оширган.

Паглар, яъни графликлар юзликларга бўлинган. Юзликлар тепасида **юзбошилар** турган. Графликларда молиявий органлар сифатида графлар билан бирга **сатсебаронлар** ҳам ҳаракат қилганлар. Улар кейинроқ граф мансаби-нинг ривожланиши билан тугатилган.

Юқоридагилар билан бир қаторда, жойларда **тунгинлар** ҳам мавжуд бўлиб, улар асосан суд функциясини бажарганлар. Булар илгари уруғ-қабила-лар бошлиқларининг авлодлари ҳисобланиб, кейинчалик уларнинг ҳам вазифаси графларга ўтган.

Графлар ўзларига ўринбосарлар ва ёрдамчилар тайинлаганлар. Улар **викарийлар** ёки витсе-графлар деб юритилиб, Каролинглар даврида викарийларга ўзларининг ҳудудий округлари ажратиб берилган еди. Шу тариқа улар юзбо-шилардан кам фарқ қилиб, кейинчалик буларнинг маъкеи билан тенглаштирил-ган. Баъзи жойларга (одатда чегара туманларга) қирол **герсоглар** тайинларди.

Герсогнинг ваколоти бир неча (2-12) графликкача ёйилган. Унинг асосий вазифаси мудофаани ташкил етиш ва мамлакатни ҳимоя қилиш еди.

Каролинглар сулоласи даврида маҳаллий идора органларининг ишини текшириш учун ҳар йили икки кишидан иборат **елчилар** тайинланарди. Улар-нинг бири дунёвий, иккинчиси диний кишилардан иборат еди. Бу қирол тафтиш-чилари (мисси доминиси) деб аталмиш текширувчилар одатда икки киши - икки киши бўлиб юриб, графликлардаги аҳволни текширар, аҳолининг граф, епископ ва бошқа амалдорлар устидан берадиган шикоятларини қабул қилишарди.

Sud hokimiyati

Франклар давлатида олий суд ҳокимияти монархга - қиролга - императорга тегишли еди. У бу ҳокимиятни зодагонлар вакиллари билан бирга амалга оширарди. Қироллик кенгаши энг хавфли ҳуқуқбузарликларни кўриб ҳал қиларди.

Мамлакатда энг кўп ҳуқуқбузарлик ҳақидаги ишларни кўриб ҳал қиладиган суд муассасаси - юзликлар суди еди. Меровинглар даврида бу суд органи - юзликлар суди - "малберг" - юзликнинг еркин аҳолиси йиғини деб аталиб, унда суд ишлари йирик феодаллардан сайланган еттита рахинбург иштирокида (рахинбурглар судида) кўрилган. Уларнинг ичидан бош судя сайлаб қўйиларди. У тунгин деб аталган. Бу суд мажлисига юзликнинг ҳам-ма катта ёшли ва тўла ҳуқуқли озод аҳолиси (еркаклар) иштирок етиши лозим еди. Бунда қиролнинг вакиллари фақат суд ишлари юритилишининг тўғри-лигини кузатиб туришган.

Буюк Карл муҳим суд ислоҳоти ўтказиб, озод аҳолининг барча суд мажлисларида иштирок етиш мажбуриятини бекор қилиб, сайлаб қўйиладиган рахинбурглар ўрнига скабинлар тайинланадиган бўлди. Скабинларни қирол ел-чилари (тафтишчилари) маҳаллий ер егалари ичидан тайинланарди. Улар қирол хизматида туриб, граф раислигида суд қилишарди. Бу жамиятнинг феодал-лашуви оқибати бўлиб, ески уруғ-қабилачилик қолдиқларига зарба берди.

Буюк Карл замонида черков судлари ҳам пайдо бўлди. Бундан ташқари, аралаш таркибдаги судлар ҳам вужудга келди.

Armiya

Франкларда қадимдан мавжуд бўлган халқ лашкар-ларини деҳқонларнинг хонавайрон бўлиши туфайли чақириш тобора қийинлашиб борди. Бундан ташқари, у ендиликда ўзининг илгариги жанговарлик аҳамиятини йўқотган еди.

Қўшиннинг ҳал қилувчи қисми отлик аскарлар бўлиб қолганди. Карл Мартелл ислоҳоти натижасида бенифитсия олганлар ҳарбий хизмат ўташлари, қўшинни отлик аскарлар билан таъминлаб туришлари лозим еди. Франкларнинг Карл Мартелл томонидан такомиллаштирилган янги қўшини (яхши қуролланган, қисман малакали отлик аскарлар ташкил қилинган, пиёда аскарлар ҳам ўз аҳамиятини қисман сақлаб қол-ганди) араблар билан бўлган тўқнашувда жуда яхши иш кўрсатган. Пуате ёнидаги жангнинг энг биринчи сиёсий оқибати шу бўлдики, Карл Мартелл ҳарбий ислоҳот ўтказди. Ҳарбий ишда отлик қўшин узил-кесил ра-вишда асосий ўрин тутадиган бўлиб қолди (илгари еса, қадимги германлар-нинг ҳаммасида бўлгани каби, франкларда ҳам асосий куч пиёда аскарлар еди). Яхши қуролланган ва от устида узок юришлар қилишга қобил отлик аскарлар франклар қўшинининг асосий кучига айланди.

ТабШйки, энди бундай қўшиннинг хонавайрон бўлган ва илгариги мустақиллигидан маҳрум қилинган деҳқонлардан тузилиши мумкин емас еди. Шундай қилиб, Карл Мартеллнинг ислоҳоти натижасида деҳқонларнинг кўп-чилиги ҳарбий хизматдан четлаштирилди. Бу янги малакали отлик қўшин ёки кейинчалик атала бошлаганидек, ритсарлар қўшини катта ер егалари ва ҳали еркинликдан маҳрум қилинмаган деҳқонларнинг энг бадавлат қисмидан тузиладиган бўлди.

Буюк Карл давлатнинг ҳамма фуқароларидан жон бошига ҳарбий хизмат талаб етишни бекор қилиб, фақат ер егаларинигина ҳарбий хизматга жалб етди. Майда ер егалари 3-4 деҳқон участкаларидан биттадан қуролли ки-ши тақдим қилишлари лозим еди. Шу тариқа халқ лашкарлари бутунлай малакали жангчилар билан алмаштирилди.

Буюк Карл замонида ҳарбий бенифитсиялар тизимининг авж олиши, еркин деҳқонларнинг заифлашуви ва тушкунликка учраши оқибатида деҳ-қонлар ҳарбий хизматни ўташга тобора камроқ чақириладиган бўлди. Лекин бенифитсияларнинг ҳам фақат бир қисми императорга, кўпчилиги еса катта ер егаларига - магнатларга қарам еди, бу магнатлар ҳарбий юриш-ларга одатда ”ўз содиқ кишилари”дан бутун-бутун отрядлар олиб келардилар. Шундай қилиб, Буюк Карл қўшини ҳақиқатда унинг ўзиники бўлмай, балки тобора аниқроқ ташкил топган катта феодаллар қўшини еди, бу феодал-ларнинг еса жуда кўп поместелари бўлиб, улар жойларда кенг

сиёсий ҳуқуқларга ега еди, уларнинг қарамоғида кўплаб майда ритсарлар (суворийлар) бор еди.

4. Франклар давлатида ҳуқуқнинг асосий белгилари

Ҳуқуқ манбалари Франк қабилаларида давлатчиликнинг шаклланиши ҳуқуқнинг яратилиши билан бирга кечди. Бу қадимги герман урф-одатларини ёзиш йўли билан амалга оширилди. Шу тариқа Франклар давлатида ҳуқуқнинг муҳим манбалари сифатида «варварлар ҳақиқатлари» пайдо бўлган. Булар варвар қабилаларининг одат ҳуқуқи ёзувларидир. Ёзма «ҳақиқатлар» Рим империяси ҳудудида жойлашган кўпгина қабилаларда V-VI асрларда вужудга келган. V аср охирида вестготлар ёзма ҳуқуқи (қирол Еврик Судебниги) вужудга келган. VI-VII асрларда «Вестгот ҳақиқати»нинг биринчи тўлиқ нашри пайдо бўлган. Бунинг асосига Рим императорларидан мустақилликни олган ва ўз егалигини кенгайтириб борган вестготлар қироли Еврикнинг (466-489 йиллар) қонунлар тўплами қўйилган. Вестготлардан сўнг бургундлар ўзларининг хусусий судебнигини яратишга киришганлар. Бургундлар судебник яратишар экан, бунда амалий мақсадлар билан бирга сиёсий-рамзий мақсад - Рим ҳокимиятидан озод етилган ҳудудда ўз ҳукмронликларини мустаҳкамлаш мақсадини кўзлагандилар.

Готлар сингари бургундлар ҳам узоқ вақт римликлар орасида яшаганликлари учун уларнинг судебникларида маълум даражада кечки рим империяси тартибларининг таъсири ўз аксини топганлигини кўриш мумкин.

«Варварлар ҳақиқатлари» орасида энг қадимгиларидан бири - «Сали ҳақиқати» V асрнинг охири - VI асрнинг бошларида Хлодвиг ҳукмронлиги даврида тузилган. Бошқа франк қабилаларининг судебниги - «Рипуар ҳақиқати»нинг асосий қисми VI асрда вужудга келди, лекин унинг тўлиқ нашри VIII асрга тааллуқлидир. Аллеман ва Бавар ҳақиқатлари VIII асрда пайдо бўлган. Саксон ва Тюринг ҳақиқатлари еса VIII асрнинг охири - IX асрнинг бошларида вужудга келган. «Варварлар ҳақиқатлари», «Аллеман ҳақиқати»да ёзиб қўйилганидек, қироллар томонидан «енг аслзодалар» (епископлар, герсогллар, графлар) ва «йиғилган халқ» билан бирга ёки, «Бавар ҳақиқати»да кўрсатилганидек, «князлар ва бутун христиан халқи билан бирга» яратилган.

“Сали ҳақиқати”дан уч ва ундан кўпроқ аср кейин ёзилган барча судебниклар ўзларида анча ескирган, қадимий ҳуқуқ меъёрларини сақлаб қолиш билан бирга, феодал муносабатлар ривожланишининг янги босқичини ҳам акс еттирган. Агар “Сали ҳақиқати”да франклар жамиятининг ўша давр-даги ривожланиши, уруғ-қабила алоқаларининг емирилиши жараёни ҳали бата-мом ниҳоясига етмаганлиги, ерга нисбатан феодал хусусий мулкчилик ҳали тўлиқ ўрнатилмаганлиги ўз аксини топган бўлса, анча кейинги “ҳақиқатлар”да авлоднинг бошқа бировга ўтказилиши мумкин бўлган ер мулки сифатида пайдо бўлиши мустаҳкамланган ҳамда ижтимоий даражаланиш, еркин кишилар орасидаги қарамлик муносабатлари ва бошқалар анча аниқ ифодаланган. Шунингдек, уларнинг ҳаммаси рим ва черков ҳуқуқининг муҳим таъсири остида ёзилган еди.

“Варварлар ҳақиқатлари” мазмунан инглиз-сакслар одат ҳуқуқлари ёзувларига, хусусан, Етелберт ҳақиқатига (VI асрдаги), Ине ҳақиқатига (690 йилги), шунингдек, XII-XIV асрларда тузилган скандинав провинцияларининг судебникларига яқин еди.

Судебниклар орасида V асрда остготларнинг қироли Теодорих томонидан ёзилган қонун (едикт)лар тўплами алоҳида ўрин тутди. Мазкур қонунларни ўрганар еканмиз, унинг қатор моддалари мазмунан кўп жиҳатдан ўз давридан бир қадар олға кетганлигини кузатишимиз мумкин. Масалан, едикт “варварлар ҳақиқатлари”дан фарқ қилиб, қироллик ҳудудида яшовчи барча шахсларга тенг даражада тарқатилган. Яъни унга остготлар ҳам, римликлар ҳам бир хил даражада амал қилишган. Едиктнинг диққат марказида асосан хусусий шахсларнинг ер мулкани расмийлаштириш ва ҳимоя қилиш турган (10-12, 27, 75 ва бошқа моддалар).

Теодорих ўз қонунлари тўпламини тузишда “идрок талаблари”ни ҳуқуқий асос қилиб олганлигини кўрсатади. Бундай асослаш истило қилинган рим-ликлардан ўзлаштириб олинган еди. Тўпламнинг 155-моддасида “ески ҳуқуқ”қа, яъни рим ҳуқуқи меъёрларига ҳавола қилиш учрайди. Бунда рим ҳуқуқи меъёрларининг ҳурмат қилиниши ва бу ҳақида остготларнинг қироли доимо Ғамхўрлик қилиб туриши лозимлиги кўрсатилади.

Қирол Римга нисбатан ўз содиқлигини, бутун аҳоли тўғрисида Ғам-хўрлик қилишини таъкидлаб, едиктнинг судда “таниқли ва бой кишилар”, шу-нингдек, “бирор ҳарбий ва фуқаролик мансабини егаллаб турган” қудратли ки-шилар томонидан раҳбарий асос қилиб олинishi ҳақида буйруқ берган. Еҳти-мол, едиктни тузишда фақат

остгот зодагонлари вакилларигина емас, рим зодагонлари ҳам иштирок етган бўлсалар керак. Едикт бир вақтлар XII жадвал қонунларига ўхшаб, бронзадан ясалган доскаларга ёзилган ва ҳамма кўриши учун майдонларга осиб қўйилган еди.

Герман халқларида одат ҳуқуқи меъёрлари ёзилишининг бунчалик узоққа чўзилиши Ғарбий Европанинг жанубида ҳам, шимолида ҳам феодал муносабатларнинг аста-секин тарқалиши билан боғлиқ. ”Варварлар ҳақиқатлари” турли даврлардаги тажрибани, ўзлари пайдо бўлган муайян ички ва ташқи шароитларни акс еттирган.

Шу билан бирга ўша вақтдаги ижтимоий муҳитнинг бир типдалилиги, христиан мафкураси ва черковининг ўсиб бораётган таъсири, алоҳида қабила гуруҳларининг жойлашиш чегаралари аниқ емаслиги, ниҳоясиз урушлар давомида аралашиб кетган елиталарнинг қўшилиб кетиши ”варварлар ҳақиқатлари”нинг ва бошқа Ғарбий Европа мамлакатлари ҳуқуқ манбалари-нинг мазмунан бир-бирига ўхшашлигини, яқинлигини белгилайди. Масалан, инглиз-сакслар қироли Етелберт ўз қонунларини чиқаришда кўп жиҳатдан ”Сали ҳақиқати”га тақлид қилган еди. Жумладан, Етелберт қонунларининг 90 та моддасидан 19 таси тўғридан-тўғри ”Сали ҳақиқати” ва бошқа ҳақиқат-лардаги моддалар билан бир хил мазмунга ега еди.

”Варварлар ҳақиқатлари” судялар учун қўлланма вазифасини бажарув-чи судибниклардир. Шу билан бирга улар илк синфий жамиятнинг барча томонларига тааллуқли ҳуқуқий меъёрларни батартиб баён қилувчи тўплам-лар ҳисобланмайди. Уларнинг тўлиқ емаслиги, алоҳида парчалардан иборатлиги (узук-юлуқлиги), тизимга солинмаганлиги - буларнинг ҳаммаси уларнинг ўша даврга хос одат ҳуқуқи асосида вужудга келганлиги натижасидир. Албатта, ”варварлар ҳақиқатлари” жамиятдаги барча хилма-хил урф-одатларни ўзида тўлиқ акс еттира олмаган еди.

”Варварлар ҳақиқатлари” учун, шунингдек, турли тартиботлар ва маро-симларнинг батафсил баён қилиниши ҳам характерлидир. Бу уларнинг илк феодал ҳуқуқида катта аҳамиятга ега бўлганлигидан далолат беради.

”Варварлар ҳақиқатлари” ески уруғдошлик тузуми қолдиқларини ўзида сақлаб қолган еди. Ушбу ҳуқуқ ёдгорликларида шахс жамоадан ажратилма-ган, инсоннинг ҳуқуқий лаёқати уруғга, жамоага, катта оилага тааллуқлилиги билан белгиланган еди. Бу жамоалардан ташқарида инсон ҳеч қандай ҳуқуқларга ега бўлмасди.

Жамоадан, уруғдан, оиладан ҳайдаб юбориш “Сали ҳақиқати”да назарда тутилган енг оғир жазолардан бири еди. Бир шахс томонидан содир етилган у ёки бу ҳуқуқбузарлик учун фақат ўша шахснинг ўзигина емас, у тааллуқли бўлган ижтимоий гуруҳ - жамоа, уруғ, оила ҳам жавобгар ҳисобланарди.

”Варварлар ҳақиқатлари” илк феодал ҳуқуқининг ягона манбаи емас еди. Қирол ҳокимиятининг мустаҳкамланиши билан қироллик буйруқлари, фар-мойишлари пайдо бўлди. Улар дастлаб ”ҳақиқатлар”ни тўлдириб, сўнгра алоҳида расмийлаштириладиган бўлди. Бундай манбаларга аввало франк қиролларининг капитулярийлари киради. Биринчи капитулярий қирол Хлодвиг даврида ёзилган. Капитулярийлар, айниқса, Каролинглар даврида тез-тез чи-қариларди. Каролинглар қонунчилиги, шунингдек, католик черковнинг таъсири VIII-IX асрларда германларнинг илк феодал ҳуқуқи янги ҳудудий тамо-йилининг ўрнатилишига олиб келган.

Илк феодал ҳуқуқи манбаларига, шунингдек, қироллар томонидан йирик феодаallarга берилган **иммунитет - ёрликлари** ва бошқа **қоидалар** – **ёрлик-ларини** ҳам киритиш мумкин. Қоидалар - ёрликларида ҳужжатлар намуналари ўрнатилиб, уларнинг ёрдамида ҳада, олди-сотди сингари битимлар расмий-лаштириларди.

Юқоридагилар билан бир қаторда илк феодал ҳуқуқининг асосий манбаларидан бири одат ҳуқуқи ҳисобланади. **Одат ҳуқуқи** халқ (жамоа)нинг ҳуқуқ ижодкорлиги маҳсули бўлиб, шон-шараф, қасам, қасос олиш, муро-сага келиш (ва унинг баҳоси), жамоавий жавобгарлик ва бошқаларга асосланган.

Черков ҳуқуқи германларда ҳуқуқнинг муҳим манбаларидан ҳисобланади.

Германлар ҳуқуқининг ривожланишида қадимдан бошлаб черков му-ҳим ўрин тутган. Дастлабки асрлардан бошлаб кўп сонли черков қонунлари (канонлари), черков саборлари ва синодларнинг қарорлари, алоҳида епис-копларнинг декретлари ва қарорлари йиғилиб борган.

Черков, шунингдек, кўп сонли ”жазолар ҳақидаги тузуклар” ҳам чиқариб, уларда гуноҳлар рўйхати ва булар учун белгиланган жазолар батафсил баён қилинарди. Христианлик тақиқлари дунёвий судномаларда ҳам мустаҳкамланган. Черковга қарши жиноятлар учун бериладиган жазо-ларни асослашда кўпинча муқаддас диний китобга мурожаат қилинарди. Масалан, Бавар ҳақиқатида монах аёлни

Ўғирлаганлик учун ”ўзингиз-дан ёвузликни йўқотинг” деган тамойил бўйича жамоадан ҳайдаб юбориш жазоси назарда тутилган еди.

Агар дастлаб жазолар ҳақидаги тузук фақат руҳонийларга тадбиқ етилган бўлса, у тез орада у ёки бу минтақадаги барча диндорларга ҳам қўл-ланиларди. Зеро, черков ва дунёвий юрисдиксия чамбарчас чатишиб кетганди. Гуноҳлар ва жиноятларнинг табиатида ҳам аниқ фарқлар йўқ еди. Ҳар қандай жиноят гуноҳ ҳисобланарди. Одам ўлдириш, қасамни бузиш, ўғирлик энг оғир гуноҳлар сифатида кўрилган. Бундай хатти-ҳаракатлар учун VI-X асрларда деярли бутун Ғарбий Европада нисбатан бир хил меъёрлар ўрнатилганди.

Ўша вақтда жиноятларга нисбатан муносабат бундан бошқача бўлиши мумкин емасди. Чунки руҳонийлар дунёвий суд ишларини юри-тишда асосий рол ўйнардилар, киролар еса ҳам дунёвий, ҳам диний ҳокимиятга ега еди.

”Халқ ҳуқуқи” ва черков ҳуқуқининг ўзаро муносабати ва бири-бирига таъсири унисини ҳам, бунисини ҳам муҳим ўзгаришларни бошидан кечиришига сабаб бўлди. Библия ёрдамида черков германларнинг одат ҳуқуқига христианларнинг ”ўнта қатъий қоидалари”ни ва бошқа диний панд-насихат нуфузига ега бўлган тамойилларини тадбиқ етган. Масалан, черков жазолар ҳақидаги қонунномада қамчи, калтак билан савалаш сингари жазолар билан бир қаторда, гуноҳлар учун омма олдида қилмишига пушаймон қилдиришни ҳам назарда тутган. XI асрда, фақат черковнинг дунёвий ҳокимиятдан нисбатан мустақиллиги ўрнатилгандан сўнггина черков гуноҳларни афв етишни қонунлаштирди. Черков, германлар ишона-диган сеҳргарликни инкор етиб, сеҳргарликни, фолбинликни черковнинг муқад-даслигига шак келтириш сифатида гуноҳ деб ҳисоблаган. Черков одатлар-нинг диний характерини ҳам, уруғ, табиат, сув ва оловнинг олий муқаддас-лигини ҳам шубҳа остига олиб, қонли қасос олишга, ордалияларга тўғри-дан-тўғри қарши чиқмаган, лекин улар кишиларни қутқариб қололмайди, деб ўргатган.

Христианлик қасам ичишни судда исботлашнинг энг муҳим воситала-ридан бири сифатида тан олган. Қасам ичиш черковда ҳам қўллана бош-ланган. 1215 йилга қадар черков низоларни ҳал қилишда якка-якка олишувга ҳам руҳсат етарди. Фақат шу йили дин хизматчиларининг якка-якка олишувларда иштирок етиши тақиқланган еди.

Бироқ, диний меъёрларнинг ески одатларга кириб келиши жуда қийин-чилик билан кечган. VIII асрда Суасонда чақирилган черков соборларида бутларга сиғинишни тақиқлаш ҳақидаги масала қайта-қайта қўйилган еди. Соборларнинг меъёрий ҳужжатлари еса шундан дарак берадики, соборларда варварларнинг урф-одатларини янги диний еътиқод ва қоидаларга мослаш-тиришга қаттиқ туриб ҳаракат қилинади. Ески одатларни бартараф етишнинг қийинлиги ҳақида, масалан, Аллеман ҳақиқатининг ”ялмоғизларни ёқиш ва ейиш”ни тақиқловчи меъёрлари ҳам гувоҳлик беради.

Черков германларнинг ҳуқуқига рим ҳуқуқи меъёрларини ҳам киритган. Германлар черковни рим ҳуқуқини кўтариб турувчи деб ҳисоб-лаганлар. Рипуар ҳақиқатида черков рим ҳуқуқи асосида яшайди, деган қоида бежиз мустаҳкамланмаган еди.

Герман қироллари ”варварлар ҳақиқатлари”ни махсус қўллаш тамойилини рим ҳуқуқига ҳам тарқатганлар. Масалан, 506 йилда вестготлар қироли Аларик II ўз фуқаролари учун ”Рим вестготлари қонуни” (Лех Романа Висиготҳо-рум) номи билан машҳур бўлган суднома чиқарган. Худди шунингдек, бургундлар қироли Гундобад ҳам 437 йилда қисқартирилган ва соддалаштирилган Феодосия кодексини амалга киритган еди. Бу ”Бургундларнинг рим судномаси” деган ном билан юритилган. Хлодвиг ўз подшолигининг охири-да уни бутун Галлия худудида амалга киритмоқчи бўлади, лекин улгурмайди.

Черков ва қироллик қонунчилиги ёрдамида рим ҳуқуқининг сохта-лаштирилган меъёрлари ”варварлар ҳақиқатлари” га киритилган. Бунга уларнинг лотин тилида ёзилганлиги ҳам ёрдам берган. ”Варварлар ҳақиқатлари”га асосан янги тарихий шароитларга зид бўлмаган рим фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари киритилган. Бунда нафақат ҳуқуқий меъёрларнинг шаклланиш усуллари ва методлари, балки рим ҳуқуқи фуқаролик ва протсессуал ҳуқуқ институтларининг аниқ тизими, ривожланган юридик техникаси ва бошқа фазилатлари йўқолиб кетган.

Mulkiy munosabatlarning tartibga solinishi

”Варварлар ҳақиқатлари” пайдо бўлиш вақ-тига қараб, ерга нисбатан феодал мулкчилик институтининг, шу билан бирга шартнома ва мерос ҳуқуқининг аста-секин шаклланиш жараёнини акс еттирган.

”Сали ҳақиқати”да синфий жамият, давлат ва ҳуқуқ ташкил топишининг анча қадимги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий

жараёнлари ўз аксини топиб, ҳали мулк тушунчаси ҳақида ягона қоида ўрнатилмаган еди. Алоҳида шахслар ёки оилалар егалиги остидаги ҳаракатдаги ашёларга нисбатан "ўзиники" (суус), "бировники" (алиенус) деган иборалар қўлланган. Франк-ларда ҳаракатдаги ашё ҳеч қандай қаршиликсиз бегоналаштирилиши, ме-рос бўйича ўтказилиши мумкин еди. "Сали ҳақиқати"нинг кўпгина меъёрлари турли ҳаракатдаги ашёларга нисбатан мулк ҳуқуқининг қўриқ-ланишига бағишланган. Унда йирик шохли чорвани, шунингдек, қўй, ечки, ит, каптар, асалари, чўчка ва бошқаларни ўғирлаш ҳолатлари юзасидан келиб чиқадиган жавобгарликлар атрофлича ва батафсил кўрсатиб берилган.

Чорвачилик германларнинг хўжалигида ҳукмрон мавқени егалларди. Чорва германларда бойлик тимсоли ҳисобланиб, оилани боқишни таъминлаган. Франклар бошқа жойларга кўчиб ўтганларида, қочиб кетганларида чорва-ларини ҳам бирга олиб кетишарди. Айирбошлаш воситаси сифатида чорвадан фойдаланилган. Франкларда "соғлом, кўрадиган ва шохли" сигир 2,3 солид турарди.

"Сали ҳақиқати" оила егаллаб турган ерга нисбатан егалик ҳуқуқини бошқача тарзда мустаҳкамлайди. Бунда томорқа участкаси, ҳайдала-диган ер ва яйлов, ўрмон бир-биридан фарқ қилинган. Қонунномада атрофи ўралган участка ҳақида кўп марта еслатиб ўтилади. Унга кўра, атрофи ўралган участкага ўт қўйиш ва бузиш учун катта жарима назарда тутилган (XV боб, 5-модда). "Сали ҳақиқати"да турар жой, ҳовли ҳудуди, томорқа участкасига оила мулки сифатида алоҳида аҳамият берилган. Кредитор қарздордан қарзни тўлашни талаб қилиш, жавобгарни судга чақи-риш учун айнан шу ерга келарди. Нафақат уй ёки ҳовлига кириб ўғирлик содир етганлик учун (45-63 солид), балки қуёш ботгандан сўнг вилла ҳудудига оддий кирганлик учун ҳам юқори жарима жазоси назарда тутилган. Агар кимдир бировнинг вилласига ешикни бузиб кириб, қўриқчи итни ўлдирса ва одамларга жароҳат етказса ҳамда у ердан ниманидир аравада олиб кетса, бу босқинчилик йўли билан ўғирлик содир етиш ҳисобланиб, бунинг учун 200 солид жарима жазоси назарда тутилган. Бу еса озод кишини ўлдир-ганлик учун тўланадиган вергелд билан тенг еди.

"Сали ҳақиқати" ҳайдаладиган ер участкасининг (аллоднинг) хусусий егаликка ўтказилиши ҳақида ҳам турлича маълумотлар беради. Шунингдек, унда яйловлар, ўтлоқлар, ўрмонлар ҳали умумий фойдаланишда қолганлиги қайд етилади. "Сали ҳақиқати"

ҳайдаладиган майдон чегарасини хўжайин-нинг рухсатисиз бузганлик фактининг ўзиниёқ жазолайди. Масалан, унда хўжайиннинг розилигисиз бировнинг майдонига кирганлик учун 3 солид (XXVII боб, 7-модда), бировнинг майдонини ҳайдаганлик учун 15 солид (XXVII боб, 24-модда), унга екин екканлик учун 45 солид (XXVII боб, 25-модда) жарима белгиланган. Агар бегона одам жамоат даласидан биров-га ажратилган участкага кирса, бу жинойт ҳисобланмаган. Агар у бундай участкадан хашак ўрса, унда фақат ўрган хашаги яйлов егаси фойда-сига тортиб олинган.

“Сали ҳақиқати”да ерни олиш-сотиш ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Ерни мерос қилиб қолдириш институти ендигина туғила бошлаган еди. Ер ўлган кишининг еркак авлодларига мерос тариқасида ўтказиларди (ИХ боб, 5-модда). ”Аллодлар ҳақида”ги титулда¹⁰, ҳатто ўлган кишининг ўғли бўл-маса, ҳайдаладиган ер участкаси кимга ўтказилиши масаласи кўйилма-ган ҳам еди. Афтидан, бундай ерлар егасиз қолган мулк ҳисобланган ёки уруғга ўтган. ВИ асрда бу масала бошқача ҳал қилинган. Қирол Хилперик (561-584 йиллар) едиктига асосан ер мерос тариқасида фақат ўғилларгагина емас, балки ўлган кишининг қизларига, ака-укаларига, опа-сингиллари синга-риларга ҳам ўтиши мумкин еди. Бу вақтда, шунингдек, алоҳида ўтзор ва ўрмон участкалари айрим шахсларнинг авлод егалигига ҳам ўтказиларди. “Аллеман ҳақиқати” бўйича хотин ҳам, агар унинг болалари бўлса ва калонга емас, озод кишига ерга тегса, ўлган ерининг ерини мерос тариқасида олиши мумкин еди.

“Сали ҳақиқати”нинг бир қатор титуллари, жумладан, ”Кўчиб келганлар ҳақида”ги титули франкларда ерга нисбатан жамоа егалиги сақланиб қолган-лигидан дарак беради. Жамоа ҳудудига ”бегона” кишининг кўчиб кели-шига фақат бутун жамоа аъзолари розилиги билан рухсат етилган. Агар жамоа аъзоларидан, ҳатто биттаси бунга қаршилик кўрсатса, кўчиб келган ”бего-на” киши дарҳол жамоани тарк етиши лозим еди. Шу нарса характерлики, жамоа судининг ”бегона” шахсни кўчириш ҳақидаги қарорини ижро етувчи граф кўчиб келган кишининг уйига емас, у ишлайдиган жамоа ер участкасига келиши лозим еди.

Бироқ “Сали ҳақиқати” бундай умумий қоида ўрнатиш билан бирга унга истисно қилинадиган ҳолатни ҳам белгилайди. Агар ”бегона” киши жамоа ҳудудига кўчиб келиб, бу ерда ҳеч қандай қаршиликсиз бир йилу бир кун яшаб улгурган бўлса, ундай ҳолда

¹⁰ Titul – kitobning nomi, muallifi, nashr etilgan yili va shu kabilar yozilgan varag`i yoki beti.

унинг ерга егалик ҳуқуқи қонун билан ҳимоя қилина бошлаган. “Сали ҳақиқати” асосан жамоа ерларини қиролнинг яқинлари томонидан егаллаб олинишини тасдиқлайди. Унга кўра, махсус қирол ёрликлари асосида кўчиб келган кишиларга қарши жамоа аъзоларининг ёртироз билдириши тақиқланган. Қирол фармойишларига нисбатан ёртироз билдирганлик учун “Сали ҳақиқати” 200 солид жаримани назарда тутди.

“Сали ҳақиқати” пайдо бўлганидан сўнг бир неча аср ўтгач, хусу-сий ер егалиги кенг ривожлана бошлайди. Аллеман ва Бавар ҳақиқатларининг биринчи ва иккинчи титуллари мазмунан бир-бирига айнан ўхшаш бўлиб, улар черков ва черков ер егалигига бағишланади. Бу титуллар шундан гувоҳлик берадики, черков ҳайдаладиган катта ер участкаларига, ўрмон-ларга, қулларга егалик қиларди. Иккала ҳақиқатнинг биринчи моддаларида айтилганидек, “на қирол, на герсог, на бошқа киши инсоннинг ўз жонини сақлаб қолиш ниятида черковга худо йўлида уйлар, ерлар, қуллар ёки пуллар инъом қилишини тақиқлаб қўя олмайди” (I титул, 1-модда). Черковга инъом қилинган ер унинг ихтиёрида доимий равишда мустаҳкам сақла-ниб қолади. “Бавар ҳақиқати”да қатъий таъкидланишича, кимнингдир черковга ҳадя қилган ўз мулкларини қайтариб олиш ҳуқуқи мавжуд эмас.

“Аллеман ҳақиқати”да ҳам, “Бавар ҳақиқати”да ҳам черковга ҳадя қилувчи кишининг меросхўрлари томонидан ҳадяга қаршилиқ кўр-сатишга қаратилган ҳар қандай уринишларининг олди олинади (II титул, 2-модда). Бундан ташқари, кишиларнинг мулкни қайтариб олишга қаратилган уриниши, бир томондан, ”Худо суди ва муқаддас черковдан четлаштирили-ши”га олиб келган, иккинчи томондан, бундай кишиларга жарима солинган ва мулк черковга қайтарилган (I титул, 2-модда). Ҳадя қилинган ер фақат умрбод егалик қилиш шарти билан ва ҳадя қилувчи фойдасига ”тантанали ваъда” қилинган ҳамма нарсаларни ундириш орқали қайтарилиши мумкин еди.

Хусусий ер егалигини фақат майдонлар эмас, балки яйловлар, ўрмонлар ҳам қамраб ола бошлайди. “Бавар ҳақиқати”да, масалан, бўли-шиб олинган ўрмон - силва алтерус деган тушунча пайдо бўлди. Бунда ўрмонларнинг алоҳида оилаларга ажратиб берила бошланганлиги ёртироф етилганди. Ўрмонларнинг феодал хусусий мулкчиликка ўтказилиши ҳақида бировнинг ўрмонидан дарахтларни кесиш тақиқланганлиги ва бунинг учун жарима ўрнатилганлиги ҳам далолат беради (XII титул, 11-модда). “Бавар ҳақиқати”да “Сали

ҳақиқати”дан фарқли ўлароқ, яйлов участка, худди ер майдони сингари, бундан буён еркин равишда бегоналаштирилиши мумкин еди. Бунда фақат яйловни сотишнинг қонуний эканлиги ”хужжат ёки гувоҳлар” ёрдамида тасдиқланиши талаб қилинарди (XVII титул, 2-модда).

Германларда бировнинг ер егалиги чегараларини бузиш қатъий тақиқ-лаб қўйилган еди. Бу барча ”варварлар ҳақиқатлари”га хос хусусият бў-либ, германларнинг егаллаб олинган ҳудудларда куч билан мустаҳкамланиб олишга қаттиқ уринишларини акс еттирган. Германларнинг ерга оид низоларни, агар бошқа далиллар етарли бўлмаса, кўп вақтлар давомида якка-якка олишув йўли билан ҳал қилиб келганлиги ҳам юқоридаги фикрни яққол тасдиқ-лайди. “Бавар ҳақиқати”нинг бутун бир титули (XII титули) бировнинг ер егали-ги чегарасини бузганлик учун жазоларга бағишланган. Чегарани, майдон ёки яйловнинг фарқига бормай, оддий бузганлик учун еркин кишига 6 солид жарима солинган, кулга еса 50 қамчи урилган. Ҳатто ер участкаси-га ”тасодифан”, билмай, ”бошқа томонларнинг ва қараб турувчининг рози-лигисиз” янги чегаралар ўрнатиш учун жарима назарда тутилган. Бундай ҳаракат, агар еркин киши томонидан содир етилса, - жарима, агар кул томони-дан содир етилса, - 200 қамчи уриш жазоси белгиланган (XII титул, 6-7-моддалар).

Majburiyat унча батафсил тартибга солинмаган еди. Бу
huquqi франкларда ўша вақтда ҳали товар-пул муносабатлари, хусусий мулк-чилик ривожланмаганлигидан, шунингдек, майда деҳқон натурал хўжалиги ҳукмронлигидан дарак берарди.

“Сали ҳақиқати” мажбуриятларнинг келиб чиқиш асослари бўйича ик-кала турини ҳам назарда тутлади. Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбу-риятлар кўпинча жиноят содир етиш натижасида вужудга келган. Масалан, ўғрилик ешикни, бинони бузиб ёки бошқа зарарлар етказиб содир етилса, жарима жазоси билан бирга етказилган зарарни ундириш ҳам назарда тутилган.

“Сали ҳақиқати”да шартномаларнинг баъзи турлари ҳақида еслаб ўтилади. Лекин унда шартномаларнинг ҳақиқийлиги тўғрисидаги умумий шартлар кўрсатилмайди. Шундай бўлса ҳам, олди-сотди, айирбошлаш, юк ташиш, гаров, қарз, ссуда, ҳадя каби шартномаларни тузишда томонларнинг еркин хоҳиш билдиришлари назарда тутилган. Хоҳиш билдириш бошқа шахсга қарата ”ерга

шоҳча” ташлаш йўли билан амалга оширилган ёки, бошқа манбалардан маълум бўлишича, уйни сотишда хоҳиш билдириш ешик қулфини ўтказиш орқали билдирилган ва ҳоказо. Ҳаракатдаги ашёнинг ҳақиқий егаси уни сотиб олганлигини ёки айирбошлаганлигини исботлаши ло-зим еди. Акс ҳолда, у ўғри деб еълон қилиниши мумкин еди.

Шартномани бузганлиги учун жавобгар нафақат мулкӣ, балки шахсий жавобгарликка ҳам тортиларди. Мажбуриятни бажармаган қарздор, қоида бўйича, кредиторнинг қули бўлиб қоларди. Баъзи ”ҳақиқатлар” бўйича, масалан “Бовар ҳақиқати”га кўра, қарздор билан бир қаторда унинг хотини ва болалари ҳам қулга айлантирилар еди.

“Сали ҳақиқати”да қарз шартномаси батафсил кўриб чиқилган. Кредитор суд мажлисини четлаб ўтиб, бевосита ўзи қарзни ундириш ҳуқуқига ега еди. Кредитор гувоҳлар билан қарздорнинг уйига бориб, қарзни тўлашни талаб қилган. Агар қарздор ”мажбурият бўйича қарзни тўлашни хоҳламаса, кредитор уни судга чақирган. Агар қарздор судга ҳам келмаса, кредитор бир ҳафтадан сўнг иккинчи марта чақирган, шунда ҳам келмаса, яна бир ҳафта ўтгач, учинчи марта чақирган. Қарздордан ҳар бир чақирилганда судга келмаганлиги учун жарима ундирилган. Қарз граф ва рахинбурглар ёрдамида қарздор мулкининг тегишлича қисмини мусодара қилиш йўли билан ҳам ундирилиши мумкин еди. Бундай ҳолда ундирилган қарзнинг учдан бир қисми графга келиб тушган.

“Бавар ҳақиқати”да шартномалар ҳақида кўпроқ қўшимча боблар-да гапирилади. “Бавар ҳақиқати”га 722 йилги декрет билан қўшимча боблар киритилган еди. Уларда шартнома ҳуқуқининг баъзи умумий тамойиллари: шартномаларнинг қонунийлиги шартлари, уларнинг бекор қилинмаслиги ҳақида, ”хоҳишнинг камлиги” тўғрисида маълумотлар учрайди.

Шартнома ёки битим, “Бавар ҳақиқати”да айтилишича, уч ёки ундан ортиқ гувоҳ иштирокида ёзма тузилган бўлса, зинҳор ўзгартирилиши мумкин емас, чунки уларнинг амал қилиш куни ва йили аниқ кўрсатиб қўйилган (XVII титул, 16-модда). Агар ашёни сотиш ўлдириш ёки турмага қамаш билан кўрқитиб ёки бошқача зўрлик ишлатиб амалга оширилган бўлса, ҳақиқий емас деб ҳисобланган.

“Бавар ҳақиқати”да, шунингдек, суд қарорига мувофиқ гаров, сақ-лаш, ссуда шартномаси ҳақида ҳам меъёрлар мавжуд. Агар ашё

сақ-лашга топширилиб, бунда сақловчининг ”фойда олиши” назарда тутилмаган бўлса ва ашё ”бахтсиз ҳодиса туфайли нобуд бўлса”, ашёни сақловчи жавобгар бўлмайди. Сақлашга топширилган ашёнинг ўғриланишидан келиб чиққан зарар тенг тақсимланарди (XV титул, 5-модда). Олди-сотди шартномаси нархнинг пасайганлиги оқибатида бекор қилиниши мумкин эмас еди. Агар сотилган ашёнинг нуқсони яширилган бўлса, у ҳолда бундай шартномани бекор қилишга йўл қўйиларди (XV титул, 9-модда). Олди-сотди шартномасини таъминлаш учун закат берилган ва келишув бузилган тақдирда, яъни бирор ашёни сотиб оламан деб, бунинг учун закат бериб, кейин уни сотиб олмаса, закат қайтариб берилмасди.

Nikoh va oila Германларда оила патриархал характерга ега бўл-ган. Ота бошчилик қиладиган оила таркибига туғиш-ган қариндош-уруғлар: болалар, неваралар, еваралар, ота-она ва бошқалар билан бир қаторда ён шажара (бир туғишмаган) қариндошлар: туғишган ва ўғай ака-укалар, уларнинг хотинлари ҳам кирган. Оилалар қуллар билан, баъзи ҳолларда еса, қуролланган мулозимлар билан бир уйда яшаганлар.

Бироқ, “Сали ҳақиқати” бўйича ота ҳокимияти унча катта эмас еди. Ота ҳокимияти кўпроқ хотин, қиз ёки ўғил устидан қатъий умрбод ҳомийликни еслатади. Ўғил 12 ёшга тўлгунга қадар ота ҳомийлигида бўларди.

“Сали ҳақиқати” никоҳга ҳам худди оилага ўхшаб жуда кам модда-лар ажратган. Никоҳ келиннинг куёв томонидан сотиб олиниши шаклида тузиларди. Қизларни никоҳлаб олиш мақсадида ўғирлаш жарима билан жазо-ланарди. Никоҳ тузишга: қонуний никоҳнинг мавжудлиги, шахснинг қонун-дан ташқари деб ёлон қилиниши, яқин қариндошлик алоқасининг мавжудлиги, кишининг еркин емаслик ҳолати каби ҳолатлар тўсқинлик қиларди.

Никоҳ амалда куёв ва келиннинг ота-оналари ўртасидаги ўзаро кели-шув асосида тузиладиган битим еди. Никоҳ тузишда ота-она розилиги талаб қилинарди. “Сали ҳақиқати”га мувофиқ бировнинг келинини олиб қочганлик учун айбдор шахс куёвга 15 солид жарима тўлаши белгиланган. Агар кимдир бировнинг хотинини ўғирласа, унга 200 солид жарима солинган (XV титул, 1-модда). Агар уч киши еркин қизни ўғирласа, уларнинг ҳар бири 30 солиддан жарима тўлаган (XIII титул, 1-модда). Агар ўғирланган қиз қирол ҳомийлиги остида бўлса, унда қиз ўғриланиннинг ҳар бири 62,5 солиддан жарима тўлаши лозим еди (XIII титул, 2-модда). Қироллик қули ёки лити

еркин аёлни ўғирласа, ўлимга маҳкум етилган (XIII титул, 7-модда). Теодорих едикти бўйича, умуман бировнинг хотинини ўғирлаган киши ўлимга маҳкум етилган (11-модда). “Аллеман ҳақиқати”да патриархал оила элементлари янада яққолроқ намоён бўлади. Унда ота розилигисиз никоҳ тузиш учун жарима белгиланганди. Мазкур тўпламга биноан амалда ер хотинини сотиши мумкин еди.

Германларнинг одат ҳуқуқи алоҳида ижтимоий табақаларнинг вакиллари ўртасидаги, айниқса, қуллар ва еркин кишилар ўртасидаги никоҳни тақиқлайди. Қуллар билан никоҳга кириш еркинликнинг йўқолишига олиб келган. “Сали ҳақиқати” бўйича, агар еркин киши қул аёл билан никоҳга кирса, у ҳам қул бўлиб қолган (XXV титул, 5-модда). Агар еркин аёл қул билан никоҳга кирса, у ҳам қулга айланган (XXV титул, 6-модда). “Сали ҳақиқати”га қўшимча қилинган биринчи Капитулярий бўйича, қул билан еркин аёлнинг никоҳга кириши қонундан ташқари деб ҳисобланган ва еркин аёлнинг мол-мулки давлат хазинаси фойдасига мусодара қилинган, қариндошлари еса уни судсиз ўлдиришлари мумкин еди. Еркин аёлга уйланган қул чархпалакка тортиб ўлдирилган.

“Бавар ҳақиқати” бундай никоҳларга унча шафқатсиз муносабатда бўлмаган. Еркин аёл ерга теккан одам қул еканлигини ”билмаганлиги”ни кўрсатиб, ундан осонгина кетаверган (XXII титул, 17-модда). Франкларда қатор қариндошлар ва қуда томондан қариндошлар билан никоҳга кириш тақиқланган еди. “Сали ҳақиқати” бўйича, бундай никоҳлар ҳақиқий емас деб, бундай никоҳлардан туғилган болалар еса қонунсиз туғилганлар деб ҳисобланарди (XIII титул, 9-модда).

Франкларда ерга чиқмаган аёл баъзи мустақилликдан фойдаланарди. Манбаларда, масалан, бева хотинга нисбатан ерининг уруғидагилар томони-дан ҳомийлик қилиниши ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Шундай бўлса ҳам, “Сали ҳақиқати”да бева хотиннинг ҳуқуқлари маълум даражада поймол қили-нади. Масалан, бева хотин суднинг рухсатисиз ва ўлган ерининг қариндош-ларига маълум сумма (реипус) тўламай туриб иккинчи марта ерга тега олмасди. Акс ҳолда унинг еридан 62,5 солид жарима ундириларди (XXIV титул).

Франклар одат ҳуқуқининг муҳим хусусиятларидан бири шунда едики, аёл ўз мулкига, сеп-сидирғасига ега бўлган. Бундай мол-мулкларни унга отаси емас, балки ери ”никоҳ совғаси” сифатида тақдим қиларди. «Сали ҳақида»ги қўшимча қилинган биринчи Капитулярий сеп-сидирғанинг махсус ҳуқуқий режимини

мустаҳкамлайди. Аёл ўзининг сеп-сидирҒасини ҳады қилиши, сотиши мумкин эмас еди. У ўлгандан сўнг сеп-сидирҒа унинг болаларига ўтган. Агар аёл иккинчи марта никоҳга кирган бўлса, сеп-сидирҒанинг бир қисми ерининг яқин қариндошларига ўтказилган, улар бўлмаса хазинага келиб тушган. “Бавар ҳақиқати” ҳам беваларнинг никоҳга киришини унчалик қўллаб-қувватламайди. Унга кўра, агар бева аёл ерга тегса, биринчи еридан олган мулклардан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум етилган (XV титул, 8-модда).

“Сали ҳақиқати”да никоҳни бекор қилиш ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Лекин франкларнинг одат ҳуқуқи ажралиш еркинлигини ўрнатган еди. Бунда қариндошларнинг розилиги ҳам, бошқа расмий асослар ҳам талаб қилинмасди. Бу соҳада Теодорих едикти анча талабчан еди. Унда ”сабабсиз ажралиш” тақиқлаб қўйилганди (49-модда), лекин фоҳишабозликка ижозат бериларди (52-модда). Христиан черковининг таъсири остида VII-IX асрларда франкларнинг никоҳ-оила ҳуқуқида муҳим ўзгаришлар юз берди. Буюк Карл томонидан (789 йилда) тасдиқланган 744 йилги Капитулярийда христианлик қонун-қоидалари билан муқаддас деб еълон қилинган никоҳнинг бекор қилинмаслиги қоидаси ўрнатилди.

VII-IX асрлар мобайнида никоҳнинг черковда расмийлаштирилиши мажбурийлигини ўрнатувчи, бева аёлларнинг қайта никоҳга киришини тақиқловчи ва бошқа шу каби дастлабки қонун ҳужжатлари чиқарилган еди.

Meros huquq Мероснинг қонун бўйича ва васият бўйича турлари маълум. Қонун бўйича мерос кўчадиган ва кўчмас мулкларга нисбатан турлича амалга оширилган.

Кўчади-ган мулклар: биринчи навбатда болалар, сўнгра она, ака-укалар ва опа-син-гиллар, онанинг опа-сингиллари, отанинг опа-сингиллари, яқин қариндошларига тартибида мерос қилиб қолдириларди. Меросни тақсимлашда она уруҒига нис-батан бундай имтиёзларнинг ўрнатилганлиги матриархат қолдиқларининг сақланиб қолганлигидан гувоҳлик беради. Шуниси характерлики, аёллар кўчмас мулкка нисбатан мерос ҳуқуқига ега бўлмаганлар. Ер фақат ота шажараси бўйича мерос бўлиб ўтган.

Франклар ҳуқуқи васият бўйича мерос ҳақида аниқ меъёрлар ўрнатмаган еди. Франкларда ўлган кишининг мол-мулки оилага, уруҒга, яшаб турган қариндошларига тегишли деб ҳисобланарди. Васият бўйича мерос ҳады (аффотамия) йўли билан қолдирилиши мумкин еди. Аффотамия ошкора суратда юзлик мажлисида, тунгин

раислигида, қатъий ўрнатилган шаклда амалга ошириларди. Бунда мулк вақтинча учинчи шахсга ўтказилган, у еса ҳада қилувчи ўлгандан сўнг бир йил ўтгач ва бундан кечиктирмай мулкни кўрсатилган шахсга ўтказиши лозим еди.

Умумий қоидага хилоф равишда, рим ҳуқуқи таъсири остида васият бўйича мерос институти Теодорих едиктида мустаҳкамланди. Бунда ҳам, ҳадыга ўхшаш, қатъий расмиятчиликларга амал қилиш талаб қилинган. Яъни васиятни қонуний деб тан олиш учун бу ҳақда гувоҳлар иштирокида расмий ҳужжат тузилиши ва у чиновник томонидан рўйхатдан ўтказилган бўлиши шарт еди (53-модда). Васият хоҳлаган жойда, лекин "ўлаётган кишининг иродасини сўзсиз ҳурмат қилиш" остида тузилиши белгиланган еди (30-модда).

Христианлик жорий қилиниши билан ўлган кишининг мол-мулки черковга ҳада тариқасида ўтказила бошланган. Бу ўлгандан кейинги ҳада франк-ларда ва инглиз-сакларда кенг тарқалган бўлиб, тўла маънодаги васият емас еди.

Jinoyat va jazо

"Варварлар ҳақиқатлари"нинг асосий қисми жиноят ва жазо масалаларига бағишланган. Албатта, жиноят ва жазо тушунчалари ҳозирги маънода ифодаланмасди. "Варварлар ҳақиқатлари"да деликт - жиноят деганда, аввало, озор етказиш, бировнинг шахсига ёки мулкига зарар етказиш, "қироллик тинчлигини" бузиш тушуниларди. Шунга монанд, жазо, деганда ушбу озор ёки зарар етказганлик учун бадал тўлаш, ўрнини тўлдириш тушуниланган.

Шу тариқа, "варварлар ҳақиқатлари" кечки жиноят ҳуқуқи меъёрларини қабул қилмаган еди. Уларда рим жиноят ҳуқуқида бўлгани каби ўлим жазоси кенг қўлланилмаганди. Франкларда жазонинг мақсади ва вазифалари рим-ликларга қараганда бошқача бўлган.

Франкларда жарима жазосининг асосий мақсади кўп бўлиб турадиган ҳарбий ҳаракатлар, қонли қасос олиш, ўзаро урушлар, хонадонлар, уруғлар, жамоа ва бошқалар ўртасидаги душманликларнинг олдини олишга қаратилган еди.

"Сали ҳақиқати"да жиноят тушунчасини англатадиган қатор ҳуқуқбу-зарликлар алоҳида ажратиб кўрсатилган. Умуман, "Сали ҳақиқати"га маълум бўлган барча жиноятлар тўрт турга: 1) шахсга қарши жиноятлар (одам ўлдириш, тан жароҳати етказиш, туҳмат, ҳақорат, номусга тегиш ва бош-қалар); 2) мулкка қарши жиноятлар (ўғрилиқ, ўт қўйиш, босқинчилик); 3) суд қилиш тартибига қарши

жиноятлар (судга келмаслик, ёлҒон гувоҳлик бериш); 4) қирол фармойишларини бажармасликка (бунга ”Кўчиб келган кишилар ҳақида”ги ХЛВ титул мисол бўла олади) бўлинади. Бироқ “Сали ҳақиқати”нинг мазмунидан юқоридагилар билан бирга мансабдорлик жиноят-лари, ҳарбий жиноятлар тўҒрисида ҳам тасаввур қилиш мумкин. Унга кўра, агар граф қарз ундиришда ”қонундан ташқари ортиқча бирор нарса олса” ёки ”ҳақиқат ва одил суд”ни тиклашни рад етса, ўз айбини сотиб олиши лозим еди. Акс ҳолда ўлимга маҳкум етиларди (Л-ЛИ титуллар). Шунингдек, бировни жанг майдонида ўз қалқонини ташлаган ”қочоқ” деб ҳақорат қилганлик учун (XXX титул, 6-модда) жарима (3 солид) тўлаш жазоси назарда тутилганди. Демак, жанг майдонини ташлаб ”қочиш” ҳарбий жиноят туркумига кирган деб ҳисоблаш мумкин. “Аллеман ҳақиқати”да худди шундай тарзда жанг майдонини ташлаб ”қочиш” жиноят еканлиги тўҒридан-тўҒри кўрсатиб қўйилган.

”Варварлар ҳақиқатлари”да ”черковни таҳқирлаш” туркумига кирувчи жиноятлар ҳам ажратиб кўрсатилади. Христиан черкови жиноят ва жазо тушунчаларининг ўзгаришига катта таъсир ўтказган. ”Черковни таҳқир-лаш ёки унга нисбатан ҳурматсизлик қилиш” каби тушунчалар ”варварлар ҳақиқатлари”га бевосита христианлик черкови таъсири остида кирганлиги шубҳасиз, албатта. Масалан, Аллеман ва Бавар ҳақиқатларида бир қатор жиноятларнинг, жумладан, одам ўлдириш жиноятининг черковда ёки черков ҳовлисида содир етилганлигига қараб квалификация қилиниши фикримизнинг далилидир. Бундай жиноятлар юқорида айтиб ўтилган ”черковни таҳқирлаш” жиноятлари туркумига кириб, булар учун жабрланувчи ва унинг қариндош-лари фойдасига емас, балки, аввало, черковнинг фойдасига катта жарима олинар еди. “Бавар ҳақиқати” айнан черковнинг таъсири остида ”давомий компенсация” жазосини жорий қилган еди. Бунга кўра, масалан, бирор киши ҳомиладор аёлни уриб, ҳомиласини тушуриб қўйса, яъни ҳали туҒилмаган боланинг ўлимига сабабчи бўлса, у дастлаб 12 солид, сўнгра бояги аёлнинг еттинчи туҒишига қадар ҳар сафар 1 солиддан жарима тўлаши лозим еди. (VIII титул, 21-модда).

“Сали ҳақиқати”да жазолар ҳақида сўз кетар екан, шу нарса кўзга яққол ташланадики, франкларда ески уруҒдошлик тузуми давридаги барча жазоларни тўлиқ равишда жарималарга алмаштиришга мойиллик кучли бўлган. Жарима судсиз жазоларнинг, узоққа чўзиладиган қийноқларнинг олдини олиши

керак еди. “Сали ҳақиқати”нинг баъзи моддалари судсиз жазолашни тўғридан-тўғри йўққа чиқарган. Масалан, екин майдонини пайҳон қил-ганлиги учун бировнинг чорвасини ўз ҳолича олиб кетиш тақиқланган (ИХ титул, 5-модда), шунингдек, ”ўғрининг изидан тушиб” ўз чорвасини ун-дан судсиз тортиб олиш ҳам мумкин емас еди (XXVII титул, 1-модда) ва ҳоказо. “Сали ҳақиқати” жиноятчини жамоадан ҳайдаш ёки қонундан ташқари деб еълон қилиш деб номланадиган жазо турини ҳам ўз ичига ол-ган (В титул, 2-модда). Бундай одамга овқат ва бошпана бериш тақиқ-ланган еди, ҳатто унга хотини ва болалари ёрдам берсалар, уларга жарима солинарди.

Шуни таъкидлаш жоизки, франкларда судсиз жазолаш бирданига йўқолиб кетмаган. ”Варварлар ҳақиқатлари”да судсиз жазолашга ҳам узоқ вақт рух-сат етиб келинган. Масалан, “Бавар ҳақиқати”да ”кечаси жиноят устида уш-лаб олинган” ўғрини ўлдиришга рухсат етилганди (ИХ титул, 4-модда). Бу, афтидан, XII жавдал қонунларидан сўзма-сўз кўчириб олинган бўлса ке-рак. “Сали ҳақиқати”да белгиланган ўлим жазосининг осиб ўлдириш, чархпа-лакка тортиб ўлдириш каби турлари асосан қулларга нисбатан қўлланилган. Ўлим жазоси еркин кишиларга нисбатан жуда кам ҳолларда тўғридан-тўғри берилган. “Сали ҳақиқати”да кўрсатилишича, еркин кишилар ўт қўйишда айбланиб, судга узрли сабабсиз келмасалар, ўлимга маҳкум етилишлари мумкин (XVII титул, 1-модда).

”Варварлар ҳақиқатлари”да ески уруғдошлик тузумининг қолдиғи сифа-тида жамоа жавобгарлиги тамойили сақланиб қолган. Буни аввало И Капитуля-рийда назарда тутилган ”Қадимий одатга” ҳавола қилиш ҳолларидан кўриш мумкин. Шунингдек, “Саксон ҳақиқати”нинг XVIII титулида одам ўлдир-ган литнинг ўз етти қариндоши билан биргаликда жавобгарликка тортилиши ҳам франкларда сақланиб қолган жамоа жавобгарлигидан дарак беради.

Франкларда содир етилган барча мулкый жиноятлар учун жарима жазоси билан бирга ўғриланган мулкнинг ва бошқа етказилган зарарнинг қийма-тини ундириш талаб қилинган. “Сали ҳақиқати”да ўрнатилганидек, ”Агар ким-дир бировнинг яйловидан ўтларини ўриб олса, меҳнати зое кетган”. ”Ва, агар ушбу хашакни ўз уйига олиб бориб қўйса, ўғриланган хашакнинг нархидан қатъи назар, ундан 45 солид жарима ҳамда етказилган зарар унди-рилган” (XXVII титул, 10-11-моддалар). Худди шунингдек, ”Агар қул билан еркин киши тил бириктириб ўғрилиқ содир етишса, улардан

етказилган зарар-нинг қийматини ундириш билан бирга, қулдан ўғрилган мулк қийматининг икки баравар, еркин кишидан тўрт баравар нархи миқдорида жарима олинган (ХЛ титул, 1-қўшимча).

Франкларда жарима озор етказилганлик учун тўлов тариқасидаги асо-сий жазо сифатида узоқ вақт қўлланиб келган. Лекин бу жазо оқибатда аста-секин етказилган зарарни оддийгина ундиришга айланиб борди, шунингдек, кўпроқ ўлим жазоси, калтаклаш, мол-мулкни мусодара қилиш, сургун қилиш каби жазолар билан алмаштирила бошланди. Масалан, агар турли хилдаги ўғирликлар учун “Сали ҳақиқати”да асосан жарима ва етказилган зарарни ундириш жазолари назарда тутилган (II, III, IX, XI, XII, XIII, XIV ва бошқа титуллар) бўлса, “Саксон ҳақиқати”да кўпроқ ўлим жазоси белгиланган еди (XXIX, XXX, XXXII-XXXV титуллар ва ҳоказо).

”Варварлар ҳақиқатлари” анча мураккаб ва чалкаш тузилганлиги сабабли уларнинг барча жиноий хатти-ҳаракатларга тааллуқли умумий қоида-ларини аниқ ажратиб олиш қийин. Лекин алоҳида жиноятлар таркибларини таҳлил қи-лиш шундан дарак берадики, ”Варварлар ҳақиқатлари”да айб шакллари: қасд ва еҳтиётсизлик, жиноятга суиқасд қилиш, иштирокчилик, жиноятни енгил-лаштирувчи ёки оғирлаштирувчи ҳолатлар тушунчалари назарда тутилган. Масалан, “Сали ҳақиқати” бўйича, еркин киши бировнинг чорвасига “еҳти-ётсизлик” орқасида зарар етказса, ундан фақат келтирилган зарар ундирилган (IX титул, 3-модда). Агар кимдир ўз даласида бировнинг чорвасини кўриб қолса, уни уриб майиб қилиши мумкин емас еди. Агар у шундай қилиб, айбига иқроп бўлса, майиб қилган чорвани ўзи олиб, қийматини чорва ега-сига тўлаши лозим, агар айбига иқроп бўлмай, у фош қилинса, келтирилган зарарни ундан ундириш билан бирга 15 солид жарима ҳам олинган (IX титул, 1-модда).

Бу ерда етказилган зарарни тан олиш - қилмишига иқроп бўлиш айб-ни енгиллаштирувчи ҳолат ҳисобланган. Ёмон ният учун, ”душманлик ёки макр-ҳийла йўли билан” зарар етказганлик учун бир мунча юқори жарима кўзда тутилган. “Сали ҳақиқати”нинг ”Ғаламислик ҳақида”ги XXVIII титулида жиноят қилишга ундаш, жиноятда иштирокчилик тўғрисида анча аниқ меъёрлар ўрнатилган. Бунда ”кимдир бировни ўғрилик содир етиш учун сотиб олса ва фош қилинса, 62,5 солид жарима тўлаши (1-модда) ҳам-да ўғриликка ундовчи, унда иштирок етувчи ва уни бажарувчи шахслар алоҳида-

алоҳида равишда 60 солиддан жарима тўлашга тортилишлари (3-модда) белгиланган.

Юқоридагилар билан бир қаторда франклар ҳуқуқи, жумладан, “Сали ҳақиқати” айбсиз жавобгарликни ҳам билади. Агар бир тўда кишилар еркин аёл-га ҳужум қилиб, зўрлик билан номусига тегса, уларнинг ҳар бири 200 солиддан жарима тўлаган. Бироқ шу тўдада бўлиб, зўрлик ишлатилганлигини билмай, унда иштирок етган кишилар ҳам 45 солиддан жарима тўлашлари лозим еди (XIII титул, 10-модда, 5-қўшимча). Жиноят қилишга суиқасд қилган ишти-рокчи қоида бўйича жиноятни бажарувчисига қараганда енгилроқ жазоланган. Шу билан бирга ўғрилик ёки одам ўлдиришга пул бериб одам ёллаган шахс жиноятни бажарувчи шахсга нисбатан оғирроқ жазоланган (XXVIII титул, 1-3-моддалар).

Умумий тан олинган бир қатор қадриятларни бузиш, жумладан, ухлаб ётган одамга, аёл кишига, ёш болага ҳужум қилиш, ўликни ҳақоратлаш кабилар айбни оғирлаштирадиган ҳолатлар саналади. Масалан, агар қабрни очиб, ундан бирор нарса ўғирлаганлик учун 200 солид жарима ўрнатилган бўлса, айти вақтда еркин франкни талаш мақсадида унга ҳужум қилишлик учун - 62,5 солид жарима белгиланган еди.

”Варварлар ҳақиқатлари”нинг ҳаммаси жазо тайинлашда жиноятчи ва жабрланувчининг ижтимоий аҳволини ҳисобга олган. Жиноятчи ва жабрланув-чининг еркин кишими ёки қулми, таниқли одамми ёки унча таниқли одам емасми, бойми ёки камбағалми - ана шуларга қараб жазолар енгилроқ ёки оғирроқ берилган. “Сали ҳақиқати”га биноан, агар римлик франкнинг мулкани ўғирласа, 62,5 солид, ва аксинча, агар франк римликнинг мулкани ўғирласа, 35 солид жарима тўлаши лозим еди (XIV титул, 1-3-моддалар). Худди шунингдек, Теодорих едиктининг 59-моддасида ўрнатилганидек, таниқли уруғга мансуб бўлган бадавлат киши еркин қизни ”йўлдан урса”, уни хотинликка олиши лозим еди. Агар қизни ”йўлдан урган” одам бадавлат ҳам, таниқли ҳам бўлмаса, у ”еркин қизнинг шаънини поймол қилган одам сифатида ўлимга маҳкум етилган”.

Франклар жамиятида давлатга қарши жиноятлар ҳақида ҳали унча аниқ тасавурлар бўлмаса ҳам, ”Варварлар ҳақиқатлари”да шундай мазмунга ега бўлган хатти-ҳаракатлар жиноят сифатида еътироф етилганлиги кўзга ташланади. Тўғри, “Сали ҳақиқати”да бундай жиноятлар ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Бироқ, унинг баъзи моддаларида қиролга, унинг мол-мулкига, иродасига қарши

қаратилган хатти-ҳаракатлар алоҳида еътиборга олинади. Теодорих едикти еса бу соҳада рим ҳуқуқидан ўзлаштириб олган меъёрлари билан ажралиб туради. Масалан, унда ”жаноби олийларини ҳақорат қилганлик” учун (49-моддада), шунингдек, ”халқни ва кўшинларни исёнга ундаш-лик” учун (107-модда) ўлим жазоси назарда тутилган. Умумий қоидага қарамай, бундай жиноятлар бўйича қул, колон ёки хизматчиларнинг ўз хўжайинига хабар беришига йўл қўйилган.

Аллеман ва Бавар ҳақиқатларида нафақат қирол, герсог, уларнинг елчи-лари ва бошқалар, балки халқ, давлат ҳам жиноий хатти-ҳаракат субъекти сифатида кўрила бошлаган. ”Бавар ҳақиқати”да талончилик учун ўзга халқни таклиф қилиш ёки ”давлатнинг душман томонидан босиб олинишига кў-маклашиш” оғир жиноят ҳисобланиб, бунинг учун мол-мулкни мусодара қилиш ва ўлим жазоси назарда тутилган (II титул, 1-модда). Бундан ташқари, ”Бавар ҳақиқати”да герсогга қарши фитна уюштириш, кўшинда исён кў-тариш (II титул, 3-модда), ”провинсияга душманни чақириш” ва бошқа жиноятлар тўғрисида ҳам сўз юритилади. ”Аллеман ҳақиқати” бўйича еса, ҳатто фақат ”шовқин-суронли тўда”да иштирок етишнинг ўзиёқ давлат хазинаси фойдасига 60 солид жарима жазоси берилишига асос бўлган.

”Варварлар ҳақиқатлари”да жиноятларнинг маълум қисми шахсга тажовуз қилишга тааллуқлидир. Бунда аввало одам ўлдириш жинояти ”ҳақиқат-лар”нинг диққат марказида туради. Одам ўлдирганлик учун ундириладиган вергелднинг миқдори фақат ўлган шахснинг ижтимоий аҳволига емас, балки унинг ёши, жинсига ҳам қараб белгиланган. ”Сали ҳақиқати” бўйича, еркин франкни ўлдирганлик учун анча юқори вергелд - 200 солид (ХЛИ титул, 1-модда), римликни ўлдирганлик учун еса 62,5 солид вергелд (ХЛИ титул, 7-модда) кўзда тутилган. Қироллик хизматида турган франкни ўлдирганлик учун уч барабар кўп вергелд ундирилган. Масалан, графни, қироллик ман-сабдорини ўлдирганлик учун 600 солид миқдорида вергелд ўрнатилган еди. Агар ўлдирилган граф ярим еркин лит ёки қиролнинг қули бўлса, у ҳолда вергелднинг миқдори 300 солидни ташкил қилган (ХЛИ титул, 5-модда). Ҳар-бий юришлар вақтида қироллик дружиначисини ўлдирганлик учун, шунинг-дек, руҳонийлар вакилларининг ҳаёти учун анча юқори вергелд назарда тутилган. Руҳонийни ўлдирганлик учун - 600 солид, епископ учун - 900 солид вергелд тўланган.

Маълумки, V-VI асрларда франкларда христиан черковининг таъсири ва нуфузи ниҳоятда кучайиши ва буни ”варварлар ҳақиқатлари”да ўз аксини топиши кўзга яққол ташланади. Бу вақтда қироллар ўз ҳокимиятларини мустаҳкамлаш ва янада кучайтириш мақсадида черковнинг, рим папа-сининг асосий ҳимоячилари сифатида майдонга чиқардилар. Буюк Карл доимо ”менинг вазифам - черковни ҳимоя қилиш, черковнинг вазифаси еса - мен учун ибодат қилиш” деб таъкидлар еди.

Ана шундан келиб чиқиб черковга қарши қаратилган жиноятлар учун анча оғир жазолар ўрнатилган еди. Руҳонийга, черков мулкига нисбатан тажовузлар ва бошқа шу каби хатти-ҳаракатлар учун бериладиган жазолар кучайтирилганди. Масалан, ”Бавар ҳақиқати”га кўра, епископни ўлдирганлик учун ”ўлган епископ бўйига мослаб кўрҒошиндан тайёрланадиган кийимнинг оғирлиги” миқдорида олтин тўлашдан иборат бўлган рамзий характердаги жазо белгиланган еди. Агар бундай қилишнинг иложи бўлмаса, у ҳолда жиноятчига унинг ерларини, қулларини, уйларини черков фойдасига мусодара қилиб, ўзини, хотини ва болаларини қулга айлантириш жазоси қўлланган (II титул, 10-модда).

”Аллеман ҳақиқати”да мавҳумий шаклда шундай қоида ёзиб қўйилган еди: ”черковга қарши ҳар қандай Ғайриқонуний хатти-ҳаракат учун уч барабар тўлаш лозим” (XXII титул). Унга биноан фақат христиан черковининг юқори мансабдорларига қарши қаратилган жиноятлар учун-гина емас, балки оддий дяконлар, монахлар, уларнинг қариндошларига ва ҳатто черков қулларига қарши жиноятлар учун ҳам жазолар қаттиқ белгиланган еди (”Аллеман ҳақиқати”, XII-XV титуллар). Жиноят ва жазо масалаларида ”Сали ҳақиқати” бўйича қул ёки литнинг ҳуқуқий ҳолатида жиддий фарқлар бўлмаган. Агар қул ёки лит еркин кишини ўлдирса, ўлган кишининг қариндошларига вергелднинг ярмини берган, вергелднинг иккинчи ярмини унинг хўжайини тўлаган (”Сали ҳақиқати”, XXXV титул, 5-модда).

”Варварлар ҳақиқатлари”нинг барчасида еркин аёлнинг ҳаёти, соғли-Ғи ва қадр-қиммати алоҳида ҳимоя қилиниши кўрсатилган. ”Сали ҳақиқати”-га кўра, бола туҒиши мумкин бўлган аёлни ўлдирганлик уч барабар кўп миқдорда, яъни 600 солид вергелд назарда тутилган (XXIV титул, 6-модда). Агар ўлдирилган еркин аёл ўлиmidан илгари бола туҒиш қобилия-тига ега бўлмаган бўлса, у ҳолда уни ўлдирган кишидан 200 солид жарима ундирилган (XXIV

титул, 7-модда). Агар кимдир ҳомиладор еркин аёлни уриб ўлдирса, бунда вергелднинг миқдори 700 солидни ташкил етган (XXIV титул, 3-модда). “Аллеман ҳақиқати”да аёл кишини ўлдириш умуман айбни оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланган. Унда кўрсатилишича, аёл кишини ўлдирганлик учун ”еркин кишини ўлдирганга нисбатан икки баравар кўп вергелд” тўланган (XLV титул, 2-модда). “Бавар ҳақиқати”да ҳали ”аёл кўлида қурол билан ўзини ҳимоя қила олмаслиги” кўрсатилиб (IV титул, 29-модда), унга нисбатан содир етилган жиноятлар учун оғирроқ жазолар ўрнатилган еди.

“Сали ҳақиқати”га биноан, қирол хизматида турган шахсни унинг уйига бир тўда бўлиб бостириб кириб ўлдирганлик учун айбдор шахсга нисбатан тўққиз баравар кўп миқдорда вергелд - 1800 солид жарима солинган (XLVI титул, 1-модда). Агар бундай ҳолда ўлдирилган одам қироллик хизматида турмаган шахс бўлса, вергелднинг миқдори 600 солидни ташкил етарди (XLVI титул, 2-модда). “Сали ҳақиқати”да тўда ва унинг одам ўлдиришдаги жавобгарлиги тушунчасига ҳам изоҳ бериб ўтилган. Унга кўра, 5-7 киши тўпланиб турган вақтда уларнинг ичидан биттаси ўлдирилган бўлса, қолганлари айбдорни ушлаб топширишлари лозим бўлган, акс ҳолда, бу жиноят учун уларнинг ҳаммаси жавоб берган (XLVII титул, 1-модда). Агар бунда тўпланиб турган кишилар 7 тадан ортиқ бўлса, у ҳолда одам ўлдириш жинояти учун уларнинг ҳаммаси емас, балки фақат айби исботланган шахслар жавоб берган ва вергелд тўлаган (XLVII титул, 2-модда).

”Варварлар ҳақиқатлари”да нафақат шахснинг ҳаётига қарши қаратилган жиноятлар учун, балки унинг соғлиғи, кадр-қиммати ва шаънига қарши қаратилган жиноятлар учун ҳам қаттиқ жавобгарликлар ўрнатилган. Жумладан, “Сали ҳақиқати”да тан жароҳатлари етказиш, уриш-дўппослаш, сўз ёки ҳаракат билан ҳақорат қилиш каби жиноятларнинг турли кўринишлари батафсил санаб ўтилган. Тан жароҳатлари етказганлик учун жарималарнинг миқдори 9 солиддан 200 солидгача белгиланган. ”Агар кимдир еркин кишини ахталаса, 200 солид жарима тўлаган” (XXIX титул, 9-модда). ”Агар кимдир бировнинг кўли ёки оёғини майиб қилса, кўзи ёки бурнидан маҳрум етса, ундан 100 солид жарима ундирилган” (XXIX титул, 1-модда). ”Агар майиб қилинган қул жойида осилиб турган бўлса, айбдордан олинадиган жари-манинг миқдори 62,5 солидни ташкил етган” (XXIX титул, 2-модда). Қўл ёки оёқнинг катта бармоғини узиб олганлик учун -50 солид, ”иккинчи пиёз

юладиган бармоқни” узиб олганлик учун - 35 солид, тишини уриб син-дирганлик учун - 15 солид жарима белгиланган (XXIX титул, 3-5-моддалар). ”Агар кимдир бировнинг тилига зарар етказганлиги натижасида, у гапира олмайдиган бўлиб қолса, айбдорга нисбатан 100 солид жарима солинган. Бировнинг тўртинчи бармоғини узиб олган шахс 9 солид жарима тўлаши лозим еди.

“Аллеман ҳақиқати”да юқоридаги жиноятлар янада кўпроқ аниқлаш-тирилган. Уларнинг рўйхатига ҳақоратомуз равишда ”соч ёки соқолини олиб ташлаш” жинояти (бунинг учун 12 солид жарима назарда тутилган) ва бошқалар ҳам киритилган еди.

“Бавар ҳақиқати” ҳам жиноятлар рўйхатини беришда ўзига хослиги билан ажралиб турмайди.

”Варварлар ҳақиқатлари”да сўз ёки ҳаракат билан ҳақорат қилганлик учун жарима тайинлашда томонларнинг ижтимоий аҳволига, ҳақоратнинг оғирлигига еътибор берилган. “Сали ҳақиқати” бўйича еркин франкни оддий ҳақорат қилиш - ”бадбашара, куён, бўри, ёлғончи” каби хафа қиладиган иборалар билан камситиш учун 3 солид, ҳаракат билан ҳақорат қилиш учун еса - 15 солид жарима белгиланган. Унда, айниқса, аёл кишини ҳақорат қи-лиш, асоссиз равишда ”фоҳиша” деб аташ қаттиқ жазоланган. Бундай ҳолда жариманинг миқдори 45 солидни ташкил етган (XXX титул, 1-6-моддалар). Худди шунингдек, еркак ва аёлларни ”жодугарнинг шериги” деб ҳақорат қилганлик учун алоҳида жазога тортилган.

Франкларда мулк ҳуқуқи жуда кескин чоралар билан ҳимоя қилинган. Шу сабабли ”варварлар ҳақиқатлари”да ҳам, аввало, мулкка қарши қаратил-ган жиноятлар тўғрисида кўпгина меъёрлар ўрнатилган еди. “Сали ҳақи-қати” нинг дастлабки титуллариёқ айнан шундай жиноятлар учун жавобгар-ликлар белгилайди. Унинг II титули ”чўчқаларни ўғирлаш ҳақида”ги, III титули ”шоҳли ҳайвонларни ўғирлаш ҳақида”ги, X титули ”қулларни ўғирлаш ҳақида”ги ва бошқа қатор титуллари турли ўғриликлар ва талончиликлар ҳақи-даги жиноятларга бағишланганлиги ҳам бежиз емас. Ўғрилик жинояти учун жазо тайинлашда, аввало, уни содир етган шахснинг ижтимоий аҳволи, сўнгра ўғриликнинг қандай усулда қилинганлиги, қанча миқдорда бўл-ганлиги кабилар ҳисобга олинган. Албатта, ўғриланган мулк кимга тегишли еканлиги жазо тайинлашда муҳим еди. “Сали ҳақиқати”нинг ўғрилик жиноят-лари ҳақида қуйида белгиланган қатор меъёрлари фикримизга далил бўлиши мумкин. Бировнинг чўчқасини ўғирлаганлик учун - 3 солид

(II титул, 1- 4-моддалар), емадиган бузоқчани ўғирлаганлик учун ҳам - 3 солид, бир ёки икки ёшли қорамолни ўғирлаганга - 15 солид (III титул, 1-2-моддалар), қулини ўғирласа - 30 солид жарима назарда тутилган. (X титул, 1-модда). ”Агар кимдир еркин кишига тўсатдан ҳужум қилиб, унинг мол-мулкни талончилик йўли билан тортиб олса ва бу фош қилинса, унга 62,5 солид жарима солинган” (XIV титул, 1-модда). Бировнинг уйига, омборига, кўрасига ўт қўйганлик учун ҳам 62,5 солид жарима кўзда тутилган.

Умуман ўғирланган мулкнинг қийматига ва ўғрилиқнинг оддий ёки малакали содир етилишига қараб, уни уч турга: 1) суммаси 2 динардан¹¹ 40 динаргача бўлган ўғрилиқ; 2) суммаси 40 динардан юқори бўлган ўғрилиқ; 3) бинони бузиб ёки калит ясаш йўли билан қилинган ўғрилиқка ажратиш мумкин. Еркин кишилар томонидан содир етилган барча ҳоллардаги ўғрилиқ учун тегишли 15, 35 ва 45 солид жарима ўрнатилган еди. Агар шундай ўғрилиқни қул содир етса, биринчи ҳолда етказилган зарар ундирилган, яъни ўғирланган нарса егасига қайтарилган ва қулга 120 қамчи урилган, иккинчи ҳолда ахталаш ёки жарима жазоси қўлланган, учинчи ҳолда еса - ўғри қул ўлимга маҳкум етилган.

“Бавар ҳақиқати”да умуман барча турдаги ўғрилиқлар учун ўғирланган мулк қийматининг 9 баравари миқдорида жарима ўрнатилган еди (IX титул, 1-модда). “Сали ҳақиқати”да еркин кишиларни ўғирлаш (XX титул, 10-модда) каби жиноятлар билан бировнинг отини ёки ўргатилган ҳайвонини ўғирлаш, уйига, омборига, бостирмасига ўт қўйиш, уйини бузиш, панжа-расини синдириш, бегона ашёддан ўзбошимчалик билан фойдаланиш каби жиноятлар учун ҳам жавобгарликлар ўрнатилади.

”Варварлар ҳақиқатлари”да назарда тутилган жиноятларнинг алоҳида гуруҳини ахлоққа қарши қаратилган жиноятлар ташкил етган. Хусусан, “Сали ҳақиқати” бўйича бундай жиноятлар туркумига ”еркин қизни зўрлаш”, томонларнинг ўзаро розилиги асосида Ғайриқонуний жинсий алоқа қилиши каби жиноятлар киритилган. ”Агар кимдир еркин қизни зўрлаб номусига тегса, унга 62,5 солид жарима солинган” (XXV титул, 1-модда). ”Агар кимдир еркин қиз билан унинг розилиги ва ўзаро келишув асосида жинсий алоқа қилса, унга 45 солид жарима жазоси” берилган (XXV титул, 2-модда). ”Агар қандайдир еркин киши бировнинг чўриси билан жинсий алоқада бўлса ва бу фош етилса, у ҳолда чўрининг хўжайинига 15 солид

¹¹ Dinar – solidning 1/40 qismi.

жарима” тўланган (XXV титул, 3-модда). ”Агар еркин киши бегона чўри билан очикдан-очик никоҳга кирса, у ҳам чўри билан бирга қул бўлиб қолган” (XXV титул, 5-модда). Худди шунингдек, еркин аёл қул билан никоҳга кирса, чўрига айланган (XXV титул, 6-модда). Шуниси характерлики, “Аллеман ҳақиқати” бўйича, еркин кишининг бегона қиз билан жинсий алоқа қилганлиги учун 40 солид жарима белгиланган бўлса, унинг ерга теккан аёл билан жинсий алоқа қилганлиги учун икки баравар кўп - 80 солид жарима назарда тутилган еди.

Sud jarayoni

Франкларда суд жараёни айблов-тортишув характерига ега бўлган. Жиноят ва фуқаролик суд ишларини юри-тиш бир хил шаклларда амалга оширилган. Иш фақат даъво-гарнинг ташаббуси билан кўзга тилган. Томонлар суд жараёнида тенг ҳуқуқларга ега еди. Суд жараёни оғзаки, ошкора бўлган ва ўта расмийлиги билан ажралиб турган. Ўғирланган мулкни қидириб топиш, судга жавобгарни, гувоҳларни чақириш жабрланувчининг мажбурияти ҳисобланган. Суд жараёнида нафақат томонлар, балки иш бўйича гувоҳлар ҳам муҳим ўрин тутган. “Сали ҳақиқати” жавобгар ва гувоҳнинг судга узрли сабабларсиз келмаганлиги учун 15 солид жарима белгилайди (I титул, 1-модда).

Жавобгар ёки гувоҳнинг қирол хизматида бўлиши, касал бўлиб қолиши, қариндошларидан бирининг ўлими, уйига ўт кетиши туфайли судга келмаслиги узрли сабаб саналган. “Сали ҳақиқати”да кўрсатилишича, ”Агар кимдир бировни судга чақирмоқчи бўлса, гувоҳлар билан биргаликда унинг уйига келиши ва бу ҳақда уни хабардор қилиши лозим бўлган. Агар судга чақирилувчи жавобгар ёки гувоҳ уйда бўлмаса, у ҳолда жабрланувчи унинг хотини ёки уйдагилардан бирини чақириб, уни судга чақирилаётганлигини айтиб қўйишларини тайинлаган” (I титул, 3-модда).

“Сали ҳақиқати” суд жараёнида қўлланиладиган далилларнинг уч турини кўрсатади. Булар: гувоҳларнинг кўрсатмалари, қасамхўрлар кўрсатмалари ва ордалия бўлиб, уларнинг ичида гувоҳларнинг кўрсатмалари катта аҳамиятга ега еди.

Судда гувоҳларнинг ёлғон кўрсатма бериши, иш бўйича билганларини айтишдан бош тортиши қаттиқ жазоланган. Бундай гувоҳлар қонундан ташқари деб ёлғон қилинган ва уларга жарима солинган. Гувоҳга қатор талаблар қўйилган. Чунончи, қул еркин кишига қарши гувоҳлик бера олмаган. Шунингдек, илгари ёлғон кўрсатма берганлиги учун фош қилинган шахслар ҳам гувоҳликка ўта олмаган

(“Аллеман ҳақиқати”, ХЛШ ти-тул, 2-модда). “Бавар ҳақиқати” бўйича гувоҳ кимга қарши гувоҳлик бе-раётган бўлса, у билан тенг мавқеда бўлиши лозим еди. Агар ерга оид низо кетаётган бўлса, гувоҳнинг ўша жамоадан бўлиши ва ҳеч бўл-маганда маълум бойликка (6 солидга) ега бўлиши талаб қилинган (ХVII титул, 2-модда).

Суд ишларининг амалга оширилишида гувоҳларнинг муҳим ўрин тутиши суд жараёнида уларга нисбатан талабчанликнинг бир мунча юқори қилиб белгиланишига сабаб бўлган. Чунончи, “Сали ҳақиқати”нинг махсус ХЛИХ титули ”гувоҳлар тўғрисида” алоҳида меъёрлар белгилайди. ”Агар гувоҳ, бирор қонуний тўсиқ уни ушлаб қолмаган бўлса-ю, судга чақирил-ганда келмаса, 15 солид жарима тўлаши лозим бўлган” (ХЛИХ титул, 2-модда). Худди шунингдек, ёлҒон гувоҳлик бериш учун ҳам 15 солид жарима назарда тутилган еди (ХЛVIII титул, 1-модда). Гувоҳлар ўз кўрсат-маларининг тўғрилигини қасам ичиш йўли билан тасдиқлардилар.

Бу ҳақда “Бавар ҳақиқати”нинг ХVII титули 6-моддасида ҳам алоҳида кўрсатиб ўтилган. Бундан ташқари, ушбу моддада кўрсатилишича, агар бирор иш юзасидан гувоҳлар кўп бўлса, бундай ҳолда уларнинг орасидан суд мажлисида иштирок етиб, кўрсатмалар бериши лозим бўлган гувоҳлар қуръа ташлаш йўли билан танлаб олинарди. Жавобгарнинг гувоҳ кўрсатмаларидан норозилиги улар ўртасидаги яккама-якка олишув (дуел)га сабаб бўлиши мумкин еди. Томонлар яккама-якка олишувда ўз ўрниларига қулларини қўйишга ҳақли едилар. (“Бавар ҳақиқати”, ХVIII титул, 1-2-моддалар). Агар иш бўйича гувоҳлар, ”ишончли далиллар” йўқ бўлса ва жинойтни ”лозим даражада исботлаш” мумкин бўлмаса, судга қасамхўрлар жалб қилинган (“Сали ҳақиқати”, ХVII титул, 5-модда).

Қасамхўрлик институтининг илдизлари франкларнинг узоқ уруҒдошлик ўтмишига бориб тақалади. Қасамхўрлар - қариндошлар, қўшнилар, дўстлар бўлиб, улар судда томонлардан бирининг ҳақлигига гувоҳлик бериш йўли билан уни ҳимоя қилишлари, қўллаб-қувватлашлари лозим еди. Бунда қасамхўрлар иш ҳолатларини билганликлари учун емас, балки гўёки жавобгар, айбланувчи ва бошқаларнинг ”ҳалол-поклиги, хушфееъллиги ҳамда мўмин-қобил еканлиги учун ҳимоя қилиб чиққанлар. Қасамхўрлар, ўғрилиқ жинойти рад етилган ҳолларда, ўғирланган нарсанинг қийматини ҳам белгилаганлар. “Бавар ҳақи-қати” бўйича, қасамхўрлар ”махсус қурбонлик қилинадиган жойда, Инжилни очиб қўйган ҳолда, черковнинг ноиб иштирокида қасам” ичганлар.

“Сали ҳақиқати” жиноят қилишда айбланувчи шахсларни ”худо суди”да синаш ҳисобланган ордалияни ҳам белгилайди. Бунга кўра, айбланувчи шахснинг қўли қозонда қайнаб турган сувга тикилган ва куйиб яраланган қўл боғлаб қўйилган, маълум муддат ўтгач, яра ечиб кўрилганда яхши битмаган бўлса, унинг айбдор эканлиги тасдиқланган. Қайноқ сувда синашдан уни сотиб олиш йўли билан қутулиш мумкин еди. Бундай ҳолда тўловнинг қиймати айбдордан ундирилиши лозим бўлган жариманинг қийматига боғлиқ бўлган, лекин жариманинг ўзидан анча кам еди. Масалан, содир етилган жиноят учун 15 солид жарима назарда тутилган бўлса, шундай жиноятни содир етган ёки етмаганлигини аниқлаш мақсадидаги синов (ордалия)дан қу-тулиш евазига 3 солид, 35 солидли жарима учун еса - 6 солид тўлов ҳақи белги-ланган еди (“Сали ҳақиқати”, ЛШИ титул, 1-3-моддалар). Албатта, синовдан қуту-либ қолиш имкониятига фақат мулкдор ва бадавлат кишиларгина ега бўлишган.

Франкларда синаб кўриш усулининг бошқача турлари ҳам қўлланилган. Масалан, капитулярийлар бўйича ”қуръа ташлаш” йўли билан ҳам айбни исбот-лаш мумкинлиги ўрнатилган еди. Қулларга нисбатан кўпинча қийнаш усуллари қўлланилган. Қул айбига иқроп бўлгунича қийноққа солинган. ”Адолатли қий-ноққа солиш” учун ўз қулини тақдим етиш хўжайиннинг мажбурияти ҳисобланган. Агар хўжайин уч марта ”панд-насиҳат” йўли билан сўралгандан кейин ҳам ўз қулини ”адолатли қийноққа солиш”га бермаса, ундан жарима ундирилган. Шунини айтиб ўтиш керакки, ҳамма франкларда ”синаш”, ”қийнаш” усуллари тенг даражада қўлланилмаган. Масалан, готларда сув, олов билан синаш, шунингдек, яккама-якка олишув тақиқланган еди. Бироқ, Теодорих едиктига асосан ”қа-сам” йўли билан синаш сақланиб қолганди (74-модда). Томонлар суд қарорини ихтиёрий равишда бажаришдан бош тортган ҳолларда, уни графнинг ўзи ижро етган. Агар кимдир графнинг суд қарорини бажаришига тўсқинлик қилса, қаттиқ жа-золанган. Суднинг вергелд ундириш тўғрисидаги қарори кафиллар ёрдамида кечиктирилиши мумкин еди. Кафиллик алоҳида ишончли бўлиши учун суд мажлисида қаторасига тўрт марта тасдиқланарди (“Сали ҳақиқати”, ВШИ титул, 1-модда).

III БОБ. ФРАНСИЯ ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ (IX асрнинг ўртаси - XVIII аср охири)

- *Франсия давлатининг ташкил топиши ва ривожланиш босқичлари.*
- *Сенорлик монархияси (IX-XIII асрлар).*
- *Табақа-вакиллик монархияси (XIV-XV асрлар).*
- *Мутлақ монархия даври (XVII-XVIII асрлар)да ижтимоий ва давлат тузуми хусусиятлари.*
- *Франсияда ҳуқуқнинг асосий белгилари.*

1. Франсия давлатининг ташкил топиши ва ривожланиш босқичлари

Франсия феодал муносабатлар энг ривожланган, классик шаклга ега бўлган давлат еди. У 843 йилда Верден шахрида Карл Буюкнинг уч невараси йиғилишида франклар империясининг уч қисмга бўлиниб кетиши натижасида ташкил топган. Верден аҳдига мувофиқ марҳум Лудовик Художўйнинг катта ўғли Лотар императорлик унвонини сақлаб қолди, лекин укалари Лудовик Немис ва Карл Ялтироқбошга нисбатан ҳеч қандай махсус ҳуқуққа ега эмас еди. Укаларининг ҳар қайсиси ўз ҳолича мустақил қирол бўлиб қолди, Лотарга Италия, Шарқда Рейн билан Ғарбда Масс, Шелда, Сена ва Рона дарёлари ўртасидаги ерлар (бунга Бургундия ҳам киради), Рейннинг шарқидаги ерлар Лудовик Немисга тегди. Лотарга қаршли ерларнинг Ғарбидаги ерлар Карл Ялтироқбошга тегди. Кейинроқ, Лотар ўлгандан сўнг ерлар қайтадан бўлинади. Лотарнинг авлодлари Италиядаги ерларнигина ўз қўлида сақлаб қолади, Рейн бўйидаги ерларнинг ҳаммасини Лудовик билан Карл ўзаро бўли-шиб олди. Бургундия мустақил қироллик бўлиб ажралиб чиқди. Императорлик ун-вони кейинроқ бориб Каролинглар хонадонининг бошқа авлодлари вакилларига ўтди. Масалан, 875-877 йилларда Карл Ялтироқбош император бўлди, 880-887 йилларда императорлик тожи Лудовик Немиснинг ўғли Карл Семизга ўтди. X асрнинг бошларига келиб еса императорлик унвонининг ҳеч кимга ҳеч қандай реал аҳамияти қолмади.

Шу тариқа, Верденда бўлган тақсимот Европада кейинчалик вужудга келган учта катта давлат - Франсия, Германия ва Италиянинг ташкил топи-шини умумий бир тарзда белгилаб берди. IX асрнинг ўртасида мазкур давлат-ларнинг ичида энг яхлити "Ғарбий франклар"нинг давлати еди, у кейинчалик вужудга келган Франциянинг куртаги бўлди. Бу ердаги аҳолининг асосий ом-маси энди ташкил

топаётган франсуз халқидан иборат бўлиб, у алоҳида бир ши-молий роман тилида, илк франсуз тилида гапиришар еди. Бу давлатнинг пойтахти Париж бўлиб, у Луара дарёси яқинидаги Сена дарёси бўйида жойлашган. "Ғарбий франклар қироллиги"да ёки, оддий қилиб айтганда, Францияда (уни X-XII асрларда Франция деб аташ бошлайдилар) Короллар X асрнинг охиригача ҳокимиятни ўз қўлларида сақлаб келди.

Германия ва Италияда еса Короллар анча илгари X асрнинг бошла-ридаёқ ҳокимиятдан маҳрум бўлди. Лекин Францияда ҳам феодал тарқоқлик тезлик билан авж олиб борди. "Биринчи франсуз қироли" Карл Ялтироқ-бош ўз зодагонларига узлуксиз ён беришга мажбур бўлди. 847 йилда у Мерсен капи-тулярийсини чиқариб, унда ҳар бир еркин кишига сенор топиб олишни таклиф қил-ди; қирол ўз фуқаролари устидан шундай ҳокимиятга ега бўлди. 887 йилдаги Керсин капитулярийси ер бенифитсийларининг, шунингдек, графлик лавозимининг ҳам наслдан-наслга мерос бўлиб қолишини қонунлаштирди. Шу вақтдан бош-лаб бенифитсийлар наслдан-наслга мерос бўлиб қоладиган ерларга - феодалларга, ленларга; графлик витсе-графлик (виконтлик), маркграфлик (ёки маркизлик) ва герсоглик унвонлари наслдан-наслга қоладиган князлик унвонларига айланди. Жойларда ҳудудий ҳукмдорларга хос барча ҳуқуқларга, яъни қироллик ҳуқуқ-ларига ўхшаш ҳуқуқларга ега бўлган князлик сулолалари вужудга кела бошлади.

Шундай қилиб, Франция давлати ташкил топган вақтда номигагина ягона давлат бўлиб, аслида у кўпгина (аниқроғи ўн мингга яқин) хилма-хил сенорликларнинг йиғиндидан иборат еди. Буларнинг баъзилари қирол ҳокимиятини расман тан олган, лекин амалда деярли мустақил еди. Бошқа сенорлар еса фақат қиролга содиқлик ҳақида қасамёд қилар, бироқ хатто расман бўлсада унга бўйсунмаганди. Улар қиролга бўйсунганини - вассал бўлишни таҳқирланиш, деб ҳисоблардилар.

Бу вақтда Францияда миллий бирлик ҳам, ягона тил ҳам бўлмаган еди. Франсуз миллати анча кейинроқ - XVII асрда галлар, бритлар, римликлар, франклар ва бошқа халқларнинг авлодларидан шаклланди.

Ўрта асрлардаги Франция давлати ва ҳуқуқи тарихини қуйидаги даврларга бўлиш мумкин:

1. Сенорлик монархияси даври - IX-XIII асрлар.
2. Табақа-вакиллик монархияси даври - XIV-XV асрлар.
3. Мутлақ монархия даври - XVI-XVIII асрлар.

Бутун феодал тузумнинг чуқур инқирози 1789 йилги револутсияга олиб келди. Ушбу револутсия натижасида Францияда абсолютизм ва у билан бирга бутун ески сиёсий тартиб батамом барҳам топди.

2. Сенорлик монархияси (IX-XIII асрлар)

Ijtimoiy tuzumi

IX-XII асрларда феодал муносабатлар ривожланиб, ҳамма ерда ҳукмрон бўлиб қолди. XII-XIII асрларда феодаллар томонидан ерларнинг тўлиқ егаллаб олиниши натижа-сида еркин деҳқонлар ер егаллиги тугатилди. Натурал хўжалик ҳукмронлик қи-либ, феодал сенорликлар парокандалиги давом этади ва янги-янги помес-телар вужудга келиб, мамлакатнинг ягоналигига путур этади. Оқибатда мамлакат ҳудуди парчаланиб, катта-кичик бўлақларга бўлиниб кетади ва сиёсий тарқоқлик ҳукм суради.

Сиёсий тарқоқлик даврида Францияда қарама-қарши синфлар феодаллар ва уларга қарам деҳқонлар бўлиб қолган.

Феодаллар ўзлари егаллаган ерлар - сенорийларнинг ҳажмига қараб турли табақаларга ажралган. Катта сенорий егалари: герсоглар, графлар, йирик монастирларнинг аббатлари, епископлар дастлаб ўзларини қирол билан тенг перлар деб юритганлар. Уларнинг вассаллари: баронлар, виконтлар, витсеграфлар иккинчи гуруҳ ер егалари ҳисобланган. Учинчи гуруҳдаги ер егаларини ритсарлар ташкил етганди. Ана шу учта тоифа феодаллар ўртасида **сюзеренитет-вассалитет муносабатлари** мавжуд еди. Буни олий ҳукмронлик-қарамлик муносабатлари деса бўлади. Бундай муносабатлар фақат Францияда ўзи-нинг тўлиқ шаклига ега бўлди. Сузеренитет-вассалитет муносабатлари мах-сус шартнома асосида расмийлаштирилди. Бунда вассал сенорга содиқлик ҳақида қасам ичиб, унинг олдида тиз чўқади. Бу **оммаж** деб аталарди. Сенор еса вассалга ер (феод) бериб, шу билан бирга рамзий таёқча ёки ўз қўлқопини ёки найзасини ҳам узатарди. Бу **инвеститура** деб аталарди.

Вассаллик шартномалари томонларнинг мажбуриятларини аниқ ўрнатиб қўйганди. Сенор вассалга феодни бериш билан бирга вассални ва унга берилган ерни ҳимоя қилиши лозим еди. Вассал еса аввало сенорга ҳарбий хизмат ўтаб бериш мажбуриятига ега еди. XII асрдан бундай хизмат муддати бир йилда 40 кун қилиб белгиланади. Вассал, шунингдек, феодал-ларнинг суд ва бошқа йиҒинларида сенорнинг раислигида иштирок етиши лозим еди. Вассал

юқоридагилардан ташқари, сенорни асирликдан сотиб олиш, сенорнинг салб юришларини молиявий таъминлаш, сенорнинг катта ўғлига ритсарлик унвони берилаётганда, катта қизи ерга тегаётганда совға-саломлар билан келиш кабиларга ҳам мажбур еди.

Вассаллик шартномалари дастлаб томонларнинг ҳаётлиги даврида ту-зиладиган шартномалар ҳисобланиб, персонал характерга ега еди. Кейин еса у билан боғлиқ мажбуриятлар мерос тариқасида ўтадиган бўлди. XI асрга келиб феодал, яъни наслий уруғчилик поместеси асосий феодал мулкчилик шакли сифатида ўрнатилди.

Агар вассал сенорга содиқлик тўғрисидаги қасамини бузса ва ўз зиммасидаги мажбуриятларини бажармаса, феодални қайтариши лозим еди. Лекин сенорлар ва вассаллар ўртасидаги низоларни ҳал етишнинг юридик механизми жуда самарасиз бўлди. Йирик феодаллар мустақил ҳарбий куч-ларга ега бўлиб, сенорларга итоат етмай, сенор суди қарорларига бўй-сунишни истамай қўйганди. Бу феодаллар ўртасидаги кўп сонли тартиб-сизликлар ва урушларни келтириб чиқаради. XII асрга келиб вассалларнинг баъзи ҳуқуқлари кенгайтирилиб, уларнинг хизмат муддатлари қисқартирилади.

XI асрда жамиятнинг феодаллашиш жараёни кучайиб, вассалларнинг вассаллари пайдо бўлади. Юқорида айтилганидек, енг қуйи звенодаги вассаллар - **ритсарлар** (майда феодаллар) еди. Асосий феодаллар оммаси қиролга бўйсунмай, ўз сенорлари - герсоглар ва графларга бўйсунарди. "Васса-лимнинг вассали менинг вассалим емас" деган тамойил мавжуд еди.

XII аср ўрталарида шаҳарлар ўсиб, қиролнинг аҳамияти кучаяди. Қироллар мамлакатда барча феодаллардан содиқлик ҳақида қасам олишга ва вассал қарамликдаги егаликларини тан олдиришга еришадилар. Бу жараён вассалларнинг вассаллари (арер-вассаллар)нинг бевосита қирол вассалларига айланишига олиб келади ва бу **иммедиатизатсия** деган ном олади.

XII асрда феодал егаликларга бўлиниш жараёни амалда тугайди. Феодал поместелар тамоман уруғчилик характерига ега бўлади. Феодаллар синфига янги шахсларнинг кириб келиши чекланиб, фақат қирол бўйсунмаган феодаллар билан урушлар натижасида қўлга киритилган ер участка-ларини тақсимлаб туради.

Феодал титуллар ва унвонлар мерос тариқасида ўтади. Шу тариқа, XIII асрдан дворянлик табақаси ўзгалар учун ёпилади.

Феодалларга қарам кишилар сервлар ва вилланларга бўлинган.

Сервларнинг ҳуқуқий ҳолати аниқ белгилаб қўйилмаганди. Уларни ер билан бирга ва ерсиз сотиш мумкин еди. Улар бирор нарсаларини сотмоқчи бўлса, албатта бунинг учун ўз хўжайинларининг розилигини олишлари лозим еди. Сервлар қуллардан ҳамда мажбур бўлиб серв ҳолатига тушган озод кишилардан келиб чиққан қарам деҳқонлар еди. Сервга егалик ерга егалик билан бир хилда кўрилган. Сервлар **жон соғлиги - шеваж**, ҳар йиллик оброк тўлаш, баршчина ишларини бажариш, яъни ҳафтада уч кун ишлаб бериш мажбуриятларига ега едилар. Серв хўжайиннинг розилигисиз турмуш куриш, дин хизматига ўтиш, судда гувоҳликка ўтиш ёки суд тўқнашувларида иштирок етиш ҳуқуқига ега емасди. Чунки унинг ҳаёти хўжайинга - сенорга тегишли бўлиб, уни хавф-хатарга солишга йўл қўйилмасди.

Бироқ сервнинг шахсий қарамлиги уни крепостной кишиларга айлантир-маганди. Сервларнинг мажбуриятлари, одатда, феодал ҳуқуқий одатлар билан тартибга солинган. Серв ўз ерини сотиши ва сенордан кетиши мумкин еди. Франсияда қочоқ деҳқонларни умумдавлат миқёсида қидириб топиш ва егасига қайтариш мавжуд емасди.

Вилланлар феодалга тегишли ерларни еркин ушлаб турувчилар ҳисоблан-ганлар. Вилланлар сенорга **оброк - тал** тўлаганлар. Бу ҳам одат ҳуқуқи билан белгиланарди. Лекин бу сервларга қараганда енгилроқ еди. XII асрга қадар вилланлар сенорга ҳурмат тариқасида шеваж ҳам тўлаб туришган. Бу шахсий қарамлик сифатида емасди. Виллан ҳам барча кишлоқ аҳолиси каби сенордан уйланиш учун рухсат олиши лозим еди.

Вилланлар пул билан ижара ҳақиға ўхшаш ер рентаси - **чинш** ҳамда барча ҳосилдан бир қисмини тўлаб турганлар. "Сервнинг мажбурияти унинг шахсида, вилланники еса унинг ерида ётади" деган ибора мавжуд еди.

Деҳқонлар бажарадиган барча мажбуриятларига яна сенорнинг **муҳофазаланган ҳуқуқи** ёки **баналитетлар** ҳам қўшилган. Бунга қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: деҳқонлар фақат сенорнинг печкасида нон ёпишлари, тузни фақат сенордан сотиб олишлари лозим еди ва ҳоказо. Деҳқонлар булардан фақат ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг бир қисмини бериш билан қутула олишган. Юқоридагилар билан бир қаторда сенор ўз ихтиёридаги янги турмуш қурган ер-хотин деҳқонларига нисбатан "биринчи кеча ҳуқуқи"дан ҳам фойдаланган.

ХИ-ХІІ асрларда шаҳарлар тез ўсиб, **шаҳар аҳолиси** алоҳида ҳуқуқий ҳолатга ега бўла борди. ХІІ асрдан шаҳарларнинг алоҳида феодаллардан мустақиллиги учун, ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқини қўлга киритиш учун кураши бошланиб кетади. Натижада қироллар кўмагида шаҳарлар махсус еркинлик хартияларини қўлга киритадилар.

Шаҳарликларнинг ҳуқуқий ҳолати универсал сифатида майдонга чиқмай, балки муайян шаҳар ассотсиатсияси билан боғлиқ еди. Шу сабабли дворянлар, руҳонийлар, сервлар бундай ҳуқуқий ҳолатни амалда ололмасдилар. Бироқ серв шаҳарда доимий яшаб қолиш орқали шахсий еркинлик олади. Агар, ҳатто, шаҳар бевосита қиролнинг ёки алоҳида феодалнинг юрисдиксияси остида қолса ҳам шаҳарликларнинг сенорга нисбатан мажбуриятлари чекланган ва қатъий ўрнатиб қўйилган еди. Мажбурий ишлар ва баналитетлар бекор қилиниб, суд пошлиналари, жарималари ва бошқаларнинг аниқ миқдорлари ўрнатилади. Лекин шаҳарлар аҳолиси феодал тизим билан бир бутун ҳолга келтирилган еди. Шаҳар ҳаёти анча барвақт табақа-корпоратив характер касб этиб, сеҳлар ва гилдиялар ташкил этишга кўмаклаша бошлайди.

Davlat tuzumi ИХ-ХІІІ асрларда Франсиянинг давлат тузуми сенорлик монархиясининг вужудга келиши ва ривожланиши билан боғлиқ еди.

ИХ-ХІІ асрларда мамлакатдаги чуқур сиёсий тарқоқлик натижасида қирол ҳокимияти ўзининг илгариги аҳамиятини йўқотади. Қирол феодаллар томонидан "тенглар орасида биринчи" (примус интер парес) сифатида кўрилади. У ернинг ўзидаям қирол бўйсунмаган вассаллар билан доимо қаттиқ курашлар олиб боришига тўғри келарди. Қироллик доменларидан бошқа жойларда ҳокимият йирик феодалларга (Бургундия ва Нормандия герсоглари-га, Фландрия, Тулуза, Шампан ва бошқа ерларнинг графларига) тегишли еди. Сузеренитет-вассалитет муносабатларига асосланган бундай феодал давлати шаклини **сенорлик монархияси** дейиш мумкин. Унда сиёсий ҳокимият қирол ва турли даражадаги феодаллар ўртасида тақсимланган. Улар бир-бирига сюзеренитет-вассалитет муносабатлари билан боғлиқ еди.

ИХ-ХІІ асрларда сенорлик монархиясининг ташкил топиши марказий ҳокимиятнинг заифлашишини, мамлакат ички бирлигининг бузилишини, ташқи сиёсий аҳволининг кучсизланишини англатарди. Франсияда ўрта асрлар жамияти ривожланишининг мазкур босқичида

сенорлик монархияси ўзида мавжуд ижтимоий-сиёсий реалликни анча аниқ ифода етган еди. Иқтисодий ва сиёсий марказлаштирилмаган шароитларда феодаллар қирол ҳокимиятига қараганда анча самарали тарзда давлат функцияларини амалга ошираддилар.

Сенорлик монархиясига фақат сиёсий инқирознинг намоён бўлиши сифатида қараш керак емас. У бевосита натурал хўжалик ва ерга феодал мулкчилик билан боғлиқ муносабатлардан келиб чиққан. Сиёсий тарқоқлик Франция жамиятининг олға ҳаракатини асло тўхтатиб қўя олмасди. XII-XIII асрларда феодализм ривожланиб, унинг заминиди янги иқтисодий муносабатлар туғилади. Шаҳарлар ўсиб, товар-пул хўжалиги тараққий ета бошлади. Сиёсий тарқоқлик аста-секин тўхтаб, қирол ҳокимияти кучая боради. Айниқса, XIII асрда қирол Лудовик IX ислохотлари натижасида қирол ҳокимияти анча кучайиб, қирол Франциядаги барча феодалларнинг сузеренига айланади.

IX-X асрларда қирол ҳокимияти кучсиз еди. Қирол дунёвий ва рухоний феодалларнинг юқори қисми томонидан сулола тамойилига риоя қилинган ҳолда сайланарди. 987 йилда Франция тахтига Гуго Капетнинг сайланиши билан янги сулола - Капетинглар сулоласига асос солиниб, Каролинглар сулоласи тугатилади. Дастлабки Капетинглар даврида қиролни сайлаш тартиби сақланиб қолган, лекин XII асрдан тахт мерос тариқасида ўтарди.

Дастлаб қиролнинг функцияси ниҳоятда чегараланганди. Унда фақат баъзи анъанавий имтиёзлар сақланиб қолган еди. У франсуз қўшинларига бошчилик қилиб, қонунлар чиқарган, суд ҳокимиятини амалга оширган. Лекин биринчи Капетинглар даврида қиролнинг қонунлар (капитулярийлар) чиқариши амалда тугатилади. Қиролнинг бошқа ваколатлари ҳам фақат наза-рий жиҳатдан сақланиб қолган, ҳақиқатда қирол бу ваколатларни амалга ошира олмасди. Қиролга "қиролликни ва черковни ҳимоя қилиш", шунингдек, мамлакатда "тинчликни сақлаш" мажбурияти юкланган. Лекин у буларни амалга ошириш учун реал ҳокимиятга емас, фақат ўз домени доирасида суд ҳокимиятига ега еди.

XII асрдан қиролнинг мавқеи аста-секин яхшиланиб, баъзи функция-лари анча фаолроқ амалга оширила бошланади. Масалан, қирол томонидан қонун ҳужжатлари - низомлар (етаблиссемент) чиқариш амалиёти тикланади. Бироқ бунда йирик феодаллар (Катта кенгаш) розилиги талаб қилинарди. XII асрда қирол ҳужжатлари

қасамёд қилган барча феодаллар учун мажбурий бўлиб қолади. Қирол юрисдикциясининг доираси ҳам кенгаяди.

**Markaziy
boshqaruvning
tashkil etilishi**

Марказий бошқарув органи мамлакатнинг сиёсий тарқоқлиги ва қирол ҳокимиятининг кучсизлиги шароитларида таркибий жиҳатдан расмий-лаштирилмаган ва аниқ ўрнатилмаган еди. Сарой-вотчина тизими вассаллик муносабатларига асосланган бошқарув билан қўшилиб кетганди.

Королинглар давридан қирол саройи сақланиб қолганди. У феодаллар ва сарой хизматчилари (министрлар)дан иборат еди. XII асрнинг охиригача қирол маъмуриятида **сенешал** асосий рол ўйнаган. У қирол саройининг бошлиғи ҳисобланиб, армияга қўмондонлик қилар, давлат ҳужжатларини имзоларди. Сенешал мансаби Франциядаги енг таниқли оилалардан бирининг қўлида еди. Вақт ўтиши билан бу мансаб шунчалик кучаядики, хатто Филип II Август (1191 йилда) уни алмаштирмайдиган қилади. Кейинчалик бу мансаб тугатилиб, ҳарбий ишларда сенешалдан кейин **коннетабл** - қирол отлиқ аскар-ларининг бошлиғи турган. Унинг ёрдамчиси **маршал**, XIII асрдан бошлаб **қироллик адмирал**и ҳисобланган. **Қирол хазиначиси** давлат архиви ва хази-нага бошчилик қилган. Унга **камергер** ёрдам берган. Хазиначининг функцияси XIII асрда қисқартирилган еди.

Қироллик девонхонасига **канслер** раҳбарлик қилиб, у қирол ҳужжатларини таҳрирдан ўтказиб, қиролга имзо учун тақдим етган, уларга муҳр қўйган. Канслернинг давлат ишларига таъсири жуда катта еди. Шу сабабли XIII асрда қирол ҳокимиятининг кучайиши билан бу мансаб узоқ вақтгача (Людвик IX давридан то 1315 йилгача) алмаштирилмаганди.

Министрлар дастлаб қироллик доменидаги дунёвий феодаллар ва руҳонийлардан чиққан. XIII асрда марказий бошқарув органларига шаҳарларнинг вакиллари, майда ва ўрта феодаллар (қиролнинг ритсарлари), шунингдек, юристлар (легистлар) тез-тез жалб етилган.

Феодал муносабатларнинг ривожланиши қирол вассаллари йиғини - **қирол курияси** (сурин регис)да ўз ифодасини топади. Бу орган Королинглар даврида вужудга келганди. Илк Капетинглар даврида Курия деярли аҳамиятга ега бўлмади, чунки перлар ва бошқа қудратли вассаллар унинг мажлисларига келишмайди. Дастлаб унда фақат қиролнинг вассаллари иштирок етишади. Курияда сиёсий,

молиявий, суд характериға еға бўлган масалалар муҳокама қилинган. Қироллар Куриядан уруш ва тинчлик, салб юришлари, рим папаси билан муносабатлар тўғрисидаги ва бошқа масалаларни ҳал етишда маслаҳатлар сўраганлар. Курия тасдиғига қиролнинг ҳужжатлари қўйилган. XIII асрдан мураккаб ҳуқуқий масалаларни ҳал етиш учун Курия мажлисларига кўпинча легистлар таклиф қилина бошлаган.

Маҳаллий бошқарув

Бу ҳам мамлакатнинг сиёсий жиҳатдан тарқоқ-лигига монанд ташкил етилган еди. Қироллик бошқа-рувининг маҳаллий органлари фақат қирол доменларида ташкил етилган. Йирик сенорликларда ўзларининг маҳаллий бошқарув тизими мавжуд еди. Қирол чиновниклари жойларда жуда хилма-хил функцияларни амалга оширишган. Уларнинг қўлида маъмурий, ҳарбий, суд, молиявий функциялар тўпланган еди. Маҳаллий давлат бошқарувининг ҳаракат доираси қироллик доменларининг кўпайиши ва йирик феодал еғаликларнинг қўшилиши даражасига қараб кенгайиб борганди.

XI асрнинг ўрталаридан қирол ўз доменида **прево** мансабини жорий этади. Преволар махсус округлар - превотликларга тайинланиб, ушбу округ-ларнинг бошлиқлари, қишлоқларда уларнинг ёрдамчилари - **сержантлар**, ша-ҳарларда - **маёрлар** еди. Превосан қирол хазинасига солиқлар йиғиш, феодал қўшинларини тузиш, бошқарув масалаларини ҳал етиш ва суд ишларини кўриш билан шуғулланарди (XII асрнинг охиридан йирик ишлар превоси юрисдикциясидан олинган еди).

Филип II Август ҳукмронлиги даврида (1180-1223 йиллар) қирол доменига кўп миқдорда ерлар қўшиб олиниши муносабати билан муҳим маъмурий ислоҳот ўтказилди. Қиролликка қарашли барча мулклар **баляж** деб аталувчи тенг маъмурий округларга бўлиниб, уларга қироллик губернаторлари - **балялар** бошлиқ қилиб қўйилди. Баляжлар анча йирик ҳудудий бирликлар бўлиб, уларнинг сони қироллик доменларининг ўсишига қараб кўпаярди. Балялар ўз функциялари жиҳатидан Буюк Карлнинг графларини еслатардилар. Баля превоси устидан назорат қилган, қирол қонунлари ва буйруқлари бажарили-шини текширган ва ҳоказо. Балялар қарамоғида суд, солиқлар йиғиш, лашкарлар чақириш ишлари бўларди. Балялар вақти-вақти билан қиролга ёзма ҳисобот бериб туришлари лозим еди. Балялар одатда қисқа муддатга ва саройга яқин турган кишилардан тайинланиб, улар маҳаллий провинсиал задагонларга қавм-қариндош бўлмаслиги ёки бирор масалада улар билан яқин муносабат

боҒламаслиги шарт еди. Филип II даврида жами бўлиб 20 та баляж ташкил қилинганди. Жанубда, Лангедокда¹², асосан чегара раёнларида, балялар ўрнига **сенешаллар** тайинланарди. Сенешалларнинг балялар-дан фарқи, сенешаллар маҳаллий дворянлар орасидан чиққан амалдорлар еканлигида еди. Қирол ҳокимиятининг жанубдаги таъсири, табиий, шимол, Ғарб ва хусусан қироллик марказидагига қараганда заифроқ еди.

Балялар ва сенешаллар XIII асрда қирол номидан "одил судлов"ни амалга ошириб, муҳим жиноят ишларини кўрардилар, прево судлари устидан апеллатсия ҳисобланардилар.

Прево, баля ва сенешаллар солиқлар, пошлиналар, жарималар йиғилишини назорат қилишар ва уларни қирол хазинасига ўз вақтида келиб тушишини кузатиб туришарди. Шу тариқа улар қирол ҳокимиятининг молиявий базасини мустаҳкамлашда муҳим рол ўйнаганлар.

Хазинанинг муҳим даромад манбалари қироллик танга-чақаларини чиқариш, қироллик солиқларини (қироллик талаяларини) йиғиш, савдо пошлиналари ва суд жарималари ундиришдан иборат еди. Қирол фавқулодда ҳолатларни баҳона қилиб кўпинча сенешаллар ва балялар орқали деҳқонлар, руҳонийлар ва нотабллар (задоганлар)дан махсус пул бадаллари ёки хайр-садақалар талаб қилиб турган.

Франсияда "тенглар суди" мавжуд бўлиб, бунга **Sud** кўра, ҳар бир озод киши "ўзига тенг киши" томонидан суд қилиниши лозим еди. Масалан, қиролнинг вассаллари ўзларига тенг вассаллар томонидан суд қилиниши мумкин бўлган. Бундан фақат сервлар мустасно еди, холос. Улар ўз сенорлари томонидан суд қилинганлар. Суд ҳокимияти маъмуриятдан ажратилмаганди.

XIII аср охирига келиб феодал сиёсий тарқоқликка қарши шаҳар аҳолисининг ўзини ўзи бошқариш органлари - коммунал жамоалар тузиш учун кураши вужудга келади. Чунки савдо ва саноатнинг ривожланишига феодал сиёсий тарқоқлик тўсқинлик қиларди. Бу қирол билан шаҳарлар ўртасидаги иттифоқни вужудга келтириб, қирол ҳокимиятининг кучайишига олиб келганди.

XIII асрнинг бошларида қироллик наслдан-наслга мерос тариқасида ўта бошлайди. Қирол ҳокимиятини кучайтиришда ва

¹² **Langedok** – tor ma'noda Tuluza grafligiga qarashli yer-mulklar demakdir; keng ma'noda Fransiyaning butun janubini o'z ichiga olib, bunda yashovchilar shimoliy parijliklar lahjasidan farq qilib, alohida janubiy provansal lahjasida so'zlashardi.

марказий бошқарувни мустаҳкамлашда қирол **Лудовик IX Авлиё (1226-1270 йилар)** томонидан ўтказилган ислохотлар катта рол ўйнаган. Ислохотлар ичида **ҳарбий ислохот** муҳим ўрин тутди. Бунга кўра, шаҳар милитсияси ҳамда ёлланма кўшин тузилган. Натижада қирол феодалларнинг кўшинига унча боғлиқ бўлмай қолди ва бўйсунмаган феодалларга қарши қуроли кучлар қўллаш оладиган бўлди.

Лудовик IX томонидан ўтказилган **маъмурий - суд ва молия ислохотлари** ҳам жуда катта аҳамиятга эга эди. Лудовик IX даврида Францияни идора етувчи марказий бошқарма ташкил топади. Қиролик кенгаши ёки қиролик курияси XIII асрда феодаллар съезидан марказий бюрократик муассасага айланиб, сўнг у бир қанча бошқармаларга бўлиниб кетади. Кичик қиролик кенгаши ёки "тор доирадаги кенгаш" ажралиб чиқиб, қирол ва унинг енг яқин амалдорларининг - канслер, коннетабел ва марказлаштириш сиёсатига тортилган, қиролга яқин турган оз сонли феодалларнинг доимий иш кўрувчи кенгашига айланади. Суд ишларини юргизувчи қиролик куриясининг бошқа қисми алоҳида муассасага айланади. Бу сўнгги муассаса **Парламент** (айнан "суд маҳмадонлари" кенгаши) деган махсус ном олади. Ниҳоят, солиқлар йиғиши ва уларни харажат қилиш ҳамда бошқа қиролик даромадлари устидан қарайдиган алоҳида ҳисоблаш палатаси куриядан ажралиб чиқади.

Қирол амалдорларининг, айниқса, суд бошқармасидаги амалдорларнинг катта бир қисми, университетларда "Рим ҳуқуқи"дан таълим олган шахслар бўлиб, улар кўпинча пасти табақадан чиққан, лекин баланд мартабага еришганликлари учун буткул қиролга хизмат қилишга тайёр турган ва унга содиқ кишилар эди. Одатда, уларни **легистлар** (лотинча Lex-"қонун" сўзидан келиб чиққан) деб атадилар. Легистлар асосан шаҳарликлар орасидан чиқар эди. Қирол ҳокимиятининг шаҳарлар билан иттифоқи ана шу вақтда яна бир марта исботланди.

Қирол жанжалли масалалар вужудга келган пайтда уларни ҳал етиш учун фақат қиролик судига мурожаат етишга феодалларни мажбур қилиб, ўз доменда яккама-якка олишувларни ман этади. Жанжал чиққан кун билан уруш бошланиши ўртасида 40 кунлик муҳлат белгиланиб, шу орада кучсиз томон қиролни бу жанжалга аралаштира олсин деган муддаода хусусий уруш қилиш ҳуқуқи анча чеклаб қўйилди. Лудовик IX нинг суд ислохоти ҳам муҳим аҳамиятга эга эди. Қиролик суди бутун қиролик учун олий шикоят

суди деб еълон қилинди, унга, ҳатто, қироллик доменига кўшиб олинмаган ҳудудларнинг фуқароси ҳам шикоят билан мурожаат қила оларди. Баъзи суд ишлари (ўт қўйиш, сохта танга-чақа чиқариш, хотин-қизларни ўғирлаш ва ҳоказолар) албатта қирол судида кўрилиши керак еди.

Шундай қилиб, суд ислоҳоти натижасида, биринчидан, қирол хазинасига суд жарималари, пошлиналари сифатида тушадиган йиғимларнинг миқдори ошди; иккинчидан, суд органларида касбий судьялар (легистлар)нинг ишлаши кенгайди.

Qirollik moliyasi

Лудовик IX танга-чақа зарб етишда феодаллар билан рақобат қилди. У бошқа герсог ва графларнинг танга-чақа пул чиқариш ва уни амалда юргизишини бекор қилмаса ҳам қироллик танга-чақа пулининг шу герсог ва графларнинг мулкларида ўзлариники билан баб-баравар юргизилишига монелик қил-масликка ўз вассалларини мажбур етди. Натижада енг салмоқли қироллик танга-чақа пули одатда феодалларнинг ёмон сифатли пулларини сиқиб чиқарарди. XIII аср ўрталарида қирол бюджети жуда ўсди. Савдо-сотикдан, саноат ва қироллик ер-мулкларидан (савдо-сотик иқтисодий жиҳатидан ривожланган раён-лардаги) келадиган даромадларнинг тобора кўпайиб боришидан ташқари, Лудовик IX хазинани бойитиш мақсадида феодалларнинг танҳо ерларидан усталик билан фойдаланди. Лудовик IX замонида йирик феодаллардан ундирилдиган вассаллик тўлови юқори даражада ошди. Қирол ўз вассалларидан кўп даромад олгани сингари шаҳар-коммуналардан ҳам ўшанчалик кўп даромад оларди. Франсуз черкови "инъом" сифатида қиролга катта-катта ақча тўларди. Лудовик IX даврида бевосита қирол хазинасига келиб туша-диган салб солиғи давлатнинг доимо олиб турадиган солиғи ролини ўйнади. Умуман Лудовик IX даврида қироллик даромадларининг ўсиши ўша замонда Франциянинг хўжалик жиҳатдан юксала борганлигини очикдан-очик кўрсатар еди. Пул хўжалигининг ривожлана бошлаши, шаҳарлар, саноат ва савдо-сотикнинг ўсиши оқибатида мамлакатнинг сиёсий жиҳатдан марказ-лашуви халқ хўжалиги барча тармоқларининг тараққий қилишига ижобий таъсир кўрсатди.

Шундай қилиб, XIII асрда Франциянинг ижтимоий ва давлат тузумида юз берган ўзгаришлар табақа-вакиллик монархиясининг келиб чиқиши учун замин ҳозирлади.

3. Табақа-вакиллик монархияси (ХИВ - XV асрлар)

XIV-XV asrlarda tabaqalar huquqiy holatidagi o`zgarishlar

Бу даврда шаҳарларнинг ва товар ишлаб чиқаришнинг янада ўсиши натижасида шаҳар аҳолиси ҳам сон жиҳатидан, ҳам сиёсий фаоллиги нуктаи назаридан ўсди. Бу феодалларнинг анъанавий хўжаликларини, деҳқонларни эксплуатация қилиш шакллариининг қайта ташкил этилишига олиб келди. Товар-пул муносабатларининг таъсирида деҳқонларнинг ҳуқуқий ҳолатида муҳим ўзгаришлар содир бўлди. ХИВ-XV асрларга келиб товар-пул муносабатларининг ривожланиши билан феодаллар деҳқонларнинг натурал мажбуриятларини пул-оброк мажбуриятлари билан алмаштира бошладилар. Ривожланган иқтисодий ҳудудларда еса шахсан озод меросий ерлар - **сензивалар егалари** - деҳқонлар мавжуд еди. Бундай ер егаси бўлган деҳқон - **сензитарий** ўз хўжайинига ер учун ҳар йили мустақил белгилаб қўйилган бадал тўлаб, айрим мажбурият-ларни бажарарди. Сензива аста-секин сервларнинг йўқолишига сабаб бўлиб, деҳқонларнинг ердан фойдаланиши асосий шаклига айлана борди. Аммо Франция деҳқонларининг қарамликдан қутулишининг асосий сабаби уларнинг феодалларга қарши кураши (масалан, ХИВ асрдаги Жакерия бошчилигидаги деҳқонлар уруши)дир. Сервларнинг кўпчилиги озодликни сотиб олиш йўли би-лан қарамликдан қутулдилар. Юз йиллик уруш вақтида қиролга хиёнат қилган кўп йирик феодалларнинг ерлари мусодара қилинди. Бу ерлар қирол ҳокимиятини фаол қўллаб-қувватлаган майда ва ўрта дворянларга тақсимланди.

ХИВ-XV асрларда Францияда табақа тузумининг қайта ташкил этилиши ниҳоясига етиб, натижада Франция аҳолиси руҳонийлар, дворянлар ва барча озод кишилар (шаҳарликлар)дан иборат учта табақага бўлинади.

Францияда **руҳонийлар биринчи табақа** ҳисобланарди. Қирол ҳокимияти ХИВ асрда папалик билан курашда жуда муҳим Ғалабани қўлга киритди. Натижада мамлакатдаги барча диндорлар ягона табақага бирлаштирилиб, франсуз диндорлари бундан буён қироллик қонунлари асосида яшашлари ло-зимлиги тан олинди ва франсуз миллатининг таркибий қисми сифатида кўрилади-ган бўлди. Черковнинг мамлакатни сиёсий бирлаштирилишига ва олий қирол ҳокимиятининг тан олинишига ҳалақит қиладиган баъзи

имкониятлари чек-ланиб, черков юрисдикциясига тушадиган шахслар доираси қисқартирилади.

Бироқ руҳонийларнинг ягона ҳуқуқий мақоми ўрнатилиши билан унинг муҳим табақа имтиёзлари сақланиб қолди. Руҳонийлар илгаригидек десятина (ер участкаси), турли хайр-еҳсонлар олиш ҳуқуқига ега бўлиб, солиқ ва суд иммунитетини сақлаб қолдилар. Улар ҳар қандай давлат хизмат-лари ва мажбуриятларидан озод қилиндилар. Лекин, албатта, алоҳида руҳонийлар қирол томонидан муҳим сиёсий масалаларни ҳал етишга жалб етилиб, қирол-нинг яқин маслаҳатчилари сифатида чиқардилар ва давлатда юқори мавқени егаллардилар.

Давлатда **иккинчи табақа дворянлар** еди. Гарчанд, дворянлар ХИВ-ХV асрларда Франсиянинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётида етакчи рол ўйнасалар ҳам, иккинчи табақа ҳисобланган. Бу табақа барча дунёвий феодалларни бирлаштириб, унга қиролнинг вассаллари дебгина емас, унинг хизматчилари деб ҳам қараларди. Дворянлик руҳонийликдан фарқ қилиб, берк (ёпиқ) ва меросий ҳисобланарди. Дастлаб дворянлик табақасига кириш шаҳарликларнинг юқори қисми ва бойиб кетган деҳқонлар учун очиқ еди. Лекин кейинчалик ески дворянлар паст табақаларнинг поместе сотиб олишлари уларнинг дворянларга айлантирмаслигига, буларга дворянлик унвони берилмаслигига еришдилар.

Дворянликнинг енг муҳим имтиёзи уларнинг ерга нисбатан қатъий егалик ҳуқуқи еди. Улар ўз ерларини барча ҳаракатсиз мулклари билан мерос қилиб қолдиришлари мумкин еди. Дворянлар дворянлик даражасидаги унвонлар, тамғалар ва бошқа белгиларга егалик ҳуқуқларидан фойдалан-ганлар. Улар давлат солиқлари тўлашдан озод едилар. Уларнинг ягона мажбурияти илгаригидек хусусий сенорга емас, қиролга ҳарбий хизмат ўташ ҳисобланган.

Дворянлик ҳанузгача бир хил емас еди. Унвонли зодагонлар - герсоглар, маркизлар, графлар, виконтлар ва бошқалар армияда ва давлат аппаратида юқори лавозимларга даъвогарлик қилардилар. Дворянларнинг асосий оммаси, айниқса, қуйи қисми бундай юқори мартабаларга унчалик ҳаракат қилмасди. Майда ва ўрта дворянлар анча қуйи лавозимларни олишлари мумкин еди. Енг қуйида турган дворянлар деҳқонларни експлу-ататсия қилиш ва бунинг евазига кун кўриш билан кифояланган. Майда ва ўрта дворянлар қирол ҳокимиятининг асосий таянчи еди. Зеро, ўз навба-тида деҳқонларни тутқинликда ушлаб туриш ва уларнинг қаршиликларини бости-ришда

қирол ҳокимияти майда ва ўрта дворянларнинг енг ишончли қуроли еди. Шу боис майда ва ўрта дворянлар қирол ҳокимиятини фаол равишда қўллаб-қувватларди.

ХИВ-ХV асрларда учинчи табақанинг шаклланиши асосан ниҳоясига етди. Бу табақа шаҳар аҳолисининг жуда тез ўсиши ва сензитарий деҳқонлар сонининг кўпайиши ҳисобига тўлдирилган. Учинчи табақа ўз таркиби бўйича жуда зич еди ва амалда бутун меҳнаткашлар оммаси ҳамда шакл-ланаётган буржуазиясини ўзида бирлаштириб турди. Бу табақа аъзоларига "пасткаш, ярамас кишилар" сифатида қаралган. Улар қандайдир махсус шахсий ёки мулкӣ ҳуқуқларга ега бўлмай, қирол маъмурияти ва, ҳатто алоҳида феодаллар томонидан қилинадиган ўзбошимчаликлардан ҳимоя қилинмаганлар. Учинчи табақа Францияда ягона солиқ тўловчи табақа еди. Унинг зиммасига давлат солиқларининг барча оғирликлари юкланганди.

Учинчи табақа ташкил етилишининг ўзи феодал-корпоратив характерга ега еди. У аввало шаҳар ассотсиатсиялари йиғиндиси сифатида чиқади. Бу вақтда ҳали учинчи табақа аъзолари манфаатларининг тенглиги ва умумий-лиги Гояси вужудга келмаганди. Учинчи табақа ҳали ўзини ягона умуммиллий куч деб билмасди.

Tabaqa-vakillik monarxiyasining tashkil topishi

ХИВ асрнинг бошида Францияда сенорлик монархиясининг ўрнига феодал давлатнинг янги шакли табақа-вакиллик монархияси кела-ди. Табақа-вакиллик монархиясининг ташкил топиши бу ерда мазкур давр учун прогрессив жараён бўлган сиёсий марказлаштириш (ХИВ асрнинг бошига келиб мамлакат ҳудудининг тўрт-дан уч қисми бирлаштирилган еди), қирол ҳокимиятининг ўсиши, алоҳида феодаллар якка ҳокимиятчилигининг тугатилиши билан боғлиқ еди.

Феодалларнинг сенорлик ҳокимияти мазмунан ўз сиёсий характерини йўқотган. Қироллар сенорларни сиёсий мақсадларда солиқлар йиғиш ҳуқуқ-ларидан маҳрум етган. ХИВ асрда шундай тартиб ўрнатилган едики, бунга кўра, сенорлик ўлпонларини (талаяларни) йиғиш учун қирол ҳокимиятининг розилигини олиш зарур еди. ХV асрда Карл VII алоҳида йирик феодаллар томонидан талаялар йиғишни умуман бекор қилади. Қирол феодалларнинг бевосита янги солиқлар ўрнатишини ҳам тақиқлаган. Натижада бу ҳолат бундай солиқлар йиғишнинг аста-секин йўқолиб кетишига

олиб келади. Лудовик IX феодаллардан монеталар чиқариш ҳуқуқини тортиб олди. XV асрда бутун Францияда ягона қироллик монетаси (танга-чақаси) муомилада еди.

Қироллар феодалларнинг анъанавий имтиёзларидан - хусусий урушлар олиб бориш ҳуқуқидан ҳам маҳрум етишган. Фақат баъзи йирик феодал-ларгина XV асрда ўз мустақил армияларини сақлаб қолган еди (масалан, Бургундия, Бретен, Арманьяк).

Сенорлик қонунлари аста-секин йўқолиб борган, шунингдек, "қироллик ҳолати"ни ташкил етувчи ишлар доираси кенгайиб, сенорлик юрисдикцияси анча чекланади. XIV асрда алоҳида феодалларнинг ҳар қандай қарорлари устидан Париж парламентиغا апелляция тартибида шикоят қилиш мумкин-лиги ўрнатилади. Бу билан сенорлик адлиясининг суверенлигини ўрнатувчи тамойил батамом бузиб ташланади.

Мамлакатни сиёсий жиҳатдан бирлаштиришга ва шахсий ҳокимиятини кучайтиришга ҳаракат қилган франсуз қиролларининг йўлига кўп асрлардан буён битта жиддий сиёсий тўсиқ - рим-католик черкови тўсқинлик қилиб кел-моқда еди. Франсуз тахти папаликнинг дунёга ҳукмронликни даъво қилиши-га ҳеч қачон рози бўлмаган, лекин зарур сиёсий таянч ҳис етмай, у билан очиқдан-очиқ қарама-қаршиликка бормаган. Бу ҳолат чексиз сақ-ланиб қолиши мумкин емасди. XIII асрнинг охири - XIV асрнинг бошига ке-либ анча мустаҳкамланган қирол ҳокимияти борган сари Рим папаси ҳокимиятининг марказий органлари билан сиғиша олмай қолади. Қирол Филип IV Чиройли (1285-1314 йиллар) Фландрия билан урушлар олиб бориш учун франсуз руҳонийларидан мунтазам солиқлар тўлаб туришни талаб қилади. Бун-гача улар қиролга солиқ емас, балки ўзига хос "инъом" ёки "ёрдам" тари-қасида пул тўлаб келардилар. Қиролнинг руҳонийлардан мунтазам солиқлар та-лаб қилиши ва шу билан бирга қироллик юрисдикциясининг руҳонийларга ҳам тарқатилиши католик черкови манфаатларига жиддий путур етказди. Қиролга папа Бонифатсий VIII (1294-1303 йиллар) кескин қарши чиқди ва юқорида-гига жавобан 1301 йилда булла чиқариб қиролни черковдан маҳрум етишга пўписа қилиб, папага тўла-тўқис бўйсунини талаб қилади, шунингдек, руҳонийларнинг қиролга бирон-бир солиқ тўлашини ман етади. Бундан ташқа-ри, папа қиролдан Фландрияга қарши урушни тўхтатишни талаб қилади. Папа-нинг аралашувига жавобан, Филип IV 1302 йилда уч тоифа - руҳонийлар, дворянлар ва шаҳарликлар вакилларининг йиғинини

чакириб, уларга қирол билан папа ўртасидаги жанжални муҳокама қилишни таклиф этади. Генерал штатлар (ялпи, бош тоифалар дегани) папанинг Франция ички ишларига аралашуш ҳақидаги даъвосини қоралаб чиқади. Жамоатчилик кўмагига таянган Филипп IV папаликка қарши зўравонлик тадбирларини қўллашга ўтади. Папанинг Францияга юборган легати (вакили) қирол буйруғига мувофиқ қамокқа олинади. Қирол Италияга ўз елчиси Ногарени юборади, у папага қарши Рим феодалларини кўзгайди. Қирол елчиси - Ногаре курулли ёлланма аскарлар билан Бонифатсий VIII нинг қасрига бостириб кириб, папани қаттиқ ҳақорат қилади. Ҳақиқатда папа бир қанча вақт қамокқа тушиб қолади. Бу воқеалардан кейин, орадан сал ўтмай, таҳқирланишни кўтарол-маган ва кексайиб қолган папа вафот этади. Унинг ўрнига Филипп IV томо-нидан таклиф етилган номзод - бордолик (франсуз) архиепископ - Климент V папаликка сайланади. Климент V ўз қароргоҳини Францияга - дастлаб Лионга, сўнгра Авинон шаҳрига кўчиради. Бу ерда папалар деярли 70 йил давомида (1309-1378 йилларда) истиқомат қилишади.

Шундай қилиб, илгариги вақтларда қироллар ва императорларни осонлик-ча енгиб келган папалар бу сафар миллий элементларга таянган ва миллий сиёсатни ўтказган франсуз қироли билан курашда тамомила муваффақиятсизликка учрайдилар.

Франсуз қиролининг Рим папаси устидан Ғалабаси, феодаллар мустақил ҳуқуқларининг аста-секин йўқотилиши XIV-XV асрларда қирол ҳокимиятининг обрў-еътибори ва сиёсий нуфузи қатъий ўсиб бориши билан бирга кечган. Бу жараёни юридик асослашда легистлар катта рол ўйнайди. Легистлар паст табақадан чиққан, лекин юқори мартабага еришганликлари учун қиролга хизмат қилишга тайёр турган, "рим ҳуқуқи"дан таълим олган кишилар еди. Улар дунёвий ҳокимиятни диний ҳокимиятдан устунлигини ҳимоя қилиб, Францияда қирол ҳокимиятининг илоҳий келиб чиққанлигини инкор этиб, "Қирол қиролликни ўзидан ва ўз найзасидан бошқа ҳеч кимдан олмаган" деб ҳисоблардилар.

1303 йилда: "Қирол ўз қироллигида император ҳисобланади" деган қоида илгари сурилади. Бу қиролнинг халқаро муносабатларда, шу жумладан, герман-рим императорлари билан бўлган муносабатларда тўла мустақиллигини англатарди. Франсуз қироли, легистларнинг тасдиқлашича, Рим императори ега бўлган барча имтиёзларга ега еди.

Легистлар Рим ҳуқуқининг маълум тамойилига ҳавола қилиб шуни тасдиқлайдиларки, қиролнинг ўзи олий қонун, демак у ўз хоҳишича қонун-лар яратиши мумкин. Қонунлар қабул қилиш учун қиролга ендиликда вас-салларни чақириш ёки қироллик куриясининг розилигини олиш талаб қилинмай-диган бўлди. Шунингдек, "ҳар қандай одил судлов қиролдан келиб чиқади" деган тезис илгари сурилди. Бунга кўра, қирол ҳар қандай суд ишларини бевосита кўриб ҳал қилиш ёки бунинг учун ўз хизматчисини вакил етиб тайинлаш ҳуқуқини олади.

Табақа-вакиллик монархияси ҳали феодал сенорликларнинг, католик черковнинг, шаҳар корпоратсиялари ва бошқаларнинг автоном ҳуқуқлари батамом тугатилмаган бир пайтда, мамлакат марказлашувининг маълум босқичида ўрнатилган. Қирол ҳокимияти муҳим умуммиллий вазифаларни ҳал етиб ва ўзига қатор янги давлат функцияларини олиб, аста-секин сенорлик монархиясига хос сиёсий структурани синдиради. Лекин бунда у феодаллар олигархиясининг кучли муҳолифиятига дуч келади ва уларнинг қарши-ликларини ўз кучи ва маблағлари билан бартараф ета олмай қолади. Шунинг учун қиролнинг сиёсий куч-қудрати маълум даражада уни қўллаб-қувватлаган табақаларнинг мададидан келиб чиққан.

Айнан ХИВ асрнинг бошига келиб сиёсий келишувчиликка асосланган, шу сабабли ҳам доимо мустаҳкам бўлиб қолмаган иттифоқ - қирол ва турли табақалар, жумладан, учинчи табақалар иттифоқи батамом расмийлашган еди. Бу иттифоқнинг сиёсий ифодаси махсус табақа-вакиллик муассасалари - Генерал штатлар ва провинсияларнинг штатлари бўлиб қолади. Бу иттифоқда унинг иштирокчилари ўзига хос алоҳида манфаатлар билан майдонга чиқадилар.

General shtatlar Генерал штатларнинг вужудга келиши Франсияда давлат шаклининг ўзгаришини бошлаб беради. Франсия табақа-вакиллик монархияси шаклида идора етиладиган давлатга айланиб боради.

Қирол Филип ИВ Чиройли томонидан 1302 йилда Генерал штатларнинг¹³ чақирилишини бир қатор аниқ тарихий шарт-шароитлар тақоза етган еди. Булар: Фландрия билан бўлган муваффақиятсиз уруш, жиддий иқтисодий қийин-чиликлар ва ниҳоят, қирол билан рим папаси ўртасида келиб чиққан низо еди. Бироқ

¹³ **General shtatlar** деган ном – “yalpi toifalar” Etats Generaux deb nomlanishi keyinchalik 1484 yildan boshlab qo`llana boshlangan.

умуммиллий табақа-вакиллик муассасасининг таъсис етилиши Францияда монархия давлати ривожланишининг объектив қонуниятининг намоён бўлиши ҳам еди.

Генерал штатларнинг чақирилиш муддати ўрнатилмаган еди. Бу масала-ни шахсан қиролнинг ўзи шароитга қараб ва сиёсий идроки асосида ҳал қиларди. Штатларнинг ҳар бир чақириғи ўзига хос бўлиб, қатъий равишда қиролнинг хоҳиши бўйича белгиланарди. Олий руҳонийлар (архиепископлар, епископлар, аббатлар), шунингдек, йирик дунёвий феодаллар шахсан қирол томонидан так-лиф етилардилар. Генерал штатларнинг дастлабки чақириқлари дворянлардан сайланган вакилларга ега бўлмаган. Кейинчалик майда ва ўрта дворянлардан вакиллар сайлаш амалиёти ўрнатилган. Сайловлар, шунингдек, черковларда, монастырларда ва шаҳарларнинг конвентларида (2-3 депутатлар бўйича) ўтказилган. Бироқ шаҳарликлар ва айниқса легистлар баъзан руҳонийлар ва дворянлар табақаларидан сайланганлар. Генерал штатларнинг тахминан еттидан бир қисмини юристлар ташкил етган. Шаҳарлардан депутатларни патритсий – бюргерларнинг юқори қисми тақдим қилган. Шундай қилиб, Генерал штатлар ҳар доим франсуз жамиятининг мулкдор табақалари органи бўлиб қолган еди.

Генерал штатларнинг кўриб чиқишига киритиладиган масалалар ва уларнинг мажлисларининг қачонгача давом етиши ҳам қирол томонидан белгиланган. Қирол турли масалалар: тамплиерлар ордени билан кураш (1308 йилда), Англия билан шартнома тузиш (1359 йилда), диний урушлар (1560, 1576, 1588 йилларда) ва бошқа масалалар бўйича табақалар ёрдамидан олиш учун Генерал штатларни чақирган. Қиролнинг, гарчи, қонунлар қабул қилишида Генерал штатлар розилигини олиши расман талаб қилинмаган бўлса ҳам, аммо қирол қатор қонун лойиҳалари бўйича унинг фикрини сўраган. Бироқ кўпинча Генерал штатларнинг чақирилишига асосий сабаб қиролнинг пулга муҳтожлигида еди. Бундай пайтларда қирол табақаларга му-рожаат қилиб, улардан молиявий ёрдам сўрар ёки фақат бир йил давомида йиғилиши мумкин бўлган навбатдаги солиқни жорий етишини илтимос қиларди. Фақат 1439 йилдагина қирол Карл VII томонидан Генерал штатлардан доимий қироллик талаяларини олишга розилик олинган еди. Бироқ, агар қандайдир қўшимча солиқлар ундириш ҳақида сўз кетса, албатта, илгаригидек Генерал штатларнинг розилиги талаб қилинган.

Генерал штатлар қиролга илтимосномалар, шикоятлар, протестлар билан муурожаат етганлар. Улар таклифлар киритиш,

қироллик маъмурияти фаолиятини танқид қилиш ҳуқуқига ега едилар. Қиролнинг баъзан Генерал штатлар билан ҳисоблашишига ва уларнинг илтимослари бўйича тегишли ордонанслар чиқа-ришига тўғри келарди.

Генерал штатлар, гарчанд давлатда қирол ҳокимиятининг кучайиши-га ва мустаҳкамланишига объектив ёрдам берган бўлса ҳам, умуман қирол зодагонларининг ишончли органи бўлмаган. Улар қатор ҳолларда қи-ролга қарши турганлар ва унга маъқул қарорлар қабул қилишдан бош торт-ганлар. Табақалар ён беришни истамаган ҳолатларда қироллар узок вақтга-ча уларни тўпламаганлар (масалан, 1468 йилдан 1484 йилгача). 1484 йилдан кейин (1560 йилгача) Генерал штатлар умуман йиғилмай қўйган.

Генерал штатларнинг қирол ҳокимияти билан кучли ихтилофи 1357 йилда Париждаги шаҳарликларнинг кўзғолони ва франсуз қироли Иоаннинг инглизлар томонидан асир олинishi вақтида содир бўлган еди. Бунинг оқибатида таркиби 800 кишидан иборат бўлган ва унинг ярмидан кўпини учинчи табақа вакиллари ташкил етган Генерал штатлар **"Буюк март ордонанси"** деб ном олган ислоҳотлар дастурини илгари суради. Қирол ҳокимиятига субсидиялар (пул ундириш ҳуқуқи) тақдим етиш евазига Генерал штатлар кўп олий амалдорларни алмаштиришни, сарой харажатларини қисқартиришни ва Генерал штатларга солиқлар тайинлаш ҳуқуқинигина емас, балки уларни йиғиш ва харажат қилиш ҳуқуқи ҳам берилишини, сўнгра бундан кейин мунтазам суратда (йилда уч марта) Генерал штатларни чақириб туришни талаб қилади. Уруш масалаласида Генерал штатлар уни давом еттириш тарафдори бўлиб, фақат штатларнинг розилигини олгандан кейингина душман билан сулҳ шартномаси тузишни талаб етган. Булар юқорида кўрсатилган 1357 йилги "Буюк март ордонанси"да қонунлаштирилган. Бу вақтда "бош ислоҳот-чилар" сайланиб, уларга қирол маъмурияти фаолиятини назорат қилиш, алоҳида чиновникларни ишдан бўшатиш ва уларни ўлимга маҳкум етишгача бўлган жазолар билан жазолаш ваколатлари берилган. Бироқ Генерал штат-ларнинг ўзларида доимий молиявий, назоратчилик ва ҳатто қонунчилик ваколатларини мустаҳкамлаб олишга бўлган уринишлари муваффақиятга еришмаган. 1358 йилда Париж ва Жакерия кўзғолонлари бостирилгандан кейин "Буюк март ордонанси"да илгари сурилган талаблар қирол ҳокимияти томонидан рад етилган.

Генерал штатларда ҳар бир табақа алоҳида-алоҳида йиғилган ва масалаларни алоҳида равишда муҳокама қилган. Фақат 1468 ва 1484 йилларда уччала табақа ўз мажлисларини биргаликда ўтказган. Овоз бериш одатда баяжлар ва сенешалликлар бўйича ўтказиларди. Депутатлар ҳам шулар бўйича сайланарди. Агар табақалар мавқеида тафовутлар келиб чиқса, овоз бериш алоҳида табақалар бўйича ўтказиларди. Бундай ҳолда ҳар бир табақа бир овозга ега бўлган ва ҳар доим феодаллар умуман учинчи табақа устидан Ғолиб чиққан. Генерал штатларга сайланган депутатлар императив мандат (буйруқ тарзидаги гувоҳнома) билан таъминланардилар. Муҳокамага киритиладиган масалалар бўйича, жумладан, овоз беришда депутатларнинг мавқеи сайловчиларнинг кўрсатмалари ва йўл-йўриқлари билан боғлиқ еди. Мажлислардан қайтгандан сўнг депутатлар ўз сайловчилари олдида ҳисобот беришлари лозим еди.

XIII асрнинг охиридан бошлаб Франциянинг катор минтақаларида (Провансда, Фландрияда) маҳаллий табақа-вакиллик муассасалари вужудга келган. Улар дастлаб "консилиум" "парламент" ёки соддагина қилиб "уч табақа кишилари" деб аталган. XV аср ўртасидан бошлаб "Бургундия штатлари", "Дофин штатлари" ва бошқа шу каби иборалар ишлатила бошланган. Фақат XVII асрдагина "провинсиал штатлар" деган ном мустаҳкамланган. Агар ХИВ асрнинг охирига келганда 20 та маҳаллий штатлар бўлган бўлса, XV асрга келиб еса улар амалда ҳар бир провинсияда мавжуд еди. Провинсиал штатларга худди Генерал штатларга ўхшаб, деҳқонлар кириш ҳуқуқига ега бўлмаганлар. Қироллар кўпинча сепаратизм сиёсатини олиб борганлар ва баъзи провинсиал штатларнинг ажралиб чиқишига қарши курашганлар, чунки улар маҳаллий феодалларнинг (Нормандияда, Лангадокда) кучли таъсири остида едилар.

**Markaziy
va mahalliy
boshqaruv**

Табақа-вакиллик монархиясининг вужудга келиши ва сиёсий ҳокимиятнинг қирол қўлида аста-секин тўплана бориши бирданига янги давлат бошқарув аппаратининг ташкил етилишига олиб келмади.

Бошқарувнинг марказий органлари жиддий қайтадан ташкил етилмади. Бу вақтда қирол ўзининг маслаҳатчилари фикрига боғлиқ емас, балки, аксинча, барча маъмурий ва бошқа давлат чиновникларининг ҳокимиятчилик ваколатлари қиролдан келиб чиқади, деган муҳим тамойил ўрнатилганди. Ендиликда сарой унвонларига айлантирилган илгариги мансаблардан қиролнинг яқин

ёрдамчиси бўлиб қолган канслер лавозими сақланиб қолганди. **Канслер**, илгаригидек қироллик конселяриясининг бошлиғи бўлиб, энди кўп сони қирол ҳужжатларини тузар, суд мансабларига тайинлар, қироллик куриясида ва қирол йўқлигида қирол кенгашида раислик қиларди.

Марказлаштириш жараёнининг янада ривожланиши бу вақтда қироллик курияси базасида ташкил етилган **Катта кенгаш** (1314 йилдан 1497 йилгача)нинг марказий бошқарув тизимида муҳим ўрин тутганлигида ўз ифодасини топган еди. Мазкур кенгашга легистлар, шунингдек, олий дунёвий ва диний зодагонлар (шаҳзодалар, Франция перлари, архиепис-коплар ва бошқалар) нинг 24 вакили кирарди. Кенгаш ҳар ойда бир марта чақирилар, лекин унинг ваколатлари қатъий маслаҳатчилик характерига ега еди. Қирол ҳокимиятининг мустаҳкамланиб бориши билан Кенгашнинг аҳамияти пасайиб борган, қирол кўпроқ тор доирадаги яширин кенгаш чақирадиган бўлган. **Яширин кенгашга** қирол фақат ўзи хоҳлаган кишиларни таклиф етарди.

Марказий қироллик аппаратида легистлардан танлаб олинган ва қиролга содиқ бўлган, унча таниқли бўлмаган дворянлардан - клерклар, котиблар, нотариус ва ҳоказолардан иборат янги мансаблар ҳам пайдо бўлган. Бу мансаблар ҳар доим ҳам аниқ белгиланган функцияларга ега бўлавермаган.

Прево ва балялар илгари маҳаллий маъмуриятнинг асосий органлари бўлган бўлса, ХИВ асрда улар ўзларининг қатор функцияларини, жумладан ҳарбий функцияларини йўқотган еди. Бу феодаллар томонидан тузиладиган халқ лашкарларининг аҳамияти пасайиши билан боғлиқ бўлганди. Илгари балялар томонидан кўриладиган кўпгина суд ишлари энди улар томонидан тайинланадиган лейтенантларга ўтган. XV асрнинг охиридан бошлаб қироллар баляжлардаги **лейтенантларни** бевосита ўзлари тайинлайдиган бўлганлар, балялар еса оралиқдаги ва кучсиз маъмурий звенога айлантирилган.

Қироллар маҳаллий бошқарувни марказлаштиришга ҳаракат қилиб, янги - **губернаторлар** мансабини жорий етганлар. Баъзи ҳолларда губер-наторлар қироллик лейтенанти унвонини қўлга киритиб, соф ҳарбий функцияларга ега бўлганлар. Бошқа ҳолларда улар баляжларга тайинланиб, баляларни алмаштирганлар ва кенг ваколатлар, жумладан, янги қалъалар қуришни тақиқ-лаш, хусусий урушларга йўл қўймаслик сингари ҳуқуқларга ега бўлиб олганлар.

ХИВ асрда одатда қондош шахзодалардан ва таниқли дворянлардан тайинланадиган **генерал-лейтенант** деган номдаги мансабдор шахслар пайдо бўлади. Дастлаб бу мансаб қисқа муддатга ва тор ваколатлар билан таъсис етилган. Жумладан, улар баъзи солиқларни тўлашдан халос едилар, афв етиш ва бошқа ваколатлардан фойдаланардилар.

XV асрда генерал-лейтенантлар сони ошган ва уларнинг фаолият кўрсатиш муддати ўсган. Одатда улар бир неча **бальяжларни** ёки XV аср охиридан **провинсия** деб атала бошланган маъмурий округни идора етганлар.

Жойлардаги марказлаштириш **шаҳар ҳаётига** ҳам тегиб ўтган. Қироллар кўпинча шаҳарларни коммуналар мақомидан маҳрум етар, илга-ри чиқарилган хартияларни ўзгартирар, шаҳарликларнинг ҳуқуқларини чеклар едилар. Қироллик маъмурияти шаҳар маъмуриятига бўладиган сайловларни назорат қилиб, унга ўзига керакли номзодларни танлаб кўярди. Шаҳарлар устидан маъмурий ҳомийлик тизими ўрнатилган еди. Гарчанд, XV асрда баъзи шаҳарларда коммуналар қайта тикланган бўлсада, улар қирол маъмурияти билан бир бутун ҳолга келтирилган еди. Шаҳар аристократияси илгари-гидек чекланган шаклда ўзини-ўзи бошқаришдан фойдаланарди, бироқ шаҳар кенгашларининг барча муҳим мажлисларида, қоида бўйича, қиролнинг чиновниги раислик қиларди.

Moliyaviy boshqaruvning tashkil etilishi Давлатнинг барқарор молиявий асосининг йўқлиги қирол ҳокимиятининг умумий аҳволига узоқ вақт салбий таъсир етган. Айниқса, юз йиллик уруш вақтида бу жуда билинган еди. Дастлабки вақтларда давлат хазинасини тўлдиришнинг муҳим манбаи доменлардан олинадиган даромадлар ва монеталар зарб қилиш бўлиб турарди. Бунинг устига қироллар ўз молиявий аҳволини мустаҳкамлашга ҳаракат қилиб, тез-тез қадрсиз пуллар чиқарардилар. Бироқ аста-секин хазинани тўлдиришнинг асосий манбаи қироллик солиқларини йиғиш бўлиб қолган. 1369 йилда доимий бож пошлиналарини ва туз солиғини йиғиш қонунлаштирилган, 1439 йилдан бошлаб Генерал штатлар доимий қироллик талаяларини йиғишга рухсат бер-ган, қиролнинг молиявий аҳволи анча мустаҳкамланган. Талая микдори тобора ўсиб борган (масалан, Лудовик XII даврида (1461-1483 йилларда) у уч барабар ўсган).

Бу даврда молиявий бошқарувнинг ихтисослашган органлари вужудга келади. ХИВ аср бошида қиролликнинг молия муассасаси таъсис этилган, сўнгра еса қироллик куриясидан махсус **ҳисоб палатаси** ажралиб чиққан. Ҳисоб палатаси қиролга молия масалалари бўйича маслаҳатлар берган, балялардан келиб тушадиган даромадларни текширган ва ҳоказо. Карл VII даврида Франция хазинага оид мақсадларда **генералликлар** (генералите)га бўлинган. Уларнинг тепасига қўйилган генераллар қатор маъмурий, аммо ҳаммадан аввал, солиқлар йиғиш функцияларига ега едилар.

Qurolli kuchlarning tashkil qilinishi

Бошқарувнинг умумий қайта қурилиши армияга ҳам тааллуқли еди. Феодаллардан тузиладиган кўнгилли қўшинлар бу вақтда сақланиб қолган. Бироқ ХИВ асрдан қирол барча дворянлардан бевосита ҳарбий хизмат ўташни талаб қила бошлаган. 1314 йилдан йирик сенорлар бу тартибга еътироз билдирганлар, лекин юз йиллик уруш йилларида бу тартиб батамом ўрнатилган.

Қирол ҳокимиятининг асосий мақсади - марказлашган давлат сиёса-тининг ишончли қуроли ҳисобланган мустақил қуроли кучларни ташкил этиш-га аста-секин еришиб борилган. Қирол ҳокимияти молиявий асосининг мус-таҳкамланиши унга зарба берувчи отрядлар сифатида тузилган ёлланма кучлар (немислардан, шотландлардан ва бошқалардан иборат) ташкил этиш имконини берган. 1445 йилда Карл VII доимий солиқ йиғиш имкониятини қўлга киритиб, қиролликнинг марказий бошқарувга ва аниқ тизимга ега бўл-ган доимий армиясини тузган. Шунингдек, бутун қироллик ҳудуди бўйича доимий гарнизонлар жойлаштирилган. Улар феодалларнинг исёнларига йўл қўймасликка қаратилган еди.

Sud tizimi

Қирол маъмурияти черков юрисдикциясини чек-лаб ва сенорлик юрисдикциясини анча сиқиб қўйиб, суд ишларини бир хиллаштириш сиёсатини ўтказган. Суд тизими ҳалиям жуда чалкаш бўлиб, суд маъмуриятдан ажратилмаганди.

Майда суд ишларини прево ҳал қиларди, жиддий жиноятлар ҳақидаги (қи-роллик ҳолатидаги деб номланувчи) ишлар баля судида, XV асрдан бошлаб еса лейтенант раислигидаги судда кўриб ҳал этиларди. Баля судида маҳаллий дворянлар, қироллик прокурори иштирок етарди. Модомики, прево, баля, ке-йинчалик еса лейтенантлар қиролнинг хоҳиши бўйича тайинланган ва бў-шатирилган екан, бутун суд фаолияти тўлиқ қирол ва унинг маъмурияти томо-

нидан назорат остига олинган еди. Париж парламентининг роли ўсган, унинг аъзолари илгаригидек бир йилга емас, балки 1467 йилдан бошлаб умрбод муддатга тайинланарди. Парламент феодал зодагонларнинг ишлари бўйича олий судга айланиб, барча суд ишлари бўйича муҳим апелатсион инстан-тсия бўлиб қолган.

Парламент суд функцияларини амалга ошириш билан бир қаторда, ХИВ асрнинг биринчи ярмида қирол ордонанслари ва қиролликнинг бошқа ҳужжат-ларини рўйхатдан ўтказиш ҳуқуқини қўлга киритган. 1350 йилдан бошлаб қонун ҳужжатларини Париж парламентида рўйхатдан ўтказиш мажбурий бўлиб қолган. Қуйи судлар ва бошқа шаҳарларнинг парламентлари ўз қарорларини чиқаришда фақат рўйхатдан ўтган қирол ордонансларидан фойдаланиш-лари мумкин еди. Агар Париж парламенти рўйхатдан ўтказилаётган ҳужжатда ноаниқликни ёки "Қироллик қонунлари"дан четга чиқишни топса, у **ремонт-стратсия (еътироз)** билдириши ва бундай ҳужжатни рўйхатдан ўтказишни рад этиши, ремонтстратсия фақат қиролнинг парламент мажлисида шахсан иштирок этиши воситаси билан бартараф этилиши мумкин еди. XV аср охирида парламент ўзининг ремонтстратсия ҳуқуқидан бир неча марта фойдаланган. Бу еса унинг бошқа давлат органлари орасидаги обрўйини оширган, лекин охир оқибатда қирол ҳокимияти билан ихтилоф чиқишига олиб келган.

4. Мутлақ монархия даври (XVII-XVIII асрлар) да ижтимоий ва давлат тузуми хусусиятлари

Табақаларнинг ҳуқуқий holatidagi	Франсияда абсолютизмнинг вужудга келиши мамлакатнинг ижтимоий-ҳуқуқий тузилишида чуқур ўзгаришларга сабаб бўлди. Бу ўзгаришлар, аввало, капиталистик муносабатларнинг туғилиши билан келиб чиққан еди. Капитализмнинг таркиб топиши саноатда ва савдода тезроқ кечган, қишлоқ хўжалигида унинг учун ерга нисбатан феодал мулкчилик катта тўсиқ бўлиб қолганди. Мамлакатнинг табақавий тузуми ижтимоий тараққиётга жиддий тўсқинлик қилмоқда ва капитализм ривожланиши еҳтиёжларига қарама-қарши чиқмоқда еди. ХИВ асрга келиб франсуз мо-нархияси ўзининг илгари мавжуд бўлган вакиллик муассасаларини тугатган, лекин ўзининг табақавий табиатини сақлаб қолганди.
---	--

Давлатда илгаригидек биринчи табақа **руҳонийлар** бўлган. Бу вақтда Франциянинг 15 миллион аҳолисидан 130 мингги руҳонийлардан иборат еди. Улар барча ерларнинг 1/5 қисмини ўз қўлларида ушлаб турарди. Руҳоний-лар ўзларининг анъанавий иерархиясини тўлиқ сақлаб қолиб, жуда хилма-хилликлари билан ажралиб турарди. Черковнинг юқори қисми ва қавмдош руҳонийлар ўртасида зиддиятлар кучаяди. Руҳонийлар фақат табақавий ҳамда феодал имтиёзларни қўлда сақлаб қолиш учунгина нисбатан бирлашиб турарди, холос.

Мутлақ монархия даврида руҳонийларнинг қирол ҳокимияти ва дво-рянлар билан алоқаси анча мустаҳкам бўлиб қолди. 1516 йилда Франсиск II (Франсуз II) билан (1515-1547) папа Лев X ўртасида Болоняда тузилган конкордатга кўра, франсуз қироли барча франсуз епископларини черков лавозимларига ўзи тайинлайдиган бўлди. Катта бойлик ва хурмат-еҳтиромлар билан боғлиқ бўлган барча юқори черков лавозимлари дворян аслзода-ларга тақдим қилинарди. Дворянларнинг кўпгина кичик ўғиллари у ёки бу диний мартабани олишга ҳаракат қилар еди. Руҳонийларнинг вакиллари (Рише-ле, Мазарини ва бошқалар) ҳам ўз навбатида давлат бошқарувида муҳим ва баъзан еса ҳал қилувчи мансабларни егалладилар. Шундай қилиб, илгари чуқур зиддиятлар мавжуд бўлган биринчи ва иккинчи табақа ўртасида ендиликда анча мустаҳкам сиёсий ва шахсий алоқалар вужудга келади.

Франсуз жамиятининг ижтимоий ва сиёсий ҳаётида ҳукмрон мавқени дворянлар егаллайди. Дворянлар бу вақтда тахминан 400 минг кишини ташкил етарди. Давлатда фақат дворянларгина феодал поместеларга егалик қилиши мумкин еди. Шунинг учун уларнинг қўлида ерларнинг катта қисми (3/5 қисми) тўпланганди. Умуман Францияда дунёвий феодаллар (қирол ва унинг оила аъзолари билан бирга) давлатдаги бутун ерларнинг 4/5 қисмини ушлаб турарди. Дворянлик асосан туғилиш бўйича ега бўлинадиган соф шахсий ҳуқуқий мақомга айланади. Дворянлар ўзларининг дворянлик келиб чиқишини уч-тўрт авлодгача исботлашлари лозим еди. XII асрда дворянлик ҳужжатларини қалбакилаштириш ҳоллари аниқлангандан сўнг двор-янлик келиб чиқишини назорат қилувчи махсус маъмурият таъсис етилади.

Дворянлик, шунингдек, махсус, қироллик ҳужжати билан ҳам бериларди. Бу, қоида бўйича, бой буржуалар томонидан давлат аппаратида мансаблар-нинг сотиб олиниши билан боғлиқ еди.

Бундан айниқса доимо пулга муҳтож бўлиб турган қирол ҳокимияти жуда манфаатдор еди. Бундай шахслар одатда наслий дворянлардан фарқ қилиб, **мантия дворянлари**, деб аталарди. Ески уруғ - дворянлари (сарой дворянлари ва унвонли дворянлар, провин-сия дворянларининг юқори қисми) "қўлидан келмайдиган мансабга миниб олган" бундай мантия дворянларига нафрат билан қарар едилар.

Мантия дворянларининг сони XVIII асрнинг ўрталарига келганда тахминан 4 мингни ташкил етарди. Уларнинг болалари ҳарбий хизмат ўташлари лозим еди, лекин кейинчалик тегишли хизматни ўтаганларидан сўнг (25 йилдан кейин) найзадор дворян (наслий дворян)га айланганди.

Дворянлар, ўзларининг аслзодалиқ ва мансабдорлик фарқларига қарамай, қатор умумтабақавий имтиёзларга: унвон олиш, маълум кийим кийиб юриш ва қурол тақиб юриш, жумладан, қирол саройида қурол тақиб юриш ва ҳоказо ҳуқуқларга ега едилар. Дворянлар солиқлар тўлашдан ва ҳар қандай шахсий мажбуриятлардан озод етилгандилар. Улар сарой, давлат ва черков мансабларига тайинланишда имтиёзли ҳуқуқлардан фойдалан-ардилар. Баъзи юқори маош бериладиган ва қандайдир хизмат мажбуриятлари билан юклатилмаган сарой лавозимлари (масалан, синекурлар) дворянлар учун захирада ушлаб туриларди. Дворянлар университетларда, қироллик ҳарбий мактабларида таълим олишда имтиёзли ҳуқуқлардан фойдаланардилар. Шулар билан бирга дворянлар абсолютизм даврида ўзларининг баъзи ески феодал имтиёзлари: мустақил бошқариш, яккама-якка олишув ҳуқуқлари ва бошқаларни йўқотган едилар.

XVII-XVIII асрларда Франция аҳолисининг енг кўп қисмини **учинчи табақа** ташкил етарди. Унинг таркиби тобора хилма-хил бўлиб борган. Унда ижтимоий ва мулкый даражаланиш (табақалашув) кучаяди. Учинчи табаканинг енг қуйи қисмида деҳқонлар, ҳунармандлар, қора ишчилар, ишсизлар, унинг юқори қисмида еса молиячилар, савдогарлар, сеҳ усталари, нотариуслар, адвокатлар турарди. Ана шулардан буржуазия синфи шаклланган.

Бу вақтда шаҳар аҳолисининг сони ниҳоятда ўсиши ва унинг Фран-сия ижтимоий ҳаётидаги ўрни кўпайишига қарамай, учинчи табаканинг асосий қисмини деҳқонлар ташкил етиб қолаверган. Капиталистик муносабат-ларнинг ривожланиши билан деҳқонларнинг ҳуқуқий аҳволида ўзгаришлар юз беради. Бу вақтда

серваж, формаряж, "биринчи кеча ҳуқуқи" амалда йў-қолади. Менморт илгаригидек ҳуқуқий одатларда назарда тутилган, лекин жуда кам қўлланилган. Қишлоққа товар-пул муносабатларининг кириб келиши билан деҳқонлар орасидан бойиган фермерлар, капиталистик арендаторлар, қишлоқ хўжалик ишчилари ажралиб чиқди. Бироқ деҳқонларнинг кўпчилик қисмини **сензива** егалари, яъни сенорлик ерларини ушлаб туриб, турли феодал мажбуриятлар ўтовчилар ташкил етарди. Бу вақтга келиб **сензитарийлар** баршчина ишларидан тўлиқ озод етилганлар, лекин дворянлар доимо сензларни ва бошқа ер солиқларини ошириб боришга ҳаракат қилганлар, шунинг-дек, сенорнинг деҳқонлар ерларида ов қилиш ҳуқуқи деҳқонлар учун қўшимча юк бўлиб тушган еди.

Деҳқонлар учун жуда оғир бўлган ва хонавайрон қиладиган кўп-дан-кўп тўғридан-тўғри ва билвосита солиқлар тизими жорий қилинганди. Қиролнинг солиқ йиғувчилари бундай солиқларни кўпинча куч ва зўрлик йўли билан йиғар едилар. Қирол ҳокимияти солиқлар йиғиш ҳуқуқини банкир-ларга ва судхўрларга тез-тез сотиб турарди. Бундай ҳуқуқни сотиб олганлар қонуний ва ноқонуний солиқлар йиғишни шунчалик кучайтирар едиларки, оқибатда кўп деҳқонлар ўз уй жойлари ва мол-мулкларини сотиб, шаҳар-ларга иш излаб кетишга мажбур бўлар едилар ва шу тариқа ишсиз ҳамда қашшоқлар сафини тўлдириб турар едилар.

Капиталистик уклад ривожланишининг фео-дализм емирилиши бошланишининг муқаррар нати-жаси абсолютизмнинг қарор топиши бўлади. Абсо-лутизмга ўтишдан XVII-XVII асрларда франсуз жамиятининг енг кенг табақалари манфаатдор еди. Абсолютизм дворянларга ва руҳонийларга ҳам зарур еди. Чунки улар учун иқтисодий қийинчилик-ларнинг ва учинчи табақа томонидан сиёсий сиқувнинг ўсиши кучайиб бораётган бир шароитда фақат марказлашган ва кучли давлат ҳокимияти кенг табақа имтиёзларининг сақланиб қолишини таъминлай оларди.

Абсолютизмдан мустаҳкамланиб бораётган буржуазия ҳам манфаатдор еди. Буржуазия ҳали сиёсий ҳокимиятга даъво қила олмас, лекин у феодалларнинг ўзбошимчаликларидан ва XVII асрдаги Реформатсия муно-сабати билан қўзғалган диний урушлардан қирол ҳимоясига муҳтож еди. Тинчлик, адолат ва ижтимоий тартиб ўрнатилиши франсуз деҳқонларининг енг асосий орзу-умиди еди. Бу

деҳқонларнинг кўз ўнгида фақат кучли ва раҳмдил қирол ҳокимияти томонидангина амалга оширилиши мумкин бўлиб кўринарди.

Қиролнинг ички ва ташқи муҳолифлари тугатилгач, ягона маънавий ва миллий ўзликни англаш кенг франсузлар оммасини тожтахт атрофида жипслаш-тиргач, қирол ҳокимияти жамиятда ва давлатда ўз мавқеини жуда мустаҳкамлаб олишга сазовор бўлган. Қирол ҳокимияти кенг жамоатчилик ом-масига таяниб абсолютизмга ўтиш даврида катта сиёсий кучга ва ҳатто ўзини туғдирган жамиятда нисбатан мустақилликка ега бўлиб олган.

XVII асрда абсолютизмнинг вужудга келиши прогрессив характерга ега еди, негаки ягона ва кучли қирол ҳокимияти Франциянинг ҳудудий бирлашишини, ягона франсуз миллатининг шаклланишини ниҳоясига етказган, саноат ва савдонинг жуда тез ривожланишига кўмаклашган, маъмурий бошқарув тизимининг оқилона ташкил этилиши имконини берган. Бироқ XVII-XVIII асрларда феодал тузумнинг емирилиши кучайиб бориши билан абсолют монархия, жумладан, унинг ўз-ўзидан ривожланиб борган ҳокимият органлари тобора жамият устида юксала бориб, ундан ажралган ва у билан ҳал этиб бўлмайдиган қарама-қаршиликларга учраган.

Шундай қилиб, абсолютизм сиёсатида реакцион ва авторитар¹⁴ белгилар муқаррар пайдо бўлиб, муҳим аҳамият касб эта бошлади. Гарчанд, қирол ҳокимияти ўзининг туб мақсадлари йўлида меркантилизм¹⁵ ва протекционизм¹⁶ сиёсатидан фойдаланган, капитализмнинг ривожланишини муқаррар тезлаштирган бўлса ҳам, аммо абсолютизм ҳеч қачон буржуа-зия манфаатларини ҳимоя қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган, аксинча у феодал давлатнинг бутун қудратидан ҳалокати муқаррар бўлган феодал тузумни, шунингдек дворянлар ва руҳонийларнинг синфий ва табақа имтиёзларини сақлаб қолишда фойдаланганди.

XVIII аср ўрталарига келганда феодал тузумнинг чуқур инқирози феодал давлатнинг барча жабҳалари тушкунликка учрашига ва емирилишига олиб келди. Абсолютизмнинг ҳалокати муқаррар бўлиб қолди. Суд-маъмурий ўзбошимчаликар енг чекка

¹⁴ **Авторитар** – hokimiyat, diktatura, obro` va shu kabilarga ko`r-ko`rona va so`zsiz bo`ysunishga asoslangan degani.

¹⁵ **Меркантилизм** – XVI – XVII asrlarda savdo burjuaziyasi manfaatlarini aks ettirgan, mamlakat farovonligi ishlab chiqarish tufayli emas, tashqi savdo tufayli yuzaga keladi deb da'vo qilgan iqtisodiy ta'lim; faqat foydani ko`zlash, manfaatparastlik.

¹⁶ **Протекционизм** – lotin tilidan olinib, davlatning milliy iqtisodiyotni chet el raqobatidan ximoya qilishga qaratilgan iqtisodiy siyosati. Mamlakat sanoatini moliyaviy rag`batlantirish, eksportni rag`batlantirish, importni kamaytirish vositasida amalga oshiriladi

нуқтасига еришди. Қирол саройининг ўзи беҳуда ва беъмани исрофгарчиликлар ва вақт ўтказишлар (нихоясиз байрамлар, маскарадлар, ҳар хил ўйин-кулги кечалари, овлар ва бошқа кўнгил очар ўйинлар) рамзи бўлиб қолган еди. Қирол саройини "миллат қабристонини" деб бежиз атамаган едилар.

Qirol
hokimiyatining
У **kuchayishi**

Абсолют монархия даврида олий сиёсий ҳокимият бутунлай ва тўлиқ қиролга ўтган ва ҳеч қандай давлат органи билан тақсимланмагани. Мутлақ ҳокимиятга ега бўлиш учун қиролга феодаллар олигархияси ва католик черковнинг сиёсий оппозитсия-сини бартараф етиши, табақа-вакиллик муассасаларини тугатиши, марказлашган бюрократик аппарат, доимий армия, политсия таъсис етиши зарур еди.

XVII асрда ендиликда Генерал штатлар чақирилмай кўяди. 1614 йилда Генерал штатлар охириги марта чақирилиб, тезда тарқатиб юборилади ва 1789 йилгача ҳеч қачон чақирилмайди. Баъзи вақтларда қирол муҳим ислоҳот-ларнинг лойиҳаларини кўриб чиқиш ва молия масалаларини ҳал қилиш учун нотабллар (феодал аслзодалар)ни йиғиб турарди. XVII асрда (1516 йилги Болоня конкордати бўйича ва 1598 йилги Нант едикти асосида) қирол Франция католик черковини тўлиқ ўзига бўйсундирганди.

XVII-XVIII асрларда Париж парламенти қирол ҳокимиятининг ўзига хос сиёсий муҳолифи сифатида майдонга чиқади. Бу вақтга келиб, у феодал зодагонларнинг таянчига айланиб, бир неча марта ўзининг ремонстрат-сия ҳуқуқидан фойдаланган ҳамда қирол ҳужжатларини рад қилган (қайтарган) еди. 1667 йилги қирол ордонанси билан шундай қоида ўрнатиладики, бунга кўра, қирол ордонанси чиққандан сўнг фақат маълум муддат ичида ремонстратсия қилиниши мумкин еди ва иккинчи марта (қайта) ремонстрат-сияга йўл қўйилмасди. 1668 йилда қирол Лудовик XIV Париж парламентига келиб, унинг архивидан Фронда давридаги, яъни XVIII аср ўрталарида абсо-лутизмга қарши чиқишларга тааллуқли барча протоколларни ўз қўли билан олиб ташлаган. 1673 йилда Лудовик XIV томонидан шундай қоида ўрнатилдики, парламент енди қирол ҳужжатларини рўйхатдан ўтказишни рад етиш ҳуқуқига ега емас, ремонстратсия еса фақат алоҳида баён қилиниши мумкин еди. Бу амалда парламентни муҳим имтиёزلаридан - қирол қонунларига протест келтириш ва уларни рад етиш ҳуқуқларидан маҳрум қилди.

Қирол ҳокимияти ва унинг муайян ваколатлари характери ҳақидаги умумий тасаввурлар ҳам ўзгарди. Генерал штатларнинг таклифи бўйича франсуз монархияси илоҳий деб еълон қилиниб, қирол ҳокимиятига еса му-қаддас деб қараладиган бўлди. Қиролнинг янги: "қирол худонинг саҳовати" деган расмий унвони жорий етилди. Қирол ҳокимиятининг суверенитети ва чекланмаганлиги ҳақидаги тасаввурлар батамом ўрнатилди. XVII асрнинг иккинчи ярмида Францияда чекланмаган ёки абсолют монархия узил-кесил қарор топган, мамлакатни бошқариш иши бутунлай ва тўлиқ қирол қўлига ўтган. Айниқса, Лудовик ХИВ қироллик қилган (1643-1715) йиллар абсолют монархиянинг енг кучайган даври бўлди. Бу ҳолат Лудовик ХИВ нинг: "Давлат менинг ўзим" деган сўзлари билан ҳам тасдиқланади.

Абсолютизм илоҳий ҳуқуққа таянади деган қарашлар қиролнинг шахсий ҳокимиятчиликка ва деспотизмга асосланади дегани емас еди. Қиролнинг имтиёзлари қонуний тартиб доирасидан четга чиқмаслиги лозим еди ва "қирол Давлат учун хизмат қилади" деб ҳисобланарди.

Умуман франсуз абсолютизми қирол ва давлатнинг чамбарчас алоқа-да еканлиги, бирининг иккинчисини ўзига олиши концепсиясига асосланади. Қиролнинг ўзи, унинг мол-мулки, оиласи франсуз давлати ва миллатига тегиш-лидир, деб ҳисобланарди. Юридик жиҳатдан қирол ҳар қандай ҳокимиятнинг манбаи деб тан олинади. Унинг ҳокимияти ҳеч қандай назорат қилинмас еди. Бу, жумладан, қиролнинг қонун чиқариш соҳасида тўла еркинлигининг мустаҳкамланишига олиб келди. Абсолютизм даврида қонун чиқариш ҳо-кимияти фақат танҳо қиролга тегишли бўлиб, "битта қирол, битта қонун" деган тамойил расмийлаштирилди. Қирол ҳар қандай давлат ёки черковга оид ман-сабдор шахсларни тайинлаш ҳуқуқига ега еди. Қирол давлат бошқарувининг барча масалалари бўйича охириги, енг сўнгги инстансия еди. Қирол енг муҳим ташқи сиёсий масалаларни ҳал қилган, давлатнинг иқтисодий сиё-сатини белгилаган, солиқлар ўрнатган, давлат маблағларини олий тақсимловчи сифатида майдонга чиққан. Унинг номидан суд ҳокимияти амалга оширилди.

Markaziy boshqaruv apparatining Абсолютизм даврида марказий давлат органлари ўсган ва мураккаблашган. Бироқ бошқарувнинг феодал усулларининг ўзи ҳам барқарор ва аниқ давлат маъмуриятини ташкил етишга тўсқинлик қилган. Қирол ҳокимияти тез-тез ўз хоҳишича янги

давлат органлари тузиб турган, лекин улар кейин уни қаноатлангирмасдан қайта ташкил етилган ёки тугатилган.

XVII асрда **давлат котиблари** деган мансабдор шахслар пайдо бўлади. Улардан бири, айниқса, қирол ёш, вояга етмаган ҳолларда амалда биринчи министр функцияларини бажарарди. Бу мансаб расман бўлмаган, лекин, масалан, Ришеле бир шахсда 32 та давлат лавозими ва унвонларини бирлаштириб турган. Бироқ Генрих IV, Лудовик XIV, шунингдек, Лудовик XV даврида (1743 йилдан кейин) қирол давлат бошқарувига раҳбарликни ўзи амалга оширган, атрофидаги унга катта сиёсий таъсир ўтказган шахсларни олиб ташлаган.

Ески давлат мансаблари (масалан, 1627 йилда коннетабл мансаби) тугатилган ёки ҳар қандай аҳамиятини йўқотган ва оддий сердаромад енгил ишларга айлантирилган. Фақат **канслер** ўзининг илгариги қудратини сақлаб қолган ва давлат бошқарувида қиролдан кейинги иккинчи шахс бўлиб олган еди.

Давлатда ихтисослашган марказий маъмуриятга еҳтиёжнинг ўсиши натижасида XIV асрнинг охирида **давлат котибларининг** роли оширилади. Уларга бошқарувнинг алоҳида соҳалари (ташқи ишлар, ҳарбий ишлар, денгиз ишлари ва мустамлакалар, ички ишлар) топширилади. Давлат котиблари дастлаб (айниқса Ришеле даврида) соф ёрдамчилар ролини ўйнаган бўлса, Лудовик XIV даврида қирол шахсига яқинлашиб, унинг шахсий чиновниклари ролини бажарган.

Давлат секретарлари функциялари доирасининг кенгайиши марказий аппаратнинг тезда ўсишига, унинг бюрократлашувига олиб келади. XVIII асрда давлат секретарларининг ўринбосарлари лавозими жорий этилиб, уларнинг ҳузурида катта бюро ташкил қилинади ва у ўз навбатида секцияларга бўлинади. Бунда чиновниклар қатъий ихтисослаштирилган ва иерархияга (босқич-мабосқич бўйсунуш тизими) асосланган еди.

Марказий бошқарувида дастлаб **молия суперинтенданти** (Лудовик XIV даврида у молия ишлари бўйича Кенгаш билан алмаштирилган), сўнгра **Бош молия назоратчиси** катта рол ўйнайди. Бу мансаб Колбер-дан (1665 йилдан) бошлаб жуда катта аҳамият касб этади. У фақат давлат бюджетини тузиш ва Франциянинг бутун иқтисодий сиёсатига раҳбарлик қилиш билан шуғулланмай, амалда маъмурият фаолиятини назорат ҳам қилган, қироллик қонунларини тузиш соҳасидаги ишларни ҳам ташкил етган еди. Вақт ўтиши билан

бош молия назоратчисининг хузурида 29 та турли-туман хизматлар ва кўп сонли бюролардан иборат катта аппарат пайдо бўлади.

Қирол хузуридаги маслаҳатчилик функцияларини бажарувчи қироллик кенгашлари тизими ҳам бир неча марта ислоҳ қилинган. Лудовик ХИВ 1661 йилда **Катта кенгаш** тузади. Унга герсоглар ва Франциянинг бошқа перлари, министрлар, давлат котиблари, канслер, шунингдек, махсус тайинлан-ган давлат маслаҳатчилари (булар асосан мантия дворянлардан тайинлан-ган) киритилади. Катта кенгашга қиролнинг ўзи, у йўқлигида канслер раислик қиларди. Мазкур кенгаш енг муҳим давлат масалалари (черков билан муносабат ва ҳоказолар)ни кўриб чиқар, қонун лойиҳаларини муҳокама қилар, баъзи ҳолларда маъмурий ҳужжатлар қабул қилар ва енг муҳим суд ишларини ҳал етарди. Ташқи сиёсат масалаларини муҳокама қилиш учун ўз таркиби бўйича анча тор доирадаги кишилардан иборат **Юқори кенгаш** ҳам чақириларди. Унга одатда ташқи ишлар ва ҳарбий ишлар бўйича давлат котиблари, бир қанча давлат маслаҳатчилари таклиф етиларди. **Депеш кенгаши** ички бошқарув масалаларини муҳокамадан ўтказиб, маъму-рият фаолиятига тааллуқли қарорлар қабул қиларди. **Молия масалалари бўйича кенгаш** давлатнинг молия сиёсатини ишлаб чиқиб, давлат хазинасига келиб тушадиган янги маблағларни изларди.

Маҳаллий бoшқарув Жойлардаги бошқарув ўта мураккаблиги ва чал-кашлиги билан ажралиб турарди. Баъзи мансаблар (маса-лан, баля) бу даврда сақланиб қолган, лекин уларнинг роли тобора пасайган. Жойларда жуда кўп сонли ихтисослашган хизматлар: суд бошқармаси, молия бошқармаси, йўлларни назорат қилувчи бошқар-ма ва ҳоказолар пайдо бўлади. Бу хизматларнинг ҳудудий чегаралари ва функциялари аниқ ўрнатилмаган еди. Бу жуда кўп шикоятларни ва низолар-ни келтириб чиқарарди. Маҳаллий маъмуриятнинг хусусиятлари кўпинча қиролликнинг баъзи қисмларида ески феодал қурилмалар (собик сенорийларнинг чегаралари)нинг, черков ер егалигининг сақланиб қолганлигидан келиб чиққан. Шу сабабли қирол ҳокимияти томонидан ўтказилган марказ-лаштириш сиёсати Франциянинг бутун ҳудудига тенг даражада тегмади.

XVII асрнинг бошида марказнинг сиёсатини жойларда ўтказадиган орган сифатида губернаторлар мавжуд еди. Улар қирол томонидан тайинланган ва алмаштирилган, лекин вақти-вақти билан бу мансаб таниқли дворянларнинг оилалари қўлига ўтиб турган. XVII

асрнинг охирига келиб губернаторлар қатор ҳолларда марказий бошқарувдан мустақил бўлиб олган. Бу, албатта, қирол сиёсатининг умумий йўналишига зид еди. Шунинг учун қирол аста-секин губернаторларнинг ваколатларини соф ҳарбий бошқарув соҳасигагина тегишли қилиб қўйган.

Бу даврда франсуз қироллари жойларда ўз мавқеларини мустаҳкамлаш учун 1535 йилдан провинсияларга турли вақтинчалик топшириқлар билан **комиссарлар** жўнатиб турганлар. Бироқ улар тез орада судни, шаҳар маъму-риятини, молияни текшириб турадиган доимий мансабдор шахс бўлиб қолганлар. XVII асрнинг иккинчи яримида уларга **интендантлик** унвони берилган. Улар эндиликда фақат назоратчилар сифатида емас, балки ҳақиқий маъмурлар сифатида ҳаракат қила бошлаганлар. Уларнинг ҳокимияти авторитар тусга кирди. 1614 йилги Генерал штатлар, сўнгра еса нотаблларнинг мажлиси интендантларнинг хатти-ҳаракатларига норозилик билдирганлар. XVII асрнинг биринчи ярмида интендантларнинг ваколатлари бироз чекланди, Фронда даврида еса бу мансаб умуман тугатилади. 1653 йилда интендантлар тизими яна тикланиб, улар махсус молиявий округларга тайинлана бошлайди. Интендантлар марказий ҳукумат билан, аввало Бош молия назоратчиси билан тўғридан-тўғри алоқада бўлганлар. Интендантларнинг функциялари фавқулодда кенг бўлиб, молиявий фаолият билан чегараланиб қолмаган. Улар фабрикаларни, банкларни, йўлларни, кемасозлик ва бошқаларни назорат қилишни амалга оширганлар, саноат ва қишлоқ хўжалигига тааллуқли турли статистик маълумотларни тўплаганлар. Уларга жамоат тартибини сақлаш, қаш-шоқлар ва дайдиларни кузатиб туриш, умумий тартиб-қоидаларга, қарашларга хилоф иш, ҳаракатлар, фикрларга қарши кураш олиб бориш мажбурияти юкланган. Интендантлар армияга рекрут йиғимлари, қўшинларнинг жой-лаштирилиши устидан, уларнинг озиқ-овқат билан таъминланиши ва бошқаларни кузатиб турганлар. Ниҳоят, улар ҳар қандай суд ишларига аралаша олганлар, қирол номи билан тергов олиб бора олганлар, баляж ва сенешалликлар судларида раислик қила олганлар.

Марказлаштириш шаҳар бошқарувига ҳам тегишли бўлган. Муни-тсипал маслаҳатчилар (ешвенлар) ва мерлар сайланмайдиган бўлди, улар-нинг ўрнига одатда маълум ҳақ евазига қиролнинг маъмурлари тайинланарди. Қишлоқларда доимий қироллик маъмурияти бўлмай, енг қуйи звенода маъмурий ва суд функциялари

деҳқонларнинг жамоалари ва жамоа кенгашлари томонидан амалга ошириларди. Бироқ интендантларнинг чексиз қудрати туфайли XVII асрнинг охирига келиб қишлоқларнинг ўзини ўзи бошқаруви тушкунликка учрайди.

Davlat moliyasi

Хазианага келиб тушадиган пул маблағларининг асосий манбаи солиқлар еди. Солиқлардан таля енг асосийси ҳисобланган. Шунингдек, **капитатсия** - жон солиғи ҳам катта аҳамиятга ега еди. Бу солиқ дастлаб Лудовик ХИВ томонидан ҳарбий харажатларни қоплаш учун жорий етилганди. Олий табақалар жуда катта даромадга ега бўлсалар ҳам, солиқлардан тўла озод етилганди.

Қироллик хазинасини тўлдириб туришнинг муҳим манбаларидан бири қўшимча солиқлар еди. Уларнинг сони доимо ошиб борган. Аҳоли учун айниқса туз солиғи жуда оғир еди. Хазианага, шунингдек, савдо пошлина-ларидан, қироллик монополиялари (почта, тамаки ва бошқалар)дан кела-диган даромадлар ҳам келиб тушарди. Давлатнинг қарзлар бериши кенг тарқалганди.

Даромадлар ўсишига қарамай давлат бюджети жуда тақчилликка келтириб қўйилган. Бу доимий армияга ва ҳаддан зиёд кенгайиб бораётган бюрократик аппаратга кетадиган харажат ҳисобига юз берган. Қиролни ва унинг оиласини боқиш, қирол овини ташкил етиш, дабдабали қабул маросимлари, маскарадлар ва бошқа кўнгил очишлар учун жуда катта маблағлар сарфланарди.

Sud tizimi

Суд тизимининг марказлашуви кучайиб боришига қарамай, у архаик ва мураккаб бўлиб қола-верди. Франциянинг баъзи қисмларида то XVIII асргача сенорлик адлияси сақланиб қолган. Қироллик ордонанслари фақат уларни амалга оширишни тартибга солган. Баъзан қироллар сенорларнинг суд ҳуқуқини сотиб олардилар. Масалан, 1674 йилда Парижга туташ сенорликлардаги суд ҳуқуқини сотиб олгандилар. Черков судлари мустақил суд тизими ҳисобланган, лекин уларнинг юрисдикцияси енди асосан черковнинг ички масалалари билан чекланган. Махсус ихтисослашган трибуналлар: коммерсия, банк, адмираллик ва бошқа трибуналлар ҳам мавжуд еди.

Қироллик судлари тизими жуда чалкаш бўлган. XVIII аср ўртасида превотликлардаги қуйи судлар тугатилади. Баляжлардаги судлар сақланиб қолади, лекин уларнинг таркиби ва компетенцияси доимо ўзгариб турарди. Париж парламенти ва бошқа шаҳарлардаги

суд парламентлари илгаригидек муҳим рол ўйнади. Бу вақтда апелляция шикоятларнинг жуда ошиб кетиши муносабати билан парламентларнинг ишини енгилаштириш мақсади-да 1552 йилда чиқарилган едикт билан анча йирик баляжларда жиноят ва фуқаролик ишларини кўриш бўйича апелляция суд ташкил этиш назарда тутилган еди.

Armiya Абсолютизм даврида мунтазам армияни ташкил этиш ишлари ниҳоясига етади. Бу ўша вақтда Европадаги энг йирик марказлаштирилган асосдаги армиялардан бири еди. Бу вақтда, шунингдек, доимий қироллик флоти ҳам тузилганди.

Лудовик ХИВ даврида муҳим ҳарбий ислохот ўтказилади. Бунга кўра, чет елликларни армияга ёллашдан воз кечилган ва маҳаллий аҳоли орасидан кўнгиллиларни рекрутликка олишга ўтилган, соҳилга яқин провинциялардан матрослар олинган еди. Аскарлар учинчи табақанинг қўйи қисмидан, "ортиқча кишилар" дан олинган еди. Аскарлик хизмати шароитлари жуда оғир еди. Ёлловчилар кўпинча алдаш ва айёрлик йўлини тутишарди. Армияда қамчи (калтак) интизоми ҳукм суларди.

Армияда юқори қўмондонлик лавозимлари қатъий унвонли зодагон-ларнинг вакилларига берилган. Зобитлик лавозимларини егаллашда кўпинча наслий ва хизматчи дворянлар ўртасида кескин қарама-қаршиликлар келиб чиққан. 1781 йилда наслий дворянлар зобитлик лавозимини егаллашга бўлган ҳуқуқни ўзларида мустаҳкамлаб олишга еришганлар. Зобитликни ушлаб туришнинг бундай тартиби армиянинг жанговар тайёргарлигига салбий таъсир етган.

Politsiya Абсолютизм даврида кенг тармоқли полиция ташкил этилди. Провинцияларда, шаҳарларда, йирик йўлларда ва бошқа жойларда полиция органлари тузилди. 1667 йилда **полиция генерал-лейтенанти** лавозими таъсис этилиб, унга бутун қироллик миқёсида тартибни сақлаб туриш мажбурияти юкланди. Унинг ихтиёрида **ихтисослашган полит-сия бўлимлари, отлик полиция гвардияси**, дастлабки терговни олиб боради-ган **суд полицияси** мавжуд еди.

Айниқса, Парижда полициячилик хизматини мустаҳкамлашга алоҳида етибор берилган. Пойтахт кварталларга бўлиниб, уларнинг ҳар бирида полиция комиссарлари ва сержантлари бошчилигидаги махсус полиция гуруҳлари ҳара-кат қиларди. Полициянинг

функциясига тартибни сақлаш ва жинойтчиларни қидириб топиш билан бир қаторда, ахлоқни назорат қилиш, жумладан, диний намоишлар устидан кузатиб туриш, ярмаркалар, театрлар, кафе-ресторанлар, кабарелар, фоҳишахоналар ва бошқаларни назорат қилиш қабилар ҳам кирарди. Генерал-лейтенант умумий полиция (хавфсизлик полицияси) билан бир қаторда, шунингдек, **сиёсий полицияга** ҳам бошчилик қиларди. Сиёсий полиция яширин қидирувнинг кенг тармоқли тизимидан иборат еди. Қиролнинг душманлари ва католик черков устидан, еркин фикр билдирувчи барча шахслар устидан яширин назорат ўрнатилганди.

5. Францияда ҳуқуқнинг асосий белгилари

Ҳуқуқ манбалари

Франсуз ҳуқуқи тарихида Ғарбий Европа ўрта асрлар ҳуқуқининг типик белгилари ўзининг анча тўлиқ ифодасини топганди. Ўрта асрларнинг барча босқич-ларида феодал жамиятнинг ажралиб қолганлигини ўзида акс эттирган ҳуқуқ манбаларининг кўплиги ва партикуляриزم¹⁷ Францияда ягона миллий ҳуқуқ тизимининг ташкил етилишига тўсқинлик қиларди. Мамлакатнинг сиёсий бирлашувига, диний-маънавий умумийликка ва абсолютизм ўрнатилишига қарамай, франсуз ҳуқуқи 1789 йилги инқилобга қадар кўп сонли ҳуқуқий тизимларнинг йиғиндидан иборат еди. Бундай ҳуқуқий тизимлар ё маълум доирадаги шахсларга (руҳонийлар, савдогарлар ва бошқаларга), ёки муайян, унча катта бўлмаган ҳудудларга тарқатилган. Волтернинг заҳархан-далик билан таъкидлашича, "почта отларини алмаштириб, ҳуқуқни ҳам алмаштирганлар".

Ҳуқуқнинг муҳим манбаи **одатлар** ҳисобланган. X асрга келиб Францияда Сали ҳақиқати ва бошқа варвар қабилаларининг одатлари ҳаракат қилмай қўйганди. Уларнинг ўрнига феодал тарқоқлик шароитларида алоҳида минтақаларнинг, сенорларнинг ва ҳатто жамоаларнинг **ҳудудий ҳуқуқий одатлари (кутюмлар)** келади. Йирик феодал егаликлар (Нормандия, Анжу, Бретан ва бошқалар) доирасида улар жуда хилма-хиллиги билан ажралиб турарди. Айниқса шимолий Францияда кутюмларнинг аҳамияти катта еди. Шимолий Франциянинг "одат ҳуқуқи" мамлакати деб аталиши ҳам бежиз емас еди.

¹⁷ **Partukulyarizm** – ayrim o`lkalarning umumdavlat manfaatlarini bilan hisoblashmay, ajralib chiqib, mustaqil bo`lishga intilishi.

Одатлар оҒзаки шаклда юзага келади. Шу сабабли Франсиянинг шимоли "ёзилмаган ҳуқуқ мамлакати" деган ном билан юритилади. Одат ҳуқуқи маҳаллий ёки минтақавий миқёсдаги муайян ҳудудда авлоддан-авлодга ўтиб келган одатларнинг тан олинishi асосида шаклланганди. Одат ҳуқуқининг кучи ва нуфузи шу билан белгиланган едики, у феодал жамият ҳудудий жамоаларининг ҳақиқий еҳтиёжларини акс еттириб, қоида бўйича, келишув асосида келиб чиққан ва давлат ҳокимиятининг зўравонлигига бутунлай алоқаси бўлмаганди. Шунинг учун кутюмлар гарчи мажбурий кучга ега бўлса ҳам, кўп ҳолларда уларга риоя қилиш еркин еди.

Одатларни судларда тан олиш учун улар "қадим замонлардан буён", яъни ҳеч бўлмаганда 40 йилдан бери маълум бўлиши зарур еди. XII асрдан бошлаб алоҳида кутюмлар ёзила бошланиб, XIII аср ўртасига келиб еса Нормандияда одат ҳуқуқининг нисбатан тўла тўплами – **Норман-диянинг катта кутюми** (1255 йилда) тузилган ва суд амалиётида фойда-ланилган. Шу вақтдан бошлаб қироллик судьялари ва легистлар томонидан ёзилган маҳаллий одат ҳуқуқининг қатор хусусий ёзувлари пайдо бўлади. Шундай илк ёзувлардан бири Пер де Фонтен томонидан ёзилган "Дўстга маслаҳат" (1253 йилда) ҳисобланади. Бироқ ўрта асрда Франсияда машҳур ва кенг тарқалган одат ҳуқуқи тўплами - **Бовези кутюмлари** (1283 йил атрофида ёзилган) бўлганди. Унинг муаллифи қироллик баляси Филипп де Бомануар ҳисобланади. Бовези кутюмлари гарчи, аввало, Клермонт графлиги (Франсиянинг шимоли-Ғарби) суд округларидан бирининг ёзувига таянган бўлса ҳам, Филипп де Бомануар ўз асарларида бошқа суд округларининг кутюмларига ҳавола қилиб ҳамда каноник ва рим ҳуқуқининг қатор қоидаларини қўшиб, одат ҳуқуқининг анча кенг тафсиллини берди. Тўплам муқаддима ва 70 та бобдан иборат бўлиб, гарчи унда ҳуқуқий материал тизимга солинмаган ва бир бутун, яхлит тарзда баён қилинмаган бўлса ҳам, ҳуқуқнинг турли масалалари (суд ва суд жараёнининг ташкил етилиши, турли тоифадаги шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати, ер егаликларининг ҳуқуқий режими ва бошқалар) бўйича катта миқдордаги кутюмлар мужассамлаштирилган еди. Бовези кутюмлари ҳуқуқий одатларни нафақат маҳаллий аҳоли учун, балки давлат ҳокимияти учун ҳам қатъийлиги тамойилини - "Қиролнинг ўзи одатларга амал қилиши ва бошқаларни бу одатларга риоя етишга мажбурлаши лозим"лигини мустаҳкамлади.

Бовези кутюмларидан кейин шу каби бошқа бир қанча тўпламлар пайдо бўлади. Булар: **Тулуза кутюмлари** (1296 йилда),

Бретанининг қа-димги кутюми (1330 йилда) кабилар еди. Айниқса, 1389 йилда тузилган **Франсиянинг катта кутюмлар тўплами** судларда жуда юқори нуфузда фойдаланилган. 1454 йилда Карл VII махсус ордонанс чиқариб, барча баляларга ўз баляжларидаги кутюмларнинг ягона тўпламларини ишлаб чиқиш ва уларни умумлаштириш учун Париж парламентига жўнатиш ҳақида буйруқ беради. Бу буйруқ асосида XVII асрда 60 та "катта" кутюмлар тўпламлари ва 200 тага яқин "кичик" кутюмлар тўпламлари тузилган ва таҳрир қилинган еди.

Кутюмлар тўпламларининг тузилиши одат ҳуқуқининг хилма-хиллигини тугатмай, уни тўхтатиб қўйишга ёрдам берди. Таҳрир қилинган кутюмлар қонун ега бўлган бир қатор сифатларни: қатъийлик, барқарорлик, ўзгармаслик, доимийлик кабиларни ўз ичига оларди. Бироқ, гарчи, уларни таҳрир қилиш қи-рол ҳокимияти буйруғи билан амалга оширилганлиги уларнинг давлат томони-дан санксияланишини англатса ҳам, уларга қонун сифатида қаралмаган.

Қайта ишланган кўринишдаги кутюмлар қироат билан баён етишда ҳам анча қулай еди. Шунинг учун XVII-XVIII асрларда кутюмларни ва алоҳида ҳуқуқий институтлар бўйича суд қарорларини бир хиллаштиришга ва шу тариқа ягона умумфрансуз ҳуқуқи ташкил етиш Ғоясини асослашга ҳаракат қилувчи қатор йирик асарлар пайдо бўлади. Буларга Лвуазелнинг, Домнинг, Потенинг асарларини мисол тариқасида кўрсатиш мумкин. Фран-сиянинг жанубида рим ҳуқуқи аста-секин ҳуқуқнинг энг муҳим манбаи бўлиб қолган. Галлияга рим ҳуқуқининг таъсири Юлий Сезарнинг босқинчи-лик юришлари вақтидаёқ келиб чиққан еди. У ўз мавқеини асрлар даво-мида сақлаб қолган, бироқ аста-секин ўзига хос **галло-рим ҳуқуқига** ай-ланган еди. Галло-рим ҳуқуқи Юстинианнинг Византия кодификатсиясига емас, Феодосия қонунчилигининг содалаштирилган нақллари (ривоятлари) га ва вестгот қироли Алларик томонидан тузилган рим ҳуқуқининг варварлаш-ган тўпламига таянади. Франсуз юристлари бунда қадимги матнлардаги сўз ёки иборалар шарҳини, изоҳини бериш методларидан фойдаланиб, рим ҳу-қуқининг ушбу ёдгорликларини шарҳлаган ва ўз фаолиятларини глоссатор-ларнинг машҳур италян мактабини ташкил етишгача кенгайтириб юборган едилар. Бироқ рим ҳуқуқининг Франсияда ҳақиқий қайта тикланиши XIII асрдан мамлакатнинг жанубида бошланганди. Бу, аввало, Юстинианнинг рим ҳуқуқи учун

йўл очувчи глоссаторлар¹⁸ мактабининг фаол фаолияти билан боғлиқ еди. Бу мактабнинг таниқли вакилларидан бири - Платсетин XIII аср бошида Монтпеле университетиди Рим ҳуқуқини (ҳаммадан аввал Юстиниан Дигесталарини) ўқитишни ташкил қилган. Сўнгра Франциянинг бошқа университетларида ҳам юридик факултетлар очила бошланган.

Франсуз профессор-глоссаторлари томонидан фойдаланилган метод худди шу мактабнинг италиялик асосчилари томонидан қўлланилган метод-нинг ўзи еди. Франсуз профессор-глоссаторлари Юстиниан Дигесталарини шарҳлаб, уларнинг матнига шарҳ ва тушунтириш (глосса) лар киритишган. Булар ҳам ўз навбатида ўрганилиб, умумлаштирилган ва шарҳланган. Шу тариқа вужудга келган ва глоссаторлар томонидан тушунтирилган рим ҳуқуқи Францияга "олимлар ҳуқуқи" сифатида киритилган, у қироллик судлари амалиё-тидан узокда бўлиб қолган.

Франсияда қирол ҳокимиятининг рим ҳуқуқига муносабати "икки юзлама" характерга ега еди. Бир томондан, қироллар ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун рим оммавий ҳуқуқининг кўпгина формулаларига¹⁹ ҳавола етиб, легистлардан давлат аппаратида фойдаланишган. Бироқ, бошқа томондан, рим ҳуқуқининг қонунлаштирилишини рим-герман императорлари-нинг олийлигини тан олиш деб тушуниш мумкин еди. Шунинг учун қирол Филипп Август, ҳатто Париж университетиди рим ҳуқуқини (гарчи у қироллик доменларининг бошқа университетларида ўрганилишида давом етган бўлса ҳам) ўқитишни тақиқлаган. Париж университетиди рим ҳуқуқини ўқитишга расман 1679 йилда қирол Лудовик XIV даврида рухсат берилган еди.

Франсуз қироллари рим ҳуқуқининг ақидапарастлик аҳамиятини тан олиб, уни амалиётда қўллашни чеклаган едилар. Лудовик Мукаддас (XIII аср-да) уни франсуз қироллигида мажбурий емас деб қарор чиқаради. Филипп Жасур одат ҳуқуқи мамлақатида амалиётдаги юристлар томонидан рим ҳуқуқидан фойдаланишни тақиқлайди. Жанубда еса рим ҳуқуқи қирол ҳокимияти томони-дан (Филипп Чиройли даврида 1312 йилдан бошлаб) "ёзилган одатларнинг" ўзига хос тури сифатида тан олинган. Шундан Франциянинг жануби дастлаб одат ҳуқуқи мамлақати ҳисобланиб,

¹⁸ **Glossatorlar** - qadimgi matnlardagi soʻz yoki iboralar izohini, sharhini ishlab chiquvchilar.

¹⁹ **Formula** – lotincha soʻzdan olingan boʻlib, biror fikr yoki qoidaning qisqa va aniq taʼrifi, ifodasi

фақат ХИВ асрдан бошлаб уни "ёзма ҳуқуқ мамлакати" деб аташ мустаҳкамланади. Шундай бўлса ҳам Фран-сиянинг бу икки ҳудудий ҳуқуқий массивлари ўртасидаги чегара чизиқлари ҳеч қачон мутлақ аниқ ва шартсиз бўлмаган.

Жанубда аста-секин маҳаллий ҳуқуқий одатлар тушкунликка учраб, рим ҳуқуқи умумий ҳуқуқ сифатида тан олинади ва суд амалиётига кириб келади. ХИВ-ХV асрларда бу жараён ёзилмаган ҳуқуқ мамлакатига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Гарчанд бу ерда рим ҳуқуқи фақат ёзма идрок ва ҳуқуқнинг кўшимча манбаи сифатида кўрилган бўлса ҳам, кутюмларга уларни таҳрир қилиш ва ёзиш давомида муҳим таъсир ўтказган. Бунга парламентнинг фаолияти кўмаклашган. Парламентларда бу вақтда пост-гlossаторлар (бартолистлар) катта нуфуздан фойдаланганлар. Схоластика²⁰ усулидан фойдаланишда ва рим ҳуқуқининг умумий тамойилларини шакллантиришда таниқли италян постгlossатори Бартолнинг издошлари Орлеан универси-тетининг профессорлари де Ревини ва де Белпарш алоҳида рол ўйнаганлар. Франсуз бартолистлари рим ҳуқуқини ўрта аср жамияти шароитларига, яъни суд амалиёти (тажрибаси) еҳтиёжларига мослаштирганлар. Рим ҳуқуқи матнларидан ҳуқуқнинг умумий тамойилларини олиб чиққан бартолистларнинг таъсири кейинги асрларда ҳам акс етган. Масалан, бундан хусусан 1748 йилда таниқли юрист Поте томонидан чиқарилган Пандектлар ҳам далолат беради.

XVII асрда Францияда гуманистлар мактаби деб ном олган рим ҳу-қуқи мактаби ташкил топади. Бу мактабнинг вакиллари УйҒониш даври Ғо-яларини акс еттириб постгlossаторларга хос бўлган схоластика ва дедук-сия²¹ усулларини рад етганлар. Агар бартолистлар рим ҳуқуқини амалий еҳти-ёжлар учун ўрганган бўлсалар, юрист-гуманистлар еса уни шундайлиги-ча, ўз ҳолича олиб, бунда тарихийлик усулидан фойдаланган ҳолда ўргана бошлайдилар. Бу усул Францияга дастлаб Авинонда, сўнгра (1529-1550 йилларда) Буже университетига ўқитувчилик қилган италян профессори Алсиат томонидан киритилган еди. У рим ҳуқуқининг асл матнини, ҳақиқий моҳиятини ўрнатиш ва уларнинг ўзини вужудга келтирган тарихий шароитга боҒлаш зарур деб ҳисоблаган. Юрист-гуманистлар Бужеда антик фалсафа, тарих нафис санъат бўйича мутахассисларни жалб қилган ҳолда маънавий марказ ташкил етишган. Улар Юстиниан

²⁰ **Scholastika** – cherkovning diniy aqidalarini nazariy asoslashga qaratilgan quruq safsatadan iborat o`rta asrlar falsafasi.

²¹ **Deduksiya** – umumiy holatdan xususiy xulosalarga kelish, xususiy hulosalar chiqarish.

кодификатсияси, XII жадвал қонунлари ва бошқа қадимги рим ҳуқуқшунослигини ўрганишни анча юқори илмий даражага қўйишганди. Бу мактабда "романистлар князи" деб тан олинган Жак Кул-ятсий (1522-1590 йиллар) анча машҳур еди. Унинг асарлари асосан Юсти-ниан кодификатсиясида берилган рим юристлари ишларидан парчаларга шарҳ-лардан иборат бўлган. Жак Кулятсий қўшимча ва қайта топилган ҳужжат-ларни (Улпиандан, Феодосия кодексидан ва бошқалардан) жалб қилиб, аслида бўлмаган ва нотўғи айтилган матнларни йўқотган ва ҳақиқий рим матн-ларини тиклаганди. Бу йўналишда гуманистлар мактабининг бошқа таниқли вакили Жак Гodefрей катта ишларни амалга оширганди. У тарихий методдан фойдаланиб, интерполятсияларни²² аниқлаб ва бекор қилиб, император Феодо-сия кодексини илгариги ҳолатига келтиради. Рим ҳуқуқини илмий ўрганишга йўналтирилган юрист-гуманистлар суд амалиётига таъсир ўтказмаганлар, шунинг учун XVII-XVIII асрларда яна бартолистлар мавқеига ўрин бў-шатиб беришган. Лекин уларнинг асарлари инқилобдан кейинги Франция қо-нунчилигида рим ҳуқуқи тузилмаларидан янада фойдаланиш учун негиз бўлиб хизмат қилади. Шундай қилиб, хулоса қилиш мумкинки, ўрта асрларда рим ҳуқуқи фақат ҳаракатдаги ҳуқуқнинг энг муҳим манбаи сифатидагина емас, балки шаклланаётган миллий ҳуқуқий маданиятнинг таркибий эле-менти сифатида ҳам майдонга чиққанди.

Ҳуқуқнинг муҳим манбалари қаторига мамлакатнинг бутун ҳудудида тенг даражада ҳаракатда бўлган **каноник ҳуқуқ меъёрлари** ҳам кирган. Черковнинг ўз ичида фойдаланиши учун хусусий юридик тизимини ташкил етиш ҳуқуқи Рим империясида ва франклар монархиясида ҳам тан олинган-ди. Ана шу ердан Францияга каноник ҳуқуқ ўтиб келган. Каноник ҳу-қуқ ўзининг энг юксак чўққисига XII-XIII асрларда чиққанди. Бу вақт-да черков трибунларининг компетенциялари кенгайиб, улар ҳам диний, ҳам дунёвий аҳоли устидан ўз юрисдикцияларини кенгайтирганлар. Кейинги аср-ларда қирол ҳокимиятининг ўз суд ваколатларини мустаҳкамлаш учун олиб борган кучли кураши давомида Францияда каноник ҳуқуқнинг ҳаракат доираси қисқара бошлаган. 1539 йилги қироллик ордонанси черков судлари-нинг клириклар (бутхона ходимлари, руҳонийлар)га емас, дунёвий шахслар-га тегишли ишларни кўришини тақиқлаган. Бу вақтга келиб қирол қиролликда танҳо ҳокимиятни амалга оширади, деган қоида ўрнатилган, шунинг учун рим папаларининг

²² **Interpolyatsiya** – ko`chiruvchi va tarjimon tomonidan kiritilgan, o`zgartirilgan so`z va qo`shimcha.

декретлари ва черков йиғинларининг қарорлари фран-сузлар учун мажбурий бўлмаган. Абсолютизмнинг ташкил топиши даврида қиролнинг ваколатлари доирасига каноник ҳуқуқ меъёрларига мажбурийлик (қонун) кучини бериш ҳуқуқи ҳам киритилган. Охир оқибатда Францияда каноник ҳуқуқ ҳаракати асосига қуйидаги тамойиллар қўйилган.

Ўрта асрларда ишлаб чиқилган ва каноник ҳуқуқ тўпламига киритилган ески каноник ҳуқуққа нисбатан презумпсия²³ ҳаракатда бўлган. Бунга кўра, ески каноник ҳуқуқ қирол ҳокимияти томонидан еътирозсиз тан олинган. Фақат Бонифатсий VIII ва Филипп Чиройли ўртасидаги жанжал кескинлашган даврда еълон қилинган "Олтинчи китоб"нинг юридик кучи тортишувли бўлиб қолганди.

Черков томонидан қабул қилинган каноник ҳуқуқ меъёрлари кано-ник қонунлар тўпламида тасдиқлангандан сўнг (1582 йилда) энди махсус қироллик санкциясини (розилигини) талаб қилган. Амалда қирол судлари фақат қирол ёрлиқлари билан расман промугатсия²⁴ қилинган черков тўпламлари-нинг ва рим папаларининг ҳужжатларини еътиборга ола бошлаган едилар. Бундан ташқари, бундай ёрлиқлар парламентларда рўйхатдан ўтказилиши лозим еди. Масалан, 1516 йилги папа буллеси²⁵ кўринишида еълон қилинган Боло-ния конкордати фақат унинг матнига махсус қироллик ёрлиғи киритилгандан ва Париж парламентида рўйхатдан ўтказилгандан сўнг Францияда мажбурий кучга ега бўлиб қолганди. Ана шундай юридик тартибот шарофати туфайли баъзи черков қарорлари (масалан, Третен собори қарорлари) тўлиқ ҳажмда ҳаракатга киритилмаган. Каноник ҳуқуқ меъёрларини қўллашга қирол ҳокимиятининг аралашуви шунга олиб келган едики, алоҳида черков канонлари²⁶ (айниқса оила-никоҳ муносабатларига бағишланган ХХИВ канон) кўпгина миллий хусусиятлари билан ҳаракатда бўлганди.

Ўрта асрларда **шаҳар ҳуқуқи** ҳам катта аҳамиятга ега еди. Унга ўзига хос одат ҳуқуқи сифатида қаралган. Шаҳар ҳуқуқи ўзининг хилма-хиллиги билан ажралиб турган, лекин унинг умумий белгилари ҳам бўлганди. Шаҳар ҳуқуқининг асосий манбаи шаҳар хартиялари ҳисобланган. Шаҳар хартиялари меъёрий характерга ега

²³ **Prezumpsiya** – ehtimol tutish, faraz qilish.

²⁴ **Promulgatsiya** - qonunlar va xalqaro shartnomalarni belgilangan tartibda davlat ichida e'lon qilish.

²⁵ **Bulla** – o`rta asrlarda Rim papalari tomonidan yuboriladigan noma yoki farmoyish. Ba'zan imperator yorlig'i ham bulla deb ataladi.

²⁶ **Kanon** – xristianlarda diniy qonun-qoidalar. Kanonik huquq deb ham shunga nisbatan ishlatiladi.

бўлиб, шаҳар аҳолисининг қирол билан ёки алоҳида сенорлар билан келишувини акс еттирган. Хартияларда ва уларга асосланган шаҳарларнинг ички регламентларида тинчликни ва тартибни сақ-лаш назарда тутилган, феодал одат ҳуқуқи билан ҳимоя қилинмаган фуқаро-ларнинг муҳим ҳуқуқ ва еркинликлари (шаҳарликларнинг яшаш ва мулк ҳуқуқи, турар-жой дахлсизлиги ва бошқалар) тан олинган, савдо, ҳунар-мандчилик фаолияти тартибга солинган.

Ички ва, айниқса, халқаро савдонинг аста-секин ривожланиши маҳаллий партикуля²⁷ характерга ега бўлган шаҳар ҳуқуқининг аниқ камчилик-ларини ошкор етган. Шунинг учун XII асрдан бошлаб савдогарлар ўртаси-даги муносабатларда италян ва испан шаҳарлари (Пиза, Барселона ва бош-қалар)дан ёзиб олинган, денгиз ва савдо одатлари тўпламларидан ўзлашти-риб олинган халқаро денгиз ва савдо ҳуқуқи меъёрларидан фойдаланила бошланган. Вақт ўтиши билан бундай тўпламлар Францияда ҳам тузила бошланади. Уларнинг ичида XIII асрда тузилган савдо ва денгиз одатлари Реестри (рўйхати, рўйхатлар дафтари) анча машҳур еди. У Олеронда тузи-либ, Франция ва Англиянинг кўп порт шаҳарларида қўлланилган. Қирол ҳо-кимиятининг мустаҳкамланиб бориши билан бошқа ҳуқуқ манбалари ичида **қиролларнинг қонун ҳужжатлари**: низомлар, ордонанслар, едиктлар, буйруқлар, декларатсиялар ва бошқалар жуда муҳим ўрин егаллаган. Филипп Чиройли-дан бошлаб (XIII аср охири - XIV аср) қирол ҳужжатлари кўпроқ ордонанслар деб атала бошланди. XVII асрнинг иккинчи ярмигача қирол қонунчилиги тизимга солинганлиги ва ундаги материалнинг гуруҳлаштирилмаганлиги билан ажралиб турмади. Ордонанс кўпинча бир неча соҳани ўз ичига олган. Масалан, 1566 йилги Мулен ордонанси ипотекаларга²⁸, суд далилларига, про-винсиялар губернаторларининг ваколатларига тааллуқли меъёрларни ўз ичига олган еди. Қироллик қонунчилиги кўпинча декларативлиги (тантаналилиги) би-лан ажралиб турган. Бу еса уларни судларида қўллашда доимо қийинчи-ликларни туғдирарди.

XVII асрнинг ўртасига келиб қиролларнинг ордонанслари шунчалик кўпайиб кетган едики, Генерал штатлар қиролдан қонунчиликдаги англашил-мовчиликларни ва қарама-қаршиликларни

²⁷ **Partikulyarizm** – lotincha particule soʻzidan olinib, “boʻlak”, “kichraymoq” degani. Oʻrta asrlarda bir davlat doirasidagi provinsiyalar, knazliklar va shaharlar huquqiy tizimining zichligi va xilma-xilligiga nisbatan partikulyarizm deyilgan.

²⁸ **Ipoteka** - qoʻzgʻalmas mulkni garovga olib beriladigan qarz yoki shunday qarz olish uchun garovga qoʻyilgan mulk.

бартараф етиш мақсадида кодифи-катсия қилишни бир неча марта талаб қилган. Шу муносабат билан таниқли юрист Бриссон томонидан ҳаракатдаги қироллик қонунларидан тузилган кенг компилятсия²⁹ (қурама асар) тайёрланган. У Генрих III кодекси номи билан маълум бўлиб, 1587 йилда ҳуқуқий асар сифатида еълон қилинган ва судларда катта нуфузга ега бўлган. XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII асрда, айниқса, қирол Лудовик XIV даврида кодификатсия ишлари анча юқори даражага кўтарилди. Колбер раҳбарлиги остида қонунларни ислоҳ қилиш бўйича махсус Кенгаш тузилган. Бу вақтда катта ордонанслар деб аталувчи кўпгина қироллик қонунлари чиқарилади. Улар мазмунан жиноят ҳуқуқи ва жараёни, савдо ва денгиз ҳуқуқи, васиятлар ва бошқа ҳуқуқ соҳаларида ҳуқуқий меъёрларни кодификатсия қилган. Бироқ нисбатан унча катта бўлмаган ижтимоий муносабатларга дахлдор бўлган, асосан оммавий тартиб билан боғлиқ қироллик қонунлари франсуз ҳуқуқини тизимга сола олмас еди.

Ўрта асрларда франсуз ҳуқуқининг кўшимча ва нисбатан унча аҳамиятга ега бўлмаган манбаи сифатида **парламентларнинг**, айниқса, **Париж парламентининг суд тажрибаси** майдонга чиқади. Кўпгина маса-лалар, хусусан, кутюмларни қўллаш билан боғлиқ масалалар бўйича, ало-ҳида ишлар юзасидан чиқарилган парламент қарорлари меъёрий-мажбурий кучга ега еди.

Feodallarning yerga egalik huquqi

Франсияда ҳуқуқнинг феодал асоси шунда яққол кўринадикки, ҳуқуқ дворянлар ва руҳоний-ларнинг ерга нисбатан қатъий имтиёзларини мустаҳкамлайди. XII асрга келиб еркин деҳқонлар ер егалиги ва бошқа шакллардаги аллод егаликлар тўлиқ йўқолиб кетганди. Феодал асосий ва ягона ер мулкчилиги сифатида ўрнатилганди.

XIII асрда бутун Франсияда "сенорсиз ерлар бўлмади" деган тамойил қарор топган еди. Қирол ҳокимиятининг кучайиши билан легистлар ва қирол судьялари мамлакатдаги бутун ерлар қирол номидан ушлаб турилади деган тамойилдан келиб чиқдилар.

Франсияда ерга егалик ҳуқуқининг бошқа соф феодал белгиси унинг бўлиниб кетганлигида еди. Қоида бўйича, ер бир шахснинг чекланмаган мулки бўлмаган, балки турли даражаларда турувчи икки ёки ундан ортиқ феодаллар мулки сифатида майдонга чиққан.

²⁹ **Kompilyatsiya** – o`z fikr-mulohazalari bo`lmay, boshqa asarlardan qurama qilib yozilgan asar. Qonunlarning juz'iy yoki maxsus to`plami.

Мулк ҳуқуқининг бўлиниб кетганлигини айниқса глоссаторлар юридик жиҳатдан асослаб берганлар. Дастлаб улар вассалларнинг ерга егалик ҳуқуқини ер участкасидан фойдаланиш ва ҳосил олиш ҳуқуқи сифатида классик рим қоидаси (формуласи) (жус утенди ас фруенди) ёрдамида белгилаганлар. Лекин кейинроқ улар рим ҳуқуқининг классик тамойилларидан воз кечиб, бир ашёнинг ўзига бир вақтда бир неча мулк ҳуқуқининг мавжудлиги ҳақидаги янги қоидани тузадилар. Сенорнинг "тўғридан-тўғри мулк ҳуқуқи" тан олинган (доминиум дирестум), вассалнинг еса "фойдали мулк ҳуқуқи" (доминиум утиле) тан олинган.

Бу шуни англатардики, вассалнинг деҳқонларни турли йиғимлар олиш йўли билан эксплуатация қилиш ҳуқуқи мустаҳкамланади. Сенор ернинг олий егаси сифатида чиқиб, маълум маъмурий-суд ҳуқуқларини ва ўтказилган ер участкасидан фойдаланиш устидан назорат қилиш ҳуқуқини сақлаб қолади. Сенордан ер олган вассал бу ерни арер вассалга ўтказиш учун XII асргача сенорнинг розилиги олинishi лозимлиги талаб қилинар еди. Кейинчалик у мустақил амалга оширилиши мумкин бўлди, лекин бунда одат ҳуқуқида назарда тутилган тақиқларга риоя этиш лозим еди. Қоида бўйича, кутюмлар арер-вассалларга сенордан олинган феодининг 1/3 қисмидан 1/2 қисмигача миқдорини ўтказишга рухсат беради. Бироқ XIII асрдан сенорнинг, сўнгра еса қиролнинг розилигисиз черковларнинг ер егалигини ўтказиш тақиқланган, зеро, бунда "леннинг³⁰ жонсизлантирилиши" содир бўлган еди. Шу тариқа мулкнинг олий егаси бундай ерларини йўқотиб борган. Черков ҳарбий хизмат ўташ мажбуриятига ега бўлмай, ерни тобора ўз қўлида мустаҳкамлар еди.

Ер егасининг кўчмас мулкка оид ҳуқуқлари хусусий емас, балки оила-уруғ ҳуқуқи сифатида кўрилган. Шунинг учун уруғ ерларига егалик қилиш қариндош-уруғлар томонидан назоратга олинар еди. XIII асрга қадар ер егасининг ерни сотиши учун қариндош-уруғларининг розилиги талаб қилинарди. Кейинчалик бу талаб бироз юмшатишган, лекин қариндошлар оила мулкни бир йил-у бир кун ичида қайта сотиб олиш (ретрак) ҳуқуқини сақлаб қолганлар. Агар оила бошлиғи вафот етса ва унинг болалари бўлмаса, оила мулки оилага қайси шажара бўйича келиб тушган бўлса, ўша шажарага қайтарилган.

³⁰ Len – o`rta asrlarda feodal tomonidan o`z vassallariga berilgan yer-suv; mulk va undan olinadigan soliq, o`lpon.

Одат ҳуқуқи мамлакатида ерга егалик ҳуқуқининг ўзига хос кўри-ниши (конструкцияси) ишлаб чиқилган. Бу ердаги кутюмлар бошқача, махсус егалик ҳуқуқи (сезина)ни тан олган. Сезина - сенорга қарашли ерга егалик қилишни билдиради. Бироқ сезина анъанавий ҳуқуқ деб тан олинар ва мулк сифатида суд орқали муҳофаза қилинарди. Амалда сезина феодал шаклини олиши ва вассалга инвестирура йўли билан ўтказилиши мумкин еди. Ерга егалик қилиш ҳуқуқи ер участкасига егалик муддатининг ўрнатилиши муносабати билан турғун характер касб етган. Дастлаб одат ҳуқуқи бунинг учун қисқа муддат (бир йил ва бир кун) назарда тутган. Кейинчалик еса бу муддат 10 йилдан 30 йилгача узайтирилди. Феодал ер егалиги ҳуқуқининг ўзига хослиги, шунингдек, деҳқонларнинг егалик қилиш ҳуқуқлари билан чамбарчас боғлиқлиги билан ҳам характерланади. Бу ҳуқуқлар чеклан-ган, лекин доимий еди. Даставвал деҳқон ўз чек ерини сенорнинг розили-гисиз бегоналаштира олмасди. Бироқ сенор ҳам, ҳатто, шахсий қарам сервни ўзбошимчалик билан ердан ҳайдаб юбора олмасди.

XIII асрдан бошлаб **сензива** деҳқонларнинг ерга егалик қилишининг асосий шакли бўлиб қолади. Сензива егаси шахсий мажбуриятлардан озод етилиб, ерни тасарруф етишда катта еркинлик олди. Бироқ деҳқонларнинг ерга нисбатан ҳуқуқи илгаригидек сенорнинг ер егалиги ҳуқуқининг ҳосиласи сифатида кўриларди. Шунинг учун ҳам деҳқон хўжалиги турли феодал йиғим-ларни елкасида оғир юк сифатида кўтариб туришга мажбур етилган еди.

Ўз деҳқонларидан кун сайин ўсиб бораётган рентани олишга интила-ётган сенорлар ҳам, шунингдек, деҳқон хўжаликларидан солиқлар ундириб турган қирол ҳокимияти ҳам сензитарийларнинг егалик ҳуқуқлари кенгайтири-лишидан манфаатдор едилар. Шу сабабли деҳқон (айниқса, мутлақ яқка ҳокимлик даврида) ўз сензивасини сотиш, ҳадя қилиш, гаровга қўйиш ёки бошқа йўл билан бировга ўтказиш ҳуқуқларини олган. Бироқ, бунда деҳқон ер егаси билан тегишлича ҳисоб-китоб қилиши ва ўрнатилган тсензни ўз вақтида тўлаши лозим еди. Қироллик юристлари, хазина манфаатларидан келиб чиқиб, сензивани деярли тўлиқ мулк деб ҳисобланиши лозимлиги ҳақидаги тезисни асослаб чиқдилар. Зеро, уларнинг тасдиқлашларича, расман фақат мулкдан қироллик солиқлари - талялар олиниши мумкин еди. Бунда улар сенор мулки билан сензива ўртасидаги фарқни, хусусан, сенорнинг сенз ва бошқа йиғимлар, яъни феодал рента олишдан иборат азалий ва абадий ҳуқу-

қини таъкидлашни ҳам унутмадилар. 1789 йилги инқилобга қадар ерга нисба-тан феодал мулкчилик ҳуқуқи деҳқонларнинг жамоа ерларидан фойдаланиш ҳуқуқлари билан ҳам уйғунлашиб (қўшилиб) кетган еди. Чунончи, чор-ва боқиш, ўтин тайёрлаш учун жамоа мулки (ўрмонлар, ўтлоқлар ва бошқалар)дан фойдаланиш, шунингдек, жамоа абзоларининг бировнинг ер участкасидан ҳосил йиғиштириб олингандан сўнг қолган бошок, сомон ва ҳоказоларни йиғиштириб олиш ҳуқуқлари назарда тутилган.

XVII асрдан бошлаб дастлабки капитал жамғариш жараёни жамоа ерлари тақдирига сезиларли равишда таъсир қила бошлади. Франсуз дворянлари товар-пул муносабатларига муқаррар тарзда тортилдилар, лекин Англияда бўлганидек тсензитарийларни ер мулкларидан ҳайдаб юбора олмадилар. Шу туфайли франсуз дворянлари жамоа ер-мулкларини талон-тарож қилиш сиё-сатини жуда фаол юритдилар. Қирол ҳокимияти хазина манфаатларидан келиб чиқиб, даставвал жамоа ерларининг егаллаб олинишига тўсқинлик қилди. Бироқ Лудовик ХИВ даврида махсус фармон чиқарилиб, унга кўра, двор-янлар хазинага маълум миқдорда ҳақ тўлаш шарти билан деҳқонлар жамоасига қарашли ерларнинг учдан бир қисмини олиб қўйишлари мумкин еди. Ҳақиқатда еса жамоа ерларининг учдан икки қисми, баъзан ундан ҳам кўпроғи олиб қўйиларди. Фақат шаҳарларда ер мулкчилиги асосан патритсий-бюргерларнинг юқори қисми кўлида тўпланиб, рим ҳуқуқи таъсирида ўз ҳуқуқий режими бўйича баъзи муносабатларда чекланмаган хусу-сий мулкчиликка яқинлашди.

Феодал хўжаликнинг маҳдудлилик
Majburiyat характери ва мамлакатнинг ҳудудий тарқоқлиги
huquqi узоқ вақтгача товар-пул муносабатларининг ва
демак, шартнома ҳуқуқининг ривожига тўсқинлик қиларди. Бироқ ўрта асрнинг сўнгги босқичи даврида ва капитализм вужудга келиши арафасида ҳам, гарчи шартнома муносабатлари кенг тарқалган бўлишига қарамай, у ўзида феодализм қолдиқларини сақлаб қолган еди.

Ҳуқуқнинг феодал характери, ҳатто, олди-сотди шартномасида ҳам намоён бўлган. Илк даврларда ашёларни, айниқса кўчмас мулкни сотиш тантанали шаклда амалга ошириларди. Бу шартноманинг қатъийлигини таъминлаши лозим еди. XIII асрдан бошлаб, айниқса Рим ҳуқуқи таъсири ендиликда тобора сезилиб бораётган мамлакатнинг жанубида муҳим олди-сотди битимлари ёзма шаклда

тузила бошланди, кейинроқ еса нотариуслар томонидан тасдиқланадиган ҳам бўлди. Бундай битимларнинг матни кўпин-ча ягона шакллардаги кўринишда майдонга чиққан. Чунончи, со-тувчи "ҳалол ва қора ниятсиз" еканини, сотилаётган ашё унга мерос бўйича қолганлигини ёхуд 30 йиллик ҳалол егалик қилиш натижасида (ёки егалик қилиб туришнинг бошқача муддати орқали) ўтганлигини, сотилган ашё харидордан бегонаштирилган бўлса (евиксия қилинса - қонунга му-вофиқ олиб кўйилса), жавобгарликни ўз зиммасига олишини ва ҳоказоларни махсус кўрсатиб ўтарди. Дастлаб нафақат сотиб олинган ашёнинг нархини тўлаш, балки сотилган ашёни ўтказиш ҳам лозим еди. XIII асрдан еса, савдо муносабатлари ривожлана боргани сари бундай шартнома томонлар уни тузган пайтдан бошлаб вужудга келган ҳисобланарди ва ҳали тайёр-ланмаган ашёлар ҳам шартнома объекти бўлиши мумкин еди.

Одат ҳуқуқида ернинг олди-сотди шартномаси айниқса, батафсил тарти-бга солинганди. Сенор вассал томонидан сотилаётган феодини сотиб олишда доимо устувор ҳуқуққа, шунингдек, сотувчининг қариндошлари сингари сотилган ерни кутюмларда белгиланган муддат мобайнида қайтариб сотиб олиш ҳуқуқига ега еди. Вақт ўтиши билан келгусидаги оилавий можаролар-нинг олдини олиш мақсадида нотариуслар кўчмас мулкни сотиш шарт-номасини расмийлаштиришда сотувчининг оила аъзоларининг, жумладан, 14 ёшга тўлган болаларнинг ҳам иштирок етишларини талаб қила бошлаган.

Капиталистик муносабатларнинг туғилиши ва феодал хўжаликнинг инқирозга юз тутиши натижасида дворянларнинг сенорийларини ва деҳқонлар-нинг ерларини (сензиваларни) сотиш одатий ҳолга айланган еди. XVII асрдан еътиборан буржуазия, аввало, шаҳарлар атрофидаги дворянларнинг ерларини бажонидил сотиб ола бошлаганлар. Улар бундай ерларда янги хўжалик методларини жорий қилиш мақсадини емас, балки деҳқонлардан феодал рента олиш имкониятига ега бўлишни кўзлар едилар. Кўпинча олди-сотди шартномасининг объекти ернинг ўзи емас, балки айнан ер билан боғлиқ рента ҳуқуқлари бўлиб қоларди.

X-XII асрларда ҳали мулк олиш-сотиш нисбатан кам учрайдиган ҳо-диса бўлиб, феодалларнинг обрў-еътиборига тўғри келмайди деб ҳисоблан-ган бир пайтда, ҳадя шартномаси кенг тарқалган еди. Кўпинча бу шарт-нома олди-сотди битимини ниқоблаган, амалда икки томонлама ва тўловга асосланган бўлиб қолган. Мулкни ҳадя

тариқасида олувчи ҳадя қилувчи-га миннатдорлик белгиси сифатида маълум мулк (от, қурол-яроғ ва бошқа-лар)ни бериш мажбуриятини оларди. Ҳадя шартномасидан, шунингдек, кўпгина кутюмларда назарда тутилган чеклашларни четлаб ўтиш учун ҳам фойдаланилган. Ўз навбатида одат ҳуқуқида ҳадя қилувчи учун, жумладан, уруғ мулкани ҳадя қилиш билан боғлиқ чеклашлар ўрнатилган еди. 1731 йилда ҳадялар ҳақидаги махсус қироллик ордонанси чиқарилиб, унга биноан одат ҳуқуқи тартибга солинди ва кодификатсия қилинди. Бунга кўра, агар никоҳ шартномаси билан махсус кўрсатилмаган бўлса, бирор кишининг ўлиmidан кейинги ҳадялар (ниқобланган васият) тақиқланди.

Мутлақ якка ҳокимлик даврида Францияда ерларни ижарага бериш (аренда) шартномаси кенг тарқалган. Бундай шартнома қишлоққа капи-талистик муносабатларнинг кириб келишига кўмаклашди. XVII-XVIII асрлар-да кўп дворянлар ўз хўжалиklarини ташлаб қўйганлар, ҳайдаладиган ерларидан воз кечганлар, уларни қисмларга бўлиб, маълум тўлов ёки ҳосилнинг бир қисми евазига ижара тариқасида тақсимлаганлар. Бундай шарт-номалар дастлаб бир йилга тузилган, бироқ аста-секин уларнинг амал қилиш муддати бир, икки, уч ва ҳоказо йилларга узайтириб борилган ва, ҳатто, баъзан ижарачининг бутун ҳаёти давомида кучини сақлаб қолган. Деҳқонларни бундай шаклда эксплуататсия қилиш дворянларга катта фойда келтирган. Чунки ижара тўловининг миқдори (сенздан фарқли ўлароқ) одатлар билан белгиланмаган ва вақти-вақти билан ошиб бориши мумкин еди. Бундан ташқари, ижарага берилган ерлар, сензива ерлардан фарқ қилиб, шартнома муддати тугагандан сўнг сенорнинг ихтиёрига қайтариларди. Инқилоб арафасидаги даврда буржуазия дворянларнинг ерларини сотиб олиб, тез-тез қисқа муддатли (5-10 йилга) ижарага бериб турди. Ижара муносабатлари борган сари мулкнинг кенг доирасини қамраб ола бошлаган. Кўпинча бойиган деҳқонлар ва буржуазия сенорлардан ерларни бир йилга маълум тўловлар евазига ёки бир неча йилга баналитетлар ҳуқуқи билан ёки феодал рентанинг бошқа турлари билан ижарага олардилар.

**Ishlab chiqarish
va savdoning
davlat tomonidan
tartibga solinishi**

Ўрта асрларда Франция ҳуқуқида қарз шартномаси муҳим ўринни егаллаган. XII-XIII асрлардаги бир қатор қарз ҳужжатларида қарз шарт-номасининг римча формуласи (митуум) дан фойдаланилган,

лекин у кенг тарқалмаган еди. Каноник ҳуқуқ қарз учун фойизлар олишни тақиқларди. Бироқ Францияда бу вақтда енг йирик қарз берувчи черков бўлганлиги сабабли, унинг ўзи бундай тақиқни четлаб ўтиш йўлини топган. Баъзи ҳолларда қарздор кредиторга олдиндан маълум суммани (қарзга олган суммасининг 25 фоизигача) тўлар ва бу фоиз ҳисобланмасди. Бошқа ҳолларда қарздор ўз зиммасига кредиторга даромаднинг маълум қисми кўринишида белгилана-диган рента тўлаш мажбуриятини оларди. Вақт ўтиши билан қарз шартнома-сида ерларни гаровга қўйиш тез-тез қўлланила бошланади. Бунга кўра, қарздор ер участкасини гаровга қўяр, бундай ер участкасидан олин-ган даромад кредиторга келиб тушар ва бу еса қарзни тўлашда ҳеч қандай ҳисобга олинмас еди.

XIV-XV асрлардан бошлаб Францияда енди шаҳар аъёнлари, суд-хўрлар қарз берувчилар сифатида чиқа бошладилар. Улар гаровга қўйилган ер ёки рента олиш ҳуқуқи евазига йирик феодалларга ва ҳатто қиролнинг ўзига ҳам пул қарз берар едилар. Абсолютизм даврида судхўрлик оператсиялари шунчалик кенг тарқалдики, натижада бу дворянларнинг умумий норозилигига сабаб бўлди. XVIII асрда махсус қироллик ордонанси билан гаровга қўйилган ернинг кредиторга ўтишига олиб келадиган мулкнинг гаровга қўйилиши тақиқланди. Бироқ, ҳали XII асрдан буён, айниқса черковнинг судхўрлик оператсияларида, қарз шартномаси бўйи-ча кафолат учун ипотека (кўчмас мулкни гаровга олиб бериладиган қарз)дан фойдаланиб келинарди. Бунда гаровга қўйилган ер қарздорнинг ўзида қоларди, лекин у ўрнатилган рентани тўлаб туриши лозим еди.

Савдо ва судхўрлик капиталининг ривожланиши, банк опертсияларининг ўсиши савдогарлар, банкирлар, даллол ва бошқаларнинг фаолиятини махсус тартибга солишни талаб қилган. Халқаро савдо амалиётини ҳисобга олган ҳолда, 1673 йилда савдо ҳақидаги қироллик ордонанси чиқарилган ва у маз-кур ҳужжатнинг муаллифи номи билан Савари кодекси деб аталди. 1681 йилда еса денгиз савдоси ҳақида ордонанс чиқарилади. Бу ҳужжатларда савдогар-ларнинг ҳуқуқий ҳолати ва савдо ширкатлари ташкил етиш тартиби белгиланган, шунингдек, халқаро ва денгиз савдоси амалиётида ишлаб чиқилган мах-сус институтларга оид меъёрлар, жумладан, вексел, банкротлик, страхование ва бошқалар белгиланган. Шу тариқа Францияда мулкий муносабатларни тартибга солувчи умумий меъёрлар (фуқаролик ҳуқуқи) билан бир қаторда савдо

хукуқининг алоҳида меъёрлари вужудга кела бошлайди ва оқибатда бу мамлакатда хусусий хукуқнинг дуализмига олиб келади.

Ўрта асрларда Франция хукуқининг феодал характери, шунингдек, савдо ва ишлаб чиқариш фаолиятининг ҳар томонлама сиқиб, чеклаб қўйилишида ҳам намоён бўлди. Бу қирол хартиялари ва шаҳар хукуқи меъёрларида шаҳар ҳаётининг табақавий корпоратив тузилишининг мустақ-камланиши билан тарихан боғлиқ еди. Хунармандчилик сехлари ва савдо-гарлар гилдиялари учун имтиёзлар назарда тутувчи ўрта асрлар хукуқи хусусий тадбиркорлик йўлига ўтиб бўлмас тўсиқлар қўйиб, шартнома муносабатларидаги еркинликни чеклаб қўярди. Франциядаги хукуқий тарти-ботлар сехлар ва савдогарларнинг савдо фаолиятигагина емас, балки ишлаб чиқаришнинг ички тизими ва унинг технологиясига ҳам тааллуқли бўлди. Бу хом ашё турлари ва уни қайта ишлаш усуллари, ишлаб чиқариш жараёни, маҳсулот турлари ва тайёр маҳсулотлар сифати ва ҳоказоларнинг батафсил белгиланишида ўз ифодасини топди.

Дастлабки вақтларда хунармандчилик ва савдонинг ривожланиши, айниқса феодал ўзбошимчаликлар шароитида, ишлаб чиқариш ва савдо фаолияти учун аниқ хукуқий чегараларнинг ўрнатилиши уларнинг тартибга солинишига ва ҳатто ҳимоя қилинишига кўмаклашди. Бироқ, вақт ўтиши билан ишлаб чиқариш ва савдо монополиясининг чакана тартиби анча илғор капиталистик муносабатларнинг ривожланиши йўлига тўсиқ бўла бош-лади. Айнан шу сабабли XVII асрдан бошлаб Францияда айрим сехларга қирол қонун ҳужжатлари билан баъзи қўшимча имтиёзлар берилишига қара-май, сех тизими ўз ўрнини монофактура ишлаб чиқаришига бўшатиб, таназзулга юз тутди.

Францияда монофактураларнинг тез ўсишига абсолютизм даврида ўтказилган ва давлатнинг хўжалик ҳаётга фаол аралашувини назарда тутган меркантилизм ва протексионизм сиёсати ёрдам берди. Протексионизм сиё-сати айниқса XVII асрнинг иккинчи ярмида Ж.Колбер даврида кенг қўлла-нилди. Давлат даромадларини оширишга уриниб, Колбер четдан келадиган маҳсулотларнинг мамлакатга киритилишини чеклади, хом ашёнинг четга чиқарилишини тақиқлади, тайёр маҳсулотларнинг четга чиқарилишини еса рағбатлантирди ва бу билан Францияда хусусий тадбиркорликнинг ривожланиши учун анча қулай шарт-шароитлар яратди. Колбер мануфактура ташкилот-чиларига монопол имкониятлар ўрнатувчи қиролликнинг имтиёзли патентла-рини

берди, уларга давлат субсидияси (ёрдамга бериладиган пул, маблағлар)ни тақдим қилди. Ташкил етилган қироллик монофактуралари (инқилоб арафа-сида улар 514 та бўлган) кўпинча зарар келтирадиган бўлиб чиқди. Бироқ, улар Францияда капиталистик саноатнинг вужудга келишига кўмаклашди.

Халқаро савдо билан шуғулланувчи баъзи савдо компаниялари (Ост-Индия, Вест-Индия, Левантия ва бошқалар) ҳам давлат капитали иштирокида ташкил етилиб, улар хазинага фойдадан ҳисса ажратиб турган. Бу даврда ҳукумат давлат заёмлари тизимидан ҳам фойдаланди ва вақти-вақти билан фоизли давлат облигатсияларини чиқариб туради. Бундай қимматли қўғозларни олувчилар ҳаммадан аввал судхўр буржуазия бўлди. У қиролдан қарз олиб, ўзи учун муҳим имтиёзларни қўлга киритган еди.

Савдо ва саноатнинг соф феодал усуллар билан тартибга солиниши абсолютизмнинг солиқ сиёсатида, жумладан, қўшимча солиқларнинг, масалан, туз, вино сотиш учун солиқларнинг анча оширилганлигида ҳам ўз ифодасини топди. Солиқ зулми деҳқон хўжалиқларининг елкасидаги оғир юк еди. У Францияда савдо-саноат капиталини шакллантириш учун ва айна вақтда буржуазиянинг судхўр ва савдогар доиралари фаолияти учун тўсқинлик қилмоқда еди. Судхўр ва банкирлардан иборат ижарачиларнинг махсус компанияси Қирол хазинасига катта миқдорда пул ўтказиб, маъ-лум ҳудудда давлат солиқларини олиш ҳуқуқини қўлга киритардилар. Бу компаниялар ўзларининг хусусий солиқ йиғувчиларига ега едилар. Улар давлатнинг мажбурлов аппаратидан фойдаланиб, аҳолидан ўрнатилган миқдор-дан ортиқча йиғимлар (гарчанд бу амалда расман Ғайриқонуний ҳисоб-ланса ҳам) олар едилар. Откуп³¹ тизими деҳқонларни хонавайрон қилган, ўсиб келаётган буржуазия учун еса оғир юк бўлган. Қирол ҳокимияти алоҳида жанжалли ҳолатларда ҳаддан ошган откупчиқлар ("зулуклар") устидан суд жараёнлари ўтказди, вақти-вақти билан (XVII асрнинг охири - XVII аср-нинг бошларида) откуп тажрибасини қўлламай қўйди. Бироқ, умуман откуп тизими 1789 йилги инқилобга қадар гуллаб-яшнади.

Францияда ишлаб чиқариш ва савдонинг давлат томонидан тартибга солиниши охир-оқибатда мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши учун очиқ-дан-очиқ тўсқинлик қила бошлайди, жамиятдаги синфий зиддиятларни кес-кинлаштиради ва ниҳоят, буржуа инқилобини яқинлаштирган омиллардан бири бўлиб қолади.

³¹ Aholidan biror turdagi yig'im yoki soliq undirish huquqini hukumatdan sotib olish va sotib olingan shunday huquq.

Oila va meros huquqi

Франсияда никоҳ ва оила муносабатлари асо-сан каноник (диний) ҳуқуқ билан тартибга солинарди. XVII-XVIII асрларда қирол ҳокимияти никоҳ-оила муносабатларига давлат таъсирини кучайтириш мақсадида бир қатор фармон-лар (ордонанслар) чиқариб, никоҳ тузишга оид черков меъёрларидан че-кинди. Никоҳ, гарчанд, илгаригидек черков дафтарларида қайд етилса ҳам, энди фақат диний маросим эмас, балки фуқаролик ҳолати далолатномаси сифатида ҳам кўрила бошланди. Никоҳ тузишда ота-онанинг розилиги талаб қилинмайдиган ески диний қоида қайта кўриб чиқилди. Ендиликда ота-она хоҳиш-иродасини бузган фарзандлар мерос ҳуқуқидан маҳрум етилиши мумкин еди. Бундан ташқари, XVIII асрда ота-оналар уларнинг розилигисиз никоҳ тузган **кюре** (католик руҳонийси) ҳаракати устидан Париж парламентиға шикоят билан мурожаат қилиш ҳуқуқини олдилар. Бундай ҳолда каноник ҳуқуқ бўйича никоҳни бузиш мумкин бўлмаганлиги сабабли, парламент уни ноқонуний тузилган деб еълон қилиши мумкин еди, холос. (Зеро, парла-мент никоҳни ҳақиқий эмас деб топа олмасди). Натижада никоҳ юридик оқибатлар чиқармаган.

Ер-хотиннинг шахсий муносабатлари (ернинг ҳукмронлиги, хотиннинг унга сўзсиз итоат етиши, биргаликда яшаш ва ҳоказолар) ҳам каноник ҳуқуқ билан белгиланган еди. Бироқ оилада болаларнинг аҳволи ва ер-хотин-нинг мулкый муносабатлари мамлакатнинг шимолий ва жанубий қисмларида турлича бўлган.

Одат ҳуқуқи мамлакатада ота-она ҳокимияти ўзига хос ҳомийлик сифатида кўрилган ва бу асосан болаларнинг вояга етгунига қадар сақла-ниб қолган. Бу ерда, шунингдек, ер-хотин мулканинг умумийлиги ва унинг ер томонидан бошқарилиши тартиби узоқ вақтгача ҳаракатда бўлган. Жанубда рим ҳуқуқи таъсири остида болалар устидан кучли ота ҳокимияти ўрнатилган, лекин ер ва хотин мулканинг алоҳидалилиги тартиби мавжуд еди. Ўрта асрларнинг сўнгги даврида рим ҳуқуқи таъсирида хотиннинг мулк ҳуқуқи субъекти сифатидаги ҳуқуқлари қисқарган. Жанубда хотиннинг ер розилигисиз тузган барча битимлари аҳамиятсиз деб тан олинган. Шимолда еса, аксинча, мулкнинг умумийлиги режими мажбурий бўлмай қолди ва ер-хотинга мулкый муносабатларни ўзаро келишув асосида ҳал етишда катта еркинлик берилган.

Бу вақтга келиб, Франсиянинг ҳамма жойида ота-оналарнинг (аввало отанинг) фарзандлар устидан ҳокимияти кучайди.

Фарзандлар рим ҳуқуқида ўрнатилганидек, ота-оналар розилигисиз юридик хатти-ҳаракатларни амалга ошира олмасдилар. Ота қирол маъмуриятига бўйсунмайдиган болаларни турмада сақлашни сўраб мурожаат қилиш ҳуқуқини қўлга киритган.

Ўрта асрларда Франция мерос ҳуқуқида айниқса, маёрат институти, яъни ўлган кишининг ер мулки мерос бўйича катта ўғилга ўтказилиши тартиби характерли еди. Бундай тартиб феодал сенорийларнинг, шунингдек, деҳқон хўжаликларининг бўлиниб кетишидан сақлар еди. Меросхўрга ўзи-нинг вояга етмаган укаларига ёрдам бериш, опа-сингилларини ерга бериш мажбурияти юкланган. Франциянинг жанубида рим ҳуқуқи таъсирида васиятлар кенг тарқалган еди. Бундан айниқса руҳонийлар манфаатдор бўларди. Чунки, васият қилган шахснинг васияти (хоҳиш-иродаси)ни ижро етувчиси руҳоний ҳисобланиб, васият қилинган мулкнинг бир қисми черков ихтиёрига ўтарди. Гарчи, шимолда васият еркинлиги қонуний меросхўрлар фойдасига анча чекланган бўлса ҳам, черков таъсири остида васият бор-ган сари одат ҳуқуқига ҳам кириб кела бошлайди. Бироқ, қонуний мерос-хўрларни қандайдир махсус асослар бўлмаса, васият йўли билан меросдан маҳрум қилиш мумкин емас еди.

Жиноят ҳуқуқи

ИХ-ХИ асрларда Францияда асосан илк ўрта асрлардаги жиноятлар ва жазолар тизими ҳаракатда давом етган. Жиноят алоҳида шахсларнинг манфаатларига дахл-дор хатти-ҳаракат (хусусий озор етказиш) сифатида кўрилган. Жазо еса, аввало, хусусий шахсларга етказилган зиённи қоплашга қаратилган бў-либ, ҳали унча қаттиқ ва шафқатсиз кўриниш олмаган еди.

Бироқ, ХИ-ХІІ асрларга келиб, жиноят ҳуқуқининг феодал белгилари анча тўлиқ намоён бўла бошлади. Жиноят хусусий иш бўлмай қолди. Ендиликда феодал тартиб билан ўрнатилган "тинчликни бузиш"га жиноят деб қарала бошланди. Жиноят ҳуқуқининг айбсиз жиноий жавобгарлик, жазоларнинг қаттиқлиги, жиноятлар таркибларининг белгиланмаганлиги каби жиҳатлари ривож-ланди. Агар ҳали, бир томондан, феодаллар ўртасидаги жиноятлар ва жазолар ҳақидаги масала ҳуқуқий одатлар ва феодал шон-шарафлар ҳақидаги тасав-вурлардан келиб чиқиб, "тенглар суди"да кўрилган бўлса, иккинчи томон-дан, сенор ўз ҳокимияти остидаги деҳқонлар учун жиноят ишларида бир вақтда ҳам қонун чиқарувчи, ҳам судя еди. У бўйсунмаган деҳқон-ларга қарши жиноий

репрессия қўллай оларди. Сенор ўз мажбуриятларини бажармаган деҳқонларни ҳам жазолаши мумкин еди.

Давлатнинг аста-секин марказлашуви ва қирол ҳокимиятининг кучайиши билан XIII-XV асрларда сенорлик юрисдикцияси заифлашади ва жиноят ҳуқуқининг ривожланишида қирол қонунларининг роли ошиб боради. Жиноят ҳуқуқи тобора фақат жазо учун қўлланиладиган (репрессив) характер касб ета бошлайди. Оғир жиноятлар сифатида кўриладиган ишлар доираси кенгаяди ва "қироллик ҳолатлари" (қалбаки пул яшаш, одам ўлдириш, номусга тегиш, ўт қўйиш ва ҳ.к.) деб номланадиган туркумга киритилади. Қироллар ўз қонунлари билан каноник ҳуқуқ меъёрларини тўлдириб, диний соҳага ҳам фаол аралаша бошлаганлар. Масалан, 1268 йилдаёқ Лудовик IX динни, худони таҳқирлаганлик учун махсус жазони назарда тутувчи ордонанс чиқарган. "Ҳазрати олийларини ҳақорат қилиш" тушунчаси билан боғлиқ қатор янги жиноятлар пайдо бўлган. 1357 йилги Буюк март ордонанси жиноятга "хусусий иш" сифатида қарашга батамом чек қўйилишига ёрдамлашган. Бунга кўра, жазоларнинг пул тўлаш (жарима) билан алмаштирилиши тақиқланди. Табақалар талаби билан қирол оғир жиноятлар содир этган шахсларни афв етиш ҳуқуқидан маҳрум етилган еди.

1789 йилги инқилобга қадар у ёки бу шахснинг жиноий жавобгарлиги унинг қайси табақага мансублиги билан бевосита боғлиқ еди. Дворянларга фақат алоҳида ҳоллардагина тан жазолари қўлланиларди, бошқа ҳолларда еса бундай жазолар кўпинча жарималар ва мол-мулкни мусодара қилиш билан алмаштирилларди. Уларни дорга осиш йўли билан ўлимга маҳкум етишга йўл қўйилмасди. Руҳонийлар учун жиноий жавобгарликнинг алоҳида тизими мавжуд еди. Шу билан бирга шаҳарликлар ва деҳқонлар кўзҒолонларини бостиришда қонунийлик ҳақидаги ҳар қандай тушунчалар улоқтириб ташла-нар, судда жазо бериш билан суддан ташқари жазо бериш ўртасидаги чегаралар тамомила йўқолиб кетар еди. Чунончи, Жакерия кўзҒолонини бостиришда фақат икки ҳафта мобайнида 20 минг киши қатл етилганди.

Ўрта асрларда Франция жиноят ҳуқуқида объектив айбловга, яъни айбсиз жиноий жавобгарликка йўл қўйилларди. Чунончи, қироллик қонун-ларида баъзи сиёсий жиноятлар учун шаҳар корпоратсиялари аъзоларининг, шунингдек, жиноятчи оила аъзоларининг, жумладан, унинг болаларининг бир-галикдаги жавобгарлиги назарда тутилларди. Қонунлар ва кутюмлар умуман

олганда ўз қилмишига жавоб бера олмаслик (ақли норасолик) тушунчасини, яъни кишининг руҳий касаллиги туфайли ўз хатти-ҳаракати аҳамиятини тушу-нишга қодир емаслигини еътиборга олади. Лекин қатор жиноятлар бўйича, жумладан, "аъло ҳазратларини ҳақорат қилиш" учун ақли норасолар ва вояга етмаганлар ҳам жинойий жавобгарликка тортиларди. Ҳатто жинойтчиларнинг мурдалари, шунингдек, одам ўлдиришга сабаб бўлган ҳайвонлар ва жонсиз нарсалар ҳам жинойий таъқиб остига олинарди.

Абсолютизм даврида қонунлар қиролга, давлатга ва католик черковга қарши қаратилган жинойтлар таркибини алоҳида батафсил ишлаб чиққан. Шу муносабат билан "ҳазрати олийларини ҳақорат қилиш" тушунчасига мос келадиган хатти-ҳаракатлар доираси анча кенгайди. Қиролга ёки унинг оила аъзоларига суиқасд қилиш ва давлатга қарши фитна уюштириш энг оғир жинойт ҳисобланган. XVII асрда Ришеле даврида "ҳазрати олийларини ҳақорат қилиш" сифатида кўриладиган жинойтларнинг "иккинчи поғонаси" яратилди. Бунга қирол министрларига, қироллик кўшинларига кўмондонлик қилувчи-ларга, провинсияларнинг губернаторларига ва бошқа олий қироллик чинов-никларига қарши фитна уюштириш, уруш вақтида хиёнат қилиш, қочоқлик, жосуслик қилиш, қиролликнинг рухсатисиз қалъалар қуриш ва бошқалар кирган.

Диний жинойтлар ҳам турлича еди. Булар худони (динни) таҳқирлаш, муқаддас жойларни ва нарсаларни оёқ ости қилиш, куфрлик, жодугарлик, бидъат (дин ақидаларига хилоф иш, ҳаракат ёки таълимот) билан шуғулланиш ва бошқаларни ўз ичига олган. Бидъат тушунчаси бошқа диний жинойтлар тушунчаси сингари жуда ноаниқлиги билан ажралиб турган ва франсуз давлати ривожланишининг турли босқичларида ўзгариб турган. Бидъатчиларни омма-вий суратда таъқиб қилиш Реформатсия даврида, айниқса, Генрих II нинг 1547 йилда барча протестантларни ўтда куйдиришга буюрганидан кейин авжига чиққан еди. Калвинистлар (гугенотлар)ни қувғин қилиш бу вақтда оммавий судсиз жазолар (1572 йил Варфоломей кечаси 2 минг киши ўлдирилган) да, XVI-XVII асрлардаги қонли диний урушларда намоён бўлди.

Дастлабки капитал жамғарилиши ва деҳқонларнинг оммавий хонавай-рон бўлиши жараёни муносабати билан қирол ордонансларида дайдиларга, ишсизларга қарши махсус жинойий репрессия (таъқиб) чоралари назарда тутилади. Бунда албатта аввало

ёлланма меҳнат тизимини яратиш асосий мақсад қилиб олинган еди. Кейинроқ, 1764 йилдаги махсус қироллик ор-донанси билан яшаш учун маблағи бўлмаган шахслар кўп ешкакли кемаларда оғир ишларга жўнатилган.

Жазолар ҳам худди жиноятлар сингари қироллик қонунлари билан аниқ белгиланмаганди. Уларни қўллаш кўп ҳолларда судларнинг хоҳишига, айбланувчининг табақавий аҳволига боғлиқ еди. Ҳукмлар халқ олдида ошқора ижро етиларди. Бунда маҳкумнинг азоб-уқубатлари барча иштирок-чиларда кўрқув туғдириши мақсади кўзланарди. Ўлим жазоси турли шакл-ларда: отга боғлаб бўлакларга бўлиб ташлаш, тўртга бўлиш, ёқиб юбориш ва бошқа шаклларда қўлланган. Жазоларнинг ичида енг кўп қўлланиладигани тана аъзоларига шикаст етказиш ва тан жазолари (тилини кесиш, бармоқларини кесиш, қиздирилган қисқичлар билан қийнаш ва бошқалар) еди. Турмага камаш жазоси ҳам кенг қўллана бошланган. Бу жазо илк даврларда асосан черков судларида назарда тутилган. Асосий ва қўшимча жазо сифатида мол-мулкни мусодара қилиш ҳам қўлланилган. Бу кўпинча, айниқса, буржуазиянинг катта бойлигига тааллуқли бўлса, қирол хазинасига катта фойда келтириб турган.

Франсия жиноят ҳуқуқида ўрта асрларга хос бўлган белги - жазонинг оғирлиги жиноятнинг характериға тамомила мос келмаслиги яққол намо-ён бўлган. Айниқса, бу қироллик судлари томонидан мол-мулкни мусодара қилишдаги ўзбошимчаликларида янада кўпроқ кўзга ташланар еди. Бу еса ўз навбатида франсуз буржуазиясининг кучли норозилигини туғдириб, XVIII асрда илғор идеологлар томонидан инқилобдан илгариги бутун жиноят ҳуқуқи тизимининг танқид қилинишиға сабаб бўлди.

Sud jarayoni XII асрнинг охиригача суд жараёни илгари франкларда бўлгани каби асосан айблов характериғни сақлаб қолган. Суд тўқнашуви кенг тарқалган еди. Бу иккала томоннинг ўзаро розилиги билан ёки томонлардан бири иккинчисини ёлғончиликда айблаган ҳолларда амалға ошириларди. Ҳуқуқий одатларда суд дуелини³² ўтказиш тартиби батафсил ишлаб чиқилган еди.

Сенорлик судларида деҳқонлар ишларини кўриб ҳал қилишда XII асрдаёқ анъанавий далиллар билан бир қаторда қийнаш усули ҳам қўлланила бошланди ва суд жараёни ўзининг илгариги тортишувчилик характериғни йўқотган еди. Бу вақтға келиб черков

³² Dvoryanlarning qilichbozlik yoki to`pponchabozlik bilan o`zaro yakkama-yakka olishuvi.

судларида ҳали «рим-католик» деб номланган жараённинг қидирув (инквизитсияга³³ оид) шакли ўрнатилганди. Қидирув жараёни XII асрдан бошлаб аста-секин қиролларнинг ва йирик феодалларнинг судларида ҳам жорий этилганди. XV асргача қидирув ва айблов жараёнлари параллел равишда амал қиларди. Лекин айблов жараёни аста-секин ордалиялар ва суд тўқнашувларининг бекор қилиниши билан йўқолиб борди.

Қидирув жараёнининг батамом мустаҳкамланиши абсолютизмнинг ўрнатилиши натижасида қатор қироллик ҳужжатлари: 1498 йилги ордонанс, 1539 йилги едикт ва 1670 йилги Катта жиноят ордонансининг чиқарилиши йўли билан содир бўлди. Тўғри, дастлаб бу жараён экстраординар (фавқулодда, Ғайриодатий) деб номланган, бироқ айнан ушбу жараён кўп муҳим жиноий ишларда қўлланган. Айнан мазкур даврда кишини турмага қамаш учун фақат қамокқа олиш ҳақидаги қирол буйруғининг бўм бўш бланкига унинг исми ёзиб қўйилиши (леттерс де сачет) кифоя қилар еди.

Қидирув жараёнининг биринчи босқичи суриштирув, яъни жиноят ва жиноятчи ҳақидаги дастлабки ва яширин маълумотларни йиғиш еди. Суд иши қироллик прокурорининг айблови, шунингдек, айбланувчи учун маз-муни номаълум бўлиб қолган чақувлар ва шикоятлар асосида қўзғатил-ган. Сўнгра суд терговчиси ёзма далиллар тўплаган, гувоҳлар ва айбланувчини сўроқ қилган, юзлаштириш ўтказган. Қидирув жараёнида айбланувчининг айбдорлиги назарда тутилари, шунинг учун қийноқлар қўллаш учун битта гувоҳнинг кўрсатмалари кифоя қиларди. Қийноқлар усулини қўллашдан асосий мақсад "далиллар сараси"ни, яъни айбланувчидан айбига иқрорликни олишга еришиш еди.

Суд ишлари ёпиқ суд мажлисларида кўриб чиқиларди. Бундан ташқари, судларда ишни кўришда тергов давомида йиғилган материаллар ҳал қилувчи аҳамиятга ега еди. Шахсан айбга иқрор бўлишдан ташқари, иккита "ишончга сазовор" гувоҳларнинг кўрсатмалари, айбланувчининг ўз хат-лари, жиноят содир этилган жойда тузилган баённомалар ва бошқалар ҳам айбланувчининг айбини исботловчи тўлақонли далиллар бўлиб ҳисобланган. Гарчанд 1670 йилги ордонанс далилларни оқловчи ва айбловчи далилларга

³³ **Inkvizitsiya** – katolik cherkovning asoratiga qarshi kishilarni ta'qib va sud qilish uchun XIII-XIX asrlarda ta'sis etilgan sud-politsiya tashkiloti; qiynoq, azoblash degan so'zlardan olingan.

бўлишни назарда тутган бўлса-да, суд асосий еътиборни айнан кейингиларига қаратарди. Агар айбловчи далиллар етарлича бўлмаса, судя қўшимча қийновлар ўтказишга кўрсатма бериши мумкин еди. XIII асргача ҳукмлар қатъий ҳисобланган ва улар устидан шикоят қилиш мумкин емас еди. Судяларнинг қароридан норози бўлган шахс уларни суд тўқнашувларига чақириши ва навбатма-навбат уларнинг ҳар бири билан урушиши мумкин бўлган. Юқори турувчи сюзерен судига фақат "ҳуқуқ-да хато бўлган" ҳолда шикоят қилиш мумкин еди.

XIII асрдан бошлаб аста-секин сенорлик судининг ҳар қандай қарори устидан қироллик судига шикоят қилиш ҳуқуқи тан олинади. Ўз навбатида қироллик судларида анча юқорироқ турган инстантсияга апеллятсия билан мурожаат қилишга йўл қўйилади. Вақт ўтиши билан Париж парламенти фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича олий апеллятсион суд бўлиб қолган. Франсияда, айниқса, инқилоб арафасида кўп сонли апеллятсион инстантсия-ларнинг мавжудлиги суд жараёнларининг узоққа чўзилишига ва жуда қимматга тушишига сабаб бўларди.

ИВ БОБ. ГЕРМАНИЯ ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ (ИХ асрнинг ўртаси - XVIII аср)

- *Германия давлатининг ташкил топиши, ривожланиш хусусиятлари ва тараққиёт босқичлари.*
- *Илк феодал монархияси. «Герман миллатининг муқаддас Рим империяси» (X-XIII асрлар).*
- *Германияда курф-юристлар олигархияси ва табақа-вакиллик монархияси даври (XIII-XVII асрлар)да ижтимоий-сиёсий тузумда юз берган ўзгаришлар.*
- *«Князлик абсолютизми» даврида (XVII-XVIII асрларда) Германия.*
- *Ўрта асрларда Германияда ҳуқуқнинг асосий белгилари.*

1. Германия давлатининг ташкил топиши, ривожланиш хусусиятлари ва тараққиёт босқичлари

843 йилда Верден шаҳрида бўлган тақсимотга мувофиқ «Шарқий Франк ерлари» - бўлғуси Германия ҳудуди Лудовик Немисга ўтди. Аслида бу ерлар бир неча қабилавий князликларнинг ерлари еди. Бу вақтда мамлакатнинг миллий бирлиги тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас еди. Герсогликлар шимолдан жанубга қараб қуйидагича тартибда жойлашган еди: Саксония, Франкония, Швабия (илгариги Аллемания), Бовария. Бирмунча кейинроқ бориб Ғарбда жойлашган бешинчи бир герсоглик - Лотарингия Франсиядан тортиб олинди ва Германия таркибига киритилди. Шунингдек, қатор франсуз, италян ва славян ерлари - Бургундия, Шимо-лий Италия, Богемия, Австрия ва бошқалар ҳам тез орада Германияга қўшиб олинди. Шу тариқа вақтинча нисбатан ягона Германия қироллиги ташкил топди. Дастлаб бу қироллик «Шарқий франклар қироллиги», X аср ўрталарида еса Тевтонлар давлати деб аталган. Бу давлат кейинроқ - XII асрдан Германия деб юритила бошланди.

Ўрта асрларда Германия давлати ва ҳуқуқининг ташкил топиши ва ривожланишида, шунингдек, герман феодализмнинг ўзига хос бир қанча хусусиятларини ажратиб кўрсатиш мумкин³⁴:

1. Германия давлати уруғдошлик тузумининг емирилиши натижасида пайдо бўлмасдан, балки ўрта асрларда феодализмни ўз

³⁴ **Bu haqda qarang:** Muqimov Z. Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarixi. Qadimgi dunyo hamda o`rta asrlar davlati va huquqi tarixi. I qism. O`quv qo`llanmasi. – Samarqand SamDU nashri, 1992. -99-100-betlar.

бошидан кечи-раётган давлат - франклар давлатининг инқироzi (бўлиниб кетиши) натижасида, унинг бир қисмида ташкил топди.

2. Германияда жамоа - марка славянлар ва франклардагига нисбатан анча турғун бўлиб, деҳқонларни қарамликка ташлаш жараёни анча узоқ вақтга чўзилган.

3. Германияда товар-пул муносабатларининг барвақт ривожланиши ишлаб чиқаришнинг натурал характерини бирданига бузиб ташламади. Герман князликларининг нотекис иқтисодий ривожланиши сезилиб турди. Лекин бу ерда феодализм сустривожланган бўлса-да, XI-XII асрларда жамиятнинг феодаллашиш жараёни ниҳоясига етиб, асосий синфлар - ер егалари ва уларга қарам деҳқонлар шаклланган еди.

4. Ижтимоий тузуми бўйича Германия аҳолиси жуда табақалашиб кетган еди. Масалан, ҳукмрон табақа - ритсарларнинг³⁵ ўзи 7 та даражада турарди.

5. ХИВ асрга келиб, агарда Англия ва Франция давлатларида сиёсий тарқоқлик тугатилиб, марказлашув рўй бераётган бўлса, Германияда бунинг тескари жараёни - сиёсий тарқоқлик кучаяётган еди. Бунинг асосий сабаби Германияда ўзига хос табақа-вакиллик ҳокимлигининг вужудга келганлигида еди. Ўрта асрларда Германия давлатининг ташкил топиши ва ривожланишида қуйидаги босқичларни ажратиш кўрсатиш мумкин:

6. Илк феодал монархияси даври (X-XIII асрлар).

7. Курфюрстлар олигархияси ҳамда табақа-вакиллик монархияси даври (ХИВ-XVII асрлар).

8. Герман кироликлари абсолютизм даври (XVII-XVIII асрлар).

Бироқ, давлат ва ҳуқуқ тарихи фанида баъзи олимлар ўрта асрларда Германия давлати тарихини бошқачароқ тарзда ҳам даврларга бўлиб ўрганадилар. Жумладан, москвалик ҳуқуқшунос олим С.В.Чиркин уни қуйидагича иккита катта даврга бўлиб ўрганишни тавсия этади:

1. Германия империяси доирасида нисбатан марказлашган илк феодал монархияси давлатининг ташкил топиши ва ривожланиши даври (X-XII асрлар).

³⁵ **Ritsar** – nemis tilidan olingan soʻz boʻlib, oʻrta asrlar Yevropasida harbiy-dvoyanlar tabaqasiga mansub boʻlgan feodal, ogʻir qurollangan jangchi. Ritsarlar dubulgʻa va sovut kiyganlar, ularning otlariga ham sovut kiydirilgan. Jang vaqtida ikki tomonlama tigʻli qilich va nayzadan foydalanganlar.

2. Германияда худудий тарқоқлик ва герман князликлари - давлатларининг ривожланиши даври (XIII аср-ХІХ асрнинг боши)³⁶.

Бизнингча, ўрта асрларда Европа давлатлари ривожланишининг умумий қонуниятларини, хусусан уларда монархиянинг ривожланиш босқич-ларини ҳисобга олганда Германия давлати тарихини юқоридагича уч даврга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

2. Илк феодал монархияси. «Герман миллатининг муқаддас Рим империяси» (X-XIII асрлар)

Германия давлати ХІ-ХІІ асрларда нисбатан ягона давлат бўлиб турган. ХІІ асрдан еътиборан бу ерда ҳам сиёсий тарқоқлик жараёни бошланди. Бироқ бу жараён бошқа мамлакатлардан, жумладан, Франциядан фарқли ўлароқ, орқага қайтмас характер касб етган. Бунинг еса қатор тарихий-сиёсий шарт-шароитлари мавжуд еди. Уларнинг ичида ташқи сиёсий омиллар муҳим ўрин тутган. Герман феодалларининг асосий йўна-лишда - шарқда славянлар ва венгерларга қарши, жанубда Италияга қарши олиб борган босқинчилик юришлари герман герсогликларининг сунъий (но-мига) бирлашишларига олиб келган.

“German millatining muqaddas Rim imperiyasi” ning tashkil topishi

Маълумки, Германияда X асрларда худди Франциядаги сингари бир неча муста-қил давлатлар (вилоятлар) ташкил топиб, улар фақат расмий жиҳатдангина қирол ҳокимиятини тан олар еди. Зеро, қироллар бу вақтда ҳали уруғдошлик тузуми давридан бери одат ҳуқуқи асосида сайланиб кўйилар еди. Фақат Оттон І даври (936-973 йиллар)дан бошлаб бу тартиб ўзгарган. Оттон І отаси Генрих І нинг қирол ҳокимиятини мустаҳкамлаш сиёсатини давом еттирди. У, даставвал бошқа герсоглар устидан назоратни кучайтирди, бунинг учун никоҳ ва бошқа қариндошлик алоқаларидан фойдаланди. Қирол таъсирини бутун мамлакатга ёйишнинг иккинчи бир усули епископлик тизими бўлди. Оттон черков билан дўстона алоқа боғлади. У епископларга кенг миқёсда иммунитет ҳуқуқлар берди ва уларга жуда кўплаб ерлар улашди. Шу билан бирга, у епископларни ҳам ўзи тайинларди. Черков ерларидан келадиган даромадлардан қирол хазинасига кўпдан-кўп ҳиссалар ажратилди. Шундай қилиб,

³⁶ **Qarang:** История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов/ Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А.-М.:Издательство НОРМА, 1996.-240-бет.

Германияда черков манфаатлари билан давлат манфаатлари бир-бирига чатишиб кетди. Германиянинг турли вилоятларидаги епископлар маҳаллий князларга-герсогларга еътибор бермай, бевосита қиролга бўйсун-дилар. Шу билан бир вақтда епископларнинг қиролга тобелиги уларнинг Рим папасига деярли бўйсунмай қўйишига олиб келди.

Оттон II ҳам отаси каби агрессив ташқи сиёсат юритиб, славянлар ва венгерларни ўз таъсирига олди, уларни христианлаштира бошлади. Лекин у асо-сий еътиборни Италияга қаратган еди, чунки Италия герман императорлари-нинг «дунёга ҳоким бўлиш» режаларида асосий ўрин тутар еди. Оттон II дастлаб 951 йилда Италиянинг Павия шахрини босиб олди, шимолий Италия князларидан бир нечтасини тор-мор қилиб, Прованс билан Италия қироли Ло-тарнинг бева қолган хотини қиролича Аделгейдага уйланди. Германиянинг шимолий Италияга таъсири ва герман қиролининг Италия сиёсати ҳам шундан бошланди.

961 йилда Оттон Италияга яна юриш қилди. Бу сафар Оттонни папа Иоанн XIIIнинг ўзи ёрдамга чақирган еди, чунки папага унинг вас-саллари - рим баронлари хавф солаётган еди. Карл Буюк ўлгандан кейин ку-чайган ва IX асрнинг ўрталарида диний ҳокимиятни дунёвий ҳокимият-дан устун туради³⁷ деган назарияни кўтариб чиққан папаликнинг ўзи енди Италияда феодаллашув жараёнининг янада кучайиши муносабати билан қаттиқ инқирозга учраб, қирол ҳокимиятининг ёрдамига муҳтож бўлиб қолган еди. Оттон II Рим феодалларини бостириб, папани тахтга ўтказди. Бун-га миннатдорчилик билдириб папа 962 йилнинг бошида Оттонга императорлик тожини кийгизди. Шундай қилиб, янги «империя тикланди». Шу нарса харак-терлики, илгари Карл Буюк бўлгани сингари, бу сафар Оттон ҳам Рим импера-тори деб еълон қилинди. Янги империяга «Муқаддас Рим империяси» деб ном берилди. Шундан кейин герман императорлари ўзларини рим сезарлари (императорлари)нинг ворислари деб ҳисоблай бошладилар. Фақат кейинроқ бо-риб, XII асрдагина бу иборага икки сўз қўшилиб, «Герман миллатининг му-қаддас Рим империяси»³⁸ деб аталадиган бўлди ва бу ном 1806 йилгача сақланиб қолди. «Муқаддас» деб аталишининг асосий сабаби шунда едики, давлатнинг тепасида

³⁷ Bu nazariyaning ifodachisi papa Nikolay I (858-867 yillar) bo`lgan edi.

³⁸ Rasmiy hujjatlarda va yozishmalarda german imperatori «Rim qiroli» deb ham atalar edi.

расман император ва папа турган. Амалда еса бутун ҳокимият император қўлида тўпланган еди.

Герман императорлари аслида ана шу вақтдан еътиборан дунёга ҳукмронликни даъво қила бошлаганлар. Ҳатто айрим ҳуқуқшунослар герман императорларини «жаҳон ҳукмронлари» деб атаб, бундай даъвони наза-рий жиҳатдан асослашга ҳаракат қилганлар. Масалан, Болония ҳуқуқ мак-табидан Фридрих Барбаросса Германиядан бошқа Европа мамлакатлари-нинг қироллари салтанатнинг бўлақларигагина ҳукмронлик қилишлари мумкин деб даъво қилган. Бу тарихий анъанадан кейинчалик, иккинчи жаҳон уруши арафасида фашистлар ўзларининг жаҳонга ҳукмрон бўлиш ҳақидаги режаларида фойдаландилар.

Ijtimoiy tuzumi

Х-ХII асрларда Германия иқтисодий жиҳатдан Европа мамлакатлари ичида қолоқ давлатлардан бири еди. Бу ерда феодал муносабатлар Францияга нисбатан анча кеч - ХII асрдан ривожлана бошлади. Феодализмнинг ривожланиши турли герман герсоглик-ларида жуда нотекис суратда кечди. Айни пайтда уруғдошлик тузумининг қол-диқлари мустаҳкам сақланиб қолди. Масалан, Саксонияда аҳоли ески қабила-чилик одатларига қаттиқ амал қиларди. Германияда жамоаларга-маркаларга уюшган еркин деҳқонлар узоқ вақтгача ўз мустақил-ликларини сақлаб кел-дилар. Крепостнойлаштириш йўлидаги уринишларга деҳ-қонлар катта қўзғолонлар кўтариш билан жавоб бердилар. Шундай катта қўзғолонлардан бири, масалан, 841-842 йиллардаёқ Саксонияда бўлиб, у «Стеллинг» деган ном билан машҳур бўлган еди. Бу қўзғолон деҳқон жамоаларининг иттифоқ бў-либ, ески мажусийлик байроғи остида иш кўрган еди. Бу иттифоқ ҳам келгинди франк зодогонларига, ҳам маҳаллий сакс зодогонларига қарши қаратилган еди.

Рим таъсирини ўтказишнинг, жумладан, хусусий мулкчиликнинг ва ерга биркитиб қўйиб шахсий қарам қилишнинг янги шаклларини киритиш Рейннинг нариги томонида анча секин амалга оширилмоқда еди. Бироқ, ХII асрларга келиб бу ерда ҳам феодаллашув жараёни анча муваффақият қо-зонди. Марка, яъни жамоа тушкунликка юз тутди. Катта дунёвий ва чер-ков ер егалари тобора кўп ерларни ўз қўлига ола борди. Хусусий мулк-чиликнинг ривожланиши натижасида ер қўлдан-қўлга ўта бошлади. Деҳқон-ларнинг бир қисми ўз еридан ажралиб, феодал ер егаларига қарам бўлиб қол-ди. Коммендатсия, яъни ўзини қудратли қўшнисининг, йирик ер егасининг ҳомийлигига топшириши, иммунитет, яъни ер егасининг давлат функцияла-рини олиб бориши ва биринчи навбатда

теварак-атрофдаги аҳолини суд қилиши, Рейн бўйидаги черков ерларида (асосан Франконияда) жуда ҳам авж олиб кетган прекарийлик муносабатлари X-XII асрларда Рейннинг нариги томонида тобора тез-тез учрайдиган бўлди. Бу жараёнларнинг ҳаммаси шуни кўрсатадики, юз-икки юз йил илгари Ғарбий Франк давлатида феодал муносабатлар қандай авж олган бўлса, Германияда ҳам, гарчи кечикиб бўлса-да, шундай авж олди. Германияда катта ер егалигининг авж олишида қирол хазинасига қарашли ерларнинг талон-тароҳ қилиниши катта рол ўйнайди. Кароли-нларнинг кейинги кучсиз қироллари бу ерларни ўз қўлида сақлаб қололмади.

XII-XIII асрларда Германияда жамиятнинг асосий табақалари шаклланди. Жамият иккита асосий табақа: ҳарбий-ритсарлар ҳамда ўлпон ва солиқлар тўлайдиган деҳқонларга ажралди.

Германиянинг кўп сонли урушлар олиб бориши ҳарбийлар - ритсарлар табақасининг жипслашувига кўмаклашган. Ритсарларнинг юқори қисмини турли хил наслий ва хизматчи аристократик элементлар ташкил етган. Улардан биринчиси **герцоглар** - қабилавий князлар бўлиб, йирик ер егаларига айланган едилар. Иккинчи туркумдаги йирик ер егалари асосан мансабдор аристо-кратлар - **графлар** даражасидаги шахслар бўлиб, улар маъмурий округларда (графликларда) муҳим дунёвий ва черков мансабларини ўз қўлида тўплаган едилар. Шунингдек, қирол чиновниклари - **фогтлар** ҳам йирик ер егалари бўлиб, улар черков вотчиналарида ҳарбий ва суд функцияларини амалга оширадидилар. Германия жамиятининг феодаллаша бориши билан XII-XIII асрлар бўсағасида бу юқори табақаларнинг жипслашуви юз берди. Улар энди-ликда кучли марказий ҳокимиятдан манфаатдор бўлмаган ва ажралиб чиқишга интилаётган кучларнинг қудратли иттифоқини ташкил ета бордилар. Уларнинг ҳудудий князлар табақасига қўшилиб кетиши содир бўлди. Унга йирик черков магнатлари - «черковларнинг князлари» ҳам қаради. Руҳоний ва дунёвий князларнинг махсус табақаси XIII асрнинг ўртасига келиб батамом расмийлашди.

Ўрта ва майда ритсарлар табақаси майда ер егалари - дворянлардан ва еркин деҳқонларнинг юқори қисмидан шаклланди. Германияда табақаларнинг ташкил топишида Генрих II Қушбоз (919-936 йиллар)нинг ислохотлари муҳим ўрин тутди. Генрих II славянларга ва венгерларга қарши муваффақиятли кураш олиб бориш мақсадида еркин деҳқонларнинг юқори табақаларидан, қисман министрлардан олинган ритсарлар сонини кўпайтиришга

ҳаракат қилди. Унинг ҳарбий ислоҳотига кўра, от миниб уруша оладиган ҳар қандай еркин киши ҳарбийлар (ритсарлар - чавандозлар) табақасига киритилди, бошқа кишилар еса ўлпон тўлайдиганлар табақасига киритилган.

Давлатдаги барча бошқарув ва ҳарбий ишлар ритсарлар қўлида тўпла-ниб борди, XIII асрга келиб ритсарлик ёпиқ табақага айланди ва наслдан-наслга мерос тариқасида ўта бошлади. Ритсарлар ўзларининг мол-мулки, мансабига қараб ранг (мартаба, даража)ларга бўлинди. Масалан, Саксония вилояти шарқий қисмининг одат ҳуқуқи тўплами - «Саксон зертсалоси»да (XIII асрнинг 20-йилларида тузилган) худди шундай еттита ҳарбий даражалар (ранглар) ажратиб кўрсатилган. Унга кўра, биринчи даражада қирол (импера-тор) турган, иккинчи даражага императорнинг вассаллари - олий мартабали руҳонийлар (епископлар, аббатлар), учинчи даражага императорнинг бево-сита дунёвий вассаллари - князлар, графлар, герсоглар, маркграфлар, ланд-графлар, тўртинчи даражага князларнинг вассаллари, бешинчи даражага «озод жаноблар» - графларнинг вассаллари, олтинчи даражага «озод жаноб-лар»нинг вассаллари ва ниҳоят, еттинчи даражага олтинчи даражадаги ритсарларнинг вассаллари кирган (3-модда, 2-банд).³⁹ Охириги даражадаги ритсарлар ўз вассалларига ега бўлмаган.

Бу вақтда Германияда ўлпон тўлайдиганлар табақасини асосан деҳқонлар ташкил етиб, улар XIII асрда икки тоифага: озод деҳқонлар ва қарам деҳқонларга бўлинган.

«Саксон зертсалоси»да кўрсатилишича, «озод деҳқонлар уч турда бўлишган: шеффен кишилар, чинш тўловчилар ва кўчманчилар». Бу-ларнинг барчаси дунёвий судларда тенг даражада иштирок етишлари лозим еди. Шеффен кишилар Франклар давлатидаги скабинларнинг авлодлари бўлиб, қирол буйруғи билан ҳар 18 ҳафтада граф судида қатнашишлари шарт еди. Чинш тўловчилар ҳукмдорлар ерларини ушлаб туриб, маълум пул мажбуриятлари (чинш) тўлардилар. Улар ҳам иккига бўлинган: улардан баъ-зилари ерларни мерос қилиб қолдириш, сотиш ҳуқуқларига ега бўлса, бош-қалари еса бундай ҳуқуқлардан фойдалана олмаганлар. Кўчманчилар асо-сан ижарачи деҳқонлар бўлиб, улар ўз ерларига ега бўлмаганлар ва ер егаларидан ерларни вақтинча ишлаб туриш учун ижарага олганлар.

³⁹ **Qarang:** Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права. Т.1. / Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. -М.:Юристъ , 1996.-285-бет.

Қарам деҳқонларга ярим озод литлар, батрақлар ва шахсан қарам крепостной деҳқонлар кирган.

Германияда салб юришлари бошланиши билан Европанинг бошқа мамлакатларидаги сингари, феодал крепостнойлик қарамлигининг заифлашиши юз берди. Деҳқонларнинг бир қисми муайян йиллик чинш тўлаш евазига шахсий мажбуриятлар ўташдан тамомила озод бўлди. Бошқа деҳқонлар қарам деҳқонлар бўлиб қолаверди, лекин улар ўтайдиган баршчиналар камайтирилди, енг оғир оброклар («ўлим» солиғи ва бошқалар) ҳақ тўлаб қутилишга ёки белгиланган маълум бадалларга алмаштирилди. Узоқ-узоқ жойларга юришлар қилиш билан банд бўлган герман феодаллари, одатда, хўжалик билан ўзлари шуғулланмай, доменларини ижарага (арендага) берардилар. Доменларнинг кўпчилик қисми йирик бўлақларга бўлиниб, сўнг ижарага бериларди. Ўрта аср Германиясида бундай йирик ижара **меер** ижараси деб аталарди, чунки ҳаммадан аввал собиқ крепостной оқсоқоллар - меерлар ижарачи бўлардилар. Шимолий-Ғарбий Германияда (Вестфалия-да) енг кўп тарқалган меер ижараси бадавлат, қисман қоқ деҳқонлар табақасининг ташкил топишига имкон берди. Аммо қишлоқнинг бошқа томонида кам ерли деҳқонлар майдонга келиб, улар бой ҳамқишлоқлари учун ишлайдиган батрақларга айландилар.

XI-XII асрларда шаҳарлар ривожланиб, озод кишиларнинг махсус табақаси - шаҳарликлар пайдо бўлди. Улар алоҳида ҳуқуқлардан ва автономия-дан фойдаланишган. Масалан, улар солиқларни жамoa бўлиб тўлашган.

Davlat tuzumi

X-XII асрларда Германия нисбатан ягона давлат ҳисобланган. Феодализмнинг кучсиз ривожланиши, ташқи хавф ва дастлабки герман қиролларининг фаол марказлаш-тириш сиёсати натижасида қирол ҳокимияти вақтинча мустаҳкам бўлиб турди, илк феодал монархияси ташкил топди. Дастлаб қирол сайлаб қўйилса ҳам, лекин кейинчалик (Оттон I давридан) у император унвонини қўлга киритди ва бутун олий ҳокимият танҳо унинг қўлида тўпланди.

Мамлакатда олий давлат ҳокимиятининг маркази қирол саройи бўлган. Бу даврда давлат аппарати сарой-вотчина бошқарув тизимидан иборат еди. Қирол саройида қиролнинг оила аъзолари, уларнинг хизматчилари, министрлари ва еркин хизматчилар бўлиб, улар ҳукумат аппаратини ташкил етарди. Бу хизматчилар ва

қиролнинг шахсий хизматкорлари ўртасида аниқ фарқлар йўқ еди. Уларнинг вазифалари, функциялари қисман қўшилиб кетган еди.

Қирол саройида черков ва дунёвий феодалларнинг каттагина қисми доимий хизматда турарди. Уларнинг орасида айниқса **сарой дастурхончиси, камерарий, маршал, капеллан, саройбон, канслер** ва бошқалар ажралиб турарди. **Канслер** - асосий мансабдор шахс бўлиб, у деярли барча бош-қарув ишларини юритган. **Саройбон** (маёрдам) ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, сарой ишларини юритарди.

Мамлакатда хизматчилар табақаси министрлардан иборат таркибда бўлиб, уларнинг функциялари фақат сарой хизматлари билан чекланмас еди. Мадомики, давлатда бошқа ижроия ҳокимият органлари бўлмаган экан, министрлар ҳукумат ишларини юритишган. Аста-секин улар чиновникларни иккинчи ўринга сиқиб чиқара борган.

Мамлакатнинг сиёсий ҳаётида **феодалларнинг съездлари** жуда катта рол ўйнаган. Феодалларнинг съездларида энг муҳим ички ва ташқи сиёсий масалалар ҳал қилинарди. Улар мустақил орган сифатида баъзан қиролларни ҳокимиятдан четлаштирардилар. Уларда қиролнинг ваколатлари белгиланган, қонунлар чиқарилган, папа билан музокаралар олиб борилган, олий давлат мансабдорлари тайинланган, ленлар тақдим қилинган ва ҳоказо. Айнан ана шундай феодалларнинг съездларидан оқибатда рейхстаг келиб чиққан еди. Бундай съездларда ҳал қилувчи куч энг йирик феодаллар - князлар еди.

XI асрнинг бошида қирол ҳузурида йирик задогонлар вакилидан иборат кенгаш - **гофтаг** (қироллик кенгаши) ташкил етилган. У император билан биргаликда анча муҳим давлат ишларини ҳал қиларди.

Германия **махаллий бошқаруви** тизимидаги ўзига хос хусусиятлардан бири шундай едики, бу ерда узок вақт давомида алоҳида қабилавий герсоглар мавжуд бўлиб туради. X-XI асрларда феодал ер егалигининг ўсиши ва мамлакат аҳолисининг етник жипслашуви натижасида илк феодал ташкилотлар тизими емирилди. Герсогликлар ёпиқ сиёсий ташкилотлар бўлмиш ҳудудий князликларга айланди. Князлар деярли тўла суверенитетга эга еди ва фақат номигагина қиролга итоат етардилар. Феодалларнинг князларга айланиши уларнинг ўз ҳудудлари доирасида бутун ерларга нисбатан олий

ҳуқуқларининг ўрнатилиши ва иммунитет ва имтиёзларни қўлга киритиши йўли билан амалга оширилди.

XI аср охирига келиб монархиянинг сайлов тамойиллари тантана қилди. Қироллар князлар томонидан сайлаб қўйиладиган бўлди. Кимда-ким қиролни сайлашда иштирок етмаса, у ўзини қирол ҳокимиятидан мустақил деб ҳисоблаган.

Империя **қуролли кучлари** иккига: империя армияси ва князликлар қўшинлари ажралган. Қироллик (императорлик) қўшини унинг вассаллари томо-нидан тақдим қилинадиган жангчилардан иборат еди. Дунёвий ва диний князлар томонидан тақдим қилинадиган жангчилар сонини император ўрнатган. Шу билан бирга ҳарбий юришларда иштирок етиш шартлари феодал одатлар ва феодаллар съездларининг қарорлари билан ҳам белгиланган.

Армиянинг олий бош қўмондони император бўлган. Феодаллар, шунингдек, империя шаҳарлари қиролга ҳарбий хизмат ўташ мажбурия-тига ега едилар. Қўшинлар феодал егаликлар бўйича жойлаштирилган ва феодаллар қўмондонлиги остида бўлган. Бу асосан графлар ва юзбошилар орқали амалга оширилди. Оғир қуролланган кавалерия (ритсарлар) армияда ҳал қилувчи аҳамиятга ега бўлган.

XII асрга қадар мамлакатга ташқаридан ҳужум бўлган пайтларда деҳқонлар ҳам армияга халқ лашкарлари сифатида чақирилиб туриларди. Бироқ, умуман, Германия армияси герман императорларнинг «дунёга ҳоким бўлиш» режаларини амалга оширишлари учун хизмат қилган.

Германиянинг **суд тизими** королинглар монархиясидан мерос қилиб олинган. Император олий судья ҳисобланган. Лекин унинг суд ҳокимияти қисқариб борган. Князлик бошқарувининг шакллана бориши билан импера-торнинг суд ҳокимияти қисқариб, дунёвий ва диний князларнинг суд ҳоки-мияти кенгайиб борган, суд тизими тобора мураккаблашган ва кўп бос-қичли характер касб ета бошлаган. Феодаллар дастлаб ўз крепостной деҳ-қонлари устидан суд қилиш ҳуқуқига ега едилар. Енди еса уларнинг юрисдик-сияси (суд қилиш ҳуқуқи) уларга қарашли ерларда яшовчи барча аҳолига тарқалди. Германияда «тенглар суди» тамойили асосида ҳаракат қилувчи табақа судлари: князлик, графлик, шеффен судлари ва бошқалар мавжуд еди. Феодалларнинг судлари олий ва куйи поҒонага бўлинган. Шу-нингдек, черков судлари ҳам мавжуд еди. Шаҳарлар ҳам ўз юрисдик-сиясига ега бўлган. Феодалларга қарам

бўлган шаҳарларда суд сенорлар-нинг вакиллари қўлида еди. Еркинлик хартияларини қўлга киритган шаҳарларда еса шаҳар ҳуқуқи нормалари асосида ҳаракат қилувчи шаҳар судлари айна вақтда шаҳар ҳуқуқининг янада ривожланишига катта ҳисса қўшганлар. Германияда жойларда ўзини ўзи суд қилиш ва муштумзўрлар суди кенг тарқалган еди. Вассаллар ўз низоларини қурол йўли билан ҳал қилишлари мумкин еди. 1285 йилда Фридрих II ўзини ўзи суд қилишни фақат суд қароридан каноатланмаган тақдирдагина қонуний еканлигини ўрнатди.

3. Германияда курфюрислар олигархияси ва табақа-вакиллик монархияси даври (XIII-XVII асрлар)да ижтимоий-сиёсий тузумда юз берган ўзгаришлар

Ijtimoiy tuzumdagi o`zgarishlar

XIII-XIV асрлардан Германия иқтисодий юкса-ла бошлади. Ишлаб чиқарувчи кучлар кўзга кўри-нарли даражада ўсди. Айна замонда, Германияда шаҳарларнинг ривожланиши бу асрларда жуда авж олди. Савдо-саноат тараққий ета бошлади. Бирок, мамлакатда товар хўжалиги ривожлана бошланишига қарамай, Германия ҳар қалай тарқоқ ва қолоқ феодал мамлакат бўлиб қолмоқда еди. Герсогликларда ҳам бошқа дунё-вий ва руҳоний князликлар сони кўпаймоқда еди. Император бошқа йирик феодаллар орасида сюзерен, яъни олий сенор бўлиб қолмоқда еди. Йирик феодаллар бу вақтда узил-кесил ворис ҳудудий князларга айланиб бормоқда еди. Маҳаллий товар алоқаларининг ривожланиши уларнинг маҳаллий ҳоким сифатидаги ролини кучайтирарди. Марказий қироллик-императорлик ҳокимияти еса шаҳарлар билан заиф боғланган еди. Маълумки, Франция ва Англияда шаҳарларнинг қирол ҳокимияти билан сиёсий иттифоқи мавжуд бўлган. Германияда еса шаҳарларнинг қирол ҳокимияти билан бундай сиёсий иттифоқи юзага келмади. Германия қироллари, жумладан, шаҳарларнинг маҳаллий феодалларга қарши олиб борган курашида шаҳарларга бирор-бир жид-дий кўмак берганлари йўқ. Қисман бунга сабаб шуки, немис шаҳарлари сиёсий саҳнага кейинроқ чиқди. Бир қанча ҳолларда ички савдога нисбатан ташқи, қисман транзит савдо-сотикнинг устунлиги ҳам бу ерда маълум рол ўйнайди. Бирок Германияда қирол ҳокимиятининг шаҳарлар билан иттифоқининг йўқлигига асосий сабаб - герман императорларининг агрессив ташқи

сиёсат олиб боришлари еди. Италиядаги урушлар, бой италян шаҳарларининг эксплуатация қилиниши, «дунёга ҳоким бўлиш» режалари, Шарқий Европадаги ва Яқин Шарқдаги босқинчиликлар - мана буларнинг ҳаммаси қироллар - императорларни Германиядаги ички сиёсат вазифалари-дан четга чалғитиб, уларни немис шаҳарлари тақдирига бефарқ қарайдиган қилиб қўйганди. Айни вақтда тугалмас урушлар императорларни йирик ва майда феодалларга (князлар ва ритсарларга) тамомила қарам қилиб қўйди. Чунки императорнинг ҳарбий ресурслари ана шу йирик ва майда феодалларнинг ўз зиммаларидаги вассаллик мажбуриятларини бажаришларига буткул боғлиқ еди.

Германияда крепостной ҳуқуқнинг заифлашиши муваққат ҳодиса бўлди. ХИВ асрнинг иккинчи ярмидан еътиборан феодаллар реакцияси майдонга кела бошлаб, у помещикларнинг баршчинани қайтадан тиклаш ҳамда ҳар қандай натурал ва пул йиғимларини кучайтириш йўлидаги урунишларда ифодаланди. Айни вақтда феодаллар жамоа ерлари (алменда)ни босиб олавердилар ва шу тарзда деҳқон хўжалиги ресурсларига қаттиқ путур етказдилар.

Елба дарёсининг шарқ томонидаги колонизация қилинган славян ерларида истиқомат қилувчи немис деҳқонларининг аҳволи анча қулай еди. Деҳқон - колонистларнинг катта чек ерларига ега бўлиши ва маҳаллий ҳудудий князларга белгилаб қўйилган тўловларнигина тўлаши Елба дарёсининг бу томонидаги деҳқонларга иқтисодий мустақилликни ва шахсий еркинликни узоқ вақтгача сақлаб қолиш имкониятини берди. Бироқ деҳқонлар билан бир қаторда уларнинг қўшниси - помещик (ритсар ёки дворянлик унвонини олган шултс⁴⁰) яшар ва хўжалик билан шуғулланарди. Шултс қишлоққа аста-секин ўз таъсирини кучайтира борди.

Помещиклар деҳқонлардан солиқлар ундириш ҳуқуқини князлардан сотиб олардилар, кам қувват деҳқонларнинг хўжалик (рўзгор) қийинчиликларидан фойдаланар ва турли йўллар билан ўз ер-мулкларини кўпайтирардилар. Дастлабки пайтда 4-6 деҳқон гуфига тенг келадиган ритсарлик чек ери XV асрга келганда ўрта ҳисобда 20 гуфгача еди. Шу тариқа Елба дарёсининг бу томонида ҳам крепостной ҳуқуқнинг авж олиши учун шарт-шароит яратилди.

Германияда табақа-вакиллик монархияси даврида жойларда князларнинг маъқеи жуда ошиб кетди ва улар императордан деярли

⁴⁰ **Shults** – Elba daryosining bu tomonida mayda sud huquqlariga ega bo'lgan qishloq oqsoqoli bo'lib, ko'rsatgan xizmati badaliga odatda ikki va uch hissa ortiq chek yer olardi.

мустақил бўлиб қолдилар. Ўрта ҳол дворянлар камайиб кетди. Уларнинг бир қисми князлар-нинг мавқеигача кўтарилди, бир қисми хонавайрон бўлди, бошқа бир қисми князларга ёки императорга феодал қарамликка тушиб қолди.

Ўқ отиш қуролининг пайдо бўлиши ва ҳарбий ишларнинг такомиллашиб бориши натижасида ритсарлар (чавандозлар)нинг илгариги аҳамияти йўқолди. Феодаллар табақасининг ўзгалар учун бекиқлигига чек қўйилди.

Руҳонийлар ҳолатида ҳам катта ўзгаришлар рўй берган. Шаҳар аҳолиси анча табақалашиб кетди. Дехқонларнинг аҳволи жуда ёмонлашди.

Феодализмнинг ривожланиши жамиятнинг табақа-синфий тузилишида ўзгаришлар ясади. Юқори табақалар - аристократлар ва қуйида турувчи дворянлар ўртасида жуда катта фарқ мавжуд еди. Кам сонли дунёвий ва руҳоний феодаллар - курфюрстлар жамиятнинг юқори табақасини ташкил етиб, ўз қўлида жуда катта ер-мулкларни ва бойликларни ушлаб турарди. Ўрта ҳол дворянлар деярли йўқолиб кетганди. ХИВ асрдан бошлаб қуйи дворян-ларнинг асосий қисмини министрлар ташкил етган. Улар ҳукмдорларнинг хиз-матчилари сифатида ритсарликка кириш ҳуқуқига ега едилар. Шу тариқа улар еркин бўлиб қолар ва дворянлик унвонини олардилар. Бу жараён ритсарлик-нинг ривожланишига мос келган. Бу вақтда фақат дворянлардан келиб чиқ-қан шахслар ритсар бўлиши мумкин деган қараш батамом расмийлашди. Кейинчалик, капиталистик муносабатларнинг ривожланиши билан ритсарлар ўз аҳамиятини йўқотган, кўпгина ритсарлар хонавайрон бўлган.

Бу даврда немис шаҳарлари уч турга: 1) илгари бевосита қиролнинг вассаллари бўлган империя шаҳарлари; 2) солиқлар тўламайдиган ва тўла ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқига ега бўлган шаҳарлар; 3) князликлардаги ва статуси князлар томонидан белгиланадиган шаҳарларга бўлинган. Шаҳарларнинг аҳолиси ўз ижтимоий таркиби бўйича бир хил емасди. Шаҳар аҳолисининг юқори қатламлари - патритсиатни савдогарлар ва ер егалари таш-кил етган. Улардан кейинги поҒонада ҳунармандлар турган. Енг қуйи звонада еса плебейлар оммаси: шогирдлар, мардикорлар, ёлланиб ишлайдиган кишилар бўлган.

Қишлоқ хўжалигига товар-пул муносабатларининг кириб келиши нати-жасида Германиянинг ижтимоий тузумида муҳим ўзгаришлар рўй берди. Бу аввало, дехқонларнинг крепостной

қарамлиги кучсизланганлигида ўз ифодасини топди. Кўпгина деҳқонлар шахсий қарамликдан озод бўла бошлади. Анча бойиган деҳқонлар феодаллардан йирик ерларни ижарачига олиш ва бунинг учун ижара ҳақини тўлаш имкониятига ега бўлишган еди. Ижрачилар бундай ерларнинг бир қисмини ўзларида хусусий хўжалик юритиш учун қолдирган бўлсалар, бошқа қисмини камбағал деҳқонларга ижарага берганлар. Йирик ижарачилар вақт ўтиши билан майда помешчиклар бўлиб қолишди. Шулар билан бир қаторда деҳқонларнинг бир қисми еркин емас еди. Улар ер бўйича қарам ва шахсий қарам деҳқонларга бўлинганди. Ер бўйича қарам деҳқонлар ерга бириктириб қўйилган бўлиб, ердан фойдаланганликлари учун қатъий ўрнатиб қўйилган турли мажбуриятларни ўтаб туришарди. Шахсий қарам деҳқонлар зиммасидаги мажбуриятларнинг миқдори еса аниқ ўрнатиб қўйилмаган еди. Бу хўжайинларининг ўзбошимчалиги ва «иштаҳаси»га боғлиқ еди.

Davlat tuzumi

XIII-XV асрларда Германиянинг сиёсий тузуми Франция ва Англияникидан фарқли ўларок, тарқоқлиги ва император ҳокимиятининг заифлиги билан характерланади. Бу вақтда Германия сиёсий жиҳатдан тарқоқ бўлиб, кўпгина мустақил феодал князликларга бўлиниб кетган еди.

Штауфенлар ҳалокатидан кейин (1268 йилда франсузлар бу сулоланинг сўнгги вакили Конрадинни асирга олиб, унинг бошини танасидан жудо қилган едилар) Германиядаги императорлик ҳокимияти тамомила орқага кетди. Узоқ фурсат давомида (1254-1273 йилларда) Германияда ҳақиқатда бутун-лай император бўлмади. Германияда марказий ҳокимиятнинг бўлмаслиги мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланишини буткул тўхтатиб қўйди. Феодалларнинг урушлари мамлакатни хароб қилди.

Шу тариқа бу даврда князларнинг ҳокимияти кучайиб, император ҳокимияти заифлашиб кетди. Мамлакатда сиёсий тарқоқлик келиб чиқди.

XIII аср охирларида Германия амалда еттита енг йирик князлар: учта руҳоний княз - Майнц, Кёльн ва Трир архиепископлари ва тўртта дунёвий княз - Богемия қироли (Чехия қироли), Рейн пфалтсграфи, Саксония герсоги ва Бранденбург маркграфи томонидан идора қилинарди. Улар «Шваб зертсалоси»да айтилганидек, курфюрстлар (сайловчилар) деб аталиб, императорни сайлаб қўярдилар. Курфюрстлар императорни сайлаш ҳуқуқигагина емас, балки уни тахтдан ағдариб ташлаш ҳуқуқига ҳам ега едилар.

Бу, кейинчалик, **1356 йилги «Олтин булла»**да ҳам янада мустақамланди. «Олтин булла» курфюрстларни ўз князлик мулкларида тамомила суверен ҳокимлик ҳуқуқларига егадирлар, деб тан олган еди.

Курфюрстлар, тез орада империя тож-тахтини тассарруф қилиш ҳуқуқ-ларидан батамом фойдаландилар. Карл IV нинг ўғли император Ватслав феодалларга қарши курашаётган шаҳарларга кўмак беришга ҳаракат қилганлиги учун князлар 1450 йилда уни тахтдан ағдардилар⁴¹. Бу сулоланинг иккинчи императори, яъни Карл IV нинг бошқа ўғли - Сигзмунд (1410-1437 йиллар) курфюрстлар кўлида енди итоатгўй қурол бўлиб қолди.

«Олтин булла»да курфюрстларнинг сони, таркиби ўрнатилиб, ҳар йили курфюрстлар съезди чақирилиши кўрсатилган. Унга юқоридаги еттита курфюрстлар кирган. Курфюрстлар ўз мол-мулкларини, тоғ-кон бойликларига егалик қилиш каби ҳуқуқларини ўзларида сақлаб қолдилар. Курфюрстларга кенг судлов ҳуқуқи ҳам берилиб, улар умумимперия судида қатнашганлар ҳамда дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланганлар. Курфюрстлар аста-секин императорни сайлашда унинг олдига махсус шартлар қўя бошлаганлар. Бу шартлар XVII асрдан бошлаб «сайлов капитулятсияси»⁴² деган ном олган. Бунда император курфюрстларнинг шартига кўниб, уларнинг талабларига жавоб берадиган бўлди.

Бу даврда императордан ташқари яна иккита империя муассасаси - **рейхстаг** ва **империя суди** мавжуд еди.

Вақти-вақти билан йиғилиб турадиган император рейхстагларида ҳам курфюрстлар катта рол ўйнар едилар. Герман шаҳарлари (империя шаҳарлари деб аталадиган шаҳарлар) ҳам ана шу империя тоифа вакилларининг съезд-ларида қатнашардилар. Аммо уларнинг иштироқи тўлиқ бўлмасди. Шаҳарлар вакилларининг қарамоғига одатда умумдавлат масалалари топширилмай, балки шаҳарларнинг ўзларига бевосита тааллуқли масалаларгина топширилди. Йирик феодал-князларга нисбатан майда ритсарларнинг рейхстаглардаги таъсири ҳам жуда оз еди. Майда дворянлар ва деҳқонлар рейхстагдаги ўзларининг махсус вакилларига ега емас едилар.

⁴¹ Imperatorlik taxtidan ag`darilgan Vatslav Chexiya qiroli bo`lib qolaverdi (1419 yilda vafot etdi).

⁴² **Капитулятсия** – lotincha capitulatio, capitulo-shartlashaman, kelishaman degan so`zdan olinib, taslim bo`lish, tiz cho`kish, tengsiz, bir tomonlama imtiyozli shartnoma, tan berish, ma`nolarini anglatadi.

Шу тариқа рейхстаг ХИВ асрдан доимий тузиладиган орган бўлиб қолди. У империя сейми деб ҳам юритилган ва қуйидаги учта коллегия: курфюрстлар коллегияси; князлар, графлар ва озод ҳукмдорлар коллегияси; шаҳар вакиллари коллегиясидан иборат бўлган. Бу коллегиялар одатда алоҳида-алоҳида йиғилишарди. Фақат тантанали ва фавқулодда ҳолларда бирга-ликда мажлислар ўтказишган (XVII асрдан бошлаб коллегия империя табақалари ёки чинлари деган ном олган еди).

Рейхстаг одатда император томонидан бир йилда икки марта, баъзан еса бир неча йилда бир марта чақириларди. Шунини айтиб ўтиш лозимки, XII асрнинг бошиданок курфюрстлар коллегияси рейхстагни ўз вақтида (ҳар олти ойда) чақирилишини кузатиб туриш ҳуқуқини қўлга киритиб олган еди. Масалалар куриялар бўйича алоҳида-алоҳида муҳокама қилиниб, сўнгра барча курияларнинг умумий йиғилишида охириги қарор чиқариларди.

Рейхстагнинг компетенцияси анча кенг бўлган. У князлар ўртасида тинчлик ўрнатиш, умумимперия қуроли кучларини ташкил етиш, уруш ва тинчлик, бошқа давлатлар билан алоқалар ўрнатиш, умумимперия солиқ ва мажбуриятларини белгилаш, империя ва князликлар доирасида ҳудудий ўзгартишлар қилиш, империя ҳудудини ўзгартириш ва бошқа шу каби масалаларни ҳал қилган. Рейхстаг қарорлари империя таркибига кирувчи ўлкаларнинг идоралари томонидан ижрога киритилган. Шу сабабли рейхстаг қарорларининг бажарилиши етарлича қаттиқ бўлмаган. Рейхстаг мажлислари орасидаги даврда император ўз кенгаши аъзолари иштирокида фармонлар чиқариши мумкин еди, лекин улар рейхстаг томонидан тасдиқлангандан сўнг кучга киритиларди.

Император ҳокимияти жуда кучсиз еди. Император доимий умум-империя маблағ ва воситаларига ега емасди. Унда ҳеч қандай реал ҳоки-мият: на умумимперия қўшини, на умумимперия солиқлари, на марка-зий суд ва маъмурий аппарат бор еди. Илк феодал қиролликларда бўлганидек, император ўзига тенг бошқа йирик феодаллар ўртасида аввалгича биринчи феодал, қиролни сайлаш ва йиқитиш ҳуқуқига ега бўлган князлар конфедератсиясининг бошлиғи бўлиб қолаверди.

Мамлакат ичида бўлиб турадиган доимий низо ва Ғалаёнлар князлар ва империя шаҳарларини император Максимилиан даврида (1493-1519 йиллар) Германияда император ҳокимиятини мустаҳкамлаш чора-ларини кўришга мажбур етди. Хусусан,

Максимилиан бутун Германия устидан марказий ҳокимиятни кучайтирмоқчи бўлди. У Германияда ҳам марказий муассасалар тузиб, ҳамма табақаларни, шу жумладан йирик феодалларни ҳам бу муассасалар ҳокимияти остига олишга уринди.

1495 йилда Вормусда чақирилган рейхстагда учта муҳим қарорлар қабул қилинган еди. Уларга биноан ерликлар ўртасида абадий тинчлик ўрна-тилган, яъни хусусий урушлар ман етилган; армия ва маъмуриятни ушлаб туриш мақсадида империя еҳтиёжлари учун солиқ жорий қилинган (бу импе-рия пфенниги деб аталарди); рейхскамергерихт - империя суди таъсис етилган. Лекин бу қарорлар ўз мақсадига ериша олмаган. Императорнинг доимий солиқ («империя пули») жорий қилиш ва империянинг доимий армиясини тузиш йўлидаги уринишлари натижа бермади. 1495 йилда тўпланган рейхстаг умумимперия судини тузиш лозим деб топди. Бу суд таркибида князлар кўпчилиқни ташкил қилиши керак еди. Князлар ҳарбий ишлар соҳасидаги ислоҳотни ҳам шундай ўтказмоқчи бўлдиларки, мўлжалланган доимий умумимперия кўшини ислоҳот натижасида княз-ларга тобе бўлиб қолиши керак еди. Пул етишмаслигидан Максимилиан Италияда ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юбора олмади, шу туфайли франсузларнинг XV асрнинг 90-йиллари охиридаги ҳарбий юришлари муваффақиятли бўлиб чиқди.

Император Максимилиан II нинг набираси Карл V (1519-1555 йиллар) ҳам, гарчанд айни вақтда бир йўла бир неча мамлакат (Испания, Германия, Италия, Нидерландия ва бошқаларнинг) қироли бўлса ҳам, император ҳокимиятини кучайтира олмаган. Чунки бундай шароитда Германияда марказлашган сиёсий ҳокимият ўрнатиш қийин еди. Карл V кўпроқ жаҳон давлати тузиш режаси ҳамда Франция қироли Франсиск I га қарши курашиш масаласи билан банд бўлганлиги туфайли Германиянинг ички ишларига кўп еътибор беролмас еди, шунинг учун у империя ҳокимиятининг обрўсини мустаҳкамлай олмади, аксинча, император-лигининг сўнгги йилларида ўз обрўсини анча пасайтириб қўйди.

Хуллас, бу даврда Германияда рейхстаг ва рейхскамергерихт (империя суди) каби умумимперия органларининг мавжудлиги империя-нинг бирлигини таъминлай олмади. Империянинг доимий армияси йўқ еди.

Маълумки, Германия кўп давлатлардан (князликлардан) иборат еди. Ҳар бир алоҳида давлатда ҳам бир қанча табақалар (диндорлар, ритсарлар ва шаҳарликлар) ҳамда табақа-вакиллик органлари -

лантаглар вужудга келган еди. Лантаглар князликларда князларнинг ҳокимиятини бироз чеклаб турган. Баъзи князликларда мазкур табақалар мажлисларига (лантагларга) еркин деҳқонларнинг вакиллари ҳам кирар еди. Лантагларда одатда табақалар учта палатани ташкил етганлар, лекин баъзи ерларда палаталар иккита бўлган - рухонийлар ва дворянлар биргаликда мажлислар ўтказишган. Вакиллар ўз сайловчиларидан мажбурий мандатлар характерига ега бўлган йўл-йўриқлар (инструксиялар) олишарди. Агар вакиллар бундай инструксиялардан у ёки бу масалани ҳал етиш учун кўрсатмалар топа олмасалар, у ҳолда яна ўз сайловчиларига тегишлича кўрсатмалар олиш учун мурожаат қилардилар.

Лантагларнинг компетенцияси турли даврларда турлича бўлган. Лан-таг князликда махсус судларнинг ташкил етилгунига қадар олий суд ҳисоб-ланган. Кейинроқ, махсус судлар тузилганидан сўнг лантагларнинг юрис-дикцияси ушбу судларнинг ихтиёрига ўтган ва лантаглар қатор князликлар-да бундай судларга нисбатан апелляциясион инстанция бўлиб қолган. Лан-таг, шунингдек, судларнинг компетенциясига кирмайдиган масалаларни (масалан, сиёсий масалаларни) ҳам ҳал қилган. Лантаглар князликлар кенгашлари таркибини тузишга ва юқори чиновникларни тайинлашга таъсир кўрсатиб, давлатни бошқариш ишларига ҳам аралашганлар.

Лантагларнинг компетенциясига ҳукмрон сулолаларда узилиш бўлиб қолган ҳолларда давлат бошлиғини сайлаш, ташқи сиёсат соҳасида баъзи функцияларни амалга ошириш (масалан, қатор герман князликларида уруш ёшон қилиш учун лантагларнинг розилиги талаб қилинарди), баъзи диний ишлар, политсиячилик вазифалари (танга-чақа пуллар чиқаришининг сифатлилигини кузатиб туриш, ўрмонларни қўриқлаш ва ҳ.к.), ҳарбий ишлар кирган. Солиқ-ларни овоз бериб тасдиқлаш лантагларнинг енг муҳим ҳуқуқи бўлган. Давлат еҳтиёжларининг ўсиши ва князлар доменларининг камайиши даражасига қараб князларнинг лантагларга тобора тез-тез субсидия⁴³ сўраб мурожаат қилишларига тўғри келган. Лантаг қўшинни ушлаб туриш учун пул маблағлари ажратарди. Бу унга армияни бошқаришда, қалъалар қуришда ва бошқаларда иштирок етишига имконият яратарди.

Шундай қилиб, лантаглар маълум даражада князларнинг ҳокимиятини чеклаб турган ва ўз моҳияти бўйича рейхстагга қараганда кўпроқ та-бақа-вакиллик органи бўлган. Демак,

⁴³ **Subsidiya** – yordamga beriladigan pul, mablag` ; pul bilan beriladigan yordam; pul bilan ta'minlash.

Германияда табақа-вакиллик монархияси бутун империя миқёсида эмас, алоҳида князликлар доирасида ривожланган.

Германияда **шаҳарлар** катта рол ўйнаган. Шаҳарни бошқариш унинг ҳуқуқий ҳолати билан белгиланган. Империя шаҳарлари анча катта мустақилликдан фойдаланганлар. Еркин шаҳарлар империя шаҳарларига яқин ҳуқуқий ҳолатга ега еди. Князликларнинг шаҳарлари кам ҳуқуқлардан фойдаланган. XIII-XIV асрларда бир қанча шаҳарлар сиёсий еркинликларни қўлга киритган ва ўзини ўзи бошқарадиган бўлган. Шаҳарларда қонун чиқариш ҳокимияти шаҳар хўжалигининг алоҳида тармоқлари бўйича комиссиялардан иборат таркибдаги кенгаш томонидан амалга оширилди. Ижроия ҳокимият бир ёки бир неча бургомистрлар бошчилигидаги магистратга тегишли еди. Кенгаш аъзолари ва бургомистрлар хизматлари евазига давлатдан (бюджетдан) маош олмасдилар. Дастлаб бутун шаҳар бошқаруви патрициат⁴⁴ қўлида тўпланган. XIV асрда бир қанча шаҳарларда патрициаларга қарши хунармандларнинг чиқишлари («сех инкилоблари») бўлиб ўтган. Баъзи шаҳарларнинг Голиб чиққан хунармандлари шаҳар тузумида у ёки бу ўзгаришни амалга оширишга еришганлар. Хунармандлар шаҳар кенгашлари таркибига кирганлар ёки илгариги кенгашнинг таркибида махсус коллегия тузганлар. Баъзи шаҳарларда шаҳар қурилиши асосига сех тузуми қўйилган.

XIV асрнинг иккинчи ярмида шаҳарларнинг майда ритсарлар ва князлар томонидан сиқиб қўйилишига қарши курашиш заруриятдан шаҳарларнинг иттифоқлари вужудга кела бошлаган.

Sud tuzilishi Франклар империясининг емирилиши ва феодализмнинг ривожланиши ер егаларининг поместеларида **феодал судлар**нинг тузилишига олиб келди. Дастлаб ер егаси фақат ўз крепостной деҳқони устидан суд қилиш ҳуқуқига ега еди. Бироқ кейинчалик унинг юрисдикцияси ўз ерида яшовчи барча аҳолига тарқатилган. Феодал судлар XVII асрга қадар ташкил топган.

Феодал судлар билан бир қаторда **черков судлари** ҳам мавжуд еди. Бундай судларнинг юрисдикцияси маълум доирадаги кишиларга (рухонийлар ва баъзи даражадаги дунёвий кишиларга) ҳамда маълум

⁴⁴ **Patriciat** – oʻrta asrlarda german imperiyasi erkin shaharlarida badavlat byurgerlar aristokratiyasiga mansub boʻlgan, shahar boshqarmasida ustunlik rolini oʻynovchi kishilar, aslzodalar, oqsuyaklar, zodagonlar.

даражадаги ишларга (никоҳлар, диний васиятлар ва бошқалар ҳақидаги ишларга) тадбиқ қилинган.

Учинчи хил кўринишдаги судларни **шаҳар судлари** ташкил етган. Шаҳар судларининг тузилиши алоҳида шаҳарларда турлича бўлган. Баъзи шаҳарларда суд судьялар ва маслаҳатчи-шеффеңлар томонидан, бошқа шаҳарларда еса шаҳар кенгашлари томонидан амалга оширилган. Кўпчи-лик шаҳарларда судьяларни шаҳар жамоаси сайларди.

Князлик ҳокимиятининг мустаҳкамланиши билан князликда **олий суд** ташкил етилган. Округ бошқарувчилари -атаманлар ҳам суд функция-ларига ега бўлишган. Бундан ташқари, округларда турли-туман компетенцияларга ега бўлган **қуйи судлар** ҳам мавжуд еди.

Вестфалияда **фемлар суди** деб номланадиган махсус судловлилик кенг тарқалган еди. Бу ерда еркин аҳолининг кенг қатламлари сақланиб қолган бўлиб, оқибатда суд ишлари «еркин графлар» ва «еркин шеффеңлар» томонидан амалга оширилди. Улар бундай ваколатни феодал князлардан емас, бевосита императордан олар едилар.

Суд ишлари асосан очик мажлисларда ўтказилган. Лекин махсус ҳолларда унинг мажлислари ёпиқ бўлган. Баъзи суд ишлари бўйича тергов ҳаракатлари ҳам олиб борилар еди. Ҳукм одатда айбланувчини судга ча-қирмай чиқариларди. Фемлар судларида кўпинча ўлим жазоси тайинланарди. Ҳукм суд аъзоларидан биттаси томонидан ижро етилган. Бундай судлар Вестфалия билан бирга бошқа герман давлатларида ҳам пайдо бўлган еди.

4. «Князлик абсолютизми» даврида (XVII-XVIII асрларда) Германия

Prussiy ХИВ ва XV асрларда немис саноати бир қанча муваффақиятларга еришди. Бу вақтда саноатда ҳали асосан сеҳ тузуми устунлик қиларди. Аммо кон саноатида анча чуқур шахталар ишга солиниши муносабати билан манфактура усули тобора кенгроқ ёйилиб борди. Тўқимачилик саноатида шаҳар атрофидаги ва қишлоқ жойларидаги сеҳлар билан бир қаторда корчалон капиталистча ишлайдиган хонаки «тарқоқ» мафактура тизими ривожланиб борди. Баъзи жойларда марказлашган мафактура ҳам учраб турарди. XV асрда ва XVII аср бошларида Германия халқаро савдо-сотик ишларида катта рол ўйнади. XVII аср бошларида

Германияда жуда катта банк-судхўрлик фирмалари бор еди; бу фирмаларнинг бир қисм маблағлари ишлаб чиқаришда (кўпроқ кон саноатида) банд бўлса, бир қисмини улар императорга ва катта князларга қарзга берардилар.

Умуман, XV асрнинг охири - XVII асрнинг биринчи ярми Германиянинг иқтисодий юксалиш даври бўлди. Бироқ, бу ердаги иқтисодий юксалиш Англия ва Францияга қараганда бошқачароқ бўлган. Германиянинг биронта ҳам шаҳари, масалан, Англиядаги Лондонга ўхшаб, мамлакатнинг хўжалик марказига айланмади. Германия иқтисодий жиҳатдан жуда нотекис тараққий қилмоқда еди. Жуда яхши тараққий қилган вилоятлар ва округлар билан бир қаторда мамлакатнинг марказида майда товар сеҳ тузуми ҳукм суларди. Бу ерда жуда тор доирада савдо олиб борадиган, чет ел савдосида иштирок етиш у ёқда турсин, ҳатто Германиянинг бошқа раёнлари билан мол айирбошладан мутлақо четда турган қолоқ вилоятлар ҳам бор еди. Бу вақтда Англия ва Францияда савдо ва саноатнинг ривожланиши мамлакатнинг марказлашувига олиб келди. Германияда еса бу жараён алоҳида князлик доирасида юз берди ва сиёсий тарқоқликнинг янада мустаҳкамланишига сабаб бўлди. Германия абсолютизмнинг ўзига хос хусусияти ҳам ана шу билан тавсифланади. Германияда абсолютизм умумимперия миқёсида емас, XVII асрда ҳар бир герман давлатида ўрнатилган еди. Бу «князлик абсолютизми» деган ном олган.

Германияда абсолют монархиянинг келиб чиқишига XVII-XVIII асрларда бўлиб ўтган йирик воқеалар: кенг антикатоликчилик ҳаракати, 1524-1525 йиллардаги дехқонлар уруши ва 1618-1648 йиллардаги 30 йиллик уруш шарт-шароитлар яратган еди. XVII асрнинг иккинчи ярмидаги реформатсия⁴⁵ Германияни ҳар жиҳатдан ажратиб ташлаш билан бирга яна бир мазҳабга асос солди. Германия протестант (шимол) ва католик (жануб) қисмларга бўлиниб кетди.

Реформатсия қатор ижтимоий ҳаракатлар билан бирга кечди. Уларнинг ичида айниқса 1524-1525 йиллардаги дехқонлар уруши муҳим аҳамиятга ега бўлди. Бу уруш натижасида руҳонийлар ва дворянларнинг бир қисми ҳамда урушда қатнашган князлик шаҳарларининг аҳолиси хонавайрон бўлди, ўз имтиёзларидан маҳрум етилди ва князларга батамом қарамлик-ка тушди. Қўзғолончилар олдида объектив равишда иккита вазифа: феодал эксплуатацияни

⁴⁵ **Reformatsiya** – XVI асрда G`arbiy Yevropada katolik cherkovi va papa hokimiyatiga qarshi olib borgan diniy shakldagi ijtimoiy siyosiy harakat.

тугатиш ва мамлакатни сиёсий бирлаштириш вазифалари турарди. Бу вазифаларнинг ижобий ҳал етилиши Германиянинг буржуа йўлидан ривожланишига ёрдам бериши мумкин еди. Шунинг учун бунда немис бюргерларининг мавқеи ҳал қилувчи аҳамият касб етди. Лекин бюргерлар антифеодал урушга раҳбарлик қилишга қодир емас еди. Деҳқонларнинг уруши фақат князлар учун фойда келтирди. Шаҳарларнинг кучсизланиши, деҳқон-лар уруши давомида дворянларнинг камайиб кетиши ва бир қисмини княз-лар ҳокимиятидан мадад ишташга мажбур бўлиши ҳисобига князлик ҳокимияти кучайиб кетди. Князлар янги протестант руҳонийларни ҳам ўзларига бўйсундирдилар.

Диний шиорлар билан олиб борилган 1618-1648 йиллардаги ўттиз йиллик уруш бир қатор сиёсий вазифаларни ҳал қилди. Шимолий герман князлари император ҳокимиятининг кучайишига ва ягона миллий давлат барпо қилишга қарши курашганлар. Бу курашда князларнинг қўли баланд келган, уларнинг ҳокимияти янада кучайган. Улар император ҳокимияти-дан деярли мустақил бўлиб қолганлар. Вестфалия сулҳида Германиядаги князларнинг олий ҳуқуқлари тан олинди. Улар нафақат ўзаро, шунингдек, бошқа хорижий давлатлар билан ҳам иттифоқлар ва шартномалар тузиш ҳуқуқларига ега бўлдилар. Вестфалия сулҳи Германия давлат тузумидаги партикуляризмнинг тўла тантана қилишига олиб келди. Князликлар ичида князларнинг ҳокимияти кучайишда давом етди.

Шуниси характерлики, Германияда абсолютизм Англия ва Франция-дагидан фарқ қилиб, сиёсий тарқоқликни мустаҳкамлади. Шу тариқа Германияда абсолютизмнинг прогрессив роли - ижобий даври бўлмади. Князлик абсолютизми мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий тарқоқлигини мустаҳкамлади.

XVII-XVIII асрларда Германия империясининг давлат тузуми деярли ўзгаришсиз сақланиб қолди. Император лавозими бор-йўғи фахрий унвон бўлиб қолган еди. Князлар ҳарбий мажбуриятлардан озод бўлиб, императорга ҳеч қандай ўлпонлар тўламас едилар.

Вестфалия сулҳидан кейин рейхстаг деярли ҳеч қандай аҳамиятга ега бўлмай қолди. Империя суди жуда кучсиз бўлиб қолди. Князлар унинг юрисдикциясидан чиққан еди. Герман князлари ўз ерларида империядан мутлақо мустақил бўлиб қолдилар. Диндорлар ҳам князлар ҳокимияти остига тушиб қолдилар. Лантаглар деярли чақирилмай қўйди.

Шундай қилиб, XVII асрда герман князликларида абсолютизм ўрнатилган ва у ўзининг қатор хусусиятлари билан бошқа Ғарбий Европа давлатлари, жумладан, Англия ва Франциядаги абсолют монархиялардан фарқ қилган. Биринчидан, Германияда абсолютизм табақа-вакиллик монархияси сингари бутун империя миқёсида эмас, алоҳида князликлар доирасида вужудга келди. Иккинчидан, Германиядаги князлик абсолютизми феодал реакциянинг тўла тантана қилиши, унинг буржуа ҳаракати устидан Ғалабаси ва кучсиз немис буржуазиясининг князлар томонидан бўйсундирилиши ифодаси бўлди. Бу вақтда бошқа мамлакатларда абсолютизмнинг ўрнатилиши дворянлар ва буржуазиянинг кучлари вақтинча баробар бўлиб туриши натижаси бўлган еди.

Кўпдан-кўп герман давлатлари орасида улардан иккита енг йириги - Пруссия ва Австрия XVII-XVIII асрлардаёқ Европа тарихида анча катта рол ўйнади.

XVIII асрга келганда герман давлатлари орасида енг кучайгани Бранденбург маркграфлиги еди. У 1701 йилда Пруссия қиролигига айланди. Шу йили Бранденбург курфюристи Фридрих III (1688-1713 йиллар) империянинг халқаро муносабатлардаги қийинчиликларидан фойдаланиб, Испания мероси учун олиб борилган урушда ўзининг иштирок этиши евазига дастлабки шартлардан бири сифатида Пруссия қироли унвонини олган еди. Бранденбург - Пруссия давлати славян ерларини босиб олиш йўли билан ҳамда бошқа немис князликлари ҳисобига ўсиб борди, унинг сиёсий соҳадаги ютуқлари еса император ҳокимиятининг заифлашуви билан бевосита боғланган еди.

Пруссия монархияси XVIII асрда батамом прусс юнкерларининг ҳарбий-политсия давлатига, дворян-крепостникларнинг, прусс юнкерлари-нинг синфий манфаатларига хизмат қиладиган монархия - ҳарбий деспотияга айланди. Айнан шу вақтдан бошлаб «юнкерлар» деган сўз феодал-крепостниклик тузумида буржуазия талабларига ён бериш томон ислохотлар ўтказиш йўлидаги ҳар қандай уринишларга қарши ўзининг феодал ҳуқуқлари ва имтиёзларига маҳкам ёпишиб олган енг реакцион дворянлар деган тушунчанинг синоними бўлиб қолган еди.

Пруссия XVIII асрдан абсолют монархия шаклидаги давлатга айланди. Абсолют монархия кучли бошқарув аппаратини, кўп сонли бюрократия ва армияни вужудга келтирди. Пруссияда бошқарувнинг политсия-миршаблик тизими жорий қилинди. Бу ерда фуқароларнинг

ҳар қандай шахсий ҳуқуқлари тўла инкор етиларди. Прусс қироллари, айниқса, Фридрих II (1740-1786 йиллар) ўз давлат тузумини «маърифатли абсолютизм» ниқоби билан пардалашга ҳаракат қилди.

Пруссия монархиясининг ички сиёсати деярли армия тўғрисида Ғамхўрлик қилишдангина иборат бўлди. Бюрократик идора аппарати шу армиянинг зарур бир қўшимчаси бўлиб, бу аппарат фаолияти тўғри йўл-га қўйилмаса, солиқларнинг мунтазам суратда келиб тушишини таъминлаб бўлмас еди. Немис тарихчиларидан бирининг берган баҳосига қараганда, Пруссия амалдорлари аксизлар ундириш, яъни шаҳарликлардан ҳарбий солиқ йиғиш жараёнида ўсиб етишди. Бюрократик аппаратни ақлли ва итоатгўй ижрочилар билан тўлдириш вақтида Фридрих-Вилгелм II индигенат деб аталган қоида билан, яъни маҳаллий дворянларнинг провинсиялардаги лавозимини егаллашга бўлган фавқулодда ҳуқуқи билан ҳисоблашиб ўтирмади. Аксин-ча, бунга қарама-қарши тизим қоида бўлиб қолди, яъни айрим провинсия-лардаги амалдорлар давлатнинг бошқа вилоятларидаги дворянлардан, баъзан еса бюргерлардан ҳам олинадиган бўлди. Саройда ва юқори идоралар тепасида одатда дворянлардан бўлган офитсерлар турар еди.

Пруссияда марказлаштирилган бошқарув ташкил етилган еди. Давлат тепасида қирол турарди. У империянинг курфюрислар коллегияси таркибига кирарди. Фридрих-Вилгелм, ҳатто «буюк курфюрис» деган ном олган еди, у кучли ҳарбий-бюрократик монархиянинг асосчиси ҳисобланди.

Қирол ҳузурида **Яширин кенгаш** мавжуд бўлиб, у давлат бошқарувининг олий органи еди. Бироқ, кейинчалик, Яширин кенгаш учта мустақил: ташқи ишлар, адлия ва ички ишлар департаментларига бўлиниб кетганидан сўнг олий давлат бошқарув органи бўлмай қолди. Марказий бошқарма 1723 йилдан бошлаб «молия, қўшин ва ер-мулклар олий бош бошқармаси» шаклида ташкил қилинган бўлиб, бевосита қиролга бўйсундирилган еди. Пруссияда ички ишлар департаменти ана шундай номланар еди. Унга алоҳида провинсиялардаги ҳарбий ишларни ва домен хўжалигини юритишни кузатиб турувчи ҳарбий ишлар ва домен палаталари бўйсундирилганди. Мамлакатдаги кенг тармоқли политсия аппарати ҳам ана шу департамент қарамоғида еди. Политсиянинг ўзбошимчалиги шунчалик даражада авж олган едики, қиролнинг буйруғи билан ҳатто Берлин кўчаларида аёлларни, агар уларнинг кўйлаги чет елдан келтирилган газламадан тикилган бўлса,

ечинтирардилар. Қиролнинг шахсан ўзи ҳар қандай фуқарони, агар у бекорчи, дайдиб юрган бўлса, калтак билан савалай берар еди. Фуқаролар фақат қирол омборхоналаридан кофе сотиб олишга (албатта анча юқори нархларда) мажбур етилганди. Ана шундай ишлар билан шуғулланувчи махсус амалдорлар мавжуд еди.

Армия ва чиновниклар қирол ҳокимиятининг таянчи ҳисобланарди. Прусс маъмурияти чиновниклари «немисча содиқлик» анъаналари руҳида тарбияланган едилар. Чиновникларнинг хизматга ўтиши мартабалар ҳақидаги жадвал билан тартибга солинарди. Хизмат мансабини суистеъмол қилиш, тартибга риоя етмаслик ва буйруқни бажармаслик қаттиқ жазоланарди. Чиновниклик аппарати аниқ, уюшқоқлик билан ҳаракат қиларди. Унинг бошқа немис давлатлари учун намунали ҳисоблангани ҳам бежиз емас еди.

Пруссияда **маҳаллий бошқарув** тўлиқ марказий ҳокимиятга бўйсундирилган еди, вилоятларда лантаглар сақланиб қолганди, лекин улар қирол чиновниклари - ландатлар назорати остига олинганди. Ландатлар - земство кенгашлари дворянлар йиғинларида тавсия қилинган номзодлар орасидан қирол томонидан тайинланадиган дворянлардан иборат таркибда еди.

Ландатларнинг аъзолари дворянларнинг мажлисларига раислик қилардилар. Ландатлар дворянлар комитетлари билан биргаликда ўз табақа ишларини юритардилар, яъни улар тоифавий муассаса бўлишган. Шу билан бирга лан-датлар зиммасига умумдавлат функциялари ҳам юклатилган еди: улар мар-казий ҳокимият органлари ҳисобланганлар ва солиқлар ундириш, политсияга бошчилик қилиш, рекрут йиғинларини уюштириш ишлари билан шуғул-ланганлар. Шаҳарларни бошқариш ишлари шаҳар кенгашлари (магистрат-лар)нинг аъзолари томонидан амалга оширилган. Ер егаларига вотчина политсияси ва суд ишларини юритиш, шунингдек, черков ва мактаблар устидан ҳомийлик қилиш ҳуқуқлари тегишли еди. Еркин деҳқонларнинг жамоаларида бошқарувни оқсоқоллар амалга оширарди. Оқсоқоллар баъзан қишлоқ аҳолисининг умумий йиғинида сайланган, кўпинча мулкый сенз асосида ёки мерос тариқасида ўз мансабини егаллаган.

Пруссияда **суд маҳкамасига** жуда кам еътибор берилди. Қиролнинг сўзларига қараганда, дворян арзандаларидан армияга ҳам, солиқлар йиғишга ҳам ярамайдиган «калтафаҳм малъунлар» шу маҳкамага юборилар еди. Фридрих-Вилгелм II нинг ўзи суд идораларида «билимдонлик ўрнига калтак» ишлатиш учун кўп

меҳнат сарф қилди, чунки бу тадбир помешчикларнинг крепостнойлар устидан ҳукмронлигини мустаҳкамлашга ёрдам берар еди.

Пруссия армияси ўша вақтда Европадаги енг кўп сонли ва интизомли еди. Фридрих II (1740-1786 йиллар) даврида Пруссия армияси (186 минг солдат) Европада биринчи ўринни олишга даъво қилди, бу армияни боқиш учун 13 миллион талер⁴⁶, яъни бутун давлат даромадларидан учдан икки қисми кетиб турди.

Кўнгилдагидек дворянлар давлатида, - деб таъкидлаган еди Фридрих II ўзининг «сиёсий васияти»да, - ҳукумат шундай сиёсий тузумни тутмо-Ғи керакки, унда ҳамма тадбирлар олдиндан яхши ўйланган бўлиши ҳамда молия, сиёсат ва ҳарбий иш ўша битта мақсадга - давлатни мус-таҳкамлаш ва унинг куч-қудратини оширишга қаратилган бўлиши лозим.

Avstriya XVIII асрда Ғарбий Европада Волтер, Руссо, Дидро, Монтеске ва бошқаларнинг асарларида асослаб берилган маърифатпарвар-файласуфлар ески ижтимоий ва давлат тузумларини синдириб ташлаш зарурлигини асослаб берган едилар. Маърифатпарварлик руҳи-даги адабиётлар таъсири остида қатор давлатларнинг ҳукмдорлари ўз ижтимоий ва давлат тузумларини қисман янгилаш мақсадларида баъзи ислоҳотлар ўтказдилар. Маърифатпарварлик Ғояларининг ёйилиши абсолютизм даврига тўҒри келган еди. Монархларнинг чекланмаган ҳокимияти билан маърифат-парвар-файласуфлар томонидан тавсия қилинган баъзи ислоҳотларни амалга оширишга интилишларининг қўшилиб кетиши «маърифатли абсолютизм» сиёсати номини олган еди. Австрия монархлари томонидан олиб борилган сиёсат ана шундай «маърифатли абсолютизм» сиёсатининг ёрқин намунаси бўлди.

Княз Вентсел Антон Каунитс 1753 йилдан бошлаб канслерлик лавозимида ишлаб, Австриянинг атоқли дипломати, деган ном билан шуҳрат қозонди ва «маърифатли абсолютизм» руҳида ўтказиладиган ислоҳотлар тарафдори бўлди.

Маърифатли абсолютизм деб аталмиш идора усули XVIII асрда Европадаги, айниқса Европанинг шарқидаги қоқ давлатлар учун хос бир нарса еди. Бу ном шундан келиб чиққан едики, бу монархияларнинг подшолари ўз ислоҳотчилик фаолиятида франсуз буржуа «маърифатчилари» томонидан илгари сурилган баъзи Ғоялардан фойдаланган едилар. Бироқ бу монархияларда мазкур

⁴⁶ Taler – eski nemis kumush tangasi.

Ғоялар хизмат қилган мақсадлар франсуз маъри-фатли мафкурасининг прогрессив томонларига мутлақо қарама-қарши еди. Ҳақиқатда феодал монархлар «маърифатчилар» мафкурасининг консерватив томонидангина мўътадил буржуазиянинг (деҳқон-плебейлар револутсия-сидан кўрқиб) «маърифатли» қиролларга ишонишидангина фойдаландилар. Шарқий Европадаги қолоқ давлатларда «маърифатчилик» мафкураси абсолют монархияни мустаҳкамлаш воситаси бўлиб хизмат қилди, хусусан келиб чиқиши жуда мураккаб ва ўзи кўп миллатли бўлган Австрия каби монархия ўлкалари ва вилоятларининг партикуляризмга асос бўлган маҳаллий, тоифавий ва корпоратив имтиёзларга қарши кураш воситаси бўлиб хизмат қилди.

Абсолют монархлар ўрта асрларда вужудга келган католиклар черкови каби муассасани ҳам давлатга бўйсундирди. Динни давлатнинг қуролига айлантиришга қаратилган бу интилишни абсолют монархлар «маърифатчилар»дан олинган диний скептисизм билан ва ҳатто динни тўғридан-тўғри мазах қилиш билан хаспўшлади. XVIII асрда ўтган юқори мартабали «еркин фикр юритувчилар» динни авом халқдаги нодонлик ва хурофотнинг намоён бўлиши деб билар еди. Аммо, улар маърифатчилик билан ҳар қанча «еркин фикр юритишлари»га қарамай, динга халқни итоатгўйликда сақлаш ишига наф етказадиган нарса сифатида қарар едилар.

Шу билан бир вақтда «маърифатли» монархлар капиталистик хўжалик ривожини рағбатлантириш, сеҳларнинг ўрта асрлардан қолган баъзи имтиёзларини бекор қилиш йўли билан буржуа оппозициясининг кучини қирқиб қўйган едилар. Ўз-ўзидан маълумки, улар бандай қилиш билан ўз даромадларини кўпайтиришга интилган едилар. Улар Австрияда савдо-сотик ишларининг ва мануфактуранинг ривожини рағбатлантирдилар, ҳатто баъзан деҳқонларни шахсий қарамликдан озод қилдилар (капиталистик саноат учун еркин ишчилар керак еди), мактаб ва университетлар очиб, ўзларини фан билан санъат ҳомийлари деб еълон қилдилар. Иккинчи томондан, «маърифатли абсолютизм» ислоҳотларининг ўтказилишига баъзан деҳқонлар ҳаракатининг юксалиб, даҳшат солиши сабаб бўлди.

Австрияда айниқса Иосиф II фаолияти «маърифатли абсолютизм»нинг яққол намунасидир.

Австрия кўп миллатли давлат еди. Бу ерда XVIII асрда кучайиб бораётган Пруссиядан фарқли ўлароқ, мураккаб вазият вужудга келганди. Бу асосан тож-тахт учун кураш билан боғлиқ бўлди. Карл VI ўлимидан сўнг тахтга ягона ворис Мария-Терезия еди. Лекин герман қонунларига биноан аёл киши тахт вориси бўлолмасди. Шу сабабли Мария-Терезия Австрия ҳукмдори бўлиб олгач, ўз ислохотларини аввало ҳарбий соҳага қаратди. Рекрут олиш усуллари кескин суратда ўзгарди, оқибатда армиядаги оддий аскарлар таркиби ҳам ўзгарди. Илгариги вақтларда кенг расм бўлган рекрут олиш тизими ўрнига ҳарбий округлар бўйича алоҳида («конскрипцион») рўйхатлар асосида қуйи даражали рекрутлар олиш жорий етилди. Дворянлар, руҳонийлар, амалдорлар, ҳатто бадавлат бюргерлар ҳам рекрутлик мажбуриятдан озод қилинди. Ҳарбий хизматнинг бутун оғирлиги камбағал деҳқонлар, мануфактура ишчилари, ҳунармандлар устига тушди. Рекрутларнинг аксар қисми, элементар ҳарбий таълим олганидан кейин ҳукуматга ортиқча ташвиш туғдирмасин деб, муддатсиз таътил берилиб, уйига жўнатилади еди; улар чақирилиши биланоқ ҳарбий қисмга етиб боришлари керак еди. «Муддатсиз таътилдагилар»нинг бутун умри ҳарбий хизматга чақирилиш хавфи остида ўтар еди.

Бу конскрипцион тизимдан ҳамма норози еди: ундан помешчиклар ҳам (улар хизматкорларидан айрилиб қолмоқда ва ҳовли-жойларига зўрлик билан аскарлар жойлаштирилиши натижасида мусибат тортмоқда еди), шаҳар магистратлари ҳам (армия тузиш ва унинг таъминоти учун қилинадиган харажатлар шу магистратлар устига тушаётган еди) норози еди.

Австрия ҳукумати, шу йўсинда Пруссияга қарши курашни давом еттиришга тайёргарлик кўраётиб, 1749 йилда армияни Пруссия армияси тахлитида қайта ташкил қилишга киришди; аскарлар сони кўпайтирилиб, аввал 108 мингга етказилди, 80-йилларда еса 278 мингга етказилди. Офитсерларни ишга тайинлашда уларнинг ижтимоий келиб чиқишига кам ётибор бериб, кўрсатган хизматига кўп ётибор бериладиган бўлди. Дворян ва бюргерлардан кўплаб генераллар етишиб чиқди. Офитсерлардан полк ишларига доимий кўз-қулоқ бўлиб туриш, рекрутлар билан кундалик машғулотлар ўтказиш ва ҳоказолар талаб қилинди. Офитсер кадрлар тайёрлаш учун ҳарбий академия ташкил етилди.

Деҳқонлар кўзғолонининг кучайиб боришидан чўчиган Австрия ҳукумати XVIII асрнинг бошларида бир неча фармон чиқариб, бу

фармонларда помещикларнинг деҳқонларга нисбатан қилиб келаётган бебошлигини чеклашга уринди, бироқ бу фармонлар қоздагина қолиб, мутлақо амалга ошмади. Лекин Етти йиллик урушдан кейин яна катта қўзғолонлар кўтарилди. Натижада 1771 йил 6 июлда ва 1775 йил 13 августда деҳқонлар томонидан ўталадиган баршчина ва тўланадиган оброкларнинг аниқ меъёрини белгиловчи фармонлар чиқарилди. Баршчина иш куни 10 соат бўлиши шarti билан ҳафтада уч кун ўталадиган бўлди, от-аравада юк ташиб бериш мажбурияти камайтирилди, помещикларнинг вотчина суди ҳамда уларнинг деҳқонларга қарашли ер-сувларига егалик қилиш ҳуқуқлари чеклаб қўйилди, императорнинг ер-мулкларидаги крепост-ной ҳуқуқ бекор қилинди.

Мария-Терезия чиқарган қонунлар қишлоқ хўжалигидаги мавжуд тартиблар негизини ўзгартирмади. Ерга егалик қилиш шаклларига, крепост-нойликка, бутун аграр муносабатлар тузумига ислохотлар оқибат-натижада унча дахл қилмади; деҳқонлар ерга бириктирилганича қолаверди, баршчи-на ҳамда деҳқонлар ўтайдиган бошқа кўпдан-кўп мажбуриятлар сақланиб қолди, ниҳоят, помещикларнинг мавқеи, уларнинг деҳқонларга ҳукмронлик қилиши дахлсиз қолди.

Мария-Терезиянинг ўғли Иосиф II Германия императори етиб сайлангач, деҳқонлар масаласини юмшатиш тадбирларини кўришда анча илгари кетди. 1781 йил 1 ноябрда Чехияда, Моравияда ва Австрия монархиясининг бошқа ўлкаларида крепостной тутқунликни йўқотиш тўғрисида машҳур ёрлиқ чиқарилди. Бу ёрлиқда деҳқонларнинг крепост-ной тутқунлиги бекор қилиниб, бу тутқунлик ўрнига енгил фуқаролик муноса-батлари ўрнатилди, бундай муносабатлар Австриянинг ўз ўлкаларининг бир қисмида қадимдан ҳукм суриб келар еди. Фуқаролар шундан кейин ҳам помещикларга итоат қилиши керак бўлса-да, лекин шахсий еркинликка чи-қдилар. Деҳқонлар энди ўз хоҳишича уйлана олар едилар, улар помещикларнинг ер-сувларини ўз ихтиёрлари билан ташлаб кетиш ҳуқуқига ега бўлиб, ўзлари хоҳлаган касб ва ҳунарни ўрганишлари мумкин еди.

Фуқаролар хўжайиннинг ҳовли ишини бажариш мажбуриятдан озод қилинган едилар. Бироқ деҳқонлар ўз чек ерлари учун ер егалари фойдасига баршчина ва бошқа мажбуриятларни ўташда давом етишлари лозим еди. Деҳқонларнинг участкалари учун «помещиклар билан фуқаро-ларнинг (деҳқонларнинг) ихтиёрий

келишуви» асосида ҳақ тўланадиган бўлди, шу сабабли деҳқонларнинг участкалари учун ҳақ олиш кенг ёйилади. 1783-1789 йилларда ҳукумат деҳқонлар ўтайдиган мажбурият-ларни бирлашган ер солиғи жорий қилиш ва янгидан ер рўйхати тузиш йўли билан тартибга солишга уринди.

Ҳамма мажбуриятлар пулга чақиб ундириладиган бўлди, кейин бу пул шундай бир ҳисоб билан олинар едики, ялпи даромаднинг 70 фоизи деҳқоннинг ўзида қолдирилиб, 12 фоизчаси давлат солиғи учун, қолган 18 фоизи еса ер егасига - помещикка тўланарди. Иосиф II қўшимча маҳсулотни, яъни ер рентасини бундай қайта тақсимлаш йўли билан давлат даромадини кўпайтирмоқчи ва ҳукмрон синфни аграр револутсия хавфидан сақлаб қолмоқчи бўлган еди. Шу тариқа, Иосиф II крепостной ҳуқуқни бекор қилди.

Австрия империяси сиёсий тараққиёт соҳасида Европадаги бошқа давлатлардан жуда ҳам орқада қолган еди. Габсбурглар қўл остидаги ўлкалар Иосиф II ислохотларига қадар хийла даражада вилоятлар ёки «ерлар» йиғиндисилигича қолиб кетмоқда еди.

Мамлакат ичида кўпдан-кўп бож чегаралари ва божхона бўлиши сиёсий тарқоқликни кучайтириб юборган еди, бу бож чегаралари ва божхоналар ички бозорнинг ташкил топишини жуда ҳам қийинлаштириб қўйган еди. Ўрта аср сеҳчилик тузуми, айрим вилоят, шаҳар ва тоифаларнинг имтиёзлари ҳам давлатнинг иқтисодий тараққиётига ва бирлашувига тўғри-ноқ бўлиб келмоқда еди. Шу сабабли давлат қишлоқ хўжалиги ва саноатни ривожлантириш чораларини кўрди, кўпдан-кўп ички савдо пошлиналари тугатилди, ташқаридан келтириладиган товарларга нисбатан пошлиналарнинг миқдори оширилди, янги саноат корхоналари 10 йил муддатга солиқлардан озод етилди.

Давлатни идора қилиш ишининг бир қадар бўш марказлаштирилиши катта ер магнатларидан иборат ҳукмрон тўдаларнинг манфаатларига мос тушар еди, бу магнатлар ўрта асрлардаги феодалларнинг сиёсий анъаналарини давом еттирар ва давлатни мудофаа қилиш манфаатлари ёки деҳқонларнинг қўзғолонларини бостириш зарурати талаб қилган вақтдан бошқа маҳалда қирол ҳокимиятининг ҳаддан ташқари кучайтирилишига қарши еди.

Табақа-вакиллик монархиясининг қолдиқлари асосан маҳаллий ваколатли муассасалар - лантагларда ёки сеймларда сақланиб келмоқда еди, бу муассасаларда тўртта тоифанинг («даражанинг»): 1)

католиклар черковининг прелотларидан иборат руҳонийларнинг; 2) «хўжайинлар», яъни оқсуяк феодал аристократиянинг; 3) «ритсарлар», яъни асосий феодаллар оммасининг ва 4) «қирол шаҳарлари», яъни давлат бошлиғига бевосита феодал қарам бўлган шаҳар жамоаларининг вакиллари бор еди. Бу шаҳарларга биринчи икки тоифа (руҳонийлар ва «хўжайинлар») намоёндалари қўл остидаги шаҳарлар ҳам кирар еди. Крепостной деҳқонлар юқорида кўрсатилган тоифалардан бирортасига ҳам кирмай, мутлақо ҳуқуқсиз бир аҳволда едилар. Қиролнинг шахсан еркин деҳқонлари бундан мустасно бўлиб, улар маҳаллий тўртинчи тоифа - шаҳарликлар таркибига кирар едилар. Вилоятларнинг бошлиқлари - ноиблар бўлиб, улар тоифалар томонидан маҳаллий ер егаларидан сайланар ва қирол томонидан тасдиқланар еди. Кўпинча бу ноиблар ҳақиқатда марказий ҳокимиятнинг маҳаллий вакили бўлишдан кўра, кўпроқ вилоят партикуляризмни умумдавлат муассасаларидан ҳимоя қилар едилар. Марказлаштириш кучая борган сари, айниқса XVIII асрда, улар марказий ҳокимиятга тобора кўпроқ тобе бўла бордилар.

Жуда катта харажатларга олиб келган ва деҳқонларга ҳаддан ташқари оғир солиқлар солинишига сабаб бўлган ҳарбий ислоҳот молия ишларининг тартибга солинишини талаб етар еди. Шу мақсад билан 1749 йилда ички ишларни ва молия ишларини идора етувчи марказий орган сифатида Дирек-тория ташкил қилинди. 1760-1761 йилларда юқори давлат муассасалари яна қайта ташкил етилди. Олтита аъзодан иборат Давлат кенгаши тузилди. Бу Кенгаш аъзолари «дин, тартиб ва кредитни ҳимоя қилишлари» керак еди. Бутун давлат идораси шу олтита аъзо қўлида еди. Бюрократик марказ-лаштиришни кучайтириш тадбирлари амалга оширилди.

Австрияда суд тизими тартибга солинмаган еди. Сон-саноксиз судлар (шаҳар суди ва земство суди, Вена шаҳар магистрати, гофмаршал суди) бўлиб, уларнинг иш доираси қатъий белгиланмаган еди; судда кўриладиган битта иш кўпинча бир суддан иккинчи судга юборилаверарди. Биргина шу нарса қатъий едики, у ҳам бўлса, судларнинг пастдан туриб то юқоригача тоифалигидир. Дворянларни дворянлар суд қилар еди, шаҳарликлар шаҳар магистратида суд қилинар еди; суд соҳасида фақат деҳқонгина ҳеч қандай ҳуқуққа ега бўлмай, уларни помещик ўз вотчина-политсиячилик ҳокимияти билан езар еди. Суд ишларини юритиш соҳасида Иосиф II маърифатчиларнинг талабларидан келиб чиқиб бир қатор қонунлар

тўпламларини тузди. Судда қийнаш тартиби бекор қилинди, ўлим жазосини қўллаш чекланди.

Мактабдаги таълимга дунёвий йўналиш берилди. Черков ислохотлари католик черков имтиёзларини чеклади, дин эркинлиги ҳақида едикт чиқарилди. Амалдорлар тўғри солиқларни қийинчилик билан аранг йиғиб олар еди, бир қанча ўлкаларда егри солиқлар хусусий кишиларга сотилар еди. Бу сотиш тизими давлат даромадларини камайтириб юбориш билан бир вақтда аҳолини хонавайрон қиларди.

5. Ўрта асрларда Германияда ҳуқуқнинг асосий белгилари

Huquq manbalariga umumiy tavsif

В асрдан XII асргача бўлган даврда шарқий франкларнинг архаик «халқ» ҳуқуқи қабилавий характерга ега еди ва унинг асосида қуйидаги қатор принциплар: урф-одатларнинг муқаддаслиги, қарин-дош-уруғларнинг умумий «диёнати» ва биргаликдаги жавобгарлиги, қонли қасос олиш (бу аста-секин пул жаримаси билан алмаштирилиб борган), «худо суди»ни қўллаш орқали коллектив одил судловнинг амалга оширилиши, яъни ордалиянинг қўлланиши, қасамхўрлик ва бошқа рамзий одатларнинг сақланиб қолиши каби принциплар ётарди.

Германияда қирол ҳокимиятининг вужудга келиши ва сўнгра унинг тамомила заифлашиб кетиши бу ерда бутун ўрта асрлар мобайнида ҳуқуқий партикуляризмнинг мавжуд бўлиб туришига шарт-шароит яратган еди. Расмий нуқтаи назардан Германияда XII-XIII асрлардан бошлаб, агар алоҳида масалалар бўйича император қонунларини ҳисобга олмаганда, «умумгерман ҳуқуқи» мавжуд бўлмаган, турли ҳудудий бирликлар ва шаҳарларнинг ҳуқуқи бўлган.

Бундан ташқари, Германиянинг ўрта асрлардаги ҳуқуқий тизими лен ҳуқуқи деб номланувчи олий феодал табақага тааллуқли ҳуқуқий нормалар комплексининг яққол ажратилиши билан тавсифланади. Агар Англия ва маълум даражада Франсияда XIII асрдан бошлаб вассалликленлик муносабатларини тартибга солувчи ҳуқуқ нормалари бошқа ҳуқуқ нормалари билан мустаҳкам алоқада ҳаракат қилган бўлса, Германияда еса ҳуқуқнинг земствога оид ҳуқуққа (ерлар, ҳудудлар ҳуқуқи) ва лен ҳуқуқига бўлиниши анъанавий бўлиб қолган еди. Германияда лен ҳуқуқи, земство ҳуқуқи, шаҳар ҳуқуқи, каноник ҳуқуқ айна пайтда бир хил муно-сабатларни (ерга оид,

мулкӣй, никоҳ-оила, мерос муносабатларини) турлича тартибга солган. Бунда ҳуқуқ субъектларининг қайси табақага ёки ҳудуд-га тааллуқлилигига қараларди. Бу кўпинча суд томонидан аниқланарди.

Умуман ўрта асрлар ҳуқуқида, хусусан герман ҳуқуқида суд тартиботига ўта содиқликни яққол кўриш мумкин еди. Суд ишларини юритиш чоғида инсон «ўз ҳуқуқини излаши» мумкин.

Германияда шундай умумий ҳуқуқий принциплар ва институтлар ишлаб чиқилган едики, келажакда улар Германиянинг «умумий ҳуқуқи» асосини ташкил етган. Бундай принциплар германларнинг одат ҳуқуқи универсал нормалари базасида ва XII-XIII асрлардаги герман императорларининг қонунчилик фаолиятида шаклланган еди. XII-XIII асрларда императорлар ва рейхстаг томонидан вақти-вақти билан чиқарилиб турган «тинчлик статутлари»да шахс мулкани ва ҳаётини қўриқлашга ва ўғриларни, ўт қўюв-чиларни, одам ўлдирувчиларни ва бошқа «тинчликни бузувчиларни» турли жазолар билан қўрқитишга қаратилган меъёрлар мавжуд еди. 1103 йилдан 1235 йилгача бўлган давр оралиғида ана шундай «тинчлик статутлари»дан 20 таси чиқарилган еди. Уларнинг орасида 1235 йилги Майнц статуту анча машҳур бўлган. Унда бутун Германия аҳолиси учун «ўрнатилган ҳуқуқ»нинг баъзи умумий принциплари еълон қилинган еди. Масалан, унга биноан Германияда судсиз жазолаш одати бекор қилиниб, мажбурий суд тартиби жорий қилинган еди.

Герман ҳуқуқининг ривожланишида одат ҳуқуқининг маҳаллий тизимлаштирилиши ҳам муҳим рол ўйнаган. Бунда империя қонунлари ва суд амалиёти қоидалари ҳам ҳисобга олинган, албатта. Буларга мисол тари-қасида «Саксон зертсалоси», «Шваб зертсалоси», «Франкон зертсалоси» ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Бу тўпламларнинг нормалари ва принциплари кўпинча ўз ҳуқуқий доирасидан анча четга чиқиб, ҳуқуқнинг бирхиллаштирилишига кўмаклашган.

1220 йилда шеффен Ейке фон Репгау «**Sakson zersalosi**» томонидан ёзилган ушбу қонунномада одат ҳуқуқининг анча кенг тарқалган нормалари ва Германиянинг шимо-лий-шарқий қисмида қўлланиб келган суд амалиёти ўз аксини топган. Қонуннома икки қисмга бўлинган. Биринчи қисм земский (умумдавлат) ҳуқуқида, иккинчи қисм еса лен ҳуқуқида бағишланган. Биринчи қисмда одат ҳуқуқи нормалари билан бир қаторда умумдавлат судларида «разил, қабиҳ, паст» еркин

кишиларга нисбатан қўлланиладиган император қонун-чилиги ҳам мустаҳкамланган. Лен ҳуқуқи⁴⁷ «олижаноб, аслзода» еркин кишилар ўртасидаги ленга оид вассаллик муносабатларининг тор доирасини тартибга солган. Қонунномада рим ҳуқуқига, шаҳар ёки савдо ҳуқуқига мутлақо мурожаат қилинмайди ва, шунингдек, унда ҳуқуқ ва бошқа ерликларнинг ҳуқуқи нормалари камдан-кам ҳолларда еслаб ўтилади. «Саксон зертсалоси»да фуқаролик, жиноят, протсессуал ва қисман давлат ҳуқуқи нормалари белгиланган.

Shahar huquqi «Саксон зертсалоси» кўпгина герман ўлкалари ва шаҳарларида тан олинган ва 1900 йилга қадар ўз кучини йўқотмаган.

Юқори даражадаги бир хиллик германларнинг шаҳар ҳуқуқида вужудга келган. Бу ерда ҳуқуқ бир қанча етук шаҳарларнинг ҳуқуқидан ўзлаш-тириб олинган еди. Масалан, Магдебург қонунлари 80 дан ортиқ шаҳарларда, Франкфурт қонунлари 49 та, Лубек қонунлари 43 та, Мюнхен қонунлари 13 та шаҳарларда амалда бўлган. Германияда шаҳар ҳуқуқининг икки асосий «Оиласи» - любек ҳуқуқи ва магдебург ҳуқуқи ташкил топган. Лубек ҳуқуқи Шимолий шаҳарларга ва Болтиқ бўйи минтақаларига, жумладан Новгород ва Таллинга тарқатилган ва Тамза иттифоқи доирасида ҳал қилувчи, белгиловчи аҳамиятга ега бўлган. Магдебург шаҳар ҳуқуқи анча кенг ҳудудларда - шарқий ўлкаларда, шунингдек, Шарқий Саксонияда, Бранденбургда, Полшанинг алоҳида вилоятларида ҳаракатда бўлган.

Магдебург шаҳар ҳуқуқининг 1261 йилда Бреслауга жўнатилган 63 та моддаси ва Герлитсга 1304 йилда юборилган 140 та моддаси анча машҳур еди. ХИВ асрда муайян тизимга солинган магдебург-бреслау ҳуқуқининг 500 та моддадан иборат 5 та китоби нашр қилинган. Биринчи китоб шаҳар судьяларига бағишланиб, унда судьяларнинг мансабга ўтириш тартиби, ваколатлари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланган. Иккинчи китоб суд ишларини юритиш масалаларини ўз ичига олган. Учинчи китоб турли даъволарга тааллуқли бўлган, тўртинчи китоб оила ва мерос ҳуқуқига, бешинчиси - бошқа китобларда назарда тутилмаган турли масалаларни ҳал етишга бағишланган.

Шаҳар ҳуқуқи доирасидан аста-секин ҳуқуқнинг янада умумийроқ тизими - **савдо ҳуқуқи**, ёки «савдогарлар ҳуқуқи» ажралиб чиқиб, дастлабки вақтларданок миллий характер касб етган.

⁴⁷ **Len huquqi** – len olgan vassal bilan feodal o`rtasidagi munosabatlarni belgilovchi huquqlar. Len-feod feodal tomonidan o`z vassaliga berilgan yer-suv, mulk va undan olinadigan soliq, o`lpon.

XIII асрдаги Лубек, Бригга шаҳарларининг, Ганза иттифоқи иштирокчилари бўлган бошқа бир қатор герман шаҳарларининг статутларида савдо ҳуқуқининг бир қанча нормалари мавжуд еди. Болтиқ бўйининг барча мамлакатларида ХИВ асрнинг ўрта-ларига мансуб Висби қонунлари жуда катта нуфузга ега бўлган. Унда денгизда юк ташиш ва денгиз савдоси масалалари тартибга солинган. Бу порт шаҳарда герман, швед, латвиялик ва новгородлик савдогарлар ўз ассотсиацияларига ега бўлишган, бироқ Висби ҳуқуқининг ривожланишига ҳаммадан аввал Гамбург ва Лубек шаҳар статутлари кўпроқ таъсир ўтказган.

Герман империясининг шимолий-итальян ўлкаларида ҳам шаҳар ҳу-қуқи анча ривожланган. Бу ерда Ломбард лигаси деб аталган уюшмага бирлашган шаҳар коммуналари ташкил топган еди. Унга Верона, Венетсия, Бергамо, Милси, Парма, Болоня ва бошқалар кирарди. Айнан шу ерда биринчи марта савдо одатлари муайян бир тизимга солинган (1216 йилги Миланнинг «Одатлар китоби») ва турли хил (денгиз, ярмаркага оид ва ҳ.к.) денгиз судларининг қарорларини ёзиш амалга оширилган.

Германия савдо ҳуқуқининг муҳим манбаларидан бири халқаро шартномалардир. Бундай шартномалар бошқа шаҳарлар билан, уларнинг иттифоқлари билан ва ҳатто хорижий монархлар билан ҳам тузилиши мумкин еди. Уларда савдо ишларини юритиш учун қулай шарт-шароитлар таъминланиши ҳақида келишиб олинарди. Масалан, Кёлен шаҳарлари билан инглиз қироли Генрих II ўртасида худди шундай шартнома тузилганлиги маълум. Унга биноан, қирол Кёлен савдогарларига Англияда савдо ишлари билан шуғулланишлари учун қулай шарт-шароитлар яратиб беришни ваъда қилган еди.

ХИВ-ХVII асрларда Германияда маълум даражада ҳуқуқий бирликнинг ўрнатилишига рим ҳуқуқининг ўзлаштириб олиниши кўмаклаша бошлаган. XV асрнинг охирида давр талаби билан қайта ишланган Юстиниан Дигесталари 1495 йилда тавсия етилган Олий империя суди учун асосий ҳуқуқий манба сифатида тан олинган. ХVII асрда рим пандект ҳуқуқи бутун империя доирасида асосий ҳуқуқ манбаи бўлиб қолган ва 1900 йилги Германия фуқаролик қонунномасининг қабул қилинишига қадар Германиянинг «умумий ҳуқуқи» сифатида ҳаракатда бўлган.

1532 йилда Карл V нинг жиноий ва жиноий-протсессуал қонунлари тўплами - «Каролина»нинг нашр қилиниши жиноят ҳуқуқининг умумгерман принципини

яратишга муҳим ҳисса бўлиб қўшилган. Умум империя қонуни сифатида чиқарилган «Каролина» империя ҳуқуқини барча ўлкалар ҳуқуқидан устунлигини, «жойлардаги ва ўлкалардаги» жиной суд ишларини юритишда «ўйламасдан қилинган ва ёмон» одатларини бекор қилинишини ёшон қилган. Шу билан бирга у курфюрстлар, князлар ва табақалар учун уларнинг «азалий ва адолатли одатлари»нинг сақланиб қолишига йўл қўйган. Бироқ қонуннома князликнинг юқори табақалари сиёсий манфаатларига тўла мос келганлиги, шунингдек, жинойт ҳуқуқи ва протсессининг ўз даври талабларига жавоб берганлиги сабабли барча ўлкаларда ҳуқуқ манбаи сифатида умумий тан олинган. «Каролина» асосида умумгерман жинойт ҳуқуқи ташкил топган.

Герман ҳуқуқининг бундай бирхиллаштирилиши жараёнига қарамай, «умумгерман ҳуқуқи» нормалари асосан тавсия етувчи (маслаҳат берув-чи) характерга ега бўлган ва уларнинг герман ўлкаларида «тан олиними» даражасига боғлиқ бўлган. Ҳуқуқий тизимлар кўпроқ алоҳида ҳудудлар - Германия давлатлари бўйича шаклланган.

XIII асрдан Германия давлатларида князлик қонунчилиги жадал ривожлана бошлади, одат ҳуқуқидан фойдаланиш чекланиб борди. Князлик-ларнинг қонунларида жинойт ҳуқуқи, мерос ва савдо ҳуқуқига оид янги нормалар белгиланди. Бундай ҳуқуқий нормалар барча еркин кишиларга қўлланиладиган бўлди. Князликлар хусусий ҳуқуқий тизимларининг расмий-лашиши жараёни XVII-XVIII асрларда, яъни «князлик абсолютизми»нинг ўрнатилиши даврида маҳаллий ҳуқуқнинг кодификатсия қилиниши билан боғлиқ бўлган. Масалан, XVIII асрнинг ўртасида Боварияда Фуқаролик кодекси ва жинойт қонунномаси қабул қилинган. Австрияда 1768 йилда жинойт қонунномаси - «Терезиана» чиқарилган, 1787 йилда еса шу ерда янги жинойт қонунномаси қабул қилинган.

Айниқса, 1784 йилда чиқарилган Пруссия умумдавлат қонунномаси жуда машҳур бўлган. Унинг манбаларини «Саксон зертсоласи», рим ҳуқуқи, Магдебург ва Лубек ҳуқуқи, Берлин олий судининг амалиёти ташкил етган. Қонуннома икки қисмдан иборат бўлган. Биринчи қисм фуқаролик ҳуқуқи-га бағишланган. Иккинчи қисмда асосан давлат ҳуқуқи ва жинойт ҳуқуқи нормалари, шунингдек табақаларнинг ҳуқуқий ҳолати ҳақидаги, мактаб ва черковлар ҳақидаги нормалар белгиланган. Ушбу «кодекс» «маърифатли абсолютизм» нинг ҳурматини бажо келтириш сифатида

мулкчиликнинг ҳозирги замон нуқтаи назаридан талқин қилишнинг баъзи элементларини ва инсон «табii ҳуқуқ» ларининг айрим кўринишларини ўзида акс еттирган. Бироқ прусс ҳуқуқида амалда бошқача принциплар, жумладан, прусс қиролининг чекланмаган ҳокимияти, ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг барча томонларини ҳеч заруриятсиз тартибга солиш, крепостной деҳқонларнинг ҳуқуқсизлиги ва дворянларнинг имтиёзли ҳолати каби принциплар устун турган. Кодекс ахлоқий қоидаларининг сероблиги, юридик талқинларининг ноаниқлиги ва калтак билан уруш сингари ескириб қолган жазо чоралари билан ажралиб турган.

Umumimperiya qonunchiligi

Юқорида таъкидланганидек, XII-XIII аср-ларда империя марказий органларининг қарорлари асосан «умумдавлат тинчлиги»ни сақлаб туриш функциясини бажарган. Шунга мувофиқ, умумимперия ҳуқуқи анъанавий тарзда асосан жинсий-ҳуқуқий нормаларни белгилаган.

Дастлаб тинчликни сақлаб туриш механизми шундан иборат бўлганки, уларга зўравонликлар қилмасликлари ҳақида мажбурият (қасам орқали) юкла-тилган еди. Кейинчалик қабул қилинган статутларда фуқароларнинг ҳаёти ва мулкани ҳимоя қилиш тўғрисидаги нормалар қасамёдлардан мустақил, императив характер касб етган ва анча кенг даражадаги муносабатларни қамраб ола бошлаган. Масалан, Майнтс статутида черков юрисдикциясига бўйсунмаслик, ноқонуний тарзда йўл ҳақи ва бошқа йиғимлар ундириш, фуқаролар ва чет елликларнинг беҳатар еркин кўчиб юришига тўсқинлик қилувчи Ғайриқонуний солиқ ва ўлпонлар олиш, фуқароларнинг турли ҳуқуқ-ларини поймол қилувчи асоссиз даъво (ҳомийлик ҳуқуқида ва ҳ.к.) аризаларни бериш кабилар тинчликни бузиш ҳисобланган ва булар учун жазолар белги-ланган. Унда, шунингдек, қалбаки пуллар яшаш, гаровга олинган шахсни егаллаб олиш, одам ўлдириш (айниқса ўз отасини ўлдириш), давлатга хиёнат қилиш каби жиноятлар учун ҳам оғир жазолар назарда тутилган.

Тинчлик статутларига мувофиқ, жабрланувчилар ўзбошимчалик билан, ўз ҳолларича суд қилмасликлари лозим еди ва бунда «ўлкаларнинг оқилона одатларига асосан адолат бўйича» ишларни ҳал қилиш учун судга муро-жаат қилишлари керак еди. Бу принцип жабрланувчи ёки судья томонидан бузилса, уларга камида жарима солинган, чунки «қаерда ҳуқуқнинг ҳокимияти тугаса, ўша ерда шафқатсиз ўзбошимчалик ҳукм суради». Судга мурожаат қилмай,

Ғайриқонуний қасос олиш, суд олдида тузилган ярашиш аҳдини бузиш, қарзни ундириш мақсадида судьяларнинг рухсатисиз бировнинг мулкани егаллаб олиш қонунга хилоф ҳисобланган. Бундай хатти-ҳаракатларни содир етган шахслар - айбдорлар «қонундан ташқари» деб еълон қилиниши мумкин еди. Лекин, шу билан бирга баъзан, агар томонлар суд қароридан қаноат ҳосил қилмасалар, маълум қодаларга риоя етган ҳолда судсиз жазолаш, уриш-калтаклашга йўл қўйилган.

Статутларда судларнинг ташкил етилиши ва фаолияти принципларига алоҳида еътибор берилган. Судьялик мансабини фақат адолатли кишилар егал-лаши зарурлиги еълон қилинган, мавқеи бўйича юқори ёки тенг гувоҳлар иштирокидаги тенглар суди принципи ўрнатилган. Император йўқлигида суд ишларига бошчилик қилувчи юститсиарий ўз шахсий сифатлари билан ман-сабига лойиқ бўлиши, еркин кишилар табақасига мансуб бўлиши ва ман-сабида «ўзини яхши тутса», камида бир йил ишлаб бериши лозим еди. Фуқароларнинг «ҳуқуқлари ва мулклари»га тааллуқли суд мажлислари якшан-ба ва байрам кунларидан ташқари ҳар куни ўтказилар еди. Тўғри, князлар ва бошқа юқори мартабали шахсларнинг ҳуқуқлари ёки мулкый манфаат-лари билан боғлиқ суд мажлислари бундан мустасно еди. Жуда муҳим ишлар бевосита император томонидан кўриб ҳал қилинади. Ййститсиарийнинг ҳузури-да дунёвий кишилардан танлаб олинган махсус нотариус мансабдорларининг бўлиши назарда тутилган еди. Нотариус ариза ва шикоятларни қабул қилиб олиш ва сақлаш, императорлик судида баённомаларни юритиш ва қарорларни ёзиш билан шуғулланиши лозим еди. Айниқса, низоли масалаларни одат ҳуқуқига асосан ҳал қилиниши мумкин бўлган жойини кўрсатган ҳолда ёзиб қўйилиши тавсия қилинган.

Шундай қилиб, ишларни «умумий» герман ҳуқуқи асосида ҳал қилиш имконини берувчи шароитлар яратила бошланди. Шу мақсадда суд қарорларини сақлаш, тизимга солиш ва ўрганиш учун доимий девонхона тузишга ҳаракат қилинган.

Жазо принциплари жиноят ва жиноятчининг характери билан белгиланган. Жиноятнинг «қўполлиги», шунингдек, ретсидивлиги (қайта содир етилганлиги) ҳисобга олинган. Мулкый ҳуқуқбузарликлар учун асосан етказилган зарарни ундириш кўзда тутилган. Жиноят иштирокчилари тенг даражада жазоланганлар.

«Подшонинг Ғазабига учраш» - император томонидан кишининг «қонундан ташқари» деб еълон қилиниши алоҳида таъкидланган. Бундай шахслар обрў-еътибори ва барча ҳуқуқларидан маҳрум етилган. «Қонун-дан ташқари» деб еълон қилинган кишини билад туриб яширган кишиларга ҳам у билан тенг жазо берилган. Агар шундай жиноятчини шаҳарда яширган бўлсалар, шаҳар ҳам жиноий таъқиб остига олинган ва деворлари бузилган.

Тинчлик статутлари императорлик ҳуқуқининг бир қисми бўлиб, империянинг шахсан герман ҳудудлари учун мўлжалланган еди. Италия учун еса анча кенг ва чуқур ишлаб чиқилган қонунлар тўплами чиқарилган еди.

Император қонунчилигининг турли ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва уларга жазо бериш ҳақидаги анъанаси ХVII асрда «Каролина» номли ҳуқуқий ҳужжат чиқарилиши билан қайта тикланди. «Каролина»да жиноят ҳуқуқининг баъзи умумий принциплари, шунингдек, жиноятлар ва жазоларнинг катта рўйхати берилган. Бу қонун шеффенлар учун суд ишларини юритиш бўйича амалий қўлланма бўлиб ҳисобланган. Унда жиноят ва жиноят-протсессуал ҳуқуқи нормалари аниқ тизимга солинмаган ва бир-биридан ажратилган тарзда жойлаштирилмаган еди.

«Каролина»да жиноят ҳуқуқига оид қасд ва еҳтиётсизлик, жавоб-гарликни истисно қилувчи, енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар, иштирокчилик каби умумий тушунчалар ўз аксини топган. Бироқ, бу тушунчалар ҳамма ҳолатлар бўйича аниқ ифода етилмаган еди ва фақат алоҳида турдаги жиноятлар ва жазоларга нисбатан баён қилинганди.

«Каролина» бўйича, жиноят содир етганлик учун жавобгарлик, одатда айб - қасд ёки еҳтиётсизлик мавжуд бўлганда келиб чиққан. Лекин, ўрта асрлардаги Германия ҳуқуқи кўпинча айбсизлик ҳолатида, бошқа шахсларнинг айби учун («объектив айблаш») ҳам жавобгарлик ўрнатган. Бундан ташқари, айбни ўрнатиш усуллариининг қўлланилиши кўпинча айбсиз кишини жавобгарликка тортилишига олиб келган.

«Каролина»да жазони истисно қилувчи ҳолатлар одам ўлдириш жинояти мисолида батафсил баён қилинган. Масалан, зарурий мудофаа ҳолатида, яъни «учинчи шахснинг ҳаёти, танаси ва мулкини ҳимоя қилиш» ҳолларида, хизмат бурчи бўйича жиноятчини қўлга олаётганда ва бошқа баъзи ҳолатларда одам ўлдириш учун жавобгарлик келиб чиқмасди. Агар бир киши бошқа бир кишига

ўлдирадиган қурол билан ҳужум қилса ва жабрланиши мумкин бўлган шахс бошқача тарзда ҳимояланиши мумкин бўлмай, ҳужум қилган шахсни ўлдирса, бу - зарурий мудофаа ҳисобланиб, жиноий жавобгарлик келтириб чиқармаган. Жиноятчини қўлга олиш учун қилинган «қонуний ҳужум» натижасида у ўлдириб қўйилса, бу - зарурий мудофаа эмас, қонуний чора сифатида жиноий жавобгарлик учун асос бўлмаган. Бироқ, ҳужум қилишни тўхтатиб, ниятидан қайтган шахсни таъқиб қилиб ўлдириш ҳам зарурий мудофаа ҳисобланмаган ва бундай ҳолатда одам ўлдирган шахс жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин еди. «Каролина»да зарурий мудофаанинг ҳар бир ҳолатини чуқур ва атрофлича қунт билан текшириб чиқиш зарурлиги кўрсатилган. Бунда зарурий мудофаанинг қонуний эканлигини одам ўлдирган шахснинг ўзи исботлаши лозим еди. Агар у буни исботлай олмаса, жазоланган.

«Каролина»да айбни енгиллаштирадиган баъзи ҳолатлар ҳам назарда тутилган. Буларга қасднинг йўқлиги («қўполлик», «мулоҳазасизлик», «ен-гилтаклик» ва «калтабинлик» оқибатида одам ўлдириш), жиноятни «Ғазаб ва нафрат» натижасида содир етиш кабилар кирган. Ўғрилик жинояти 14 ёшга тўлмаган шахслар томонидан ёки «бевосита очлик, етишмовчилик» натижасида содир етилган бўлса, булар айбни енгиллаштирувчи ҳолатлар ҳисобланган. Қонунномада кўпроқ айбни оғирлаштирувчи ҳолатларга еътибор берилади. Жиноятни очикдан-очик (ошкора), қўпол тарзда, «бузук ниятда», «таҳқирловчи» характерда, шунингдек, қайта содир етилиши, етказилган зарарнинг катта миқдорда бўлиши, жиноятчининг «ёмон ном чиқарган»лиги, жиноятнинг бир гуруҳ шахслар томонидан қилинганлиги, ўз хўжайинига нисбатан содир етилганлиги ва бошқалар айбни оғирлаштирувчи ҳолатлар қаторига киритилган.

«Каролина» жиноят содир етишнинг алоҳида босқичларини бири-биридан ажратиб кўрсатади. Жиноятга суиқасд қилиш жиноятчининг истак-иродасига қарши амалга ошмай қолган ва қасддан қилинган хатти-ҳаракат сифатида кўрилган. Жиноятга суиқасд учун бериладиган жазолар одатда тугалланган жиноятлар учун бериладиган жазолар билан тенг даражада бўлган. Қонун-номада иштирокчилик масаласида кўпроқ шериклик тўғрисида еслатилади. Бунда асосан уч турдаги шерикчилик ажратиб кўрсатилади. Булар: жиноят содир етилгунга қадар ёрдам бериш, жиноят содир етилаётган жойда ёрдам бериш ва жиноят содир етилгандан сўнг ёрдам

беришдир. Охирги ҳолатда жиноятга «Ғараз мақсадда ҳамкорлик» қилиш ва жиноятни «рахм-диллик билан яшириш» бир-биридан фарқланган, яъни кейинги ҳолда ен-гилроқ жазо назарда тутилган.

«Каролина»да жиноят таркиблари таснифлаштирилмаган, лекин ҳар қалай уларнинг баъзи кўпроқ ёки кенгроқ гуруҳлари алоҳида-алоҳида жойлаш-тирилган ҳолда санаб ўтилган. Унда аввало динга қарши жиноятлар - динни, худони таҳқирлаш, муқаддас жойларни таҳқирлаш, жодугарлик билан шуҒул-ланиш, қасамни бузиш, шунингдек, христиан ахлоқи билан сиҒиша олмайди-ган жиноятлар - тухмат қилиб ёзилган хатларни тарқатиш, монеталар, ҳуж-жатлар, оҒирлик ўлчовлари, савдо объектларини қалбакилаштириш кабилар кўрсатилган. Уларга ахлоққа қарши жиноятлар: ер ёки хотиннинг бир-бирига нисбатан хиёнат қилиши, икки никоҳлилиқ, яқин қариндошлар билан жинсий алоқа қилиш, қўшмачилиқ, номусга тегиш, хотин ва қизларни ўҒирлаш жиноятлари ҳам қўшилган.

Давлатга қарши жиноятлар таркибига давлатга хиёнат, ҳокимиятга қарши исён кўтариш, «ўлка тинчлиги»ни бузишнинг турли-туман кўри-нишлари: душманлик ва қасос, босқинчилик, ўт қўйиш, бузуқ ниятда дарбадарлик қилиш ва бошқалар кирган. Қонунномада император ҳазрати олийларини ҳақорат қилиш учун жавобгарлик ҳақида ҳам қисман еслаб ўтилади.

Шахсга қарши қаратилган жиноятлар гуруҳида турли кўринишлардаги одам ўлдириш жиноятлари, шунингдек, жиноятчининг ўзини ўзи ўлдириши алоҳида ажратиб кўрсатилади. Агар жиноят содир етган шахс ўз жонига суиқасд қилса, яъни ўзини ўзи ўлдирса унинг меросхўрлари меросдан маҳрум қилиниши мумкин еди.

Мулкка қарши қаратилган жиноятларга турли кўринишлардаги бир қанча ўҒирликлар, ишониб топширилган мулкни ноинсофлик билан бошқа-риш кабилар кирган. Қонунномада черковдаги ўҒирлик, шунингдек, асосан аҳолининг кам мулкли табақаси томонидан содир етиладиган ўҒир-ликлар, яъни бировнинг мева ва ҳосилини, балиқларини, ўрмонини кесиб, дарахтларини ўҒирлаш ҳақида махсус кўрсатиб ўтилган. Ниҳоят, судловга қарши баъзи жиноятлар ҳам еслаб ўтилади. Масалан, ёлҒон гувоҳлик бериш, қўриқчи томонидан маҳкумнинг Ғайриқонуний суратда озод қилиниши, қийнаш асосида ноҳақ сўроқ қилиш кабилар Қонунномага биноан жиноий жавобгарлик келтириб чиқарган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, «Каролина»нинг преамбуласида гарчанд «камбаҒал ва бойлар»нинг суд олдидаги тенглиги ҳақида гапирилган бўлса ҳам, аммо унинг кўп моддаларида бунинг тескарисини кузатиш мумкин. Хусусан, Қонунноманинг бир қанча моддаларида жазо тайинлашда жиноятчи ва жабрланувчи шахснинг қайси табақага мансуб-лиги ҳисобга олиниши зарурлиги таъкидланган. Масалан, 160-моддада кўрса-тилишича, судя ўғирлик учун жазо тайинлаётганда ўғирланган ашёнинг қийматини ва бошқа ҳолатларини, айниқса «ўғирлик содир етган шахснинг унвони ва мавқеини ҳисобга олиши лозим». Шунингдек, 158-моддада аслзода шахс ўғирлик учун жиноий жавобгарликка емас, балки «фуқаролик-ҳуқуқий жазога» тортилиши мумкинлиги назарда тутилган. «Умумдавлат тинчлиги»ни бузишлик қонунга биноан қаттиқ жазоланган. Лекин етказилган озор учун ёки ўз хўжайинининг душманидан қасос олишга императордан рухсат олган шахсларнинг «умумдавлат тинчлиги»ни бузиши бутунлай қонуний ҳисобланган. Аслзода бўлмаган, камбаҒал кишилар жиноят содир етганда уларга нисбатан бошқача жазолар берилган. Тўғри, Қонунномада кундуз куни унча катта бўлмаган миқдорда ёки «бевосита очлик-ночорлик еҳтиёжи»дан ўғирлик содир етиш жинояти учун фақат мулкий жавобгарлик назарда тутилган. Бироқ камбаҒал кишиларнинг мулкий зарарни тўлаши ниҳоятда оғир бўлган. Бундан ташқари, камбаҒал кишилар бировнинг ҳосилини, балиқларини, ўрмонидан дарахтларини кечаси ўғирласа, уларга нисбатан жазолар ёки судяларнинг хоҳишига қараб ва маҳаллий одатлар бўйича бошқача жазолар ҳам берилиши мумкин еди. Қонунномада, айниқса, шубҳали бўлиб кўринган дайди ва гадойлар «мамлакат учун хавfli зулмкорлар» сифатида зудлик билан ва шафқатсиз жазоланиши лозимлиги кўрсатилган(39-, 128-моддалар).

Судялар суд ишларини юритишда ва жазолар тайинлашда кенг имко-ниятларга ега бўлганлар. Уларнинг бундай имкониятлари фақат битта кўр-сатма билан чекланган еди, холос. Қонунга биноан, енг олий жазо белги-лаш ҳуқуқи расман императорга тегишли еди. Судлар ўз хоҳишлари бўйи-ча тавсия етилган жазолардан биттасини ёки бир нечтасини тайинлашлари, маҳаллий одатларни қўллашлари, мушкул ҳолларда еса қонуншуносларнинг тушунтиришларига мурожаат қилишлари мумкин бўлган.

Жазолар тизимининг асосий мақсади - кўрқитиш еди. «Каролина»да жазоларнинг куйидаги асосий турлари назарда

тутилган: ўлим жазоси, тана аъзоларидан маҳрум етиш (тилини, қулоқларини ва тананинг бошқа аъзоларини кесиш) жазолари, тан жазолари (хипчин билан савалаш), шарманда қилувчи жазолар (ҳуқуқидан маҳрум етиш, темир бўйинбоғ қўйиш, тамға босиш), ҳайдаб юбориш, турмага қамаш, етказилган зарарни ундириш ва жарима. Қонунномада ўлим жазосини анчагина жиноят учун қўлланилиши мумкинлиги тўғридан-тўғри кўрсатиб қўйилган еди. У кўп ҳолларда мураккаб шаклда - ёқиб юбориш, тўрт бўлакка бўлиб ташлаш, чарх-палакка тортиб ўлдириш, сувга чўктириш, аёлларга нисбатан - тириклайин кўмиш каби кўринишларда амалга оширилган. Тан жазолари ва тана аъзо-ларидан маҳрум қилиш жазолари фирибгарлик ва ўғирлик учун тайинланиши мумкин еди. Турмага қамаш, ҳайдаб юбориш ва шарманда қилиш жазолари кўпроқ қўшимча жазо сифатида қўлланилган. Шунингдек, мол-мулкни мусодара қилиш, қатл етишдан олдин қизиган омбур билан сиқиб қийнаш ва қатл етиш жойига судраб бориш кабилар ҳам худди шундай қўшимча жазолар еди. Шу билан бирга Қонунномада «нияти бузуқ» ва «келажакда жиноят қилишга қодир» шахслар номаълум муддатга турмага қамалиши кўрсатилганди.

«Каролина» **жиноят жараёнининг** янги тури ўрнатилганлигидан гувоҳлик беради. Германияда илк феодализм даврида суд ишлари юритиш-нинг айблов (тортишувчанлик) жараёни қўлланилган. Фуқаролик жараёни жиноят жараёнидан ажратилмаган еди.

XIII-XIV асрларда таъқиб қилишнинг хусусий ҳуқуқий принципи оммавий ҳокимият номидан айблов ва жазо бериш билан тўлдирила бошланди. Далиллар тизими ўзгарган. XIII аср охирида суд дуели қонунан бекор қилинди. Бирок, Германияда янги, тергов-қидирув (инквизитсион⁴⁸) жиноят жараёнининг бутунлай ўрнатилиши рим ҳуқуқининг андоза (ретсепсия) қилиниши билан боғлиқ бўлган.

«Каролина» айблов жараёнининг баъзи белгиларини сақлаб қолган еди. Жабрланувчи ёки бошқа даъвогар жиноий даъво қилиши, айбланувчи еса - ушбу даъвога еътироз билдириши ва уни асоссиз эканлигини исботлаши мумкин бўлган. Томонларга хужжатлар ва гувоҳлар тақдим қилиш, юристларнинг хизматидан фойдаланиш ҳуқуқи берилган. Агар айблов тасдиқланмаса, даъвогар «етказилган зарарнинг, шармандаликнинг ўрнини тўлдириши ва суд

⁴⁸ **Inkvizitsiya** – katolik cherkovining asoratiga qarshi kishilarni ta'qib va sud qilish uchun XIII-XIX asrlarda ta'xis etilgan sud-politsiya tashkiloti; qiynash, azoblash, iskanjaga olish.

ҳаражатларини тўлаши» лозим еди (13-модда). Бироқ томонларнинг бу ҳуқуқлари кўпдан-кўп расмий чекловлар билан боғлиқ бўлган, айбланувчи еса жуда камситилган аҳволда еди.

«Каролина»да кўрсатилишича, жинойий ишларни кўришнинг асосий шакли - инквизитсион жараён (зулмга, қийнашга асосланган қидирув-тергов жараёни) бўлган. Айблов «хизмат вазифаси бўйича» давлат кишиси томонидан судяга тақдим қилинган. Тергов суд ташаббуси билан олиб борилган ва маълум муддатлар билан чегараланмаган. Гумондор шахсга нисбатан жисмоний таъсир етиш воситалари кенг қўлланилган. Бу вақтга келиб суд ишларининг тўғридан-тўғри, ошкора юритилиши ўрнига яширин ва асосан ёзма тарзда олиб борилиши жорий қилинган.

Инквизитсион жараённинг асосий босқичлари: суриштирув, умумий текширув ва махсус тергов бўлган суриштирувнинг вазифаси жинойят содир етилганлик фактини ва бунда гумон қилинувчи шахсни ўрнатиш ҳисоб-ланган. Бунинг учун судя жинойят ва жинойятчи ҳақидаги дастлабки махфий маълумотларни йиғиш билан шуғулланган. Агар судя кимнидир «умумий овоз билан (кўпчилик фикрига кўра-Ҳ.М.) ёки бошқа ишонарли далиллар, гумонлар ва исботлар билан айбдор деб ҳисоблаган» бўлса, у қамоққа олинган. Умумий текширувда қамоққа олинган шахс иш ҳолат-лари ҳақида, жинойят ҳақидаги баъзи маълумотларни аниқлаш мақсадида дастлабки қисқача сўров қилинган. Бунда гумонланувчи шахснинг «айбсизлик презумпсияси» принципи ҳаракатда бўлган. Ниҳоят, юқоридаги текширув ишлари амалга оширилиб бўлингач, махсус тергов ўтказилган. Бунда жинойятчи ва унинг шерикларини батамом фош етиш ва маҳкум қилиш учун айбланувчи ва гувоҳлар батафсил сўроқ қилинган, далиллар йиғилган.

Махсус тергов инквизитсион жараённинг ҳал қилувчи босқичи ҳисобланган ва ҳукм чиқариш билан тугаган. Бу тергов расмий далиллар назариясига асосланган. Далил қонун билан муфассал ва бир хил маънода тартибга солинган. Ҳар бир жинойят учун «тўлиқ ва асил далиллар, исботлар ва гумонлар» турлари санаб кўрсатилган. Шу билан бирга умумий қоида бўйича, барча далиллар, исботлар ва гумонлар тўла ва охирги ҳукм чиқарилишига олиб келиши мумкин емас еди. Ҳукм фақат айбланувчининг шахсан тан олиши ва гувоҳлантирилиши асосида чиқарилиши мумкин еди (22-модда). Модомики, айбланувчилар айбини ҳар доим ҳам ихтиёрий равишда тан олавермаганлиги сабабли улар кўпинча қийнаш-азоблаш йўли

билан сўроқ қилинардилар. Инквизитсион жараённинг моҳияти ҳам ана шунда еди. Шундай қилиб, бутун далиллар йиғишнинг мақсади ҳақиқатда қийноқ қўллаш учун сабаблар қидириш бўлиб қолган еди.

Қийноқлар қўллаш расман бир қатор шарт-шароитлар билан боғлиқ бўлган. Масалан, агар иш бўйича етарлича далиллар топилмаган бўлса, шунингдек, жиноят у ёки бу шахс томонидан содир қилинганлиги «гумон» қилинаётган бўлса, қийноқлар қўлланилиши мумкин емас еди. Қийнаш асосида сўроқ қилиш учун етарлича далиллар тўпланган бўлиши лозим еди. Масалан, иккита асл гувоҳларнинг кўрсатмалари қийноқ-азоблаш йўли билан сўроқ қилишга етарли далил бўлган. Агар бунда фақат битта гувоҳ бўлса, бу яримта далил ва «гумон» ҳисобланган. Фақат бир нечта «гумонлар»нинг мавжудлиги судянинг хоҳиши бўйича қийноқлар қўллашга олиб келиши мумкин еди. Шу нарса характерлики, «гумонлар» орасида, шунингдек, инсоннинг «оқибатини ўйламай иш тутиши ва ёмон от чиқарганлиги», жиноят содир этишга «лаёқатлиги» кўрсатилган (25-модда). Қийнаш остида тан олишлик, шунингдек, маълум шартлар мавжуд бўлган-да ҳам ҳақиқий ҳисобланарди. Масалан, қийнаш вақтида емас, ундан кейин, камида бир кун ўтгач камерадан ташқарида қайтадан қийнаш пайтида олинган ва ёзилган ҳамда иш бўйича тегишли бошқа маълумотларнинг тан олиниши ҳақиқий деб топилган. «Каролина»да қийнаш остида сўроқ қилишнинг барча шартларига риоя қилиш талаб қилинади. Агар судя бу шартларга риоя қилмаса ва Ғайриқонуний сўроқ қилса, жазоланиши ва етказилган зарарни тўлаши лозим еди.

Бироқ, бу юқорида кўрсатилган чеклашлар унча муҳим аҳамиятга ега бўлмаган. Биринчидан, қийноқни ўлим жазоси назарда тутилган жиноят содир этилиш факти аниқлангандан кейин дарҳол қўллаш лозимлиги кўрсатилган. Бундан ташқари, давлатга хиёнат қилишда ҳатто озгинагина гумон қилинган шахсни қийноқ йўли билан сўроқ қилиш мумкин еди (42-модда). Иккинчидан, агар айбланувчи ўз айбига аввалига иқрор бўлиб, сўнгра уни инкор қилса ёки бу «иқрор»лик бошқа маълумотлар билан тасдиқланмаса, судя қийноқ асосида сўроқ қилишни қайта тиклаши мумкин бўлган. Натижада судяларнинг қийноқни «Ғайриқонуний» равишда қўллаганлигини амалда исбот қилиб бўлмас еди. Шунингдек, «Каролина»да кўрсатилишича, агар айб тасдиқланмаса, судя ва даъвогар қийноқ қўлланганлиги натижасида етказилган зарарни тўлаш мажбуриятига ега бўлмаганлар.

«Каролина»да қийноқ қўллаш тартиби ва усуллари ҳақида ҳеч қандай нормалар белгиланмаган еди. Унда фақат қийноқ остида сўроқ қилиш судя, иккита суд маслаҳатчилари ва суд котибининг иштирокида амалга оширилиши кўрсатилган. Қийноқнинг муайян усуллари ҳақидаги кўрсатмалар қонун-шуносларнинг шарҳларида берилган. Шу нарса маълумки, Германияда XVII асрда қийноқларнинг 50 дан ортиқ тури қўлланилган.

Суд мажлиси суд жараёнининг яқунловчи босқичи бўлган. Лекин у ҳақиқатда суд жараёнининг мустақил босқичи ҳисобланмаган. Мадомики, суднинг ўзи тергов олиб бориш, ҳам айбловчи, ҳам оқловчи далилларни йиғиш ишлари билан шуғулланар экан, охириги ҳукм тергов давомидаёқ аниқлаб қўйилган. Судя ва суд маслаҳатчилари махсус тайинланган «суд куни» олдидан тергов баённомаларини кўриб чиққанлар ва маълум шаклдаги ҳукмни тузганлар. Шундай қилиб, «суд куни»да асосан ҳукм еълон қилинган ва ижро етилган. Ҳукм омма олдида қўнғироқ чалиб еълон қилинган. Бундан кўзда тутилган асосий мақсад қўрқитиш еди. Ҳукмлар айбловчи, гумон остида қолдирувчи ва оқловчи бўлган.

Umumdavlat huquqi XIII асрдан еътиборан князликларда умумдавлат ҳуқуқи - бутун еркин аҳоли учун умумий бўлган ҳуқуқ нормалари фаол ривожлана бошлади. Унинг манбаларини асосан князликлар «давлат» органларининг ҳуқуқ ижодкорлиги, XII-XIII асрлардаги умумдавлат тинчлиги ҳақидаги маҳаллий қарорлар, шунингдек, графлик судларининг қарорлари ташкил етган. Айнан умумдавлат ҳуқуқида фуқаролик, оила ва бошқа «нооммавий» ҳуқуқ соҳалари ривожланган.

XIII асрга оид «Зертсалолар»да умумдавлат ҳуқуқи анча батафсил ёритилган. Уларда умумдавлат ҳуқуқи бағишланган махсус бўлимлар мавжуд бўлган. Масалан, «Саксон зертсало»сининг умумдавлат ҳуқуқи бағишланган биринчи қисмида «империя конституцияси», табақаларнинг ҳуқуқий ҳолати, қариндошлик, оила ва мерос ҳуқуқий муносабатлари, жиноят ҳуқуқи ва жараёни масалаларига тааллуқли нормалар белгиланган.

Империя ташкил етилишининг «конституциявий» принципи, «Саксон зертсалоси»дан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ҳуқуқнинг устунлиги (олийлиги) ва «иккита қилич» доктринаси бўлган. Ҳуқуқнинг устунлиги унинг илоҳий келиб чиққанлиги («Худонинг ўзи ҳуқуқ») натижаси еди. Бу оқибатда ҳар қандай қонунсиз ва

адолатсиз ҳокимиятга қаршилик кўрсатиш принципининг ёлон қилинишига олиб келган. XII асрда черков мафкурачилари томонидан ёлон қилинган «иккита қилич» доктринасига биноан, диний «қилич» (ҳоки-мият) папага, дунёвий «қилич» еса - императорларга тегишли бўлган. Диний ва дунёвий ҳокимият бир-бирига ёрдам берарди ва бир-бирини қўллаб қувватларди. Агар кимдир «папага қаршилик кўрсатса», дунёвий суд ёрдамида итоат етишга мажбур қилиниши лозим еди.

Феодалларнинг хизмат зинапоясидаги «биринчи даража» императорга тегишли еди. Император «Зертсало» муаллифларининг фикрича, ер ости бойлик-ларига егалик қилиш, «хамма ерда» олий суд қилиш, монеталар чиқариш, солиқлар ундириш ҳуқуқига ега еди. Бироқ, табики, император ҳар доим «хамма ерда бўла олмас ва ҳар вақт барча жинойтларни суд қила олмас еди». Шу сабабли у ўзининг графликлардаги ваколатларини князларга ўтказганди.

Император князлар томонидан сайланиши лозим еди. У маҳаллий епископлар тақдимидан кейин қироллик ҳокимияти ва унвонини, папанинг тақдимидан кейин императорлик ҳуқуқларини олган. Император қуйидаги учта ҳолат: ҳақиқий етиқодига «шубҳа»нинг мавжудлиги, қонуний хотинини таш-лаб кетиши ва ибодатхонани бузиши, вайрон қилишидан ташқари черковдан ажратилиши мумкин емас еди.

Инсон ҳуқуқий ҳолати унинг табақавий мансублигига қараб белгилан-ган. «Саксон зертсалоси»да ёзилишича, «ҳеч ким туғилиши бўйича хос бўлган ҳуқуқлардан ташқари, бошқа ҳуқуқларга ега бўлиши мумкин емас». Шу билан бирга унда крепостной ҳуқуқ қораланади, унингча, «кимдир бошқа бировнинг мулки бўлиши керак емас». Крепостнойлик ҳолати, унинг фикрича, адолатсиз ҳамда никоҳ одатларидан келиб чиққан ва ҳуқуққа киритилган.

Умумдавлат ҳуқуқида **оила ва мерос ҳуқуқий муносабатлари** ма-салалари муҳим ўрин тутуди. Герман ҳуқуқи оилада ва мулкни мерос қилиб қолдиришда аёлларнинг камситилган ҳолатини ўрнатувчи ески анъаналарни давом еттирди. Никоҳ тузишда аёллар еркаклар билан тенг ҳуқуқларга ега емас едилар. Бунда ернинг бойликлари ҳал қилувчи аҳамиятга ега бўлган. Болалар ҳуқуқий ҳолати паст даражадаги ота-онасининг мулкни мерос қилиб олганлар. «Саксон зертсалоси» ер ва хотин мулкнинг уму-мийлиги принципини тасдиқлайди. Бироқ, бу мулк тўлиқ ернинг ихтиёри ва бошқарувида еди. Ернинг розилигисиз хотин ҳеч қандай мулкни

бошқара олмасди. Ер хотинининг қонуний ҳомийси ҳисобланган. Шу билан бирга оила мулкидан маълум қисми ажратилиши ва бундай мулкнинг хотин томонидан алоҳида мерос қилиб қолдирилиши ҳам ҳисобга олинган. Буларга хотиннинг шахсий фойдаланишига оид мулклар, уй жиҳози ва пардоз-андоз буюмлари («аёллар ҳиссаси»), ажралиш ёки ерининг ўлими ҳолларида аёлларни умрбод боқиш учун ажратиладиган мол-мулк, аёлларнинг сеп-сидирҒаси, шунинг-дек, ернинг хотинига тухфа сифатида берган тўй совҒалари кабилар кирган. Никоҳ бекор қилинганда хотин унга ери томонидан тақдим қилинган мол-мулк, «хотиннинг ҳиссаси» ва сеп-сидирҒадан умрбод фойдаланиши мумкин бўлган. Ери ўлган хотин еса тўй совҒалари, «хотиннинг ҳиссаси» ва умрбод боқиш учун тақдим қилинган мулкни ўзида сақлаб қолган, зеро «хотиннинг ҳиссаси» фақат аёллар линияси бўйича мерос қилиб қолдирилган. Болалар мулкка егалик қилиш ҳуқуқига фақат отасининг розилиги билан ва оиладан ажралиб чиқиб кетгандан кейин ега бўлганлар.

Принциплари ерларни еркак кишиларнинг кўлида сақланиб қолиши вазифа-сига бўйсундирилган ва, шунингдек, табақавий характерга ега бўлган.

Мерос олиш учун меросхўр мерос қолдрувчи билан тенг (ёки юқори) ҳуқуқий ҳолатга ега бўлиши лозим еди. Агар лен ҳуқуқи бўйича лен фақат ўғиллардан биттасига ўтказилган бўлса, умумдавлат ҳуқуқи бўйича еса меросни барча ўғиллар ёки бошқа қариндошлар тенг ҳиссада олишган. Мерос олишга қариндошчилиқнинг еттинчи даражасига-ча бўлган қондош қариндошлар чақирилган. Бунда ака-укалар опасингиллари олдида устунлик ҳуқуқига ега бўлишган. Асосий меросхўрлардан ташқари «ҳисса олувчилар» ҳам бўлиб, улар маълум мулкдан биринчи навбатда ўз ҳиссаларини олардилар. Буларга бева ёки тул қолган хотин, яқин қариндош, ҳарбий аслаҳа-анжомлар олган шахс кабилар кирган.

Германиянинг ўрта асрлардаги умумдавлат ҳуқуқи фақат қонун бўйича меросни ҳақиқий деб ҳисоблаган. Бироқ, никоҳ-оила муносабатларига каноник ҳуқуқнинг таъсири кучайиши оқибатида ҳадя кўринишида ниқобланган васият шакли ўрнатилган. Бундан ташқари, мулкни черков фойдасига тақсимлашда «ўлган кишининг ҳиссаси» ажратила бошланган. Герман ҳуқуқида қонуний меросхўрларнинг мажбурий ҳиссаси сақланган ҳолда васият бўйича

мерос институти рим ҳуқуқининг андоза қилиниши муносабати билан пайдо бўлган.

«Саксон зертсалоси» кўп сонли битимлар - олди-сотди, ссуда, шахсий ижара, сақлаш ва ҳоказоларга оид нормаларни белгилайди. Лекин умуман шартнома мажбуриятлари савдо-сотик унча ривожланмаганлиги сабабли бўш даражада ишлаб чиқилган еди. Мулкни ўтказиш билан боғлиқ бўлган битимлар одатда суд томонидан гувоҳлантирилган. Қонунларда зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар анча батафсил тартибга солинган еди. Бу соҳадаги нормалар асосан ер егаллигининг ҳимоя қилинишига, унга етказиладиган зарарларни, екинларнинг пайҳон қилинишини, чегаралар бузилишини олдини олишга ва бошқаларга қаратилган еди. Зарар етказилганлик учун зарарни қоплаш ва жарима тўлаш назарда тутилган.

Товар-пул муносабатларининг ривожланиши аста-секин янги фуқаролик-ҳуқуқий нормаларининг, институтларининг қарор топишига, андоза қилиб олинган рим ҳуқуқи нормаларидан фойдаланишга олиб келган. Ер участкаларини «мажбуриятлар билан» мулк қилиб ўтказишнинг янги шакли пайдо бўлган. Ер участкасининг бундай тартибда сотилиши натижасида сотиб олувчи ва мулкни ундан кейин егаллаб олиши мумкин бўлган кишилар мулкнинг дастлабки егасига ер участкасидан олинган даромаднинг бир қисмини тўлаши лозим еди. Ҳаракатдаги ашёларнинг олди-сотди битимида ҳалол егаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш назарда тутила бошланди. Бунда рим ҳуқуқига нисбатан ашё егасининг ҳуқуқи анча чегараланди. Агар мулкдор ўз ашёсини бировга ишониб топширса, у бу мулкни учинчи шахсга сотса, мулкдор сотиб олувчига нисбатан даъво қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган. Мулкдор фақат ундан ўғирланган ашёни талаб қилиши мумкин еди. Бу принцип герман ҳуқуқида «қўл қўлни асраши (таниши) лозим» деган қоидада ифодаланган.

Умумдавлат ҳуқуқи тинчлик статутларидан анча оғир жиноятлар таркибларини қабул қилиб олган. Бироқ, бу жиноятлар маълум тизимга солинмаган еди ҳамда қасд ва «шафқатсизлик» билан содир етилганда, асосан мураккаб шаклдаги ўлимга маҳкум етиш билан жазоланган. Еҳтиётсизлик натижасида содир етилган жиноятлар учун ўлимга маҳкум етиш ва тан жазолари берилиши мумкин емас еди. Бунинг учун вергелд тўлаш талаб қилинган.

Вақт ўтиши билан алоҳида герман ўлкаларида жиноий жазога лойиқ ҳуқуқбузарликлар турларининг янада кўпайиши содир бўлди. Қисман бу фуқаролик ҳуқуқбузарликлар билан жиноятлар ўртасидаги фарқларнинг анча аниқ ажратила бориши билан боғлиқ еди. Жиноятларни «ҳақиқий» ва «ноҳақ» жиноятларга янгича бўлиш жорий қилинди. Масалан, оддий одам ўлдириш ёки оғир тан жароҳати етказиш «ҳақиқий» жиноятлар деб, ўғирлик, давлатга хиёнат, фирибгарлик еса - «ноҳақ» жиноятлар деб ҳисобланган. Шунга қараб «ноҳақ» жиноятларда айбдор бўлган шахслар анча оғир жазо - қийнаб ўлдириш жазосига маҳкум етилган; «ҳақиқий» жиноятчилар еса зарарни қоплаш ёки сургун билан жазодан қутилиши мумкин еди.

XVII асрдан бошлаб жиноят ҳуқуқи ва умуман юридик таълимот ҳам Германиянинг турли князликларида «Каролина»нинг принципларига асосланган. Унинг янада тараққий етиши жазоларга кўпроқ жиноятчини тузатиш воситаси, жумладан, мажбурий меҳнатга жалб қилиш ёрдамида тузатиш воситаси сифатидаги қарашларнинг ривожланиши билан боғлиқ бўлган. Шу муносабат билан жазоларнинг мажбурий ишларга жалб қилиш, шарманда қилиш ва ахлоқ-тузатиш уйларига қамаш каби турларини қўллаш ўсган.

«Саксон зертсалоси» давридаги умумдавлат ҳуқуқи фуқаролик ишлари бўйича ҳам, жиноий ишлар бўйича ҳам тортишувчилик жараёнини назарда тутган. Ҳар ким бузилган ҳуқуқининг тикланиши ҳақида даъво кўзгаши ва жавобгарни судга чақириши мумкин еди. Даъвогар ва жавобгар суд жараёнида одатда ўз вакиллари («гапирувчилари») орқали қатнашардилар. Вакиллар судда протсессуал формулаларни баён қилганлар. Агар улар сўзларидан янглишсалар ишда ютқазганлар. Томонлар судга қонуний асосиз келмасалар ҳам ишда ютқазган ҳисобланганлар. Судга келмаслик учун фақат қуйидаги тўртта ҳолат: қамоққа олинганлик, касаллик, империя хизматида бўлиш ва салиб юришда иштирок етиш қонуний сабаб бўлган.

Судда гувоҳларнинг кўрсатмалари ва қасам асосий далиллар бўлиб ҳисобланган. Жиноий ишлар бўйича шеффенларнинг розилиги билан судда яккама-якка олишув кўринишидаги «худо суди»га йўл қўйилган. Судда яккама-якка олишувнинг тайинланиши табақа тенглиги принципи, шунингдек, «Саксон зертсалоси»да батафсил баён қилинган маълум протсессуал қоидалар билан чекланган. Яккама-якка олишув натижасига қараб мағлуб бўлган жавобгар

одатдаги судда жинойт учун айбдор сифатида жавобгарликка тортилган, Голиб чиққан жавобгар еса айбдан, жарима тўлашдан ва даъвогар ҳамда судга келтирилган зарарни қоплаш мажбуриятидан озод етилган.

Агар яккама-якка олишувда томонлардан бири уч марта чақирилганда (таклиф қилинганда) «майдон»га чиқмаса, ишда ютказган деб топилган ва иши судга ўтказилган. «Саксон зертсалоси» суд жараёнида томонларнинг далилларига катта еътибор берган, айбдорнинг тегишли даражада фош қилиниши лозимлигини талаб қилган. Акс ҳолда суднинг жазо бериш ҳақида қарор чиқариши тақиқланган.

Умумдават ҳуқуқида «қарорга еътироз билдириш»нинг ўзига хос қизик институти мавжуд еди. Қарорга еътироз билдирувчи киши буни ўрнидан туриб, табақавий тенг маслаҳатчилар билан юзма-юз ҳолда амалга ошириши лозим еди. Еътироз билдирувчидан томонлар учун бирмунча адолатли кўринадиган бошқа қарор чиқариш учун таклиф бериш сўралган. Лекин агар еътироз билдирувчи шахс ўз талабларини қаноатлантирилишига ериша олмаса, у кимнинг қарорига еътироз билдирган бўлса, ўшанга бадал тўлаши, шунингдек, жарима ва суд ҳаражатларини ҳам тўлаши лозим еди.

XV-XVII асрларда тортишувчилик жараёнининг ўрнига инквизитсион жараённинг келиши мутлақо янги шакл ва қоидаларнинг ўрнатилишига олиб келди. (Бу ҳақда юқорироқда «Каролина» мисолида айтиб ўтган едик). Шундай бўлса-да, XVIII асрнинг иккинчи ярмидан еътиборан судларда қийноқларнинг қўлланилиши чеклана бошлади. 1768 йилги «Терезиана»да қийноқ анжомлари кўрсатилган. Уларни фақат ўлим жазоси назарда тутилган жинойтлар бўйича олий жинойт судларнинг розилиги билан, айбланувчи айбини тан олмаса ва бошқа далиллар бўлмаса, қўллаш мумкин еди. Қийноқлардан касаллар, ногиронлар, кексалар ва ёш болалар, шунингдек, агар содир етган жинойтлари унча оғир бўлмаса, олий табақага мансуб шахслар озод етилганлар. Суд жараёнида қийноқларнинг қўлланилиши 1764 йил Пруссияда, XVIII асрнинг 20-йилларида бошқа бир қатор майда герман князликларида батамом бекор қилинган еди.

Маълумки, руҳонийлар табақаси ўз ҳуқуқ нормаларига **-черков ҳуқуқи**га амал қилганлар. Черков ҳуқуқи шунингдек барча табақаларнинг оила ва мерос ҳуқуқий муносабатларини ҳам тартибга солган. «Саксон зертсалоси» бўйича ҳар бир христиан бир йилда уч

марта черков судида ва, шунингдек, йилига уч марта дунёвий судда иштирок етиши лозим еди. Германиянинг бир қанча князликларида кўпгина герман зодагонларининг вакиллари ҳам дунёвий, ҳам черков юрисдикциясини ўз қўлларига олган едилар. Лекин шунга қарамай, черков ҳуқуқи Германияда анча тор доирада қўлланилган ва умумдавлат ҳуқуқининг ривожланишига унча таъсир кўрсатмаган.

Len huquqi

Ўрта асрларда Германиядаги ерга оид муносабатлар бошқа Ғарб «феодал давлатлари»даги каби принциплар асосида қурилган еди. Бирок, Германиянинг лен ҳуқуқида маълум ўзига хос хусусиятлар мавжуд бўлган.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш жоизки, Германияда монарх империя ленларини еркин тасарруф қилиш ҳуқуқига ега емас еди. Анча фахрий империя ленларини князларга «мажбурий ҳадя қилиш» принципи императорнинг бўшаган ленларни тақдим қилиш ва уларни ўз доменига қўшиб олиш ҳуқуқидан маҳрум қиларди. Шунингдек, маълум округ аҳолисининг устидан суд қилиш ҳуқуқига ега бўлган ленларнинг махсус тури ҳам мавжуд еди. Император томонидан берилган «суд лени»ни олган лен егалари, князлар ва графлар қирол буйруғи билан, яъни қирол номидан суд қилиш ҳуқуқини ҳам қўлга киритардилар.

Германиядаги лен ҳуқуқининг хусусиятларидан бири шунда едики, унда лен олишни «кутиш» ҳуқуқи мустаҳкамланган. Бир киши ленга егалик қилиш ҳуқуқини олган, бошқа киши (ёки бир неча кишилар) еса хўжайиндан ушбу леннинг қонуний егаси вафот етганда ва унинг қонуний меросхўри бўлмаганда ўша ленга нисбатан даъво қилиш ҳуқуқини олишлари мумкин еди. Яна шуни таъкидлаш жоизки, Германияда вассал томонидан олинган леннинг бегоналаштирилишини тақиқловчи қоида анча узоқ вақт ҳаракатда бўлган. Ленни сотиш, гаровга қўйиш фақат хўжайиннинг розилиги билан амалга оширилиши мумкин еди.

Германия лен ҳуқуқида егалик институти катта аҳамиятга ега бўлган. «Егалик қилиш ҳуқуқи» махсус ҳуқуқ ҳисобланган. У ерни ҳақиқатда ушлаб туришдан фарқ қилган ва худди Англия ва Франциядаги сезина сингари махсус даъволар билан ҳимоя қилинган. Бу ҳуқуқ одатда егалик қилишга киришишнинг рамзий маросими (инвеститура) натижасида қўлга киритилган, лекин баъзан ленга ҳақиқий егалик қилиб туриш муддати (бир йилу бир кун

хўжайиннинг еътирозисиз егалик қилиб туриши) бўйича ҳам вужудга келиши мумкин еди.

Лен ҳуқуқи бўйича мажбуриятлар асосан вассаллик муносабатларини тартибга соладиган ва деярли бутун Европа мамлакатлари учун умумий бўлган феодал одатлар билан белгиланган. Лен егаси хўжайинга содиқлик ҳақида қасам ичиб, «унинг одами» сифатида маълум «мажбурият»ларни зиммасига олган. У аввало хўжайинга ҳарбий хизмат ўтаб бериши лозим еди. Хўжайин «Германия ўлкалари» доирасида ҳарбий юриш уюштироқчи бўлса, бу ҳақда вассалига олти ҳафта олдин иккита гувоҳ иштирокида маълум қилган. Бундан ташқари, лен егаси ўз сенорининг суд мажлисида иштирок етиши шарт еди. Ўз навбатида, сенор вассал қарамликни қабул қилишни рад етиши ва лен егасини ўз егалигидан маҳрум қилиши мумкин бўлмаган. Чунки «Саксон зертсалоси»га биноан, «агар суд томонидан тортиб олинмаган бўлса, ҳеч ким ер егалигидан маҳрум қилиниши мумкин емас» еди. Агар хўжайин вассалидан ерни асоссиз равишда тортиб олса ва лен ажратишни адолатсизлик билан рад етса, лен олувчи юқори турувчи (катта) сенорга шикоят қилиши мумкин бўлган. Катта сенор кичик сенордан бу масалани тегишлича адолатли ҳал етишни талаб қилган. Акс ҳолда бундай ер егалиги ва вассаллик суд орқали юқори турувчи сенор ихтиёрига ўтказилиши мумкин еди.

Shahar huquqi Ўрта асрлар ҳуқуқи шаҳарга «корпоратсия» - фуқароларнинг ягона, бир бутун йиғиндиси статусини ва шу тариқа юридик шахс ҳуқуқини берган. Германиянинг шаҳар ҳуқуқи тўпламларида унинг нуфузли еканлиги ва қиролликдан келиб чиққанлиги таъкидланади, чунки қирол «савдогарларга ҳуқуқ берган, бундай ҳуқуққа қиролнинг ўзи доимо ўз саройида ега бўлган». Шу сабабли савдо майдонидаги крест (хоч) ва осиб қўйилган қирол қўлқопи шаҳарнинг рамзи бўлиб қолган, зотан «бу жойда қироллик тинчлиги ва қирол хоҳиш-иродаси ҳаракатда еканлиги кўриниб туриши» лозим еди.

Германиянинг шаҳар ҳуқуқи дастлаб умумдавлат ва лен ҳуқуқларининг принциплари ва институтларига асосланган. Бу айниқса никоҳ-оила ва мерос муносабатлари соҳасида кўзга яққол ташланади. Бироқ, герман шаҳарлари мустақиллигининг кучайиб бориши жараёнида шаҳар ҳуқуқининг ўз хусусий принциплари ва нормалари борган сари кўпайиб, мазмунан бойиб борди. Бозорлар ва ярмаркаларни тартибга солиш, мулкни тасарруф қилиш ва қарзларни

ундириш масалаларига алоҳида еътибор берила бошланди. Германия шаҳарларида ярмаркаларга оид қонунлар ва вексел уставлари жуда ерта қабул қилинган еди. Уларда олди-сотди, қарз, гаров, ссуда, топшириқ каби шартномалар жуда батафсил ҳуқуқий тартибга солинган еди. Шаҳар ҳуқуқидан аста-секин ажралиб чиқа бошлаган савдо ҳуқуқида вексел ва савдо ширкати институтлари янада ривожланди.

Шаҳарлик ўз хусусий маблағига сотиб олган мол-мулкни тасарруф етишда тўла еркин еди. У уч шиллингдан ортиқ мулкни фақат битта шарт - «соғлом ҳолатда бўлишлик» шарти билан еркин равишда васият қилиб қолдириши мумкин еди.

Германиянинг ўрта асрлардаги ҳуқуқи, жумладан, шаҳар ҳуқуқи ҳам қарздорларга нисбатан жуда шафқатсиз бўлган. Агар жавобгар суд қарори асосида даъвогарга қарзини ва судга жаримани тўлай олмаса, унинг мол-мулки мусодара қилинган ёки унинг қарзини тўлаш истагини билди-рувчи шахс топилгунига қадар қамоққа олинган. Бундан ташқари, қарз берувчи ўзининг таъсир кўрсатиш усулларида фойдаланиши, масалан, қарздорни озгина овқат билан кишанда сақлаши мумкин бўлган. Лекин бунда қарздорга «азоб бериш керак емас» деб қўшимча шарт қўйилган еди. Германиянинг шаҳар ҳуқуқи қарз масалаларида лен ҳуқуқи ҳамда черков ҳуқуқидан фарқли ўлароқ, бошқа ўзига хос принципни ҳам мустаҳкамлаган. Бунга кўра, ўғил ўлган отасининг қарзини тўлашдан озод етилган. Албатта, бунда «қонун бўйича талаб қилинадиган қарз ҳақида хабар қилинмаган бўлиши» керак еди.

Шаҳар жинойт ҳуқуқи «шаҳар тинчлиги»ни муҳофаза қилиб, жазоларнинг жуда оддий турларини белгилаган. Одам ўлдириш ёки ўлимга сабаб бўлувчи тан жароҳати етказиш, зўрлаб номусга тегиш, бировнинг уйига бостириб кириш каби жинойтларни содир қилган шахсларнинг боши кесилган. Бировга бошқача тан жароҳати етказганлик учун қўлни кесиш жазоси тайинланган. Оғирлаштирувчи ҳолатларсиз оддий ўғирлик учун, шунингдек, савдо қоидаларини бузишлик учун шарманда қилувчи жазолар (сочини қирқиб ташлаш ва қамчи билан савалаш) назарда тутилган. Бундан ташқари, савдо соҳасидаги қоидаларни бузган шахслар ратман-ларнинг⁴⁹ махсус розилигисиз савдо фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум етилган. Шаҳар ҳаётига хос бўлган бошқа жинойтлар - бировнинг мулкни егаллаб олиш, ер егалигини бузиш, шеффенни ҳақорат

⁴⁹ O`rta asrlarda shahar magistratlariga saylab qo`yilgan shaxslar.

қилиш, топшириқни бузиш кабилар учун жарима назарда тутилган. Бировнинг мулкига атайлаб «инсофсизлик» билан тажовуз қилиш - кечаси ўғирлик қилиш, ухлаб ётган кишига нисбатан ўғирлик қилиш пайтида қўлга тушиб қолган жиноятчига нисбатан осиб ўлдириш ва уйини бузиб ташлаш каби жазолар тайинланган.

Германия шаҳар ҳуқуқида суд ишлари юритишни ташкил қилиш, исботлаш ва жараён қоидаларини белгилаш масалалари ўзига хос пухта ва атрофлича ишлаб чиқилганлиги билан ажралиб туради.

Шаҳар судига шаҳарнинг сенори томонидан тайинланадиган **бургграф** ва унинг ўринбосари (шултгейс) бошчилик қилардилар. Улар қирол ёки княз буйруғи билан суд ишларини юритишган. Бургграф суд ишларини бир йилда уч марта кўриши лозим еди. Унинг йўқлигида бу ишларни **шултгейс** бажарган. Бундан ташқари, бургграфнинг юрисдикциясига, агар айбдор жиноят устида ушлаб олинган бўлса, зўрлик, таъқиб қилиш, уйига бостириб кириш ҳақидаги барча ишлар, шунингдек, бургграфнинг расмий суд ишлари бошланишига қадар «14 кеча олдин» вужудга келган барча ишлар тааллуқли бўлган. Тайинлаб қўйиладиган суд амалдорларидан ташқари иккита тоифадаги судьялар - **шаҳар шеффенлари** (умрбод муддатга) ва **ратманлар - маслаҳатчилар** (бир йилга) сайлаб қўйилган. Ратманлар асосан «дониш-мандлар маслаҳати бўйича» шаҳар савдоси қоидаларининг бузилиши ҳақи-даги ишларни кўриб ҳал қилиш учун чақирилган. Шундай қилиб, енг кўп ишлар шаҳарнинг **шеффенлар** ҳайъати томонидан кўриб ҳал етилган. Ушбу **шеффенлар** ҳайъати шаҳарликлар ва чет елликларга нисбатан умумий юрис-диксияга (суд қилиш ҳуқуқи) ега бўлган. Бунда шаҳарликларнинг фақат шаҳар суди судловлигига тааллуқли эканлиги қайд қилинган. Улар шаҳардан ташқарида судга мурожаат қилишлари мумкин емас еди.

Ҳар қандай даражадаги судьяларнинг, ратманлардан тортиб шултгейс-ларгача суд мажлисини тўхтатиб (узиб) қўйиши, судга келмаслиги ишда қатнашувчи томонлар сингари жарима тўлашига олиб келган. Шаҳар судига фақат қуйидаги учта қонуний сабаблар бўлганда: касал бўлса, асирга тушиб қолса ва мамлакат ташқарисида давлат хизматида бўлса келмаслиги мумкин еди.

Шаҳар протессуал ҳуқуқи айбланувчи ҳуқуқларининг кафолатларига, жумладан, ишларнинг қисқа муддатда ҳал қилиниши, далилларнинг объектив-лиги, судсиз жазолашга йўл қўйилмаслиги кабиларга алоҳида урғу беради. Жавобгар ёки айбланувчи, агар

шеффенлар ёки ратманлар ҳайъати ишни кўриб чиқмаган бўлса, бургграф ёки шултгейс судида, агар бургграф ёки шултгейс бўлмаса, жойлардаги шаҳарликлар томонидан сайланган ҳар қандай судя томонидан ишни зудлик билан кўриб чиқилишини талаб қилиш ҳуқуқига ега бўлган. Шаҳарлик ва бегона ерлик кишилар ўртасидаги суд ишлари кечиктирилмасдан зудлик билан кўриб чиқилиши ва улар бўйича ўша куннинг ўзидаёқ қарор чиқарилиши лозим еди.

Жиноят содир етилган жойда қўлга олинган шахснинг айбини ёки ўзини айбдор емас деб ёълон қилган шахснинг айбсизлигини олтига гувоҳ ёрдамида ва «ўзим еттинчи» тамойили асосида бир овоздан тасдиқловчи кўрсатмалар асосида исбот қилиш талаб қилинган.

Жиноят содир етилганлигини кўп ҳолларда гувоҳларнинг кўрсатмалари билан бир қаторда бошқа далиллар асосида ҳам исботлаш талаб етилган. Агар шундай далиллар мавжуд бўлса, уларни қасам билан инкор қилиш мумкин бўлмаган. Агар бундай далиллар бўлмаса, шаҳар ҳуқуқи, ҳатто гувоҳлар бўлса ҳам, айбланувчини оқлаш зарур деб ҳисоблаган. Бундан ташқари, жиноятчини жиноят содир етган жойда қўлга олинса ҳам, уни судсиз жазолаш мумкин емас еди. Шунингдек, аёлларга нисбатан айбни исботлашнинг анча енгил қоидалари жорий қилинганди. Агар аёл киши жиноят устида қўлга тушмаса, у ўзининг айбсизлиги ҳақида қасам ичиб жавобгарликдан қутилиб кетиши мумкин еди.

В БОБ. АНГЛИЯ ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ (В аср-ХVII асрнинг ўртаси)

- *Англия давлатининг ташкил топиши ва ривожланиш босқичлари.*
- *Инглиз-саксларнинг илк феодал монархияси (IX-XI асрлар).*
- *Англияда марказлашган сенорлик монархияси (XI-XII асрлар).*
- *Табақа-вакиллик монархияси (XIII асрнинг II ярми-XV аср).*
- *Абсолют монархия даврида Англиянинг ижтимоий-сиёсий тузуми (XV асрнинг охири-XVII асрнинг ўртаси).*
- *Ҳуқуқнинг асосий белгилари.*

1. Англия давлатининг ташкил топиши ва ривожланиш босқичлари

Англия феодал давлатининг ташкил топиши Британия оролларида герман ва скандинав қабилаларнинг кўп сонли босқинчилик юришлари билан боғлиқ бўлган. Маълумки, Рим легионлари Британиядан V асрнинг бошла-ридаёқ чиқиб кетган еди. Бироқ орадан кўп вақт ўтмай, бир қанча май-да қиролликларга бўлинган "британия мустақиллиги" барҳам топди. V асрнинг ўрталаридан бошлаб (449 йил атрофида) бу оролга турли хил шимоли-Ғарбий герман қабилалари - инглизлар, сакслар, ютлар бостириб кира бошлайди. Бу исти-ло қарийб бир асрга - VI асрнинг иккинчи ярмигача чўзилиб, орол оз-оз-дан истило қилиниб борди. Инглиз-сакслар истилоси натижасида илгариги Британия ҳудудида ўндан ортиқ майда варвар қиролликлари вужудга келди. Бу варвар қиролликлари чекка Уелс, Корнуел ва Шотландиядан ташқари, оролнинг бу-тун ҳудудини егаллаб олди. VII асрга келиб инглиз-сакслар христианликни қабул қилиб, ўзларининг бир қадар йирикрок еттита (гептархия деб аталадиган) қиролликларини барпо етдилар. Булар: жанубда саксларнинг учта қироллиги – Уессекс, Сессекс, Ессекс (Ғарбий, жанубий ва шарқий сакс) қиролликлари, марказда ва шимоли-шарқда асосан англларнинг учта - Мерсия, Нортум-брия ва Шарқий Англия қиролликлари ҳамда чекка жануби-Ғарбда ютларнинг Кент қироллиги еди. 827 йилда Уессекс қироли Екберт (802-839

йиллар) бу қиролликларни ўз ҳукмронлиги остида бирлаштириб, ягона инглиз-сакслар қи-роллигига асос солади. X асрдан бошлаб бу ягона давлат Англия деб атала бошлайди. XII асрнинг бошида инглиз тахти данияликлар томонидан егаллаб олинади. Данияликлар Англияни Едуард Исповедник (1042-1066 йиллар) то-монидан инглиз-сакслар сулоласи қайта тиклангунга қадар бошқардилар. 1066 йилда Англияни Нормандия герсоги Вилгелм истило қилиб, шу тариқа Фотих (истилочи) номи билан Англия қироли бўлиб олади. Бунда унга, бир томо-ндан, Рим папаси хайрихоҳлик қилган бўлса, иккинчи томондан, франсуз қи-роли бевосита кўп сонли ҳарбий кўшинлари билан ёрдам берган еди. Нор-мандлар ҳокимияти кучайиб, марказлашган давлат барпо қилишга асос солинган.

Ўрта асрларда Англия феодал давлатининг ривожланиш босқичларини қуйидаги даврларга бўлиш мумкин: 1) инглиз-саксларнинг илк феодал монар-хияси даври (IX-XII асрлар); 2) марказлашган сенорлик монархияси ва қирол ҳокимиятини чеклаш учун фуқаролар уруши (XII аср) даври; 3) табақа-вакиллик монархияси даври (XIII асрнинг иккинчи ярми -XV аср); 4) абсолют монархия даври (XV асрнинг охири - XVII асрнинг ўртаси).

2. Инглиз-саксларнинг илк феодал монархияси (IX-XII асрлар)

Ingliz-sakslarning ijtimoiy tuzumi

Герман қабилаларининг Британиядаги фео-дал жамиятларининг шаклланиши жуда секинлик билан юз берган. Бу маълум даражада инглиз-саксларнинг қабилавий урф-одатлари оролда дарҳол бузилмаганлиги ва сканди-нав анъаналарининг турғунлик таъсири билан боғлиқ еди. VI-VIII асрлардаги кўпгина "ҳақиқат"ларда, яъни турли инглиз-сакс қиролларининг қонунлар тўп-ламларида инглиз-саксларнинг ўша даврга оид ижтимоий тузуми ҳақида ан-чагина маълумотлар берилади. Уларнинг ижтимоий тузуми кўп жиҳатдан франкларнинг "Сали ҳақиқати"да тасвирланган ижтимоий тузумига ўхшар еди. Инглизлар, сакслар ва ютлардан иборат герман қабилалари ўзлари босиб олган мамлакат халқларига нисбатан ижтимоий ва маданий ривожланишнинг анча қуйи даражасида турар еди. Улар босиб олган мамлакатда нисбатан ривожлан-ган қишлоқ хўжалигига дуч келганлар. Шу сабабли истилодан кейин тез ора-да уларнинг асосий машғулоти деҳқончилик бўлиб қолган. Инглиз-

сакслар давлати аҳолиси, манбаларнинг дарак беришича, қадимги даврлардаёқ ерк-ин, ярим еркин кишиларга ва қулларга бўлинган еди. Франклардаги сингари, инглиз-саксларда ҳам аҳолининг асосий оммаси, инглиз-сакслар "ҳақиқатлари" да ишлатилган ибора билан айтганда, **кёрллардан** - еркин кишилардан иборат еди. Булар мустақил хўжалик юритувчи жамоачи деҳқонлар бўлиб, **гайда** деб аталган катта-катта ер участкаларига ега едилар (баъзи қиролликларда ҳар бир кёрл оиласига тегишли чек ернинг миқдори 120 акр, бизнинг ҳисоби-мизча 50 гектарга тўғри келарди). Кёрлнинг вергелди 200 шиллинг еди. Уруғ-қабила зодагонлари - **ерллар** бўлиб, улар жамиятнинг ҳукмрон таба-қасини ташкил етган. Ерлнинг вергелди дастлаб фақат 400 шиллинг бўлган бўлса, кейинчалик 600 шиллингга, ундан кейин янада ошиб 1200 шил-лингга етган. Ерлар ва кёрллар жамиятда еркин кишилар еди. "Ҳақиқат-лар"да юқоридагилардан ташқари, яна **летлар ёки уиллар** тилга олинади. Булар ўз аҳволи жиҳатидан франк литларига ўхшаган ярим еркин кишилар еди. Уларнинг ўз ери бўлмай, маълум мажбурият евазига ерлларнинг ери-ни ишлаб берар едилар. Уларнинг вергелди 80 шиллинг атрофида еди. Летлар Бри-таниянинг бўйсундирилган маҳаллий аҳолисидан (уил сўзи Британиянинг Ғарбий қисми - Уелсдан) келиб чиққан деб тахмин қилинади. Зодагон инг-лиз-саксларнинг, ерлларнинг (ва ҳатто баъзи бир енг бой кёрлларнинг) қуллари ҳам бўлиб, уларнинг бир қисми ҳовлида хизмат қиладиган, бир қисми оброкчи қуллар бўлиб, деҳқончилик билан шуғулланарди. Қуллар жамиятнинг енг қуйи по-Ғонасида турган. Инглиз-саксларда асирга олиш, қуллардан туғилиш ва оғир жиноятлар учун қулликка сотиш қулликнинг асосий манбалари еди. Қулни ўлдириш қул егасининг мулкига етказилган зарар сифатида кўрилган ва айбдорга фақат етказилган зарарни тўлаш мажбурияти юклатилган хо-лос. Шунини таъкидлаш жоизки, черков қулларга нисбатан ўзбошимчаликни ва шафқат-сизликни қораларди. Хўжайиннинг буйруғи билан якшанба куни ишлаган қул еркинликка чиқариларди.

Ҳуқуқий ёдгорликларда, шунингдек, руҳонийлар ва қирол ҳам еслати-лади. Уларда епископнинг вергелди ҳатто қиролнинг вергелдидан юқори белгиланган.

VIII асрда шахсий патронат тажрибаси тарқала бошлади. Бунда ҳар бир одам ўзига ҳомий (глафорд) излаши лозим еди ва ҳомийсининг розилигисиз ундан кетиш ҳуқуқига ега емасди.

ВІІ-ІХ асрлардаги ёдгорликларда **дружинник-танлар** алоҳида тилга олинади. Дружинник-танлар қаторига ерллар ҳам, кёрллар ҳам кириб, улар қирол фойдасига ҳарбий хизмат ўташлари лозим еди. Бу тоифага киришнинг ягона мезони маълум миқдордаги (5 гайд) ер участкасига егалик қилиш бўлган. Шундай қилиб, еркин кишиларнинг турли ижтимоий гуруҳлари ўртасидаги чегаралар ёпиқ бўлмаган ва қатъий чеклаб қўйилмаган еди. Инглиз деҳқони ва ҳатто, еркинликка чиқарилган кишининг авлодлари хўжайин ёки қиролдан ер участкаси олиб, тан бўлиб қолиши мумкин еди. Тарихчиларнинг дарак беришича, ўша даврда инглиз танларининг деярли тўртдан бир қисми деҳқонлар ва хунармандлардан келиб чиққан.

Бу даврда юқоридаги жараёнлар билан бир вақтда ҳукмронлик ва бўйсунуш муносабатлари ҳам ривожланишда давом етган. X асрда ўзи учун судда жавоб бера олмайдиганларнинг ҳаммасига ўзига глафорд топиш буюрилган, яъни мажбурий коммендатсия жорий етилган. Англияда коммендатсия ВІІ-ВІІІ асрларга оид есдаликлардаёқ учрайди, лекин бу нарса ІХ-Х асрда айниқса кўпайди.

Англия қироли Етелстан (Буюк Алфреднинг невараси) 930 йилда ҳар бир еркин кишига ўзи учун бир хўжайин (инглиз-саксча "лорд", франсузча "сенор" деган иборага тўғри келади) топиб олишни буюрган. Етелстан қонунларига биноан, агар деҳқон маълум муддат мобайнида қандайдир феодалнинг ҳимоясида бўлмаса, у қочоқ деб топилган ва ҳар ким уни жазо бермай ўғри сифатида ўлдириши мумкин еди. Деҳқоннинг ўз ёнидаги катта ер егасига бўлган қарамлигини давлат ҳокимияти иммунитет тарзида расмийлаштирган. Қирол катта ер егаларига ўз атрофидаги аҳолини суд қилиш ва ундан тегишли суд божлари олиш ҳуқуқини берган. Бундай хусусий суд қилиш ҳуқуқи **сока** деб, хусусий суд қилинган деҳқонлар еса **сокменлар** деб аталарди. Ҳар қандай одам қирол судига мурожаат қилишдан аввал ўзининг глафордига мурожаат қилиши лозим еди. Хўжайиннинг ҳаёти ерллар учун ҳам, кёрллар учун ҳам дахлсиз деб ёълон қилинган. Юқоридагилар билан бир вақтда кафиллик институти ҳар қандай кишига унинг глафорди ва маълум (12 тадан ортиқ бўлмаган) миқдордаги еркин кишиларнинг кафолат бериши мустаҳкамланган.

ХІ асрга келиб, танларнинг ҳам, қарам деҳқонларнинг ҳам ерга оид хизматлари белгиланган. Танлар қироллик ҳужжатига асосланган ерларга егалик қилиш ҳуқуқига ега бўлганлар ва учта асосий

мажбуриятларни бажаришлари лозим еди. Булар: юришларда, истехкомлар куришда ва кўприклар тузатишда иштирок етиш мажбуриятлари еди. Бундан ташқари, кўпчилик деҳқон учун қирол буйруғи билан бошқа хизматлар: кўриқланадиган қироллик боғларини яратиш, кемаларни жиҳозлаш, қирғоқларни кўриқлаш, черков ерларига қараб туриш ва бошқалар ҳам жорий етилиши мумкин еди. Танлар аста-секин ҳарбий табақани ташкил етганлар.

Камбағаллашган кёрллардан кўп сонли қарам деҳқонлар ташкил топган. Бундай деҳқонларнинг мажбуриятлари баъзан аниқ ўрнатилган, баъзан еса аниқ белгиланмаган еди. Мажбуриятлар жойлардаги урф-одатлар билан белгиланарди. Деҳқон ўлгандан кейин унинг барча мол-мулки глафордда қоларди.

Ердор лордлар **манорлар** (бу сўз ҳам инглиз-сакслар вақтида пайдо бўлган) деб аталган ўз поместеларида қисман куллар меҳнатини, қисман еса крепостнойлар меҳнатини эксплуататсия қилардилар. 1000 йилга оид бир манбада⁵⁰ деҳқонларнинг турли гуруҳлари тасвирланади, лекин илгари кёрл деган ном ўрнига мазкур ҳужжатда генитлар ва гебурлар деган янги номлар ишлатилади; **генитлар** хусусий ер егалари бўлиб, қисман қиролга, қисман ёнидаги лордларга солиқлар тўлаб турувчи еркин деҳқонлар еди, **гебурлар** еса ўз ери бўлмай, помешчикларнинг ерида деҳқончилик қилиб, унга йил бўйи ҳар ҳафтада уч-тўрт кун жуда оғир баршчина ўтаб берувчи ва бундан ташқари, лордга мол, Ғалла, пул шаклида турли солиқлар тўлаб турувчи деҳқонлар еди. Кам ерли деҳқонларнинг яна бир гуруҳи бўлмиш **касситлар** (коттерлар) ҳам тилга олинади, буларнинг кичик бир парча ерлари ва кулбалари бўлиб, улар евазига унча катта бўлмаган баршчина мажбуриятини ўтар едилар.

VIII-IX асрларда, айниқса, X асрда инглиз-саксларнинг патриархал жамоа тартиблари тобора тушқунлик сари юз тутди. Ҳали кучли бўлган қишлоқ жамоаси билан бир қаторда катта аристократик ер егалиги авж олди. Қирол махсус ёрликлар бериб, ерни дунёвий зодагонларга ва черковга хусусий мулк қилиб бера бошлади. Одатдаги қонун-қоидаларга асосланган ер мулкига, яъни жамоаларнинг, деҳқонларнинг ер мулкига (фолклендга) қарама-қарши ўлароқ, мамлакатда помешчиклар мулки (бокленд), яъни ерга қирол ёрлиғи - бос ёки боок асосида егалик қилиш тобора кучайиб борди, қирол ер феодалларнинг хусусий мулки бўлишини тан олиш билан бирга, бокленд егаларига кўпинча яна бир қанча имтиёз ва

⁵⁰ Bu manba «Ayrim shaxslarning burchlari» (“Rectitudinrs singularum personrum”) deb atalar edi.

иммунитетлар (маҳаллий деҳқон аҳолисини суд қилиш ва улардан солиқ олиш ҳуқуқи)ни ҳам берди.

Деҳқонларнинг чек ери борган сари майдаланиб борди. Катта деҳқон оиласининг илгариги ўртача чек ери - гайда⁵¹ ўрнига IX-X асрларда ҳамма жойда деҳқонларнинг миқдор жиҳатидан анча оз бўлган янги чек ери - виргата⁵² учрайди.

Данияликларнинг ҳужуми деҳқонларнинг аҳволига жуда ёмон таъсир қилади. Данияликлар ўз ҳужумлари вақтида деҳқонларнинг хўжалигини бутунлай вайрон қилардилар. Деҳқонлар бурглар, кўприклар ва йўллар куриш, лашкарлар сафида туриб кўриқчилик қилиш ва ҳарбий хизматни ўташ учун жуда кўп вақт сарфлашга мажбур едилар. Ҳар бир чек ерга солинадиган ва тобора ортиб борган "данияликлар пули", яъни данияликларга қарши курашиш учун йиғилдиган солиқ ҳам деҳқонлар зиммасидаги оғир юк еди.

Бироқ инглиз-саксларда жамиятнинг феодаллашуви жараёни норманлар истилоси вақтида тугалланмаган еди. Деҳқонларнинг лоақал ярми ҳали еркин жамоа аъзоси бўлиб, уларнинг лордлар билан бўлган муносабати ҳали бутун-лай крепостнойлик муносабатлари тусини олмай, балки ҳомийлик муносабатларигина еди. Ҳатто крепостнойлаштирилган гебурларнинг аҳволи ҳам турлича бўлиб, ҳар қайси манор ҳар хил еди. Бир қанча жойларда гебурлар қарам кишиларга ўхшарди, лекин улар чинакам крепостнойлик ҳолатида эмасдилар. Шимоли-шарқий Англияда, данияликлар ўрнашган минтақада еркин деҳқонлар ("еркин кишилар") ҳали жуда кўп еди. Скандинавлар жамиятининг анча кейин тараққий етиши, шарқий Англиядаги даниялик-скандинавиялик аҳоли орасида уруғчилик тузуми элементларининг сақланиб қолиши натижасида шундай ҳол юз бердики, ҳатто жануби-шарқдаги инглиз-сакс деҳқонлари илгариги еркинлиги ва мустақиллигидан бутунлай маҳрум бўлган бир вақтда ҳам "данияликлар минтақаси"даги деҳқонлар ўз мустақиллигини бирмунча сақлаб қолган еди.

Англия руҳонийлари архиепископ Кентерберийский бошчилигида папа ҳокимияти билан бўлган муносабатда, қитъадаги черковга қараганда, анча мустақил мавқедан фойдаланганлар. Ибодат қилиш маҳаллий тилда олиб борилган. Руҳонийларнинг вакиллари маҳаллий ва қироллик мажлисларида дунёвий ишларни ҳал қилишда иштирок етганлар.

⁵¹ **Gayda** - taxminan 120 akrga teng. Akr - 0,4047 gektarga teng yer o'Ichovi.

⁵² **Virgata** – gaydaning to'rt dan bir qismi.

Англия черкови катта ер егаси еди. Унга мамлакатдаги бутун ерларнинг учдан бир қисмигача тегишли бўлган. Шу билан бирга диндор шахслар умумдават солиқлари ва мажбуриятларидан озод қилинмаган едилар.

Умуман олганда, нормандлар истилоси арафасида инглиз-сакслар жамиятининг феодаллашуви, феодал ер егалигининг, васаллик-ленлик иерар-хиясининг расмийлашиши ҳали ниҳоясига етмаганди. Мамлакатда, айниқ-са, унинг шарқий қисмида ҳали еркин деҳқонларнинг анчагина қатламлари мавжуд еди. Лекин шунга қарамай, ХІ асрга келиб, бутун Англия ҳудудида жамоа муносабатлари ўз ўрнини аллақачон феодал муно-сабатларга бўшатиб берган еди.

Ingliz-sakslarning davlat tuzumi

Инглиз-сакслар давлатида давлат ҳоки-миятининг ташкил етилиши улар вужудга кел-ган ва расмийлашган шароитлар билан белги-ланади. Давлат тузумида уруҒ-қабила ташкилотларининг анчагина қолдиқлари сақланиб қолган еди.

Келтларга қарши кураш давомида герман қабилаларида мулкӣ табақаланиш ва синфларнинг ташкил топиш жараёни тезлашди. Бу еса ўз навбатида уларда уруҒчилик тузумининг емирилиши ва давлатнинг ташкил топишини тезлаштирди. Дастлаб герман қабилалари Британиядаги босиб олган ерларида кўп сонли майда давлатлар ташкил етдилар. VІІ асрга келиб Британия ҳудудида еттига нисбатан йирик давлатлар (Гептархия) вужудга келди.

Ягона инглиз-сакслар давлатининг ташкил топиши данияликларнинг икки маротаба босқинига қарши шиддатли кураш шароитида содир бўлди ва инглиз қироли Едуард Исповедник даври (1042-1066 йиллар)да ниҳоясига етди.

Мамлакатнинг бирлаштирилишига қадар ягона давлатда ҳар бир кичик қиролликнинг ўз қироли бўлган. Бу давлатларнинг кўпчилигида қироллар сайлаб қўйиларди. Бу худди илгариги қабила бошлиқлари (дохийлар)ни сайлаш тартибига ўхшаш еди.

Давлат ташкил топгандан сўнг дастлабки босқичда инглиз-сакслар қиролларининг ҳокимияти кучсиз бўлган. Ҳатто қирол мулкени ўғирлашда айбланганлар оддий диндорнинг мулкени ўғирлаганлар билан тенг миқдорда жарима - ўғирланган мулкнинг тўққиз баравар миқдорини тўлардилар. Қирол шахси архиепископ шахси билан тенг даражада ҳимоя қилинган. Бироқ, қирол олий ҳокимият егаси бўла борган сари унинг мавқеи анча

мустаҳкамланган. Қирол шахсига нисбатан қилинган ҳар қандай тажовуз жиноят ҳисобланган, унинг ҳаётига суиқасд учун еса айбдор ўлимга маҳкум етилган.

Қирол ҳарбий ҳокимият егаси сифатида давлатдаги "тинчлик ва хавф-сизлик"ни кўриқлаб турган. Қироллик тинчлигини бузиш енг оғир жиноят ҳисобланган. Қирол олий судя бўлган. Ҳукмрон табақалар учун анча хавфли жиной ишлар бевосита қирол судида кўриб, ҳал етилган. Бундай ҳолларда қирол ишларни витанлар (донишмандлар) иштирокида ҳал қиларди. Витанлар янги қонунлар ишлаб чиқишда ҳам бевосита қатнашардилар. Инглиз-сакслар даврида қирол ҳокимияти анча ўсган ва мустаҳкамланган бўлишига қарамай, қиролга ҳарбий саркарда сифатида қараш ва тахтни алмаштиришда сайловлар тамойили сақланиб қолган еди. Бироқ, монарх аста-секин ўзининг ерга олий егалик қилиш, монеталарни танҳо ўзи чиқариш, бутун еркин аҳолидан солиқ ва божлар олиш, ҳарбий хизматлар талаб қилиш каби ҳуқуқларини ўрнатган. Инглиз-саксларда қирол фойдасига тўғридан-тўғри солиқ олиш мавжуд еди. Ҳар бир чек ерга солинадиган ва тобора ортиб борган "данияликлар пули" айнан шундай солиқ еди. Бундан ташқари, ҳарбий юришларда иштирок етишдан воз кечганлардан ҳам қирол фойдасига жарима олинарди.

Юқоридагилар билан бирга, IX-XII асрлардаги ҳуқуқий ёдгорликлар қирол ҳокимияти ҳуқуқ ва ваколатларининг, хусусан, ўз ҳудудида одамларни суд қилиш, жарималар ва йиғимлар ундириш, кўшин тўплаш каби ҳуқуқларининг йирик ер егаларига ўтказилиши тенденсияси бўлганлиги ҳақида ҳам хабар беради. Қудратли танлар кўпинча қироллик вакиллари маъмурий округларнинг бошқарувчилари етиб тайинланарди.

Инглиз-сакслар даврида олий давлат органи - **витанагемот** - витанлар, яъни "донишмандлар" кенгаши бўлган. Бу муносиб, "кўп мулкчи" еркаклар йиғинида қирол, олий руҳонийлар, дунёвий зодагонлар, шунингдек, қирол томонидан шахсан таклиф етилган қироллик танлари иштирок етган. Унинг таркиби 30 тадан 100 тагача етган. Едуард Исповедник даврида витана-гемотда қиролдан ер ва сарой мансабларини олган кўпгина нормандлар ҳам иштирок етган. Бундан ташқари, витанагемот мажлисларига Шотландия ва Уелс қироллари ҳамда Лондондан сайланганлар ҳам таклиф етиларди.

Барча муҳим давлат ишлари мазкур йиғиннинг "маслаҳати ва розилиги билан" ҳал етиларди. Унинг асосий функциялари -

қиролларни сайлаш ва олий судни амалга ошириш еди. Қирол ҳокимияти ИХ-Х асрларда витанагемот-нинг ижтимоий сиёсатнинг анча муҳим масалаларига, жумладан, ерларни тақсимлашга аралашувини чеклашга еришди.

Витанагемот компетенцияси турли даврларда ва турли инглиз-сакслар давлатларида турлича бўлган. У қирол ҳокимиятининг қанчалик кучли ёки кучсиз бўлганлигига боғлиқ еди. Кўпинча қиролнинг функцияларини витанагемотнинг функцияларидан ажратиш қийин бўлган. Барча муҳим ишларни ҳал етиш, қонунларни муҳокама қилиш, янги солиқлар ўрнатиш витанлар йиғинининг ваколатига кирарди. Витанагемот қиролни сайлаган, уруш ва тинчлик масаласини ҳал етган, епископларни сайлаган ва қироллик судида суд ишларини кўришда қатнашган, қирол инъомларини тасдиқлаган, агар уларни тасдиқламаса, амалга ошмас еди.

Қирол саройи мамлакатни бошқариш марказига, қиролнинг яқинлари еса давлатдаги юқори мансабдор шахсларга айланиб, оқибатда витанаге-мотнинг аҳамияти тобора пасайиб борди.

Қирол саройининг асосий бошқарувчилари ичида камерарий, маршал, қироллик капеланлари катта аҳамиятга ега еди. **Камерарий** қироллик мол-мулки ва молияси аҳволига жавоб берган. **Маршал** еса қироллик отлиқ аскарларининг кўмондони ҳисобланган. **Қироллик капеланлари** давлатнинг девонхона ишларини юритганлар.

Armiya Инглиз-сакслар қиролларининг армияси дружиначилар ва халқ лашкарлари (фйрд) дан тузилган. Қиролларнинг дружиналари кам сонли, лекин яхши қуролланган еди. Дружиначилар армиянинг ядроси ҳисобланган. Армиянинг асосий қисмини ҳар бир графликдан тўпланувчи кўнгиллилар отрядлари (халқ лашкарлари) ташкил етган. Халқ лашкарлари қурол кўтаришга қодир барча еркин фуқаролардан тўпланган.

Буюк Алфред армияда ислохотлар ўтказган. У данияликларга қарши курашишда қисман ески умумий халқ лашкарларига таянди, қисман ҳарбий-феодал турдаги катта, ўртача ва майда ер егаларидан иборат феодал кўшиннинг кучайтирилишини қувватлади. Шу тариқа, Англияда ритсарлар вужудга кела бошлади. Бундан ташқари, Алфред данияликларга қарши курашда жуда кўп бурглар - қалъалар куриб, уларга кўрикчи отрядлар қўйди ва денгизнинг қирғоқ бўйларини данияликлар ҳужумидан кўриқлаш учун денгиз флоти кура бошлади.

У доимий солиқ олишни жорий етди, айнан шу солиқ "данияликлар пули" деб аталди.

Буюк Алфреднинг армияда ўтказган ислоҳоти оғир қуролланган жанг-чилар сонини ошириш мақсадини кўзлаган еди. Беш гайдадан ортиқ ерга ега бўлган ҳар бир ер егаси ўз қиролига ҳарбий хизмат ўташи ва унинг юришларида оти билан тўлиқ қуролланган ҳолда иштирок етиши лозим еди.

Hokimiyat va boshqaruvning mahalliy organlari

Инглиз-саксларда асосий маъмурий-ҳудудий бирлик **графлик (шире)** бўлган. Тахминан ўша вақтда мамлакат ҳудуди, асосан ҳарбий мақсадларда 32 та катта графликка (округга) бўлинган еди. Графликнинг маркази, одатда, мустаҳкамланган шаҳар бўлган. Баъзи графликлар илгариги кичик қиролликларнинг ҳудудини тўлиқ қамраб олган бўлса, бошқалари анча йирик қиролликларнинг бир қанча графликларга бўлиниши натижасида ташкил топган еди. Графликлар тепасида **елдорменлар** турган. Елдорменлар қирол томонидан витанлар билан келишиб, маҳаллий фео-даллар орасидан тайинланарди. Елдормен ва унинг уйи қироллик ҳимояси ости-да еди. Елдормен асосан графлик йиғинига ва унинг қуролли кучларига раҳ-барлик қиларди. Графликлардаги суд жарималарининг бир қисми елдорменларга хизмат вазифаларини адо етганлиги учун мукофот тариқасида келиб тушарди. Елдорменлар фақат қирол ва графликлар манфаатларининг расман ифода етувчи вакиллари бўлишган. Амалда улар маҳаллий ер егаларининг манфаатларини ҳимоя қилардилар. Шу сабабли инглиз-сакслар қироллари графликларга ўзлари-нинг шахсий вакиллари - **шерифларини**⁵³ тайинлаб қўя бошладилар. Шерифлар дастлаб фақат қирол хазинаси фойдасига пул йиғиш билан шуғулланардилар. Хасрдан бошлаб, қирол ҳокимиятининг кучайиши билан шерифлар елдормен-ларнинг биринчи ёрдамчиларига айлантирилганлар ва графликни бошқариш-нинг асосий ипларини ўз қўлларига олганлар. Шундай қилиб, маҳаллий бош-қарувда шерифларнинг роли худди франклар давлатидаги графларнинг ролига ўхшаш еди. Бир қанча графликлар тепасида битта елдормен турган жойларда шерифларнинг ваколатлари ва бошқарувдаги ўрни катта аҳамиятга ега еди. Шерифнинг мажбуриятига графликда қирол имтиёзларига риоя етилиши устидан назоратни амалга ошириш ва қирол фойдасига

⁵³ «Sherif» soʻzi ikki soʻz: gerefа («оqsoqol») va shir (ingliz – sakcha graflik nomi) – «shayr» - «gerefа» soʻzlarining qoʻshilishidan kelib chiqqan.

ўталиши лозим бўлган мажбуриятларнинг бажарилиши устидан кузатиб туриш кабилар кирарди. Шериф барча молия масалаларида ва судда қирол ҳокимиятининг вакили сифатида чиққан. Унга политсиячилик функциялари ҳам юкланган еди.

Графликдаги муҳим орган **графлик йиғини - фолкмот** бўлган. У X аср охиридан бошлаб шериф томонидан бир йилда икки марта чақирилиб турган. Фолкмот таркибига елдормен, шериф, графликнинг епископи, барча ер егалари ва ҳар бир қишлоқ жамоасидан оқсоқол, руҳоний ва тўрттадан аҳолининг хурматга лойиқ кишиси кирган. Графликлар йиғинларида асосан муҳим маҳаллий ишлар, жиноий ва фуқаролик суд ишлари кўриб ҳал қилинган. Бундан ташқари, уларда қиролга солиқлар тўлаш, графликлардан дружиналар тузиш ва графликда хавфсизликни таъминлаш билан боғлиқ масалалар ҳам муҳокама қилинарди.

Инглиз-сакслар давлатларидаги графликлар юзликларга бўлинган. Юзлик тепасида **юзбоши** турган. Юзбоши юзлик йиғинида сайлаб қўйилган. Юзлик йиғинлари (юзбошилар мажлислари) ойда бир марта тўпланган. Улар-да оқсоқол, руҳоний, ҳар бир қишлоқ жамоасидан тўрттадан энг хурматли деҳқонлар ва округнинг барча ер егалари иштирок етган. Юзликлар йиғинларида жиноий ва фуқаролик масалалари бўйича суд ишлари кўриб ҳал қилинган. Бундай йиғинларнинг компетенциясига округ доирасида ерга егалик ҳуқуқининг бир шахсдан бошқасига ўтказилишини гувоҳлантириш ва жамоалар ўртасида солиқларни тақсимлаш кабилар тааллуқли еди.

Инглиз-сакслар давлатининг энг қуйи звенодаги маъмурий-ҳудудий бирлиги **қишлоқ (тун) жамоаси** бўлган. **Жамоа йиғини - галимот** қишлоқ-нинг юқори органи еди. Унда жамоанинг барча катта ёшли еркаклари иштирок етиб, хўжалик масалалари (екин екиш, чорва боқиш ва ҳоказолар) ҳал қилинган, жамоа таркибига кирувчи қишлоқ аҳолиси ўртасидаги майда жиноий ва фуқаролик ишлари кўриб ҳал қилинган. Жамоа тепасида сайлаб қўйиладиган **қишлоқ оқсоқоли (тунгерейфа)** турган.

Политсиялик мақсадларида жамоа **ўнта томорқага** - оилага бўлинган. Жиноят содир етилган ҳолларда ана шу ўнта томорқа аъзоларига жиноятчини ушлаб, ҳокимиятга топшириш мажбурияти юкланган. Акс ҳолда, улар жамоавий жавобгарликка тортилганлар. Юзликларнинг халқ йиғинларида йилига икки марта ўнта томорқанинг фаолияти текширувдан ўтказиб турилган. Бунда ўнта томорқаликларнинг ўзаро бир-бири билан боғлиқлиги, барча

ҳуқуқбузарликларнинг аниқланганлиги ва айбдор шахсларнинг тегишлича ҳокимиятга топширилганлиги текширувдан ўтказиларди. Шуниси харак-терлики, ўнта томорқа таркибига йирик ер участкасига егалик қилиб турган жамоа аъзолари кирмаган. Йирик ер егалари имтиёзли табақа сифатида юқоридаги мажбуриятлардан озод едилар.

Инглиз-сакслар давлатлари яшаган даврда **шаҳарлар** вужудга келди. Шаҳарлар асосан қироллик ерларида жойлашган еди. Шаҳарларни бошқариш ё графликларнинг шерифлари томонидан ёки бунинг учун махсус тайинланган қирол чиновниклари томонидан амалга оширилган.

Шаҳарлар ва портлар ўзларининг халқ йиғинларига ега бўлганлар. Улар кейинчалик шаҳар ва савдо судларига айлантирилган еди.

Ўнликлар, юзликлар ва графликлар аниқ ўрнатилган иерархия (босқич-ма-босқич бўйсунуш) тизими асосида ташкил етилмаган еди. Улар маълум даражада бир-биридан мустақил, автоном тарзда идора етиларди.

Бироқ, графликларда шериф лавозимининг таъсис етилиши шуни кўрсатадики, инглиз-сакслар давридаёқ жойларда марказлаштирилган бюрократик бошқарув, қиролга ҳисоб берадиган ва қирол буйруқлари асосида ҳаракат қиладиган маъ-мурий округларнинг мансабдор шахслар томонидан бош-қарилиши жорий қилина бошлаган.

Sud Инглиз-сакслар даврида кўп жиноий ва
hokimiyati фуқаролик ишлари графликлар ва юзликларнинг йиғинларида кўриб, ҳал қилинган. Графликларнинг йиғинларида жиноий, фуқаро-лик ва диний ишлар кўрилган. ХИ асрга келиб графликлар йиғинларининг юрис-диксияси (суд қилиш ҳуқуқи) янада кенгайди. Кўп ишларни кўриб ҳал қилиш уларнинг қатъий ҳуқуқи бўлиб қолди.

Инглиз-сакслар қироллари томонидан ўз феодалларига берилган иммунитет ёрликлари ер егаларига қарам деҳқонлар устидан кенг суд ҳокимиятини берар еди. Вотчина судида деҳқонлар жиноятини кўришда ўлим жазоси тайинлаш мумкин емас еди. Бу юзликлар йиғини юрисдикциясининг маълум даражада чекланишига олиб келган.

Давлатда олий суд қирол суди бўлган. У давлатга хиёнат, қирол вассаллари ўртасидаги низолар ва ерга егалик бўйича келиб чиқадиган низолар ҳақидаги ишларни кўриб, ҳал қилган. ХИ асрга келиб қирол судининг ҳамда графлик ва юзликлар йиғинларида ишларни кўришда қирол чиновниклари ролининг кучайиши содир бўлди. Бу вақтга келиб, еркин аҳоли суд ишларини ҳал қилишда иштирок етишдан бутунлай четлаштирила борди.

Суд ҳокимиятининг ер егалари ва қирол чиновниклари қўлида тўпланиши натижасида судлар крепостнойлаштирилган деҳқонлар оммасига қарши кураш куралига айлантирилган еди.

3. Англияда марказлашган сенорлик монархияси (XI-XII асрлар)

Ijtimoiy tuzum Англиянинг Вилгелм бошчилигида нормандлар томонидан истило қилиниши (1066 йил) инглиз жамияти феодаллашувининг чуқурлашишига олиб келган.

Норманд истилосидан кейин Англия феодал хўжалигининг асосини манор ташкил етган. **Манор** - алоҳида феодалнинг ер егаликлари йиғиндиси бўлган. Манордаги деҳқон ўз лорди томонидан суд қилиниб, унинг аҳволи манордаги урф-одатлар билан белгиланган. Юзликлар судининг ярмидан кўпи манор судларига - феодалларнинг хусусий курияларига айлантирилган. Шулар билан бир қаторда, Вилгелм Фотих ўз мавқеи ва инглиз сиёсий анъаналаридан фойдаланиб, давлатни марказлаштириш ва қирол ҳокимиятини мустаҳкамлаш сиёсатини олиб борган.

Инглиз-сакслар зодагонларидан мусодара қилинган ерларнинг кўп қисми қироллик домени таркибига кирган, қолганлари еса норманд ва инглиз-сакс феодаллари ўртасида тақсимланган. Босқинчилар ўзлари билан бирга шиддатли "ўрмон ҳуқуқи"ни ҳам олиб келганлар. Бунга кўра, кўп ўрмон массивлари қироллик кўрикхонаси деб еълон қилиниб, унинг чегараларини бузганлик учун қаттиқ жазо ўрнатилган. Бундан ташқари қирол ўзини барча ерларнинг олий егаси деб еълон қилган ва барча еркин деҳқонлардан ўзига содиқлик ҳамда қасамёд талаб қилган. Бундай қасамёд ҳамма даража-даги феодалларни қиролнинг вассалига айланишига олиб келган. Феодаллар аввало қирол учун ҳарбий хизмат ўташга мажбур едилар. Қитъа учун хос бўлган "вассалимнинг вассали - менинг вассалим емас" деган тамойил Англияда ўрнатилмаган. Барча феодаллар иккита асосий туркумга: қирол-нинг бевосита вассаллари - йирик ер егалари (графлар, баронлар); иккинчи поғонадаги вассаллар (вассалларнинг вассаллари) - ўрта ва майда ер егаларига бўлинган. Руҳонийларнинг ҳам асосий қисми, худди дунёвий вассаллар сингари қирол фойдасига хизмат ўтаганлар.

Шундай қилиб, Англия феодаллари қитъа феодаллари фойдаланган муста-қиллик ва иммунитетларни олмаган едилар.

Қиролнинг барча ерларга олий егалик қилиш ҳуқуқи унга ер участкаларини қайта тақсимлаб туриш ва ер егалари ўртасидаги муносабатларга аралаштириш имконини бериб, қироллик адли-ясининг (суд қилиш ишларининг) барча даражадаги феодаллар судига нисбатан устунлиги (юқори туришлиги) тамойилининг ўрнатилишига хизмат қилган.

Солиқ сиёсатини муваффақиятли олиб бориш ва мамлакат аҳолисининг ижтимоий таркибини аниқлаш мақсадида 1086 йилда мамлакатдаги барча ер-лар ва аҳоли рўйхатга олинган. Рўйхатга олиш натижасида тузилган варақа-лар халқ орасида "**Дахшатли суд китоби**" деб аталган. Қирол хазинаси ер егалигининг ҳажми тўғрисида енди аниқ маълумотларга ега екан, аҳоли рўй-хати ҳукуматга "Дания пули" деб аталган ески ер солиғини кўпайтирилган миқёсда ундириш имконини берди. Янги норманд-франсуз лордларининг инглиз қишлоғидаги крепостной аҳволни расмийлаштиришга интилиши ана шу рўйхатда равшан акс етди. 1086 йилги рўйхатда деҳқонлар турли номлар: озод кишилар (келажакда улар фриголдерлар ёки ерни еркин тасарруф қилувчилар деб аталдилар), сокменлар, вилланлар, бордарилар⁵⁴, коттарилар, шунингдек, кўпгина миқдорда куллар номи остида гавдаландилар. Аммо вилланлар рўйхатда тез-тез учраб туради. XI-XII асрлар шароитида крепостной табақа хусусиятларига ега бўлган деҳқонларнинг бу тоифаси (феодал ер-мулкида кўйилган) инглиз қишлоғининг феодал-крепостнойлик қиёфа-сини ҳаммадан кўра очикроқ характерлаб беради. Аммо Англиянинг шимоли-шарқий қисмида, ҳатто 1086 йилги рўйхатда ҳам деҳқонларнинг салкам ярми "еркин кишилар", қисман сокменлар ҳолатида қолаверди. Уларга фақат манордаги лорднинг суд ҳокимияти тарқатилган еди.

XI-XII асрларда еркин деҳқонлар оммаси зиддиятли омиллар таъсири остида бўлган. Бир томондан, қирол ҳокимияти еркин деҳқонларнинг қуйи тоифасини крепостнойлаштиришга, уларни вилланларга айлантиришга имконият яратган. Бошқа томондан, XII асрнинг охирида бозорнинг ривожланиши анча бойиган деҳқон егаликларининг пайдо бўлишига ва буларга қирол ҳокимиятининг йирик феодаллар сепаратизми билан курашда сиёсий иттифоқчи сифатида қаршига олиб келган. Қироллик судлари кўпинча бундай

⁵⁴ **Bordari va kottarilar** – o`rta asrlar Angliyasidagi kam yerli dehqonlarning nomlari. Bordarilarning bir qismida villanlarga qarashli to`liq chek yerning qariyib yarmigacha keladigan yer bo`lardi, kottarilarda juda ozgina chek yer bo`lib, u asosan tomorqa yer uchaskalari edi.

бойиган деҳқонларни лордларнинг ўзбошимчаликларидан ҳимоя қилиб турган. Қироллик "умумий ҳуқуқи" томонидан ҳар қандай еркин ер егаликлари (фрееҳолд)нинг (ритсарларга, шаҳарларга, деҳқонларга қарашли бўлган ерлар) расман, бир хил ҳимоя қилиниши XII аср охирида еркин деҳқонларнинг юқори қисми, шаҳарликлар ва майда ритсарлар ўртасидаги ҳуқуқий ва ижтимоий фарқларнинг йўқолишига имкон туғдирган. Бу табақалар иқтисодий манфаатларининг маълум даражада умумийлиги ҳам уларни яқинлаштирган.

Давлатнинг нисбатан ягоналиги, Нормандия ва Франция билан ўрнатилган алоқалар савдонинг ривожланишига кўмаклашди. Инглиз савдо-гарлари қирол ҳокимиятининг кучайишидан тез орада фойда кўрадиган бўлдилар. Мамлакатда савдо-сотик жонлана бошлади. Вилгелмнинг қуруқлик билан алоқаси ҳам бунга ёрдам берди. Инглиз савдогарларига Нормандия ва Фландрия билан савдо-сотик қилиш имконияти берилди. Чунки Вилгелм ҳамон норманд герсоги бўлиб ҳисобланар, инглиз қироличаси еса фланд-риялик еди.

Англияда марказий ҳокимиятнинг кучайиши шароитида шаҳарлар, қитъанинг жанубидаги ёки Германиядаги сингари, мухторият олмаганлар ва тобора тез-тез қироллик хартияларини сотиб олишга мажбур бўлганлар. Хартияларда еса фақат баъзи савдо имтиёзларигина бериларди.

Шундай қилиб, норманд босқини Англия учун катта аҳамиятга ега бўлди. Бунинг натижасида жамиятнинг феодаллашиш жараёни ниҳоясига етди, қирол ҳокимияти кучайди, мамлакатнинг сиёсий бирлиги мустаҳкамланди, Англиянинг қитъа билан алоқалари кучайди.

Норманд босқинидан кейин Англияда кучли қирол ҳокимиятига асосланган марказлашган давлат ташкил топди. Бу вақтда қирол ҳокимияти қуйидагилар билан тавсифланади: биринчидан, мамлакатнинг барча ерларига қиролнинг олий ҳуқуқи ўрнатилиб, бу қиролнинг ҳамма феодаллар устидан ҳокимиятини таъминларди; иккинчидан, давлатда қонун чиқариш ва олий суд ҳокимияти қирол қўлида тўпланган еди; учинчидан, олий ҳарбий ҳокимият ҳам қирол қўлида еди.

Davlat tuzumi Норманд қиролларининг тадбирлари жамиятнинг феодаллари жараёнининг чуқурлашишига қарамай, давлатнинг марказлашувини ва давлат бирлигининг сақланишини таъминлади. Бироқ, XII аср охиригача давлатнинг

марказлашуви асосан инглиз-норманд қиролларининг сенорлик хусусий ҳуқуқлари ҳисобига таъминланган ва уларнинг феодал-иерархия тизими ва маҳаллий черковнинг обрў-еътиборли бошлиғи бўла олиши қобилиятига боғлиқ еди. Қиролликнинг ўз фуқароларига нисбатан суд ва хазинага оид ҳуқуқлари фақат олий сенорнинг ўз вассалларига нисбатан ҳуқуқлари бўлиб, содиқлик ҳақидаги қасамёдга асосланган. Улар маълум даражада феодал одатлардан келиб чиққан (гарчанд ендиликда унинг доирасидан ўсиб чиқа бошлаган бўлса ҳам).

Бу вақтда қиролликнинг суд ва молия ҳуқуқлари ҳар дақиқа норози вассаллар томонидан инкор қилиниши мумкин еди. Бундан XII-XII асрлардаги ўз сенорлик ҳуқуқларини суўстеъмол қилишликда тож-тахтни айблаб уюштирилган баронларнинг туганмас исёнлари ҳам далолат беради. Норманд истилосидан бошлаб, бутун XII аср мобайнида қироллар инглиз-саксларнинг азалий урф-одатларига ва еркинликларига ўзларининг содиқликларини доимо тасдиқлаб туришга, баронлар ва черковга еса "еркинликлар хартиялари" инъом етиб туришга мажбур едилар. Мазкур хартиялар тинчлик, азалий, "адолатли" урф-одатларни қўллаб-қувватлаш ва "ярамаслари"ни тугатиш, тож-тахтнинг феодал, черков ва шаҳарларнинг имтиёзлари ва еркинликларига риоя етиш мажбуриятлари тўғрисидаги меъёрларни ўз ичига олган еди. Бироқ, XII асрнинг ўртасидан бошлаб қирол ҳокимиятини феодал урф-одатлар ва хусусий қасамёдлар доирасида ушлаб туришга қаратилган ҳаракатга қараганда марказий ҳокимиятни кучайтиришга бўлган ҳаракат кучая бошлади.

XII асрнинг иккинчи ярмигача Англияда профессионал маъмурий-суд органлари бўлмаган. Бошқарув маркази - қирол саройи доимо кўчиб турган ва Англияда узоқ вақт бўлмаган. Чунки қирол кўпинча Нормандияда яшарди.

Англияда конун чиқариш ҳокимияти қиролга тегишли бўлса ҳам, кўпинча у **қироллик курияси** (суриа регис) билан биргаликда амалга оширилган. Лекин қироллик курияси қирол ҳузуридаги маслаҳатчи орган еди. Курия бошқарувнинг у ёки бу соҳаларини юритадиган қиролнинг бевосита вассаллари ва яқинларидан иборат йиғин бўлиб, унинг таркиби аниқ белги-ланмаган еди. У давлат бошқарувининг олий органи, олий суд органи ва мамлакат молиясини юритувчи орган ҳисобланган. Давлатнинг муҳим масалаларини ҳал етишда куриянинг мажлисларига олий дунёвий ва диний зодагонлар

ҳам таклиф етилганлар. Бундай ҳолларда у инглиз-сакс қиролларининг витанагемотини еслатади.

Қироллик курияси олий суд органи сифатида тож-тахт манфаатларига дахлдор бўлган ишларни, қирол вассаллари ўртасидаги низоларни, маҳаллий судлар қарорлари устидан тушган шикоятларни (апеллятсион тартибда) кўриб ҳал қилган.

Генрих II даврида (1100-1135 йиллар) марказий давлат аппарати анча такомиллаштирилган. Қироллик курияси **катта кенгаш** ва **доимий ҳукумат органи (кичик курия)**га ажралган. **Катта кенгаш** бир йилда уч марта (рождество, пасха ва троитсада) чақирилган. Унинг таркибига қирол чинов-никлари, асосий хизматчилари ва мамлакатнинг енг йирик зодагон вакиллари кирган. Унинг компетенциясига муҳокамага киритилган барча масалалар бўйича ва қироллик конунлари бўйича маслаҳатлар бериш кирган. Кенгаш тавсиялари мажбурий кучга ега бўлмаган. Бироқ қирол бундай муассасанинг мавжудлигидан манфаатдор еди, чунки шу йўл билан таъсирли феодаллар томонидан ўзининг сиёсий ҳаракатлари тан олиншига еришарди. **Кичик курия** олий суд, маъмурий ва молиявий ҳокимиятни амалга оширарди. Унинг таркибига қирол чиновниклари: лорд-канслер, лорд-хазиначи, камергер, сарой стюарди, қиролнинг шахсий муҳрини сақловчи ва сарой хизматчилари, шунингдек, махсус таклиф етилган юқори мансабли руҳоний-лар ва баронлар кирган. Генрих II даврида кичик курия олий суд ҳамда маъмурий орган функцияларини бажарувчи хусусий қироллик куриясига ва қиролнинг молиявий ишларини юритувчи ҳисоб палатаси ("шахмат тахтаси" палатаси)га ажралиб кетди. Куриянинг мажлисига қирол раислик қилган, у йўқлигида бу вазифани бош юститсиар амалга оширган.

Генрих II даврида қироллик суди кучайиб, мутахассис-судялари бўлган ва мунтазам иш олиб борувчи суд палатасига айланди. Қирол судялари вақти-вақти билан мамлакат бўйлаб сафарга чиқиб, айрим графликларда суд ишларини олиб борардилар (шунинг учун улар сайёр судялар деб аталарди). Суд палатаси қирол курсиси суди деган ном олган еди. Генрих II даврида молия бошқармаси ҳам ташкил топди. Олий молия палатаси «шахмат тахтаси палатаси» деб аталарди, чунки бунда устига катакли мовут ёпилган (шахмат тахтасини еслатадиган) стол турарди. Бу столларда пул саналарди. Шахмат тахтаси палатаси олий ҳисоб палатаси ва жойлардаги молиявий идоралар чиновниклари томонидан содир етилган

жиноятлар ҳақидаги ишлар бўйича суд органи еди. Шахмат тахтаси палатасида, шунингдек, томон-лардан бири тож-тахт бўлса, мулкый низолар ҳам кўриб ҳал қилинарди.

Бу даврда давлатнинг олий мансабдор шахсларидан, айниқса, бош юститсиар, канслер, маршал, камерарий ва бошқаларни алоҳида ажратиб кўр-сатиш мумкин. **Бош юститсиар** қирол Англияда йўқлигида амалда дав-латни идора етиб турувчи руҳоний шахс, каноник ва рим ҳуқуқининг била-Ғони ҳисобланган. Унинг ёрдамчиси канслер бўлган. **Канслер** дастлаб франклардаги каби қиролнинг шахсий котиби ҳисобланган, кейинчалик еса давлат девонхонасининг бошлиҒи бўлиб қолган, давлат котиби ролини бажар-ган. **Маршал** - кўшинлар кўмондони, **камерарий** - хазинабон, қироллик мол-мулки, хазинаси ва ер егаликларининг бошқарувчиси, ҳисоб палатаси бошлиҒи еди.

Генрих II томонидан ташкил етилган давлат аппарати Генрих II (1154-1189 йиллар) ҳукмронлиги даврида янада ривожлантирилди. Қироллик имтиёзла-рининг мустаҳкамланиши, давлат аппаратининг бюрократлаштирилиши ва про-фессиналлаштирилиши, оқибат натижада давлат ҳокимиятининг қатъий марказ-лаштирилиши асосан Генрих IIнинг тадбирлари билан боҒлиқ бўлган. Бош-қарув ва суднинг умумдавлат бюрократик тизимини ташкил етган Генрих II ислоҳотлари асосан: 1) қироллик адлиясини ягона тизимга солиш ва аниқ тузилишга ега қилиш (жараён шаклларини такомиллаштириш, анъанавий ва ўрта асрлар судлари билан рақобат қиладиган қироллик сайёр судлари ва доимий ҳаракатдаги марказий судлар тизимини ташкил етиш); 2) халқ кўшинлари ва ёлланма аскар йиҒиш тамойилларининг кўшилиши асосида армияни ислоҳ қилиш; 3) аҳоли тўлайдиган солиқларнинг янги турларини ўрнатиш каби йўналишларда амалга оширилган.

Монарх ҳокимиятининг суд, ҳарбий ва молиявий ваколатлари бир қанча қироллик фармонлари билан расмийлаштирилган. Булардан, айниқса, 1166 йилги Буюк Кларендон, 1176 йилги Нортгемптон ассизалари, 1181 йилги "Қуролланиш ҳақида"ги ассиза ва бошқалар диққатга сазовор.

Генрих II томонидан суд-маъмурий тизимининг қайта қурилишида амалда баъзан инглиз-сакслар, нормандлар ва черков маҳкамаларидан ҳам фойдаланилган. Илк ўрта асрлар учун типик бўлган сайёр бошқарув ама-лиёти Англияда анча доимий ва тартибга солинган характер касб етган. Шу вақтдан бошлаб Англияда сайёр

судлар фаолияти - қироллик судлари-нинг сайёр сессиялари мустақкам ўрнатилган. Агар 1166 йилда графлик-ларни айланиб чиқиш учун фақат иккита судья тайинланган бўлса, 1176 йилда олтига сайёр округлар ташкил етилган ва сайёр судьяларнинг сони 20-30 тагача кўпайтирилган еди. Ушбу буйруқ билан судьяларга фавқулодда ваколатлар (фақат суд қилиш емас, балки маъмурий, молиявий ваколатлар ҳам) берилган, сайёр судларда қирол судловлигига тегишли барча даъволар кўриб ҳал қилинган, жинойтчилар қамоққа олинган, маҳаллий чиновник-ларнинг сулстеъмолликлари текширилган.

Айни замонда қироллик идоралари тизими тартибга солинган ва ерга оид низо ва ҳуқуқбузарлик ишларини текшириш учун махсус тартибот қонун-лаштирилган. Бундай тартибот фақат қироллик судларида қўлланиладиган "имти-ёз" ва "мурувват" сифатида барча еркин кишиларга инъом қилинган. Дастлаб бундай тартибот учун қироллик девонхонасининг махсус фармойишини - ҳуқуқ ҳақидаги буйруғини (writ of right) сотиб олиш лозим еди. Бусиз қирол-лик судларида фуқаролик ёки жинойий даъво қўзғатиш мумкин бўлмаган. Шундан сўнг сайёр судьялар ёки шерифлар ўз айтганларининг тўғрили-гини онт (қасам) ичиб тасдиқлайдиган 12 та тўла ҳуқуқли фуқаролар – қа-самхўрлар ёрдамида тергов ишларини ўтказишлари лозим еди. Қасамхўр-лар одатда гувоҳлар ёки қораловчилар, айбловчилар сифатида чиққанлар. Терговнинг бундай тартиби ордалиялар ва феодал судлардаги суд тўқнашув-ларига нисбатан ишларни анча объектив ҳал қилиш имконини берди. Аста-се-кин ривожланиб борган қироллик идоралари тизими ерга егалик ҳуқуқи ҳақидаги даъволар бўйича манориал куриялар юрисдикциясининг чекланишига олиб келди. Ендиликда, ҳатто, виллан ҳам жинойий даъво билан қироллик судига мурожаат қила оларди. Шерифлар, феодалларнинг ҳуқуқлари билан ҳисоблашмай, жинойтчиларни қўлга тушириш ва ўзаро кафилликка риоя етилаётганлигини текшириш мақсадларида уларнинг ер егаликларига киришлари мумкин еди.

Шундай қилиб, XII асрнинг иккинчи ярмида Генрих II томонидан фуқаролик ва жинойий ишлар бўйича қироллик судининг махсус механизми ташкил етилган. Бу механизм қироллик судларининг обрўсини оширган ва юрисдикциясини кенгайтирган.

Такмиллашган суд тартиботнинг жорий қилиниши муносабати билан XII аср ўртасидан бошлаб марказий бошқарувнинг олий органи - қироллик курия-сининг тузилиши ва ваколатлари мураккаблашди ва

ўсди. Функцияларнинг ихтисослаштирилиши ва курия таркибидан қатор алоҳида идораларнинг ажратилиши жараёнида канслер бошчилигидаги девонхона, қиролнинг марказий ("шах-сий") суди ва молия муассасаси батамом шаклланди. Қиролликнинг "шахсий" суди таркибига 1175 йилдан етиборан руҳоний ва дунёвий шахслардан доимий судьялар сайлана борди. Мазкур суд Вестминстерда ўзининг доимий қарорго-ҳига ега бўла бориб, ундан аста-секин **Умумий тортишувли суд** ажралиб чиқ-ди. Бу суд қирол иштирокисиз ҳам йиғилиши ва қирол бошқа ерга кўчиб ўт-ганда унинг кетидан ергашиб юрмаслиги лозим еди. Умумий тортишувли суд фаолияти Англияда "умумий ҳуқуқ"ни яратишда ҳал қилувчи рол ўйнаган.

Қирол ҳокимияти билан инглиз черкови, дунёвий суд билан черков суди ўртасидаги муносабатлар анча мураккаб еди. Норманд истилосидан кейин черков ва дунёвий судлар бир-биридан ажратилган, шу билан бирга, черков судлари барча диний ва қисман дунёвий (никоҳ, васият ва бош-қа) ишларни кўра бошлаган. Норманд қироллари епископларни ўзлари тайин-лай бошлаганлар, Англия ва Нормандия учун черков қарорларини чи-қара бошлаганлар, вакант епископлардан даромадлар олганлар. Бироқ, папа ҳокимиятининг ва Римдаги католик марказнинг кучайиб бориши билан инглиз тахти тез-тез черковнинг қаршилигига дуч кела бошлаган ва "еркин черков" ҳақидаги масала Англияда келажакда черков ва дунёвий ҳокимият ўртасидаги низолар учун сабаб бўлиб қолган.

Генрих II даврида Нормандияда папа билан конкордат⁵⁵ тузилди. Унга кўра, кейинчалик Германияда бўлганидек, каноникларнинг диний тартиб-қоидаларини белгилаш папага, дунёвий ҳокимият еса қиролга ўтди.

Генрих II маҳаллий черков устидан қирол таъсирини кучайтиришга ҳаракат қилиб, **1164 йилда Кларендон конституцияларини** чиқарди. Уларга кўра, қирол черков судларида кўриладиган ишлар бўйича олий судя деб тан олинди. Черков ишларига оид барча низолар қироллик судида ҳал қилиниши лозим еди. Қирол юрисдиксияси черков мулкчилиги ҳақидаги текширувларга, қарзлар ҳақидаги даъволарни кўришга, оғир жиноятларда айбланаётган клеркларга нисбатан ҳукмлар чиқариш ва ижро етишга ҳам ёйилади. Қирол-нинг рухсатисиз унинг вассалларидан ва чиновникларидан бирортаси черков-дан четлашиши мумкин емасди.

⁵⁵ **Konkordat** – hukumat bilan Rim papasi o`rtasida tuziladigan shartnoma.

Қиролнинг дунёвий тартиб-қоидалар ўрнатиши тамойиллари ва унинг олий черков мансаблари сайловларига аралашиб имконияти ўрнатилди.

Генрих II "епископлар ва аббатларнинг сайлови менинг иштирокимда ўтказилиши керак" деб талаб қилди. Руҳонийлар жинсий ишлар бўйича бошқа ҳамма фуқаролар сингари қироллик суди томонидан суд қилиниши лозим еди. Архиепископлар қиролнинг розилигини олгандан кейингина папа билан муносабатда бўла олардилар. Бироқ, папа ва маҳаллий руҳонийларнинг тазйиқи остида қирол Кларендон конституцияларининг қатор қоидаларидан воз кечишга мажбур бўлган.

Генрих II нинг XII асрнинг иккинчи ярмида ўтказган ҳарбий ислоҳоти ҳарбий мажбуриятларнинг барча еркин кишиларга - феодалларга, деҳқонлар-га, шаҳар аҳолисига тарқатилишидан иборат еди. **1181 йилда** чиқарилган "**Қуролланиш ҳақида**"ги ассизага биноан еркин кишиларнинг ҳар бири мулкӣ аҳволига қараб ўз қурол-яроғига ега бўлиши лозим еди. Қўшин ўз қурол-яроғига ега бўлса-да, давлат хазинаси ҳисобидан ушлаб турилган. Бу вақтда хазинага келиб тушадиган тушумлар анча ўсган еди.

Генрих II доимий қўшин тузмоқчи бўлди. Чунки вассалларнинг ритсарлик хизмати бир йилда маълум кунлар билан чекланган бўларди, бу еса қуруқликда узок урушлар олиб боришда ўнғайсизлик туғдирарди. Шу сабабли Генрих II ритсарларнинг бир қисмини ҳарбий хизматдан бўшата бошлади. Бундай ритсарлар шахсий хизмат қилиш ўрнига ҳарбий ёки қалқон солиғи тўлашлари лозим еди. Бу пулга қирол йил бўйи хизмат қилишга рози бўлган ритсарларни ўзига ёллаши мумкин еди. Шу тариқа қиролда ёлланма ритсарлар қўшинини ушлаб туриш имконияти туғилади. "Қалқон пули"нинг жорий этилиши муҳим ижтимоий оқибатларга ега бўлди. Бу тадбир туфайли инглиз ритсарлари ҳарбий хизматдан ертароқ озод бўлиб, тинч қишлоқ хўжайинларига айлана бошладилар. Келгусида бу ҳолат қуйи инглиз дворянларини шаҳар буржуазияси билан яқинлаштиришда катта рол ўйнади.

Қуролли кучларнинг қайта ташкил этилиши натижасида қирол ҳокимияти ҳарбий соҳада феодалларга унча боғлиқ бўлмай қолди. Бу еса давлатнинг марказлашувига кўмаклашди. Бу даврда феодаллардан «қалқон пули» ва шаҳарлардан тўғридан-тўғри солиқ (таля) олиниши билан бир қаторда аста-секин ҳаракатдаги мулкларга солиқ ўрнатилди.

Генрих II нинг ҳарбий ва молиявий ислоҳотлари қиролга содиқ қўшинлар сонининг бирданига ўсишига ва қўшинларга йирик феодаллар томонидан қўмондонлик қилиниши тартибининг бузилишига, шунингдек, профессионал чиновниклар ушлаб туриш учун маблағлар ҳосил қилишга имкон яратди. Бундан ташқари, суд ишларини амалга ошириш давлат бюджетининг жуда муҳим даромад манбаи бўлиб қолаверди.

Маҳаллий бошқарув тизими норманд истилосидан кейин ўзгармади. Мамлакатнинг графликларга ва юзликларга бўлиниши сақланиб қолди. Графликларда шерифлар, юзликларда - уларнинг ёрдамчилари - бейлифлар қироллик маъмуриятининг вакиллари бўлиб қолди. Шериф графлик ҳудудида ҳарбий, молиявий ва политсиячилик ҳокимиятига ега еди, қироллик девонхонасидан юборилган буйруқларнинг асосий ижроچиси ҳисобланарди.

Шерифлар ўзларининг маъмурий ва суд функцияларини графликлар ва юзликлар йиғинлари билан мустаҳкам алоқада амалга оширардилар. Улар бундай йиғинларни чақириб, уларнинг сессияларига раислик қилардилар. Юқоридаги муассасалар, гарчанд аста-секин мустақилликни йўқотиб борсалар-да, Англияда кейинги даврларда ҳам сақланиб, борган сари марказий ҳукуматнинг жойлардаги асосий қуролига айланган. Уларнинг суд ваколатидан кўпгина фуқаролик даъволарининг олинишига қарамай, жиноий ишлар бўйича терговларда қатнашувчи шахсларнинг (айбловчи қасам-хўрларнинг) тайинланиши муносабати билан маҳаллий ҳокимият вакил-ларининг роли ўсди. Қироллик судловида аҳолининг иштирок этиши инглиз маҳаллий бошқаруви тизимининг характерли белгиси бўлиб қолди.

4. Табақа-вакиллик монархияси (XIII асрнинг иккинчи ярми - XV аср)

Ijtimoiy tuzumi XIII асрда мамлакатдаги ижтимоий ва сиёсий кучлар нисбати марказлашув ва бутун ҳокимиятнинг монарх қўлида тобора кучли тўпланиши фойдасига ўзгариб бораверди.

Баронлар қиролнинг бевосита вассаллари сифатида ўз сюзерени олдида кўп сонли молиявий ва шахсий мажбуриятлар ўтардилар. Агар баронлар ўз зиммаларидаги бундай мажбуриятларни қасддан бажармасалар, уларнинг ерлари мусодара қилинган.

XIII аср мобайнида йирик феодалларнинг иммунитет ҳуқуқлари ҳам анча чекланди. 1278 йилги Глостер статутининг имтиёзлари суд йўли билан текширилишини ёллон қилди. Умуман, Англияда дворянлик титули қандайдир ўлпонлар йиғиш ва суд қилиш имтиёзларини бермаган. Феодаллар расман бошқа еркин кишилар билан тенг даражада солиқлар тўлаганлар ва бир хилдаги судлар томонидан суд қилинганлар. Бироқ инглиз олий дворянларининг сиёсий қудрати анча юқори бўлган. Олий дворянлар қирол ҳузуридаги олий маслаҳатчилар еди. Улар бошқа баъзи давлат органларининг ишларида доимо ва албатта иштирок этиб, мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутардилар. XIII асрда Англиянинг йирик феодаллари ўзаро ва қирол билан ер ва даромадлар манбаи учун, мамлакатда сиёсий нуфуз учун доимо каттиқ ва шафқатсиз кураш олиб борганлар.

XIII асрда Англиядаги ижтимоий зиддиятларнинг бошқа бир йўли, бир томондан, йирик феодаллар, яъни лордлар, епископлар, йирик монастырларнинг аббатлари ўртасида юз берган бўлса, иккинчи томондан, майда ритсарлар ўртасида келиб чиққан. Юқорида санаб ўтилган йирик феодаллар мамлакатдаги ерларнинг кўпчилик қисмини егаллаб олган едилар. Мамлакатда йирик баронларнинг ерлари парчаланиб кетиши ва алоҳида феодаллар ўртасида тақсимланиши натижасида XIII асрнинг охирига келиб Англия ҳукмрон табақаларининг 3/4 қисмини ўрта ва майда феодаллар ташкил етарди. Инглиз феодалларининг ана шу табақасидан оқибатда янги дворянлар гуруҳи (жентри) шаклланди. Йирик феодалларнинг ҳар бири бир неча ўнлаб, баъзан еса юзлаб манорларнинг егаси еди; крепостной деҳқонлар, асосан шуларга қарашли еди. Майда ритсарлар озгина ҳайдаладиган ери бўлган кичик манорларга егалик қилардилар, шу сабабли уларда крепостнойлар жуда оз бўларди ёки ҳатто бутунлай бўлмасди. Майда ритсарлар ўз хўжаликларида асосан батраклар меҳнатидан фойдаланиб, уларни кам ерли деҳқонлар-коттерлар ҳисобидан ёллардилар.

Шундай қилиб, ритсарлар гарчи феодаллар синфига мансуб бўлсаларда, фақат ўз мулкларининг катта-кичиклиги ва қирол саройидан анча узоқда туришлари билангина емас, балки хўжалик юргизиш жиҳатидан ҳам юқори табақа-барон аристократлардан кескин фарқ қилардилар. Савдо-сотик заминида ритсарлар шаҳарликлар билан тобора яқинлашдилар. Ритсарлар солиқ

тўловчилар сифатида ҳам шаҳарликлар билан яқинлашдилар, чунки Англияда ритсарлар ер солиғи ва бошқа солиқлардан озод қилинмаган едилар. Францияда еса бунинг акси еди. Буларнинг ҳаммаси ритсарлар билан шаҳарликларнинг бирга-ликда сиёсий чиқишлар қилиши учун шароит яратиб берди. XIII асрнинг иккинчи ярмидаги сиёсий воқеалар худди шуни кўрсатди.

Бу даврда товар-пул муносабатларининг ривожланиши **деҳқонларнинг** аҳволига сезиларли таъсир кўрсатди. Деҳқонларнинг табақалашуви кучайди, шахсан еркин деҳқонлар оммаси юқори қисмининг сони ўсди. Бойиган деҳқонлар - **фриголдерлар** тез-тез ритсарлик унвонини олиб турардилар ва феодалларнинг қуйи табақасига яқинлашардилар. Аммо фриголдерларнинг бошқа қисми кам ерли кишиларга айланиб, лордлар томонидан баршчина тўлашга (гарчи вилланларга қараганда кичикроқ масштабда бўлса ҳам) мажбур қилинар едилар.

XIII аср Англияда деҳқонлар оммасини енг кўп асоратга тушириш даври бўлди. Бу вақтда инглиз қишлоғида асосий сиймо ҳисобланган **вилланлар** турар жойига бириктирилган бўлиб, ҳафталик баршчинани (ёзги мавсумда ҳафтада 5 кунгача) ўташга мажбур бўлган, лордга никоҳ солиғи ва бошқа ноҳақ солиқлар тўлайдиган, унинг судига бўйсундирилган тамомила крепостной киши еди. XIII асрдаги инглиз деҳқони аслида вилланга емас, балки сервга ўхшаб кетарди. Инглиз юристлари "Рим ҳуқуқи"ни далил қилиб, вилланлар Рим қулининг бир тури еди, деб очик-ойдин фикр билдирган едилар. XIII асрда турли манорларда кўплаб тартибсизликларнинг юз бериши, деҳқонларнинг тез-тез қочишлари, бутун жамоа деҳқонларининг лорд учун мажбуриятларни бажаришдан бош тортишлари содир бўлганлиги бежиз емас.

Бу вақтда вилланга тегишли барча мол-мулкларнинг егаси лорд деб тан олинганди. Шу билан бирга, XIV асрдаги ҳуқуқий назария ва қонунлар вилланларнинг, ҳатто, ўз хўжайинига қарши қирол судига жиной даъво қилиш ҳуқуқини тан олган еди.

XIII асрнинг иккинчи ярми - XIV асрда пул хўжалигининг ривожланиши Англиядаги крепостной ер-мулкнинг - манорнинг емирилишига сабаб бўлди. Лордлар баршчинани пул оброги билан айирбошлашни (коммутат-сия қилишни) фойдалироқ деб билдилар. Бундай пайтда улар ўзларига қарашли ерларни (доменларни) кам ерли деҳқонлар орасидан чиққан ёлланма иш-чилар меҳнати билан ишлайдиган бўлдилар. Баъзи бир лордлар ҳеч қандай хўжалик

юрғизмай, пул рентаси олишни афзал кўриб, ўз доменларини ижарага берардилар. Коммутатсия XIII асрдаёқ катта ютуқларга еришди. ХИВ аср-нинг биринчи ярмида бир қанча туманларда коммутатсия баршчинани батамом сиқиб чиқарди. Бутун мамлакатда пул рентаси тобора кўпроқ тарқалди. Шу муносабат билан инглиз крепостной деҳқони ҳам шахсан озод деҳқонга айланди. Чунки вилланлар ендиликда аста-секин ўз шахсий озодликларини сотиб ола бошлаган едилар. Вилланнинг лордга муносабати фақат муайян пул ренталари тўлашдан иборат бўлиб қолди, холос. Чек ер, аввалгидек унинг тасарруфида еди. У пул ишлаши учун шаҳарга кетиши ва, умуман, ўз истиқомат жойини ўзгартириши мумкин еди. Феодаллар аста-секин ёлланма меҳнатни эксплуататсия қилишга ўтдилар. Қишлоқ хўжалигини капиталистик усулларда юритиш ритсарлар орасида кенг тарқалди.

Бадавлат вилланлар ерларни феодаллардан ижара (аренда) га олардилар, шунингдек, хонавайрон бўлган феодаллардан ҳамда иш излаб кетган коттерлардан сотиб ола бошлагандилар.

XV асрга келиб, инглиз деҳқонларининг аксарият қисми еркинлик олди. Бу, албатта, қуролли кўзГолонларгача бориб етган кучли синфий курашлар натижасида қўлга киритилганди.

Ёлланма меҳнатга асосланган деҳқончиликнинг ривожланиши қиш-лоқ жамоасининг янада парчаланиб кетишига, уйсиз ва камбағаллар сонининг ошишига, эксплуататсиянинг кучайишига олиб келди. 1349 йилги "қора ажал" Англияда жуда катта қирГин келтирди: мамлакатдаги аҳолининг учдан бир қисми қирилиб кетди, Англиянинг кўп округларида ишчи кучи етишмаслигидан ер майдонлари ҳайдалмай ташлаб қўйилди. Ёлланиб ишлашга тайёр турган кишилар камайди, омон қолганлар ўз меҳнатларига катта ҳақ тўлашни талаб қилардилар. Йирик феодаллар қарам деҳқонларни яна баршчинага ҳайдай бошладилар. Кўпгина майда, ўрта феодаллар ва шаҳар бойлари парламентдан арзимаган ҳақ бараварига ишлашдан бош тортган камбағалларни қаттиқ жазолаш билан кўрқитувчи қонунлар чиқар-дилар. Мазкур қонунларни бузган кишиларни қамчи билан савалар, турмага қамар, баданларига қизиган темир билан тамға босардилар.

Шу тариқа Англияда бошқача шаклдаги крепостной ҳуқуқ қайта тикланди. Инглиз қўшинларининг юз йиллик урушда бирин-кетин мағлуби-ятга учрай бошлаши деҳқонларнинг аҳволини янада оғирлаштирди. Францияга қарши урушни давом еттириш учун

қиролга пул зарур еди. Солиқлар бирданига ўсиб кетди. Меҳнаткаш халқ янгидан-янги солиқлар тўлашга мажбур бўлди. 1380 йилда парламент жон солиғи жорий қилди. Бундай солиқ Англияда илгари ҳеч қачон бўлмаган еди. 14 ёшли ва ундан юқори ҳар бир еркак ва аёл, мулкый аҳволдан қатъи назар, ушбу солиқни тўлашга мажбур етилди. Қари-қартанглар ва ўсмирлар кўп бўлган катта оилаларда янги солиқ йиғиндиси катта суммани ташкил қиларди. Жон солиғи деҳқонлар оммаси гарданига оғир юк бўлиб тушди.

Шундай қилиб, эксплуатациянинг кучайтирилганлиги, камбағалларга қарши чиқарилган қонунлар ва солиқларнинг кўпайганлиги халқни ғазабга келтириб, 1381 йилдаги Уот Тайлер бошчилигидаги улкан деҳқонлар қўзғолонига сабаб бўлди. Бу қўзғолон давомида деҳқонларнинг иккита петицияси (талабномаси) тақдим етилди. Улардан бири анча мўътадил ҳисобланган Майл-Ендск (ёки Ессекс) петицияси еди. Мазкур петиция тўрт модда, яъни: 1) крепостной ҳуқуқ (вилланлик)ни бекор қилиш; 2) қўзғолончиларга умумий афв бериш; 3) бутун мамлакатда савдосотиқ қилишга еркинлик бериш; 4) 1 акр ҳажмидаги ер учун 4 пенс миқдорда ижара ҳақи белгилашдан иборат еди. Бу дастур Англиядаги енг бадавлат деҳқонларнинг манфаатларини акс еттирарди.

Иккинчи Смифилдск (ёки Кент) дастурида анча қатъий талаблар баён етилганди. Деҳқонлар ўзларига черков ер фондидан ер берилишини, жамоа-га қарашли ер-сувлардан еркин фойдаланишни ва барча тоифавий тафовут-ларнинг йўқ қилинишини талаб қилдилар. Иккинчи петиция кентлик кам ерли камбағал деҳқонларнинг еҳтиёжларини равшан акс еттирди.

Қирол дастлаб уларнинг қатор талабларини бажаришга ваъда берди. Лекин, оқибатда, феодалларнинг тазйиқи остида у ўз ваъдасидан воз кечди. Уот Тайлер хоинона ўлдирилди, сўнгра қўзғолончилар қаттиқ жазоланди. Юзлаб деҳқонлар суд ҳукми билан ва судсиз ўлдирилди, дорга осилди. Феодаллар қўзғолони қонга ботирилди, янги қўзғолонлар кўтарилишидан чўчиб, деҳқонларнинг тўловлари оширилиб, баршчина йўқ қилинди. Камбағалларга қарши қаратилган қонунларни анча-мунча юмшатишга тўғри келди. XV аср давомида Англиядаги деҳқонларнинг деярли ҳаммаси тўлов евазига еркин бўлиб олди. Шахсан озод деҳқонлар чек ерлардан фойдаланганлиги евазига ер-мулк егаларига аниқ белгиланган ҳақ тўларди.

XIII-XIV асрларда шаҳарликлар орасида ҳам, аҳолининг бошқа қатламлари орасида бўлганидек ижтимоий фарқлар кучайди. Бу жараён бутун мамлакат миқёсида шаҳарликлар табақасининг жипслашуви билан бирга кечди. Англия шаҳарлари, Лондондан ташқари, унча катта эмасди. Шаҳар корпоратсиялари, умуман шаҳар сингари, Европа қитъасидаги шаҳарлар олган мустақилликка ега эмасди.

Шундай қилиб, Англияда давлатнинг марказлашиш жараёни (XIII асрда) еркин деҳқонлар оммаси барча қатламларининг ўсиб бориши, ритсарлар, шаҳарликлар ва бойиган деҳқонларнинг иқтисодий ва ҳуқуқий жиҳатдан ўзаро бир-бирига яқинлашиши, феодалларнинг юқори қисми билан бошқа қатламлари ўртасидаги фарқларнинг кучайиши натижасида тезлашди. Ритсарлар ва бутун фригроддерлар оммаси иқтисодий ва сиёсий манфаатларининг умумийлиги уларнинг сиёсий иттифоқи ўрнатилишига ёрдам берди. Ушбу аҳоли қатламларининг иқтисодий ва сиёсий ролининг ўсиши, оқибатда, уларнинг сиёсий тан олиниши ва келажакда ташкил етилажак парламентда иштирок етишини таъминлади.

Erkinliklarning buyuk xartiyasi (Magna Charta)

XIII асрнинг бошларида Англияда феодал давлатнинг янги шакли-табақавакиллик монархиясига ўтиш учун қулай ва объектив шарт-шароитлар вужудга келди.

Бироқ қирол ҳокимияти ўз мавқеини мустаҳкамлаб, ҳукмрон табақа вакиллари давлат аҳамиятига молик масалаларни ҳал қилишга жалб етишни унчалик хоҳламасди. Генрих II нинг ташқи сиёсатда мағлубиятга учраган авлодлари даврида монарх ҳокимиятининг ҳаддан ошиши ўсди, қирол ва чиновникларнинг маъмурий ва молиявий ўзбошимчаликлари кучайди. Шу муносабат билан Англияда табақаларнинг муҳим сиёсий ва молиявий масалаларни ҳал етишда қатнашиш ҳуқуқининг тан олиниши кучли ижтимоий-сиёсий зиддиятлар остида содир бўлди. Бу зиддиятлар марказий ҳокимият сулстеъ-молликларини чеклашга қаратилган ҳаракат шаклини олди. Мазкур ҳаракатга баронлар бошчилик қилди.

Уларга вақти-вақти билан ритсарлар ва ҳаддан зиёд фавқулодда йиғимлар ҳамда қирол чиновникларининг таъмагарликларидан норози бўлган фригроддерлар оммаси қўшилиб турди. Қиролга қарши чиқишларнинг ижтимоий характери XIII асрдаги сиёсий зиддиятларнинг ўзига хос хусусияти ҳисобланди. XIII асрдаги ижтимоий чиқишлар XII-XIII асрлардаги баронлар исёнларидан фарқ

қиларди. Шу сабабли XIII асрдаги кучли чиқишлар, оқибатда, катта тарихий аҳамиятга ега бўлган ҳужжатларнинг қабул қилинишига олиб келганлиги ҳам тасодифий эмас еди. Қуйидаги муҳим воқеалар: 1215 йилги қирол ҳокимиятига қарши кўтарилган баронлар бошчилигидаги кўзҒолон ва 1258-1267 йиллардаги фуқаролар уруши XIII аср зиддиятларининг асосий босқичлари ҳисобланади. Бу курашлардан биринчиси Еркинликларнинг буюк хартияси қабул қилиниши билан тугаган бўлса, иккинчиси Англияда парламентнинг вужудга келишига сабаб бўлди.

Еркинликларнинг буюк хартияси объектив шароитлар натижасида қабул қилинди. Маълумки, Генрих II нинг ўғиллари Ричард II Шер Юрак (1189-1199 йиллар) ва Иоанн (Жоне) Ерсиз (1199-1216 йиллар) даврларида қирол ҳокимияти анча заифлашиб қолганди. Ричард деярли Англияда яша-мади ҳам, чунки ҳамиша ё Шарқда салб юриши ёки Франциядаги урушлар билан банд бўлди. Иоанн Ерсиз Филипп II Август билан курашда доимо муваффақиятсизликка учради ва пировардида, Нормандияни, Анжуни ва Франциядаги бошқа бир қанча мулкларни қўлдан бой берди. Бундан ташқари, янги Кентербеди архиепископини сайлаш масаласига араллашиб, папа Иннокентий III билан тўқнашиб қолди. Папа Иоанни черковдан қувиб, бутун Англияда ибодат қилишини ман етди (1208 йилда). Тахтдан ажралиши хавфи остида қолган ва жамиятнинг етарлича қўллаб-қувватлашига кўзи етмаган қирол таслим бўлишга мажбур бўлди. У ўзини папанинг вассали деб тан олиб, ҳар йили папанинг хазинасига бир минг фунт стерлинг хирож тўлаш мажбуриятини олди (1213 йил).

Папа билан тўқнашувдаги муваффақиятсизлик мамлакатда қирол обрў-еътиборини жуда тушириб юборди. Иоанн ва унинг амалдорлари қўллаб келган ҳар хил тамагирликлар, ноҳақ солиқ-йиғимлар йиғилиши ва зўравон-ликлар қилиниши фақат баронлар ва епископлар орасидагина эмас, балки ритсарлар ва шаҳарликлар орасида ҳам қиролга қарши норозиликлар туғдирди. Айна замонда кучайиб борган қирол ҳокимиятининг назорати малол келган йирик феодалларда маҳаллийчилик кайфиятлари пайдо бўлиб қолди. Қирол ўйлаб чиқарган, лекин ритсарлар бефойда деб билган куруқликдаги янги урушга ритсарларнинг кўпчилиги қатнашишдан бош тортди. Ана шулар натижасида 1215 йилнинг ёзида Иоанн Ерсизга қарши кўзҒолон кўтарилди. Енг йирик баронлар кўзҒолонга раҳбарлик қилди. Аммо кўзҒо-лонга кўпгина ритсарлар, шунингдек, Лондон

шаҳри ҳам қўшилди. ҚўзҒолончилар асир қилиб олган Иоанн 1215 йил 15 июлда Еркинликларнинг буюк хартиясига имзо чекишга мажбур бўлди.

1215 йилдаги Хартия маълум тизимга солинмаган 63 та моддадан иборат муҳим сиёсий, тарихий-ҳуқуқий ҳужжат бўлиб, расман Англиядаги биринчи конституциявий қонун ҳисобланади. У лотин тилида тузилган ва асосан феодаллар синфининг манфаатларини кўзда тутувчи кўпдан-кўп ён беришлар ва имтиёзларни ўз ичига олган. Хартиянинг барча моддаларини қуйидагича учта гуруҳга бўлиш қабул қилинган:

1. Аҳоли турли ижтимоий гуруҳларининг моддий манфаатларига тааллуқли моддалар (1-,2-,9-,13-,15-,18-моддалар).

2. Англия қироллиги давлат механизмини ислоҳ қилувчи ва "конс-титутсион" деб аталувчи моддалар (12-,14-,61-моддалар).

3. Суд-маъмурий аппарат фаолияти тамойилларини ўрнатувчи моддалар (17-, 20-, 21-, 39-, 40-моддалар).

Хартия баронларга ва феодалларга ўз феодалларини мерос қилиб қолди-ришни ва "одатга кўра" мўтадил вассаллик тўловлари тўлашни таъминларди.

Хартиянинг кўпгина моддалари (2-11-моддалар ва бошқалар) қирол ва баронларнинг вассалликленлик муносабатларига бағишланган ва қирол-нинг ерга егалик билан боғлиқ бўлган сенорлик ҳуқуқларидан фойдала-нишида ўзбошимчаликларини чеклашга ҳаракат қилди. Бу моддалар ҳомийлик, релеф⁵⁶ олиш, қарз ундириш тартибларини ва шу кабиларни белги-лади. Масалан, Хартиянинг 2-моддасига биноан, ҳарбий хизмат евазига ерга егалик қилиб турган граф ёки барон вафот етса, унинг вояга етган меросхўри ер учун релеф тўлангандан сўнг меросни олиши мумкин еди. 4-модда бўйича, лен ҳомийси ўз фойдасига еви билан (мўтадил) даромад олиши ва ҳомийлиги остида бўлган егаликдаги кишиларга ҳам, ашёларга ҳам зарар етказмаслиги лозим еди. Хартиянинг қиролликнинг кўриқлана-диган ўрмонлари ва дарёлари ҳақида сўз юритилган моддалари (44-,47-,48-моддалар)да ҳам йирик феодалларга ён берилганди.

Юқоридагилар билан бирга, Хартияда соф "баронлик" моддалари орасида умумсиёсий характерга ега бўлган алоҳида моддалар мавжуд. Хусусан 61-моддада баронларнинг сиёсий

⁵⁶ **Relief** – o`tmishdoshi o`lgandan so`ng merosiy yerga (feodga, baroniyaga) egalik qilishga kirishish huquqi uchun senorga beriladigan feodal to`lov. Uning miqdori ko`pincha yerga egalik bahosining yarmigacha bo`lgan.

талаблари анча очик ифода етилди. Унда белгиланишича, агар қирол Хартиядаги феодалларга имтиёзлар инъом қилинган моддаларга риоя қилмаса, 25 барондан иборат тузиладиган алоҳида комитет қиролга қарши феодалларни қўзғолонга чақириш ҳуқуқига ега еди. Бундан ташқари, Хартияда баронлар ва ритсарлардан иборат буюк қироллик кенгаши тузилганлиги (12- ва 14-моддалар) еслатиб ўтилади. Шу кенгашнинг розилигидан кейингина қирол феодаллардан қўшимча маблағлар олиши мумкин еди. Бу "умумий" кенгаш таркиби ҳам фақат бевосита қиролнинг вассалларидан иборат бўлиши белгиланди. Шуниси характерлики, Лондон шаҳридан ёрдам тариқасида олинадиган тўловлар ҳақидаги масалани ҳам кенгаш ҳал қилиши лозим еди. Бошқа турдаги солиқлар ва йиғимларни, жумладан, шаҳарлардан олинадиган оғир солиқ - тальяни илгаригидек қиролнинг якка ўзи оларди.

Хартиянинг 21- ва 34-моддалари тож-тахтнинг суд имтиёзларини заифлаштиришга қаратилди. 21-модда графлар ва баронларни суд қилишни қасамхўрлар иштирокидаги қироллик судлари ихтиёридан олиб, улар учун имтиёзли бўлган "тенглар суди" (перлар суди)га топширди. Хартияда тенглар судининг қонуний ҳукмидан ва мамлакат қонунларидан ташқари, Англияда бирорта еркин киши қамоққа олинмайди, авахтага ташланмайди, мол-мулкидан маҳрум етилмайди ёки юртдан ҳайдаб юборилмайди, деб қирол тантанали ваъда берди (39-модда). Бу модда аввало йирик феодалларга тааллуқли еди. 34-модда баронларнинг суд манфаатларини ҳимоя қилиб, унда баронларга қарашли судлар сақлаб қолиниши таъкидланган ва қироллик судлари бу судларнинг ишларига аралашмаслиги кўрсатилганди.

Хартияда ритсарларнинг манфаатларини назарда тутувчи моддалар анча кам еди. Бу ҳақда 16 - ва 60-моддаларда бирмунча умумий тарздаги меъёрлар белгиланди. 16-моддада "ҳеч ким ўз ритсарлик лени учун ёки бошқа еркин егаликдаги ери учун керагидан ортиқча хизматларга мажбур қилиниши мумкин емас", деб белгиланган. 60-моддада еса қиролнинг ўз вассалларига нисбатан муносабатларига оид қоидалар баронларнинг ўз вассалларига нисбатан муносабатларига ҳам тааллуқли еканлиги уқтирилади.

Хартияда шаҳарликларнинг ва савдогарларнинг ҳуқуқлари ҳақида жуда кам моддаларда кўрсатилди. 13-модда шаҳарлар учун ески еркинликлар ва одатларни тасдиқлайди, 41-модда барча савдогарларга ички ва ташқи савдо-сотик еркинлигини, сув

йўлларида монесиз сафар қилишни ва савдодан Ғайриқонуний божлар олинмаслигини белгилайди ва ниҳоят, 35-модда савдосотиқнинг ривожланиши учун муҳим бўлган узунлик ва оҒирлик ўлчовлари бирликларини ўрнатди.

Хартиянинг қиролликнинг суд-маъмурий аппарати фаолиятини тартибга солишга қаратилган кўпгина моддалари катта аҳамиятга эга. Бу гуруҳга кирган моддалар (18-, 19-, 20-, 38-, 39-, 40-, 45- ва бошқа моддалар) XII асрдан бошлаб вужудга келган суд-маъмурий ва ҳуқуқий институтларни тасдиқлайди ва мустаҳкамлайди, марказда ва жойларда қирол чиновниклари-нинг ўзбошимчаликларини чеклайди. Масалан, 38-моддада белгиланиши-ча, чиновниклар фақат оҒзаки шикоят билан ҳамда ишончга лойиқ гувоҳларсиз қандайдир жавобгарликка тортилиши мумкин эмас. 45-моддада қирол мамлакат қонунларини билмайдиган ва уларни ўз ихтиёри билан бажар-ишни истамайдиган шахсларни судя, констебл, шериф ва бейлиф лавозимларига тайинламасликка ваъда беради. Хартия, шунингдек, 40-моддада асосиз ва номутаносиб суд пошлиналари ундиришни ман етди. Айниқса, Хартиянинг 39-моддаси жуда машҳур еди. XIV асрда бу модда барча еркин кишилар учун шахс дахлсизлиги кафолати сифатида парламент томони-дан бир неча марта ўзгартирилган, таҳрир қилинган ва аниқлаштирилган.

Хартияда деҳқон - фриголдерлар ритсарлар билан биргаликда ўзларига қарашли ерларга ҳеч кимнинг тикилмаслиги кафолатини олган едилар. Лекин жамиятнинг енг мазлум қисми бўлган крепостной деҳқонлар - вилланлар ундан ҳеч қандай еркинлик олмадилар. Хартия крепостной ҳуқуқни бекор қилмади. Ҳатто қирол амалдорларининг ноҳақ йиҒимлар солиб вилланларни хонавайрон қилиши тақиқланган моддада ҳам, шу вилланларнинг реал манфаатлари эмас, балки улар устидан турган лордларнинг манфаатлари (гарчи булар зиён кўрса-да) назарда тутилганди.

Шундай қилиб, Буюк хартия XIII аср бошида Англиядаги ижтимоий-сиёсий кучлар муносабатини ва аввало қирол билан баронларнинг ўзаро келишувини акс еттирди. Хартиянинг сиёсий моддалари шундан дарак берадики, баронлар марказий ҳокимиятнинг алоҳида имтиёзлари амалга оширилишини ўз назорати остига олиб ёки чеклаб, қисман ўзларининг иммунитетлари ва имтиёзларини сақлаб қолишга ҳаракат қилгандилар.

Хартиянинг тақдири шуни яққол кўрсатдики, бу вақтга келиб Англияда баронларнинг талаблари истиқболсиз, давлатнинг

марказлашиш жараёни еса орқага қайтмас бўлиб қолганди. Орадан бир неча ой ўтгач, Иоанн Ерсиз папанинг қўллаб-қувватлашига таяниб, Хартияга риоя етишдан воз кечди. Кейинчалик қироллар Хартияни бир неча марта (1216-,1217-,1225-,1297-йилларда) тасдиқлаганлар, лекин ундан 20 дан ортиқ модда, жумладан, 12-, 14- ва 61-моддалар чиқариб ташланди.

Феодаллар хужжати бўлган ва аввало йирик баронларнинг манфаатларини таъминлаган ушбу Хартия, ҳар ҳолда, прогрессив аҳамиятга ега еди. Хартия фақат баронларнинг айрим гуруҳлари талабигина бўлиб қолмади. У, шунингдек, сиёсий марказлашиш тамойилини рад етмаган, бу тамойил билан ҳисоблашган ва давлатни идора қилишни маълум даражада тартибга туширишга интилган феодал дворянлар барча тоифасининг ҳам талаби еди. Хартияда шаҳарликлар талабининг ҳисобга олиниши жуда муҳим бўлди. Англиядаги учинчи тоифа биринчи марта шу ерда сиёсий куч сифатида майдонга чиқдики, феодаллар у билан ҳисоблашишга мажбур бўлдилар. Буюк қироллик кенгаши ёки Хартияда еслатиб ўтилган баронлар ва ритсарлар парламенти тез орада (шу XIII асрда) инглиз парламентига айланди. Бу парламентда франсузларнинг Генерал штатларидагига ўхшаш қирол-ликдаги учта тоифанинг вакиллари бор еди. У XIII аср ўртасида тез-тез "парламент" деган ном билан аталган бўлса-да, аммо ҳали табақавий орган ҳам, вакиллик муассасаси ҳам емас еди.

**Parlamentning
vujudga kelishi va
vakolatlarining
kengayishi**

1258-1267 йиллардаги баронлар уруши ўз сиёсий натижаси бўйича жуда мураккаб ва муҳим бўлган. Маълумки, Иоанн Ерсиз Ер-кинликларнинг буюк Хартиясини имзолар екан, ҳақиқатда уни

бажармоқчи емас еди. Иоанн Ерсизни ўзи ичган қасамига риоя қилиш мажбуриятидан халос етган па-па Иннокентий III ҳам қирол томонида ўтди. Иоанн баронлар билан янги урушга тайёрлана бошлади, бу уруш тез орада бошланди ҳам, аммо уруш ҳаракатлари айна қизиб турган пайтда қирол вафот етди. Унинг вориси – кичик ёшли ўғли Генрих III (1216-1272 йиллар) баронлар олигархияси қўлида узоқ вақтгача қирол бўлиб қолди. Лекин у ҳатто балоғатга етгандан кейин ҳам мамлакатни идора қилишда деярли ўзгариш бўлмади. Лапа-шанг ва беқарор Генрих III папани ва епископларни, шунингдек, франсуз хотини билан биргаликда Франциядан Англияга келган қариндош-уруғлари ва уларнинг дўстларини баронларга

қарши қилиб қўймоқчи бўлди. Генрих бу феодалларга сахийлик билан мансаблар ва ер-мулклар улашди. Бу еса инглиз баронлари ўртасида қахр-Ғазаб уйғотди. Шаҳарлар папа куриясига кетаётган юқори тўловлардан норози бўлдилар. Ритсарлар ва еркин деҳқонлар қирол амалдорлари ва судларнинг султеъмолликларидан ва баронларнинг ўз ерларида давом еттираётган бемаза ўзбошимчаликларидан Ғазабла-нардилар. Қирол бундан аввалги йили мамлакатда ҳосил ёмон бўлганлигига ва очарчилик юз берганига қарамай, шаҳзода Едмунд (қиролнинг кенжа ўғли)нинг Ситсилия тахтини⁵⁷ истило қилиши учун 1258 йил баҳорда баронлар ва ритсарлардан улар оладиган даромадларнинг тўртдан уч қисмини тўлаш-ларини талаб етди. Қиролнинг талабига жавобан, қуролланган ва ўзларига кўп ритсарларни ергаштириб олган баронлар саройга кириб келдилар ҳамда барча "франсузлар"ни идора ишларидан четлатиб, "қиролликда ислоҳотлар" ўтказиш учун алоҳида комиссия тайин етишни талаб қилдилар. Шундан сўнг, тез орада баронларнинг Оксфордда тўпланган "қутурган парламенти" алоҳида конституция - **"Оксфорд провизиялари"**ни ишлаб чиқди. Бу ўзига хос конституция қиролни баронларнинг доимий назоратига топширди. Унда мамлакатда бутун ижроия ҳокимият 15 та баронлардан иборат Кенгашга ўтказилиши назарда тутилди. Ижроия Кенгаш билан бирга муҳим масалаларни ҳал қилиш учун ҳар йили камида уч марта 27 та аъзодан иборат магнатларнинг Катта кенгаши йиғилиб туриши лозим еди. Шундай қилиб, бу баронларнинг 1215 йилда амалга ошмай қолган ўз олигархиясини ўрна-тиш учун янгидан қилган ҳаракати бўлди.

Дастлабки пайтларда баронлар ритсарлар билан келишиб ҳаракат қилдилар. Аммо баронлар ҳокимиятни фақат ўзлари учун босиб олишга интилаётганликларини, ритсарлар масаласида ноаниқ ваъдалар бериш билан чекланаётганликларини ритсарлар тезда пайқадилар. Ритсарлар норозилик билдирдилар. Уларнинг талаблари бошқа бир ҳужжатда - 1259 йилги **"Вестминстрлик провизиялари"** номли машҳур ҳужжатда ифодаланган еди. "Вестминстрлик провизиялари" ритсарларнинг ўз сенорлари - баронлари билан бўладиган муносабатларини тартибга солиб турарди, шунингдек, қирол шерифлари, есчиторлари⁵⁸ ва судяларининг

⁵⁷ Papa bu paytda o`zining ikkala Sitsiliya qirolligining senori deb hisoblagan nemis shtaufenlari bilan kurash olib borgan va Sitsiliya toj-taxtini egallashni Genrix III ga taklif etgan edi.

⁵⁸ **Eschitor** - vorissiz tanho yerlarni boshqaruvchi amaldor.

султеъмоликларини йўқотиш тўғрисида бир қанча таклифлар киритди. Бироқ, ритсарларнинг мамлакатнинг марказий бошқарувида иштирок этиш ҳақидаги талаблари қондирилмади.

Баронлар ва ритсарлар ҳаракатига кейинчалик шаҳарликлар ва бир қанча жойларда деҳқонлар, қисман фриголдерлар, қисман вилланлар келиб қўшилдилар. Баронлар тўдаси бўлиниб кетди. Демократик элементларнинг фаоллигидан, хусусан, бошланиб кетган деҳқонлар ҳаракатидан қўрқиб қолган баронларнинг кўпчилиги тез орада қирол томонига ўтди. Аммо Симон де Монфор⁵⁹ бошчилик қилган йирик феодалларнинг бир қисми қирол билан кураш-ни давом эттириб, ритсарлар ва шаҳарликлар билан иттифоқ тузди.

1264 йилда Симон қиролнинг тарафдорлари бўлган баронларни яқсон қилиб, Генрих III ни ва унинг катта ўғли Едуардни аср қилиб олди. Симон де Монфор бир неча вақт Англиянинг диктатори бўлиб олди ва ритсарларни давлат бошқарувида иштирок этиш ҳақидаги талабларини рўёбга чиқарди. Фуқаролар урушининг энг муҳим натижаси 1265 йилнинг бошида Англия тарихида биринчи табақа-вакиллик муассасаси - парламентнинг чақирилиши бўлган. Симон де Монфор бу парламентни кенг таркибда чақирди: парламентга баронлар ва епископлардан ташқари, ритсарларнинг (ҳар бир 37 та графликдан икки кишидан) ва шаҳарларнинг (ҳар бир шаҳардан икки кишидан) вакиллари таклиф қилинди. Шундай қилиб, франсуз Генерал штатларига ўхшаш, Англияда биринчи марта уч тоифа вакилларида иборат парламент чақирилди.

Парламентнинг чақирилиши Англияда феодал давлат шаклининг ўзга-ришига, табақа-вакиллик монархиясининг вужудга келишига олиб келди.

Симон де Монфорга ҳокимият тепасида узоқ вақт қолиш насиб етмади. Баронларнинг кўпчилик қисми душманлар лагерига ўта бошлади. Шаҳ-зода Едуард асирликдан қочиб, қироллик кучларининг асосий ташкилотчиси бўлиб олди. 1265 йил августда Ивзем ёнидаги жангда Монфор мағлубиятга учради ва ўлдирилди. Унинг тарафдорлари жазога тортилдилар. Парламент яна биргина йирик феодаллар таркибида йиғиладиган бўлди.

Едуард II (1272-1307 йиллар) 50-60-йиллардаги "Ғалаён"дан катта сабоқ олган ҳийла Ғайратли қирол еди. Айни замонда 1265-1285 йиллардаги баронлар уруши маҳалида ўрта ва қуйи

⁵⁹ Simon de Monfor kelib chiqishi jihatidan fransuz edi, lekin XIII asr o`rtasida u Angliyada endi tanildi va ingliz zodagonlari qatoridan ko`zga ko`rinarli o`rin egalladi.

синфларнинг ҳаракатидан кўрқиб қолган феодаллар энди қироллик тож-тахти теварагида мустаҳкамроқ жипслашдилар. Едуард I ўз мавқеини янада кучайтириш учун истилочилик урушлари уюштирди ва 1282 йилда Уелсни босиб олди, лекин Шотландия билан узоқ ва оғир уруш олиб борди. Урушни давом еттириш учун етарлича маблағи бўлмаган қирол жуда мушкул аҳволга тушди. Оппозитсиянинг янгидан бош кўтариб чиқишининг олдини олиш ва зарур маблағга ега бўлиш мақсадида 1295 йили қиролнинг ўзи умумтоифавий парламент чақирди. Бу парламентнинг таркиби келажакда ана шундай йиғилишлар учун намуна бўлганлигидан уни кейинчалик "намунали парламент" деб атадилар.

Аммо 1265 йилда Монфор парламенти қандай таркибда тўпланган бўлса, бу парламент ҳам худди шундай таркибда йиғилди. Бу парламентда лордлар, дунёвий ва руҳоний феодаллар, ритсарлар ва шаҳарликлар йиғилган еди. Шу пайтдан еътиборан Англия парламенти мунтазам суратда йиғилади-ган бўлди. ХИВ асрнинг ўрталаригача инглиз табақалари биргаликда мажлислар ўтказардилар, 1343 йилдан еътиборан еса иккита палатага ажралди. Юқори палата **лордлар палатаси** деб аталиб, у руҳоний лордлар, архиепископлар, е-пископлар, енг йирик монастирларнинг аббатлари ва дунёвий лордлар (барон-лар)дан иборат бўларди. **Умум палатаси** деб аталмиш қуйи палата графлик-ларнинг вакиллари бўлган ритсарлар ва шаҳарликлардан иборат еди. Дастлаб парламентни тузишда сайлов сензи бўлмаган. Кейинчалик 1430 йилги Статут сайлов сензи ўрнатиб, унга кўра, графликлар мажлисларида фриголдер-ларнинг иштирок етиб, парламентга сайланиши учун йилига 40 шиллингдан кам бўлмаган даромад олишлари лозим еди.

Дастлабки вақтларда парламентнинг қирол ҳокимияти сиёсатига таъсир етиш имконияти унча катта бўлмади. Унинг функциялари ҳаракатдаги мулкларга солинадиган солиқларнинг миқдорини белгилаш ва қирол номига жамоавий петитсиялар бериш билан чегаралаб қўйилган еди. Тўғри, 1297 йилда Едуард I парламентда Еркинликларнинг буюк хартиясини тасдиқлайди ва бунинг натижасида "солиқларнинг ҳал қилинмаслиги ҳақида"ги Статут пайдо бўлди. Бунда солиқлар, нафақалар ва йиғимлар ендиликда руҳонийлар, дунёвий магнатлар, ритсарлар, шаҳарликлар ва қиролликнинг бошқа еркин кишилари умумий розилигисиз олинмаслиги айтилди. Бирок, Статутда қиролга илгари мавжуд

бўлган йиғимларни ундириш имкониятини берувчи изоҳлар ҳам бор еди.

Ўрта асрлар Англиясининг парламенти аста-секин қуйидаги учта энг муҳим ваколатларни: қонунлар чиқаришда иштирок етиш, қирол хазинаси фой-дасига аҳолидан солиқлар олиш ҳақидаги масалаларни ҳал етиш, олий мансаб-дор шахслар устидан назоратни амалга ошириш ҳамда баъзи ҳолларда махсус суд ишларини юритиш ҳуқуқларини қўлга киритиб олди.

Парламентнинг қонун ташаббускорлик ҳуқуқи қиролга парламентнинг жамоа петитсиялари бериши амалиётидан келиб чиқди. Улар ҳаммадан кўпроқ ески қонунларнинг бузилишини тақиқлаш ва янгиларини чиқариш ҳақидаги илтимосларда намоён бўлди. Қирол парламентнинг илтимосини қон-дириши ёки рад етиши мумкин еди. Бироқ, ХИВ аср мобайнида бирорта ҳам қонун қирол ва парламент палаталари розилигисиз қабул қилиниши мумкин емаслиги ўрнатилди. XV асрда ўрнатилган қоидага кўра, парламентнинг илти-мосномаси "билл" деган ном олган қонун лойиҳаси шаклида ифодаланмоғи лозим еди. Шу тариқа қонун (статут) тушунчаси қирол, лордлар палатаси ва умум палатадан келиб чиқадиган ҳужжат сифатида расмийлаштирилди.

ХИВ аср мобайнида аста-секин парламентнинг молиявий масала-лардаги ваколатлари мустаҳкамланди. 1340 йилги Статут парламентнинг розилигисиз тўғри солиқлар ундирилишига мутлақо йўл қўйилмаслигини ёшон қилди. 1362 йилги ва 1371 йилги статутлар еса бу қоидани қўшимча солиқлар учун ҳам жорий етди. XV асрда парламент ўзи томонидан тақдим етилган субсидияларнинг мақсадини кўрсата бошлади ва уларнинг харажат қилиниши устидан назорат қилишга еришди.

Парламент давлат бошқарувини ўзига бўйсундиришга ҳаракат қилиб, ХИВ асрнинг охиридан аста-секин **импичмент** протседурасини жорий етди. У умум палатанинг лордлар палатаси олдида мамлакатнинг олий суд органи сифатида у ёки бу қирол мансабдор шахсига қарши ҳокимиятни сулстеъмол қилганликда айблов қўзғатишдан иборат еди. Бундан ташқари, парламент-нинг у ёки бу сулстеъмолликларни тўғридан-тўғри жиной деб ёшон қилиш ҳуқуқи ўрнатилди. Бунда қирол томонидан тасдиқланадиган махсус ҳужжат чиқарилиб, у "подшо Ғазаби ҳақидаги ҳужжат" деган ном олди.

XIII аср давомида, шунингдек, янги ижроия орган - **Қироллик кенгашининг** ривожланиши содир бўлди. У қиролнинг яқин маслаҳат-чиларидан иборат тор доирадаги орган бўлиб қолди ва ўз қўлида олий ижро етиш ва суд ҳокимиятини тўплади. Унинг таркибига одатда канслер, хазиначи, судьялар, қиролга анча яқин бўлган, асосан ритсарлар таба-қасидан чиққан министрлар кирарди. Қиролнинг енг йирик вассаллари йиғини - Катта кенгаши ўз функцияларини йўқотди. Бу функциялар парламентга ўтди.

Mahalliy boshqaruv tizimining rivojlanishi va sud organlari

Шундай қилиб, парламент ташкил топ-ган давридаёқ ўз ваколатларини аста-секин кенгайтириб борди. Табақа-вакиллик монар-хияси даврида маҳаллий бошқарувда ески судларнинг ва графликлар мажлисларининг роли жуда пасаяди. Уларнинг функ-сиялари янги мансабдор шахсларга ва янги турдаги сайёр судларга ўтади. Буларнинг ваколатлари тобора кенгайиб боради.

Графликларнинг мажлислари XIII аср охири - XV асрда асосан парла-ментга вакилларни ва маҳаллий мансабдор шахсларни сайлаш учун чақириларди. Улар суммаси 40 шиллинггача бўлган даъволар бўйича низоларни кўришлари мумкин еди.

XIII асрда графликларда илгаригидек **шериф**, юзликда унинг ёрдам-чиси - **бейлиф** қирол маъмурияти тепасида турарди. Улардан ташқари жойларда қирол маъмурияти вакиллари сифатида **тождорлар ва констебллар** бўларди. Улар маҳаллий мажлисларда сайланарди. Тождорлар одам ўлдириш жиноятлари бўйича терговни амалга оширганлар, констебллар политсиячилик функция-ларига ега бўлганлар. Шерифнинг жуда катта ҳокимиятга ега еканлиги вақт ўтиши билан қиролликда ишончсизлик келтириб чиқара бошлайди. Қирол бу мансабнинг "феодаллашуви"ни, меросий бўлишга айланишининг олдини олишга ҳаракат қилади. XIII асрда ўзаро урушлардан сўнг шериф ман-сабининг қисқа муддатли бўлиб қолганлиги ва қироллик томонидан назорат остига олинганлиги тасодифий ҳол емас еди. 1215 йилги Еркинликларнинг буюк хартиясининг 24-моддаси шерифларнинг қироллик даъволарини ҳал қилишини тақиқлади ва шу вақтдан еътиборан шериф лавозими аста-секин, ҳар ҳолда суд қилиш соҳасида, ўз аҳамиятини йўқота бошлади.

XIII асрнинг охиридан бошлаб графликларда маҳаллий ер егаларидан тинчликни сақловчи ёки, бошқача сўзлар билан айтганда, мурасага келтирувчи судьялар тайинлаш амалиёти батамом

ўрнатилди. Улар дастлаб политезиячилик ва суд қилиш ваколатларига ега бўлганлар, лекин вақт ўтиши билан шерифлар ўрнига маҳаллий бошқарувнинг анча муҳим функцияларини бажара бошлайдилар. 1390 йилги статут бўйича ҳар бир графликка саккизтадан мурасага келтирувчи судьялар тайинланди. Мурасага келтирувчи судьялар озиқ-овқат маҳсулотлари нархларини назорат қилганлар, узунлик ва оғирлик ўлчов бирликларини, жун олиб чиқилишини кузатиб турганлар, ишчилар ҳақидаги (1349 ва 1351 йиллардаги), бидъатчилар ҳақидаги (1414 йилги) қонунларнинг ҳаётга тадбиқ қилиниши устидан назоратни амалга оширганлар ва ҳатто иш ҳақи миқдорларини (1427 йилги статутда) ўрнатардилар. Бу мансабни егаллаш учун мулкӣ сенз йиллик даромаднинг 20 фунт стерлингини ташкил етган.

Мурасага келтирувчи судьяларнинг суд ваколатларига одам ўлдириш ва ўта оғир жиноятлардан ташқари, барча жиноий ишларни кўриб ҳал қилиш қирарди. Ишларни кўриб ҳал қилиш бир йилда тўрт марта чақириб туриладиган сессияларда амалга оширилган. Бу мажлислар "чорак сессиялар" судлари деган ном олганди.

XIII-XIV асрларда турли даражадаги қироллик судьяларининг сони ўсди, уларнинг ихтисослашуви кучайди. Шу билан бирга кўпгина муас-сасаларнинг суд ва маъмурий функциялари ҳали ажратилмаган еди. Бу даврда Англияда: **Қирол курсиси суди, Умумий тортишувли суд ва Хазина суди** олий судлар ҳисобланарди.

Хазина суди биринчи бўлиб XII асрнинг 20-йилларидаёқ ўз мажлислари баёнини ёзиб қўя бошлайди. Бу суд асосан молиявий низоларни кўришга ихтисослаштирилиб, аввал хазина ва қиролликдан қарзларга тааллуқли низоларни кўриб ҳал қиларди.

Умумий тортишувли ёки "умумий курсили" суд кўпгина хусусий фуқаролик даъволарини кўриб ҳал қиларди ва умумий ҳуқуқнинг асосий суди бўлиб қолганди. Судда барча дебатлар ёзилиб ва манфаатдор томонларга танишиш учун тарқатиларди, XIV асрдан бошлаб еса доимо еълон қилиб туриларди. Бу суд ҳуқуқни ўрганувчи барча талабалар учун амалиёт ўташ жойи ҳам бўлганди.

Умумий тортишувли суд, шунингдек, маҳаллий ва манориал судлар устидан назоратни амалга оширарди. Девонхонадан чиқарилган буйруқ бўйича шикоятлар ҳар қандай бошқа куйи судлардан олиниб, бу суднинг ихтиёрига ўтказилиши мумкин еди.

Махсус суд буйруқлари шарофати билан Умумий тортишувли суд бошқа судларнинг судда йўл қўйган хатоларини тўғрилай оларди.

Қиролнинг шахсий судидан аста-секин Қирол курсиси суди шаклланади. Бу суд ХИВ асрнинг охиригача фақат қирол ва унинг яқин маслаҳатчилари иштирокида мажлислар ўтказарди. У бошқа барча судлар учун, жумладан, Умумий тортишувли суд учун ҳам, олий апелляцияси ва назорат инстанцияси бўлиб қолган еди. Бироқ вақт ўтиши билан у жиной ишлар бўйича апелляцияларни кўришга ихтисослаштирилади.

Фуқаролик ишларининг ривожланиши билан олий қироллик судларининг уму-мий тизимидан **Лорд-канслер** суди ажралиб чиқади. У масалаларни "адолат юзасидан" ҳал қиларди. Бу суднинг фаолияти билан янги шаклдаги жараённинг ва ҳуқуқ нормаси (адолат ҳуқуқи)нинг вужудга келиши боғлиқ бўлган.

XIII-ХИВ асрларда қиролликнинг сайёр суд ишларини юритиш тизими анча кенг тармоқли ва турлича еди.

Умумий судларнинг айланиб юриш тартиби жуда ноқулай бўлганлиги ва қимматга тушиши сабабли XIII асрда сайёр судларнинг умумий айла-ниб чиқиш муддати етти йилда бир марта қилиб ўрнатилган. ХИВ асрда уму-мий сайёр судлар ўз аҳамиятини йўқотди ва ўрнини анча ихтисослашган сайёр комиссияларга бўшатиб берди. Сайёр комиссиялар орасида ассиз-лар судларини (ерга егалик қилишда имтиёз ҳуқуқи ҳақидаги низоларни кўриш бўйича), исёнлар ҳақидаги ишлар бўйича комиссияни ва турмаларни умумий текшириш бўйича комиссияни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин.

Суд ишларини юритишда қасамхўр маслаҳатчиларнинг катта ва кичик жюрилари муҳим рол ўйнади. **Катта ёки айбловчи жюри** айбловчи қасамхўр маслаҳатчиларнинг сайёр судлар томонидан сўроқ қилиниши процедураси муносабати билан расмийлашган. У судга бериш органи бўлиб қолган. Катта жюрининг бор-йўғи 23 та аъзоси бўлган. 12 та жюри аъзосининг ягона фикри гумон қилинувчига нисбатан айблов ҳужжатининг тасдиқ-ланиши учун кифоя қиларди.

Кичик жюри 12 та қасамхўр маслаҳатчилардан иборат тузиладиган инглиз судининг таркибий қисми бўлиб қолди. Бу жюри аъзолари ишларнинг мазмунан кўриб чиқилишида иштирок етиб, қасамхўрларнинг ягона фикрини талаб қилувчи вердикт (ҳукм) чиқарарди. 1239 йилги қонун бўйича қасамхўрлар учун йиллик даромаднинг 40 шиллингги миқдорида мулкый сенз ўрнатилади.

Манорлик судларининг юрисдиксияси (суд қилиш ҳуқуқи) XIII асрда то-бора чекланиб боришда давом етди. Фақат баъзи жуда озчилик йирик феодал-ларгина тож-тахтга дахлдор ишлар бўйича суд қилиш ҳуқуқини сақлаб қолди. 1260-1280 йиллардаги статутлар магнатларнинг курияга келишларини таъмин-лаш мақсадида уларнинг еркин деҳқонларга тазйиқ ўтказишини, апелляция-он инстанция сифатида чиқишини тақиқлайди. Шерифларга лордлар томонидан егаллаб олинган чорвани мусодара қилиш учун, шунингдек, агар лорд ёки унинг ёрдамчиси ҳатто бир марта қироллик буйруғини бажармаган барча ҳолларда, уларнинг иммунитетларини бузишларига рухсат етиларди.

Дунёвий ва черков судларининг ўзаро муносабатлари ваколатларни чегаралаш масалаларида илгаригидек кескинлиги ва мураккаблиги билан ажра-либ турарди. Кўп сонли қарама-қарши қарашлар натижасида шундай тамойил ўрнатилган едики, унга кўра, иккала турдаги судларнинг судловлиги жазолар-нинг характериға қараб белгиланар ва фақат дунёвий судлар дунёвий жазо-лар бериши, масалан, жарималар солиши мумкин еди. Қирол ҳокимияти доимо черков судларининг ваколатларини чеклашға ҳаракат қиларди. Бирок, маъ-лумки, бу уринишлар унча муваффақиятға еришмаган. Охир оқибатда қирол анъанавий воситалардан фойдаланиб, "тақиқлаш ҳақидаги" суд буйруғини чиқариш йўли билан черков судининг ваколатларини чеклашға еришган. Тож-тахт, аниқроғи, қирол курияси чиновниклари фикрича, черков судлари ўз ваколатлари доирасидан чиққан, деб топилган ҳар бир алоҳида ҳолатда ана шундай суд буйруқлари чиқариларди.

Демак, юқоридагилардан кўриниб турибдики, табақа-вакиллик монархияси даврида Англиянинг суд тизими хилма-хил судларнинг мавжудлиги билан тавсифланади.

5. Абсолют монархия даврида Англиянинг ижтимоий-сиёсий тузуми (XV асрнинг охири - XVII асрнинг ўртаси)

Англияда абсолют монархия бошқа мамлакатларда бўлгани каби, феодализмнинг инқирози ва капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг вужудға келиши даврида ўрнатилганди. Шу билан бирга инглиз абсолютизми ўзига хос қатор хусусиятларига ҳам ега еди. Шундай ўзига хос хусусиятларига қараб инглиз абсолютизми адабиётларда "тугалланмаган" деган ном олган. Англияда ўтган

даврга хос ески сиёсий институтларнинг сақланиб қолганлиги, шунингдек, француз классик абсолютизмга ўхшаш баъзи янги элементларнинг йўқлиги абсолютизмнинг "тугалланмаганлиги"ни, тўлиқ кўринишда намоён бўлмаганлигини тавсифлайди.

Инглиз абсолют монархиясининг асосий хусусияти шундан иборат еди-ки, Англияда кучли қирол ҳокимияти билан бир қаторда парламент ҳам фао-лият кўрсатишда давом етган. Шу тариқа Франция ҳамда Европа қитъа-сидаги бошқа мамлакатлардан фарқли ўларок, инглиз абсолютизми парламент билан ваколатли муассаса сифатида чиқишиб келди, чунки парламент бу ер-да ўз ижтимоий таркиби жиҳатидан ривожланаётган абсолютизмнинг муҳим та-янчи ва мадади еди. Инглиз абсолютизмнинг яна бир хусусияти шундан иборат едики, Англия графикларида бу вақтда маҳаллий ўзини ўзи бошқариш (ярим сайланадиган шерифлар ва маҳаллий судьялар, маслахатчи судьялар, шаҳарларнинг сайланадиган мунитсипалитетлари ва ҳоказолар) сақланиб қол-ганди. Бунинг сабаби шунда едики, бу органларга ҳам одатда ўша "итти-фоқчи синфлар" - ўрта дворянлар билан буржуазия кириб, улар абсолютизм-нинг ижтимоий таянчи сифатида умуман жуда катта рол ўйнарди. Ниҳоят, инглиз абсолютизми қитъадаги абсолютизмга ўхшаш мунтазам армия туз-мади, бунга Англиянинг оролда жойлашиш мавқеи кўп жиҳатдан сабаб бўлди. Ўрта асрларда ва ҳатто янги даврнинг дастлабки асрларидаги ҳарбий-техника воситаларининг, қуруқликдаги кучларнинг Англияга ҳужум қилиши жуда қийин вазифа ҳисобланарди. Аммо XVII асрдаги инглиз қироллари мунта-зам армия тузмасалар ҳам, парламент билан биргаликда ҳарбий флотни мут-тасил мустаҳкамлаб бордилар. Бунинг оқибатида ҳарбий флот душманнинг денгиздан ҳужум қилишидан мамлакатнинг хавфсизлигини тўла таъминлабгина қолмай, инглиз мустамлака ва савдо экспансияси учун қудратли восита бўлиб ҳам хизмат қиларди.

Шундай қилиб, Англиядаги абсолютизм юқоридаги жиҳатлари билан қитъадаги, хусусан, Франциядаги абсолютизмдан фарқланарди.

Инглиз абсолютизми XV асрнинг охиридан XVII асрнинг ўртасигача бўлган даврда ҳукм сурди.

**Ijtimoiy
tuzumdagi
o`zgarishlar**

XIV-XV асрлар мобайнида Англиянинг иқти-соди ва ижтимоий тузумида абсолютизмнинг қарор топишига шарт-шароитлар яратувчи муҳим ўзга-ришлар содир

бўлди.

Феодал ер егалигининг аста-секин капитализмга ўсиб ўтиши юз бер-ди. Товар-пул муносабатларининг ва саноатнинг ривожланиши, Англия жунига бўлган талабнинг ортиши феодал ер егалиги хўжалигининг товар хўжалигига айланишига олиб келди. Буларнинг ҳаммаси капитал жамғарилишига ва дастлабки манфактураларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Дастлабки манфактуралар ҳаммадан аввал капиталистик ишлаб чиқаришнинг ривож-ланиши йўлига тўсқинлик қилаётган сех тизими мавжуд бўлмаган порт ва қишлоқларда вужудга келди.

Англияда вужудга келаётган капиталистик муносабатларнинг ўзига хос томони шунда едики, бу ерда капиталистик муносабатлар шаҳарга қараганда қишлоқларга анча ерта кириб келганди. Шу муносабатларнинг вужудга келиши жараёнида Англия феодал давлати мутлақ яқка ҳоким-ликка-абсолютизмга ўтади.

Феодаллар ўз ер егаликларини қўйлар ўтлатадиган яйловларга айлан-тириш мақсадида уларни кенгайтиришга ҳаракат қилиб, деҳқонларни ўз участкаларидан ҳайдаб, жамоа ерларини тортиб ола бошладилар ("Ғов ту-тиш"ни есланг). Бу қишлоқ аҳолисининг фермерларга, кам ерли ижарачиларга ва ерсиз батрақларга бўлиниб кетишини анча тезлаштириб юборди.

XV асрнинг охирига келиб инглиз деҳқонлари иккита асосий гуруҳ – **фриголдерлар** ва **копиголдерларга** бўлинади. Копиголдерлар - илгариги кре-постной деҳқонларнинг авлодлари фриголдерлардан фарқли ўлароқ, феодаллар фойдасига қатор натурал ва пул мажбуриятлари ўташда давом етарди. Улар-нинг ер участкаларига нисбатан ҳуқуқлари манорлик судлари қарорларининг нусха (копия)ларига асосланарди.

XV асрнинг иккинчи ярмида феодаллар синфининг ўзида ҳам таркибий жиҳатдан муҳим ўзгаришлар рўй беради. Ўзаро қизил ва оқ гуллар уруши йирик ер егалигининг кудратини синдирди, ески феодал зодагонларнинг кириб ташланишига олиб келди. Дунёвий ва руҳоний феодалларнинг катта-катта ерлари қироллик томонидан сотувга қўйилди ва шаҳар буржуазияси ҳамда деҳқонларнинг юқори қисми томонидан сотиб олинди. Айни вақтда манфаат-лари буржуазиянинг манфаатлари билан яқин бўлган дворянлар ўрта табақасининг роли ошди. Худди шу табақадаги дворянлар орасидан ўз хўжа-лигини капиталистик усулларида юритувчи янги дворянлар шаклланди.

Ягона миллий бозорнинг ривожланиши, шунингдек, ижтимоий кураш-ларнинг кескинлашуви янги дворянлар ва шаҳар буржуазиясининг мар-казий ҳокимиятни янада кучайтиришга бўлган манфаатдорлигига сабаб бўлди.

Дастлабки капитал жамғариш даврида денгиз орти ҳудудларини мустам-лакага айлантириш кучайди: Тюдорлар даврида Шимолий Америкада биринчи инглиз мустамлакаси - Виргинияга асос солинди, XVII асрнинг бо-шида еса мустамлакачиликка оид Ост-Индия компанияси ташкил қилинди. Компанияларда қатнашган савдогарлар савдодан жуда кўп фойда олар-дилар. Англия қироллари компаниялар тузишга жон-дили билан рози бўларди, чунки савдогарлар уларнинг хазинасига катта-катта маблағ тўлаб турардилар.

Сех тузумининг кучсизланиши шаҳарда капиталистик элементларнинг ривожланишини енгиллаштирди. Шаҳар аҳолиси орасида табақаланиш бош-ланди. Савдогарлар ва усталардан иборат шаҳарликларнинг юқори қисми ажралиб чиқди. Капиталистик мануфактураларнинг вужудга келиши билан меҳ-наткашларни эксплуатация қилиш кучайди. Бу еса шаҳарларда синфий курашнинг кескинлашувига олиб келди. Бу кураш деҳқонларнинг ер учун ва яшаш учун кураши билан қўшилиб кетган еди (1549 йилги Робет Кет бошчилигидаги кучли деҳқонлар кўзҒолонини есланг).

Англияда синфий курашнинг кескинлашганлиги "гадой ва дайдилар"га қарши чиқарилган қонунларда ва иш ҳақини тартибга солувчи қонунларда ўз аксини топди.

Деҳқонлар ва шаҳар камбағалларини тутқинликда ушлаб туриш ва қаршиликларини бостириш учун Англия ҳукмрон доиралари бюрократик бошқарув аппаратида асосланган кучли давлат машинасини ташкил қилади.

Davlat **Абсолют** монархия даврида Англияда ҳокимият ва **tuzumi** бошқарувнинг олий органлари **қирол, Яширин кенгаш** ва **парламент** еди.

Бироқ, бу даврда Англияда реал ҳокимият **қиролнинг** қўлида тўп-ланганди. У кўп сонли ва фақат ўзига бўйсунадиган органлар орқали қонун чиқариш, ижро етиш ва олий суд ҳокимиятини амалга оширарди.

Яширин кенгаш бундан олдинги даврда вужудга келган, лекин абсолют монархия даврида батамом расмийлашган еди. У давлатнинг олий мансабдор шахслари: **лорд-канслер, лорд-хазиначи,**

қиролнинг шахсий мухрини сақловчи лорд ва бошқалардан иборат еди.

Кенгаш таркиби доимий бўлмаган. Олий мансабдор шахслар билан бир қаторда бошқа мансабдор шахслар ҳам Кенгаш ишларига таклиф қили-нарди. Генрих VIII нинг регламентига (1426 йилги) асосан кенгаш таркибига 14 та давлат ва сарой мансабдор шахслари, 4 та пер ва 2 та епископ кирарди.

Яширин кенгаш қирол ҳузуридаги маслаҳатчи орган бўлган. Унинг ваколатларини қирол белгиларди. Қирол ҳокимиятнинг кучайиши билан мамла-катни бошқаришга тааллуқли кўп ҳужжатлар қирол томонидан кенгашни чет-лаб ўтган ҳолда чиқарилган. Яширин кенгашнинг мажлисларида кўпинча қироллар иштирок етмасдилар. Улар бундай ҳолларда кенгаш мажлисларини юритишни унинг аъзоларидан бирига топширардилар.

Яширин кенгашнинг конун чиқарувчи, ижро етувчи ва суд органи сифатидаги роли ва аҳамияти унинг комиссиялари ва комитетлари фаолиятида намоён бўлган. Уларнинг ичида фуқаролик ва асосан жинойий ишлар бўйича фавқулодда суд органи бўлган "Юлдуз палатаси" алоҳида ўрин егаллайди.

Яширин кенгашнинг асосий вазифаси монарх ҳокимиятига қарши ҳар қандай чиқишларга қарши курашиш еди. У фармонлар, регламентлар, йўриқномалар, манифестлар, прокламатсиялар чиқариш билан марказий ва маҳаллий давлат органлари устидан назоратни амалга оширарди. Кучайиб бораётган қирол ҳокимияти бу даврда парламентни тугата олмади. Ўтган даврда асос солинган жентри ва буржуазия иттифоқи парламентнинг мустаҳ-кам сақланиб қолишини таъминлади. Бу иттифоқ қирол ҳокимиятининг табақалар ўртасидаги ихтилофлардан фойдаланиб, марказда ва жойларда вакиллик муассасаларини тугатишига йўл қўймасди.

Қирол ҳокимиятининг парламент билан ўзаро муносабатларда устун-лиги 1539 йилги статут билан расмийлаштирилди. Унга кўра, Яширин кенгаш-нинг чиқарган фармонлари ва ордонанслари парламент ҳужжатлари билан тенглаштирилган еди. Гарчанд, парламент 1547 йилда расман бу статутни бекор қилган бўлса ҳам, қирол ҳокимиятининг парламентдан устунлиги амалда сақланиб қолган еди.

Абсолютизм даврида инглиз парламентининг ваколатлари расман илгаригидек қолди. Парламент илгаригидек солиқлар ва йиғимлар миқдорини ўрнатиш имтиёзига ега еди. Парламентнинг

қирол ҳокимияти томонидан янги солиқлар ўрнатилишига қарши туриши қиролларни заёмларга мурожаат етишга, товарларни четдан олиб келиш ва четга чиқаришда божлар жорий қилишга, катта тўловлар евазига компанияларга қатъий савдо ҳуқуқи (савдо монополияси) имтиёзларини беришга мажбур етди.

Абсолют монархия даврида қирол ҳокимиятининг инглиз черкови усти-дан устунлиги батамом ўрнатилди. Англияда қирол ҳокимиятига бўйсунмайдиган черков таъсис етиш мақсадида Реформатсия⁶⁰ ўтказилди. Бунинг натижаси ўлароқ черков ерлари тортиб олинган ва давлат мулкига айлантирилган (секуляризация қилинган)ди. Англия парламенти Генрих VIII даврида 1529 йилдан 1536 йилгача қатор қонунлар чиқариб, қиролни черков бошлиғи деб эълон қилиб, унга олий черков лавозимларига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқини беради. XVII асрнинг охирида қонун чиқариш йўли билан янги черковнинг диний таълимоти мазмуни, шунингдек, ибодат қилиш тартиби ўрнатилган. Шундай қилиб, инглиз черкови ёки лотинча айтганда, англикан черкови Рим папасига боғлиқ бўлмайдиган ва давлат аппаратининг бир қисмига айланган.

Мамлакатдаги олий черков органи **Юқори комиссия** бўлган. Унинг таркибига руҳоний шахслар билан бир қаторда Яширин кенгаш аъзолари ва бошқа мансабдор шахслар ҳам кирарди. Комиссиянинг ваколатлари жуда катта еди. У қирол ҳокимиятининг черков ишларида устунлиги ҳақидаги қонунларнинг бузилишини, "диний ва черков характеридаги тартибсизликлар" билан боғлиқ ишларни текширарди. Комиссиянинг асосий вазифаси реформатсия қилинган черковнинг душманлари - католиклар ва протестантларнинг анча радикал ва демократик тарафдорларига қарши курашиш еди. Комиссиянинг ҳар қандай учта аъзоси, агар уларнинг орасидан биттаси епископ бўлса, черковга келмайдиган шахсларни жазога тортиш, бидъатларни тўхта-тиш, пасторларни алмаштириш ҳуқуқига ега еди. Юқори комиссия юқори-дагилар билан бирга жуда катта аҳамиятга ега бўлган қатор дунёвий ишларни - Лондондаги дайдилар ҳақидаги, сензура ҳақидаги ва ҳоказо ишларни ҳам юритарди. Реформатсия қилинган черков тузилиши жиҳатидан ҳам, ибодат соҳасида ҳам католицизмнинг қатор белгиларини сақлаб қолгани ҳолда қирол ҳокимиятининг илоҳий келиб чиққанлигини тарғиб қилишни ўз вазифаларидан бири қилиб олган органга айланди.

⁶⁰ **Reformatsiya** – XVI асрда Г'арбий Yevropada katolik cherkoviga va papa hokimiyatiga qarshi olib borilgan diniy shakldagi ijtimoiy-siyosiy harakat.

Абсолютизмнинг ўрнатилиши билан **маҳаллий бошқарув** органлари тизими анча уйғун бўлиб қолди, уларнинг марказий ҳокимият органларига боғлиқлиги ўсди. Бу даврда маҳаллий бошқарувдаги асосий ўзгаришлар **лорд-лейтенант** мансабининг таъсис қилинишида ва маҳаллий бирлик - черков приходи (қавми) нинг маъмурий расмийлаштирилишида ўз ифодасини топди. Лорд-лейтенант бевосита қирол томонидан графликка тайинланиб, маҳаллий кўнгилли кўшинларга бошчилик қиларди ҳамда муросага келтирувчи судьялар ва конс-тебллар фаолиятига раҳбарлик қиларди.

Приход (бирор бутхонага қатновчи диндорлар, қавм) қуйи звенодаги ўзини ўзи бошқарувчи бирлик бўлиб, маҳаллий черков ва ҳудудий бош-қарув функцияларини бирлаштириб турарди. Ибодатхона қавмлари солиқ тўлов-чилар ҳисобланарди. Уларнинг йиғинида солиқларни тақсимлаш, йўллар ва кўприкларни тузатиш каби масалалар ҳал қилинарди. Бундан ташқари, ибодат-хона қавмлари йиғини приходнинг мансабдор шахсларини (черков оқсоқолини, камбағалларни кузатувчини ва бошқаларни) сайларди. Приходда черков ишларини юритиш бош руҳоний томонидан амалга ошириларди. Унинг бутун фаолияти муросага келтирувчи судьялар назорати остига қўйилган еди, улар орқали еса, графликларнинг бошқарув органлари ва марказий органлари назорати остига олинганди. Муросага келтирувчи судьяларнинг чорак сес-сиялари приходни бошқариш ишларига тааллуқли барча масалалар бўйича олий инстансияга айлантирилганди. Бу вақтга келиб, ҳали илгариги даврдан сақланиб қолган графликлар мажлислари батамом ўз аҳамиятини йўқотди.

Абсолютизм даврида марказий Вестминистрлик судларининг, шу жумладан, Ҳақиқат суди ва Адмиралтейство⁶¹ олий судининг тузилиши ва юрис-диксияси батамом расмийлашади. Бироқ, улар билан бир қаторда Юлдуз палатаси ва "исёнчи" графликларда суд кенгашлари каби фавқулодда судлар ташкил етилди. **Юлдуз палатаси** Яширин кенгашнинг махсус бўлинмаси сифатида қирол ҳокимиятининг душманларига қарши (дастлаб - бўйсунмаган феодалларга қарши) курашиш куроли бўлган. Унда суд ишларини юритиш асосан инквизитсия⁶² характерида ега бўлган, қарорлар еса судьяларнинг хоҳиши бўйича чиқарилган. Оқибатда Юлдуз палатаси сенсорнинг ва қасамхўрлар томонидан вердиктлар чиқарилишининг

⁶¹ Angliyada va Chor Rossiyada harbiy flot boshqarmasi.

⁶² **Inkvizitsiya sudi** – shafqatsiz, zolimlarcha, vahshiylarcha, yovuz, qiynash, azoblashga asoslangan sud.

тўғрилиги устидан назорат қилувчи орган функцияларини бажарадиган бўлиб қолган. Яширин кенгашга бўйсунувчи суд кенгашлари Англиянинг "ижтимоий тинчлик" тез-тез бузиладиган туманлари (Уелс, Шотландия)да тузилди.

Абсолютизм даврида мурасага келтирувчи судьяларнинг суд ваколатлари кенгайди. Барча жиноий ишлар улар бўйича катта жюрининг айблов ҳужжати тасдиқлагандан кейин сайёр ва мурасага келтирувчи судьялар томонидан қўрилиши буюрилган. Қасамхўр маслаҳатчилар суд таркибига киритилади. Қасамхўрлар учун мулк сензи Елизавета II нинг қонуни билан 40 шиллингдан 4 фунт стерлинггача оширилади.

Армия ташкил етишнинг асосий тамойиллари унча ўзгармади. Абсолют монархия ўрнатилиши даврида Генрих VIII (1485-1509 йиллар) ески аристокра-тиянинг ҳарбий қудратини батамом синдириш мақсадида феодалларнинг ўз офитсерларига ега бўлишини тақиқловчи қонун чиқарган ва артиллерия қу-ролларида фойдаланишда тож-тахтнинг монопол ҳуқуқини ўрнатган.

Йирик феодаллар қуроли кучларининг йўқ қилиниши армияда доимий қиролик қўшинининг ташкил етилишига олиб келмади. Қалъаларнинг соқчилари ва қиролик гвардияси кам сонли бўлиб қолаверди. Қуруқликдаги армия милитсия отрядлари кўринишидаги кўнгиллилар қўшинига асосланишда да-вом етди. Англия давлати оролда жойлашганлиги сабабли ўз ҳудудини ҳимоя қилиш учун кучли денгиз флотига муҳтож еди. Ҳарбий флот Англия-нинг қуроли кучлари асоси, денгизларда ҳукмронлик қилиш ва бошқа ҳудудларни мустамлакага айлантириш қуроли бўлиб қолди.

Британ оролларида ноинглиз ҳудудлари шиддат билан мустамлакаларга айлантирилиши натижасида инглиз бошқарув тизими аста-секин бутун Британия-га ёйилади. 1536-1542 йилларда Уелс батамом инглиз давлати таркибига қўшиб олинади. 1603 йилда Ирландиянинг шимоли-шарқий провинцияси – Олстер инглиз қиролиги ҳокимияти остига ўтди. 1603 йилдан бошлаб Англиянинг Шотландия билан шахсий униясида тахтнинг сулолавий мерос бўлиб ўтиши натижасида Шотландия ҳам ягона инглиз қироли ҳокимияти қўли остига ўтади. Лекин амалда бу бирлашув номигагина бўлиб, Шот-ландия ўзининг мустақил давлат сифатидаги мавқеини сақлаб қолади.

6. Ҳуқуқнинг асосий белгилари

Нуқуқ манбалари

Англия феодал ҳуқуқи ўзининг мурак-каблиги, чалкашлиги, устамонлик билан қилин-ганлиги (казуистиклиги) билан ажралиб турарди. Бу ушбу ҳуқуқнинг рим ҳу-қуқи, рим ҳуқуқи Ғояларининг таъсирисиз, алоҳида йўллар билан шаклланиши билан боғлиқ еди.

XV асрдаги норманд истилосига қадар Англияда ҳуқуқнинг асосий манбалари одатлар ва қироллик қонунлари ҳисобланган. Инглиз-сакслар давлати-да ҳуқуқнинг асосий манбаи сифатида **одат ҳуқуқи ва унинг тўпламлари** - Етелберт судномаси, Ине қонунлари, Буюк Алфред судномаси, Етелстан ва Кнут қонунлари етакчи рол ўйнади. Булардан ташқари Хлотар (673-685 йиллар) ва Едрик (685-686 йиллар), Едуард Катта (899-925 йиллар), Едмунд (939-946 йиллар), Едгар (959-975 йиллар), Етелред II (979-1014 йиллар) ва бошқаларнинг қонунлари ҳам инглиз-сакслар давлатида ҳуқуқнинг муҳим манбалари бўлган еди.

601-604 йилларда Кентда еълон қилинган ва 90 та моддадан иборат **Етелберт судномасида**⁶³ тинчлик, босқинчиликка қарши курашиш, одам ўлдириш, номусга тегиш жиноятлари учун жавобгарликлар, никоҳ-оила ҳуқуқи, зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар, ворислик ҳуқуқи ва ҳоказолар тўғрисида меъёрлар белгиланган. Суднома тузилган вақтда инглиз-сакслар давлатида черковнинг роли дунёвий ҳокимиятга қараганда анча кучли еди. "Агар, - дейилади судноманинг 2-моддасида, - озод киши қиролнинг мулкани ўғирласа, ўғирланган мулк қийматининг 9 барабар миқдорида жарима тўласин". Черков мулки еса худо мулки деб аталиб, уни ўғирлаганлик учун мулк қийматининг 12 барабар, епископники учун - 11, руҳонийники учун - 9, дякники учун - 6 ва клеркники учун - 3 барабар миқдорда жарима назарда тутилган.

Қирол Ине даврида Уессекс Ғарбий саксларининг 688-695 йиллардаги одат ҳуқуқи ёзилиб, тўплам ҳолига келтирилган ва **Ине қонунлари**⁶⁴ деган ном ол-ганди. Бу қонунлар қуллар ва деҳқонларнинг қаршилигини бостириш ҳамда мулкдор синфларнинг ҳукмронлигини таъминлашга қаратилган еди. Ине қонун-ларида жиноят ҳуқуқи ва фуқаролик ҳуқуқига оид жуда кўп меъёрлар мавжуд. Таниқли ўзбек олими З.Муқимов ҳақли равишда таъкидлаганидек: "Етелберт ҳамда Ине правдалари ўзининг тузилиши, деярли кўп ҳолда жиноятларга

⁶³ **Qarang:** Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права. Т.1. / Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. -М.:Юристъ, 1999. 325-328-бетлар.

⁶⁴ **O'sha joyda,** 334-344-бетлар.

бир хил жазо берилиши, вергелд (одам баҳоси) тарзида белгиланадиган жарималарни белгилаш билан франкларнинг Сали правдасига жуда ўхшаб кетади"⁶⁵. Лекин шуни таъкидлаш жоизки, юқорида ёдга олинган барча ҳуқуқий ёдгорлик-ларда айтилган бир хилдаги ҳуқуқбузарликлар учун турлича жазолар ва турли миқдордаги жарималар назарда тутилганди. Бу, албатта, ўша қонунларнинг қабул қилиниши вақтидаги ижтимоий-сиёсий шарт-шароитлар билан боғлиқ еди.

Буюк Алфред судномаси⁶⁶ IX асрнинг 90-йилларида ўзигача бўлган одат ҳуқуқлари тўпламларининг тизимлаштирилиши натижасида вужудга келган бўлиб, кириш қисми 49 та моддадан, асосий қисми 77 та моддадан иборат. Қирол Алфред ўз судномасини яратар экан, шуларни кўрсатадики, у "ўзига ёққан" кўпгина илгариги қонунларни, Ине, Етелберт қонунларини ўзлаштирган, лекин "донишмандлар" маслаҳати бўйича улардан кўпларини тушириб ҳам қолдирган. Судноманинг 1-моддасида қирол шундай дейди: "Биз ҳаммадан аввал ўргатамизки, ҳар ким ўз қасамини ва қонуний равишда берган ваъдасини аввало оқибатини ўйлаб адо етиши лозим"⁶⁷. Шунинг ўзиёқ мазкур суднома ҳуқуқнинг ёзиб қўйилаётганлигига ишора қилиб турибди.

Инглиз-сакслар ҳуқуқининг илк тўпламлари бошқа халқларнинг ҳуқуқи таъсиридан мутлақо халос бўлган бўлсалар, Буюк Алфред судномасидан бошлаб уларга данияликлар томонидан олиб келинган скандинав ҳуқуқининг таъсирини кўриш мумкин. Буюк Алфред судномаси ҳам илгариги қонуннома-ларга ўхшаб кўпроқ жиноий ҳуқуқий характердаги меъёрларни белгилаган.

925-939 йилларда қирол **Етелстан қонунлари** вужудга келиб, улар асосан қуйидаги 6 та туркумдаги қонунлардан иборат еди:

1. Қиролнинг ўнликлар ҳақидаги қарорлари.
2. Зодагонлар йиғилишида қабул қилинган қонунлар.
3. Қирол тинчлигини сақлаш тўғрисидаги декрет.
4. Тинчликни сақлаш ҳақида епископлар ва Кентнинг бошқа донишманд кишиларининг қарорлари.
5. Англия донишмандларининг маслаҳати билан қабул қилинган декретлар.

⁶⁵ **Muqimov Z.** Chet mamlakatlar davlat va huquqi tarixi. (Qadimgi va o`rta asrlar davlati va huquqi tarixi). – Samarqand, 1992. – 84-85-betlar.

⁶⁶ Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права. Т.1./ Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. - М.:Юристъ, 344-351-betlar.

⁶⁷ O`sha joyda, 345-bet.

6. Лондон шаҳар судномаси.

Кнут қонунлари 1017 йил атрофида Англиянинг Дания қироли Кнут томонидан босиб олиниши натижасида вужудга келган. Кнут (1016-1035 йил-лар) ўз қонунларига Англия қонунлари билан тенг ҳуқуқ берди. У қонун-сизликка қарши қаттиқ кураш олиб борди ва мамлакатда жиноятнинг олдини олишга ҳаракат қилди.

Вилгелм Фотих (Истилочи)дан бошлаб дастлабки норманд қиролларининг сиёсати "инглиз-саксларнинг ески ва асл одатлари"га риоя этишга қаратилган. Бу вақтда, шу тариқа, энди инглиз ҳуқуқи турғунлигининг тарихий мерос бўлиб ўтишлиги бошланган, унинг меъёрларига риоя қилишнинг асосий кафиллик роли кучли қирол ҳокимиятига, шаклланиб бораётган умумдавлат қироллик судларига ўтганди.

Генрих II даврида (XII асрда) қироллик сайёр судларининг доимий ра-вишдаги фаолияти билан мамлакат **"умумий ҳуқуқи"** (**Соммон лав**)нинг ташкил топиши боғлиқ еди. Илк феодал монархияси даврида Англия қироллари жуда кўплаб ассизалар, конституциялар чиқарган бўлсалар ҳам, лекин ян-ги ҳуқуқий қоидаларни яратишда энг катта ролни сайёр судьялар ўйнаган. Сайёр судьялар норманд ва инглиз-сакслар одат ҳуқуқларидан бутун Англия учун ягона умумий ҳуқуқни яратдилар. Умумий ҳуқуқ **суд претседенти ҳуқуқи** ҳам дейилади, чунки у қонунчиликдаги камчилик натижасида вужудга келган суд қарорлари сифатида ҳам ташкил топди.

Судлар қонунчиликда етарли равишда тартибга солинмаган низоли казусларни ечишларида уларни ўзларининг хусусий қарор ва қоидаларидан келиб чиқиб ҳал этишлари мумкин еди. Бундай ҳолда судья барча ҳолларда ҳаракатдаги ҳуқуқ нормасини қўллайди, деган презумпсиядан фойдаланилган. Шундай қилиб, улар томонидан ўрнатилган тамойил суд одатига айлана-ниб, барча судьялар учун бажарилиши мажбурий бўлиб, фақат юқори суд органлари томонидангина бекор қилиниши мумкин еди. Бу ҳодиса Англия феодал ҳуқуқининг ўзига хос хусусияти ҳисобланади.

Қироллик сайёр судлари аввало "тож-тахт даъволашувлари" ни, яъни хазинага даромад бўлиши нуқтаи назаридан манфаатларни ифодаловчи иш-ларни: монархнинг феодал ҳуқуқлари, хазина топилмалари, шубҳали ўлимлар ва қироллик тинчлигининг бузилиши, қирол мансабдор шахсларининг суўстеъ-молликлари тўғрисидаги ишларни кўриб, ҳал қиларди.

Бундан ташқари, улар томонидан қиролга келиб тушган шикоятлар бўйича "умумий тортишувлар" ёки "халқ тортишувлари" ҳам кўриб, ҳал қилинган. Дастлабки қироллик судларидан бири ҳам айнан 1180 йилда ташкил етилган "умумий тортишувли" суд бўлган. XIII аср бошида қиролга тушган шикоятлар бўйича ишларни ҳал етиш функциялари "Қирол курсиси суди"га ўтади.

Сайёр судлар маҳаллий одат ҳуқуқи меъёрларини бирхиллаштира бош-лаганлар ва қироллик девонхонаси ёрдамида "умумий ҳуқуқ" ярата бор-ганлар. Қироллик девонхонаси одатда жабрланувчи томонларнинг аризалари бўйича махсус **буйруқлар (writ)** чиқарарди. Бундай аризаларда бирор кимсани ранжитган одамга ёки шерифга талаб қўйилиб, уни бажариш ва шикоятчининг бузилган ҳуқуқини тиклаш ҳақидаги даъволар ўз аксини топар еди. Бундай аризалар бўйича дастлаб қироллик девонхонаси махсус буйруқлар чиқарган бўлса, кейинчалик **махсус суд буйруқлари** чиқарила бошланади. Суд буйруқларида бевосита бирор кимсани хафа қилган одамга мурожаат қилиниб, "Вестминстрда бизнинг олдимизда ёки судьяларимиз олди-да" ҳозир бўлиб, шикоятга жавоб бериш, яъни бошқа шахснинг ҳуқуқлари бузилганлигини рад етиш ёки тан олиш ҳақида талаб қўйилар еди.

Вақт ўтиши билан буйруқларда талаб, даъво тури аниқ ифода қилинадиган бўлган, буйруқлар маълум турдаги ҳуқуқбузарликлар бўйича гуруҳлаш-тирила бошланди. Даъвогарнинг, шу тарика, агар унинг бузилган ҳуқуқи тегишли буйруқда ифода етилган ва судда исботланадиган бўлса, ишда ютишига ишончи комил еди.

Бунга аввало ер ҳақидаги фуқаролик даъволарини ягона усулда кўришни ўрнатувчи Генрих II нинг **ассизалари** ёрдам берди. Ушбу ассизалар ичида ерга ҳуқуқий унвон ўрнатиш ҳақидаги даъвонинг махсус шаклини назарда тутувчи "Буюк ассиза", шунингдек, егалик билан боғлиқ бўлган қатор ассизалар: "Ўтмишдошининг ўлими ҳақида"ги (еркин егаликдаги ерларнинг меросхўрларга ўтказилиши ҳақидаги), "Янги истило ҳақида"ги ("янги истилолар" йўли билан қиролнинг домен ер егалигининг черков руҳо-нийси ўрнига ўз номзодини қўйиш ҳуқуқи ҳақидаги) ассизалар анча машҳур еди. Иккита йирик ассизалар - 1166 йилги Кларендон ва 1176 йилги Нортгемптон ассизалари сайёр судьяларга йўриқномалар шаклида чиқарилган еди.

«Умумий ҳуқуқ» шаклланишининг илк босқичида қироллик буйруқлари ҳар бир алоҳида ҳолат бўйича чиқарилиб турганлиги

сабабли XIII асрнинг бошига келганда уларнинг сони шунчалик кўпайиб кетган едики, уларни тартибга солиш жуда қийин бўлиб қолганди. Шу муносабат билан XII асрда "умумий ҳуқуқ" бўйича ўзига хос маълумотномалар - **буйруқлар рўйхатлари (реестрлари)** чиқарила бошланади. Бундай реестрларда буйруқлар даъволар намуналари кўринишида, қатъий юридик шаклда ёзиб қўйила-диган бўлди.

Томонлар шу вақтдан бошлаб ўз ҳуқуқларини еркин асослай олмай-диган бўлди. Енди улар ушбу даъволар намуналарига таянишлари лозим еди. Бу еса буйруқлар тизимининг ривожланмай бир жойда қотиб қолишига, даъво талабларининг янги шакллари кўпайишини қисқаришига олиб келиши керак еди. Шундай бўлди ҳам. Агар лорд-канслер қироллик девонхонаси-нинг бошлиғи сифатида ўз ташаббуси билан қандайдир буйруқ чиқарса, судьялар кўпинча уни қўллашдан воз кечарди. Янги буйруқлар чиқаришнинг чекланиши йирик феодаллар (баронлар)нинг қирол билан кураши кескинлашган даврда, 1258 йилги Оксфорд провизияларида ўз аксини топди.

Қиролга келиб тушадиган ва суд ҳимоясида бўлмаган шикоятлар оқими шунчалик кўпайиб кетган едики, бу инглиз қиролини 1285 йилда Вест-минстрлик статuti билан лорд-канслерга "буйруқлар реестри"ни сақловчи сифати-да илгариги буйруқларга ўхшаш янги буйруқлар чиқариш йўли билан "умумий ҳуқуқ"нинг ҳаракат доирасини кенгайтириш учун фармойиш беришга мажбур етди. "Буйруқлар реестри" шундан кейин "мазкур ҳолатга мувофиқ равишда"ги универсал даъво билан тўлдирилди. Бироқ, ушбу вақтинчалик чоралар ёрдами билан ҳамма ҳаётий вазиятларни назарда тутиш мумкин емас еди. "Умумий ҳуқуқ" ривожланмай қолишда давом етди. XV асрдан канслер енди буйруқ формуласини тузмай қўйди. У даъвогар томони-дан мустақил ёзилиб, фақат қиролга муҳр қўйдириш учун тақдим қилинар еди.

"Умумий ҳуқуқ" меъёрлари шаклланишининг бошқа йўли қироллик судлари амалиётининг ўзи бўлган. Суд ишлари бўйича ёзувлар дастлаб қисқа, кейинчалик томонларнинг батафсил аризалари ва суд қарорлари асослари шаклида сайёр судлар институтининг келиб чиқиши пайтидан бошлаб юритил-ди. XIII аср бошидан суд протоколлари "Даъволашувлар номалари"да еълон қилина бошлайди. Улардаги материаллар, даъвони қондириш асослари у ёки бу одатларнинг мумкинлигини тасдиқлайди. Бироқ, ёзувларнинг

тартибсиз ва чалкашлиги судьяларнинг ўзларига керакли маълумотларни излаб топиш имкониятларини жуда қийинлаштиради. XIII асрнинг ўртасидан судьялар анча муҳим суд ишлари юзасидан бундай маълумотларни расмий ҳисоботлар - "Йиллик тўпламлар"дан "ковлаб" ола бошлайдилар. 1535 йилда уларнинг ўр-нига хусусий тузувчиларнинг тизимлаштирилган суд ҳисоботлари келган.

Суд ишлари материалларининг еълон қилиниши билан бирга суд **претседенти** назарияси ҳам шаклланди. Қироллик судларининг ҳуқуқий масала бўйича илгариги қарорларида мустаҳкамланган раҳбарий тамойил келажакда шунга ўхшаш масалаларни кўришда аста-секин намуна кучига ега бўла бошлади.

ХИВ асрда Англияда бозор, хусусий мулкчилик муносабатлари гуркираб ривожланди, лекин улар "умумий ҳуқуқ" меъёрларида ўзининг айнан бир хил ифодасини топмади. Бунга қатъий расмиятчиликлар халақит қиларди.

Нормандлар истилоси Англияни қитъанинг маънавий ҳаётига яқинлаш-тирди. Шундан сўнг Болоняда Ирнерий Юстиниан Дигесталари бўйича маърузалар ўқий бошлади, сўнгра еса Гратсион ўзининг каноник ҳуқуқ-нинг асоси бўлиб қолган "декретлар" ини яратди. Оксфордда Рим ва каноник ҳуқуқи курслари ўқитила бошланди, монастирлар қошида каноник ҳуқуқ мактаблари ташкил етилди.

Дастлабки инглиз судьялари, ўша клириклар ва чиновникларга рим ҳуқуқий маданиятининг чўққиларини егаллаши учун йўл очик еди. Бироқ, XIII асрнинг охиридан Едуард I даврида улар профессионаллардан тайинланадиган бўлди. Худди ўша вақтда судьяларнинг тегишлича кўрфонлари билан (Иннъс оф Соурт) ёпиқ корпоратсиялари ташкил топди. Бу ерда бўлажак судьялар ва ҳуқуқ ҳимоячилари (баристерлар ва солисторлар) тайёрланди. Улар инглизлар тинчлигини кўриқлашни ўз қўлларида монопо-лияга айлантириб, аввало ўзларининг профессионал манфаатларини ҳимоя қилиб, "умумий ҳуқуқ"ни ашаддий мадҳ етиб, унинг Рим ҳуқуқи олдида тенги йўқ имтиёзини исботлашга ҳаракат қилиб майдонга чиқдилар. Бунда шунини тасдиқлайдиларки, улар ҳуқуқ яратишмайди, балки фақат унинг абадий яшайдиган нормаларини очишади. Шунга қарамай, "умумий ҳуқуқ" нинг ўзига хос мустақил тизими ХИВ асрда Англияда аллақачон мустаҳ-кам мавқени егаллаган еди.

"Умумий ҳуқуқ"нинг расмиятчилиги, қимматлилиги, жуда секинлиги, қатъий бир шаклдан бошқа шаклга ўтишга қодир

емаслиги натижасида ўзгариб бораётган тарихий шароитлар муносабати билан Англияда ХИВ асрда " адолат суди" пайдо бўла бошлади ва шу билан бирга яна бир ҳуқуқий тизим - «**адолат ҳуқуқи**» (егуитй) шаклланиб боради.

"Адолат суди"нинг вужудга келиши лорд-канслер - "қироллик диёнатини тарқатувчи" фаолияти билан боғлиқ еди. Лорд-канслер дастлаб қирол номи-дан, 1474 йилдан еса ўз номидан "ёмон судловлилик" устидан шикоят қилган даъвогарларни ҳимоя қила бошлайди. Бундай ҳолда даъвогарлар кўпинча ўз шикоятларида уларни хафа қилганлар таъқиб қилинмаганлигини, ўзларини "умумий ҳуқуқ" судларида ҳимоя қилинмаганликларини кўрсатар едилар.

Жабрланувчиларнинг қиролга "худо ҳақи ва шафқат" билан ўз ҳуқуқ-ларининг ҳимоя қилинишини сўраб илтимос билан қилган мурожаатлари асосида лорд-канслер озор етказган кишини жарима билан кўрқитиб, канслер судига чақириш ҳақида буйруқлар чиқара бошлайди. Бундай судда шикоятлар ҳеч қандай расмий тартибларсиз ҳал қилинарди, қарор чиқариларди, бу қарорлар- ни бажармаганлар судга ҳурматсизлик қилди деб ҳисобланиб, махсус буйруқ асосида турмага қамаларди. ХИВ асрнинг бошида Едуард II даврида лорд-канслер ҳузуридаги аппарат "умумий ҳуқуқ" меъёрларига боғлиқ бўлма-ган ҳамда "адолат" меъёрларини раҳбар қилиб олган суд органига айланарди.

"Адолат ҳуқуқи" кўп масалаларни ҳал қилишни судьяларнинг ихтиёрида қолдириб, қатъий детерменизм¹⁶⁸ хусусиятига ега бўлмади. Бу ҳақиқатнинг "воситаларини" тегишлича чеклашга, қатор тамойилларини яратишга олиб келиши лозим еди. Бундай тамойиллар "адолат судлари" қарорларининг тўпла-ниш даражасига қараб ташкил етила борди. Кўрилган ишлар бўйича суд ҳисоботлари кейинрок, 1557 йилдан, ҳақиқат судларидаги ишларнинг сони бирданига ошгандан кейин еълон қилина бошлайди.

"Адолат ҳуқуқи" асосий тамойилларининг бир қисми "умумий ҳуқуқ" дан ўзлаштириб олинган еди. Бу тамойиллар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолган. Улардан асосийси шундан иборатки, "адолат ҳуқуқи" - "қиролнинг марҳамати", жабрланувчиларнинг азалдан қолган ҳуқуқи емас. "Адолат ҳуқуқи"га ҳуқуқлар бузилишининг барча ҳолларида даъво қилиш мумкин емас, негаки у дискретсион характерга ега, яъни суднинг ихтиёрига боғлиқ.

⁶⁸ **Determenizm** – tabiat va jamiyatdagi barcha hodisalarning umumiy obyektiv qonuniyatlari borligini va ular bir-biriga bog'liq bo'lib, bir-birini taqozo qilishini, biri ikkinchisining sababi ekanligini e'tirof etuvchi nazariya.

"Адолат ҳуқуқи"нинг бошқа тамойиллари орасидан қуйидагиларни ажра-тиб кўрсатиш мумкин: а) "адолат ҳуқуқи" "умумий ҳуқуққа" асосланган шахсларнинг ҳуқуқларига, агар улар қандайдир Ғайриқонуний ҳаракатлар содир етмасалар, зид берилиши мумкин эмас; б) қаерда адолат ҳуқуқи" билан "умумий ҳуқуқ" меъёрлари ўртасида қарама-қаршилик келиб чиқса, "умумий ҳуқуқ" меъёрлари ҳаракатда бўлади; в) қаерда "адолат ҳуқуқи" ва "умумий ҳуқуқ" бўйича ҳуқуқларда қарама-қаршиликлар келиб чиқса, улардан қайси бири вақт нуқтаи назаридан олдин вужудга келган бўл-са, ўша ҳуқуқлар ҳимоя қилиниши керак; г) тенглик - бу адолат, адолатни ким изласа, унинг ўзи ҳаққоният юзасидан иш тутиши лозим; д) "адолат ҳуқуқи" қонун устунлигини тан олади, лекин ёмон ниятларга еришиш мақсадларида қонунга ҳавола қилишга йўл қўймайди ва ҳоказо.

«Адолат ҳуқуқи» «умумий ҳуқуқ»ни алмаштириш учун эмас, балки ески расмий қоидалардан воз кечиш йўли билан унинг самардорлигини оши-риш, "умумий ҳуқуқ" меъёрлари билан тартибга солинмаган ижтимоий муно-сабатлар доирасида бузилган ҳуқуқ ва манфаатларни ҳимоя қилиш воситала-рини яратиш учун ташкил етилади. Агар дастлабки "адолат ҳуқуқи" "умумий ҳуқуқ"ни тўлдирган бўлса, бироқ вақт ўтгани сари тарихий шароитлар ўзгариши муносабати билан унга тўғридан-тўғри зид кела бошлайди.

"Адолат судлари" билан "умумий ҳуқуқ" судлари ўртасидаги тўқна-шув 1616 йилда бошланди. Шу йили Вестминстрдаги "Умумий тортишувли суд"нинг бош судяси Е. Кок " адолат суди" "умумий ҳуқуқ" судининг тегишлича қароридан кейин ёки унинг ўрнига қарор чиқариши мумкинми, деган саволни ўртага ташлайди. Ҳаммадан аввал "умумий ҳуқуқ" судларининг баъзи қарорларининг бажарилишини тақиқловчи канслер судининг буйруқлари кескин низоли вазиятни келтириб чиқарди.

Яков И бу низони "адолат суди"нинг фойдасига ҳал қилган. Чунки унинг судялари абсолют ва чекланмаган монарх ҳокимиятини ёқлаб чиққан еди. Қирол томонидан фармон чиқарилиб, унга кўра, "умумий ҳуқуқ" ва "адолат ҳуқуқи" меъёрлари бир-бирига зид келиб қолса, кейингилари имтиёзли аҳамиятга ега еди.

Претседент ҳуқуқи ривожланишининг махсус характери инглиз ҳу-қуқшуносларининг асарларига ҳам мурожаат қилишни талаб қиларди. Инглиз ҳу-қуқшуносларининг асарлари жуда барвақт инглиз

хуқуқининг икки мураккаб (чалкаш-чулкаш) тизимида йўриқномалар ролини бажара бошлайди.

Англияда биринчи хуқуқий трактат⁶⁹ XII асрдаёқ пайдо бўлган. У Генрих II даврида унинг юститсиари Гленвилл Ранулф томонидан ёзилган. Бу "Англия қонунлари ва одатлари ҳақида"ги трактат қироллик судлари буйруқларига шарҳлар берган, ўзида умумий, каноник ва рим хуқуқи меъёрларини сақлаган. Гарчанд, трактатда рим хуқуқи меъёрларига мос тушадиган меъёрларни топиб бўлмасам ҳам, аммо рим хуқуқи руҳига яқин кўпгина қоидалар мавжуд.

XIII асрда "Қирол курсиси суди"нинг судяси Генри Брактон "умумий хуқуқ" меъёрларини янада батафсилроқ баён қилди. Брактоннинг 6 томдан иборат "Англия қонунлари ва одатлари ҳақида"ги трактати, шунингдек, қирол судларининг 2000 дан ортиқ намунавий суд протоколларидан иборат "Генри Брактоннинг ён дафтарчаси" "умумий хуқуқ" меъёрларини тизимга со-лишга ва шарҳларга қаратилган муҳим хуқуқий манбадир. Бунда Брактон-нинг Юстиниан Дигесталарининг 500 дан кам бўлмаган парчаларидан улар-га ҳавола қилмай фойдаланганлиги диққатга лойиқ. "Ҳамма жойда ва ҳам-ма мамлакатларда ёзма қонунлар қўлланилгани ҳолда, - деб ёзади Г.Брактон, - фақат Англиядагина ёзилмаган қонунлар ва одатлар амалда-дир". Г.Брактоннинг одат хуқуқига берган таърифи айниқса диққатга сазо-вордир. Унда: "Одат бу айрим жойларда, узок жойларда, узок муддат фойда-ланиб келинганлиги натижасида қарор топган ва қонун сифатида ижро этиладиган нарсадир"⁷⁰, дейилади.

XV асрдан олимларнинг муҳим ва мураккаб хуқуқий масалалар бўйича трактатлари пайдо бўла бошлади. Булардан Литтлтоннинг "Ер егаликлари ҳақида"ги асари, шунингдек, Фортесконинг "Инглиз қонунларининг мақтовлари" трактати алоҳида ўрин тутади. Инглиз хуқуқшуносларининг диққат-еътиборига тез-тез статут хуқуқи меъёрлари ҳам туша бошлайди.

XVII асрнинг бошида машҳур хуқуқшунос Е.Кок томонидан тўрт-та китобдан иборат "Англия қонунлари институтсиялари" тузилган. Биринчи китоб Литтлтон трактатига шарҳларни ўз ичига олган. Иккинчи китоб анча му-ҳим аҳамиятга ега бўлган статутларни баён қилган. Учинчи китоб жино-ят хуқуқи меъёрларига, тўртинчиси - суд тузилиши ва суд ишларини юри-тишга бағишланган. Инглиз судлари амалиётида аста-секин анча таниқли хуқуқшунослар

⁶⁹ **Traktat** – ayrim masalaga bag`ishlangan ilmiy asar, boshqacha ma'nosi – xalqaro bitim, shartoma.

⁷⁰ Хрестоматия памятников феодального государства и права.-М.:Госюриздат, 1961. 144-бет.

асарларига ҳавола қилиш одати ўрнатилган ва шу тариқа уларнинг асарлари инглиз ҳуқуқининг ўзига хос манбаи характерига ега еди.

Англияда претседент ҳуқуқининг ривожланишида барча даврларда қирол қонунлари, статут ҳуқуқи муҳим аҳамиятга ега еди.

Норманд истилосидан кейинги вақтларда қиролларнинг қонун ижодкорлиги Вилгелм Фотихдан бошланади. Унинг биринчи қонунлари қирол ҳокимияти-нинг христиан черкови билан муносабатларига тааллуқли бўлган. 1067 йилда Вилгелм қонун (декрет) чиқариб, унда Нормандия ва Англияда черков рим папасини тан олиши лозимлиги ёки лозим емаслиги масаласини фақат қирол ҳал қилишга ҳақли эканлиги, қиролнинг ўзи у томонидан ташкил етилган черков синоди орқали черков қонунларини чиқариш, шунингдек, черков ба-ронлари ва хизматчиларига берилган черков жазоларини бекор қилиш ҳуқуқи-га ега эканлиги еълон қилинган. 1072 йилда еса Вилгелм папа томонидан унинг инглиз тахтига нисбатан ҳуқуқлари тан олинишига миннатдорчилик рам-зи сифатида черков судларининг дунёвий судлардан ажратилганлиги ҳақида қонун қабул қилган. Буларнинг кетидан одамларни мамлакат ташқарисига сотишни таъқиқлаш ҳақида, нормандни "хуфиёна ўлдирилганлик" учун "унинг инглиз эканлигини исботловчи ишонарли далиллар тақдим қилинмагун-ча" юзликка жарима солиниши ҳақида қонунлар еълон қилинди. 1114 йилда қироллик қонунларининг қадимги тўпламларидан бири пайдо бўлди.

Қиролларнинг қонунлари ассизалар, хартиялар, аммо кўпроқ ордонанслар, статутлар деб аталган. Генрих II нинг (XII аср), Едуард II нинг (XIII аср) қонунлари маълум даражада "умумий ҳуқуқ"нинг шакли ва мазмунини белгилаган, унинг асосий қоидалари ва тамойилларини ишлаб чиққан.

Парламентнинг вужудга келишига қадар, аниқроғи, Едуард II подшолигигача қироллик ордонанслари ва статутлари ўртасида фарқлар йўқ еди. 1235 йилги Мертон статути парламент ташкил етилгунга қадар пайдо бўлган. Едуард II нинг 1275, 1285, 1290 йиллардаги Вестминстрлик статутлари "умумий ҳуқуқ"даги кемтикларни бартараф етишга, судлар устидан қирол ҳокимиятининг назоратини кучайтиришга, феодалларнинг иммунитет ҳуқуқларини ва

черков ер егалигини чеклаш ва бошқаларга қаратилган бўлиб, парламент иштирокида қабул қилинган еди⁷¹.

Аста-секин статутнинг номи парламент томонидан қабул қилинган ва қирол томонидан имзоланадиган ҳужжатга нисбатан ишлатиладиган бўлган. Статутлар - парламент ҳужжатлари Англиянинг ўрта асрлардаги бошқа ҳуқуқ манбаларидан уларнинг қонунчилиги шарҳланиши мумкинлиги, аммо суд тартибида муҳокама қилиниши мумкин эмаслигига қараб ажралиб турарди.

Ҳозирги кундаги парламент ҳужжатига анча яқинроқ бўлган статут тушунчаси фақат 1327 йилда, жамоалар "умумий петитсиялар"ни маълум қилинишини ва "қиролдан жавоб олишни ва унинг ёзма маслаҳатларини қиролликнинг катта муҳри билан берилиши"ни сўраб қиролга илтимос билан мурожаат қилган вақтда пайдо бўлган. Шу вақтдан бошлаб баъзи қонун ҳужжатлари "Кенгаш розилиги билан", бошқалари "парламент розилиги билан" қирол томонидан қабул қилинарди. Парламент қиролнинг "Кенгашда фармон-лар" чиқариш ҳуқуқини тасдиқлаб, бундан буён фақат статут илгари қабул қилинган статутнинг мазмунини ўзгартириши мумкинлигини ўрнатди.

Абсолютизм даврида қирол фармонларининг енг муҳим давлат маса-лаларига кириб кела бошлаши, парламентнинг тез-тез қиролга фармонлар чиқариш ваколатини бериб туриши муносабати билан парламент статутларининг мазмуни анча ўзгарди. Бундай тажриба 1539 йилги статут билан мустаҳкамланган. Унда парламент йиғилмаган вақтда, "агар шароит тақозоси билан тезкор ҳаракат қилиш зарурияти келиб чиқса, қиролга прокламатсиялар, фармонлар чиқаришда кенг ҳуқуқлар тақдим етилган еди.

Англиянинг ўрта асрлардаги ҳуқуқ манбалари ичида **савдо ва кано-ник ҳуқуқи** меъёрлари алоҳида ўрин тутарди. "Умумий ҳуқуқ"нинг бозор муносабатлари ривожланишига ёрдам бермайдиган консерватив расмий-чилиги инглиз ҳуқуқи томонидан савдо ва каноник ҳуқуқнинг қатор меъёрлари тўғридан-тўғри ўзлаштириб олинишига сабаб бўлган. Кўп сонли савдо расм-русумларининг пайдо бўлиши инглиз савдо судларининг фаолияти билан ҳам боғлиқ еди. Уларнинг ҳуқуқий кучи кўпинча қироллик статутлари билан мустаҳкамланган.

⁷¹ **Statutlar** deb dastlab ular qabul qilingan joylarning nomi bilan atalgan (1235 yilgi Merton statuti, 1276 yilgi Gloster statuti va hokazo), lekin parlamentning Vestministrda doimiy majlislar o'tkazib turishi munosabati bilan ular qonun matnining dastlabki ikkita so'zi bo'yicha atala boshlagan.

Гап шундаки, Англиянинг XIII аср охирида муҳим халқаро савдо марказлари бўлиб қолган порт шаҳарларида жун, мовут, металл савдоси бўйича улгуржи ярмаркалар билан бир қаторда, махсус судларнинг (соурт оф тхе стапле) бутун бир тармоғи ҳам ривожланган. ХИВ асрда улгуржи савдо бўйича судлар ендиликда 614 инглиз шаҳарларида ҳаракат қилмоқда еди. Инглиз қироллари хазинага катта даромадлар келтирувчи халқаро савдонинг ҳимоячиси сифатида майдонга чиқиб, савдогарларнинг фаолиятини (1215 йилги Еркинликларнинг буюк хартияси 41-моддаси) ҳам, савдо судларининг фаолиятини ҳам рағбатлантирган. Масалан, 1353 йилда улгуржи савдо ва шаҳарларнинг савдо судлари ҳақида махсус статут қабул қилинган.

Бунга кўра, шаҳардаги савдо судлари маҳаллий ва денгиз савдогарлари томонидан инглиз шаҳарлари мерлари раислигида ташкил этилиши лозим еди. Бундай судларнинг қарорлари устидан қирол судига ёки канслер судига апеллятсион шикоят қилиш мумкин еди.

Статут савдо судларини "умумий ҳуқуқ" меъёрларига эмас, тўғри-дан-тўғри савдо ҳуқуқи меъёрларига мурожаат қилдирган⁷². 1471 йилда инглиз парламенти шунингдек ярмаркалар билан боғлиқ бўлган барча шахсларнинг "чанг босган оёқлар"⁷³ судини талаб қилиш ҳуқуқига егалиги тўғрисида қарор қабул қилган.

Ўрта асрлар Англиясида черков судлари фаолияти ва шунга мос равишда каноник ҳуқуқ меъёрларининг аҳамияти дунёвий ва черков ҳокимиятларининг ўз юрисдиксияларини кенгайтириш учун тинимсиз олиб борган курашларига қараб баъзан ўсиб, баъзан пасайиб турган. «Черков тинчлигининг бирон бир тарзда бузилишида айбланган ҳар кимса,- деб еълон қилади Вилгелм Фотих қонуни, - епископ тайинлаган жойга етиб келиши ва ўша ерда юзлик талаби бўйича эмас, балки канонларнинг ва черков ҳуқуқининг талаблари асосида келтирилган зарарни тўлаши лозим».

Черков юрисдиксияси фақат черков мулкчилиги, никоҳ-оила муно-сабатлари, васиятлар билан боғлиқ ишларгагина эмас, бидъат, худони, динни таҳқирлаш ва бошқа жинойтларга ҳам тарқатилган. У соф дунёвий ишларга ҳам кириб кела бошлаган. Масалан, шартномалар бўйича, "ваъдани бузиш" ҳақидаги даъволар бўйича

⁷² Savdo sudlarida savdo huquqining o`tkaziladigan veksell, sug`urta polisi (sug`urta qildirganlik uchun hujjat), yuklarni garovga qo`yib ssudalar olish va boshqa muhim institutlari vujudga kelgan.

⁷³ "Chang bosgan oyoqlar" sudi deb Brakton tomonidan umumiy yurisdiksiyaga ega bo`lgan yarmaka sudlariga aytilgan. Bu sudlarda ishlarni ko`rish tartibi juda sodda tashkil etilgan bo`lib, bu ishlarni tezda ko`rib hal qilinishini ta`minlagan.

низолар "ишончни оқламаган" гуноҳ сифатида черков юрисдикциясига тааллуқли еди. Генрих II черков судлари юрисдикциясининг кенгайишига қарши қаттиқ кураш олиб борган. Унинг ҳукмронлиги бошларида қироллик судларининг даъволари шакллари рўйхатида энди "черков судлари томонидан мулк ва қарзлар ҳақидаги тортишувларнинг ҳал қилинишини тақиқлаш тўғрисида"ги даъволар учрайди. Едуард II нинг 1283 йилги статутида черков судлари томонидан "ваъдани бузиш ҳақида"ги ишларни кўриш тақиқланган, бундай ишлар "ахлоқ тузатиш" талаб қилмайдиган, жуда муҳим "диний ишлар"га тааллуқли емас, деб ҳисобланган.

Юқоридагиларга қарамай, XVII асрга қадар, аниқроғи, Генрих VIII даврида инглиз черковининг ўрнатилишига қадар, ҳеч ким еътиқод ва ибодатнинг собитқадамлиги, ахлоқнинг софлиги, никоҳнинг қонунийлиги, болаларнинг қонуний туғилганлиги ва васиятларининг тузилиши масалаларида папа юрисдикциясининг қонунийлигини инкор қилмаган. XVII асрда парла-мент ҳужжати билан каноник ҳуқуқ Англияда ўз кучини сақлаб қолганлиги ўрнатилган еди. Фақат Генрих VIII томонидан "Леттерс оф бусинесс" номи билан ҳаракатга киритилган Кентерберия ва Ёрк соборларининг каноник ҳуқуқни қайтадан кўриб чиқишга тааллуқли қарорлари ягона қонун бўлган еди. Унга кўра, каноник ҳуқуқ меъёрлари, агар улар қироллик қонунлари ва тахт имтиёзларига мос келса ҳамда "уларга зид бўлмаса ва уларни бузмаса", ҳаракат қилиши мумкин бўлган. Шу билан бирга каноник ҳуқуқ меъёрларини, масалан, қонун ва васият бўйича мерос ҳақидаги меъёрларни шарҳлаш "умумий ҳуқуқ" судларига тегишли еди.

Mulk huquqi Феодал мулк ҳуқуқи, айниқса ерга егалик ҳуқуқи кўп жиҳатдан мамлакатнинг бутун ҳуқуқий тизими характерини белгилаган.

Унинг мураккаблиги қатор тарихий шароитлар билан, жумладан, ўрта асрларда маълум миқдордаги еркин деҳқонлар қатламининг сақланиб қолганлиги билан боғлиқ еди. Еркин деҳқонлар ўз чек ерларига ега бўлган, лекин мамлакатда барча ерларнинг егаси қирол ҳисобланган. Қирол давлат ерларини турли йўллар билан тақсимлаб турарди.

Инглиз ҳуқуқида кўчувчи (ҳаракатдаги) ва кўчмас (ҳаракатсиз) мулклар бир-биридан фарқланган, лекин ашёларни анъанавий тарзда реал мулклар (реал проперти) ва персонал мулклар (персонал

пропертй)га бўлиш мавжуд еди. Ашёларнинг бундай тарихан шаклланган бўлиниши реал ва персонал мулкларни ҳимоя қилишга қаратилган даъволарнинг турли шакллари билан боғлиқ еди.

Феодаал ер ҳуқуқи ҳаммадан аввал реал даъволар (реал астион), яъни муваффақият қозонганда йўқолган ашё егасига қайтариладиган даъволар билан ҳимоя қилинадиган алоҳида қўриқлашга лойиқ ер ҳуқуқининг махсус турини тан олади. Бу даъволар мутлақий характер касб етган ва ҳар қандай кишига тақдим етилиши мумкин еди.

Реал даъволар билан уруғнинг кўчмас мулклари ва қиролдан ёки бошқа лорддан олинган феодаал егаликлар ва еркин ер егалиги характеридаги ерларга нисбатан ҳуқуқлар ҳимоя қилинган. Уларга феодаал титулга бўлган ҳуқуқлар ҳам кирган, бошқа барча ашёлар персонал даъволар билан ҳимоя қилинган. Персонал даъволар йўли билан етказилган зарарни ундириш талаб қилиниши мумкин еди.

Инглиз-сакс қабиаларининг Британияда егаллаб олган ерлари азалдан иккита асосий турга: **фолсланд ва босланд**га ажрала бошлаган. Фолкленд - бу "халқ ери", унга егалик қилиш жамоага мансубликка асосланган ва дав-латга нисбатан маълум мажбуриятлар ўташга олиб келган. Бундай ерларни тасарруф қилиш еркинлиги чекланган. Фолклендни бошқа шахсга ўтказиш учун оиланинг барча аъзолари розилиги талаб қилинган.

Ерга егаликнинг бошқа кўриниши - **бокленд** еса қиролнинг инъомига асосланган. Бундай ерларга егалик ҳуқуқи қироллик ёрлиқлари (бос) билан тасдиқланган.

Фолкленд ернинг егаси давлатга турли мажбуриятларни ўтаб турган. Бу ерларнинг бокленд даражасига ўтказилиши билан унинг егаси бундай мажбуриятлардан озод қилинган. Феодализмнинг ривожланиши бокленднинг ривожланиши билан мустаҳкам чатишиб кетганди. Бокленд егаси уни ҳадя қилиши, сотиши, васият қилиб қолдириши мумкин еди. Бокленднинг вужудга келиши ва ривожланиши инглиз-саксларда йирик ер егалигининг шаклланишига сабаб бўлди.

Нормандлардан кейинги инглиз ҳуқуқида чекланмаган, шартсиз ер егалиги тушунчаси мавжуд емас еди. Ер ҳуқуқлари иккита асосий тушун-чалар: **тенансй** - егалик, ушлаб туриш ва **естатй** - егалик ҳуқуқлари, ҳуқуқий манфаатлар (уларнинг давомийлиги, бегоналаштириш имконияти ва бошқалар) ҳажми билан белгиланган. Егалик (тенансй) ўз навбатида еркин ва ноеркин бўлган. Еркин егалик (фрееҳолд) - бу ритсарлик хизматини ўташ шартлари асосида ёки

шахсий хизмат ҳуқуқи бўйича олинган егалик, шунингдек, еркин деҳқонларнинг ер егалиги ҳисобланган. Бундай ерга егалик қилган деҳқон лордга белгилаб қўйилган пул суммасини тўларди ва унинг юрисдикцияси остига тушарди.

Деҳқоннинг лорд фойдасига шахсий ва иқтисодий мажбуриятлари билан боғлиқ бўлган ноеркин ер егалиги вақт ўтиши билан феодал ижаранинг меросий ҳуқуқига айланди ва **сопйҳолд** деган ном олди, чунки ижаранинг бундай шарти манорлик судларининг баённомалари нусхалари билан белгилаб қўйилган еди. Ноеркин ер егалиги дастлабки вақтларда қироллик судларида ҳимоя қилинмасди. XV асрда у билан боғлиқ даъволар канслер судида, XVII асрда еса бу суднинг таъсири остида "умумий ҳуқуқ" судларида ҳам кўрила бошланди.

Ҳозирги инглиз ва америка ер ҳуқуқида мавжуд бўлган **естате** тушунчаси нафақат кўчмас мулкка нисбатан егалик ҳуқуқларининг ҳажми ҳақида, балки мулкни ўтказиш учун техник воситалар йиғиш ҳақида ҳам тасаввур беради. У егалик қилиш, фойдаланиш, тасарруф этиш ва мулк устидан назорат қилиш муносабатларига киришган турли шахсларнинг ёки ҳали туғилмаганларнинг ҳуқуқларини қамраб олади.

Бу тушунча тарихан шаклланиб борган. Инглиз ўрта аср ҳуқуқининг бутун ривожини феодалларнинг хизмат мажбуриятлари муносабати билан кўп сонли чеклашлар юклатилган ерларни еркин тасарруф этиш ҳуқуқи учун курашлари билан боғлиқ еди. 1290 йилги "Қуиа Емпторес"⁷⁴ статuti бўйича лордларнинг ерларни сотиш ҳуқуқи тан олинганди. Бунда лорднинг барча хизмат мажбуриятлари ҳам ернинг янги егасига ўтказиларди. Мазкур статут, шунингдек, 1279 йилда чиқарилган ва ерларни черковнинг "ўлик кўлларига" сотиш ва бошқача тарзда ўтказилишини тақиқлаган статутнинг мазмунини ҳам тасдиқлайди. Ернинг бундай тарзда ўтказилиши уни феодал оборотдан тўлиқ чиқарилишига олиб келган, чунки илгариги лорд ҳам, қирол ҳам, лорднинг меросхўри бўлмаган ҳолда, уни қайтарилишига умид қила олмаган.

Феодалларнинг ерга егалик ҳуқуқларининг янада кенгайиши Англия феодал ҳуқуқида ерга еркин егаликнинг ўта истиқболли шакли - **естате ин фрее симпленинг** ўрнатилишига олиб келган. Бу ўз кўлами бўйича мулкка яқин бўлган анча тўлиқ егалик ҳуқуқини англатади.

⁷⁴ "Quia Emptores" – 1290 yilgi statutning dastlabki ikki soʻzi, ya'ni: "Chunki sotuvchi..."

Унинг хусусий мулкдан фарқи фақат шунда едики, ерлар агар меросхўрлар бўлмаса, егасиз бўлиб қолмаган, балки олдинги лордга ёки унинг қариндошига (хатто жуда узоқ қариндошига бўлса ҳам) ўтган⁷⁵. Кўчмас мулкларнинг ёки "қўриқланадиган ерлар"нинг ҳуқуқий ҳолати бошқача еди. Бундай ерлар мерос тариқасида фақат туғишган қарин-дошларга, қоида бўйича, катта ўғилга ўтказилиши мумкин еди. Ерга нисбатан қўриқланадиган ҳуқуқларни яратиш имконияти мерос ҳуқуқида чеклашлар белгиловчи 1285 йилги статут натижасида вужудга келган. Бу статутда "умумий ҳуқуқ" билан ҳимоя қилинадиган оила мулки барча ҳолатларда кўчмас мулк бўлиб қолиши назарда тутилган еди. Бу мулкдан кредитор фойдасига қарз ундирилишига ҳам йўл қўйилмаган. Статутни яра-тувчилар бу билан мулк егасининг ўз имениясини бутун ҳаёти давомида меросхўрлар зарарига сота олмаслигига ва оғир юк қилиб қўйилмаслигига ҳаракат қилганлар. Бироқ тез орада бу барча тақиқлар четлаб ўтила бошланади. Кўчмас мулкнинг егаси именияга "оддий мулк" сифатида мууро-жаат қилиш имкониятини қўлга киритиш учун жуда қимматга тушадиган сохта жараёндан ўтиши лозим еди.

Егалик ҳуқуқининг иккита бошқа шакллари: умрбод егалик қилиш (естате фор лифе) ва маълум муддат егалик қилиш (фор еарс) дан иборат еди. Кўчмас мулкка фор лифе ҳуқуқи фақат мулкка егалик қилиб турган шахс-нинг ҳаётлиги чоғидаги муддатга емас, балки учинчи шахснинг, масалан, хотинининг ҳаётлиги чоғидаги муддатга ҳам ўрнатилиши мумкин еди. Ерга нисбатан бундай ҳуқуқлар "умумий ҳуқуққа" маълум енг қадимий ҳуқуқлардан ҳисобланади. Ернинг фор лифе егаси фор симпле егасига қараганда кам ҳуқуқларга ега бўлган, лекин унинг ҳуқуқлари фор еарс егаси ёки ерни ижарага олганларнинг ҳуқуқларига нисбатан кенгроқ еди. У фақат ернинг устига емас, балки ин фрее симпле егаси (мулкдор) сифатида унинг остидаги нарсаларга нисбатан ҳам ҳуқуқларга ега бўлган. Бироқ кўчмас мулк ижарачисига ўхшаб, у ерга келтирилган зарар учун жавоб берарди.

Ерларни ижарага олиш муддати қанчалик узоқ бўлмасин, ўрта аср юристлари асрлар давомида унинг реал мулк (реал проперти) еканлиги, яъни реал даъво ёрдамида ҳуқуқи тикланишини тан олмасдилар. "Адолат ҳуқуқи" жуда кам ҳолларда ноқонуний ушлаб турилган ижарага олинган ерларнинг қайтарилишини талаб қиларди. Бунда ерларга ижара егалиги, гарчанд, тўғри маънода реал даъво

⁷⁵ Bu qoida Angliyada 1925 yilgi Mulkchilik haqidagi qonun qabul qilingunga qadar saqlanib qolgan.

объекти бўлмаса ҳам, аммо "суд орқали тортиб олиш ҳақида"ги (астсион оф ежесмент) махсус даъво билан тикланиши мумкин еди. Ижара ҳуқуқларининг нономал характери ҳаракатдаги, реал мулклар - чаттелс реал тушунчасини шунга мос нономал ифода етарди.

Ўрта асрлар инглиз ҳуқуқи рим ҳуқуқига (ёки ҳозирги ҳуқуққа) маълум бўлган кўринишдаги ерни гаровга қўйиш институтини билмайди.

Шунга қарамай, Англияда қарзни ундириш воситалари жуда ерта пайдо бўлган. XII асрдаёқ қарздор қарзини тўлаш евазига ўз ерини кре-диторга ишончга асосланган битим асосида ўтказиши мумкин еди. Бунда кредитор ер егаси бўлиб қолган, лекин у ишончни бузмасдан, қарздор ўз мажбуриятларини бажаргандан сўнг унинг ерини қайтариши лозим еди.

Агар қарздор мажбуриятларини кўрсатилган муддатда бажармаса, кредиторнинг гаровга қўйилган ерга нисбатан егалик ҳуқуқи шак-шуб-ҳасиз бўлиб қолганди. Бунда кредиторнинг, ҳатто қарзни қоплашда гаровга қўйилган ердан олган даромадлари, гарчанд, бундай "ўлик гаров" черков томонидан "гуноҳ" сифатида танбеҳ қилинса ҳам, ҳисобга олин-маслиги мумкин еди.

XIII-XIV асрларда гаровга қўювчиларнинг ҳуқуқлари "умумий ҳуқуқ" судларида ҳимоя қилинарди. Бу судлар, агар қарздор мажбуриятларини ўз муддатида бажармаса, ерлари қайтариб берилишини талаб қила бошлаганлар.

XVII асрда канслер суди янада олға бориб, ерни гаровга қўйиб қарз олган ва уни кўрсатилган муддатда қайтариб бера олмаган қарздорлар учун имтиёзли муддат жорий етганди. Бунга кўра, қарздор гаровга қўйилган ашёнинг кредиторга тўла мулк қилиб ўтказилиши тўғрисидаги суднинг қарори чиққунга қадар, қарзини тўлаши ва гаровга қўйилган ерини "ҳаққоний сотиб олиши" мумкин еди.

Ашё ҳуқуқининг соф инглизча институти - ишониб топширилган (ваколат берувчи) мулк (труст) институти мавжуд бўлган. Инглиз юристлари, айниқса Ф.Майтленд (1850-1906 йиллар), бу институт "инглизларнинг юрис-прudentсия соҳасидаги буюк ва жуда аниқ ютуқлари" деб завқ-шавқ билан гапирадилар.

Ишониб топширилган мулк институтининг келиб чиқиши, шунингдек, феодал ер егалиги хусусиятлари билан ҳам боғлиқ. Бу хусусиятлар қаторига ерга меросхўрлар доирасининг қисқартирилиши ва ерларнинг черковларга, монастирларга, диний

жамиятларга, айниқса, умуман ерга егалик ҳуқуқига ега бўлмаган камбағаллашган жамиятларга сотишнинг чекланиши кабилар кирарди.

Мазкур институтнинг моҳияти шунда едики, бунда бир шахс - ишониб топшириладиган мулкнинг егаси (сеттлер оф труст) ўз мулкни бошқа шахс-га - мулкни ишонган киши (трустее)га мулкни бошқариш ҳамда мулк егаси сифатида бошқа шахснинг, фойда олувчининг (бенефисиарй) манфаатлари йўлида ёки бошқа мақсадларни, масалан, мухтожларга ёрдам бериш мақсадини амалга ошириш учун ўтказди.

Ерларни бирор мақсад йўлида фойдаланиш учун ўтказилиши ама-лиёти XII асрдаёқ вужудга келган ва салиб юришлари даврида гуркираб ривожланган. Бу даврда ерлар ўғиллар вояга етгунига қадар ёки илгариги егаси қайтиб келгунига қадар ишонч асосида қариндошларга ёки дўстларга берилган.

Қашшоқлашган монархлар дунёвий кишиларга ўз ерларини уларнинг манфаатлари йўлида фойдаланиш учун ўтказиб, нафақат ҳуқуқий ва диний тақиқларни четлаб ўтганлар, балки катта бойликлар ҳам тўпла-ганлар. Фақат XV асрдан ишониб топширилган мулк канслер судида ҳимоя қилинадиган бўлди, чунки ендиликда ишонч, адолат бузила бошлаган еди. Шу вақтдан бошлаб ишониб топширилган мулк "умумий ҳуқуқ" билан ҳимоя қилинадиган мулк - легал оўнершипдан фарқли ўлароқ, еқуитабле оўнершип деб аталадиган бўлди.

Ишониб топширилган мулк институти биринчи марта 1375 йилги қонун билан мустаҳкамланган. XV асрдаёқ кўп ер майдонлари - кўчмас мулклар ишониб топширилган мулкка айланади. Генрих VIII инглиз чер-ковини ислоҳ қилиш давомида черков ерларини мусодара қилди, лекин бунда шу нарсага дуч келдики, гарчанд, черков ва монастирлар йирик ер егалари бўлсалар ҳам, расман ўз ерларининг егалари бўлмаганлар.

Инглиз парламенти черков ерларини тортиб олиш мақсадида 1535 йилда "фойдаланиш ҳақида" деб номланган статут (статуте оф усес) чиқаради. Унга кўра, бир шахс мулкка бошқа шахснинг манфаатлари нуқтаи назари-дан егалик қилиб турган бўлса, мулк кимнинг манфаатлари йўлида фойда-ланилса, ўша шахс амалда ернинг ҳақиқий егаси деб тан олинган. Бу статут бир қанча вақт ишониб топширилган мулк институтининг тарқалишини тўхтатиб қўйди, лекин уни йўқотмади. Судлар "фойдаланишга нисбатан

фойдаланиш ҳуқуқи" деган мураккаб конструкция ёрдамида статутни муваффақиятли равишда четлаб ўта бошладилар. Бу "иккиламчи фойда-ланиш" канслер суди томонидан ҳимоя қилинадиган труст, яъни том маънода ишониб топширилган мулк сифатида маълум бўлиб қолган.

Ишониб топширилган мулкчилик реформатсиядан кейин черков ер егалигининг жуда чекланиши ва черков хайр-саҳоватининг деярли йўқолиб кетиши натижасида қайтадан кенг жонлана бошлаган.

1601 йилда қиролича Елизавета даврида, ҳатто, "хайр-еҳсондан фойдаланиш" ҳақида статут қабул қилинган. Бу статут асосида парламент махсус комиссиясининг олий вакили лавозими жорий этилади. Олий вакилнинг мажбуриятига муҳтожларга хайр-еҳсон қилинишини назорат қилиш ва шу билан боғлиқ султеъмолликларга чек қўйиш кабилар кирарди. Статутнинг преамбуласида хайр-еҳсон фаолиятининг анча кенг тарқалган ва тан олинган турлари санаб ўтилади. Булар: камбағалларга, заифларга, қарияларга, беморларга ва ярадор аскар ва матросларга, мактаб, коллеж ва универ-ситетларга ёрдам бериш; етимларни ўқитиш ва моддий таъминлаш, ахлоқ тузатиш муассасаларига кўмаклашиш, ҳарбий асирларни сотиб олиш ва маҳкум етилганлар учун жарималар тўлаш ва бошқалардан иборат еди. Бу мақсадларнинг ноаниқ ва мунозарали белгилари суд амалиётида батафсил текширилган. Судлар "ижтимоий фойдалар" доктринасини ишлаб чиққанлар. Бунда жамиятга ҳеч қандай фойда келтирмайдиган барча хайр-еҳсонлар хусусий, яъни муҳтожларга ёрдам беришга мутлақо қарама-қарши иш деб топилган еди.

Majburiyat huquqi

Англияда инглиз-сакслар давридаёқ шартнома муносабатлари ривожлана бошлайди. Лекин лен, вассал қарамлик муносабатлари кенг тарқалганлиги муно-сабати билан бу даврда икки расман тенг ҳуқуқли томонларнинг битимини англатувчи шартнома тушунчаси ҳали вужудга келмаганди. Ине ҳақи-қатида сотувчининг маҳсулот сифати учун жавобгарлиги ҳақидаги даъвогар ва жавобгар ўртасидаги тортишувда қасамёд қабул қилиш ҳақидаги қоидаларни топиш мумкин. Бироқ булар кўпроқ шартнома муносабатларига емас, балки маъмурий муносабатлар соҳасига тааллуқли еди.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб шуни таъкидлаш жоизки, шартнома икки ва ундан ортиқ томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини келтириб чиқарувчи мажбурий битим сифатида инглиз ҳуқуқида оддий битим - агреемент тушунчасидан (масалан,

дўстона хизмат ҳақидаги ва бошқалардан) фарқ қиларди. Шундай қилиб, инглиз ҳуқуқи бўйича ҳар қандай шартнома (сонтраст) - битим, бироқ ҳар қандай битим (агреемент) - шартнома эмас.

Англияда бозор муносабатларининг тараққий етиши билан мажбурият ҳуқуқи ҳам ривожланган. Деликтлар ва шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятлар "умумий ҳуқуқ" меъёрларининг узок вақт тадрижий ривож-ланиб бориши натижаси бўлди.

"Умумий ҳуқуқ" судларида химоя қилинадиган даъволарнинг энг қадимги шаклларида бири "қарз ҳақида"ги даъво (астион оф дебт) еди. Даъвонинг бу шаклини XII асрдаёқ Гленвилл еслатиб ўтганди. Гленвилл уни деликтлар қаторида, "ноҳақ ушлаб қолинган пул" ҳақидаги даъво сифатида кўриб чиқади. "Қарз ҳақида"ги даъвонинг асоси шартнома бўйича маж-бурият эмас, балки ҳақиқатда олинган фойда бўлган. Шу сабабли бундай даъво жуда кам ҳолларда қўлланилиши мумкин еди.

Даъвонинг қадимги шаклларида яна бири «ҳисоб-китоб ҳақида»ги даъво (астион оф ассоунт) ҳисобланади. Унинг предмети жуда аниқ шаклда ифодаланадиган шартнома мажбурияти бўлиб, унга биноан бир томон бошқа томоннинг фойдасига маълум ҳаракат содир етиши лозим еди.

"Ҳисоб-китоб ҳақида" даъво дастлаб лорд билан манор бошқарувчиси ўртасидаги муносабатларда қўлланилиб, бировнинг ишониб топширилган пулини ушлаб турган ва ундан қандай фойдаланганлиги ҳақида мулк егасига ҳисоб бериши лозим бўлган шахснинг ҳисоб-китоби билан боғлиқ еди. Бундай даъво оқибатда савдо амалиётида, шерикчилик фаолиятида қўллана бошланади. Гленвилл бу даъвони "ноҳақ ушлаб қолинган пул" ҳақидаги деликтлар қаторида кўриб чиқиб, бунда ундан қарз, олди-сотди, ижарага бериш, юк ташиш ва бошқа ҳолларда фойдаланиш мумкинлигини асослайди. "Ҳисоб-китоб ҳақидаги" даъво орадан кўп ўтмай Едуард II нинг 1267 ва 1285 йиллардаги статутларида ҳам мустаҳкамланган.

Ушбу даъвонинг қўлланиш доираси гўё анча кенг бўлиб кўринишига қарамай, инглиз шартнома ҳуқуқини унчалик бойитмайди.

Битимнинг мажбурий шартнома сифатида пайдо бўлиши XIII асрда "умумий ҳуқуқ" судларида бошқа даъво - "битим ҳақидаги" даъво (астион оф совенант)нинг тан олиниши билан боғлиқ. Бу даъвонинг мазмуни қарздорга битим билан ўрнатилган мажбуриятни,

агар у муҳр билан мустаҳ-камланган бўлса, бажариш талабидан иборат еди. Бу битим фақат "муҳр" билан тузилиш шаклига риоя қилинмаганда ва бу шаклнинг нуқсонлари бўлганда даъво ҳимояси ҳуқуқига ега еди. Лекин бунда энди ҳал қилувчи жиҳат (момент) томонлардан бирининг ноҳақ бўлиши емас, ҳуқуқий оқибат-лар келтириб чиқарадиган битимнинг тузилиш факти, маълум ҳаракат бўлиб қолган. Шундай қилиб, шартнома тузган шахслар учун унинг қонун кучига ега эканлигини келтириб чиқарадиган шартноманинг "муқад-даслиги" ҳақидаги шартнома ҳуқуқининг асосий тамойили келажакда тан олиниши йўлида яна бир қадам ташланган.

Бозор муносабатларининг ривожланиши битимлар, шартномалар тузи-лишининг расмиятчилигини улоқтириб ташлаши муқаррар еди. Шунинг учун "умумий ҳуқуқ" судлари норасмий, оҒзаки тузилган битимларга (келишув-ларга) ҳам ҳимоя тақдим қила бошлаганлар. XV асрда инглиз ҳуқуқида шахс ва мулкни тажовузлардан ҳимоя қилиш мақсадига қаратилган "ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги (trespass) даъво"нинг хилма-хил турларидан бири "оҒзаки битимларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги даъво" еди.

Бу даъволар Едуард II даврида пайдо бўлиб, Вестминистрлик статутларида мустаҳкамланган еди.

"Ҳуқуқбузарлик тўғрисида"ги даъвонинг ҳам қўлланиш доираси унчалик кенг емасди, чунки даставвал қарздорнинг айби исбот қилиниши талаб этиларди. Бундай даъволар, масалан, тухмат натижасида келтирилган зарарни ундириш учун қўлланилганлиги тасодифий емас.

XV асрда бундай даъво учун энди айбни исботлашни талаб қилиш шарти бекор қилинган ва ҳуқуқбузарликлар ҳақидаги даъволар (trespass on the case) даъвогарга зарар келтирилган барча ҳолатларда қўлланиладиган бўлган. Ҳатто, жавобгар томонидан "лозим даражадаги Ғамхўрлик"нинг йўқлиги ёки оддий еҳтиётсизликка йўл қўйилганлиги оқибатида келиб чиққан мулкый йўқотишлар бўйича ҳам даъволар "ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги даъво" сифатида судда ҳимоя қилинарди.

Шартнома ҳуқуқининг янада ривожланиши "ўзига қабул қилиб олиш тўғрисидаги даъво" (астион оф ассумпсит)нинг пайдо бўлиши билан боҒлиқ. "Ўзига қабул қилиб олиш тўғрисидаги даъволар" дастлаб барча норасмий битимларни емас, балки фақат томонлардан бирининг шартнома шартларини бажармаслиги натижасида зарар

етказилган бўлса, ана шундай норасмий битимларнигина ҳимоя қиларди. Бунда келажакда бажарилиши лозим бўлган шартномаларга ҳеч қандай ҳимоя берилмасди. Бироқ зарарни томон-лардан бири келтириши мумкин бўлган, масалан, шартномани бажаришни кутиб, у қандайдир ҳаракатлар қилган. "Умумий ҳуқуқ" судлари мазкур ҳолатни ҳам ҳисобга ола бориб, бундай шартномани ҳимоя қилишга қаратилган ваъданинг бузилиши фактининг ўзи учун жавобгарликни кучай-тириш йўли билан "ўзига қабул қилиб олиш тўғрисидаги даъво"ларнинг қўл-ланиш доирасини кенгайтирган едилар. "Ўзига қабул қилиб олиш тўғрисидаги даъво"нинг бундай тарзда бир шаклдан бошқа шаклга ўтиши 1589 йилда "Уокерга қарши Стенгборо" иши юзасидан бўлиб ўтган судда мустаҳкамланди. Бу шартнома ҳуқуқнинг ривожланишида муҳим қадам еди. Ушбу суднинг қарорида "Ваъда ўрнига берилган ваъда даъво асоси бўлиши мумкин", - деб еълон қилинганди. Шартнома, шу тариқа, ўзининг деликт келиб чиқишидан "ковлаб" олинган. Ендиликда ваъда бериш орқали ўзига олган мажбуриятни бажармаган шахс жабрланувчи томонга келтирилган барча зарар учун жавоб бериши лозим еди.

Аста-секин "умумий ҳуқуқ" судлари ҳар қандай норасмий шартно-мани тан олиш шarti сифатида "қарши қаноатлантириш" доктринасини ишлаб чиққан. Бу вақтга келиб инглиз судлари ярим шартнома характериға еға бўлган фақат бир томонлама битимлар (масалан, ҳадя) билан боғлиқ баъзи даъволарни қўллашда енди анча катта тажрибаға еға едилар. Шартнома ҳуқуқининг ривожланиши йўлидаги муҳим босқич шартноманинг тузилиши шартлари тўғрисидаги қонданинг пайдо бўлиши еди. Бунга кўра, ҳар қандай шартнома ё "муҳр билан" ёзма шаклда тузилган бўлиши ёки қарздор томонидан олинадиган шартнома билан боғлиқ маълум фойдада ёки кредиторға келтирилган зарарда ифодаланадиган "қарши қаноатлантириш"ни назарда тутиши лозим еди.

Инглиз шартнома ҳуқуқининг ривожланишиға бозор муносабатларининг ривожланиши билан боғлиқ қатор муҳим ҳуқуқий масалаларни ҳал етишда савдо судлари тажрибасиға таянган ва "умумий ҳуқуқ" судларини ортда қолдирган қироллик қонунлари ҳам ўз ҳиссасини қўшган.

Англияда қарзни тўламаслик муаммоси жуда қадимдан қироллик кафилиги институтининг қўлланилишиға олиб келганди. Бу институт қиролнинг кредиторлардан ўз яқинларига қарз беришини илтимос қилиб ёзган очик хатларида ўз ифодасини топган. Қарз

ундиришнинг амалий усуллари излаб топишга қаратилган ҳаракатлар 1283 йилда "Савдогарлар ҳақида"ги махсус статутнинг чиқарилишига олиб келди. Унга кўра, кредитор товар, пул ва бошқа нарсаларни шаҳар мери иштирокида қарзга бера оларди. Бунда қарз мажбурияти шаҳар протоколларида қайд этиларди. Агар қарздор қарзини тўлама, мер ҳеч қандай суд қарорисиз қарздор мулкининг қарз суммасига мос қисмини кредиторга ўтказилишини буюриши мумкин еди.

1285 йилда "Савдогарлар ҳақида" иккинчи статут чиқарилади. Унга асосан, қарзни тўлаш муддатини ўтказиб юборган қарздор қамоққа олинарди. Қарздор уч ой ичида ўз мол-мулкини сотиши ва қарзини тўлаши лозим еди. Агар у бундай қилмаса, шерифга тегишлича суд буйруғи билан мулкни "сотувдан қутқариб қолиш" ва кредиторга қарзни қайтариш буюрилган.

Оқибатда XVII асрда махсус қонун билан қарзини тўлашга қурби етмайдиган қарздорнинг мулкини унинг кредиторлари ўртасида мутаносиб равишда тақсимланишига мажбурловчи санкциялар жорий этилди. Агар у илгари фақат савдо судларида савдогарларга нисбатан қўлланилган бўлса, XVII асрдан бошлаб еса барча қарздорларга нисбатан қўллана бошланганди. 1571 йилги қонун кредиторларга, ҳатто қарздорнинг қарзини тўлаш-га қодир емас (банкротга учраган), деб еълон қилиниши протседураси (расмий маросими)га мурожаат қилмай, унинг "тўлов муддатини кечиктириш, кредиторларга тўсиқлар яратиш ва уларни алдаш мақсадида қилинган мулкий тасарруфларини бекор қилиш"га ижозат берди.

Судялар бу қонунни кенг миқёсда шарҳлаб, қатор ҳолларда қарздорларнинг ўз мулкидан кредиторлар зарарига ҳеч қандай тўсиқларсиз тасарруф этиш имкониятини қирқиб қўйиш мақсадида, ҳатто "алдаш ни-ятини" исботловчи далилларни талаб қилмай қўяди. Шундан кейин, 1585 йилги статут билан ерни унинг кейинги егаси, шу жумладан, кредитор зарарига ихтиёрий, тўловларсиз ўтказилиши тақиқланади. Бу статут судларда жуда қатъий ва аниқ талқин қилинади.

"Ҳуқуқбузарлик тўғрисида"ги (trespass) даъво фелонияда (оғир жиноят содир этишликда) айблаш бўйича даъвога муқобил даъво сифатида кўчмас мулкка, ҳаракатдаги ашёларга ёки шахсга қасдан куч ишлатиб, ва бевосита етказилган зарарни ундиришда қўлланилган. Ўз нав-батида trespass даъво зўрлик ишлатмай етказиладиган зарардан ҳимоя қилишни ҳам назарда тутди. Бунда

зарар тўғридан-тўғри етказилганми ёки зарар етказилганлиги кейинчалик маълум бўлиб қолганми ёхуд у ўша вақтнинг ўзида маълум бўлганми, қатъи назар, барча ҳолда ҳам треспасс он тхе сасе учун асос бўларди.

Бундан ташқари, мулкка егалик қилишга озгина бўлсада халақит қилиш, бунда мулк егаси реал зарар кўрадими ёки йўқми қатъи назар, "егаликни бузиш ҳақида"ги треспасс даввосининг қўлланишига асос бўлган.

Nikoh va oila huquqi

Англияда феодал никоҳ-оила ҳуқуқи маълум дара-жада феодал ер егалигини кўриқлаш ва ҳимоя қилиш манфаатлари билан белгиланган. У каноник ҳуқуқнинг кучли таъсири остида бўлган. Каноник ҳуқуқнинг қатор жуда муҳим меъёрлари, масалан, никоҳнинг черков шакли, икки хотинликнинг тақиқ-ланиши сингарилар бевосита қонун билан мустаҳкамлаб қўйилганди. Жум-ладан, 1606 йилги статут икки хотинликни фелония (оҒир жинойт) сафига қўшган еди.

Ўрта асрларда инглиз оиласи патриархал характерга ега еди. Ерга теккан аёлнинг - хотиннинг ҳуқуқий ҳолати жуда чекланганди. Унинг ҳаракатдаги мулклари ерининг тўлиқ ихтиёрига ўтган, кўчмас мулкларига нисбатан еса ернинг бошқаруви ўрнатилган еди. Ерга теккан аёл мустақил равишда шартнома туза олмас, судда ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиб чиқа олмас еди.

Шуни айтиш жоизки, тегишлича одат ҳуқуқи меъёрлари ҳаракатда бўлган деҳқонлар, ҳунармандлар ва савдогарларнинг оилаларида ерга тек-кан аёллар нисбатан каттароқ ҳуқуқий лаёқатга, хусусан, ўз мулкларини бошқариш, шартномалар тузиш, савдо билан шуғулланиш ҳуқуқларига ега бўлганлар.

Инглиз-саксларнинг одат ҳуқуқи ажралишни тан олган. Ажралиш ёки ерининг ўлими натижасида оиладан кетаётган аёл оила мулкидан (ҳара-катдаги мулкдан, чорвадан, пулдан) ўз ҳиссасини оларди. Каноник ҳуқуқ, маълумки, ажралишга йўл қўймасди. У фақат маълум ҳолларда ер-хотин-нинг алоҳида яшашига, "столи ва тўшагининг ажратилишига" рухсат берарди.

Камдан-кам ҳолларда ажралишга рим папаси томонидан, оқибатда парламент томонидан рухсат етилиши мумкин еди. Маълумки, Генрих VIII га ажралишни папа томонидан рад қилиниши оқибатда инглиз тахтининг рим курияси билан алоқаси тўлиқ узилишига ва инглиз черкови устидан унинг устунлиги ўрнатилишига бевосита сабаб бўлганди.

Никоҳсиз туғилган болалар фақат католик черков томонидан емас, балки баронлар томонидан ҳам тан олинмаган. Черковнинг никоҳсиз туғилган болаларни келажакда уларнинг ота-оналарини никоҳдан ўтказишни назарда тутиб қонунийлаштиришга қилган уринишлари баронларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келган. Бу, албатта, феодал ер егалиklarининг қаттиқ кў-риқланиши билан боғлиқ еди. Негаки, никоҳсиз туғилган болалар қонунлаштириладиган бўлса, бу меросхўрлар доирасининг кенгайишига олиб келар-ди. 1235 йилги Мертон статuti никоҳсиз туғилган болаларнинг қонунийлаш-тирилишини тўғридан-тўғри тақиқлаган.

Meros huquq Ўрта асрларда Англияда мерос қолдиришнинг кан-дайди ягона тизими мавжуд емас еди. Реал мулкнинг ме-рос бўйича ўтишини махсус, секин алмашинадиган тартиби шахсий мулкнинг мерос бўлиб ўтишидан фарқ қилган. "Умумий ҳуқуқ" васият бўйича меросни назарда тутмайди. Васият амалда ишониб топширилган мулк институти билан бирга жорий етилганди. Вақт ўтиши билан ишониб топширилган мулк вояга етмаганлар томонидан қонун бўйича ҳам, васият бўйича ҳам мерос қилиб олинishi тартибини белгилайдиган бўлди, чунки ҳар икки ҳолда ҳам уларнинг мулкни бошқариш учун мулк ишониб топшириладиган шахсни тайинлаш талаб етиларди.

1540 йилда биринчи марта кўчмас мулкни васият асосида ҳеч қандай тўсқинликсиз, агар у "ман етилган" бўлмаса, тасарруф қилишга рухсат бе-рилган. Лекин бунда васият бўйича мерос олганларга мерос олма-ган бола-ларни моддий таъминлаш мажбурияти юкланган. Зеро, бундай мажбу-риятларни амалга ошириш учун "умумий судлар" тегишлича қурол-воситага ега бўлмаганлиги сабабли бу низоларни кўриш канслер судига ўтган.

Васият қолдирмаган шахсининг ҳаракатдаги мулкларига дастлабки даъво қилиш ҳуқуқи бева қолган хотинга (агар ери ўлса) ёки ерга (агар хотини ўлса) тегишли еди. Бу институт инглиз ҳуқуқида суртесй - "илтифот" деган ном олган.

Jinoyat huquqi Англияда ўрта асрлар жиноят ҳуқуқи меъёрлари маълум даражада суд амалиёти билан яратилган. Жиноий статут ҳуқуқи жиноят ҳуқуқининг бошқа манбалари ораси-да "умумий ҳуқуқ"нинг тегишли меъёрларини тўлиқ ёки бироз ўзгар-тирилган кўринишда акс еттиришдан бошқа нарса емас еди. Бунда қийин-чиликлар шундан ҳам келиб чиқардики, жиноят ва фуқаролик ҳуқуқ бузар-лиги бир-биридан кўпроқ ҳуқуққа

хилоф хатти-ҳаракатлари табиати бўйича ажратиларди. Айнан битта хатти-ҳаракат ҳам фуқаролик, ҳам жиноий ҳуқуқ-бузарлик бўлиши мумкин еди, чунки ҳуқуқ юқорида кўрсатил-ганидек, даъвонинг ҳар иккала шаклига ва унга мос равишда фуқаролик (маълум ҳуқуқларнинг тасдиқланиши ёки тикланишига қаратилган) ёки жиноий (ҳу-қуқбузарлик хатти-ҳаракатини содир етганлик учун ҳуқуқбузарни жазо-лашдан иборат ўз объектига ега бўлган) жараёнига йўл қўйган.

Инглиз жиноят ҳуқуқи "умумий қисм"га тааллуқли меъёрлар мажмуига ега бўлмаган. XII асрга қадар ҳуқуқда объектив жавобгарлик ҳақидаги тасаввур ҳукмронлик қиларди. Узоқ вақтгача инглиз жиноят тушунчаси асосан жиноий хатти-ҳаракатлар (одам ўлдириш, босқинчилик, болаларни ўғирлаш, аёлларни зўрлаш, тунда девор, ешик ва бошқаларни бузиб ўғирлик қилиш)га тааллуқли бўлган, бироқ жиноий ҳаракатсизликка дахлдор бўлмаган. Юқорида зикр етилган барча жиноий хатти-ҳаракатлар ёмон ният (малусе)ни кўзлаган.

XII асрнинг бошидан рим ва каноник ҳуқуқи таъсири остида жавобгарлик асоси сифатида айбнинг мавжудлиги ҳақидаги қарашлар тасдиқлана бошлаган. Биринчи марта марҳум Августин таълимотидан ўзлаштириб олинган «ҳара-кат айбдор қилади, агар ирода айбдор бўлмаса» деган тамойил 1118 йилда Генрих II нинг қонунида ўз аксини топган. XIII асрда айбнинг шакллари тушунишда инглиз ҳуқуқшуносларининг таълимотлари, асарлари жуда катта таъсир ўтказган. Масалан, Брактон қасддан ва еҳтиётсизликдан одам ўлдириш тушунчаларини талқин қилиб, "агар одам ўлдирган киши тақиқлан-ган иш билан шуғулланиб, одам ўлдириш содир етса", ҳатто унинг айби бўлмаса ҳам "жавобгарлик келиб чиқади", деб кўрсатади. У бунда қил-мишга ўзи жавоб бера олишлик тўғрисидаги диний-ахлоқий таълимотнинг: "Ноқонуний иш билан шуғулланган киши зиммасига жиноятдан келиб чиққан барча жавобгарлик юклатилади" деган қарашига асосланган. XIII асрда, ҳатто, тасодифан бировни ўлдириб қўйган одам ҳам қиролнинг афв етишига муҳтож еди. Одам ўлдириш қуроли ҳамма ҳолатларда мусодара қилинган. У сотилган ва бундан тушган пуллар марҳумнинг тинч ётган жонини "сақлаш учун" хайрли мақсадларга сарф қилинган.

Оддий тасодиф ва жиноий еҳтиётсизлик ўртасидаги фарқ ҳақидаги таъли-мотларнинг ривожланишига Кокнинг "ажойиб, ҳайратда қолдирадиган таълимо-ти" муҳим ҳисса қўшган. "Агар

кимдир, - дейди Кок - ёввойи қушни от-са... ва уни отган кишининг ҳеч қандай ёмон ниятисиз у ўқ нарида тур-ган бирор кишига тегса - бу тасодиф, негаки ёввойи қушни отиш қонуний-дир..., бироқ у бошқа бировга тегишли хўрозни... ёки қандайдир қўлга ўргатилган қушни отса, бундай ҳолда содир етилган тасодифий одам ўлдириш - чиндан ҳам оҒир (мурдер), негаки ҳаракат ноқонуний бўлган"⁷⁶.

ХИВ асрнинг бошидан Англия ҳуқуқида "ақли заиф ёки ақли норасо киши жиноят учун жавоб бермайди" деган тамойил қаттиқ ўрнатилган. Шахсга қарши қаратилган жиноятларда ўзини ўзи мудофаа қилиш ҳолларида жавобгарлик келиб чиқмаган. Суд амалиётида ишлаб чиқилган иштирокчилик ҳақидаги таълимот - "кимда-ким биров орқали жиноят содир етса, буни унинг ўзи қилган ҳисобланади" деган тамойилдан келиб чиққан. Иштирокчилар айбининг оҒирлик даражаси кўпинча, иштирокчи жиноят содир етилишидан олдин ҳаракат қилганми ёки ундан кейинми, шунга қараб белгиланган. Агар иштирокчи жиноят содир етилишидан олдин, масалан, далолат қилиш шаклида унда иштирок етса, у жиноятнинг "бош ижрочиси"га тенг даражада жавобгарликка тортилган. Агар иштирокчи жиноят содир етилгандан кейин унда иштирок етса, масалан, ўғирланган буюмларни била туриб уйида яширса, жиноятнинг бошқа иштирокчиларини жавобгарликдан қочишига ёрдамлашса ва шу каби ҳаракатлар содир етган бўлса, унга енгилроқ жазо берилган. Иштирокчилик тушунчаси билан бирга "жиноятнинг турли даражаси ҳақида"ги таълимот ҳам яратилган. Бунга кўра, иштирокчиларнинг қуйидаги тоифалари: 1) жиноят содир етган "жиноятнинг биринчи даражали асосий иштирокчиси"; 2) жиноятни содир етишда бевосита қатнашмаган, лекин жиноят содир етилган жойда ҳозир бўлган "жиноятнинг иккинчи даражали асосий иштирокчиси" ва 3) жиноят содир етилишидан олдин жиноятчига маслаҳатлар бериш йўли билан ёрдамлашган ва жиноятнинг содир етилишига тўсқинлик қилмаган "қўшимча иштирокчиси" айб даражасига қараб бир-биридан фарқ қилинган.

Ўрта асрлар жиноят ҳуқуқида барча жиноятларни анъанавий тарзда қуйидагича уч гуруҳга: хиёнат (треасон), фелония (фелонй) ва мисдиминор (мисдимеаноур)га бўлиш вужудга келган. Жиноятларнинг бошқача гуруҳлаштирилиши ҳам мавжуд бўлиб, у соф жараёнга оид характерга ега еди. Бу - айблов ҳужжати билан

⁷⁶ **Qarang:** История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов/ Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А.-М.:Издательство НОРМА, 1998. – 153-бет.

таъқиб қилинадиган (плеас оф тхе Сроун ёки индистабле оффенсес) ва қасамхўрлар судида кўриладиган жиноятлар ҳамда умумий тартибда кўриладиган (суммари сонвистион) кам аҳамиятли ҳуқуқбузарликлар (петтй оффенсес)га қараб гуруҳлаштирилган.

Дастлаб XIII асрда **фелония** тушунчаси пайдо бўлган. Англия жиноят ҳуқуқида ўлим жазоси билан бир қаторда мулкни мусодара қилиш назарда тутилган барча жиноятлар фелония деб аталган⁷⁷. Айнан фелоний деган иборанинг луҒавий маъноси ҳам шундан дарак беради, яъни бу ибора фее - феодал егалик ва лон - баҳо деган сўзларнинг бирикмасидан келиб чиққан.

Фелониялар қаторига оҒир ҳолатларда одам ўлдириш (мурдер), оддий одам ўлдириш (манслаугхтер), фелония содир етиш мақсадида бировнинг уйига кечаси зўрлик билан бостириб кириш (бургларй), мол-мулкни ўҒир-лаш (ларсенй) ва бошқа шу каби оҒир жиноятлар ҳам кирган. Енг оҒир жиноят хиёнат (треасон) ҳисобланган. У ХИВ асрда бошқа жиноятлардан алоҳида ажратилган. Бу жиноятнинг номи франсузча трахир ва лотинча традере деган сўзлардан келиб чиққан ва хиёнаткорона сотқинлик хатти-ҳаракатини англатган. Хиёнат "умумий ҳуқуқ" бўйича ёки фуқаролар томонидан қиролга содиқлик бурчини бузиш (буюк хиёнат - хигх треасон) орқали ёки тобе кишининг ўз хўжайинига содиқлик бурчини бузиш (кичик хиёнат - петтй треасон) йўли билан содир етилиши мумкин еди. Бу ҳолда фақат юқори турган шахснинг ўлдирилиши, масалан, вассал томонидан ўз сенорининг ўлдирилиши, хотин томонидан ернинг ёки руҳоний томонидан - ўз епископининг ўлдирилиши хиёнат деб тан олинганди.

"Буюк хиёнат"да айблаш кучли қирол ҳокимиятининг қўлидаги ўз душманлари, баронлар ва бўйсунмаган руҳонийлар билан курашда кенг фойдаланиладиган қудратли қурол бўлган. Хусусан, руҳонийларга қарши курашда бундай айблов, айникса, амалий натижа берган, зеро, бундай ҳол-да черков вакиллари "диний унвонга ега бўлиш имтиёзларидан", яъни улар устидан қўзҒатилган ишларни черков судларида кўрилиши ҳуқуқидан маҳрум бўлганлар. Шу тариқа руҳонийлар ҳам черков судларининг ўлим жазоси қўллашни истисно қилувчи қоидасидан ("черков қон тўкиши мум-кин емас") ўз ҳаётларини сақлаб қолишда фойдалана олмайдиган бўл-ганлар.

⁷⁷ **Feloniya** turiga oid jinoyat sodir etganlik uchun mol-mulkning musodara qilinishi faqat XIX asrga kelib bekor qilingan.

Қирол "буюк хиёнат"да айблашдан моддий жиҳатдан ҳам ман-фаатдор еди. Чунки "буюк хиёнат" учун маҳкум етилган феодал ўзининг ер егалигидан маҳрум бўларди ва бу ер у қатл етилганидан сўнг меросхўрларга емас, балки тўғридан-тўғри қиролга ўтарди.

Шу муносабат билан хиёнат тушунчаси қироллик судларида барча чоралар билан кенгайиб борган. Бундан ўша вақтдаги инглиз парламенти ҳам четда қолмади. Парламент ўзгариб турувчи сиёсий вазиятдан келиб чиқиб, "қиролга содиқлик бурчини бузиш" билан умуман алоқаси йўқ бўлган хатти-ҳаракатларни ҳам "буюк хиёнат" қаторига қўювчи статут-лар чиқара бошлади. Масалан, парламент дастлаб Генрих VIII нинг кўпдан-кўп никоҳларидан бирини ноқонуний никоҳ сифатида қоралаган бўлса, кейинчалик уни қонуний деб тан олган еди.

Юқоридаги сулстеъмолликлар феодалларнинг норозилигини келтириб чиқарган. Улар бир неча марта ушбу сулстеъмолликларга чек қўйишга ҳаракат қилганлар. Лекин фақат 1351 йилга келиб Едуард III томонидан хиёнатни маълум чегарада шарҳлашни назарда тутувчи статут қабул қилинган. Е.Кокнинг таъкидлашича, "1351 йилги статут умумий ҳуқуқ қондасини ўзгартирмади, балки фақат унга қонун ифодасини берди".

"Буюк хиёнат" тушунчасига қиролни, унинг хотинини ёки уларнинг катта ўғлини ва меросхўрини ўлдиришга қасд қилиш; қиролнинг хотинини, унинг ерга тегмаган катта қизининг ёки катта ўғли ва меросхўри хотинининг номусига тегиш (бунда хотиннинг розилиги бўлганда ҳам барибир бу хатти-ҳаракат "буюк хиёнат" сифатида кўрилган⁷⁸); қиролга қарши уруш олиб бориш; қиролнинг душмани томонига ўтиш; канслерни, бош хазинабонни ёки қироллик судясини ўлдириш киритилган.

Бу рўйхат «умумий ҳуқуқ»қа маълум бўлган давлат хавфсизлигига қарши бошқа жинойтлар: исёнга чақириш (седитион), тартибсизликлар келтириб чиқариш мақсадларида ноқонуний оломон тўплаш (риот), шунингдек, икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг қонунга хилоф ниятларда тил бириктириш (сонспирасй) жинойтлари билан тўлдирилган. "Тил бириктириш" тушунчаси аниқ ишлаб чиқилмаган еди. Бу ҳолат ундан мавжуд режимга қарши ҳар қандай шаклдаги норозиликларга нисбатан кенг фойдаланиш имконини берган. Масалан, хусусий деликтлар (торт)га ёки ҳатто "жамият учун зарарли" деб ҳисобланган фуқаролик ҳуқуқбузарлигига – шартно-

⁷⁸ Masalan, Genrix VIII ning ikkinchi xotini Anna Boleyn xuddi shunday asosda qatl etilgan edi.

маларни бузишга нисбатан ҳам "тил бириктириш" сифатида қаралиши мумкин еди.

Мисдиминор илгари фуқаролик тартибида етказилган зарарнинг ундирилишига олиб келувчи ҳуқуқбузарликлардан аста-секин ривожланади. Вақт ўтиши билан бу гуруҳга фирибгарлик, қалбаки ҳужжатлар тайёрлаш, сохта нарсалар яшаш каби жиддий жиноятларнинг киритилиши билан фелония ва мисдиминор ўртасидаги қатъий чегаралар йўқолиб борди. Бунга жиноят содир етилганда у ёки бу шаклдаги даъво ни танлаш имконияти ҳам кўмаклашган. Фелония ҳақидаги даъво қаноатлантирилган ҳолда, масалан, баданга шикаст етказганда жиноятчи ҳаёти билан жавоб берган, агар жабрланувчи ҳуқуқлари бузилгани ҳақида даъво қилса, унда бу жиноят мисдиминорга тааллуқли бўлган ва жиноятчига турма ёки жарима жазоси назарда тутилган.

Мулкий жиноятлар орасида, аввало, бировнинг уйига ўт қўйиш ва зўрлик билан бостириб кириш анча оғир жиноятлар сифатида тан олинган. Бу фелонияларнинг ажратилиши инглизларнинг уйга зарар етказилишидан кўриқланадиган қалъа (менинг уйим - менинг қалъам) сифатида муқаддас деб қарашлари билан боғлиқ еди. Шу муносабат билан, ҳатто, жуда ескирган, омонат уйга ўт қўйган жиноятчининг ўзи ҳам ёқиб юбориларди.

Ўғрилик (ларенсй) жиноятини Брактон ўзига хос тарзда тушунтириб беради. У бу тушунчани оддий ўғрилик сифатида емас, балки анча кенгроқ маънода таърифлайди. Брактон ўғриликни "мулкдорнинг иродасига қарши бировнинг мулкига ёвуз ният билан, бу мулкни ўзиники қилиб олиш нияти билан мурожаат қилиши» деб тушунтиради. Едуард I даврида ҳар қандай ўғрилик фелония сифатида ўлим жазоси билан таъқиб етилган. Бироқ Едуард III даврида (ХИВ асра), ҳатто майда ўғриликни фелонияга киритилиши қатъий норозиликлар келтириб чиқара бошлади. Шунинг учун "кичик ўғрилик" (ўғриланган мулкнинг қиймати 12 пенсдан кам бўлган ўғрилик) фелонияга емас, мисдиминорга тааллуқли қилинган.

Мутлақ монархия даврида Англияда оч-яланғочлар, дайдилар ва тиланчиларга қарши бир қанча қонунлар қабул қилинади. Улардан биринчиси 1495 йилдаги "Дайди ва тиланчиларга қарши" қонун еди. Шу қонуннинг биринчи моддаси шериф ва мерларга мана шундай кишиларни излаб топиб, биринчи марта оғига кунда уриб уч суткага, иккинчи марта олти суткага қамаш кўрсатилган.

Генрих VIII ва Елизавета II даврида кўплаб мана шундай қонунлар чиқарилдики, улар тиланчилар ва дайдиларга нисбатан оғир жазолар белгила-ганликлари билан тавсифланади. 1530 йилдаги қонунга кўра, шундай кишилар биринчи марта қонга ботириб урилган, иккинчи марта қулоғи қирқилган, учинчи мартада еса қатл етилган. Бундай қонунчилик Англия тарихида "**Қонли қонунчилик**" номини олди.

Жазоларнинг мақсадлари инглиз феодал ҳуқуқи ривожланишининг алоҳида босқичларида ўзгариб турган. Дастлаб жазонинг асосий мақсади жабрланувчи ва унинг қариндошларини етказилган зарарни ундириш билан қаноатлантириш бўлган бўлса, кейинчалик қайта жиноят содир етилишининг олдини олиш учун кўрқитиш бўлиб қолган. Кейинги мақсадда жуда оғир жазо турларидан, масалан, тирик тандан ичак-чавоқларни суғуриб олиш, ўлгунча дарра билан савалаш ва бошқа шу кабилардан кенг фойдаланилган. XVII асрда Англияда 50 га яқин жиноятлар учун ўлим жазоси белгиланган еди. Ўлим жазоси турли шаклларда амалга оширилган. Уларнинг ичида ўтда куйдириш, осиб ўлдириш, тўрт бўлакка бўлиб ташлаш, чархпалакка тортиб ўлдириш жазолари кенг қўлланган. Қироллик тинчлигини бузганлик учун, черковда одам ўлдирганлик учун, ўз хўжайинини ўлдирганлик учун ва турли ўғриликлар содир етганлик учун ўлим жазоси назарда тутилган. Тан жазолари жуда хилма-хил жиноятлар учун қўлланилган. Бундай жазоларга кўлларини, қулоқларини, бурнини ва бошқа тана аъзоларини кесиш кабилар кирган. Жазолардан яна бир тури тамға босиш жазоси бўлиб, у асосан жиноятчини шарманда қилиш мақсадини кўзлаган. Лекин, ўрта асрлар инглиз жиноят ҳуқуқида енг кўп тарқалган жазо жарима бўлган. Булардан ташқари ҳукмрон табақа учун рўзага амал қилиш жазоси ҳам қўлланган. (Рўза христианларда: гўштли, сутли, тухумли таомларни ейиш ман қилинган кунлар).

Инглиз-сакслар давлатининг дастлабки **Sud jarayoni** даврида суд текшируви жабрланувчи ёки унинг қариндошлари ташаббуси билан бошланган. Давлат ва унинг органлари кучайиши билан таъқиб қилиш функцияси уларга ўтган.

XII-XIII асрларда суд жараёни айблов характериға ега бўлган, яъни ишларнинг юритилиши ҳақида томонларнинг ўзлари жон куйдирганлар. XIII асрда ҳали "худо суди" - ордалиялар мавжуд еди. Амалий далиллардан бири қасам ҳисобланган, уни бузиш жиноий

жазо келтириб чиқарган. Бундан буён тортишув-айблов суд жараёни "умумий ҳуқуқ" судларида фуқаролик ишлари бўйича ҳам, жиноий ишлар бўйича ҳам ҳукмрон бўлиб қолган. Ишнинг бевосита судьялар томонидан тергов қилиниши канслер судларида ва черков судларида амалга оширилган. Бироқ маълум ҳолатларда "умумий ҳуқуқ" судларида ҳам қийноқлар қўлланилган. Агар айбланувчи ўзини айбдор деб тан олса, у дарҳол жазога тортилган. Агар "индамай турса", у "Ғазабдан" индамаяптими ёки уни "худо урганми"- шулар аниқланган.

"Умумий ҳуқуқ" хиёнат ва мисдиминорлар ҳақидаги ишлар бўйича сукут сақлаш - айбга иқрор бўлиш деган презумпсиядан⁷⁹ келиб чиққан. Фелонияда айбланишга индамай турган шахс қийноққа солинган. Уни темир плитага ётқизганлар ва очликда қийнаганлар. Кўпчилик қийноқ остида ўлиб кетишни афзал кўрган, негаки улар маҳкум етилмасдан ўлиш орқали ўз мол-мулкларининг мусодара қилинишидан сақлаб қолганлар. Аслини олганда, дастлабки тергов бўлмаган. Оилавий ишларни кўрувчи черков судлари (1857 йилга қадар) текширувчилар хизматидан фойдаланганлар. Бундай текширувчилар далилларни текширганлар ва фактларни аниқлаганлар. Уларнинг ҳулосалари иш бўйича суд қарорининг асоси бўларди. "Умумий ҳуқуқ" судларида далиллар томонларнинг ўзлари тарафидан йиғилган. XV аср-нинг охирида айблов материалларининг ишончлилигини текшириш мақсадида айбловчи қасамхўрлар деб номланадиган махсус жюрилар чақирила бошланган. Агар улар айбланиш учун далиллар етарли деб ҳисобласалар, унда айблов ҳақидаги ҳужжатни тузиб, ҳимоя важларини ешитмай, ишни "кичик жюри" судига ўтказарди. Бундай текширувчи мурасага келтирувчи судья ҳам ўтказиши мумкин еди. Қизиғи, ёлҒон кўрсатма бериш ҳар доим ҳам инглиз судларида жиноят деб ҳисобланавермаган. Ҳатто черков судлари, ишончли бузиш ҳақидаги ишлар уларнинг ваколатига киради деб ҳисобласалар ҳам ёлҒон гувоҳлик беришни ўзларининг ётиборларидан четда қолдирганлар. 1540 йилги қонун гувоҳларни сотиб олишга қарши жарима жорий етган. 1562 йилдан еса ёлҒон гувоҳлик бериш фуқаролик тартибида жарима билан жазоланадиган бўлди. "Юлдуз палатаси" ёлҒон гувоҳлик беришни "судда ёлҒон кўрсатмалар бериш" шаклидаги жиноят сифатида тан олган.

⁷⁹ **Prezumpsiya** – ehtimollikka yoki taxminga asoslangan faraz; yuridik faktning aksi tasdiqlanmaguncha, shu faktni yuridik to'g'ri deb topish.

Томонлар ўз далилларини тўлиқ тақдим етганларидан кейин судья иш ҳолатларини умумлаштириши ва иш бўйича ҳуқуқий масалаларни кўрсатиб қасамхўрларга маслаҳат бериши, қасамхўрлар суди бир овоздан айбдор-нинг айбдорлиги ёки айбдор емаслиги ҳақида вердикт чиқаришлари лозим еди. Суд жараёни, "Юлдуз палатаси"даги жараёни истисно қилганда, очиқ характерга ега еди. Англияда суд жараёнининг айблов характерига ега бўлганлиги муносабати билан бу ерда махсус мансабдор шахслар томонидан тақдим қилинадиган давлат айблови институти ривожланмаган.

XIII асрдан профессионал ҳуқуқ ҳимоячилари пайдо бўлган. Улар икки тоифага: баристерлар ва солиситорларга, ёки атторейларга бўлинган. Баристерлар судда сўзга чиққанлар: яъни агар ишни шахсан ўзлари юритаётган бўлсалар, худди мижозлари сингари жараёнда иштирок етганлар. Солиситорлар - иш бўйича илтимосчилар (адвокатлар сингари) асосан ишларни судда кўришга тайёрлаш билан шуғулланганлар. Дастлаб баристерлар фақат судянинг рухсати билан судда сўзга чиқиш имкониятига ега бўлганлар. XV асрнинг охиридан "умумий ҳуқуқ" судлари ўз реестрларига томонларнинг вакиллари деб тан олган шахсларнинг исми-шарифларини ёзиб қўя бошлаганлар. Шу тариқа, уларга судда иштирок етувчи ўзига хос мансабдор шахс мақоми берилган еди.

ВИ БОБ. ВИЗАНТИЯ ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ (V - XV асрлар)

- *Византия давлатининг ташкил топиши ва тараққиёт босқичлари.*
- *Шарқий Рим империясининг ижтимоий тузуми.*
- *Византиянинг давлат тузуми.*
- *Византияда ҳуқуқнинг асосий белгилари.*

1. Византия давлатининг ташкил топиши ва тараққиёт босқичлари

Византия давлати IV асрнинг охирида Рим империясидан унинг шарқий қисмининг ажралиб чиқиши натижасида ташкил топди ва минг йилдан ортиқ, яъни 1453 йилда унинг пойтахти - Константинопол турклар томонидан босиб олунгунга қадар яшади.

Ғарбий Рим империяси Герман қабилалари томонидан истило қилинган-дан кейин ҳам Рим империясининг Шарқий қисми яна узоқ вақт ҳукм сурди. У, ҳатто, ўзини расмий суратда Рим (Ромея) империяси деб атаётди. «Рим империяси» деган ном бора-бора йўқолиб, «Византия империяси» деган ном билан юритила бошлади (империянинг пойтахти қадимги вақтда Византия деб аталган бўлиб, 330 йилда Константин Буюк унга Константинопол деб ном берган еди). Баъзи олимлар худди шу йилни Византия империясига асос солинган йил деб ҳисоблайдилар. Лекин тарихчиларнинг кўпчилиги Византия империяси 395 йилда, яъни Феодосий II ўлгач, империя унинг ўғиллари ўртасида тақсимланиб, шарқий ярми Константинопол шаҳри билан бирга Аркадийга ўтган вақтда тузилган деб ҳисоблайди. Бол-қон ярим оролидан ва Егей денгизидаги кўпдан-кўп ороллардан ташқари, Византия империясига яна Кичик Осиё, Сурия билан Фаластин, Миср, Месопатамия билан Кавказортининг бир қисми, Қримнинг жанубий қирғоқ-лари кирар еди. Византия давлатининг ривожланишини қуйидаги **уч босқичга** бўлиш мумкин:

Биринчи босқич (IV аср охири - V асрнинг ўртаси) қулдорчилик тузумининг емирилиши ва унинг ўрнида илк феодал муносабатларга асосланган Византия жамиятининг юзага келиши билан характерланади. Бу даврда давлат марказлашган монархия шаклида бўлиб, унда ҳарбий-бюрократик аппарат тараққий етган еди, лекин император ҳокимияти биров чекланарди.

Иккинчи босқич (VIII аср охири - XII аср охири) феодал тартибларнинг шаклланиши даври бўлган. Бу даврда давлат ўзига хос чекланмаган монархия шаклида бўлиб, император ҳокимияти ўзининг энг юқори даражасига еришди.

Учинчи босқич XIII-XV асрларга тўғри келиб, бу даврда жамият-нинг феодаллашиш жараёнининг кучайиши натижасида Византияда сиёсий инқироз чуқурлашди, туркларнинг ҳарбий агрессияси кучайди. Бу босқич Византия давлатининг бирданига заифлашуви ва XIII-XIV асрларда амалда тушкунликка юз тутиши ва оқибатда XV асрда кулаши билан тавсифланади.

Византия Жанубий ва Шарқий Европа мамлакатлари, шунингдек, Кавказ орти халқларининг сиёсий ривожланишига муҳим таъсир ўтказган. У узоқ вақт антик давлатчилик ва ҳуқуқий меросининг сақловчиси ва давом еттирувчиси бўлиб турган. Ўрта асрлардаги Болгария, Сербия, Киев Руси ва Грузия давлатлари томонидан Византия давлатининг кенг маданий ме-росининг қабул қилиниши уларнинг прогрессив ривожланишига кўмак берган.

2. Шарқий Рим империясининг ижтимоий тузуми

Византия ўрта асрлар жамияти ривожланишининг ўзига хос хусусият-лари унинг даслабки босқичидаёқ кўзга яққол ташланади. Қулдорчилик тартибларининг емирилиш жараёни Византияда жуда секинлик билан юз бер-ган. Товар-пул муносабатларининг нисбатан юқори даражада ривожланганлиги, кўпдан-кўп Византия шаҳарлари (Антиохия, Александрия, Дамашқ, Константинопол ва бошқалар)нинг кучли иқтисодий ва сиёсий мавқелари-нинг узоқ вақт сақланиб қолганлиги Византиянинг сиёсий яхлитлигига таъсир етиб, қулдорчилик тузумининг емирилишига анча вақт тўсқинлик қилиб турган.

IV-VII асрларда Византиянинг ҳукмрон табақасини жамиятда турлича иқтисодий ва ижтимоий мавқега ега бўлган ески сенаторлар, аристократ ва провинсиал бойлар, задагонлар ташкил қилар еди. Уларнинг ҳукмронлик асо-сини ерга нисбатан йирик хусусий егалик ташкил қилар еди.

Улар билан бир қаторда империянинг йирик шаҳарлари, айниқса, пойтахт Константинополнинг мунитсипал юқори табақаси Византия жамияти ижти-мой тузумида анча юқори ўринга ега еди.

Ижтимоий тузумининг энг қўйи қисмини қуллар ташкил қилар еди. Улар-нинг ҳуқуқий ҳолати, кечки рим ҳуқуқи нормалари билан белгиланиб, бошқа озод аҳолининг ҳуқуқий ҳолатидан кескин фарқ қилар еди. Византия аҳолисини асосан еркин деҳқонлар ташкил қилар еди.

IV-VI асрларда еркин деҳқонларнинг сақланиб қолганлиги Византия иж-тимоий тузумининг асосий хусусиятларидан бири еди. Еркин деҳқонлар қўш-ничилик жамоаларида яшар едилар ва ерга нисбатан хусусий мулк ҳуқуқи-га ега едилар. Улар фақат бевосита Византия давлати томонидан эксплуатат-сия қилинар еди: солиқлар тўлар едилар, турли хил оғир мулкӣ ва шахсий маж-буриятларни бажарар едилар. Бу даврда Византия давлатида кечки рим импе-рияси давридан мерос бўлиб қолган деҳқонларни эксплуататсия қилишнинг ўзига хос шакли - колонат кенг ривожланган еди. Византия қонунларига асосан колонлар икки гуруҳга: еркин ва ерга «ёзиб қўйганлар»га бў-линган еди. Еркин колонлар йирик ер егаларидан ерни ижарага олиб ишлашга мажбур бўлиб ва шу тариқа ер егаларига иктисодий жиҳатдан қарам ҳолатда едилар. Айниқса, «ёзиб қўйилган» колонларнинг аҳволи оғир еди. Улар ерга мустаҳкам боғланган едилар. Еркин ва «ёзиб қўйилган» колонлар ҳам ўз хўжайинларига, ҳам давлат фойдасига мажбуриятлар ўтардилар. Бу иккала гуруҳнинг ҳолати VI асрга келиб кескин ёмонлашади.

Византиянинг ижтимоий тузumi VI аср охири - VII аср биринчи ярмида кескин сиёсий ва ижтимоий инқироз натижасида анча ўзгарди. Арабларнинг босқини, варварларнинг бостириб киришлари ва империя ҳудудида оммавий ўтроқлашиб қолишлари, шаҳарларнинг вайрон етилиши Византияда қулдорлик тузумининг емирилишини ва феодал муносабатларнинг пайдо бўлишини тезлаштирди.

Бўлиб ўтган урушларда ва ижтимоий тўқнашувларда Византиянинг кўпгина ҳукмрон табақалари вакиллари қирилиб кетди. Шу билан бирга давлат мулкчилиги шаклининг, жамоа ер егалигининг сақланиб қолганлиги ва ерга нисбатан чекланмаган хусусий мулкчиликнинг кенг тарқалганлиги Визан-тияда янги феодал муносабатларнинг тараққий етишига жиддий тўсқинлик қилар еди.

VI асрнинг биринчи ярми ва VII асрнинг биринчи ярми ўртасида Византиянинг ижтимоий тузumiдаги зиддият айниқса авж олди. Бу вақтда Византиядаги қулдорлик тузумининг емирилаётганлиги очик кўриниб турарди, қишлоқ хўжалигида,

хунармандчиликда еркин меҳнат қул меҳнати-ни тобора сиқиб чиқараётган еди. Шундай бўлса ҳам қулчилик тамоман тугатилмаган еди. Янги, анча прогрессив бўлган феодал муносабатлар нисбатан секинлик билан таркиб топиб келаётган ва бунинг натижасида ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши тўхталиб қолмоқда еди. Бу, масалан, Болқон ярим оролида ва Кичик Осиё вилоятларида бир вақтлар жуда серҳо-сил бўлган ерларнинг анча кўп қисми ендиликда бўм-бўш, қовжираб ётганлигида кўзга ташланган. Шаҳар камбағаллари, қулар, колонлар ва жамоачи-деҳқонларнинг турли халқ ҳаракатлари Юстиниан императорлигининг сўнгги йилларида тез-тез кўтарилиб, VI аср охири ва VII асрнинг биринчи ярмида бу ҳаракат янада кучаяди.

Византиядаги келгинди славян деҳқон аҳолининг аҳволи «Деҳқон-чилик қонуни»да жуда яхши таърифланган; бу манба VIII асрга оиддир, ле-кин унда VII асрдаги аграр муносабатлар ҳам акс етган. Ушбу манбага қараб фикр юритилганда, деҳқонлар еркин аҳоли бўлиб, уларнинг ўз екинзор-лари, токзорлари ва боғлари бўлган. Деҳқонлар хўжалигида деҳқончилик-нинг ўзидан ташқари, чорвачилик ҳам катта рол ўйнаган. Ҳар бир деҳқоннинг ер участкаси екинзор, токзор ва боғдан иборат бўлиб, унинг ўз хусусий мулки ҳисобланган, лекин унда жамоа ер егалигининг аломат-лари очик кўриниб турарди. Участка «улуш», «қуръа» деб аталган.

Бу нарса ерларнинг тақсимланганлигидан далолат беради. Қонунда, дастлабки тақсимлаш нотўғри қилинган бўлса, ерни қайта тақсимлаш ҳам назарда тутилган. «Деҳқончилик қонуни»да далалардан екин йиғиштириб олингандан кейин ерларнинг ҳаммаси очик ўтлоққа айлантирилиб, унда бутун қишлоқ чорвасининг боқилиши ҳам писанда қилинган. Егаси ташлаб кетган тақдирда ер жамоага топширилиши керак еди. Қишлоқнинг асосий аҳолиси, яъни қўшничилик жамоасининг тўла ҳуқуқли аъзоси бўлган деҳқонлардан ташқари, «Деҳқончилик қонуни»да яна камбағал деҳқонлар тўғрисида ҳам гапирилади, камбағал деҳқонлар қисман катта ер егалари-дан, қисман еса жамоачи деҳқонларнинг ўзидан ер участкаларини ҳосил-нинг ярмисини бериш шarti билан (тенг шерикка) ижарага олардилар. Деҳқон-ларнинг яна бир туркуми тилга олинади, улар катта ер егаларига махсус ушр (мортита) тўлар едилар. Афтидан, булар ҳам ижарачи-деҳқонлар бўлганлар-у, лекин уларнинг аҳволи ерни тенг шерикка олган деҳқонлар аҳволидан яхшироқ еди. Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, уларнинг ҳам бир вақтлар ўз

ерлари бўлган, бироқ кейинчалик йирик ер егаларига қарам бўлиб қолган-лар. Ниҳоят, «Дехқончилик қонуни»да айтилишича, ер егаларининг ер-ларида ишлаш учун ёлланган батраклар, қишлоқ хўжалик ишчилари (мис-тотлар) гуруҳи бўлган.

Шундай қилиб, «Дехқончилик қонуни» жамоанинг табақаларга ажрала бошлаганлигидан, жамоа аъзоларининг ўз ёнидаги катта дунёвий ер егалари ёки черков-монастир ер егаларига қарам бўла бошлаганлигидан ҳам далолат беради. Славянлар империяни худди муҳтож нарсасига - жуда кўп еркин дехқонларга ега қилдилар. Византияда тушкунликка юз тутган ва умри тугаб қолган қулдорлик тузуми ўрнига, еркин дехқонлар заминида янги феодал муносабатлар ривожлана оларди.

Сон жиҳатидан кўпайган, иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамланган, жамоа-ларга уюшган Византия дехқонлари VIII-IX асрларда ишлаб чиқариш куч-ларини муваффақиятли ривожлантирди, мамлакатни Ғалла билан, дехқончилик, чорвачилик, боғдорчилик, токчилик маҳсулотлари билан тўла таъминлаб турди. Шу билан бир вақтда ҳукумат дехқонлардан мунтазам равишда ер солиғи олиб турарди. Бу давлат молиясини анча тартибга солди. Ниҳоят, дехқонлар Византияда барпо етилаётган янги қўшин учун манба бўлиб хизмат қилди.

IX-XI асрларда Византиянинг феодаллашув жараёни тез авж олиб бор-ди. Еркин дехқонларнинг сони шу қадар тез камайиб бордики, мамлакат му-дофаа қобилятининг пасайишидан, шунингдек, аҳолидан тушадиган солиқ маблағларининг камайишидан кўрқиб, императорларнинг ўзлари ҳам таш-вишга туша бошладилар. Динатлар томонидан дехқон ерларининг босиб олинишига қарши X асрнинг биринчи ярмида императорлар бир неча марта фар-монлар - новеллалар (922, 934 ва 947 йиллардаги новеллалар) чиқарди. Император Василий II бир неча янги фармон чиқарди. Унинг новеллаларидан бири-да (996 йил) катта ер егаларининг жамоачи-стратиотлардан илгари тортиб олинган ҳамма ерларни дехқонларга қайтариб берилиши талаб қилинди⁸⁰. Бироқ бу фармон ҳамда шу каби бошқа фармонлар яхши бажарилмади. Феодал зодагонлар шу қадар кучайиб кетган едики, 1057 йилда македонияликлар династиясининг ўрнини олган ва Кичик Осиёдаги зодагон йирик ер егала-ридан чиққан Комнинлар династияси еркин дехқонларнинг қолган-қутганла-рини ҳам феодалларга ем қилишга

⁸⁰ 996 yilgi novella stratiot va dehqonlarning yerlarini qo`lga kiritib olgan katta yer egalarining «huquqlari»ni muhofaza qilib kelgan va qirq yil muhlat deb atalgan narsani bekor qilgan.

ҳар томонлама кўмаклашди. Комнин-лар айрим-айрим қишлоқларнигина емас, балки бутун-бутун округларни катта ер егаларининг прониясига (айнан таржима қилганда: Ғамхўрлигига, вассийлигига) берди. Бу еса ўзларига тобе аҳолини бевосита крепостнойга айлан-тириш йўлидаги тадбир еди. Прониар - иммунист давлат солиқларининг бир қис-мини ўз фойдасига йиғиб олиш ҳуқуқига ега бўлди. Қўл остидаги аҳолини унинг ўзи суд қилар еди. Бу ерлар аста-секин феодалнинг наслдан-наслга ўтадиган хусусий мулки бўлиб қолди.

XI-XII асрлардан бошлаб Византияда хусусий егаликдаги деҳқонлар-нинг сони жуда тез ўса бошлади, еркин деҳқонларнинг ва ҳатто давлат деҳқон-ларининг сони бир мунча камайиб кетди. Хусусий егаликдаги деҳқонлар **париклар** деб юритилган. Феодалларнинг ерида деҳқончилик қилиб, унга оброк - феодал рентаси тўловчи крепостной деҳқонлар - париклар Византия қишлоқла-рида кўпчиликни ташкил этадиган бўлиб қолди. Улар ерга егалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлиб, фақат ўз меросий ер улушларини ушлаб турувчилар ҳисобланардилар, хўжайинга ишлаб бериш, натурал ёки пул шаклларида рента солиғи тўлаш мажбуриятига ега едилар. Улар давлат деҳқонларидан фарқ қилиб XIII-XV асрларга қадар ерга бириктириб қўйилмаган еди.

Византия жамиятининг енг қуйи қисмида илгаригидек қуллар турарди. Қулчиликнинг узоқ вақт сақланиб қолганлиги Византия ижтимоий тузумининг характерли белгиси ҳисобланади. Қул меҳнатидан уй хўжалигида кенг фойда-ланилган. Улар асосан ҳовли ичидаги ҳар хил ишларни бажаришарди. Улардан қишлоқ хўжалик ишларида, айниқса суғориш, йўл қурилиши ишларида, тош конларида ва шу кабиларда ҳам фойдаланардилар. Деярли ҳар бир Византия зодагонининг уйида хизматкор қуллар бор еди. X-XII асрларга келиб уларнинг ижтимоий аҳволи бироз яхшиланди. Масалан, улар черковда никоҳдан ўтиш ҳуқуқини қўлга киритадилар. Еркин кишиларни қулга айлан-тириш тақиқланган. Қуллар тез-тез париклар ҳолатига ўтказиб турилган. XI-XII асрларда қуллар би-лан бошқа эксплуататсия қилинувчи кишилар ўртасидаги фарқ деярли йўқолади.

3. Византиянинг давлат тузуми

ИВ-ВІІ асрлардаги Византия давлати кечки рим империяси давлат тузумининг асосий хусусиятларини сақлаб қолган еди. Давлат бошида император - рим сезарлари ҳокимиятининг меросхўри турарди. Император давлатда бутун қонун чиқарувчи, суд ва ижро етувчи ҳокимиятларнинг бошлиғи бўлиб, христиан черковининг ҳомийси ва ҳимоячиси ҳисоб-ланарди.

Византиянинг провослав черкови императорнинг обрў-еътиборини кўтаришда жуда катта рол ўйнади. Ғарб (католик) черковидан фарқли ўлароқ византия черкови иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан императорга тўла қарам еди, чунки у қудратли марказлашган давлат шароитида мавжуд еди.

Илк Византия черкови императорларга тўла қарам еди. Черков ишларига раҳбарлик қилишга император Юстиниан айниқса кўп аралашар ва юқори диний вакиллар билан худди ўзининг ноибларидек муомала қиларди.

Лекин ИВ-ВІІ асрларда император ҳокимияти тирания шаклида емас, яъни у ўзбошимчалик билан, ўз хоҳишича ҳокимиятни амалга ошир-мас еди. Императорлар империянинг «умумий қонунларига» амал қилишлари шарт еди. Яна бир хусусияти Византияда император ҳокимияти наслдан-наслга мерос бўлиб ўтиши мумкин емасди. Янги Византия императори сенат, «Константинопол халқи» ва армия томонидан сайланар еди.

Бу даврда Византия сиёсий ҳаётидаги муҳим омил император номзодини «Константинопол халқи» томонидан қўллаб-қувватланиши еди. ИВ асрдаёқ император фармони билан «Константинопол халқи»га – Констан-тинопол ипподромига йиғилган пойтахт аҳолисининг турли ижтимоий қатламлари ва гуруҳларига илтимослар билан чиқиш ва императорга талабнома билдириш ҳуқуқи берилганди. Византияда махсус сиёсий ташкилотлар - шаҳар пар-тиялари (димлари) тузилади. Уларнинг орасида анча йирик иккитаси «зангори» ва «яшил» партиялар муҳим ўрин тутган.

Бу партияларнинг ижтимоий асосини турли хил ҳукмрон синф вакиллари ташкил қиларди. «Зангори» димларни сенаторлар ва мунитсипиал аристократлар, иккинчисини Византия шаҳарларининг савдо-молия ҳукмрон доиралари қўллаб-қувватладилар. Димлар маълум тартибда тузилган ташкилотларига ва ҳатто қуролланган отрядларига ега едилар. В асрда пойтахт димларига ўх-шаш димлар Византия империясининг бошқа шаҳарларида ҳам тузилади. Улар

аста-секин бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ўзига хос умум-империя ташкилотларига айланади. IV-VI асрларда динлар сиёсий ҳаётда жуда муҳим рол ўйнайди. Византия императорлари ўз сиёсатларида тез-тез шундай партиялар кўмагига таянишга мажбур еди.

Император ўзбошимчалигини чеклаб турувчи яна бир бошқа омил Византия аристократиясидан ташкил топган махсус давлат органи - Константинопол сенатининг мавжудлигида еди. Сенатда империянинг ҳар қандай ишлари кўрилиши мумкин еди. Унинг таркибига Византия ҳукмрон табақаларининг деярли барча вакиллари кирарди. Бу унинг таъсири ва кучини оширарди. V асрга келиб сенаторлар сони икки мингтага етади. Давлат ишла-рининг сенат томонидан муҳокама қилиниши, шунингдек, унинг янги императорни сайлашда қатнашиш ҳуқуқи Византия зодагонларига давлат ишларида иштирок этишлари учун маълум имкониятлар яратади.

Худди шунинг учун ҳам дастлабки Византия императорлари, қудратли Юстиниан I ҳам ўз қонун ҳужжатларини чиқаришда «буюк сенат ва халқнинг розилиги» зарурлигини тан олардилар. Бу еса республика давлатчилигидан мерос бўлиб қолган айрим сиёсий одатларнинг мустаҳкамлигидан далолат берарди.

VIII асрдан Византия марказий ҳокимиятини янада мустаҳкамлаш бошланади. Бу еса узоқ вақтгача Византия давлатчилигининг ривожлан-тириш йўлларини белгилаб берган еди. IX-X асрларда янги - феодал асосдаги иқтисоднинг барқарорлашуви Византия давлатининг марказлашувига ва кенг босқинчилик сиёсатини юритишига асос бўлди. Византия давлати Македонияликлар сулоласи томонидан идора қилинган давр (867-1057 йиллар) да ўз ривожланишининг юқори чўққисига еришди ва улкан бюрократик аппарат ёрдамида мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётининг барча томонларини назорат қилишга ҳаракат қилди. Империянинг қаттиқ марказлаштирилганлиги Византияни ўша вақтдаги Европа феодал давлат-ларидан кескин ажратиб турарди.

VIII асрда императорнинг мутлақ ҳокимиятини илгари чегаралаб турув-чи сиёсий ташкилотлар ва муассасалар фаолияти IX асрдан бошлаб, ҳатто, им-ператорнинг «Константинопол халқи» томонидан номигагина еълон қилиниши ҳам тўхтатилган. VII асрнинг охириданок қулаб бораётган Константинопол сенатининг сиёсий роли IX асрнинг охирида императорнинг махсус фармони билан батамом йўққа

чиқарилди. Унга кўра, сенат империя қонунларини қабул қилишда иштирок этиш ҳуқуқидан маҳрум этилган еди.

Православ (юнон) черкови Византияда ягона йирик куч сифатида ўз мавқеини сақлаб қолди. Унинг обрўси ва таъсири мустаҳкамланди. Хусусан, Византиянинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида Константинопол патриархининг черков бошлиғи сифатидаги роли ўсди. Патриархлар кўпинча кичик ёшли императорларнинг регентлари (муваққат подшо) бўлиб қолди ва бевосита тож-тахт учун бўлган сиёсий курашларга аралашди. Лекин Византия черкови бу даврда ҳам ҳали император ҳокимиятидан тўла мустақилликка ериша олмаган еди. Император черков амалдорлари томони-дан тақдим қилинган учта номзод орасидан патриарх тайинлаш ва ўзига ёқмаган патриархни вазифасидан четлатиш ҳуқуқини сақлаб қолди.

VIII-IX асрларда император ҳокимияти асосларининг мустаҳкамланиши билан унинг ўзига хос хусусиятлари ҳам ўзгарди. Византия императорлари василевс (подшо) ва автократ (ҳокими мутлак) деган юнон унвонларини тўла-тўқис қўлга киритди. Император - василевсга ҳурмат-эҳтиром, сажда қилиш мисли кўрилмаган даражада ўсди. Унинг шахси ҳатто илоҳий даражага кўтарилди. Императорнинг имтиёзлари чекланмаган. Василевс қонунлар чиқарган, олий чиновникларни тайинлаган ва алмаштириб турган, олий судя ва армия ҳамда флотнинг бош қўмондони ҳисобланган.

Бироқ, шуларга қарамай, императорнинг бундай мутлак ҳоким сифати-даги мавқеи мустаҳкам эмас еди. Манбалардан маълумки, Византияда барча императорларнинг тахминан ярми мажбуран ҳокимиятдан маҳрум этилган. Византияликларда тахтни мерос қилиб ўтказиш тартиби узоқ вақтга-ча мавжуд эмас еди. Василевснинг ўғли тахтнинг қонуний меросхўри си-фатида кўрилмасди. Император туғилишдан эмас, балки «Худонинг танлаши» дан ҳокимиятни оларди. Шу сабабли императорлар ҳаёт чоғларида ама-лиётда кўпинча ўзларига ҳокимдошлар сайлаб, меросхўрларни тайинларди-лар. Византияда XI асрга келиб қонуний тахт ворислиги принципи ўрнатилган еди.

Византияда маросимларнинг анъанавийлиги, мутаассиблиги, ескириб қол-ганлиги, уларга икир-чикирларигача амал қилиниши императорнинг шахсий имкониятларини жиддий кишанлар еди. Императорларнинг реал ҳокимияти тобо-ра кучсизланиб боради. Бунга феодал муносабатлар таъсирида туғилган ян-ги тенденциялар

ҳам сабаб еди. Феодализм ривожланиши билан императорлар ва йирик феодал ер егалари (динатлар) ўртасида Византия давлатчилиги ама-лиёти учун янги ҳисобланган сенорлик-вассаллик муносабатлари шакллана-ди. X асрдан бошлаб Византия ҳукмдори ўзининг баъзи фуқаролари – динат-лари билан тез-тез феодал шартномалар тузишга ва ўзига сенорлик мажбу-риятларини олишга мажбур бўлади.

Византия давлат тузуми учун унинг ривожланишининг асосий босқич-ларида жуда катта марказий ва маҳаллий бюрократик аппаратнинг мавжудлиги характерли еди. Мазкур аппарат қатъий иерархияга асосланган еди. Визан-тиянинг барча чиновниклари ранглар (титуллар)га бўлинган. Уларнинг тизими жуда чуқур ишлаб чиқилганди. X асрдаги Византиянинг «мартабалар ҳақи-даги жадвали»да 60 та шундай ранглар (мартабалар) бўлганлиги ҳисоблаб чиқилган. Империянинг марказий бошқаруви **Давлат кенгаши (консисто-рия, кейинчалик синклит)** кўлида еди. У император ҳузуридаги олий орган бўлиб, давлатнинг кундалик ишларига раҳбарлик қиларди. Унинг функциялари аниқ ўрнатилмаган ва у давлат ҳаётида муҳим сиёсий рол ўйнарди. Дав-лат кенгаши императорнинг яқин ёрдамчилари ҳисобланган олий давлат ва сарой чиновникларидан иборат таркибда еди. Бу чиновниклар қаторига **иккита претория префекти, Константинопол префекти, магистр ва сарой квестори, иккита молия комитаси** кирган. Империянинг ушбу олий чиновниклари кенг ваколатларга, шу жумладан, суд функцияларига ега бўлганлар. Маса-лан, иккита претория префекти маҳаллий давлат аппаратининг олий раҳбарлари ҳисобланган; Константинопол префекти пойтахтнинг фуқаролик ишлари бўйи-ча ҳукмдори ва сенатнинг раиси еди.

Олий сарой чиновниклари ҳисобланган магистр ва квестор ҳам муҳим функцияларга ега еди. Магистр - сарой бошлиғи, квестор - бош юрист ва консисто-рия раиси ҳисобланган. Улар кенг бюрократик аппарат ёрдамида бевосита империянинг ички ишларини идора қилардилар. Бу вақтда Византия чиновникларининг умумий сони жуда катта еди. Фақат иккита претория префекти идораларининг ўзида 10 мингдан ортиқ фуқаролик чиновниклари хизмат қиларди.

IX-XI асрларда марказий давлат аппаратининг роли ўсган. Бюрократик давлат аппарати бу вақтда Византиянинг сиёсий, иқтисодий ва ҳатто маданий ҳаётининг барча соҳаларини назорат қиларди. Унинг таркибий тузилиши янада мураккаб ва улкан еди. Идоралар («секретлар») сони 60 тага ошганди. IX асрдан еътиборан

император хўжалиги ва саройининг ўсиши оқибатида сарой маъмурияти мураккаблашган. Давлат идоралари ва сарой хизматчилари ўртасидаги фарқлар анча аниқ тус олади. Сарой маъмурияти тез-тез умумдават ишларига раҳбарлик қилишга кириб кела бошлайди. Бу даврда Византия марказий бошқаруви учун характерли бўлган яна бир жиҳат шундан иборат едики, алоҳида давлат функциялари турли, кўпинча бир-бирини такрорлайдиган давлат идоралари ўртасида майдаланиб ажратила бошланганди. Масалан, молиявий бошқарув VII асрдан бошлаб бир-бирига бўйсунмайдиган бир қанча «секретлар»га бўлинган еди. Суд функциялари турли муассасалар: патрик суди, шаҳар префекти суди (еперх), императорнинг сарой хизматчилари учун махсус суд ва бошқалар ўртасида тақсимланганди.

Маҳаллий бошқарув

Империянинг маҳаллий давлат аппарати IV-VII асрларда тўла кечки рим империясининг бошқарув тизимига асосланганди. Империя префектураларга, диосезларга ва провинсияларга бўлинган еди. Фуқаролик ҳокимияти ҳарбий ҳокимиятдан ажратилган ҳамда ундан устун мавқеда еди. Империянинг маҳаллий бошқаруви тепасида иккита претория префекти турарди. Бу олий фуқаролик чиновниклари кенг маъмурий, суд ва молиявий ҳокимиятга ега едилар. Диотсезлар ва провинсияларнинг фуқаровий ҳукмдорлари ушбу префектларга бевосита итоат етардилар. Маҳаллий бошқарувнинг асосий бўғини бўлган провинсияларнинг ҳукмдорлари кенг маъмурий ва молиявий ваколатлар билан бирга, суд ҳокимиятига ҳам ега едилар. Улар ўз провинсиялари доирасида барча муҳим суд ишлари бўйича биринчи инстантсиядаги судьялар ҳисобланарди.

VII асрда ески маҳаллий бошқарув тизими ўрнига янги **фем тизими** юзага келди. Фемлар ҳарбий округлар сифатида вужудга келиб, дастлаб ески провинсиялардан анча катта еди. Фемлар тепасида **стратиглар** туриб, бутун ҳарбий ва фуқаролик ҳокимиятини ўз қўлида тўплади. Империя маҳаллий бошқарувининг ҳарбийлаштирилиши ташқи сиёсий аҳволнинг ва Византия жамиятидаги ижтимоий-синфий қарама-қаршиликларнинг кескинлашуви натижаси еди. Кейинчалик, жамиятнинг феодаллашуви кучайиши оқибатида маҳаллий бошқарувнинг фем тизими кучсизлана борди ва XII асрга келиб батамом инқирозга учради.

Армия

IV-VII асрларда Византияда армия кечки рим

империяси армияси намунасида чегара ва ҳаракатчан қўшинларга бўлиниш асосида ташкил қилинганди. Византия императорлари ҳокимиятни ҳарбий даҳолар томонидан егаллаб олинишининг олдини олиш мақсадида армияга олий бошқарувни бешта раҳбар (магистр) ўртасида тақсимлаб қўйганди. Византия армиясининг таркиби секин-аста ўзгариб борди. VI-VII асрларда армияда варварлар сони кўпайиб, аҳамияти тобора ошди.

Византия давлати ривожланишининг иккинчи даври (VII аср охири - IX аср) бошланиши билан армиянинг асосини стратиотлар (деҳқонлар)дан иборат кўнгилли қўшинлар ташкил етди. Бу вақтда Византиянинг қудратли ҳарбий флоти ҳам тузилади.

X-XI асрларда Византия армиясининг қиёфаси янада ўзгарди. Жамиятнинг феодаллашуви жараёнининг кучайиши билан стратиотларнинг кўнгилли қўшини ўз аҳамиятини йўқотди. Стратиотларнинг иқтисодий ва ижтимоий мустаҳкамланган юқори қисмидан иборат отлиқ аскарлар армия-нинг ядроси бўлиб қолди. Енди бу профессионал қўшин бўлиб, ҳали юқори даражадаги жанговар армия эмас еди. Шунинг учун Византия импера-торлари тез-тез чет мамлакатларнинг (асосан, Ғарбий Европа ва Киев Русининг) ёлланма қўшинлари ёрдамига мурожаат қилардилар. Ташкилий жиҳатдан Византия армияси илгаригидек икки қисмга: пойтахт ва маҳаллий (фемлар бўйича) контингентга бўлинганди. Бунда фемлар бўйича қўшинларнинг роли ва аҳамияти тобора пасайиб боради.

XI-XII асрлар бўсағасида жуда юқори даражада марказлашган Византия давлати ўз таркибидаги халқларнинг прогрессив ривожланиши йўлида объектив жиҳатдан тўғаноқ бўлиб қолганди. XIII асрда Византиянинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий инқирози оқибат натижада Византия давлатининг тарихан қонуний ҳалокатга учрашига сабаб бўлган. Тўртинчи салиб юриши (1202-1204 йиллар) буюк давлат бўлган Византияни йўқ қилди.

4. Византияда ҳуқуқнинг асосий белгилари

Huquq manbalariga umumiy tavsif

Минг йилдан ортиқ тарихга ега бўлган Ви-зантия ҳуқуқи ўрта аср Европаси учун ноёб ҳодиса еди. У нисбатан юқори даражада барқарор-лиги, турғунлиги, мустаҳкамлиги, ички яхлитлиги, шунингдек, ўзгариб борувчи ижтимоий-иқтисодий

ва сиёсий шароитларга мослашувчанлиги билан тавсифланади. Византияда ҳуқуқнинг бу жиҳатлари қатор тарихий омиллар билан белгиланади. Бундай омиллар орасида Византия-даги анъанавий кучли марказлашган императорлик ҳокимиятининг мавжуд-лиги, рим ҳуқуқининг мерос қилиб олинганлиги, христиан черковининг тутган ўрни кабилар муҳим аҳамиятга ега еди. Бу омиллар ҳуқуқнинг яхлит ҳолга келтирилишига таъсир этади, уни тизимга солинган ҳуқуқ сифатидаги хусусиятини белгилайди.

Византия давлати ривожланишининг илк босқичидаёқ ўзига хос ҳуқуқий тизим шаклланади. У бевосита рим ҳуқуқидан ўсиб чиққан, лекин у ўзида жамиятнинг феодализмга ўтиш хусусиятларини акс эттирар, ижтимоий ва ирқий хилма-хиллиги билан ажралиб турарди. Албатта вақт ўтиши билан ва маҳаллий шароитлар таъсирида рим ҳуқуқий институтлари ўзгариб борди, лекин рим ҳуқуқининг асосий хусусиятлари ўзгармади, унинг асослари тўла сақ-ланиб қолди. Чунки Византияда қулдорчилик тузуми узоқ вақт ўзгармай ҳукм суради.

Рим ҳуқуқининг византия ҳуқуқига тўғридан-тўғри мерос бўлиб ўтишини аввало император қонунларида кўриш мумкин. Византия давлати Рим императорларининг қонунларини ҳуқуқнинг асосий манбаи сифатида қабул қилади. Византия сиёсий тизимининг нисбатан мустақамлиги бу ерда бирин-чи марта рим императорлари конституцияларининг ва кейин бутун рим ҳуқуқининг кодификатсия қилинишига шарт-шароит яратади. Масалан, биринчи рим қонунлари тўплами - Феодосий кодекси 438 йилда тузилганди. Унга Конс-тантин ҳукмронлиги вақтидан (312 йилдан) бошлаб барча рим император-ларининг конституциялари киритилади. Шу тариқа, Византияда бу тўпламга киритилмай қолган анча қадимги рим қонунлари ўз кучини йўқотади.

IV-VI асрларда Византияда ҳуқуқий қарашлар ва таълимотлар анча юқори даражада ривожланди, мустақил ҳуқуқий мактаблар ташкил топди. Масалан, Байрут ва Константинополдаги ҳуқуқий мактаблар анча машҳур еди. Байрут ҳуқуқий мактабида фаолият кўрсатган ва ўқитувчилик ишларини императорликнинг кодификатсия ишлари билан қўшиб олиб борган Домнин, Скилиатсий, Кирилл, Патрикий ва бошқалар айниқса машҳур еди.

Византия юристлари фақат антик ҳуқуқий ва маданий анъаналарни сақлаб қолувчилар емас, балки буларни янги ижтимоий-сиёсий муносабат-ларга мослаб ўзгартирувчилар, рим ҳуқуқига

қўшимча ва ўзгартишлар киритувчилар сифатида ҳам майдонга чиқадилар.

Шу тариқа, Византияда жуда йирик миқёсда кодификация ишларини ўтказиш учун замин яратилади. Айнан шу пайтда, аниқроғи ВИ аср ўрталарида, машҳур юрист Трибонион бошчилигида рим ҳуқуқини тизимга солиш ишлари амалга оширилади ва натижада **Юстинианнинг қонунлари тўплами** (Сорпус juris civilis) вужудга келади. Мазкур қонунлар тўплами XII асрга қадар Византия ҳуқуқининг асосий манбаи бўлиб, унинг асосида Византиянинг ҳуқуқий тизими тўла-тўқис шаклланади.

Юстиниан қонунлари тўплами мазмунан рим ҳуқуқининг баёни бўлиши билан бирга, айна пайтда византия ҳуқуқининг баъзи ўзига хос хусусиятларини ҳам акс еттиради. Бу Дигесталарнинг матнига, Кодексга ва айниқса Юстиниан новеллаларига киритилган ўзгаришларда кўзга яққол ташланади. Тўпламнинг охириги қисми латин тилида эмас, юнон тилида ёзилиб, Юстинианнинг 160 га яқин конституцияларини ўз ичига олди ва улар маълум даражада ўша вақтдаги византия жамиятининг ўзига хос шарт-шароитларини акс еттирди.

Византия юристлари классик даврдаги ўз ўтмишдошларидан фарқ қилиб, ҳуқуқий нормаларни баён қилишда ескирган усуллардан фойдаланмас-ликка, уларни оддий ва аниқ ифода қилишга, ибораларга тушунтиришлар бериш-га, содда ва тушунарли тушунчалар ишлаб чиқишга ҳаракат қилдилар. Ма-салан, Дигесталарнинг сўнги - 50-китобидаги махсус 16- ва 17-титулларида турли сўзлар ва асосий тушунчаларга шарҳлар берилади. Ибораларга таъриф бериш айниқса ҳуқуқ бўйича ўқув қўлланмаларига, жумладан Юстиниан Институтсияларига ҳам хосдир. Ўша вақтда Кирилл Катта томонидан ёзилган «Таърифлар ҳақида»ги қўлланма анча содда ва тушунарли бўлиб, жуда оммабоп ҳисобланарди.

Византия ҳуқуқий тизимининг шаклланишига шарқий провинцияларда кўпроқ сақланиб қолган ҳуқуқий одатлар ҳам маълум даражада ўз таъсири-ни ўтказди. Одат ҳуқуқи ўзига хос қадимийлиги ва ескирганлиги билан рим ҳуқуқининг мантқан мукамаллигига путур етказди, лекин шу билан бир-га янги ижтимоий муносабатлар жамоа ва феодал муносабатларининг ривож-ланишини акс еттирувчи ҳаётий муҳим оқимни келтириб чиқарди. Масалан, кечки юнон

ҳуқуқидан Юстиниан қонунлари тўпламига емфитевзис⁸¹ инс-титути, шунингдек, фарзандликка олишнинг ва ҳокимият остидаги шахсларнинг емансипатсия (озод) қилишнинг янги шакллари ва бошқалар кириб келган еди. Шарқ ҳуқуқи таъсирида еса ёзма иш юритиш ва суд ишлари олиб бориш жорий қилинди. Бу ўз навбатида даъволарнинг ески тизимини бекор қилинишига ва екстраординар⁸² жараённинг ўрнатилишига олиб келди.

Юстинианнинг қонунлари тўпламига киритилган кўпгина қўшимча-лар юридик амалиётдан келиб чиқмаган, балки Византияда тарқалган Ғо-явий оқимлар (платонизм, стоитсизм⁸³, христианлик)ни акс еттиради. Юстиниан қонунларига айниқса христиан дини кўпроқ таъсир етди. Масалан, Институтсия-лар ва Кодекс бевосита императорнинг Христосга мурожаати билан очилади, қонунларнинг ўзида еса муқаддас китобларга ҳаволалар кўплаб учрайди. Баъзи ҳуқуқий институтлар соф диний руҳда талқин қилинади, чунончи, никоҳ-га ендиликда «илоҳий алоқа» (нехум дивинум) сифатида қаралади. Христианлик таъсири остида рим ҳуқуқининг ратсионалистик схемасига баъзи етик (ахлоқий) конструкциялар киритилди. Масалан, Юстиниан ўз Дигесталарида ҳуқуқ (жус) тушунчаси билан бирга анъанавий «одил судлов» (жуститиа) тушунчасидан ҳам фойдаланди, лекин «одил судлов»ни христиан ахлоқи руҳида «адолат» сифатида изоҳлайди. Юстиниан ўз қонунлари тўпламига «табII ҳуқуқ» конструкциясини киритди, лекин уни III асрда классик юристлар тушунган маънода емас, балки илоҳий тақдим асосида ўрнатилган ҳуқуқ сифатида шарҳлади. Классик рим ҳуқуқининг тўла-тўқис қайта ишланиши асосан Византия ҳуқуқи ривожланишининг кейинги даврларига тўғри келади.

Византия судларида Юстиниан қонунлари тўпламини қўллаш катта қи-йинчиликларга олиб келди. Унинг кўпгина қоидалари ескириб қолганди, лекин асосийси - у империя аҳолиси учун жуда мураккаб ва амалга ошириб бўл-майдиган еди. Шу сабабли VI-VII асрларда Византия юристлари томонидан юнон тилида амалий мақсадлар учун Юстиниан қонунларига соддалаштирил-ган шарҳлар тузилади. Бундай шарҳлар ҳикоялар, рўйхатлар (кўрсаткич-лар),

⁸¹ **Emfitevzis** (yunoncha emphyteusis so`zidan olingan bo`lib, «odatlantiraman, joriy qilaman» degani) qadimgi qator davlatlar (Misr, Yunoniston, Rim va boshqalar)da yer uchastkasini uzoq muddatga ijaraga berish turi.

⁸² **Ekstraordinar jarayon** – Qadimgi Rimda ishni sudda ko`rishga davlat vakili tayyorlaydigan jarayon.

⁸³ **Stoitsizm** – Yunon va Rim falsafasida materializm bilan idealizm o`rtasida turgan ratsionalistik falsafiy ta'limot; lug`aviy ma'nosi-matonat, mardlik, sabot.

изоҳлар, еслатмалар каби кўринишларда чиқарилади. Хусусан, Феофан томонидан ҳуқуқшунос талабалар учун юнон тилида тузилган Юстиниан Институтсиялари ҳақидаги ҳикоялар, шунингдек, Стефан томонидан тузилган Юстиниан Дигесталарига изоҳлар анча машҳур еди. Византия юристлари Юстиниан қонунлари тўпламидан парчалар келтириш асосида амалий тўп-ламлар ҳам туздилар. Уларда шартномаларнинг рўйхатлари ва намуналари, даъволарнинг формулярлари (номаи аъмоллари) ва бошқалар берилди.

Айнан шу вақтда Византияда қатор янги император қонунлари қабул қилинди. Уларда жамоа тартибининг ривожланиши таъсири остида тобора кўпроқ одат ҳуқуқи нормалари қабул қилина борди. Шу тариқа, Византия ҳуқуқий тизими ривожланишининг характерли тенденцияларидан бири, хусусан, император ҳокимиятининг бутун ҳуқуқини ёзма қонунда мустаҳкамлашга уриниши намоён бўлди.

VIII-XIV асрларда Византия ҳуқуқининг асосий ёдгорликлари. VII-VIII асрларда Византия ҳуқуқий тизими чуқур иқтисодий инқироз, ша-ҳарларнинг таназзули, давлат ерларига варварларнинг ўрнашиши, арабларнинг бостириб кириши ва бошқалар натижасида оғир синовларни бошидан кечиради. Айнан шу вақтда Византия ҳуқуқининг кечки рим ҳуқуқидан ўрта асрлар ҳуқуқига айланиши жараёни аста-секин ниҳоясига етди. VIII асрда уму-мий иқтисодий ва маданий кўтарилиш муносабати билан Византия импера-торларининг ва ҳуқуқий мактабларининг қонун чиқариш фаолияти яна жонланди.

Византия ҳуқуқи тарихининг иккинчи босқичида қонунчилик нафақат рим ҳуқуқий анъаналари ва одат ҳуқуқи билан, балки Византия юристларининг шахсий тажрибалари шарофати билан ҳам анча мослашувчан ва ҳаётий мустаҳкам бўлиб қолди. Айнан Византия жамиятининг ҳаётий еҳтиёжлари қонунларни тизимга солиш бўйича ва Юстиниан кодификатсиясини қайтадан ишлаб чиқиш бўйича янги ишларни амалга оширишни талаб қилди. Чунки Юстиниан кодификатсияси латин тилида бажарилган бўлиб, уни фақат тор даража-даги шахсларгина тушунар едилар, холос. Гарчанд Юстиниан Дигесталарида кўпгина иборалар ва Модестин, Папаниан ва бошқа классик юристларнинг асарларидан олинган бутун-бутун парчалар юнон тилида берилган бўлсада, бу суд амалиётини тўла қаноатлантира олмасди. Византиянинг амалда ю-нон-славян давлатига айланиши қонун ҳужжат-ларининг тилини ҳам ўзгартиришни қаттиқ талаб қилмоқда еди.

Суд амалиёти еҳтиёжлари Юстинианнинг қонунлар тўпламини қайта ишлаб чиқишни ва унинг қисқа ҳамда тушунарли шаклда баён қилинишини зарур қилиб қўйди. 726 йилда (баъзи маълумотлар бўйича-741 йилда) император-«бутга қарши курашувчи» Лев III Исаврнинг (717-740) кўрсатмаси бўйича **Еклога** («танланган қонунлар») нашр этилади. Еклоганинг чиқарилиши Византия ҳуқуқи ривожланишида муҳим босқич ҳисобланади.

Еклогани тузувчилар Юстиниан қонунларининг фақат озгина қисмини қолдириб, унинг кўп қисмини чиқариб ташладилар. Шу сабабли Еклога 18 та кичик-кичик титуллардан иборат тузилиб, баъзи титулларда бор-йўғи биттадан модда мавжуд еди. Еклоганинг қўшимча сарлавҳасининг ўзидаёқ кўр-сатилганидек, у «Буюк Юстиниан»нинг қонунларини «янада инсон парвар-лик руҳида» қисқартириш ва тузатишдан иборатдир. Еклогода бутга қарши иборалар фақат унинг кириш қисмида учрайди. Унда «чин ҳақиқатга» фақат «сўзда таҳсин айтмасдан», ҳаётда амал қилиш лозимлиги айтилади ва ҳатто «ишда» камбағал ва ночорларни афзал кўриш кўрсатилади. Еклоганинг VIII титули махсус тарзда қулларга бағишланганди. Унда еркин кишиларни қулга айлантиришнинг баъзи ҳолатлари назарда тутилган. Масалан, дезертирлик учун қулга айлантириш мумкин еди. Бироқ, Еклода қулларни еркинликка чиқаришнинг янги усуллари ва шаклларига кўпроқ еътибор берилди. Маса-лан, қулларни черковда еркинликка чиқариш ва шу кабилар ҳақида кўрсат-малар мавжуд. Булар мамлакатда тобора ривожланаётган феодал муноса-батларнинг инъикоси еди, албатта.

Еклогаса христианлик дини ва ахлоқининг таъсири тўлиқ даражада ўз аксини топди. Хусусан, унда Инжилга ҳавола қилишлардан фойдаланиш орқали қатор ҳуқуқий қоидаларни асослашга ҳаракат қилинди. Христианлик Ғоялари, айниқса, никоҳ-оила ҳуқуқига (I-VII титулларга) чуқур кириб келди. Еклога шу вақтгача Византия ҳуқуқига маълум бўлмаган унаштириш (7 ёш-дан) тартибини жорий қилди. Бунда расман унаштирилаётганнинг розилиги, амалда уларнинг жуда ёш бўлганликлари муносабати билан ота-оналарининг розилиги талаб қилинди. Никоҳ ёши еркаклар учун - 15 ёш, аёллар учун - 13 ёш қилиб ўрнатилди. Христиан черкови таъсири остида ажралишга сабаб бўлувчи қонуний асосларнинг доираси қисқартирилган. Аёллар христианлик ахлоқига биноан оилада тобе мавқеда едилар. Лекин классик рим ҳуқуқидан фарқли ўлароқ, Еклога ер ва хотиннинг мулкый ҳуқуқларини

тенглаштиришга ҳаракат қилди. Унга кўра, хотин олган сеп-сидирҒа ва никоҳ совҒалари ерининг мулки сифатида емас, балки унга бошқариш учун берилган мулк сифатида кўрилади. Васият бўйича мерос қолдиришда болаларга берилиши лозим бўлган мажбурий ҳиссалар - (мероснинг 1/3 қисмидан кам бўлмаган миқдорда) ўрнатилди, меросхўрларнинг 7 та даражаси белгиланди.

Еклоганинг шартнома ҳуқуқига баҒишланган IX-XIII титулларида Юстиниан қонунлари тўпламида назарда тутилган кўпдан-кўп битимлардан фақат олди-сотди, қарз, омонат (сақлаб бериш), шериклик еслаб ўтилди. ОҒзаки ёки ёзма шаклда тузиладиган олди-сотди шартномасида юнон ҳуқуқи таъсирида закат бериш жорий қилинди. Қарз шартномасида назаримизда черков таълимоти таъсирида рим ҳуқуқига маълум бўлган фоизлар олиш ҳақидаги меъёрлар есланмайди. Еклоганда ижара, жумладан ерни арендага олиш ҳақида қисқача гапирилади. Бунда ерни ижарага бериш муддати 29 йилдан ошмаслиги лозим еди. Византияда хусусий ерларни арендага бериш унча кенг тарқалмаган бўлса керак. Чунки, Еклоганда фақат давлат, императорлик ва черков ерларини ижарага бериш ва бунинг учун йиллик ижара тўловлари тўлаш ҳақида гапирилади.

Еклоганда феодализмнинг ривожланишига хос бўлган муҳим институт - емфитевзис ҳақида аниқ меъёрлар белгиланди. Емфитевзис абадий ёки чекланган тарзда ерни васият бўйича ёки васиятсиз бир-биридан мерос қилиб олувчининг учтагача авлодлари муддатига ижарага бериш сифатида ўрнатилди. Емфитевзисни, одатда ерни ижарага олувчи шахс - емфитевт мулк егасига ҳеч қандай «важ-баҳона кўрсатмай» йиллик тўлов тўлаши, шунингдек, «ернинг сақланиши ва яхшиланиши» ҳақида Ғамхўрлик қилиши лозим еди. Агар емфитевт уч йил давомида шартлашилган тўловни тўламаса, у ҳолда унга берилган ердан маҳрум қилиниши мумкин еди.

Еклоганда жиноят ва жазоларга баҒишланган XVII титул анча кенг ва аниқ ишланган. Жамиятдаги ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашиб бориши жиноят қонунларига ҳам ўз таъсирини ўтказган. Хусусан, Еклоганда жинойи хатти-ҳаракатлар учун давлат томонидан таъқиб қилишнинг анча кучайтирилганлиги кўзга яққол ташланади. Еклоганинг айнан ушбу титулининг кейинги қонунлар тўпламида ўзгаришсиз фойдаланганлиги ҳам бежиз емас еди.

Еклоганда давлатга қарши жиноятлар: душман томонига қочиб ўтиш, қалбаки пул ясаш ва бошқалар учун жавобгарликлар

белгиловчи меъёрлар мавжуд. Айниқса, императорга қарши кўзҒолон кўтарувчи ёки унга ёхуд давлатга қарши исёнда қатнашувчи шахслар ҳақида гапирилган модда алоҳида ажратиб кўрсатилган. Бундай шахслар «ҳамма нарсани бузишни» мақсад қилганлар сифатида ўша вақтнинг ўзидаёқ ўлимга маҳкум етилиши лозим еди.

Еклогата, шунингдек, христиан динига қарши жиноятларга ҳам катта еътибор берилди. Инжилни ушлаб туриб ёлҒон қасам ичган, ибодат вақтида руҳонийга кўл кўтарган, «покдамон христианлик еътиқодлари»дан воз кеч-ган шахслар, жодугарлар, дуохон - азайимхонлар, туморлар ва шунга ўх-шаш нарсаларни тайёрловчилар, христиан динига душман бўлган бошқа динга ергашувчилар, мажусийликка ёки бидъатга оид ҳаракатларда қат-нашувчилар қаттиқ жазоланган.

Еклогата шахсга қарши қаратилган жиноятлар учун ҳам жавобгар-ликлар назарда тутилган. Одам ўлдирганлик учун ва тан жароҳати етказ-ганлик учун бериладиган жазолар кўпинча бундай жиноятларнинг қасддан ёки тасодифан, еҳтиётсизликдан содир етилганлигига боҒлиқ еди. Масалан, Еклогата «агар кимдир ўз қулини қамчи ёки таёқ билан урса ва қул ўлиб қолса, унда хўжайин одам ўлдирган киши (қотил) сифатида маҳкум етилмай-ди», дейилади. Агар хўжайин қулини қасддан, атайлаб ўлдирса жавобгарликка тортиларди. Масалан, хўжайин ўз қулини «ҳаддан ташқари қийноққа солса, ёки оҒу билан захарласа, ёки уни ўтда куйдирса» ва бунинг натижасида қул ўлса, у ҳолда одам ўлдирганликда айбланиши мумкин еди.

Еклогата, шунингдек, қатор мулкый жиноятлар ҳам санаб ўтилади. ЎҒрилик, босқинчилик, бировнинг мулкани йўқ қилиш, ўтда куйдириш, бировнинг қабрини ўҒрилаш каби жиноятлар учун қаттиқ жазолар белгиланди. Бироқ унинг кўпгина моддалари давлат ва муқаддас черков томонидан ўрнатилган оилавий ва ахлоқий муносабатлар тузилишига таҳдид қилувчи жиноятлар учун жавобгарликлар белгилайди. Уларнинг орасида яқин қариндошларнинг жинсий алоқада бўлиши, номусга тегиш, ернинг хотинига ёки хотиннинг ерига нисбатан хиёнат қилиши, роҳиба (монах аёл) билан, чўқинтирилган қиз билан, қиз бола билан, ҳайвонлар билан жинсий алоқа қилиш, ҳомилани тушириш ва бошқалар алоҳида ажратиб кўрсатилган.

Еклогата жазолар тизими, ҳатто Юстиниан қонунларига нисбатан ҳам, анча мукамал ишлаб чиқилганлиги ва жуда

қаттиқлиги билан ажралиб тур-ган. Унда ўлим жазосини назарда тутувчи ҳолатлар кўпгина еди. Лекин қонунга мувофиқ тана аъзоларига шикаст етказиш ва тан жазолари: бурнини кесиш, тилини суғуриб олиш, қўлини қирқиш, кўзини ўйиш, ахталаш жазола-рини бериш айниқса кенг қўлланилган. Бундай жазолар анча оғир ва шавқатсиз бўлиб, классик рим ҳуқуқида асосан қулларга нисбатан қўлланилган бўлса, Еклогга мувофиқ еса еркин кишиларга ҳам тадбиқ қилинарди. Шарманда қилувчи жазолар (масалан, соч ва соқолларини қирқиб ташлаш), шунингдек, мол-мулкини мусодара қилиш ҳам мавжуд еди.

Еклогга баъзи жиноятлар бўйича жазолар айбдорнинг ижтимоий ҳолатига қараб белгиланган. Масалан, 22-моддага мувофиқ мансабдор шахс бировнинг чўриси билан жинсий алоқа қилса, катта миқдорда жарима тўлаши лозим еди. Худди шундай жиноят учун «оддий киши» бир вақтда ҳам жарима тўлаган, ҳам калтак билан саваланган. Шунингдек, Еклоганинг XVII титули 29-моддасида кўрсатилишича, «ота-онасининг рухсатсиз» қиз бола билан жинсий алоқа қилганлик учун юқори мартабали шахсларга, «ўрта хол мавқедаги шахсларга» ҳамда «камбағал ва мулксизларга» нисбатан бериладиган жазолар турлича еди. Бунда мансабдор шахслар қайғуга ҳамдардлик тарзидаги жаримани тўласалар, камбағал ва мулксизлар қамчи билан саваланганлар, соч-соқоллари олиб ташланган ва ҳайдаб юборилган. Бироқ, бошқа моддаларда жуда кўп ҳолатларда жиноий жавоб-гарлик айбдор шахснинг ижтимоий аҳволига қараб белгиланмаган. Бу қатор тадқиқотчилар фикрича, Еклогани яратувчиларнинг ижтимоий кескинликларни биров юмшатишга уринганликларини намоён қилади.

Еклоганинг далилларга бағишланган ХИВ титули ҳам ижтимоий тенгсиз-ликни очикдан-очик мустаҳкамлайди. Бу ерда «унвонга, ёки мансаб-га, ёхуд машғулотга (ёки бойликка) ега бўлган гувоҳлар кўрсатма-лари олдиндан қабул қилса бўладиган» деб ҳисобланган. «Номаълум гувоҳ-лар»нинг, яъни паст ижтимоий мавқедаги шахсларнинг кўрсатмалари, агар судда баҳс-мунозараларга сабаб бўлса, улар қамчи билан саваланганлар.

Еклоганинг ниҳоятда қисқалиги, унда мулк ҳуқуқига ега бўлиш ва уни йўқотиш усуллари, муддат ва бошқа шу каби муҳим масалалар ҳақида меъёрлар белгиланмаганлиги учун судларнинг, қатор ҳолатларда бевосита Юстиниан Кодексига мурожаат қилишларига тўғри келарди.

Еклого тез орада Дехқончилик, Денгиз ва Ҳарбий Қонунлар билан тўлдирилади. Уларнинг ичида **Дехқончилик қонуни** муҳим аҳамиятга ега еди. У ўз мазмун-моҳияти билан Ғарбий Европа давлатларининг «вар-варлар ҳақиқати»ни еслатади. Бу қонун Еклоганинг муҳим камчиликларини тўлдиришга қаратилганди. Унда VIII аср Византия жамияти ҳаётида жуда муҳим рол ўйнай бошлаган қишлоқ жамоаларида юзага келган янги ижтимоий муносабатлар тартибга солинади. Фанда Дехқончилик қонунининг иккита: илк ва кечки матнлари бир-биридан ажратиб кўрсатилади. Илк матн одат ҳуқуқининг дастлабки манбаи сифатида анча қимматли ҳисобланади. Унинг қачон ва қаерда нашр қилинганлиги ҳақидаги масала хусусида ягона фикр йўқ. Баъзи тадқиқотчилар уни VII асрнинг охирига (Юстиниан II нинг номи-га) боғлайдилар, бошқалар Жанубий Италияда тузилган деб кўрсатадилар. Лекин кўпчилик олимлар Дехқончилик қонунини Константинополда Исаврлар сулоласи императорлари даврида VIII асрнинг 20-йилларида тахминан Еклого билан бир вақтда унга илова сифатида тузилганлигини кўрсатишади.

Дехқончилик қонуни асосан хусусий курама асар (бошқаларнинг ишларидан улаб-кураб ёзилган асар) ҳисобланади, лекин кейинчалик, еҳти-мол Еклого билан бирга, расман тан олинади. Дехқончилик қонунининг илк матни 85 та моддадан иборат бўлиб, одат ҳуқуқи ёдгорликларига ўхшаб антик ифодаланган ички таркибий қисмларга бўлинмаганди. Дехқончилик қонуни Византия империясининг бутун тарихи давомида ҳаракатда бўлган. Лекин унинг кечки, хусусан ХИВ асрга тааллуқли матни бироз тизимга солинган ҳолда нашр қилиниб, 10 та титул ва 103 та моддадан иборат еди.

Дехқончилик қонунига кирган ҳуқуқий нормалар қишлоқ жамоалари доирасида келиб чиқадиган низоларни тартибга солишга қаратилганди. Унда ёнма-ён жойлашган ер участкалари ўртасидаги чегараларга риоя қилишга, бировнинг ерини ўзбошимчалик билан ҳайдаш оқибатларига, ер участкаларини айирбошлашга катта еътибор берилган. Қонуннинг 8-мод-дасида ер участкаларини қуръа ташлаш ёрдамида тақсимланиши белгилан-ганлиги жамоа тартиблари сақланиб қолганлигидан дарак беради. Қонунда ерни ва узумзорларни ижарага беришга катта аҳамият берилади. Дехқон-чилик қонунида давлат хазинаси манфаатлари ҳақида алоҳида Ғамхўрлик қилинганлиги кўзга ташланади. Жумладан, унинг 18-, 19-

моддаларида ер участкаси егаларидан хазинага ўлпонлар, шунингдек, фавкуллода солиқлар олиниши мустаҳкамланган.

Деҳқончилик қонунида бировнинг чорвасини, қишлоқ хўжалик ускуналарини ўғирлаганлик учун, бировнинг ўрмонини кесганлик учун ва ҳоказолар учун жавобгарликлар ўрнатувчи моддалар жуда чигал тарзда ифодаланган. Кўп ҳолларда ўғрилик ёки бировнинг мулкини нобуд қилиш учун фақат аввало етказилган зарарни ундириш мақсадида мулкий жарималар назарда тутилган. Бироқ, агар етказилган зарар анча катта бўлса ва ривожланиб бораётган хусусий мулкчилик тартибларига хавф туғдирса, тана аъзоларини майиб қилиш, тан жазолари ва ҳатто ўлим жазоси қўлланилган. Бундай ҳолларда ўғрининг, бировнинг омборига ўт қўювчининг қўли кесилган. Агар бировнинг усти берк хирмонига қасдан ўт қўйилса ёки қуллар томонидан ўғрилик содир етилса, уларга нисбатан ўлим жазоси қўлланилган.

Еклогга илова сифатидаги яна бир қонун - Денгиз қонуни бўлиб, у Ғарбий Европада **Родосса денгиз қонуни** деган ном билан машҳур бўлган. У VII-VIII асрларда тузилган. Унда антик даврларда ҳамда ўрта асрларда денгиз савдоси амалиётида вужудга келган ва қисман рим юристлари томониданоқ ишлаб чиқилган ҳуқуқий одатлар тўпланган еди. Денгиз қонунида кемалар қатнови, кемаларда юк ва йўловчилар ташиш, денгизда ҳалокат хавфи туғилганда юкларни денгизга тушириб юбориш, кема егалари ва юк егалари ўртасида даромад ва зарарларни тақсимлаш кабиларга тааллуқли қоидалар белгиланган. Бу қонуннинг баъзи нормалари XV асрга қадар халқаро денгиз савдосида қўлланилган.

Византия ҳуқуқининг янада ривожланиши Македонияликлар сулоласи императорлари (бутни ҳурмат қилувчилар) Василий I ва Лев VI нинг қонун чиқариш фаолияти билан боғлиқ. Василий I ўзининг сиёсий мухолифлари томонидан тузилган Еклогани бекор қилиб, Юстинианнинг қонунлар тўпламини қайта ишлаб чиқишга, ундан ескириб қолган қоидаларни чиқариб ташлашга, қийин ва чалкаш юридик ибораларга тушунтиришлар беришга ва бу қонунлар тўпламини юнон тилига таржима қилишга буйруқ берган. Ушбу қонунчилик ишлари натижасида 879 йилда **Прохирон** деб номланган қонунлар тўплами чиқарилган. У ўз даврида Византия ҳуқуқининг анча нуфузли ҳуқуқ манбаларидан бири бўлиб қолган ва қўшни славян давлатлари ҳуқуқи тарихида сезиларли из қолдирган.

Прохирон Еклогага нисбатан анча тўла қонунлар тўплами еди. Унга қўшимча тарзда 17 та титул киритилганди. Лекин у юридик техника жиҳатидан, хусусан ҳуқуқий материаллар жойлаштирилишининг аниқлиги, таҳрир қилиниши жиҳатидан Еклогага қараганда қолақ еди. Гарчанд Прохироннинг муқаддимасида Еклога «сараланган» қонун емас, балки «бузилган» қонунлар деб номланган бўлса ҳам, Василий И унинг қатор, айниқса жинойт ҳуқуқига оид қоидаларини ўзлаштирган.

Прохирон Византия ҳуқуқий тизимида унча муҳим ўзгартишлар кирита олмаган. Унда хусусий ҳуқуқнинг баъзи масалалари бўйича Юстиниан қонунчилиги (ёки ҳатто Юстиниангача бўлган қонунлар) томонига қайишиш ҳолатлари учрайди. Бу, масалан, ер ва хотин ўртасидаги ҳадяларда, сеп-сидирға бериш тартибида, еркинликка чиқарилганларнинг васиятларида ва ҳоказоларда кўзга ташланади. Лекин, Прохирон маълум даражада Византия жамиятининг IX асрдаги янги шароитларини акс еттирган. Унда шартнома ҳуқуқи анча тўлиқ баён қилинади. Хусусан, шерикчилик шартномаси ишлаб чиқилган, қарз бўйича фоизлар олиш тўғридан-тўғри тақиқлаб қўйилган ва ҳоказо. Прохирон оила ҳуқуқига ҳам баъзи ўзгартишлар киритди. Масалан, унга мувофиқ никоҳдан олдин совға бериш тартиби жорий қилинди ва ҳоказо.

Прохирон 884 ва 886 йиллар арафасида Василий И номидан унинг ўғил-лари томонидан тузилган еди. Лекин орадан кўп ўтмай, Василий И нинг ўғиллари ва ҳокимдошлари «ески қонунларни тозалаш» ва Юстиниан кодификациясида баён қилинган ҳуқуқдан фойдаланишни осонлаштириш мақсадида ҳуқуқ бўйича янги қўлланма нашр қилдилар. Бу қўлланма **Епанагога** деб аталиб IX асрда (ҳар қалай 879 йилдан кейин) император Василий И ва унинг ўғиллари Лев ва Александр номидан тузилган еди. У ўз тузилишига кўра Юстиниан Дигесталарига ўхшаб кетади.

Епанагога Прохирон ва Еклоганинг кўпгина нормаларини ўзида мужассам етган қурама асар характерида ега еди. Лекин шунга қарамай, у кўп масалаларни анча тўла тартибга солганлиги ва хусусий ҳуқуқнинг қатор масалаларини янги баён қилганлиги билан ажралиб турарди. Епана-нога айниқса оммавий ҳуқуқ соҳасига муҳим ўзгартишлар киритди. Бу соҳада қатор янги қоидалар жорий қилинди. Масалан, унда император ҳоки-миятини тўлдирувчи партиарх ҳокимияти ҳақидаги, руҳонийлар ҳуқуқлари ҳақидаги бир қанча янги нормалар мавжуд еди. Бу қоидалар православ черкови

билан давлат ўртасидаги муносабатларни белгилайди ва оқибатда черков ҳуқуқида ҳам кенг фойдаланилади.

Византия ҳуқуқининг юқоридаги қисқача тўпламлари суд амалиёти еҳтиёжларини тўлиқ даражада қондира олмасди. Шу сабабли судлар анча ескириб қолган Юстиниан қонунлари тўпламига тобора кўпроқ мурожаат қилишга мажбур едилар. Лев ВИ Донишманд ҳукмронлиги даври (886-912 йиллар)да Юстиниан қонунларини янгитдан қайта ишлаб чиқиш бўйича Василий И давридаёқ бошланган йирик кодификатсия ишлари ниҳоясига етди. Натижада 890 йилда таниқли юрист Симбатсий раҳбарлигида **«Василиклар»** («Базиликлар»), яъни «подшолар қонунлари» тузилди. У тобора тушуниш қийин бўлиб бораётган Юстиниан қонунлари тўпламини алмаштириш мақсадида чиқарилганди.

«Василиклар»да фойдаланилган жуда катта материал Юстиниан қонунлари тўпламига нисбатан анча ихчам ва кетма-кетликда жойлаштирилган. Маълумки, Юстиниан қонунлари тўплами бир қанча мустақил қисмлар (китоб-лар) дан иборат еди. «Василиклар» еса - ягона қонунчилик ёдгорлиги бўлиб, 60 та китобни ўз ичига олган.

Китоблар титулларга ва парчаларга бўлинган. «Василиклар»нинг ҳар бир титули Дигесталардан ситата келтирган рим юристларидан бирининг матнидан олинган парча билан бошланади (бошқа фикрлар унча нуфузга ега бўлмаган фикрлар сифатида тушуриб қолдирилган), сўнгра Кодексдан, Институтсия-лардан ва Новеллалардан олинган тегишли қўшимчалар берилган. «Василиклар»да юстинианча ҳуқуқдан бевосита фойдаланилмаган. Унга Юстиниан қонунлари ВИ асрда яшаган Византия юристлари - Аноним, Феофил, Доро-фей ва бошқалар томонидан юнон тилига таржима қилинган асарлар ва шарҳ-лар орқали кириб келган. «Василиклар»га унинг тузувчиларнинг фикрича, Юстиниан қонунларининг амалий аҳамиятга ега бўлмаган қоидалари киритилмаган еди. Масалан, ундан Институтсияларнинг, Дигесталар титулларининг одил судлов ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши ҳақидаги каттагина қисми ва бошқалар тушириб қолдирилган. Шунингдек, Юстиниан Кодекси ва Новеллаларидан ке-йинчалик қайта кўриб чиқилган бир қанча қоидалар ҳам чиқариб ташла-нади. Бироқ, «Василиклар»да олдинги ҳуқуқни қайта ишланиши ва қисқартирилиши диққат билан қилинмай, шошма-шошарлик билан амалга оширилган. Унда ескириб қолган ёки истеъмолдан чиқиб кетган кўпгина нормалар ҳам сақла-ниб қолган еди. Масалан, унда

аллақачон йўқолиб кетган мансаблар (рим консуллари, императорларнинг легатлари⁸⁴ ва бошқалар) ҳақида еслатиб ўтилади.

«Василиклар» кўпроқ оммавий ва черков ҳуқуқига тааллуқли жуда катта ҳуқуқий материални ўз ичига олган. Унинг 1-, 3-, 5-китоблари черков ҳақида, 6-китоби давлат мансабдорлари ҳақида, 7-, 9-китоблари суд жараёни ҳақида, 60-китоби жинойтлар ҳақида нормалар белгилаган ва ҳоказо. Бироқ, «Василиклар»нинг катта қисми хусусий ҳуқуқ масалаларига, жумладан шахс-ларнинг ҳуқуқий ҳолатига бағишланган. Хусусан, 46-китоб - қуллар ҳақида, 55-китоб деҳқонлар ҳақида еди ва ҳоказо.

Тўғри, феодал муносабатларнинг ривожланиши натижасида бу соҳада мерос ҳуқуқидаги 45-китоб сингари рим ҳуқуқининг кўпгина қоидалари ўзининг илгариги аҳамиятини йўқотганди. Суд амалиётида ҳаммадан кўра кўпроқ «Василиклар»нинг мажбурият муносабатларини тартибга солув-чи нормаларидан фойдаланилган. Унинг 19-китобида олди-сотди ҳақида, 23- ва 25-китобларида гаров оператсиялари ҳақида, 26-китобида еса топшириқ ва қарз тўлаш ҳақида меъёрлар белгиланиб, улардан амалиётда тез-тез фойдаланилган.

«Василиклар»нинг тузилиши Юстиниан қонунларининг бекор қилинган-лигини англатмасди. Лекин шундай бўлса ҳам Юстиниан қонунлари тобора кам ишлатиладиган бўлиб борди. XII асрнинг охиридан бошлаб «Василиклар» Византия ҳуқуқининг ягона ҳаракатдаги тўплами бўлиб қолди. «Василиклар» бизгача тўла кўринишда етиб келмаган.

Унинг қатор китобларидан, жумладан, мулк ва егалик ҳуқуқи ҳақидаги 50-китобидан фақат парчалар сақланиб қолган холос. Кўпчилик қўлөз-малар «Василиклар» матни билан бирга VI асрдаги, шунингдек, XI-XII асрлардаги Византия юристларининг уларга берган тушунтиришлари, шарҳлари - схолиялар⁸⁵ кўринишида бизгача етиб келган. Схолиялар «қадимги» ва «кечки» схолиялар номи билан аталган. Схолиялар расмий аҳамиятга ега бўлмаган, лекин улар Византия судларида еътиборга олинган. Агар бирор ҳуқуқий масалалар «Василиклар»да белгиланмай, схолияларда ўз ечимини топган бўлса, ундай ҳолатларда схолияларнинг қиммати жуда юқори еди.

⁸⁴ **Legat** – Qadimgi Rimda viloyat hokimlari huzuridagi hokim; Rim papasining diplomatik vakili.

⁸⁵ **Sxoliya** – yunoncha Sholion soʻzidan olingan boʻlib, izoh, sharh, tushuntirish degan maʼnoni anglatadi.

«Василиклар» тузилгандан кейин Византия ҳуқуқи императорларнинг қонун ҳужжатлари - Новеллалар, Хрисовуллар (императорларнинг ёрлиқлари) чи-қариши йўли билан ривожланган. Масалан, Лев Донишманд томонидан чи-қарилган Новеллалар билан ҳуқуқда муҳим ўзгаришлар қилинган еди. У давлат мансабдорларига ўзларига тегишли округларда ерларга ҳеч қандай назоратсиз егалик қилишга руҳсат берган, қарзлар учун фоизлар олишни тақиқловчи чеклашларни тугатган, конкубинатни⁸⁶ батамом бекор қилган, черковда тан олинмаган никоҳни тақиқлаган ва ҳоказо. Византия ҳуқуқи-нинг ривожланишига, шунингдек, баъзи ҳусусий юридик қурама асарлар ҳам сезиларли таъсир етган. Уларнинг орасида айниқса тахминан 1345 йилда Конс-тантин Арменопуло томонидан ёзилган «Қонунларга қўлланма, ёки Олти китоб» айниқса муҳим бўлган. Бу қўлланма Византия судларида жуда ну-фузли мавқега ега еди. Византия давлати қулагандан кейин еса у Юнонис-тон, Валахия ва Молдовия ҳудудида ўз кучини сақлаб қолган ва амалда бўлган. Арменопулонинг «Олти китоби» XIX асрда Бессарабия Россияга қўшиб олингандан кейин ҳам унинг ҳаракатдаги ҳуқуқи сифатида тан олинган еди.

Византия ҳуқуқининг таркибий қисмларидан бирини **черков ҳуқуқи** ташкил етган. Черков ҳуқуқи асосан дунё христианлари йиҒинларининг ва патриархларнинг қарорларидан ташкил топган. Бунда VII асрнинг охиридаги бутун дунё христианларининг Трулскийда тўпланган йиҒинининг қарорлари муҳим ўрин тутди. Бунда черков қонун-қоидалари расмий корпуси тақиқ-ланган ва «сохта, ясама черков қонунлари»дан ёки қандайдир бошқа христианлар йиҒини томонидан тақиқланмаган черков қонунларидан фойда-ланиш ман етилган. Черков ҳуқуқининг тан олинган нормалари, шунинг-дек, қисман императорларнинг қонунларидан махсус тўпламлар – **Номока-нонлар**⁸⁷ тузилган. Улардан VI-VII асрлар бўсаҒасида Константинопол патриархи Иоан Схоластика томонидан 50 та титулдан иборат тузилган Номока-нон енг қадимийсидир. 629-640-йиллар оралиҒида Енантиофан деган юрист томонидан тузилган 14 та титулдан иборат Номоканонлар оммавий еди. Номоканонларнинг мазмуни вақти-вақти билан янгилиниб

⁸⁶ **Konkubinat** – «concupinatus» lotinchaon (com) – birgalikda va cubo – yotaman, birga yashayman degan soʻzlardan olingan boʻlib, er va xotinning rasmiylashtirilmagan, yaʼni nikohsiz, lekin kelajakda nikoh tuzish maqsadida doimiy birgalikda yashashi.

⁸⁷ **Nomokanonlar** – yunoncha Nomokanones soʻzidan olinib, Vizantiyaning cherkov huquqi toʻplamlari boʻlgan. Ularga imperatorlarning cherkovga va cherkov qoidalariga taalluqli qonunlari kiritilgan.

турган. Масалан, XII асрларда Феодор Вест томонидан тузилган Номоканоннинг матнига Юстиниан қонунларининг бекор қилинганлигини белгиловчи муҳим қоида киритилган еди. Шу тариқа, «Василиклар» Византиянинг ҳаракатдаги ягона ҳуқуқий ҳужжати бўлиб қолганди. Номоканонлар рус ҳуқуқига тўғридан-тўғри таъсир ўтказган, уларнинг таржима қилинган нусхалари «ДарҒа китоблар» («Кормчие книги»)га киритилганлиги шундан далолат беради.

VII БОБ. ЎРТА АСРЛАРДА РОССИЯ ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ ТАРИХИ (ИХ АСР-ХИХ АСРНИНГ ЎРТАСИ)

- *Қадимги Рус давлати ва ҳуқуқи (ИХ-ХII асрлар).*
- *Сиёсий тарқоқлик даврида Русда давлат ва ҳуқуқ (ХII-ХIV асрлар).*
- *Олтин Ўрда давлати ва ҳуқуқи (ХIII-ХV асрлар).*
- *Марказлашган Рус давлатининг ташкил топиши ва ҳуқуқнинг ривожланиши.*
- *Россияда табақа-вакиллик монархияси (ХVI асрнинг ўрталари-ХVII асрнинг ўрталари).*
- *Россияда мутлақ якка ҳокимликнинг ташкил топиши ва ривожланиши (ХVII асрнинг II ярми-ХИХ аср боши).*
- *Мутлақ якка ҳокимлик даврида Россияда ҳуқуқнинг асосий белгилари.*
- *Крепостной тузумнинг емирилиши ва капиталистик муносабатларнинг ўсиши даврида Россия давлати ва ҳуқуқи.*

1. Қадимги Рус давлати ва ҳуқуқи (ИХ-ХII асрлар)

Davlatning tashkil topishi

VI-VIII асрлар шарқий славянларда уруғ жа-моа тузумининг тўла емирилиши ва феодал муно-сабатларнинг ўрнатилиши даври бўлган.

Ўша вақт-да ижтимоий тузумнинг асосини патриархал оила жамоаси ташкил етган. Бундан кўшничилик қишлоқ жамоаси ўсиб чиққан. Бу еса феодализм ривожланиши-нинг бошланиши еди. Алоҳида оилалар ажралиб чиқиб, якка хўжалик юритиш ривожланган. Жамоанинг ҳайдаладиган ерлари ва майдонзорлари алоҳида оилалар кўлига ўтган. Фақат ўрмон бойликлари, сув сингарилар жамоа кўли-да қолган. Бу вақтда қуллар ҳам бўлиб, қуллик патриархал, уй характерида еди. Қулнинг меҳнати иккинчи даражали, ёрдамчи аҳамиятга ега еди. Асосий ишлаб чиқарувчи куч қишлоқ жамоаси еди.

Шарқий славянларда қулдорлик тузумининг таркиб топмаганлигига асосий сабаблар: биринчидан, ишлаб чиқарувчи кучлар нисбатан юқори даражада бўлиб, кўшничилик жамоаси мустаҳкам ривожланганлиги; иккин-чидан, шарқий славянларда синфий жамият, давлат вужудга келаётган вақтда бошқа

мамлакатларда кулдорлик тузуми ўз умрини аллақачон ўтаб бўлганлиги еди.

Мулкий тенгсизликнинг келиб чиқиши, жамиятнинг бой ергаларига ва оддий меҳнаткаш жамоа аъзоларига ажралиши, яъни синфларнинг ташкил топиши ва эксплуатациянинг вужудга келиши натижасида шарқий славянлар-да биринчи давлатлар ташкил топган. Булар: Куяба (Киев), Славия (словенлар вилояти) ва Артания (Рязан) еди. Бу давлатлар ҳукмрон (бой) табақалар манфаатини ҳимоя қилиш, аҳолини бўйсундириб туриш, қабилалар ҳудудини ташқи ҳужумлардан ҳимоя қилиб туриш мақсадида славян қабилаларининг иттифоқи асосида ташкил топган. Дастлабки давлат бирлашма-лари князликлар деб аталган. Улар қабилаларнинг ҳарбий иттифоқи асосида ташкил топиб, бунда енг кучли қабиланинг оқсоқоли - князи раҳбарлик қиларди. Дастлаб қабилавий князликлар, сўнгра худудий князликлар вужуд-га келади. Бундай князликларнинг марказлари Киев, Новгород, Черни-гов, Смоленск, Полотск ва бошқа шаҳарлар еди.

IX асрнинг II ярми - X асрнинг бошида Новгород князи Олег Новгород, Киев ва бошқа славян қабилалари иттифоқларини ўз ҳукмронли-гига бўйсундириб, қадимги Рус давлати ёки Киев Русига асос солади. Бу жараён княз Олег томонидан 882 йилда Киевнинг босиб олиниши билан ниҳоясига етган деб ҳисобланади.

Ijtimoiy tuzumi

IX асрда қадимги Русда феодал муносабатлар, яъни феодалларнинг ерга егалиги пайдо бўлади. Қабила бошлиқ-лари катта ер егаларига айланади.

Феодал ер егаларига: княз, боярлар ва руҳонийлар кирарди. Княз енг йирик ер егаси бўлиб, унинг ер егалиги жамоа ерларини, бўш ерларни егаллаб олиш орқали кенга-йиб борди. **Боярлар** - уруғ, қабила ичидан ўсиб чиққан савдогарлар, жа-моа аъзолари, бой ҳунармандлар бўлиб, аста-секин князнинг вассалига айланган. Княз дружиначилари ҳам боярларга айланди. Улар хизмат учун ер олиб, тобора бойиб борадилар. Ерга егаликнинг асосан қуйидаги икки шакли мавжуд бўлган: вотчина ва пожалования (хизмат учун ҳақ) тарзида инъом қилинган ерлар.

Князнинг боярлари, дружиначилари бўлиб, улар князга ҳарбий жиҳат-дан ҳам бўйсунарди. Феодалларнинг ҳаёти, соғлиги, мулки қаттиқ ҳимоя қилинарди.

Меҳнаткашлар оммасининг асосий қисмини **смердрлар** (феодаллар томонидан асоратга солинган қишлоқ аҳолиси) ташкил

етарди. **Закуплар** ҳам бўлиб, улар феодаллардан купа - пул суммаси ёки натурал ёрдам олиб, бунинг евазига унга ишлаб бериши лозим еди. Уларнинг қарз тўлаши жуда оғир еди. Агар закуп қочса, холопга - қулга айлантириларди. Лекин закупни уриш, холопликка сотиш мумкин емас, унинг судга шикоят қилиш ҳуқуқи мавжуд еди. Закупнинг мулки ҳам дахлсиз ҳисобланарди.

Қадимги Рус давлатида **қуллар** ҳам бўлган. Улар **холоплар, челя-динлар** деб аталган. Лекин қулнинг меҳнати уй характерида еди. Дехқонлар қарзини ўз вақтида тўлай олмаса, рухсатсиз уйланса, хўжайинини ҳақорат қилса холопга айланиши мумкин еди. Қуллар умуман ҳуқуқсиз бўлиб, улар учун хўжайини жавоб берарди.

Дехқончиликнинг ривожланиши билан ундан ҳунармандчилик ва савдо ажралиб чиқади. Ҳунармандлар ва савдогарлар пайдо бўлади. Уларнинг ҳа-ёти ва мулки ҳимоя қилинарди. Шаҳарликлар солиқ тўлашдан озод едилар.

Киев Руси қатъий марказлашган давлат емас еди. У **Davlat tuzumi** бошқариш шаклига кўра **илк феодал монархияси** бўлиб, у сюзеренитет-вассалитет принципига асосланарди. Киев князи буюк княз ҳисобланса ҳам ҳокимияти кучли емас еди. Жойлардаги князлар унга, яъни сюзерен князга вассал ҳисобланарди. Киев князи ва маҳаллий князлар ўртасида крест (хоч, бут)ни ўпиб, қасам ичиш орқали шартномалар тузиларди. Бундай шартномаларда катта князларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ўрнатиларди. Булар: «кичик, вассал князларга ҳар-бий ёрдам кўрсатиш, ер бериш ва уни ҳимоя қилишдан иборат еди. Вассал сюзеренга кулоқ солиши, ҳарбий, иқтисодий ёрдам бериши, уни ҳур-мат қилиши лозим еди ва ҳоказо. Князлараро шартномаларни бузганлик учун вассаллар еридан маҳрум қилинарди.

Давлат тепасида **буюк княз** турган. У суд, ҳарбий ва қонун чиқариш ҳокимиятига ега еди. Ташқи муносабатлар ҳам у томондан олиб борилган. Тахт катта ўғилга мерос бўлиб ўтарди.

Буюк княз **Боярлар кенгашига** таяниб иш олиб борарди. Боярлар кенгаши маслаҳатчи орган еди. У йирик боярлар, олий руҳонийлар: мит-рополитлар, епископлар ва бошқалардан иборат таркибда еди. Кенгашда уруш, сулҳ, бошқа давлатлар билан иттифоқ тузиш масалалари ҳал қилинарди. У қонунларни муҳокама қилар, баъзи суд функцияларини ҳам амалга оширар, ҳарбий, маъмурий, молиявий ва бошқа масалаларни ҳал етишда иштирок етарди. Княз йўқлигида ёки ўлимидан кейин Кенгаш асосий ҳокимият органи

бўлиб қоларди. Лекин у доимий орган бўлмай, ваколатлари ҳам аниқ ўрнатилмаганди. У княз томонидан вақти-вақти билан чақирилган.

Буюк княз зарур ҳолларда **Вече** - шаҳар аҳолисининг йиғилишини ҳам ўтказарди. Вечеда асосан еркаклар қатнашарди. Холоплар ва оила бошлиқига бўйсунувчилар қатнаша олмасди. Вече князни сайлаш, тасдиқлаш ёки ишдан олиш, уруш ва тинчлик, юқори мансабдор шахсларни тайинлаш масалаларини ҳал қиларди. Унда қарорлар бақиришлар йўли билан қабул қилинган. Кейинчалик феодализм ривожланиши билан Вече ўз аҳамиятини йўқотган.

Махсус ҳолларда княз томонидан умумдавлат аҳамиятига ега бўлган масалаларни ҳал этиш учун **феодалларнинг сездлари** чақириларди. Сездларда князларни сайлаш ва ҳайдаш, уруш ёлон қилиш, тинчлик шартномаларини имзолаш, янги қонунлар чиқариш ва бошқа масалалар ҳал қилинарди.

Давлат аппарати тизимида марказда **сарой-вотчина бошқаруви**, жойларда еса **боқимандалик (кормления)** тизими мавжуд эди.

Дастлаб ҳарбий бошлиқлардан иборат мингбошилар, юзбошилар ва ўнбошилар бўлган. Кейин мингбоши ҳарбий бошлиққа айланган, юзбо-ши еса шаҳарнинг суд-маъмурий мансабдор шахси бўлиб қолган. Кейин-чалик бошқарувнинг сонга оид тизими ўрнига сарой-вотчина бошқарув тизими вужудга келади ва буюк княз хўжалигида **саройбон, хазиначи, отбоқар** сингари хизматчилар шаклланади.

Жойларда бошқарув жуда содда ташкил этилган. Ўлкаларда маҳаллий князлардан ташқари ноиблар (наместниклар) ва волост бошқарувчилари ҳам мавжуд эди. Улар ўз хизматлари евазига аҳолидан егулик («корм») олардилар. Шу тариқа кормления (боқимандалик) тизими вужудга келади.

Армияни буюк княз **дружинаси** ташкил этган. Дружинниклар профес-сионал жангчилар бўлиб, айна вақтда князнинг маслаҳатчилари ҳам эди. Ёлланма жангчилардан ҳам фойдаланилган.

Суд маъмурий ҳокимиятдан ажралмаган эди. Унинг тепасида буюк князнинг ўзи турарди. **Вирниклар** - одам ўлдирганлик учун жарималарни йиғувчилар суд ишларини юритишга ёрдам берарди. Вотчина суди мавжуд бўлиб, ҳар бир ер егаси ўзига қарам кишиларни суд қилиши мумкин эди. Черков ҳам суд органи эди.

Русда қонунчилик енг қадимги вақтлардан маълум. Бундан княз Олегнинг 907 йилда греклар билан тузган шартномаси ҳам далолат беради.

Рус ҳуқуқининг енг йирик ёдгорлиги **Рус ҳақиқати** ҳисобланади. Унга қуйидагилар киради:

1. Ярослав ҳақиқати тахминан XII асрнинг 30-йилларида тузилган. Унинг манбаларини одат ҳуқуқи, князларнинг қонунчилиги, суд амалиёти ташкил етади.

2. Ярославичлар ҳақиқати еса 1052 ёки 1072 йилларда Киевда тузилган. Ярослав ҳақиқати ва Ярославичлар ҳақиқати Рус ҳақиқатининг **қадимий матни** ҳисобланиб, **қисқа ҳақиқат** деб юритилади.

3. «Муфассал ҳақиқат» Ярослав Устави ва Владимир Монамах Уставидан иборат бўлиб, Мономах даврида (1112-1125 йиллар) Киевда тузилган. Унинг манбалари: князларнинг қонунлари ва суд амалиёти ҳисобланади.

Қадимги Русда уставлар, шартномалар, князларнинг ёрлиқлари, чер-ков уставлари, подшо ҳуқуқининг тўпламлари, масалан, дарҒа китоблари (кормчие книги) ва бошқалар ҳам бўлиб, ҳуқуқ манбаларини ташкил етган.

Қадимги рус қонунчилиги анча ривожланган фуқаролик-ҳуқуқий нор-маларни тан олади. Қонунларда мулкий муносабатлар кенг ифода етилган. Мулкни ҳимоя қилиш қонунларнинг енг асосий мақсадларидан бирига айлантирилган еди. «Муфассал ҳақиқат»нинг 72-моддасида ерлар, ўрмонлар ва томорқа участкалари ўртасида чегаралар ўрнатилганлиги кўрсатилиб, уни бузганлик учун жарималар назарда тутилган. Шу билан бирга ҳаракатдаги мулкларга нисбатан ҳам мулк ҳуқуқи ўрнатилган еди.

Мажбуриятлар зарар етказишдан ва шартномалардан келиб чиққан. Масалан, бировга тан жароҳати етказган шахс жиноий жарима билан бирга жабрланувчига етказилган зарар учун ҳам, жумладан врач хизматлари учун жарима тўлаши лозим еди.

Мажбуриятлар кўп ҳолларда шартномалардан келиб чиққан. Шартно-маларнинг қарз, олди-сотди, айирбошлаш, гаров, юк ташиш каби турлари кенг тарқалган. Қарз шартномаси кўпинча гувоҳлар иштирокида ёзма шаклда тузилган. Бунда фоизлар назарда тутилган. Фоизлар жуда юқори еди. 1113 йил Киевда бўлиб ўтган шаҳар камбаҒалларининг кўзҒолони натижасида Владимир Мономах

фоизлар миқдорини чекловчи қатор қоидалар чиқаришга мажбур бўлган еди.

Қадимги Русда христианлик қабул қилингандан кейин **никоҳ ва оила ҳуқуқи** черков ақидасига, яъни византия ҳуқуқига асосланадиган бўлди. Бунга кўра, никоҳ ёши еркаклар учун 14-15 ёш, аёллар учун 12-13 ёш қилиб белгиланади. Никоҳ томонларнинг ва уларнинг ота-оналари розилиги билан тузиларди. Учинчи марта никоҳга киришга йўл қўйилмасди. Никоҳни черков расмийлаштирган. Оилада ер ва ота ҳукмрон еди. Ота-оналар болаларни жазолаш, қул қилиб сотиш ҳуқуқига ега еди. Рус ҳақиқатига ҳомийлик институти ҳам маълум.

Рус ҳақиқати васият бўйича ва қонуний **меросни** тартибга солади. Мерос қолдирувчи фақат ўз оила аъзоларига васият қилиши ёки кимнидир меросдан маҳрум қилиши мумкин еди. Унинг васияти ўзгармас ҳисобланган. Васият бўлмаса мерос ўғиллар ўртасида қонуний тартибда тақсимланган. Қизларга сеп-сидирға ажратилган. Енг кенжа ўғилга меросдан кўпроқ - умумий мулкдан ўз ҳиссаси ва уй, томорқа ўтган. Ўғиллар бўлмаса, қизлар меросхўр бўлган. Фақат боярларнинг қизлари меросхўр бўлиши мумкин еди. Смердларнинг қизлари мерос ҳуқуқидан маҳрум етилиб, фақат ерга тегмаган бўлса сеп-сидирға учун ҳисса оларди холос. Бошқа барча ҳолларда мерос княз фойдасига ҳал қилинарди.

Жиноят ҳуқуқи борасида Рус ҳуқуқининг имтиёз ҳуқуқига ега еканлиги кўзга яққол ташланади. Масалан, холопларнинг шахси ва мулки умуман ҳимоя қилинмаган. Улар жиноят субъекти ҳисобланмаган. Қарам деҳқонларнинг шахси ва мулки еркин кишиларникига қараганда камроқ даражада ҳимоя қилинган. Масалан, Рус ҳақиқатида огнишанин (юқори табақа вакили) ёки князлик еркагини ўлдирганлик учун айбдор княз фойдасига 80 гривен, еркин кишини ўлдирганлик учун еса - 40 гривен, смердни ўлдирганлик учун бор-йўғи 5 гривен жарима тўлаши назарда тутилган.

Рус ҳақиқати бўйича **жиноят** тушунчаси «озор етказиш» сифатида ифода етилган. Бунда моддий, жисмоний ёки маънавий талофат етказиш ҳисобга олинмаган. Жиноят субъекти феодаллар, шаҳарликлар ва деҳқонлар бўлган. Холоплар ва қуллар қилган жиноятлари учун жиноий жавобгарликка тортилмаган. Улар учун хўжайинлари жавоб берган. Рус ҳақиқати бўйича, холоп еркин кишини урса, еркин киши холопни ўлдириш ҳуқуқига ега еди. Бу

қоида княз Ярослав томонидан бекор қилиниб, унинг ўрнига айбдор холопнинг хўжайинидан жарима олинадиган бўлди. Жиноят иштирокчилари айбнинг даражасига қараб ажратилмаган, улар бир хил жазоланганлар.

Жиноий ҳаракат объекти княз ҳокимияти, шахс, мулк, ахлоқ ҳисобланган. Қасддан ёки тасодифан қилинган жиноятлар ажратиб кўрсатилган. Ўғрини жиноят жойида ўлдириш учун жазо берилмаган. Мастлик ёки Ғазаб натижасида қилинган жиноят учун енгил жазо берилган.

Qadimgi Rusning huquq tizimi

Русда узоқ вақт қонли ўч олиш одати сақланиб қолган. Бу одат Ярослав ҳақиқатининг 1-моддасида ҳам кўрсатилган еди. Лекин Ярославичлар қонли ўч олишни пул жаримаси билан алмаштирганлар.

Жазонинг қуйидаги турлари маълум:

1. Ўлим жазоси. Бу Рус ҳақиқатида ёзиб қўйилмаган бўлса ҳам, лекин йилномаларда кўрсатилганидек, турли феодаллар ҳокимиятига қарши кўзҒолонлар ва хоинликлар учун ўлим жазоси кенг қўлланилган. Масалан, 1068 йилда Киевда княз ҳокимиятига қарши кўзҒолон ташкилотчилари ва иштирокчиларидан 70 киши княз Изяслав томонидан осиб ўлдирилган. Умуман Русда хоин княз уделидан, боярин еса бошидан маҳрум қилинган.

2. Босқинчилик ва талон-тарож жазоси. Бу оғир жазо бўлиб, от ўғриларига, ўт кўювчиларга ва талончиларга нисбатан қўлланилган. Бунда жиноятчининг мол-мулклари мусодара қилинган, ўзи ва унинг оила аъзолари қулга айлантирилган.

3. Вира - товон, хун ҳақи жазоси. Қадимги Русда одам ўлдирганлик учун княз фойдасига ундириладиган пул жаримаси шундай деб аталган. Бойлар учун - 80-40 гривен; оддий халқ учун - 6-5 гривен кумуш, шунингдек жабрланувчи оиласига бошқача алоҳида жарима ундирилган. Унинг миқдори аниқ белгиланмаган. Қадимги Русда жамоа жавобгарлиги ҳам мавжуд еди.

4. Сотиш. Бу - княз фойдасига ундириладиган жарима.

5. Тана аъзоларидан маҳрум қилиш жазоси. Қўл, бурун, қулоқ ва бармоқларни кесиш.

Жиноят турлари:

1. Княз ҳокимиятига қарши қаратилган жиноятлар: кўзҒолон, хиёнат, фитна ва бошқалар.

2. Шахсга қарши қаратилган жиноятлар. Одам ўлдириш, тан жароҳати етказиш, уриш, қўл, оёқ ёки кўзидан маҳрум етиш, ҳақорат қилиш: сўз билан ёки ҳаракат билан - соқолларини, мўйловларини кесиш, итариб юбориш ва ҳоказо.

3. Мулкка қарши қаратилган жиноятлар. Ўғрилиқ, биноларга ўт қўйиш, чегара белгиларини бузиш ва бошқалар.

4. Динга қарши қаратилган жиноятлар. Черков ўғирлиги, қабрни ўғирлаш, черковга ҳайвон ва парранда олиб келиш, ўрмонзорларда, сувларда худога сиғиниш, жодугарлик кабилар.

Суд жараёнида жиноят ва фуқаролик ишлари бир-биридан ажратилмаган. Иккаласи бўйича ҳам ягона суд жараёни мавжуд еди. Рус ҳақиқати бўйича суд жараёни тортишувдан иборат еди. Иккала томон ҳам даъвогар ҳисобланган ва деярли бир хил ҳуқуқларга ега бўлган. Судда улар ўз қариндошлари ва қўшнилари ўртасида сўзга чиққанлар. Қариндош ва қўшнилари судда уларнинг ёрдамчилари сифатида қатнашишган.

Суд жараёни жавобгарни судга чақириш билан бошланган. Алоҳида жиноий ишлар бўйича жиноятчини излаб топиш учун қидирув чоралари ҳам кўрилган.

2. Сиёсий тарқоқлик даврида Русда давлат ва ҳуқуқ (XII-XIV асрлар)

XII асрга келиб жойларда феодаллар жуда бойиб кетди. Улар ўзларининг дружиначиларига ега бўлиб, эксплуатация қилинувчиларни бостириб туриш учун етарлича кучга ега бўлдилар. Буюк княз ҳокимияти уларга малол кела бошлади. Марказдан қочиш жараёни келиб чиқди ва XII асрда Қадимги Рус давлати инқирозга учраб, бир неча князлик ва ўлкаларга бўлиниб кетди. Булардан енг йириклари: Галич-Волин князлиги, Владимир-Суздал князлиги ва Новгород ҳамда Псков республикалари еди.

XII аср охирида Галич ва Волин ерлари **Galich-Volin knazligi** Волин князи Роман Мстиславич (1199-1205 йиллар) томонидан бирлаштирилиб, ягона Галич-Волин князлиги ташкил етилади. Роман «буюк княз» унвонини олди.

Галич-Волин князлигида Галич боярлари муҳим рол ўйнади. Улар йирик вотчиналарга ва қарам деҳқонларга ега еди. Боярлар ичида ер учун, ҳокимият учун кураш доимо бўлиб турадиган ҳодиса

еди. Феодалларнинг бошқа гуруҳини **хизматчи феодаллар** ташкил етди. Булар князлик мукофотлари евазига ер олиб турарди. Кўпинча улар ерга хизмат даврида шартли егалик қилардилар. Хизматчи феодаллар князга кўшин бериб туришлари лозим еди. Галич князлари боярларга қарши курашда хизматчи феодалларга таянарди.

Черковнинг йирик зодагонлари ҳам ҳукмрон табақа еди. Черков ва монастирлар князларнинг инъоми ва мукофоти ҳисобига ерга егалик қиларди. Галич-Волин князлигида қишлоқ аҳолисининг асосий қисмини деҳқонлар ташкил етган. Озод деҳқонлар ҳам, қарам деҳқонлар ҳам смердлар деб аталарди. Жамоа ерлари аста-секин шахсий томорқаларга бўлиниб кетди.

Холоплик сақланиб қолди, лекин уларнинг сони камайиб кетди. Холоплар-нинг кўпчилиги ерга бириктириб қўйилди. Шаҳарларда енг кўп аҳолини ҳунармандлар ташкил етди.

Давлат тузумининг хусусияти шунда едики, Галич-Волин князлиги узоқ вақт уделларга⁸⁸ бўлинмаган еди. Роман Мстиславичнинг ўғли ДанІл Романович ўлганидан (1264 йилда) кейин у Галич ва Волин ер-ларига ажралди, кейин улар ҳам уделларга бўлиниб кетди. Бу даврда ҳоки-мият амалда йирик боярлар қўлида еди. Галич-Волин князлари кенг иқтисодий ва ижтимоий асосга ега бўлмай, уларнинг ҳокимияти мустаҳкам емас еди. Князлик ҳокимияти катта ўғилга мерос бўлиб ўтарди.

Княз ҳокимияти унча кучли емасди. Галич боярлари сиёсий ҳаётда муҳим рол ўйнарди. Улар ҳатто князларни сайлаши, ўзларига ёкмаган князларни ҳайдаб юборишлари мумкин еди. Князларнинг асосий таянчи ўрта ва майда феодаллар, шаҳарликларнинг юқори қисми еди.

Галич-Волин князлари маълум маъмурий, ҳарбий, суд ва қонун чиқариш ваколатларига ега еди. Жумладан, улар шаҳарлар ва вилоятларда мансабдор шахсларни тайинлар, хизматлар евазига ер берар, расман қуролли кучлар бош кўмондони ҳисобланарди. Лекин ҳар бир бояр ўзининг ҳарбий кўшинига ега еди. Галич боярлари полкининг сони князларникидан кўп-роқ еди. Князлар бошқаришга оид ёрликлар чиқарарди. Лекин уларни кўпинча боярлар тан олмасдилар.

Боярлар ўз ҳокимиятини **Боярлар Кенгаши** орқали амалга оширарди. Унга йирик ер егалари, епископлар ва олий мансабдор шахслар кир-ган. Кенгашнинг таркиби, ҳуқуқи, ваколатлари аниқ

⁸⁸ Udel – qadimgi Rusda knaz qo`l ostidagi o`lka, viloyat.

белгиланмаганди. Кенгаш боярлар ташаббуси билан чақирилари. Княз уни ўз ҳолича чақира олмасди. Княз Кенгашнинг розилигисиз биронта ҳам қонун чиқара олмасди. Кенгаш расман олий ҳокимият органи бўлмаса ҳам, амалда князликни бошқариб турарди. Унга бутун давлат аппарати бўй-сунади, чунки унинг таркибига давлатнинг йирик мансабдор шахслари кирарди.

Галич-Волин князлигида ҳам баъзан **феодаллар съездлари** чақирилиб турарди, шунингдек, сарой-вотчина бошқаруви вужудга келганди. Унда **саройбон** муҳим ўрин тутган. **Сарой дастурхончиси** (столник) ҳам бўлиб, княз столини ташкил етган, овқатланиш вақтида унга хизмат қилган. **Матбаачи, қуш ови амири, отбоқар, овчи** ва бошқа сарой мансаблари ҳам мавжуд еди. Матбаачи девонхона ишларини юритиб, хазинани сақ-лаган.

Галич-Волин князлиги дастлаб мингликларга ва юзликларга, кейин-чалик воқеволик ва волостларга бўлинади. Уларни воқевода ва волост бошлиқлари бошқарарди. Жамоаларда оқсоқоллар сайланиб, маъмурий ва майда суд ишларини юритардилар.

Шаҳарларни князлар томонидан тайинланадиган посадниклар бош-қарарди. Улар маъмурий, ҳарбий ва суд функцияларини бажарарди ҳамда аҳолидан ўлпон ва солиқлар йиғиб турарди.

Ҳуқуқи. Галич-Волин князлигида Рус ҳақиқати нормалари баъзи ўзгаришлар билан ҳаракатда еди.

Галич-Волин князлари ўзларининг қонунларини ҳам чиқарганлар, албатта. Буларнинг ичида 1134 йилги княз Иван Ростиславич Берладникнинг **ёрлиғи** муҳим ўрин тутди. Унда чет ел савдогарларига қатор имтиёзлар берилган еди. 1287 йилда княз Владимир Василкович томонидан чиқарилган «Рукописание» (қўлёзма)да мерос ҳуқуқи нормалари белгиланди. Унда меросхўрлар ҳам деҳқонларни эксплуатация қилишлари мумкинлиги кўрсатилган, шунингдек, шаҳар ва қишлоқларни бошқариш ҳақида маълумотлар ҳам мавжуд. 1289 йилда Волин князи Мстислав Романовичнинг Устав ёрлиғи чиқарилади. Унда феодалларга қарам аҳолининг мажбуриятлари кўрсатилганди.

Vladimir-Suzdal knyazligi

Мазкур князлик Ока ва Волганинг юқори оқими оралиғида жойлашганди. Князликнинг энг қадимий шаҳарлари Ростов ва Суздал еди.

1097 йилги феодаллар сиздининг қарори билан Киев Русининг бўлини-ши натижасида Суздал ерлари Владимир Мономахга ўтади. Лекин у бу ер-ларни бошқаришни ўз ўғли Юрий Долгорукийга (1125-

1157 йиллар) бера-ди. Юрий Долгорукий Киевдан мустақил биринчи княз еди. У Суздалда яшаб, катта ерларни егаллаб олади, князлик маркази қилиб Суздал шахрини танлайди. Долгорукий кўп шаҳарларга, жумладан 1147 йилда Москвага асос солади. У ўлгандан кейин ўғли Андрей Боголюбский (1157-1174 йиллар) Ростов-Суздал князи бўлиб қолди. У пойтахтни Владимир-Клязма шахрига кўчиради. Шундан сўнг бу давлат **Владимир-Суздал князлиги** деган ном олади. Андрей Боголюбский ўз ҳокимиятини ҳар томонлама мустаҳкамлаш чораларини кўриб, боярларни террор қилади. Натижада бояр-лар фитна уюштириб уни ўлдирадидлар (1174 йил). Шундан кейин укаси ва во-риси Всеволод Юревич Катта Уя (1176-1212 йиллар) боярларнинг чиқиш-ларини шафқатсиз бостирди, боярларнинг фитналарида қатнашганларни аёвсиз жазолади, Чернигов ва Смоленск князликларини ўзига бўйсундирди.

Владимир-Суздал князлиги ижтимоий тузуми бўйича Киев Руси-дан кам фарқ қиларди. Ҳукмрон синфлар: катта князлик дружинаси, кичик князлик дружинаси, «еркин хизматчилар» (барча йирик, ўрта, майда ер егалари), дворянлар, руҳонийлар ҳисобланган. Жамоачи-деҳқонлар смердлар деб емас, етимлар (сирота) деб аталган. Холоплар ҳам мавжуд еди. Шаҳар-ларда хунармандчилик ва савдо ривожланади.

Владимир-Суздал князлигида ҳам сарой-вотчина бошқаруви тизими шаклланади. Унинг тепасида саройбон турарди. У буюк князнинг хўжалик ва бошқариш ишлари бўйича биринчи ёрдамчиси ҳисобланарди. Ундан кейинги ўринда ҳарбий ишларни юритувчи **воевода** турарди. Булардан ташқари отбоқар, сарой дастурхончиси ва бошқалар мавжуд еди. Уларнинг ёрдамчилари тиунлар деб аталарди. Маҳаллий бошқарув наместниклар ва волост бошқарувчилари кўлида еди. Уларни буюк княз тайинларди.

Ҳуқуқи тўғрисида шуни айтиш мумкинки, бу ерда ҳам асосан Рус ҳақиқати ҳаракатда еди.

Novgorod va Pskov respublikalari Маълумки, 1136 йилда Новгород бояр-лари Киев князининг ноиби княз Всеволод Мстиславични ҳайдаб юборадилар ва муста-қилликни кўлга киритадилар. Новгород боярлар республикаси - «Жаноб Буюк Новгород» бўлиб қолади.

Псков дастлаб Новгород таркибида еди. ХИВ аср бошидан у Новгород посадникларини қабул қилмай кўяди ва Псков вечеси псковлик боярлар-дан посадниклар сайлайди. 1323 йилда немислар

Псковга хужум қилади. Псков Новгороддан ёрдам сўрайди. Лекин Новгород ёрдам бермайди. Шунга қарамай немислар псковликлар томонидан ҳайдаб юборилади. Шу вақтдан бошлаб Псков мустақил ички ва ташқи сиёсат юрита бошлайди. Новгороддан бошқа қўшни давлатлар унинг мустақиллигини тан олади. 1348 йилда шведлар Новгородга хужум қилади. Енди Новгород Псковдан ёрдам сўрайди ва евазига унинг мустақиллигини тан олишга ваъда беради. Шведлар маҒлубиятга учратилиб, Псков ва Новгород ўртасида Болотово қишлоҒида битим тузилади ва Псков республикаси мустақил давлат бўлиб қо-лади. Кейинчалик, марказлашган Рус давлатининг ташкил топиши жараёни-да 1510 йилда Псков сиёсий мустақилликни йўқотади.

Новгород ва Псковнинг **ижтимоий тузумида** ҳукмрон табақалар «енг яхши кишилар» деб аталган ва боярлар, йирик ер егалари, руҳонийлар ва бошқа гуруҳларга бўлинган. Савдогарлар ҳам муҳим ўрин тутарди, қол-ган барча аҳоли қора ёки кичик кишилар ҳисобланарди. Улар мажбуриятлар ўтаб солиқлар тўлардилар. Жамоачи-деҳқонлар смердлар деб аталарди. Фео-далларга тутқунликка тушиб қолган деҳқонлар еса гаровга қўйилганлар сифатида едилар. Улар ерга егалик қилар, лекин турли мажбуриятлар ўташлари ло-зим еди. Еридан маҳрум бўлиб, хўжалик юритишга маблаҒи етмайдиган смердларни **половниклар** дейиларди. Половниклар феодаллардан қарз олиб, улар-нинг ерларида ишлардилар. **Огородниклар** ҳам бўлиб, улар феодалларнинг то-морқаларида ишлардилар. **Кочетниклар** (кўчманчилар) балиқчилик билан шуҒулланарди. Енг ҳуқуқсиз омма **холоплар** еди. Улар кўпроқ уй хўжали-гида ишлардилар.

Давлат тузуми бўйича Новгород ҳам, Псков ҳам аристократик республика еди. Ҳокимият феодалларнинг юқори қисми қўлида бўлиб, улар республика институтларидан усталик билан фойдаланардилар.

Новгород ва Псковда расман олий ҳокимият органи **Вече** ҳисоб-ланарди. Унда фақат еркин ва мулкдор кишилар қатнашар, боярлар раҳбарлик ролини ўйнардилар. Вечеда барча мансабдор шахслар сайланган, уруш ва тинчлик, елчилар қабул қилиш, солиқлар миқдорини белгилаш, шаҳар, черков қурилиши, оҒирлик, узунлик ўлчов бирликларини ўрнатиш, олий мансаб-дорларни суд қилиш, шунингдек, енг муҳим жинойт ишларини кўриш каби масалалар ҳал қилинган.

Лекин Новгородда давлат ҳокимиятининг олий органи амалда «Совет господ» - «Хукмронлар кенгаши» еди. Унга Новгород архиепископи, по-садник, мингбоши, собиқ посадниклар ва мингбошилар ва бошқа йирик ер егалари кирган. Бу орган Вечеда кўриладиган барча масалаларни дастлаб кўриб чиқиб, Вечега тайёр қарорларни тақдим етарди. Кенгаш ҳарбий ишларга, молияга, ташқи алоқаларга раҳбарлик қилар, мансабдор шахсларни йўналтириб турар, вечега амалдорлар номзодларини тақдим етарди.

Новгород ва Псковда олий мансабдор шахс **посадник** еди. У рес-публика бошлиғи ҳисобланиб, номаълум муддатга сайланарди. Иккинчи олий мансабдор шахс **мингбоши** еди. У уруш вақтида халқ лашкарларига кўмодонлик қилган, тинчлик вақтида савдо ишларини юритган ва савдо ишлари бўйича судни амалга оширган, шунингдек, политсиячилик функ-сияларини ҳам бажарган.

Новгород ва Псковда княз олий мансабдор шахслардан бири еди. Унинг асосий вазифаси Новгород ва Псковни ташқи ҳужумлардан ҳимоя қилиш ҳисобланган. Княз фаолияти устидан посадник назорат қиларди. Княз шаҳар мудрофаасини ташкил етиш, баъзи суд функцияларини амалга ошириш ишларини ҳал қилган. Княз вечеда иштирок етиб, бошқа давлатлар билан шартномаларни ишлаб чиқишда, елчилар қабул қилишда қатнашарди. Вече князни ҳайдаб юбориши мумкин еди.

Новгород беш қисмга, Псков олти қисм (контсаил)га бўлинган. Улар-нинг ҳар бирини вечеси чақирилиб турган. Контса (кончан)лар кўчаларга бўлиниб, уларнинг оқсоқоллари мавжуд еди.

Новгород ва Псковнинг бутун ҳудуди вилоятларга (областларга) бўлинган. Улар пятиналар дейилиб, кончанлардан бирига бўйсунган. Пятиналар волостларга, волостлар погостларга бўлинган.

Ҳуқуқ манбалари: Рус ҳақиқати, одат ҳуқуқи, вече «хукмлар»и ёки қарорлари, бошқа давлатлар билан тузилган шартномалар, князлар ўртасидаги шартномалар ва ниҳоят қонунлар тўпламлари - Новгород ва Псков суд ёрликларидир.

3. Олтин Ўрда давлати ва ҳуқуқи (XIII-XV асрлар)

XIII аср бошларида мўғуллар хони Темучин барча мўғул қабила-ларини ўз ҳокимиятига бирлаштирди. 1206 йилдаги Қурултойда у бутун мўғуллар хони - Чингизхон деб еълон қилинди ва Мўғилистон давлатига асос солди. Чингизхон кўп халқлар ва

давлатларга юриш қилиб босиб олади. У дастлаб бурятлар, ёкутлар, уйғурлар ва бошқа халқларни, кейин еса Ши-молий Хитой ва Кореяни, сўнгра Ўрта Осиё ва Кавказ ортини истило қила-ди. Ундан кейин 1223 йилда кипчоқлар ва русларга Калка дарёси бўйида зарба беради. 1227 йилда Чингизхон ўлимидан кейин ҳокимият унинг ўғиллари ўртасида бўлиб олинади. Мўғуллар Боту бошчилигида 1237-1238 йилларда Шимолий-Шарқий Русни, 1239-40 йилларда Жанубий-Ғарбий Русни босиб олдилар. Кейин Боту кўшинлари Венгрия, Полша, Чехия ва бошқа давлатлар ҳудудига кириб борди, лекин ҳолдан тойганлиги учун орқасига қайтиб, 1243 йилда Қипчоқ даштларида Астрахан яқинида Олтин Ўрда давлатига асос солдилар. Унинг пойтахти Сарой-Берка шаҳри бўлди.

Олтин Ўрда таркибига Иртишдан Урал тоғларигача бўлган ерлар, Жанубий қора денгиз даштлари, Қрим, Кавказ ва Ўрта Осиёнинг бир қисми кирди. Рус князликлари унга вассал қарамликда бўлиб, ўлпон тўлаб турган. Олтин Ўрда 1502 йилгача ҳукм сурган.

Олтин Ўрдада ҳукмрон синф кўчманчилардан иборат еди. Юқори табақалар: шаҳзодалар, хоннинг оила аъзолари ва қариндошлари ҳисобланган. Улар енг йирик феодаллар бўлиб, катта чорвалар, ерлар ва кўпдан-кўп қа-рам кишиларга егалик қиларди. Улардан кейинги ўринда **беклар** ва **нўёнлар** турган. Булардан ташқари **тархонлар** - савдогарлар ҳам имтиёзли табақа ҳисобланган. **Навқарлар** майда феодаллар еди.

Кўчманчи чорвадорларнинг асосий оммаси **қорачу** - **оддий халқ** дейилган. Улар нўёнлар ҳокимияти остида бўлиб, оилалари билан яшаб, якка хўжалик юритардилар, чорва солиғи тўлар ва турли мажбуриятларни ўтардилар.

Олтин Ўрда ҳокимлиги остидаги Ўрта Осиё, Қрим, Қуйи Паволже ва бошқа жойларда деҳқонлар бўлиб, улар **сабончи** ва **ўртоқчи** гуруҳларга бўлинганди. **Сабончи** - қишлоқ жамоачилари еди. **Ўртоқчи** – камбағал-лашган жамоа аъзолари бўлиб, тутқунлик шартларида феодалларнинг ерларида ишлардилар. Олтин Ўрдада кўп сонли куллар ҳам мавжуд еди.

Давлат тузуми бўйича Олтин Ўрда илк феодал монархияси шакли-даги давлат еди. Давлат бирлиги шакли сюзеренитет-вассалитет муноса-батларига асосланарди.

Давлат тепасида хон турган, у кучли деспотик ҳокимиятга ега бўл-ган. Муҳим масалаларни ҳал етиш учун хон **Қурултой** - феодаллар сездини чақирарди. Унда шаҳзодалар, яъни хон уруғи

аъзолари, шунингдек, нўёнлар ва беклар иштирок етарди, уруш ва тинчлик, хонни сайлаш ва бошқарув масалалари ҳал қилинарди.

Марказий бошқарув тепасида бевосита хонга бўйсунувчи **министр** турарди. У хон девонхонасига, ошхона, отхона ва устахоналарига бош-чилик қиларди, девонлар - марказий бошқарув органлари раҳбари ҳисоб-ланарди.

Давлат бошқарувининг алоҳида тармоқларини **девонлар** юритган. Улар-нинг ичида солиқлар, ўлпонлар ва мажбуриятларнинг тушишига раҳбарлик қи-лувчи девон, яъни давлат хазинаси енг муҳими еди. Девонларда битоқчи-лар, яъни котиблар иш юритарди. Давлат хазинасини юритувчи котиб (битоқ-чи) асосий битоқчи ҳисобланарди. Олтин Ўрда кўшинлари тепасида **баковул** турган. У бевосита хонга бўйсунган. Баковул кўшинларни жойлаштириш ва таъминлаш, ўлжаларни тақсимлаш, олий ҳарбий кўмондонларни кузатиб туриш вазифаларини амалга оширарди. Баковулга ўғлонлар, яъни 100 минг кишилик кўшиннинг кўмондонлари, ўғлонларга еса - туманбегилар, яъни ўн минг лашкарга кўмондонлар бўйсунарди. Ундан кейин мингбошилар, юзбошилар ва ўнбошилар мавжуд еди.

Бутун Олтин Ўрда хонлиги бир неча улусларга бўлинганди. Уларнинг тепасида улусбеклар - хоннинг ноиблари турарди. Бу мансабга одатда шахзодалар тайинланарди. Улар деярли мустақил еди. Улуслар амирликларга бўлиниб, уларни амирлар бошқарарди.

Ҳуқуқ манбаларини асосан хоннинг фармойишлари ва Буюк Ясоқ ташкил етган. Буюк Ясоқ 1206 йилда Чингизхон буйруғи билан тузил-ган. У мўғул қонунлари ва одатлари тўплами ҳисобланарди. Мўғуллар исломни қабул қилганларидан кейин Олтин Ўрдада шариат ҳуқуқнинг асосий манбаи бўлиб қолди.

4. Марказлашган Рус давлатининг ташкил топиши ва ҳуқуқнинг ривожланиши (ХИВ асрнинг иккинчи ярми-ХVII асрнинг биринчи ярми)

ХИВ асрдан бошлаб рус князликлари бирлаша бошлайди. Бунинг асосий сабаблари: биринчидан, рус ерликлари ўртасидаги иқтисодий алоқалар-нинг кучайиши, иккинчидан, деҳқонларни жиловлаб туриш ва уларнинг крепостнойлашувини охирига етказиш зарурияти, учинчидан, айниқса мўғулларга қарши курашиш, уларнинг ҳукмронлигига барҳам бериш зарурати еди.

Марказлашган давлат Москва теварагида ташкил топади. Маълумки, XIII асрдан бошлаб Москва ўзининг доимий князига ега бўлган мус-тақил князликка айланади. (Илгари у Ростов-Суздаль князларининг кичик ўғилларига удел сифатида бериларди). Бундай биринчи князь Александр Невскийнинг ўғли - Даншл еди. Унинг князлиги остида XIII ва XIV асрлар бўсағасида рус ерликлари бирлаша бошлади. Даншлнинг иккинчи ўғли Иван Калита (1325-1340 йиллар) даврида Москванинг қудратига асос солинган. Иван Калита татарлардан буюк князьлик ёрлиғини олишга муваффақ бўлди ва барча князликлардан татарлар учун ўлпон тўплаш ҳуқуқи-ни олди. Москва православ черковининг маркази бўлиб қолди. Митрополит Владимирдан Москвага кўчиб келади.

Буюк князлар Москва давлати ҳудудини кенгайтира бориб, уделларни оддий вотчиналарга айлантirdилар. Удел князлари давлат бошлиғи бўлмай, ўз ерларида боярларга айландилар. Улар Москва князларига бўйсунар-дилар. 1380 йилда Дмитрий Донский Куликово майдонида татарларга қақшат-қич зарба берди.

Иван III даврида (1462-1505 йиллар) рус ерликларининг бирлашуви охир-ги босқичга кирди. Москвага Буюк Новгород, Твер, Рязан князлиги-нинг бир қисми, Деснадаги ерлар бирлашди. 1480 йилда «Угра»даги машҳур жангдан сўнг Рус мўғуллар зулмидан батамом халос бўлди.

Рус ерликларининг бирлашиши жараёни XVII асрнинг бошида тугади. Князь Василий III Москвага Рязан князлигининг иккинчи ярмини, Псковни қўшиб олди, Смоленскни еса Литва князлигидан озод қилди.

Шу тариқа Москва ҳокимлиги барча рус ерликларига тарқалди. Унинг таркибига мордвалар, чувашлар, кореллар, ненетслар, удмурдлар ва бошқа-лар ҳам кирди. Улардан баъзилари ассимилятсия бўлиб (аралашиб) кетди. Русда марказлашган давлат қуйидаги хусусиятлари билан Ғарбий Европа мамлакатларидан фарқ қилади.

Русда марказлашган давлатнинг ташкил топиши халқларнинг (Буюк рус, украин ва белорус халқларининг) ташкил топишига олиб келди. Ғарбий Европада еса бундай жараён миллатларнинг шаклланишига сабабчи бўл-ди. Русда кейинчалик капитализм ривожланиши билан миллатлар вужудга келди ва у кўп миллатли давлат бўлиб қолди.

Ijtimoiy tuzumi Жамиятда феодаллар: хизматчи князлар, боярлар, еркин хизматчилар ва боярларнинг

болалари, «сарой хиз-мати остидагиларга» бўлинади. Хизматчи князлар фео-далларнинг юқори қисмини ташкил этади. Улар собиқ удел князлари бўлиб, Москва давлатига кўшилиши билан мустақилликларини йўқотган, лекин ўз ерларига егалик ҳуқуқини сақлаб қолган едилар. Улар кўшинларда кўмон-донлик лавозимларини егаллаб, урушларда ўз дружиналари билан иштирок етардилар. Оқибатда улар боярлар табақаси билан кўшилиб кетади.

Боярлар ҳам князчалар сингари катта ер егалари бўлиб, давлатда кўмондонлик лавозимларига ега едилар. Еркин хизматчилар ва боярларнинг болалари майда ва ўрта феодаллар ҳисобланарди. Улар буюк князга хизмат қиларди.

Феодаллар ўзлари ичидан ўзларига сюзерен сайлаш ҳуқуқига ега едилар. Сюзерен бўлиб кетган вассал ўз ватандошларини йўқотмади. Шу сабабли баъзан боярин бошқа ерда бўлиб, унинг ери бошқа ерда бўли-ши мумкин еди, гоҳида еса душман ерида бўлиб қоларди. Кейинчалик васалларнинг кетиш ҳуқуқи чекланиб, ҳатто сенордан кетиш хиёнат саналарди. Сарой хизматчилари енг қуйи даражадаги феодаллар еди. Улар кўп-роқ княз холопларидан ташкил топарди. Вақт ўтиши билан баъзи холоплар сарой ва давлатда катта ёки кичик лавозимларни егаллаб, княздан ерлар олар ва шу тариқа феодалларга айланарди.

XV асрда боярларнинг сони жуда ўсиб кетди. Чунки удел князлари ўз боярлари билан буюк княз хизматига кела бошлаган едилар. Боярлик аста-секин сарой мансабига айланарди. Бояр илгари йирик феодал бўлган бўлса, енди буюк княз тақдим қиладиган сарой мансаби бўлиб қолади. Бу кўпроқ буюк князларга хизматга ўтган князларга бериларди. Иккинчи сарой мансаби околничий мансаби еди. Бу мансабни илгариги (ески) бояр-лар оларди. Сарой мансабини олмаган боярлар боярларнинг болалари ва ер-кин хизматчиларга айланарди. Илгариги боярлар буюк князга доимо ёр-дам бериб турардилар. Ендиги (янги) боярлар - собиқ удел князлари еса мухолифийтда турган. Шунинг учун ҳам буюк князлар ўзларига таянч ахтара бошлайдилар. Бундай таянч феодалларнинг янги гуруҳи - дворянлар еди. Дворянлар аввало «сарой хизматчилари», удел князлари ва йирик боярлардан ташкил қилинди. Буюк князлар, айниқса, Иван III кўп еркин кишиларга ва ҳатто холопларга ҳарбий хизматлар евазига поместе ер егаликлари бера бошлайдилар. Дворянлар буюк князга тўла боғлиқ бўлиб, унинг содиқ таянчи ҳисобланарди. Ўз хизматлари евазига дворянлар янги ерлар,

деҳқонлар олишга умид қилардилар. Дворянлар ўсиб, бояр-ларнинг таъсири еса камаяди.

Феодалларга қарам аҳоли бу даврда дастлаб сирота-етимлар деб юри-тилган. ХИВ асрда унинг ўрнига крестян (христиан сўзидан олинган) деган ном пайдо бўлди. Лекин XV асрда ҳали илгариги смердлар ибораси ҳам иш-латиларди. Деҳқонлар икки тоифага: қора мажбуриятли ва егаликдаги деҳқон-ларга бўлинган. Егаликдаги деҳқонлар помешчиклар ва вотчинниклар ер-ларида ишлаб, ўша ерда яшаганлар. Қора мажбуриятли деҳқонлар феодал-ларга берилмаган бошқа ерларда яшардилар. Бу ерлар бевосита князга тегишли еди. XV асрда қора мажбуриятли деҳқонларни ерга бириктириш, егаликдаги деҳқонларни тобора крепостнойлаштириш жараёни ниҳоятда кучайди. Қора мажбуриятли деҳқонлар маълум князликка бириктирилади. Бу князлар ўртасидаги шартномалар орқали амалга оширилган. Бундай шарт-номаларга кўра, бегона мажбуриятли кишиларни ўз ерларига қабул қилиш мумкинмас қилиб белгиланди. Крепостнойлаштириш еса деҳқонларни маълум вотчина ёки поместега, яъни ерга ва унинг егасига бириктириш орқали юз берарди. Деҳқонлар ўзларига хўжайин танлаш, бошқа хўжайинга ўтиб ишлаш ҳуқуқидан маҳрум бўла бордилар. Буюк князлар бир гуруҳ деҳқонларни махсус ёрликлар билан егаларига бириктириб қўя бошладилар. Бундай деҳқонлардан биринчиси - **старожилетслар** (туб аҳоли, бир жойда кўп вақтдан яшаб келганлар) еди. Улар феодалларга ҳамда давлатга мажбу-риятлар ўтаб турардилар.

Новоподрядчиклар (янги ижарачилар) ҳам мавжуд еди. Улар кўпинча бошқа феодаллардан қочиб келган деҳқонлар еди. Янги ижарачи деҳқонлар давлат мажбуриятларидан, баъзи феодал мажбуриятларидан ҳам озод қилинган еди. Улар одатда вотчинник ёки помешчикдан ёр-дам ёки пул қарз олиб турар ва қарзларини тўлаб бўлганларидан сўнг бош-қа феодалларга ўтиб ишлаш ҳуқуқига ега бўлар едилар. Агар ново-подрядчик бир ерда кўп йил яшаб қолса, у старожилетсга айланарди.

Қарам кишиларнинг яна бир гуруҳини **серебренниклар** ташкил етган. Булар феодаллардан «серебро» (кумуш), яъни қарзга пул олиб, унга ишлаб беришлари лозим бўлган деҳқонлар еди. Фоизлар жуда юқори бўлганлиги учун уларнинг қарзларини тўлаши жуда оғир бўлган. Серебренник қарзини тўламагунича хўжайинидан кета олмасди.

Қарам кишиларнинг алоҳида гуруҳини **половниклар** ташкил етарди. Улар буюк княз ерларида ўз от-уловлари билан ишлаб, ҳосилнинг ярмини хўжайинига бериши лозим бўлган ери йўқ камбағал деҳқонлар еди.

XV аср охирида **бобиллар** пайдо бўлди. Улар феодаллардан турар жой, баъзан ер олиб ишлайдиган деҳқонлар еди. Уларнинг ерларидан солиқ олинмасди. Улар қишлоқ жамоасига боғлиқ деҳқонлар еди.

1497 йилги Қонуннома (Судебник) Юрий кунини (26 ноябр) жорий қилди. Бунга кўра деҳқон ўз хўжайинидан Юрий кунидан бир ҳафта олдин ва бир ҳафта кейингина кетиши мумкин еди. Бунинг учун деҳқон феодалга ҳовли учун ижара пули сифатида тўлов беришга мажбур еди. Шу тариқа Русда деҳқонларни умумдавлат миқёсида крепостнойлаштириш бошланган еди.

Бу даврда холопларнинг баъзилари феодалларга айланган, баъзилари ерга бириктирилди, баъзилари еркинликка чиқарилди. Албатта, холоплар ҳам сақланиб қолди. Ўзини холопликка сотиш учраб турарди. Холоплар ва деҳқонлар орасидаги фарқ жуда камайган еди. Шаҳарларда княз ҳокимияти вакиллари, савдогарлар ва ҳунармандлар яшарди.

Davlat tuzumi Москва давлати илк феодал монархияси бўлиб қолаверди. Дастлаб сюзеренитет-вассалитет муносабатлари мавжуд еди. Кейинчалик марказ ва жойлар ўртасидаги муносабатлар иммунитет ёрликларига ва шартномаларга асосланарди. Удел князлари буюк князлардан хизматлар евазига ёрликлар олиб унга бўйсунарди.

Давлат бошлиғи буюк княз ҳисобланган. У катта ҳуқуқларга ега бўлиб, қонунлар чиқарар, давлат бошқарувига раҳбарлик қилар, суд вако-латларига ега еди. Унинг ҳокимияти вақт ўтиши билан кучайиб борди.

Айниқса, Олтин Ўрда қулагандан сўнг буюк княз бутун Руснинг ҳукмдорига айланди. Иван III ва унинг вориси ўзларига подшо девонини олишга ҳаракат қилган.

Давлатнинг муҳим органи **Боярлар думаси** ҳисобланган. У Қадимги Русдаги Кенгашдан ўсиб чиққан. Боярлар думасининг ваколатлари бу-юк княз ваколатларига мос тушган. Лекин бу ҳолат ҳеч қаерда расмийлаштирилмаган еди. Буюк княз Боярлар думаси билан ҳисоб-лашиши шарт емас еди. Бироқ, унинг барча қарорлари

боярлар томонидан маъқулланмаса, ҳаётга тадбиқ қилинмасди. Вақт ўтиши билан буюк княз Боярлар думасини ўзига бўйсундирди.

Феодаллар сездлари ҳам худди илгаригидек чақирилиб турарди. Илгариги сарой-вотчина бошқаруви ўрнига аста-секин янги **приказ (маҳкама) бошқаруви** вужудга келади. Аввало сарой-вотчина бошқаруви мурак-каблаштирилиб, сарой чинлари доимий хизматга айлантирилди. XV асрнинг II ярмидан маҳкама тизими келиб чиқа бошлаб, XVII асрнинг II ярмида расмийлаштирилди. Шу вақтдан бошлаб «приказ» атамаси ҳам ўрнатилди.

Биринчи маҳкама катта сарой прикази ва хазина прикази еди. От-улов хизмати махсус приказга айланиб, фақат князларнинг шахсий хизматларини емас, дворянлар отлик қўшинларининг ривожланишига ҳам хизмат қиладиган бўлди. XVII асрнинг бошида Разряд прикази ташкил топиб, хизматчи киши-ларни, уларнинг чинлари ва мансабларини ҳисобга олиш билан шуғулланди.

Рус давлати уездларга бўлиниб, улар станларга, станлар волостларга бўлинди. Бироқ хали бир хилдаги маъмурий-худудий бирлик тўлиқ ишлаб чи-қилмаганди. Баъзи жойларда ерликлар (уделлар) ҳам сақланиб қолганди. Ҳарбий округлар, гублар, суд округлари ҳам сақланиб қолди.

Huquq manbalari Рус ҳақиқати ҳуқуқнинг асосий манбаи бўлиб қо-лаверди. Одат ҳуқуқи ҳам ҳаракатда еди. Марказлаш-тириш мақсадида **устав ёрлиқлари** ҳам чиқарилди. Бу даврнинг энг муҳим ҳуқуқ ёдгорлиги **1497 йилги Судебник (Қонун-нома)** еди. У Рус давлатининг ягона суд амалиётини жорий қилди, янги ижтимоий муносабатларни тартибга солди, майда ва ўрта феодаллар – дворян-лар ва боярларнинг болаларининг майдонга чиқишини расмийлаштирди. Айниқса, у деҳқонларни ёппасига крепостнойлаштиришни бошлаб берди. Чунки унда Юрий куни жорий қилинган еди.

Рус ҳақиқати, Псков суд ёрлиғи, Москва князларининг кейинги қонунлари Судебникнинг манбалари еди. Қонунномада асосан жиноят ва жиноий-ҳуқуқий нормалар мустаҳкамланганди. У Рус ҳақиқатини бир қанча янги нормалар билан бойитди. Лекин фуқаролик ҳуқуқи ва айниқса мажбу-рият ҳуқуқи борасида унча батафсил нормалар белгиланмаганди. Шу сабабли Рус ҳақиқатининг баъзи нормалари Судебник билан бир қаторда ҳаракатда бўлди.

Mulk huquqining tartibga solinishi Бу даврда мустақил жамоа ер егаликлари деярли йўқолиб кетган еди.

Жамоа ерлари вотчинниклар ва помещчиклар қўлига ўтади, князлик ер егалиги мустақамланади, вотчина егаси унга деярли чек-ланмаган ҳуқуқларда егалик қилади. У вотчинага егалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш, яъни сотиш, ҳадя қилиш, мерос қилиб ўтказиш ҳуқуқига ега еди. Шу билан бирга вотчина шартли ер егалиги еди. Чунки княз ўзидан кетган вассалнинг ерини қайтариб олиши мумкин еди.

Поместе еса аниқ кўринишдаги шартли ер егалиги бўлган. Чунки у сенорлар томонидан вассалларга хизмат даврида мукофот тариқасида бери-ларди. Шу сабабли помещчик уни тасарруф етиши мумкин емасди.

Буюк князлик домени қора мажбуриятли ва сарой ерларига бўлин-ган. Қора мажбуриятли деҳқонлар пул рентаси тўлардилар ва умумдавлат чиновникларига бўйсунардилар. Сарой деҳқонлари баршчина ўтар ёки натурал оброк тўлардилар. Улар сарой ҳокимияти вакиллари томонидан бош-қариларди. Домен ерлари секин-аста буюк князлар томонидан вотчина ва поместе сифатида тақсимланганди.

Majburiyat huquqi

1497 йилги Қонуннома шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятларга Рус ҳақиқатига қараганда кам ўрин ажратди. Қарз ҳақида фақат битта моддада гапирилган еди. Бунда қарзини тўлай олмаган қарздорнинг мажбурияти ҳа-қида гапирилиб, бундай норма Рус ҳақиқатида ҳам мавжуд еди. Қонунно-мада олди-сотди ва шахсий ижара шартномалари ҳақида ҳам еслаб ўтилганди.

Meros huquqi

1497 йилги Қонуннома Рус ҳақиқатига қараганда зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятларни анча аниқ кўрсатиб беради. Бунда кам ўзгаришлар юз берди. Лекин Қонуннома мерос ҳуқуқида анча умумий ва аниқ нормалар ўрнатган. Ўғиллар қонуний меросхўрлар ҳисобланган, улар бўлмаса қизлар ҳам ер олиши мумкин еди. Агар қизлар бўлмаса, мерос яқин қариндошларга ўтган.

Бу **Jinoyat
huquqi** Бу даврда жиноят ҳуқуқи анча тараққий қилди. 1497 йилги Қонунноманинг чиқарилиши билан боғлиқ еди. Унда жиноятга анча аниқ тушунча берилди. Давлат ёки ҳукмрон синфга тажовуз қилувчи ҳар қандай ҳаракатларга жиноят деб ту-шунилган. Жиноят атамасини қўллаб Қонуннома Псков суд ёрлиғидан фарқ қилади. Унда «ёмон иш» (лихое дело-ёмон, ёвуз иш) жиноят деб тушунилган.

Жиноят субъекти борасида ҳам Қонуннома Рус ҳақиқатидан илгариларди. Холопга энди жиноятнинг субъекти сифатида қараладиган бўлди, яъни эндиликда у ўз ҳаракати ва жинояти учун мустақил жавоб берадиган бўлди. Қонуннома Рус ҳақиқатига маълум бўлмаган, Псков суд ёрлиғида фақат еслаб ўтилган жиноятларнинг турларини киритди. Масалан, давлат жиноятларидан «исён» ва «қўзғолон» деган тушунчалар пайдо бўлди. Исён деганда асосан боярларнинг буюк князлардан бошқа князларга ўтиб ишлаши тушунилган. Масалан, Твер йилномасида еслатилишича, 1485 йилда Твердан Москва буюк князига ўтиб кетган князлар ва боярларни исёнчилар (крамолники) деб еълон қилинган. Давлатга қарши жиноятлар учун ўлим жазоси ўрнатилди.

Қонун мулкӣ жиноятларнинг ривожланган тизимини назарда тутди. Буларга босқинчилик (қароқчилик, талончилик), ўғрилик, бегона мулкни йўқ қилиш ва унга зарар етказиш қабилар кирган. Булар учун қаттиқ жазолар берилган. Қонуннома шахсга қарши жиноятлардан одам ўлдириш, ҳаракат ва сўз билан ҳақорат қилиш қабиларни кўрсатади.

Қонуннома жазоларнинг мақсади ва тизими борасида ҳам анча ўзгаришлар ясади. Илгари хазина учун муҳим даромад сифатида вира (хун ҳақи, товон) ва сотишни кўзда тутувчи нормалар кўп бўлган бўлса, энди биринчи ўринга бошқа манфаатлар чиқди. Ҳукмрон синф эксплуатация қилинувчи омманинг қаршилигини бостириш учун террористик усуллар қўллай бошлади. Жазонинг мақсади сифатида кўрқитиш биринчи ўринга чиқарилди. Агар илгари мулкӣ жазолар асосий ҳисобланган бўлса, энди у кейинга суриб қўйилди. Қонуннома ўлимга маҳкум етиш ва савдо қатли деб аталган янги жазоларни жорий қилди ва булар кўп жиноятлар учун қўлланилди. Қонун ўлим жазоси турларини кўзда тутмайди. Таҷрибада ўлим жазосининг кўпгина турлари мавжуд еди. Масалан, осиш, калласини кесиш, сувга чўктириш ва бошқалар. Савдо қатли шундай едики, бунга кўра, айбла-нувчи савдо майдонида қамчи билан саваланган, бу кўпинча унинг ўлимига олиб келган. Сотиш жазоси ҳам бўлган, лекин кам қўлланилган. Судебникда озодликдан маҳрум қилиш ва тана аъзоларига шикаст етказиш (кўзини ўйиш, тилини кесиш) қабил жазолар ҳам назарда тутилади.

**Sud
jarayoni**

Бу даврда тортишувчилик жараёни янада ривожланди ва суд иш юритишининг янги шакли - қидирув пайдо бўлди. Тортишув жараёнида иш

даъвогарнинг арзнома деб аталувчи шикоят билан бошланган. Арзнома одатда оҒзаки берилган. Суд арзномани олгандан кейин жавобгарни судга олиб келиш чора-ларини кўрган. Жавобгарни кафил бўлганлар судга олиб келганлар. Жавобгар судга келмаса муҳокамасиз ютқазган. Бунда даъвогарга «судсиз ёрлик» берилган. Агар даъвогар судга келмаса иш тугатилган.

Суд жараёнида томонларнинг шахсан тан олишлиги, гувоҳларнинг кўрсатмалари, суд дуели, ҳужжатлар (шартномалар, расмий ёрликлар), қасам далиллар бўлиб ҳисобланган. Томонлар дуелга чиқиб, ким ютса ўша ишда ҳам ютган, дуелдан қочса ютқазган. Дуел учун одам ёллаш ҳам мумкин еди.

Бу даврда қидирув жараёни пайдо бўлган. Бунда суднинг ўзи иш кўзҒатган, юритган ва ўз ташаббуси билан уни тугатган. Судланувчи кўпроқ жараён объекти бўлиб қоларди. Ҳақиқатни билиш учун «қийноққа солиш» асосий восита еди.

Суд пошлиналари ҳам ўрнатилганди. Даъвогар даъво суммасининг 6 фоизини судяга - боярга тўлаши лозим еди. Бундан ташқари дякка ҳам алоҳида ҳақ тўланган.

5. Россияда табақа-вакиллик монархияси (XVII асрнинг ўрталари-XVIII асрнинг ўрталари)

Юз йилдан ортиқ давом етган бу даврда Қозон, Астрахан ва Сибир хонликлари тугатилиб, уларнинг ҳудуди-қуйи ва ўрта Поволже, шунингдек, Сибир Россия таркибига қўшиб олинди. 1654 йилда еса чап қирҒоқ Украина Россияга қайтадан қўшиб олинди.

Деҳқонлар ва холопларнинг эксплуатация қилишнинг кучайиши Иван Болотников бошчилигидаги урушни келтириб чиқарди. Ливония уруши ва опричнина мамлакатга катта талофат келтирди. Айниқса поляк-швед интер-вентсияси аҳволни янада мураккаблаштирди.

Чет ел босқинчиларининг ҳайдаб юборилиши натижасида хўжалик кўтарила бошлади. Бироқ иқтисодий қийинчиликлар узок сақланиб турди.

XVII асрнинг охирларидан деҳқонларни крепостнойлаштириш борасида ҳал қилувчи қадам қўйилди. Махсус фармон билан «тақиқланган йиллар» жорий қилинди. Бу даврда деҳқонларнинг ўз ерларидан кетиши тақиқланди. 1597 йил охирида еса «тайин йиллар» белгилаш тўҒрисида фармон чиқарилди. Унга биноан ўз

помешчигидан қочиб кетган ва рўйхат дафтарига киритилган деҳқонларни қидириб топишнинг 5 йиллик муддати ўрнатилди ва бу тартиб 1649 йилгача сақланиб қолди. Бу ҳолат боярларга - йирик вотчин-никларга деҳқонларни ўз томонларига оғдириш имкониятини берарди. 1649 йилги Собор қонунлари "тайин йиллар" ни бекор қилиб, деҳқонларнинг крепостнойлаштирилишини батамом охирига етказди. Ендиликда деҳқонларни қидириб топиш муддатсиз бўлиб қолди.

Бу даврда ҳукмрон табақалар ичида кучли зиддиятлар бўлиб турди. Монархлар ва уларнинг тарафдорлари билан боярлар ўртасида қаттиқ кураш кетарди. Боярлар давлатнинг марказлаштирилишига қарши курашдилар. Мо-нархлар боярларга қарши курашда дворянларга ва шаҳарликларнинг юқори қисмига таяндилар. Табақа-вакиллик монархияси марказлашган давлатни мустаҳкамлаш учун кураш натижасида вужудга келган еди.

Чет ел босқинчилари ҳайдаб юборилганидан сўнг мамлакат ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий мустаҳкамлана бошлади. Янги подшони сайлаган 1613 йилги Земский (Умумдавлат) соборидан бошлаб Россия давлати аста-секин мустаҳкамлана бошлади. XVII асрнинг ўрталарига келиб у янада қудратли ва кучли бўлиб қолди.

Ijtimoiy tuzumdagi o`zgarishlar	Бу даврда феодал муносабатлар жуда тараққий етиб, деҳқонларнинг крепостнойлаштирилиши охирига етказилди. Хўжаликнинг баршчина тизими ривожланди.
--	--

Деҳқонлар баршчинадан ташқари қатор бошқа маж-буриятларни ҳам ўтардилар.

Опричина собиқ удел князларининг иқтисодий қудратини синдирди, подшонинг ер егалиги ўсди, аста-секин поместе ер егалигининг аҳамияти ўсиб борди.

XVII асрда мануфактура ишлаб чиқариши пайдо бўлиб, ривожлана бошлади. Шаҳарлар ўсиб, посад аҳолисининг роли кучайиб борди, савдо тараққий етди.

Подшо енг биринчи йирик ер егаси ҳисобланарди. Опричина под-шонинг иқтисодий қудратини янада оширди. Боярлардан жуда кўп ерлар тортиб олинди ва дворянларга поместе тариқасида берила бошланди. Собиқ удел князлари опричинагача йирик феодал едилар. Шунингдек мам-лакатда йирик ва ўрта боярлар ҳам мавжуд еди.

Опричина. У Иван ИВ томонидан жорий етилди. Бу «оприч», «бошқа», «алоҳида» сўзидан олинган бўлиб, алоҳида мерос мулк

деган маънони англатади. Давлат опричина ва земшчинадан иборат икки қисмга бўлинди. Опричинага йирик боярларнинг вотчиналари, Москва жанубидаги ерлар киритилди. Марказлаштиришнинг душмани бўлган собиқ князлар ва боярлар бу ерлардан ҳайдалиб, уларнинг мулклари помешчикларга, опричинадаги ҳарбий хизмат егаларига бўлиб берилди. Ҳайдалган боярларга земшчинадан ер берилган. Хоинликда айбланган боярларнинг мулки тортиб олинди.

Дворянлар ва бояр болалари бошқариш ишларига жалб етилди. Кўп-гина қора сўқачи ва сарой ерлари ҳам дворянлар кўлига ўтди. Иван IV дворянларга таяниб, земшчинадаги ерлардан янгидан-янги раёнлар тузиб опричинага ўтказарди. Ҳукмрон табақалар таркибига руҳонийлар ҳам кирарди. Черков катта ер мулкига ва бошқа кўп бойликларга егалик қиларди.

Опричина йилларида опричниклар деб аталган дворянлар гуруҳи таш-кил топди. Подшо улар орқали боярларга ва собиқ удел князларига нисбатан опричина террорини ўтказди. Опричниклар ер олишда катта имтиёзлардан фойдаланиб, яъни кўпроқ, яхшироқ ерлар олдилар.

Феодалларга қарам аҳоли. Дехқонлар илгаригидек қора сўқачи (маж-буриятли) ва хусусий егаликдаги дехқонларга бўлинади. Ливония уруши ва опричина дехқон хўжаликларини вайрон қилди. Дехқонлар ўз ерларини, хў-жайинларини ташлаб, яхши ерлар излаб оммавий қочиб кета бошладилар. Бунинг олдини олиш мақсадида крепостнойлик ўрнатилди.

Бу даврда холоплик ҳали сақланиб қолди. Тутқунликка тушган кишилар (кабалные люди) деб аталувчи қарам кишиларнинг янги тоифаси ривожланди. Еридан ажралган еркин дехқонлар тутқунликка тушарди. Бу махсус ёр-ликлар билан мустаҳкамланди.

Табақа-вакиллик монархияси даврида шаҳарлар, ҳунармандчилик, савдо ўсишда давом етди. Шаҳар аҳолисининг сони анча кўпайди, улар посадга бириктириб қўйилди. Посаднинг юқори қисмини йирик савдогарлар ташкил етган. Посаднинг асосий оммаси майда савдогарлар ва ҳунарманд-лар бўлиб, улар турли мажбуриятларни ўтардилар. Шаҳарда яна сарой, феодал-ларнинг қасрлари, монастырлар, албатта, холоплар ва дехқонлар ҳам мавжуд еди.

Davlat tuzumi XVII аср ўртасида Россияда илк феодал монархияси ўрнига табақа-вакиллик монархияси келди.

Табақа-вакиллик монархиясининг келиб чиқишига сабаб, самодержа-вие ўрнатишга ҳаракат қилган, лекин ҳокимиятни Боярлар думаси билан бўлиб олишга мажбур бўлган монарх ҳокимиятининг нисбатан кучсизлиги бўлди. Чоризмнинг Боярлар думасига қарши ўлароқ, давлат бошқаруви-га дворянларни ва шаҳарликларнинг юқори қисмини жалб этиш зарурияти пайдо бўлди.

Подшо Иван ИВ боярларга қарши кураш олиб бориб, Боярлар дума-сига ишонмай, кўпроқ «Яқин дума»га таянди. «Яқин дума»га под-шога енг яқин кишилар киритилди. Подшо асосан шулар билан маслаҳатла-шарди. Бу вақтда Боярлар думасининг ҳам таркиби анча ўзгарди. Унинг баъзи аъзолари - ески боярлар қатл етилди ёки ҳайдалди. Уларнинг ўрнига Думага подшонинг қариндошлари ва унча таниқли бўлмаган дворянлар, дяклар (қадимги Русда княз котиби, кейинроқ - амалдор) киритилди. Опричнина террори ҳам Дума ролига таъсир етди. Ўша вақтда подшога ва унинг опричникларига қарши чиқиш жуда хавфли еди.

Иван ИВ нинг самодержавие - мутлақ монархия ўрнатишга уриниши амалга ошмай қолди. Бунга Боярлар думаси халақит берди. Лекин ҳар қалай у Боярлар думасининг розилигисиз боярларни суд қилиш ва қатл этиш ҳуқуқини қўлга киритиб олди. Халқ ҳаракатининг ўсишидан қўрққан Боярлар думаси буни тан олишга мажбур бўлган еди.

Опричнина жорий қилингандан кейин давлат тузумида вақтинча баъзи ўзгаришлар юз берди. Ҳокимият ва бошқарувнинг икки тизими ташкил етилди. Земшчинада ҳамма нарса илгаригидек қолди, яъни Боярлар ду-маси давлат ҳокимиятининг олий органи бўлиб қолаверди. У ҳокимиятни подшо билан бўлиб олган еди. Опричнинада еса подшо амалда чеклан-маган ҳокимиятга ега еди. Бу ерда давлат органларининг махсус тизими: опричнина думаси, махсус опричнина приказлари (маҳкамалари), опрични-на кўшини, опричнина хазинаси ташкил етилди. Опричнина думаси Боярлар думасини назорат қилиб, унинг ҳуқуқларини анча чеклади.

Бироқ, давлат тўнтаришига ҳаракат амалга ошмай қолди. Террор шунга олиб келдики, нафақат мухолифатчи боярлар, балки кўпгина дворянлар ҳам қатл етилди. Масалан, опричнина ташаббускорларидан бири Басманов ҳам давлатга хиёнат учун қатл етилди.

Аммо опричнина террори боярлар аристократиясининг мухолифиятини тугата олмади. Руҳонийлар ҳам террорга қарши

чиқдилар. Митрополит Филипп халқ олдида очикдан-очик опричинанинг бекор қилинишини талаб қилди. Подшо Черков собори орқали уни ўлимга маҳкум етиш ҳақида қарор чиқарилишига еришади. Кейин Иван ИВ бу жазони умрбод монастир турмаси билан алмаштирган еди. Шу билан бирга подшо опричинани бекор қилишга мажбур бўлди. Чунки ендиликда барча ҳукмрон табақалар - боярлар, руҳонийлар, дворянлар бундан норози бўла бошлаган едилар.

Опричина шунга олиб келдики, у дастлаб боярлар аристократиясини кучсизлантирди ва подшо ҳокимиятини мустаҳкамлади. Лекин, айти вақтда опричина террори ишлаб чиқарувчи кучларни жуда издан чиқарди. Опричина дворянларни сиёсий юксалтирди. Бироқ, Боярлар думасининг давлат ҳокимиятининг олий органи сифатидаги аҳамиятини тугата олмади.

Zemstvo Бу даврнинг ўзига хос органи Земство (Умум-
soborlari давлат) соборлари еди. Уларнинг чақирилишига асосий са-баб синфий курашнинг кескинлашиши бўлди. Шундай пайтларда давлат бошқарувига фақат боярларнигина емас, шунингдек дворянларни, посад аҳолисини, баъзан ҳатто давлат деҳқонларини, ўқчи аскарлар, казаклар (булар 1613 йилги Земство соборида қатнашган едилар)ни ҳам жалб қилишга тўғри келди.

Земство соборлари синфий кураш жуда кескинлашган пайтларда тинч-лик, уруш, интервентларни ҳайдаш, иқтисодий вайронагарчиликларни бартараф қилиш учун маблағлар қидириш ҳақидаги масалаларни ҳал етиш учун чақириларди.

Россияда илк марта 1549 йилда табақалар (тоифалар) кенгаши бўлмиш Земство собори таъсис етилган (чақирилган) еди. Бу Москва шаҳар аҳолиси-нинг кўзғолонидан кўрққан ҳукмрон доираларнинг (подшо ва феодаллар-нинг) бирдан-бир чораси еди. «Мураса собори» деб аталган бу йиғинда подшо боярларни, епископларни ва дворянларни йиғиб, ўз нуткида боярларни айблайди ва кенгаш иштирокчиларини ҳамкорликка чақиради. Кейинчалик Земство соборида шаҳарнинг юқори табақа вакиллари ҳам қатнашадиган бўлди. Ҳукумат давлат аҳамиятига ега бўлган ишларни Земство соборининг ижозати билан ҳал етадиган бўлди. Боярлар думаси Земство соборининг таркибига киритилган бўлсада, аммо бунда ҳал қилувчи рол ўйнай олмас еди.

Земство соборлари чақирила бошлаши билан Россия давлати дворян-лар ва шаҳарликларга таяниб иш кўрувчи табақа вакиллари

монархияси бўлиб қолди. Земство соборларига подшо, Боярлар думаси, рухонийлар-нинг юқори қисми (Муқаддас собор) тўлиқ таркибда кирди. Улар худди юқори палата сифатида еди. Уларнинг аъзолари сайланмаган, балки ижтимоий мавқеига қараб иштирок етган.

Қуйи палатани дворянлардан, дяклардан, шаҳар (посад) аҳолисининг юқори қисми (савдогарлар)дан сайланган кишилар ташкил етган. Земство соборлари кўп ҳолларда подшонинг ташаббуси билан чақирилди. Уларнинг подшосиз йиғилган пайтлари ҳам бўлган. Боярлар ва рухонийлар, одатда алоҳида мажлис ўтказардилар. Соборларнинг қарорлари махсус баённомалар-да расмийлаштирилди, подшо, патриарх (1589 йилгача митрополит) ва олий мансаблар муҳрлари билан мустаҳкамланарди.

Земство собори маслаҳатчи орган эмас, балки давлат ҳокимиятининг олий органи еди. XVII асрнинг 20 йилларидан Земство соборлари тобора кам чақириладиган бўлди, подшо ҳокимияти кучайиб борди.

XVII асрнинг ўртасидан марказий давлат бошқарув органлари - **приказ (маҳкама)** тизими янада тараққий етди ва узил-кесил қарор топди. Айниқса, XVII асрда кенг тармоқли маҳкамалар тизими ташкил етилди. Бу даврда давлат механизми жуда мураккаблашди.

Маълумки, дастлаб ўқчиларга раҳбарлик қилувчи **Ўқчилик маҳка-маси** тузилган, шунингдек, ёмон кишилар тўғрисидаги ишларни кўрувчи **Қароқчилик маҳкамаси** ва тафтиш органи бўлган **Арз-шикоят маҳка-маси** ташкил етилганди. Боярлар ва дворянлардан иборат отликларнинг шах-сий таркиби **Разряд маҳкамаси** томонидан юритиларди. Маҳкама хизмат-ларга тайинлаш, мансабларга ўрнашиш ҳолларининг ҳаммасини қайд етиб турарди. Шунингдек, казак кўшинларини **Казачий маҳкама** юритарди.

Хизматчи дворянларнинг поместе ер егалигини юритувчи **Поместе маҳкамаси** ҳам мавжуд еди. У дворянларнинг ҳарбий хизматлари евазига поместе билан таъминланишини кузатиб турар, яъни буларни ўрнатилган нормаларда бўлишини назорат қиларди. Маҳкама ерларни рўйхатга олиш, чет ел босқинчилиги даврида помещикларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш ишларини амалга оширган, деҳқонларнинг поместелардан қочишига қарши фаол кураш олиб борган. Унинг аппаратида махсус изқуварлари бўлиб, улар

қочоқ деҳқонларни излаш билан шуҒулланганлар. Маҳкамада кўп сонли дяклар ва уларнинг ёрдамчилари ҳам бўлган.

XVII аср охирида **суд маҳкамалари** тизими ташкил етилади. Москва, Владимир, Дмитров, Қозон маҳкамалари ва бошқалар шундай маҳкама-лар еди. Улар олий суд органлари функцияларини бажарар, бевосита анча муҳим ва мураккаб ишларни, шунингдек, маҳаллий судларнинг қарор ва ҳукмлари устидан апелляция ишларни кўрардилар. Кейинчалик барча суд маҳкамалари ягона суд маҳкамасига бирлаштирилди.

1549 йилда расман **Елчилик маҳкамаси** тузилган. У ташқи сиёсатни юритган. Бунгача ташқи сиёсий ишлар билан Боярлар думасининг Жавоб комиссияси, хазинабон, саройбон кабилар шуҒулланарди. XVII асрнинг II ярмида **Холопик маҳкамаси** ташкил етилди. XVII аср ўртасида **маҳаллий бошқарувда ислохотлар** ўтказилди.

Боқимандалик тизими «губа» ва земство ўзини ўзи бошқариш билан алмаштирилди. Дворянлар ва бояр болалари губа органи бошлиғи - губа оқсоқолини сайлайди. Бу мансаб Қароқчилик маҳкамаси томонидан тасдиқ-ланган. Мазкур маҳкама, шунингдек, губа оқсоқолининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтирувчи наказлар ҳам бериб турган.

Шундай қилиб, уездларда «ёмон кишилар» томонидан қилинадиган «қароқчилик ишлари» билан шуҒулланиш ноиблар (наместниклар) ва волостлар ихтиёридан олиниб, бояр болаларидан сайлаб қўйиладиган губа оқсоқолларига берилди. Губа оқсоқоллари ўз аппаратларига ега еди. У «селовалник»лардан иборат еди. «Селовалник»лар дейилишига сабаб улар бу мансабга содиқ хизмат қилиш ҳақида қасам ичиб, крест (хоч, бут)ни ўпар едилар. Ҳар бир губа органининг махсус девонхонаси - губа маҳкамаси бўлиб, унда ишларни губа дяки юритарди. Дастлаб губа оқсоқоллари муддатсиз сайланарди, кейинроқ сайловлар ҳар йили ўтадиган бўлди. Губа органлари одам ўлдириш, босқинчилик, ўғирлик ишларини кўриб ҳал қилиш, турмаларни кузатиб туриш ишлари билан шуҒулланарди.

50 йиллардан бошлаб **земство ислоҳоти** ҳам ўтказилди. Боқимандалар суд қилиш ва солиқлар йиғиш ҳуқуқидан маҳрум қилинди. Бу ишларни бой шаҳарликлар ва қора сўқачи деҳқонлардан сайлаб қўйиладиган «сара бошлиқлар» ва «селовалник» лар олиб борадиган бўлди. Булардан ташқари земство маҳкамаларида иш юритувчи земство дяклари ҳам сайлаб қўйиларди.

Земство органлари солиқ ва ўлпонлар йиғиш, фуқаролик ва майда жиноий ишларни ҳал етиш (анча йирик ишлар губа органлари томонидан ҳал етилган) каби ишларни амалга оширарди. Губа ва земство органлари маъмурий ва суд функцияларини ҳам бажарарди. Суд ҳали маъмуриятдан ажратилмаган еди.

Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларини Қароқчилик маҳкамаси ҳам ва тегишли жойларда ташкил етилган маҳкама ҳам кузатиб турган. «Губа» ислоҳоти жойларда помещчиклар ҳокимиятини мустаҳкамлади. Губа муассасалари табақа-вакиллик органлари бўлиб қолди.

Земство ислоҳоти натижасида мамлакатнинг суд ва молия ишларини марказлаштириш кучайтирилди.

Иван Болотников бошчилигидаги деҳқонлар уруши ва чет ел босқинчилиги йилларида чоризм шунга амин бўлдики, жойларда губа ва земство органларига тўлиқ ишониб бўлмас экан. Шу сабабли мазкур орган билан бир қаторда **воевода** мансаби таъсис етилди. Воевода боярлар ва дворянлар ичидан Разряд маҳкамаси томонидан тайинланган ва подшо ҳамда Боярлар думаси томонидан тасдиқланган. Воевода қайси шаҳар ёки уездда хизмат қилса, ўша ер егасининг буйруғига бўйсунарди. Катта шаҳарларда бир неча воевода бўлиб, лекин улардан бири асосийси еди. Боқимандалик тамойили бекор қилинганлиги учун улар хазинадан маош олардилар. Воеводанинг енг асосий вазифаларидан бири молиявий назоратни таъминлаш еди. У ерларни ва барча ер участкаларидан олинадиган даро-мадларни ҳисобга олиб турарди. Давлат солиқларини йиғиш бевосита сайлаб қўйиладиган оксоқоллар ва «селоволник»лар томонидан амалга ошириларди, лекин уларни воеводалар назорат қилиб турардилар.

Воеводанинг яна бир муҳим вазифаси дворян ва бояр болаларидан ҳарбий хизматчиларни йиғиш еди. Воевода уларнинг рўйхатини тузиб, ҳисобга олган, ҳарбий кўриклардан ўтказган, хизматга тайёргарлигини текширган. Разряд маҳкамасининг талаби билан воевода ҳарбий хизматчиларни хизмат ўташ жойларига юборган. У шунингдек, ўқчилар ва тўпчиларни ҳам бошқарган, қалъаларнинг ҳолатини кузатиб турган.

Воевода ҳузурида махсус иш юритиш маҳкамаси бўлиб, унга дяк бошчилик қиларди. Маҳкамада шаҳар ва уездни бошқариш бўйича барча ишлар амалга ошириларди. Маҳкамада жуда кўп майда чиновник-лар - приставлар (назоратчилар), «неделшик» лар,

қоровуллар бўлиб, воевода-нинг буйруқларини бажарардилар. Воеводага аста-секин губа ва земство органлари, айниқса ҳарбий ва политсия масалаларида бўйсунган борган.

Huquqning rivojlanishi

Бу даврнинг муҳим ҳуқуқий ёдгорлиги 1550 йилги Судебник (Қонуннома) еди. Тарихда у подшо Қонунномаси деган ном олган. У 1497 йилги Қо-нунноманинг янги наشري ҳисобланиб, 1497 йилдан 1550 йилгача даврдаги Россия қонунчилигида юз берган ўзгаришларни акс еттирган. Унда кўп янги нормалар пайдо бўлган. 1550 йилги Қонуннома наместникларнинг ҳуқуқий ҳолатига катта еътибор берган. Қонун ҳали боқимандалик тизимини бекор қилмаган бўлсада, наместникларнинг баъзи ҳуқуқларини чеклаган. Янги қонун бўйича наместниклар бировга мулкый зарар етказганликлари учун жавобгар бўладиган бўлдилар. Илгари бу йўқ еди. Наместниклар суди-дан дворянлар ва хизматчи кишилар озод қилинди. Бироқ одам ўлдириш, босқинчилик (қароқчилик), ўғрилиқ бўйича улар илгаригидек наместниклар томонидан суд қилинарди.

1550 йилги Қонунномада қарам кишиларнинг ҳуқуқий ҳолати тартибга солинди, тутқунлик ёрликларини расмийлаштириш тартиби ўрнатилди. Бунда қарам бўлиши мумкин бўлган кишиларнинг ёши, ижтимоий аҳволи ва бошқалар ўрнатилди.

1550 йилги Қонунномада белгиланишича, ундан кейинги барча қонунлар унга киритилиши керак еди. Бу жуда муҳим қоида бўлди. Лекин амалда бундай қилинмади. Янги нормалар Қонунномага киритилмай, у би-лан ёнма-ён ҳаракат қилди. Одатда янги қонунлар қайси маҳкамага тааллуқли бўлса, ўша маҳкаманинг китобига киритиларди. Шу тариқа ҳуқуқ-нинг яна бир муҳим манбаи маҳкамаларнинг устав ва буйруқ китоблари вужудга келди. Масалан, бизгача етиб келган Қароқчилик маҳкамаси-нинг китобида жинойт ва протсессуал ҳуқуқнинг муҳим нормалари ўз акси-ни топди, жумладан, жазолаш, ёппасига тинтув ўтказиш ҳақида нормалар белгиланди.

Бу даврнинг энг йирик қонунчилик ёдгорлиги **1649 йилги Собор қонунлари** бўлди. Унинг қабул қилинишига бевосита туртки Москва посад кишиларининг 1648 йилги кўзҒолони еди. Посад аҳолиси подшога мурожаат қилиб, ўз ҳолатларининг яхшиланишини ва сиқувлардан ҳимоя қилинишини сўрайди. Дворянлар ҳам боярлардан ҳимоя қилинишини сўраб подшога мурожаат етади. Подшо посадликлар кўзҒолонини бостиради, лекин улар аҳволини

бироз яхшилашга мажбур бўлади ва янги қонун - «Уложения» («Тузуклар») ишлаб чиқиш ҳақида (1648 йил июлда) буйруқ беради. Комиссия тузилиб, унга раис етиб боярин Н.Н.Одоевский тайинланади.

1648 йил сентябрда Земство Собори иш бошлайди. Унга боярлар, руҳонийлар, дворянлар ва савдогарлар кирган еди. Дехқонлар ва посаднинг мажбуриятли қора кишилари унда иштирок етмаганди. Ўз таркиби, йўналиши ва вазифалари бўйича Земство собори феодал крепостнойлик характерига ега еди. «Тузуклар» лойиҳаси палаталарда муҳокама қилиниб, баъзи ўзгаришлар билан тасдиқланади ва 1649 йил 29 январда кучга киради.

«Собор қонунлари»нинг қабул қилинишига енг асосий сабаб ички зиддиятларнинг кескинлашиши бўлди. Подшо ва ҳукмрон табақаларнинг юқори қисми посад аҳолисининг қўзғолонидан чўчиб, халқ оммасини тинчлантириш мақсадида гўё посад аҳолисининг аҳволини яхшиламоқчи бўлди. Худди шу мақсадда Собор қонунлари қабул қилинди. Собор қонун-лари 25 та боб, 967 та моддадан иборат еди. Унда илгари ҳаракатда бўлган ҳуқуқий нормалар юридик техника жиҳатидан анча юқори даражада тизимга солинади. Бундан ташқари асосан дворянлар ва қора сўқачи посад-ликларнинг тазйиқи билан қабул қилинган янги нормалар ҳам мавжуд еди.

1649 йилги Собор қонунларининг қабул қилиниши илгариги қонунчиликка нисбатан олға ташланган муҳим қадам бўлди. Унда ўша вақтдаги ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча томонлари тартибга солинган еди. Шу боис 1649 йилги Собор қонунларида ҳуқуқнинг қатор соҳаларига оид нормалар ўз ифодасини топади. Турли ҳуқуқ соҳалари кўпинча битта бобда бирлаштирилган еди ва ҳоказо.

Умуман Собор қонунлари марказлашган давлат бошқармаси ва подшонинг самодержавие ҳокимиятини мустаҳкамлади, сиёсий тарқоқлик-нинг сўнгги сарқитларига барҳам берди, дехқонларнинг крепостникларга қа-рамлигини батамом расмийлаштирди, посад кишиларнинг аҳволини бироз ўз-гартирди. Қонунлар крепостнойлик мазмунида бўлиб, дворянлар Ғалабасини акс еттирарди. «Тайин йиллар» бекор қилинди, қочоқ дехқонларни умр бўйи қидириш мумкин бўлди. Дехқон ва унинг оиласигина емас, балки мол-мулки ҳам феодал мулки бўлиб қолди. Собор қонунлари дехқонни ерга емас, балки «хўжайинига» маҳкамлаб, бириктириб қўйди. Қонунлар дворянларга ер мулкларини вотчина сингари мерос қилиб қолдириш ҳуқуқини берди, аммо ўғилларининг отаси каби хизмат қилишлари

шарт қилиб қўйилди, черков назорат остига олинди. Шу мақсадда **Монастир маҳкамаси** таъсис етилди.

Посад кишиларининг ҳам аҳволи ўзгартирилди. «Оқ жойлар» йўқотилди, подшога топширилди, посад жамоасига қўшилиб мажбуриятга жалб қилинади-ган бўлди. Подшо мажбуриятларини ўтайдиган посад кишиларигагина савдо-сотик билан шуғулланишга ижозат берилди. Аммо шаҳар камба-Ғалларининг аҳволи баттар ёмонлашди. Подшо мажбуриятларидан қочиб қутулиб бўлмас еди, деҳқон феодалга бириктирилгани каби посад кишилари ҳам ўз жамоаларига бириктириб қўйилганди. Қонунлардан фақат посаднинг юқори табақалари ютди холос.

Fuqarolik huquqi Қонунларда феодалларнинг ерга егалик ҳуқуқларини янада мустаҳкамлаш давом етди. Феодал ер егалигининг қуйидаги уч асосий тури мавжуд еди:

1. Давлат мулки ёки бевосита подшо мулки. Бунга сарой ерлари, шунингдек, қора волостларнинг ерлари кирди. Қора волостларнинг ерларини подшо феодалларга хизмат евазига тақсимларди. Боярлар ва дворянлар ерга шартли егалик қилардилар. Улар давлатга, подшога сидқидилдан хизмат қилиб туриш шarti билан ерга егалик қилишлари ва ундан фойдаланишлари мумкин еди.

2. Вотчина ер егалиги. Бу поместедан фарқ қилиб, унинг егаси нафақат унга егалик қилган ва ундан фойдаланган, балки уни тасарруф етиши ҳам мумкин еди. Вотчиналар мерос қилиб қолдирилган. Вотчиналарнинг учта асосий кўриниши: а) наслий (авлоддан-авлодга ўтиб келган); б) хизмат евазига олинган (инъом етилган ва бошқалар); в) сотиб олинган вотчиналар мавжуд еди.

Қонунларда наслий вотчиналарнинг сони камаймаслиги ҳақида Ғам-хўрлик қилинди. Шу муносабат билан наслий вотчиналарни сотиб олиш ҳуқуқи назарда тутилган. Агар феодал вотчинани сотиб юборса, унинг қариндошлари 40 йил ичида уни қайта сотиб олиш ҳуқуқига ега бўлдилар.

3. Поместе ер егалиги. Бу хизматлар ўташ, асосан ҳарбий хизматлар евазига берилган. Поместе миқдори хизмат ўтаётган шахснинг хизмат мавқеига боғлиқ еди. Уни мерос тариқасида ўтказилиши мумкин емасди. Феодаллар ундан фақат хизмат ўтаб турган даврда фойдаланишлари мумкин еди.

Дастлаб поместени айирбошлаш (алмаштириш) тақиқланган. Албатта, уни сотиш ҳам мумкин емас еди. Бироқ вотчина ва поместе

ўртасидаги фарқ секин-аста йўқолиб борди. Гарчи поместе мерос қилиниши мумкин бўлмаса ҳам, ўғил агар хизматга кирса, уни олиши мумкин еди. Собор қонунлари бўйича, агар помешчик қарилиги ёки касаллиги учун хизмат-ни тарк етса, унинг тул хотини ва ёш болалари «тирикчилик учун» поместе-дан бир қисм олишлари мумкин еди. 1649 йилги Собор қонунлари поместелар-ни вотчиналарга алмаштиришга рухсат берди. Бундай битимлар қўйидаги ҳолларда ҳақиқий деб топилган: биринчидан, томонлар ўзаро айирбошлаш ёзувини тузишлари, иккинчидан, улар бу ёзувни подшо номига илтимос-нома билан бирга Поместе маҳкамасига топширишлари лозим еди.

Мажбурият ҳуқуқи. Бу даврда фуқаролик ҳуқуқининг гаров ва топширик институтлари янада ривожланди. Қонунлар бўйича агар қарздор қарзини муддатида тўламаса, унинг гаровга қўйган мулки гаровга олган кишига ўтарди. Бунда қарзнинг ва гаровга қўйилган мулкнинг фарқи ҳисобга олинмасди. Илгаригидек, олди-сотди, айирбошлаш, қарз, юк ташиш ва бошқа шартномалар кенг тарқалди.

Қонун шартномаларни тузиш тартибини кўзда тутди. Йирик суммали шартномалар майдонларда махсус амалдорлар томонидан иккитадан кам бўлмаган гувоҳ иштирокида, кичикроқ суммали шартномалар еса уй шароитида тузиларди. Қонун зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбу-риятларга еътибор беради.

Мерос илгаригидек васият бўйича ва қонуний тартибда қолдирилди. Меросхўрлар мерос қолдирувчининг қарзлари учун жавоб беришлари лозим еди.

Жиноят ҳуқуқи 1497 йилги Қонуннома сингари бу даврдаги қонунчиликда ҳам жиноят деганда феодал жамият учун хавфли бўлган «ёмон ишлар» тушунилган. Жиноятнинг умумий тушунчаси ҳали ишлаб чиқилмаган еди.

Собор қонунларида жиноятнинг синфий моҳияти анча аниқ ифодалан-ган. Бир қанча жиноятлар учун жазолар белгиланган. Биринчи марта бу ҳужжатда ҳаракатларни қасддан, еҳтиётсизликдан ва тасодифан қилиш мум-кинлиги бир-биридан ажратилди. Суиқасд учун ҳам жавобгарлик белгиланди. Бу биринчи навбатда давлатга қарши жиноятларга тааллуқли еди, албатта.

Биринчи марта Россия қонунчилигига зарурий мудофаа, охириги зарурат тушунчалари киритилди.

Иштирокчилик институти янада ривожлантирилди. Қонун енди жиноятнинг ташаббусчисини, иштирокчисини, ёрдамчисини,

яширувчисини ажратиб кўрсатди. Булар жиноят ҳуқуқининг умумий қисмига оид янги нормалар еди.

Собор қонунлари жиноят ҳуқуқининг махсус қисмига оид жуда кўп нормалар белгилади. Жиноятларнинг бир қанча кўринишлари ва турларини ўрнатди. Бунда феодал-крепостнойлик тузумига хавф солувчи жиноятларга қарши курашга катта ётибор берилди. Қонунларда черковга қарши жиноят-лар биринчи ўринда турарди. Буларга Россия қонунчилиги тарихида биринчи марта махсус боб ажратилди. Иккинчи ўринда албатта давлатга қарши жи-ноятлар турарди. Булар: давлатга хиёнат, подшонинг ҳаёти ва соғлиғига тажовузлар ва бошқалардир. Подшо саройи тартибларини бузиш, қалбаки монеталар чиқариш, подшо муҳрини қалбакилаштириш ва бошқалар ҳам оғир жиноятлар ҳисобланарди.

Ҳарбий, мулкӣ, шахсга қарши жиноятлар ҳақида қонунларда алоҳида нормалар белгиланди. Лекин қонунларда жиноят ҳуқуқининг умумий қисми махсус қисмидан ажратилмади. Уларда муайян жиноятларнинг таркибларини тавсифлашга асосий ётибор қаратилди.

1649 йилги Собор қонунларида жазонинг аниқ мақсади кўрқитиш еди. Ўлим жазоси кенг қўлланилди. Ўлим жазосининг оддий турлари: калласини кесиш, осӣш, сувга чўктириш; мураккаб турлари: тириклайин ерга кўмиш (бу ерини қасддан ўлдирган хотинга нисбатан қўлланилган), ёқиб юбориш, томоғига еритилган қалайи ёки кўрғошин қуйиш, тўртга бўлиб ташлаш, чархпалакка тортиб ўлдириш кабилар еди.

Тана аъзоларига шикаст етказиш ва оғриқ келтирувчи жазолар: қулоқ, бурун, қўлларини кесиш, қамчи ёки таёқ билан уриш кабилар қўлланилган. Ендиликда қамоқ ва сургун жазолари ҳам вужудга келганди. Жарималар кам қўлланиладиган бўлди.

1649 йилги Собор қонунларида одил судловни адолатли амалга ошириш лозим, дейилганди. Албатта, бу қуруқ гап еди.

Фуқаролик жараёни жиноий жараёндан ажратиб кўрсатилмаганди. Бироқ жараённинг икки шакли - тортишувчилик (суд) ва тергов (қидирув) ажратиб кўрсатилган. Терговнинг аҳамияти ортди.

6. Россияда мутлақ якка ҳокимликнинг ташкил топиши ва ривожланиши (XVII асрнинг иккинчи ярми-XIX асрнинг ўрталари)

**Rossiyada mutlaq
yakka
hokimiyatchilikning
shakllanishi**

Россияда мутлақ якка ҳокимликнинг ташкил топиш ва ривожланиш босқичлари ҳақида олимлар ўртасида турлича фикрлар мав-жуд. Баъзилар Россияда мутлақ якка ҳоким-лик подшо

ўзини ҳокими мутлақ (самодержетс) деб еълон қилиши билан ташкил топган деб кўрсатишса, бошқалар еса буни Иван Грознийнинг номи билан боғлайди. Шунингдек, айрим олимлар Романовнинг ҳокимият тепасига келишидан Россияда абсолют монархия бошланган деб еътироф этадилар. Яна бир гуруҳ олимлар Россияда абсолют монархия 1649 йилги Собор қонунлари билан ўрнатилган, дейдилар. Ва ниҳоят, бир гуруҳ олимлар XVIII аср бошларида Петр I нинг ислохотларидан сўнг абсолют монархия ташкил топган деб кўрсатишади.

Бироқ, кўпчилик олимлар Россияда абсолют монархия умуман XVII асрнинг II ярмида келиб чиққан деб, бизнингча, тўғри кўрсатишади. Чунки шу вақтдан бошлаб табақа-вакиллик институтлари тугайди ва монарх ҳокимияти ҳақиқатдан ҳам чекланмайдиган бўлиб қолади.

Фанда абсолют монархиянинг моҳияти ҳақида ҳам тортишувлар мавжуд. Баъзилар абсолютизм бошқа самодержавие бошқа деб кўрсатишади. Самодержавие деганда монархнинг ташқи мустақиллигини, масалан, Олтин Ўрдадан унинг суверенлигини тушунишади, абсолютизм деганда еса монархнинг ички тўла ҳокимиятга ега еканлигини кўрсатишади. Ана шу ерда В.И. Ленин фикрлари тўғрилигини айтиб ўтиш керак. У: «абсолютизм», самодержавие, «чекланмаган монархия» иборалари синоним сўзлардир», деб кўрсатган еди. Россияда абсолют монархиянинг ташкил топишининг сабаблари қуйидагилардан иборат еди: биринчидан, деҳ-қонларнинг батамом крепостнойлаштирилиши, уларнинг ҳукмрон табақаларга қарши бош кўтариб чиқишлари, жумладан Степан Разин бошчилигидаги кўзғолон, шаҳарликлар кўзғолони, шунингдек, Петр I давридаги халқ ҳаракатлари ҳукмрон табақаларни чўчитиб қўйди ва улар бу ҳаракатларни бостириб тура оладиган кучли, чекланмаган подшо ҳокимиятига еҳтиёж сезиб қолган еди; иккинчидан, Россияга қўшни давлатлар (Реча Посполита, Шветсия, Туркия ва бошқалар) томонидан доимий ҳарбий

тахдиднинг мавжудлиги абсолют монархиянинг ташкил топишини тезлаш-тирувчи омил бўлди.

Умуман Россияда абсолютизмнинг вужудга келиши қонуниятни Европадаги синғари саноат ва савдонинг ривожланиши, буржуа муноса-батларининг туғилиши, синғий зиддиятлар ва синғий курашнинг ўсиши, доимий қўшиннинг, политсиянинг ташкил этилиши, бюрократик аппаратнинг ўсиши бўлди.

Бироқ Россия абсолютизмнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуд еди. Булар Россиянинг иқтисодий қолоқлигидан ва унда крепостнойлик муносабатларининг ҳукмронлигидан келиб чиққан. Бу ерда буржуа муно-сабатлари кучсиз ривожланиши натижасида дворянлар билан шаҳарликлар ўрта-сида тенгсизлик мавжуд еди. Шаҳарликларнинг буржуа синғларига айланишига ҳали анча вақт бор еди. Бу жараён ендигина бошланганди. Шунингдек, рус самодержавияси крепостнойлик самодержавияси бўлди. Шунини ҳисобга олиш керакки, XVII асрдаги самодержавие ҳали тўла маънодаги самодержавие емас еди, у ҳали табақа-вакиллик монархияси қолдиқларидан халос бўлмаганди. Черковнинг аҳамияти ҳам юқори еди. Абсолютизмнинг батамом ўрнатилиши ва шаклланиши XVIII асрнинг II чораги - Петр II даврига тўғри келади.

Маълумки, охириги Земство Собори 1653 йилда тўпланган. Бундан кейин подшо фақат айрим табақаларнинг вакиллари билан йиғилишлар ўтказиб турган. Боярлар думаси XVII асрнинг II ярмида ҳам ҳали мавжуд еди, лекин жуда аҳамиятсиз бўлиб қолган еди ва Петр ислохотларининг енг боши-даёқ тугатилганди. Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари - губа ва земство органлари ҳам тугатилган. Черковнинг мавқеи туширилган. Петр II патриархликни тугатди. XVII асрнинг охиридаёқ монарх амалда чеклан-маган ҳокимиятга ега бўлди.

Ijtimoiy tuzumdagi o'zgarishlar

Бу даврда табақалар ёпиқ, берк характер касб ета бошлади. Айниқса паст табақадагиларнинг юқори табақага кириши деярли мумкин бўлмай қолди. Петр II даврида табақа тузумида енг йирик ислохотлар ўтказилди. Натижада бутун аҳоли 4 табақа: шляхта (дворянлар), руҳонийлар, меш-чанлар ва деҳқонларга бўлинди Булар ўлпон тўлайдиганлар ва ўлпон тўламайдиганларга ажратилган еди.

Шляхта (дворянлик)нинг ташкил топиши. Самодержавияни ташкил этиш кучли синғий кураш шароитида юз беради. Бу ҳукмрон синғларнинг бирлашиб оммага қарши курашини талаб қиларди.

Лекин феодаллар унча бирлашмаганди ва турли гуруҳларга бўлиниб кетган (боярлар, околничий-лар, дума боярлари ва ҳакозо) ҳамда турлича ҳуқуқ ва имтиёзларга ега еди.

Ўрта ва майда феодаллар йирик феодаллар билан ҳуқуқларини тенглаш-тириш учун кураш олиб борардилар. Дворянлар боярлар сингари чор ҳуқу-матидан яхши ва мустаҳкам ерларни, юқори мансабларни олишни истар едилар. Бу ҳукмрон синфлар ичидаги кураш уларни кучсизлантирар ва само-державие учун тўғри келмасди. Бундан ташқари, боярлар ва околничий-лар ичида ислоҳотларга қарши кайфиятдаги реаксион кишилар ҳам мавжуд еди. Булар Петр II нинг барча феодалларни тенглаштиришга қаратилган ислоҳот-лар ўтказишга мажбур қилди. Бу билан у аристократлар қаршилигини синдириб, ўрта ва майда феодалларни ўз томонига оғдиришни мақсад қилиб олди.

Петр II ҳукмрон синфни турли ҳуқуқлардан фойдаланувчи турли гуруҳ-ларга бўлинишини тугатди. Унинг ўрнига битта табақа - шляхтани ёки дво-рянликни ташкил етиб, уларга бир хилдаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар ўрнатди. Бу билан у ҳукмрон синфларни жипслаштирди, ички синфий курашни кучсиз-лантирди. XVIII асрнинг II ярмидан шляхтачилик деган ном дворянлик деган янги ном билан алмаштирилди.

Бу даврда дворянларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи қонун ҳужжат-лари: 1714 йилги «Ягона ворислик ҳақида»ги Фармон; 1722 йилги «Рутбалар жадвали»; 1762 йилги «Бутун Россия дворянларига еркинликлар бериш ҳақи-да»ги Манифест; 1785 йилги Екатерина II нинг дворянларга инъом ёрлиғи («Россия олижаноб дворянларининг еркинликлари ва имтиёзлари ҳуқуқи ёрлиғи»)дан иборат еди.

1714 йилги «Ягона ворислик ҳақида»ги Фармон бўйича поместе ҳуқуқий жиҳатдан вотчинага тенглаштирилади. Ҳамма ерлар вотчина ҳисобланиб, у наслдан-наслга мерос бўлиб ўтадиган, хизмат евазига олин-ган ва сотиб олинган турларга бўлинди. Дворянларнинг барча ерлари кўчмас мулк деб еълон қилинди.

Тўғри, 1714 йилги Фармон помешчикнинг егалик қилиш ҳуқуқини бир мунча чеклар еди: ерни сотиш ва гаровга қўйиш, шунингдек, меросхўрларга бўлиб бериш тақиқланарди. Бутун кўчмас мулк фақат ме-росхўрлардан бирига васият қилиниши мумкин еди, холос. Ҳаракатдаги мол-мулкларни еса ўғиллар, қизлар ва бева хотин оларди. Агар васият бўлмаса ерлар катта ўғилга ўтарди. Бу фармонни чиқаришдан иккита мақсад кўзланган: биринчидан, ўлган дворяннинг

кичик ўғиллари меросдан маҳрум бўлиб, «ўз нонини хизмат, билим, савдо-сотик ва бошқалар орқали топишга» мажбур бўлар едилар, шу тариқа ҳукумат дворянлардан зарур кадрларга ега бўлиши мумкин еди; иккинчидан, дворянларнинг ер егаликларининг парчаланиб кетишига барҳам берилди. Бу еса давлатнинг манфаатлари билан боғлиқ еди.

1731 йилда император Анна Ивановна бу фармонни бекор қилади. Ян-ги қонун бўйича ҳаркатсиз мулклар ўғиллар ўртасида тенг тақсимланади-ган бўлди. Лекин шунга қарамай поместе ва вотчина егаларининг ҳуқуқ-лари тенглиги сақланиб қолди.

1722 йилги «Рутбалар жадвали» ҳам дворянлар табақасининг жипслаши-шига, шунингдек, дворянлар учун хизмат ўташнинг янги тартибини жо-рий етишга қаратилган еди. Бунга кўра, армияда, флотда, фуқаролик ва са-рой хизматидаги барча мансаблар поғона ёки даражаларга бўлинди. «Рут-балар жадвали»га биноан хизмат ўташда ва мансабга ўтиришда енди насл-насабга қараб емас, балки дворянларнинг шахсий қобилиятлари, билими ва амалий малакасига қараладиган бўлди. Дворянлар хизматни қуйи мансаб-лардан бошлаб, хизмат зинапояларидан ўтиб, кейин юқори мансабларга ега бўлишлари мумкин еди. Фақат махсус ўқув юртларини тугатганлар бундан истисно қилинган.

Фуқаролик хизматида олий мансаб канслер мансаби еди, қуйи даража-даги мансаб еса коллегия регистратори еди. Ҳарбий хизматда олий мансаб - фендрик, кейинроқ еса прапоршчик бўлган.

«Рутбалар жадвали» бошқа табақаларга ҳам дворянлик даражасига еришиш имконини берарди: улар фуқаролик хизматида 8-даражани ва ҳарбий хизматда 1-офитсер (обер офитсер) унвонини олиб, авлоддан-авлодга ўтадиган дворянин бўлиб қолар ҳамда бу табақанинг ҳамма ҳуқуқларидан фойда-ланар едилар. Юқоридаги иккала ҳужжат дворянларнинг давлатдаги мавқеини мустаҳкамлади.

Маълумки, Петр И даврида барча дворянлар 15 ёшидан бошлаб қаригунча ёки соғлигини йўқотгунча мажбурий тартибда ҳарбий хизмат ўташлари лозим еди. Анна Ивановна ҳарбий хизматга кириш ёшини 20 ёшдан қилиб ўрнатди ва уни 25 йиллик муддат қилиб белгилади.

1762 йилда Петр III **«Бутунроссия дворянларига еркинликлар бериш ҳақида Манифест»** чиқарди. Бунга кўра, дворянлар мажбурий ҳарбий хизматдан озод қилиндилар. Шу билан бирга дворянлар давлатга мажбурий хизмат қилишдан ҳам озод етилдилар.

Екатерина II нинг *1785 йилги «Дворянларга инъом ёрлиғи»* дво-рянларнинг барча ҳуқуқ ва имтиёзларини битта ҳужжатда расмийлаштирди. Шу вақтдан бошлаб дворянлар Россиянинг имтиёзли табақаси бўлиб қол-ди. Бу қонунга кўра, дворянлар давлатга мажбурий хизматлардан, солиқ-лардан, турли мажбуриятлардан, жумладан, рекрут йиғимидан, тан жазоларидан озод қилиндилар. Дворянлик унвони хотин ва болаларга ўтадиган бўлди. Дворянлар шахсий ва мулкый дахлсизликдан фойдаландилар. Инъом ёрлиғи-га асосан дворянлар подшонинг тасдиғидан ўтган судларнинг қарорисиз унвонидан, обрў-еътиборидан, ҳаётидан ва мулкидан маҳрум етилиши мумкин эмасди. Бунда фақат судьялари дворянлардан бўлган махсус судларгина дворянларни суд қилиши мумкин еди. Дворянлар фабрика ва за-водларга егалик қилишлари мумкин бўлди, шунингдек, ўзини ўзи бошқа-риш ҳуқуқини қўлга киритдилар. Уезд ва губерна дворянлари мансабдор шахсларни сайлаш ва ўз табақа ишларини ҳал етиш учун ҳар уч йилда уезд ва губерна дворянлар йиғилишига тўпланиб, ўзлари ичидан бош-ликларини сайлардилар.

Дворянларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ўзларининг пул жам-ғармалари ва мулкларига ега бўлишлари мумкин еди. Дворянлар табақа ишлари бўйича губернаторга, Сенатга ва ҳатто подшога мурожаат қилишга ҳақли еди.

Руҳонийлар имтиёзли табақа бўлиб, солиқ ва мажбуриятлардан озод қилиндилар. Черков XVIII асрда катта миқдордаги ерларга егалик қиларди. Россиядаги бутун деҳқонларнинг бешдан бир қисми черковлар ихтиёрида еди. Руҳонийлар кучли сиёсий мавқега ега едилар. Подшо ҳукумати черковни давлатга бўйсундириш чораларини кўрди, унинг мулкани давлат мулкига айлантирди (1764 йил).

Мешчанлар. XVIII асрнинг II ярмида шаҳар аҳолисининг ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи муҳим қонунчилик ҳужжати 1721 йилда Петр II томони-дан чиқарилган **«Бош магистратга регламент»** еди. Унга кўра, шаҳар аҳолиси икки тоифага: шаҳарда доимий ва вақтинча яшовчиларга бўлинди.

Доимий яшовчиларнинг ўзи ҳам икки гилдияга бўлинган. Биринчи гилдияга банкирлар, йирик савдогарлар, врачлар, аптекачилар, рассомлар ва бошқалар кирган. Иккинчи гилдияга майда савдогарлар ва ҳунармандлар кирган. Иккала гилдия маълум даражада ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқидан фойдаланган. Улар

ўзларининг йиғилишларига йиғилиб, муҳим масалаларни ҳал қилганлар, ўз аъзолари ичида пул йиғимларини ўрнатганлар, мансабдор шахсларни - оқсоқоллар ва уларнинг ёрдамчиларини сайлаганлар.

Хунармандлар ҳам сеҳларга бўлиниб, сеҳлар тепасида сайлаб қўйил-ган - алдерманлар турарди. Алдерманлар хунармандчилик буюмларининг сифатини кузатиб турганлар, солиқлар ва мажбуриятларни тақсимлаганлар ва йиғганлар.

Шаҳарда вақтинча яшовчи аҳолини қора ишчилар ва ёлланма хизматчилар ташкил етган. Улар шаҳар ўзини ўзи бошқарувида иштирок етиш ҳуқуқидан маҳрум еди.

1787 йилда шаҳарларга инъом ёрлиғи чиқарилган. Унда шаҳар аҳолисининг ҳуқуқий ҳолати тартибга солинган. Унга кўра, шаҳар аҳолиси олтита разрядга бўлинган:

1. Ҳақиқий шаҳар аҳолиси, (шаҳарда уйи, яшаш жойи ёки мулки бўлганлар).

2. Савдогарлар.

3. Хунармандлар.

4. Бошқа шаҳарликлар ва чет еллик меҳмонлар.

5. Фахрий граждандлар, яъни 50 минг сўмдан кўп капиталга ега бўлганлар: банкирлар, кўтара савдогарлар, корабл егалари, олимлар.

6. Посад кишилари: майда мулкдорлар.

Мешчанлар савдо ва хунармандчилик билан шуғулланиш ҳуқуқига ега едилар. Дворянларга ва деҳқонларга шаҳарларда фақат ўз хўжаликлари маҳсулотлари билан савдо қилишга рухсат етилган. Бироқ мешчанлар ҳам айна пайтда деҳқонлар яшайдиган ерларга егалик қилиш ҳуқуқига ега емас едилар.

Деҳқонлар. Петр И жон солиғи жорий етиб, деҳқонларга ҳам, холопларга ҳам ва бошқа турли дайди кишиларга ҳам бир хилдаги солиқ юклади. Бошқа мажбуриятлар ҳам мавжуд еди.

XVIII асрда деҳқонлар бир неча разрядларга бўлинган:

1. Давлат деҳқонлари. Булар подшога тегишли едилар.

2. Сарой деҳқонлари. Сарой хўжалигида ишлайдиган деҳқонлар.

3. Иқтисодий деҳқонлар - собиқ черков ва монастир деҳқонлари.

4. Посессион деҳқонлар - помещчиклардан сотиб олиниб, фабрика ва заводларга ёзилган деҳқонлар.

5. Майда хизматчи кишиларнинг авлодлари. Булар асосан Россиянинг чекка ўлкаларида яшаб, Петр И ислоҳоти натижасида

шляхта табақасига кирмай қолган кишилар еди. Улар давлат деҳқонларидан кам фарқ қиларди.

6. Помешчикларнинг деҳқонлари. XVIII асрда улар бутун деҳқонлар-нинг ярмидан кўпини ташкил етган. Бу деҳқонларни помещчиклар соти-ши, ҳады қилиши, алмаштириши, гаровга қўйиши мумкин еди. Уларнинг зиммасидаги оброк ва баршчиналарнинг миқдорини помещчикларнинг ўзлари белгилардилар. Помешчиклар буларни суд қилиш, жазолаш ҳуқуқига ега едилар.

Davlat tuzumi

Бу даврда Россия бошқариш шаклига кўра, мутлақ монархия (самодержавие) давлати бўлиб қолган еди. Бунда олий ҳокимият бутунлай ва бўлинмасдан подшога тегишли бўлган. Лекин бу жараён бирданига юз бермади. XVII асрнинг II ярмида ҳали Боярлар думаси мавжуд бўлса ҳам, лекин илгариги аҳамияти-ни йўқотган еди. Бошқарувда илгаригидек наслий боярлар муҳим рол ўй-нарди, жойларда дворянларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари сақланиб қолганди, черков давлатга тўлиқ бўйсундирилмаган еди. XVIII асрнинг би-ринчи ярмида Петр I даврида самодержавиенинг янада ривожланиши ва мустаҳкамланиши, табақа-вакиллик органлари қолдиқларининг тугатилиши содир бўлди.

XVIII аср самодержавияси Россия тарихида «маърифатли абсолютизм» номини олди. Чунки чор ҳукумати ҳокимиятни қўлда сақлаб қолиш мақ-садида савдо ва мануфактураларнинг ривожланишини рағбатлантирди, черков мулкларини давлат мулкига айлантирди, дунёвий билимларни, фан ва санъат-нинг ривожланишига ҳомийлик қилди.

Олий ҳокимият ва бошқарув органлари. Император.

Шимолий урушдан кейин Россия қудратли давлат бўлиб қолди. 1721 йилда Сенат Петр I ни император ва ҳокими мутлақ деб еълон қилди. Шу вақтдан бошлаб Рос-сия империя деб юритила бошлади. Император чекланмаган ҳокимиятга ега бўлиб, қонун чиқариш, ижро этиш ҳуқуқи фақат унга тегишли еди. Барча давлат бошқаруви унга бўйсунди. Император суд ҳокимиятининг бошлиғи ҳисобланиб, судларнинг барча қарор ва ҳукмлари унинг номидан чиқариларди. Олий черков ҳокимияти ҳам унга тегишли бўлиб қолди. Император бу ҳокимиятни махсус таъсис етилган Синод орқали амалга оширарди. Рус проваслав черкови бошлиғи- патриарх мансаби тугатилди. Петр I тахтга ворис қилиб хоҳлаган кишисини танлаши мумкин еди.

Сенат. 1711 йилда Петр И Прут юришига кета туриб, давлатни бошқариш учун ўз яқинларидан иборат Сенатни ташкил етди. Петр И Прут юришидан қайтгач, Сенат доимий ҳукумат органига айлантирилди. Унинг таркибига император томонидан тайинланган 9 та сенатор ва обер-секретар киритилди. 1718 йилда коллегиялар ташкил етилиши билан уларнинг президентлари ҳам Сенат таркибига киритилди. Кейин 1722 йилда учта асосий коллегиялар: ташқи ишлар, ҳарбий ва флот коллегияларининг президентларидан ташқари бошқа коллегияларнинг президентлари сенат таркибидан чиқарилди. Шу вақтдан бошлаб Сенат коллегия фаолияти устидан ҳам назорат қилиб турадиган бўлди.

Сенат, аввало, қонун ташаббускорлик функциясига ега еди. Бунга кўра, у қонун чиқариш ташаббуси, қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш, уни муҳокама қилиш ва еълон қилиш ваколатларига ега бўлди. Сенатнинг қонунчилик соҳасидаги ҳуқуқини подшо белгиларди.

Сенат олий давлат бошқарув органи ҳисобланган. У дастлаб маҳкама-лар, сўнгра коллегиялар фаолияти устидан назорат қилиб турган. Сенат, шу-нингдек, давлат жиноятлари ва мансабдор шахсларнинг жиноятлари ҳақидаги ишлар бўйича олий суд органи еди. У апеллятсион суд вазифасини ҳам бажа-рарди. Сенатнинг қарори устидан шикоят қилиш мумкин емас еди. Унинг қарори фақат подшо томонидан бекор қилиниши мумкин еди. Сенат девон-хонасига обер-секретар бошчилик қиларди.

1711 йилда назорат функциясини амалга ошириш учун **обер-фискал** мансаби, 1723 йилдан еса **бош-фискал** мансаби таъсис етилди. Унга колле-гиялардаги, провинсиялардаги ва шаҳарлардаги фискаллар бўйсундирилган. Фискалларнинг функциясига мансабдор шахсларнинг суЎстеъмолликларини яширинча аниқлаш, давлат хазинаси манфаатларини ҳимоя қилиш, жиноят-чилик билан кураш олиб бориш кабилар кирарди. Бироқ тез орада фискалларнинг ўзи суЎстеъмолликларга, порахўрликка берилиб кетадилар. Шу сабабли Петр И нинг ворислари фискаллик институтини тугатадилар.

1722 йилда **прокуратура** ташкил етилди. Унга бош прокурор ва унинг ёрдамчиси - обер прокурор бошчилик қиларди. Уларга коллегиялардаги ва дворянларнинг провинсиал судларидаги прокурорлар бўйсундирилди.

Прокуратура фискаллардан фарқ қилиб, (барча давлат муассасалари фаолияти устидан) очик назорат олиб борган. Бош

прокурор императорга бўйсунган. У подшо йўқлигида Сенатга раислик қилар, Сенатда юритилади-ган масалалар тартибини белгилар, Сенатнинг нотўғри қарори устидан подшо-га протест бериш ҳуқуқига ега бўлиб, подшога Сенат фаолияти ҳақида доклад қилар, подшо фармойишларини Сенатга ёллон қилар, қонунларнинг бажарилишини кузатиб турар еди.

1720 йилда Сенат ҳузурида **бош-рекетмейстр** мансаби таъсис етилди. У коллегия ва бошқа марказий муассасаларнинг нотўғри қарорлари ва сансалорликлари устидан шикоятларни қабул қилар ва кўриб чиқарди. Бу ҳақдаги ишлар подшога маълум қилинар ва шундан сўнг улар бўйича охириги қарор чиқариларди. Бош-рекетмейстрлик мансаби 1763 йилда Сенатнинг қайта ташкил етилиши билан тугатилди.

Бундан ташқари, Сенатга бевосита **геролдмейстр**-дворянлар табақа-си ишларини юритувчи мансабдор шахс ҳам бўйсунган. У дворянларни ҳисобга олиш, уларнинг хизмат ўташини ҳисобга олиш, давлат мансабларига тайинланишини ҳисобга олиш ва ҳоказо ишлар билан шуғулланган.

1731 йилда Сенат ҳузурида **Яширин қидирув ишлари девонхонаси** тузилади. У давлат жиноятларини тергов қиларди. 1762 йилда бу орган тугатил-ган, лекин тез орада Сенатнинг **яширин махфий экспедитсияси** таъсис етилиб, у муҳим сиёсий жиноятларни, жумладан, Пугачов, Радищев ва бош-қаларнинг ишларини тергов қилиш билан шуғулланган.

Петрнинг ўлиmidан кейин Сенатнинг роли пасайди. Сенат расман олий ҳукумат органи бўлса ҳам, амалда Олий махфий кенгаш ва бошқа импе-раторлик кенгашларига ва кабинетларига бўйсунарди. Қатор коллегиялар (ҳарбий, флот ва ташқи ишлар коллегиялари) Сенатга бўйсунидан чиққан, бошқа коллегиялар унга жуда кам даражада бўйсунарди. Яширин қидирув ишлари девонхонаси Сенатга бўйсунмаган. Сенат фақат олий суд органи функциясини тўлиқ сақлаб қолди. Айниқса Павел I даврида у соф суд органи бўлиб қолган еди.

Олий махфий кенгаш. Бу давлат органи 1726 йилда Петрнинг тул хотини Екатерина I томонидан таъсис етилди. Унинг таркибига императорнинг 7 та енг яқин кишилари киритилди. Кенгаш жуда муҳим ички ва ташқи сиёсат масалаларини ҳал қиларди. Ҳатто император барча муҳим қонунларни Олий махфий кенгаш розилиги билан чиқариши лозим еди. Бу Кенгашга Сенат ва Синод ҳам бўйсунган. Бош прокурор мансаби тугатилган.

Петр II ўлганидан кейин (1730 йил) Олий яширин кенгаш тахтга Петр II нинг жияни Анна Ивановнани таклиф қилади. Лекин унинг олдига қатор шарт-лар қўйилади. Булар: а) кенгаш рухсатисиз ерга тегмаслик; б) ўзига ворис тайинламаслик; в) полковникдан юқори мансабларни тайинламаслик; г) мам-лакатни кенгаш розилиги билан бошқариш; д) гвардия ва кўшинларнинг кенгаш қарамоғида бўлиши лозимлиги кабилар еди. Агар ушбу шартлар бажарилмаса, Анна Ивановнанинг тахтдан маҳрум етилиши мумкинлиги кўр-сатилган еди. Анна Ивановна бу шартларга рози бўлади ва имзо чекади. Лекин шляхтанинг талаби билан Анна Ивановна бу талабномани йўқ қилади ва 1730 йилда Россияда самодержавиени қайта тиклаш ҳақида Манифест чиқаради. 1731 йилда Анна Ивановна уч та министрдан иборат **Министрлар Кабинети** таъсис етади. Лекин 10 йил ўтгач, уни Елизавета Петровна тугатади ва Сенатнинг илгариги аҳамиятини тиклайди. Елизавета Петровна 1756 йилда маслаҳатчи орган - **Юқори сарой конференцияси** таъсис етиб, унга ташқи сиёсат ва қуролли кучларни ташкил етиш масалалари билан шуғулланишни топширади. Ундан кейин ҳам императорлар ҳузурида турли маслаҳатчи органлар ташкил етилган, лекин улар мустақил бўлмаган.

Коллегиялар. Петр маҳкама тизимини тугатиб, унинг ўрнига колле-гиялар таъсис етган. Ўша вақтда ҳаммаси бўлиб 12 та коллегия мавжуд еди. Улардан учтаси: ҳарбий, флот ва ташқи ишлар коллегиялари асосийлари еди.

Учта коллегия молиявий коллегиялар бўлган: 1) **камер-коллегия** давлат даромадлари билан шуғулланган; 2) **штатс-контор-коллегия** давлат ҳаражатларини ҳал қилган; 3) **ревизион-коллегия** давлат маблағларини ҳаражат қилиш ва даромадларини келиб тушиши устидан назорат қилган.

Учта коллегия савдо-саноат коллегиялари ҳисобланган: 1) **берг-коллегия** тоғ ва металлургия саноатини юритган; 2) **манифактур-коллегия** йирик саноатга раҳбарлик қилган; 3) **коммертс-коллегия** савдо масалалари билан (кўпроқ ташқи савдо билан) шуғулланган.

Юқоридагилардан ташқари қуйидаги коллегиялар ҳам муҳим ўрин тутган: 1) **юстите коллегия** - суд бошқарувининг олий органи, муҳим ишлар бўйича биринчи инстантсия, провинтсиал судлар учун апеллятсион инстан-тсия ҳисобланган; 2) **вотчина коллегияси** - дворянларнинг ер егалиги би-лан боғлиқ масалаларни юритган, шунингдек дворянларнинг ер бўйича низоларини ҳал қилган; 3) **диний ишлар коллегияси** - кейинчалик **Синод**.

Бош магистрат - шаҳарларни бошқариб, коллегия ҳуқуқларига ега бўлган. Синод коллегиялар ичида муҳим ўрин тутган. Коллегиялар маҳ-камалардан фарқ қилиб, бу ерда давлат бошқарув масалалари аниқ тақсим-лаб қўйилган еди. Бундан ташқари, коллегиялар ягона тизимга ега еди. Уларнинг ҳар бирини президенти, витсе-президенти, тўрттадан маслаҳатчиси, тўрттадан ассессори ҳамда девонхонаси мавжуд еди. Булар ҳар куни йиғилиб турарди. Барча қарорлар овозга қўйилиб, кўпчилик овоз билан ҳал қили-нарди (маҳкамаларда еса якка бошлиқ ҳал қиларди).

Лекин абсолютизм давридаги бу коллегиялик жуда расмий характерга ега еди, холос. Коллегияларда президентларнинг гапи гап еди. Ҳар бир колле-гияда фискал, кейинроқ еса прокурор бўлиб, у коллегия фаолиятини назорат қиларди. Коллегиялар девонхонаси: котиб, нотариус, таржимон, актуариус, нусха кўчирувчилар, регистраторлар ва иш юритувчилардан иборат бўлган.

Маҳаллий бошқарув органлари. Маҳаллий бошқарув соҳасида ислоҳотлар 1702 йилда бошланган. Петр И уездлардаги губа ўзини ўзи бошқаришни тугатиб, унинг функцияларини воеводага беради. Ҳар бир уездда воеводалар ҳузурида 2-4 тадан дворянлардан иборат дворянлар кенгаши ташкил етилади.

Воеводалар уездларни дворянлар кенгаши билан бирга бошқариши керак еди. Ҳукмрон синфларнинг ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва деҳқон-ларнинг ҳаракатига қарши самарали курашиш мақсадида Петр И 1708 йилда 8 та губерния ташкил етади. Губерниялар провинсияларга бўлинган. Губер-ниялар тепасида губернаторлар турарди. Уларни подшо тайинларди. Губерна-торлар губернияларни бошқарганлар, куролли кучларга қўмондонлик қилганлар, суд ҳокимиятига ега бўлганлар. Губернаторларнинг ёрдамчилари витсе-губернаторлар еди. Губернаторлар ҳузурида 8-12 кишидан иборат ланд-рат кенгашлари ҳам мавжуд еди. Ландрат кенгашлари дворянлар томо-нидан сайланарди.

Провинсиялар воеводалар томонидан бошқарилган. Уларнинг ёрдам-чилари бўлган. Уездлар тепасида земство комиссарлари туриб, улар сайлаб қўйиларди. Екатерина II маҳаллий бошқарувда ислоҳотлар қилиб, 1775 йилда губернияларни бошқариш учун муассаса ташкил етди. Провинсиялар тугатилиб, уездлар сони, губерниялар сони камайтирилди. Ҳар бир губер-нияда губерния бошқармалари ташкил етилди. Ҳар бир уездда қуйи земство суди тузилди. У маъмурий-политсиячилик ишларини юритарди.

Шаҳар ислоҳоти. Петр И шаҳар ислоҳоти ҳам ўтказди. Бундан мақсад шаҳарларда савдо ва саноатни ривожлантириш еди. Шу мақсадда савдогарлар ҳуқуқи кенгайтирилди. 1699 йилда барча шаҳарларда **бурмистрлик ёки земство маҳкамалари** таъсис етилди. Улар ўлпонлар, солиқлар йиғиш билан шуғулланар, шунингдек, суд функцияларини амалга оширардилар.

Бурмистрлик маҳкамасига бурмистрлар кирган. Улар савдогарлардан, фабрикантлардан ва бошқалардан сайланарди. Сайловлар ҳар йили ўтказиларди. Бурмистрлар ўз ораларидан ҳар ойга президентлар - маҳкама бошлиқларини сайлардилар. Бурмистрлик маҳкамалари воеводаларга ва маҳкамаларга бўйсунидан озод етилди. Уларга раҳбарлик қилиш учун Москвада Бурмистрлик палатаси ташкил етилади.

1720 йилда коллегиялар ташкил қилиниши муносабати билан **Бош магистрат** таъсис етилади. Бурмистрлик палатаси тугатилади. Бурмистрлик маҳкамалари ўрнига **магистратлар** тузилади. Улар савдо ва саноатни ривожлантириш, мактаблар ташкил етиш ҳақида Ғамхўрлик қилганлар, молиявий фаолият юритганлар. Петр И ўлимидан кейин Бош магистрат тугатилиб, шаҳар магистратлари маҳаллий маъмуриятга бўйсундирилди.

Екатерина II 1785 йилда шаҳарларга ҳуқуқ ва имтиёзлар ҳақида ёрлиқ чиқаради. Бунга кўра, шаҳарнинг ҳар бир 6 та разрядидан шаҳар йиғини сайланади. Шаҳар йиғини еса **Умумий шаҳар думасини**, умумий шаҳар думаси - доимий орган - 6 кишилиқ дума сайлайди.

Политсия бошқарув органлари. XVII-XVIII асрларда воеводалар, Москвада еса - земство ишлари маҳкамаси политсиячилик функциясини бажа-рарди. Губерния ислоҳотларидан сўнг еса бу функция губернаторлар ва комендантлар томонидан амалга оширилади. 1718 йилда Петербургда политсмейстрлар иши бўйича бош девонхона ташкил етилди. Унинг тепасида бош политсмейстр турарди. Кейинроқ бундай муассаса Москвада ҳам тузилган. XVIII асрнинг II ярмида янги политсия органлари ташкил топди.

7. Абсолют монархия даврида Россияда ҳуқуқнинг асосий белгилари

Ҳуқуқ манбалари

Бу даврнинг асосий ҳуқуқ манбаларини давлат то-монидан **фармонлар, регламентлар, уставлар, мани-фестлар** шаклида чиқарилган қонунлар ташкил етган.

Фармонлар давлат фаолиятининг энг муҳим ва жуда хилма-хил томонла-рига тааллуқли еди. Масалан, 1714 йил 18 мартдаги «Ягона ворислик ҳақида»ги фармон, 1722 йилги «Рутбалар жадвали», 1723 йил 5 ноябрдаги «Суд шакли ҳақида»ги фармон билан тартибга солинган ижтимоий муносабатларнинг хилма-хиллиги юқоридаги фикримизнинг далилидир.

Регламентлар давлат бошқарув органларининг ташкил етилиши тартиби ва фаолият тартибини белгиловчи ҳужжатлардир. Буларга, масалан, 1720 йил 29 февралдаги Коллегияларнинг бош регламенти, 1721 йил 16 январдаги Бош магистратга регламент, 1721 йил 29 январдаги Диний регламент мисол бўла олади.

Уставлар давлат фаолиятининг маълум соҳага тааллуқли ҳуқуқ норма-ларини бирлаштирувчи қонунлар тўпламидир. 1729 йилги Векселлар ҳақидаги устав, 1781 йилги Савдо ҳақидаги устав, 1782 йилги Ахлоқ-одоб устави ана шундай қонунлар тўпламлари жумласига киради. 1716 йилги Ҳарбий устав армия фаолиятини тартибга солувчи нормалардан иборат еди.

Ҳарбий устав мутлақ давлатчилик, армиянинг ташкил етилиши манфаатла-рига жавоб берувчи ўзига хос мустақил кодекс еди. Уни тузишда кўпгина Ҳарбий Европа мамлакатларининг ҳарбий қонунчилиги борасидаги ижобий тажрибаси ҳисобга олинган еди.

1720 йилда Денгиз устави чиқарилади. У ўз мазмуни бўйича Ҳарбий уставга ўхшаш бўлиб, фақат флотда хизмат қилишга тааллуқли еди. Унинг «Жарималар ҳақида»ги бўлими жиноят ҳуқуқи нормаларига бағишланиб, деярли тўлиқ Ҳарбий артикуллардан ўзлаштириб олинган еди.

Императорлар алоҳида, тантанали ва муҳим ҳолларда **манифестлар** чиқа-ришган. 1762 йилги «Бутун Россия дворянларига еркинликлар ва озодликлар бериш ҳақида»ги **Манифест** шулар жумласидандир.

1715 йилда жиноят кодекси ҳисобланган «Ҳарбий артикул» ва протсес-суал кодекс ҳисобланган «Протсеслар ва суд тортишувларининг қисқача ба-ёни» чиқарилди. Бу даврда, шунингдек, 1649 йилги Собор қонунлари ҳам амал қилишда давом етди. XVIII асрда, хусусан Петр II даврида ҳам бир не-ча марта янги кодекс тузишга ҳаракат қилинган, лекин натижасиз чиққан. Екатерина II янги Қонуннома лойиҳасини тузиш учун комиссия тузади. Комиссияга помещикларнинг деҳқонлари ва руҳонийлардан ташқари барча табақалар киритилади. Лекин комиссия иши давомида

турли табақалар манфаат-ларидаги қарама-қаршиликлар очилиб, оқибатда Қонуннома лойиҳаси тузил-май қолади.

Mulk huquq

Бу вақтга келиб поместе ва вотчинани ҳуқуқий жиҳатдан тенглаштириш бўйича узоқ давом етган жара-ён ниҳоясига етади. 1714 йил 23 мартда чақирилган «Ҳаракатдаги ва ҳаракатсиз мулкларни мерос қилиб қолдириш тартиби ҳақида» ги («Ягона ворислик ҳақида»ги) Фармон билан дворянларнинг ерга егалик ҳуқуқи анча кенгайтирилди, вотчина ва поместелар учун ягона ҳуқуқий режим ўрнатилди. Вотчина ва поместелар кўчмас мулк деб атала бошланди. Дворянларнинг иқтисодий мавқеини мустаҳкамлаш мақсадида кўчмас мулкни гаровга қўйиш ва одатда сотиш тақиқланди. Уни фақат истисно тартибида «зарурат бўйича», муҳтожликдан ва юқори пошлина тўлаш шарти билан сотиш мумкин еди. Ер егаликлари бўлиниб кетишининг олдини олиш мақсадида кўчмас мулк мерос бўйича фақат ўғиллардан бирига ўтқа-зиларди. Меросхўрлар 40 йил мобайнида кўчмас мулкни қайтариб сотиб олиш ҳуқуқига ега едилар.

1731 йилда дворянларнинг талаби билан «Ягона ворислик ҳақида»ги фармон бекор қилинди. Кўчмас мулкка нисбатан чекловлар ҳам бекор қилинди. Фақат битта чеклов сақланиб қолди. Бунга кўра, уруғнинг ер егалиги бегона кишиларга васият қилиниши мумкин емасди.

Ердан фойдаланиш ҳуқуқида қатор чеклашлар жорий қилинди. 1719 йил 10 декабрдаги Фармон бўйича хусусий мулкдорларнинг ерларидаги метал-лар ва минералларни қазиб олиш давлат имтиёзига кирарди. Ер егаси унинг ерида заводлар қуришда имтиёзли ҳуқуқдан фойдаланган ёки унинг ери-дан қазиб олинган фойдали қазилмаларнинг 1/32 қисмини олган.

Кемалар қуриш учун яроқли бўлган дарахтларнинг баъзи навлари қўриқланади деб еълон қилинди. Ер егалари уларни ўз ерларида кесиш ҳуқу-қига ега емасдилар. Заранг дарахтларни, тилғочларни, қайрағочларни, қарағайларни кесишда айбдор бўлган шахслардан жарима ундирилган, дубларни кесганлар еса ўлимга маҳкум етилган.

Екатерина II дворянларнинг хоҳишини инобатга олиб, мулкдан фойдаланишдаги ушбу барча чекловларни олиб ташлади. Дворянлар ер ости бойликларига ҳам, ўрмонларга ҳам чекланмаган тарзда егалик қиладиган бўлиб қолдилар.

Фуқаролик ҳуқуқи саноат ва савдо масалаларига, улар фаолиятининг ҳу-қуқий кафолатланишига муҳим аҳамият берди. Масалан, давлат олтин, қу-муш, мис қазиб олиш ва қайта ишлаш бўйича заводлар қуриш учун қарзга пуллар берди. Бундай заводларнинг усталари солиқлардан, ҳарбий хизматлардан озод қилинди. Саноат корхоналари давлатнинг, монархнинг мулки ҳисобланди. Улар гўёки егаларига фойдаланиш учун бериб қўйилгандек еди.

Давлат олтин, қумуш, мис ва селитралар сотиб олишда бошқа сотиб олувчиларга нисбатан имтиёзли ҳуқуққа ега еди. Унинг нархини Берг-кол-легия ўрнатарди. Бошқа металллар ва минералларни саноатчи мамлакат ичида хоҳлаган кишига сотиши, мамлакат ташқарисида еса фақат Берг-коллегия рухсати билан сотиши мумкин еди. Давлат саноатчиларга ва уларнинг меросхўрларига «мазкур заводларни тортиб олмаслиги» ҳақида кафолат берган.

Ташкил етилган саноат корхоналари иш кучига катта еҳтиёж сезарди, чунки ўрта асрларда, табики, иш кучини ёллаш унча кенг тарқалмаган еди. Шунинг учун саноат корхонасини иш кучи билан таъминлашда 1721 йил 18 январдаги «Заводларнинг қишлоқларни сотиб олиши ҳақида»ги Фар-мон муҳим рол ўйнайди (илгари амалда бўлган қонун бўйича савдо-гарлар ва саноатчиларга аҳоли яшайдиган қишлоқларни сотиб олишга рухсат етилмасди). Бундай қишлоқларнинг ҳуқуқий мақоми ўзига хос хусусиятга ега еди. Мазкур қишлоқларни заводлардан алоҳида сотиш мумкин емас еди ва умуман уларни фақат Берг-коллегия ҳамда Мануфактур-коллегия рух-сати билан сотиш мумкин еди. Бундай қишлоқларни гаровга қўйиш ҳам мумкин емасди. Екатерина II дворянларнинг имтиёзларини кенгайтира бо-риб, завод егаларининг аҳоли яшайдиган қишлоқларни сотиб олишини тақиқла-ди. Дворянлар яна ерга егалик қилиш ҳуқуқига ега бўлган ягона таба-қа бўлиб қолди.

Гаров ҳуқуқи ҳам янада ривожланди. Фуқароларга фақат ўз мулкни гаровга қўйишга рухсат етилди. Ҳаракатдаги мулкни ҳам, кўчмас мулк-ни ҳам (1714 йилгача ва 1731 йилдан кейин) гаровга қўйиш мумкин еди. Мулкни гаровга қўйиш васиқа тартибида амалга ошириларди. Давлатнинг қу-рол-яроғини ва мундирини гаровга қўйиш ҳақиқий емас деб ҳисобланди. Бундай мулклар гаровга олувчидан ҳеч қандай тўловларсиз тортиб олинарди. Уларни гаровга берувчилар отиб ўлдиришгача жазоланардилар.

Majburiyat huquqi

Саноат ва савдонинг ривожланиши, товар-пул му-носабатларининг янада тараққий етиши мажбурият ҳу-қуқининг ривожланишига ҳам таъсир кўрсатди. Пудрат, етказиб бериш, сақлаб бериш, шериклик, қарз, шахсий ижара, олди-сотди, айирбошлаш, ҳадя, мулк ижараси шартномалари кенг тарқалди.

Мажбурият ҳуқуқи соҳасида турли табақалар турлича ҳуқуқларга ега еди. Дехқонлар, мешчанлар учун катта чеклашлар жорий қилинганди. Дворянлар, руҳонийлар ва савдогарлар катта ҳуқуқлардан фойдаланардилар. Масалан, дехқонлар, мешчанлар (1721 йилгача ва 1782 йилдан кейин) ва савдогарлар аҳоли яшайдиган қишлоқларни сотиб олишлари мумкин эмасди. Бу дворянларнинг танҳо егалигига асосланган ҳуқуқи еди. Баъзи шахслар шартномалар тузиш ҳуқуқига ега эмасди. Ақли норасо, вояга етмаган, пулни бўлар-бўлмасга совурадиган ва бошқа ҳомийлик остидаги шахслар шартнома тузиш ҳуқуқидан маҳрум еди. Уларнинг ўрнига ҳомийлари шартномалар тузиш ҳуқуқига ега еди. Шахсларнинг қонунга зид бўлма-ган ҳар қандай ҳаракати шартнома предмети бўлиши мумкин еди. Шартно-малар, қоида бўйича, ёзма шаклда тузилган. Қонунлар тузилган шартно-маларни муқаддас деб риоя қилишни талаб қиларди ва ваъдасизлик жаримасини ҳамда кафилликни шартномани таъминлаш усуллари деб биларди.

Амалиётда **ширкат шартномаси** кенг тарқалган. 1698 йилги Фар-мондаёқ «савдо кишиларига бошқа давлатларнинг компанияларидаги син-гари савдо қилишга» рухсат етилган еди. Ширкат шартномалари ҳам савдо, ҳам саноат корхоналари ташкил етиш мақсадларида тузиларди. Давлат шерик-чиликни ҳар томонлама рағбатлантирган, лекин Мануфактура ва Коммертс-коллегиялари орқали улар фаолиятини назорат ҳам қиларди.

Пудрат шартномаси бинолар қуриш ҳамда таъмирлашда ва бошқа-ларда мумкин бўлган барча турли-туман ишларни ишлаб чиқиш учун ту-зилган. Етказиб бериш шартномасини тузишда давлат учун кафиллик муҳим еди. Саноат ва савдонинг ривожланиши шахсий ижара шартномасининг кенг қўлланишига олиб келарди. Шубҳасиз, феодализм шароитларида уни қўллаш чекланганди. Кишиларни фақат уй хизматларига эмас, балки дех-қончилик, ҳунармандчилик, завод ишларига, савдо ва саноатга ҳам ёл-лаш мумкин еди. Крепостной дехқонлар ўз помешчикларининг ёзма расмийлаштирилган рухсати бўйича ёлланиб ишлаши мумкин еди.

Бундай рухсатномаларда деҳқонларнинг қанча муддатга қўйиб юборилганлиги ҳам кўрсатиларди. Вояга етмаган болалар ва хотин фақат ота ёки ернинг рухсати билан ёлланиб ишлаши мумкин еди. Оддий аскарларга фақат бошлиқ-ларининг рухсати бўйича ва хизматга зиён келтирмасдан ёлланиб ишлаш-га рухсат етилган.

Мулк ижараси шартномаси жуда кенг тарқалганди. У васиқа тартибида тузилган. Шартнома предмети ҳам ҳаракатдаги, ҳам кўчмас мулклар бўлиши мумкин еди. Ижара ҳақи ва мулкдан фойдаланиш муддати томон-ларнинг келишуви билан белгиланарди.

Мажбурият ҳуқуқида олди-сотди шартномаси жуда муҳим рол ўйнай-ди. 1714 йилги Фармонга қадар ва 1731 йилдан кейинги олди-сотди шартно-масининг предмети ҳам ҳаракатдаги, ҳам кўчмас мулклар бўлган. Сотувчи шартноманинг предмети ва баҳосини белгилашдан ташқари, сотиб олувчини учинчи шахслар томонидан бу мулкка нисбатан ҳар қандай даъволаридан «тозалаши» лозим еди.

Ҳадя ва **айирбошлаш** шартномалари фақат 1714 йилги Фармонда белгиланган доираларда чекланганди, яъни улар кўчмас мулкларга таал-луқли емас еди. Бу чекловлар 1731 йилда бекор қилинди. Юк ташиш шарт-номаси монахлардан ташқари барча шахслар томонидан ҳар қандай ҳара-катдаги мулклар бўйича тузилиши мумкин еди. Фақат монахларга Диний регламент бўйича бегона ашёларни ва пулларни сақлашга олиш тақиқлан-ганди. Юкни сақлашга олган шахс унинг бутунлигини ва бузилмаслигини сақлаши ва егасининг биринчи талаби билан дарҳол қайтариши лозим еди.

Қарз шартномасининг бу даврдаги хусусияти шунда едики, у бўйи-ча қарздордан фоизлар олиш тақиқланганди. Бироқ, 1754 йилдан бошлаб қарз шартномаси бўйича 6 % гача олиш ўрнатилди. Ўша йили қарз берувчи банк ташкил етилди. 1729 йилдан савдогарлар векселлар бериш ҳуқуқига ега бўлди.

Oila huquqi Никоҳ ва оила қонунчилигида Петр I даврида катта ўзгаришлар қилинди. Аввало 1714 йилги “Ягона ворислик ҳақида”ги фармон билан никоҳ ёши еркаклар учун - 20 ёшгача, аёллар учун - 17 ёшгача кўтарилди.

Қонунлар дворянлар табақасини тўла қимматга ега бўлмаган авлод пайдо бўлишидан сақлашга ҳаракат қилган. Шу муносабат билан никоҳга фақат соғлом, ақлдан маҳрум бўлмаган шахслар кириши мумкин еди. 1722 йил 6 апрелда чиқарилган «Еси паст кишиларни Сенат кўриб чиқиши ҳақида»ги Фармон билан «еси паст

кишилар»нинг никоҳга кириши тақиқланди. Яқин қариндошлар ҳам бир-бирлари билан никоҳга кира олмасди.

Ҳарбий хизматчиларнинг никоҳга кириши учун зарурий шарт бошлиқ-ларининг рухсати еди. Дворянларнинг никоҳга киришлари учун еса улар арифметика ва геометрияни билишлари лозим еди. Қонунлар бўйича никоҳ тузиш учун никоҳга кирувчи томонларнинг ва уларнинг ота-оналарининг розилиги талаб етилган. Шубҳасиз, помешчиклар ўз крепостной деҳқон-ларига нисбатан қонуннинг бу талабларига риоя қилмаганлар, уларнинг тақдирини ўз хоҳишларича ҳал етганлар.

1702 йил 3 апрелда чиқарилган Фармон бўйича никоҳ тузиш тартиби ўзгарди. Бир қатор келишув ёзувлари бекор қилинди (никоҳга кирувчиларнинг мулк ҳақидаги ва сеп-сидирҒа ҳақидаги келишув ёзувлари крепостнойларнинг иши Маҳкамасида расмийлаштирилди). Енди сеп-сидирҒа ҳақидаги масала уй шароитида ҳал қилинадиган бўлди. Никоҳ маросимидан олти ой олдин унаштириш амалга оширилди. Агар куёв унаштиришга қадар келинни кўрмаган бўлса ва келин «хунук, бадбашара, касал ва носоғлом» бўлса, унаштиришни бекор қилиши мумкин еди. Келин ҳам шундай ҳуқуққа ега еди.

Қонунларда никоҳни бекор қилиш учун асослар белгиланган. Сиёсий ўлимга маҳкум етилиши ва умрбод каторгага сургун қилиниши, ер-хотиндан бирининг бедарак йўқолиши (бедарак йўқолган шахснинг бунда айби бўлмаслиги керак), монахликка ўтиши, ер-хотиндан бирининг бевафолик қилиши, тузалмас касалликка йўлиқиши, ер-хотиндан бирининг иккинчиси ҳаётига суиқасд қилиши ҳолатларидан бири никоҳни бекор қилиш учун асос бўла оларди. Никоҳни бекор қилишдан ташқари, ер-хотинни уларнинг турмушида келишмовчиликлар юз берган вақтда вақтинча ажратиб қўйиш (масалан, монастирларга жўнатиш) ҳам мумкин еди.

Никоҳ тенг ҳуқуқли емасди. Хотин ерга бўйсунган. Ер хотинни жазолаш ҳуқуқига ега еди. Хотиннинг мавқеи ернинг мавқеи билан белгиланган. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларида хотин ҳуқуқий лаёқатга ва муомила лаёқатига ега еди. Хотиннинг мулкий ҳуқуқлари ҳеч нарса билан чегараланмасди. У ўзининг ҳаракатдаги ва кўчмас мулкларини ерининг рухсатисиз еркин тасарруф қилиши мумкин еди.

Ота-оналар ўз фарзандларига нисбатан катта ҳокимиятдан фойдаланганлар. Улар ўз фарзандларини жазолаши, монастирга бериши мумкин еди. Лекин ўз болаларини ўлдирган ота-оналар

чархпалакка тортиб ўлдириш жазосига маҳкум етилган (боласини жазолаш вақтида ўлдириб қўйиш ҳоллари бундан мустасно). 1775 йилда ота-оналарга ўз итоатсиз фарзандларини ақлини киргаздиган уйларга қамаш ҳуқуқи берилган. Никоҳсиз туғилган болалар-нинг аҳволи энди қонунда ўз ифодасини топади. Ҳарбий устав бўйича ота ўзининг никоҳсиз туғилган болаларини ва уларнинг оналарини боқиши лозим еди. Болаларнинг мулкӣ ҳуқуқи уларнинг ажралган ёки ажралмаганлигига боғлиқ еди. Оиладан ажралиб чиққан болалар барча мулкӣ ҳуқуқлардан фойдаланганлар ва ўз мулкларини ота-оналар розилигисиз тасарруф қила олганлар. Лекин оиладан ажралиб чиқмаган болалар ўз мулкларига ега бўл-май, ота-оналарининг розилигисиз бирон-бир битим туза олмаганлар.

Ҳомийлик ҳақидаги баъзи қоидалар ҳам янада ривожланди. Ҳомийлик вояга етмаган болаларга нисбатан тайинланган ва улар вояга етган-ларига қадар давом етган. Кўчмас мулкка меросхўрлар 20 ёшга тўлгандан сўнг, ҳаракатдаги мулкка еркак меросхўрлар 18 ёшга, аёллар 17 ёшга тўлгандан сўнг вояга етган деб ҳисобланарди.

1714 йилги Фармон бўйича кўчмас мулкнинг меросхўри ўзининг кичик ёшли укалари ва сингиллари учун ҳомий ҳисобланган, уларни боқиши, тарбиялаши ва мулки ҳақида Ғамхўрлик қилиши лозим еди. Ақлдан озган ва шафқатсиз помешчиклар устидан ҳам ҳомийлик тайинланиши мумкин еди. Албатта, бу жуда кам ҳолларда юз берган. Агар шундай қилинганда ҳам, ҳар доим ҳукмрон табақалар манфаатлари нуқтаи назаридан амалга оширилган.

1775 йилда ҳомийликнинг табақавий органлари: дворянлар учун дворянлик ҳомийлиги ва шаҳарликлар учун етимлар судлари таъсис етилди. 1785 йилда ёш болалар (14 ёшдан бошлаб) учун васийлик институти жорий қилинган еди.

Meros huquqi 1714 йилги «Ягона ворислик ҳақида»ги Фармон бўйича мерос ҳуқуқида муҳим ўзгаришлар юз берди. Мерос қонун бўйича ва васият бўйича қолдирилган.

Кўчмас мулкни васият қилиб қолдиришда мерос қолдирувчининг ерки ан-ча чекланган еди. У кўчмас мулкни ўғилларидан бирига васият қилиб қолдириши мумкин еди. Бошқа ўғилларга ҳаракатдаги мулклардан ҳисса ажратилган. Агар ўғиллар бўлмаса, кўчмас мулкка қизлардан бири мерос-хўр етиб тайинланган. Агар фарзандлар бўлмаса, у ҳолда кўчмас мулк фақат мерос қолдирувчи билан фамилиядош бўлган енг яқин қариндош-ларга васият қилиб қолдирилиши, ҳаракатдаги мулк еса «кимга хоҳласа» шунга васият

қилиниши мумкин еди. Аёлларга кўчмас мулкнинг васият қилиниши қатор шартлар билан чекланган. Бунда аввало аёл киши мерос қолдирувчининг фамилиясини олган бўлиши лозим еди. Агар у буни рад етса, кўчмас мулк давлатга ўтказилган.

Қонун бўйича меросда маёрат тартиби амалда еди. Бунга кўра, кўчмас мулк катта ўғилга ўтказилар, ҳаракатдаги мол-мулк еса бошқа ўғиллар ўртасида тенг тақсимланарди. Бундай тартибдаги меросдан учта асосий мақсад кўзланган еди. Биринчидан, йирик поместе ер егалигидан солиқлар йиғиб олиш осон еди. Иккинчидан, кўчмас мулкнинг бўлиниб кетишига йўл қўйилмаслиги уруғнинг камбағаллашувини олдини оларди. Учинчидан, кўчмас мулкдан мерос олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган болалар давлатга хизмат қилишлари ва фойда келтиришлари мумкин еди.

Ушбу Фармоннинг ҳаётга тадбиқ етилиши кўпгина дворянларнинг қаршилигига дуч келди. Чунки унда дворянларнинг ўз поместеларини тасарруф етиш ҳуқуқи чекланган еди. Натижада 1731 йилда «Ягона ворислик ҳақида»ги Фармон бекор қилинди. Енди васият бўлмаса, мулк ўғилларга ўтган, қизлар кўчмас мулкдан 1/14 қисм, ҳаракатдаги мулклардан 1/8 қисм, хотин кўчмас мулкдан 1/7 қисм, ҳаракатдаги мулклардан 1/4 қисм ҳисса оларди.

Жиноят ҳуқуқи

Жиноят ҳуқуқи ҳукмрон табақалар кўлидаги қурол ҳисобланган. У давлатнинг ижтимоий тузумини кўриқлашда, феодал мулкчиликни ва феодал шахсини ҳимоя қилишда, эксплуататсия қилинувчи омма қаршилигини бостиришда муҳим рол ўйнаган. Жиноят ҳуқуқи, шунингдек, халқ оммасини тутқунликда ушлаб туриш-да уни езиш учун қулай имкониятлар берувчи шарт-шароитлар яратувчи қудратли омил бўлиб ҳам ҳисобланган.

Судлар жиноий ишларни ҳал қилишда 1649 йилги Собор қонунларига ва ундан кейинги қонунларга амал қиларди. Жиноят ҳуқуқининг кўпгина нор-малари ўша даврдаги турли фармонларда ҳам белгиланган еди. Ҳарбий арти-кулларда жиноят ҳуқуқи нормалари тизимга солинган ва ривожлантирилган еди. Гарчанд унда Умумий қисм мавжуд бўлмаса ҳам, аммо ҳаракат ва жиноий натижа ўртасида салбий боғланиш ўрнатилиши зарурлиги ҳақида, айб, жазонинг мақсад ва вазифалари, зарурий мудофаа, охирги зарурат ҳақида гапирилади.

Ҳарбий артикуллар 24 та боб, 209 та артикул (модда)дан иборат еди. Унинг бир қанча моддаларига шарҳлар ҳам берилганди. Шунини

таъкидлаш керакки, шарҳлар қонун кучига ега бўлган ва жуда муҳим масалаларни ўз ичига олганди. Уларда одатда қонуннинг моҳияти ва уни қўллаш тартиби тушунтирилади.

Петр II даврида жазоланадиган хатти-ҳаракатларни белгилаш учун бирин-чи марта «жиноят» тушунчаси пайдо бўлди. Қонунларни бузишгагина емас, балки давлатга зиён етказувчи хатти-ҳаракатларга ҳам, гарчанд қонунда бундай хатти-ҳаракатлар ҳақида гапирилмаган бўлса-да, жиноят деб қаралган. Давлат еса дворянларнинг манфаатларини ҳимоя қиларди. Шундай қилиб, дворянлар давлати учун ижтимоий хавфли хатти-ҳаракатлар жиноят деб ҳисобланган.

Хатти-ҳаракатларнинг қасддан, еҳтиётсизликдан ва тасодифан содир қили-ниши бир-биридан фарқланган. Фақат қасддан ёки еҳтиётсизликдан содир етилган жиноий хатти-ҳаракатлар учун жавобгарлик келиб чиқарди. Тасодифий хатти-ҳаракатлар жиноий жавобгарликка олиб келмасди. Жазо айб даражасига қараб белгиланган. Қасддан содир етилган жиноятлар қаттиқ жазоланган. Еҳти-ётсизликдан содир етилган жиноятларга енгилроқ жазо берилган. Шахсий жавобгарлик принципи бу вақтда тўлиқ даражада ўрнатилмаган еди. Кўпгина жиноятлар учун жиноятчининг фақат ўзи емас, балки унинг мутлақо беғу-ноҳ бўлган яқинлари - хотини ва болалари ҳам жавоб берганлар. Айниқса, давлатга қарши қаратилган жиноятлар бўйича фақат айбдорларнинг ўзи емас, уларнинг қариндошлари ҳам жазоланарди. Масалан, Булавин кўзҒо-лонини бостиришда ҳеч қандай гуноҳи бўлмаган аёллар ва болалар ҳам жазоланган: кўзҒолон кўтарган ўқчиларнинг бир қисми хотин ва болалари билан бирга умрбод бадарҒа қилинган еди.

Жиноят ҳуқуқида ўз қилмишига жавоб бера олишлик масаласига еъти-бор берилган. Руҳий касаллик ҳолатида жиноят содир етган шахсларга енгил-роқ жазо ва ҳатто жазо қўлланмаслик назарда тутилганди. Аввалги қонунлар одатда маст ҳолатда содир етилган жиноятлар учун енгилроқ жазоларни назарда тутарди. XVIII асрга келиб бу масала бутунлай бошқача ҳал етила-диган бўлди. Алоҳида ҳолларда мастлик ҳолатининг ўзиёқ жиноят деб кўриладиган бўлди. Мастлик ҳолатида жиноят содир етишлик умумий қоида бўйича айбни оҒирлаштирадиган ҳолат деб еътироф етилди. Жиноий жавобгар-ликка тортиш ёши ҳам аниқ белгиланмай қолди. Ўз ҳаётини ҳимоя қилиш учун зарурий мудофаага йўл қўйилди. Охирги зарурат ҳолатида содир етил-ган жиноятлар ҳам жазоланмаган.

Қатор жиноятлар бўйича жазо нафақат улар содир етилгандан сўнг, балки жиноят қилишга қасд (ният) қилинса ҳам қўлланилган. Баъзи ҳолларда жиноят содир етишга тайёргарлик кўриш учун жазолар назарда тутилган. Петр II қонунлари ҳали жиноятга суиқасд тушунчасини белгиламаган еди, бироқ уларда бошланган, лекин охирига етмай қолган жиноятлар назарда тутилганди.

Гуруҳга уюшган шахслар томонидан содир етилган жиноятлар жуда оғир жиноятлар ҳисобланарди. Бундай шахсларга жуда оғир жазо чоралари қўлланарди. Жиноят иштирокчилари айб даражасидан қатъи назар, бир хил жазоланарди. Жиноят ҳақида, айниқса давлатга қарши жиноятлар бўйича хабар бермаслик мустақил жиноят таркибини ташкил етган.

Ҳарбий артикулларда диний жиноятлар биринчи ўринда турган. Бу гуруҳ жиноятлар орасида жодугарлик, «бутпарастлик» енг оғир жиноятлардан ҳисоб-ланарди. Булар учун ўлим жазоси назарда тутилган еди. Амалиётда жоду-гарлик ҳақидаги ишлар кўп учраб турарди. Худони таҳқирлаш енг оғир жиноятлардан бўлиб, бунинг учун айбдор шахснинг тили қиздирилган темир билан куйдирилган ва сўнгра боши кесилган. Черков маросимларига риоя қилмаслик, ибодатга келмаслик, черковга маст ҳолатда келишлик жиноят ҳисобланган. Жумладан, черковга маст ҳолатда келган зобитлар жарима билан, оддий аскарлар - турма қамоғи билан жазоланарди. Худони таҳқирлаш-га оид жиноят тўғрисида хабар бермаган шахслар шундай жиноят учун жазоланардилар. Ажралишга ундаб йўлдан ургани учун мол-мулкни мусо-дара қилиб, умрбод каторга ишларига маҳкум етиш назарда тутилганди. Православ руҳонийларнинг ажралишга уриниши учун янада оғирроқ жазо - чархпалакка тортиб ўлдириш жазоси белгиланган еди.

Шу тариқа, давлат крепостниклар ҳукуматининг таянчи ҳисобланган черковнинг бирлигини ҳимоя қиларди. «Черков хизмати вақтида гуноҳ-ларига тавба қилмаслик», ахлоқсиз сўзлар айтиш жиноят ҳисобланган ва бунинг учун жарима жазоси назарда тутилган. Ҳарбий артикулларда 1649 йилдаги Қонунномага нисбатан черковга қарши жиноятлар турларининг сони анча кўпайтирилган еди.

Абсолютизмнинг янада мустаҳкамланиши билан давлатга қарши жиноятлар батафсил тартибга солинди. Ҳарбий артикулларда подшони ўлдириш ёки асирга олиш ҳақида ҳатто ўйлаш учун ҳам оғир жазо - тўрт бўлакка бўлиш ва мол-мулкни мусодара қилиш жазоси назарда тутилганди. Қуролли кўзғолон учун ҳам шундай жазо

берилган. Бундай жиноятлар учун уларнинг ёрдамчилари ва қизиқтирувчилари ҳам юқоридагича жазоланган. Подшони, унинг хотини ва меросхўрини сўз билан ҳақорат қилиш оғир жиноят ҳисобланган. Бунинг учун ўлим жазоси - бошини кесиш назарда тутилган.

Ҳарбий артикулларда «одобдан ташқари барча шубҳали йиғилишлар... (гарчанд, ёмонлик учун бўлмаса ҳам), ...бу орқали Ғалаён ёки кўзҒолон ўйлаб топилиши мумкин» бўлганлиги сабабли ўлим жазоси бериш билан кўрқитиб қатъий тақиқланган еди. Ҳар қандай кўзҒолон ва «Ғалаён» учун дорга ошиш жазоси назарда тутилган. Бундай жи-ноятларнинг хавфлилиги ҳисобга олиниб, айбдорлар жиноят содир етилган жойнинг ўзида жазоланганлар. Ҳаммадан кўпроқ давлатга хиёнат учун ўлим жазоси берилган. Юқоридаги жиноятлар тайёрланаётганлиги ёки содир бўлганлиги ҳақида хабар бермаслик ҳам жинойий жавобгарлик келтириб чиқарган. КўзҒолон, давлатга хиёнат, подшога қарши бошқа жи-ноятлар ҳақидаги хабарлар бевосита подшога етказилиши лозим еди. Зимдан хабар беришлар жуда кенг тарқалган еди ва кўпинча адолатсиз, ноҳақ чақувлар оқибатида бегуноҳ кишилар азоб тортарди.

Ҳарбий артикулларда мансабдорлик жиноятлари катта ўрин тутди. Бўй-сунадиган кишиларнинг ўз бошлиқларига сўзсиз итоат етиши буюрилганди. Акс ҳолда, ўлим жазоси берилиши мумкин еди. Тартиб-интизомни ҳар қандай бузиш, ўз мажбуриятларига бепарво муносабатда бўлиш, хизмат бўйи-ча хатога йўл қўйиш қаттиқ жазоланарди. Соқчилик хизматини бузганлик учун айбдор шахсга ўлим жазосигача оғир жазо чораси назарда тутилган. Бошлиқининг буйруғини янглиш ешитган аскар отиб ташланиши мумкин еди. Ҳарбий хизматчилар қуролини унутиб қолдирганлиги, яроқсиз ҳолга келтирганлиги, йўқотганлиги ёки қурол ва мундирини сотганлиги, уларни ёмон сақлаганлиги учун жинойий жавобгарликка тортилганлар. Давлатга босқинчилик юришлари учун, деҳқонлар кўзҒолонларини бостириб туриш учун итоаткор армия керак еди. Лекин армияда деҳқонлар ҳам бор еди. Шу сабабли армияда жуда қаттиқ тартиб-интизом ўрнатилганди.

Мансабдорлик жиноятларидан порахўрлик кенг тарқалганди. Бундай жиноятлар учун тан жазоси, мол-мулкани мусодара қилиш ва ўлим жазоси назарда тутилганди. Бироқ ана шундай қаттиқ жазо чораларига қарамай, давлат аппаратидаги порахўрлик авж олганди. Бундан Ғазабланган Петр II бир сафар «мамлакатдаги ҳамма

порахўрларни осиб ўлдираман» деб айтганда, бош прокурор Ягужинский бепарволик билан «арқон етмайди» деб жавоб берган экан.

Жиноятларнинг яна бир тури бошқариш тартибларига қарши жиноятлар еди. Буларга: фармон ва фармойишларни йиртиш ва йўқ қилиш, қалбаки пул-лар ясаш, муҳрларни, харажатлар ведомостини сохталаштириш кабилар кирарди. Фармон ва фармойишларни йиртиш ва йўқ қилишлик учун оҒир тан жазолари, каторга ишларига сургун қилиш ёки ўлим жазоси берилган. Қалбаки пул ясаш билан шуҒулланган киши ўтда куйдирилган. Муҳрларни, харажатлар ведомостини сохталаштириш жиноятини содир етган шахс айб даражасига қараб ўлим жазосигача оҒир жазолардан бирига маҳкум етиларди.

Судга қарши жиноятларга ёлҒон қасам ичиш, ёлҒон гувоҳлик бериш кабилар кириб, бунинг учун бармоқларини кесиш жазоси тайинланарди. Ҳарбий устав бўйича мулкый жиноятларга ўҒрилик, босқинчилик, ўт қў-йиш, бировнинг мулкини зўрлик билан тортиб олиш ёки бузиш кабилар кирар-ди. Ўт қўювчилар оҒир жиноятчилар ҳисобланган. Уларнинг ўзи ҳам ўт-да куйдирилган. Босқинчилар чархпалакка тортиб ўлдирилган. Ҳарбий арти-куллар черков мулкини алоҳида ҳимоя қиларди. Масалан, черковда ўҒри-лик қилиш (худобезорилик қилиш) чархпалакка тортиб ўлдириш билан жазоланган.

ЎҒрилик учун жазо чораси тайинлашда унинг такроран содир етилган-лиги (ретсидивлиги) ва ўҒирланган мулкнинг қиймати ҳисобга олинган. ЎҒри ўҒирлаган мулк қиймати 20 сўмдан ортиқ бўлса, ёки тўртинчи марта ўҒирлик қилса, ёки сув тошқини ва ёнҒин вақтида ўҒирлик қилса, шу-нингдек, давлат муассасаларидан, ўз хўжайинидан, соқчилик хизматини ўтаётган жойидан ўҒирлик қилса уни жиноят содир қилинган жойда судсиз ўлдириш мумкин еди.

Ахлоққа қарши қаратилган жиноятлар ҳам қонунларнинг асосий диққат марказида турган. Буларга, масалан, ҳайвон билан алоқа қилиш, номусга тегиш, бевафолик кабилар кирган. Фақат ўз қаллиҒини номусига тегиш учун жазо берилмаган. Икки хотинлик, яқин қариндошлар ўртасидаги рухсат етилмаган жинсий алоқа жиноят ҳисобланган.

Шахсга қарши жиноятлар орасида шахснинг ҳаётига, тана дахлсизли-гига, шаънига қарши қаратилган жиноятлар ажратиб кўрсатилган. Шахснинг ҳаётига қарши жиноятларга одам ўлдириш

кирган. Ҳарбий артикулларда қасддан одам ўлдириш (бунинг учун жиноятчининг боши кесилган), еҳтиётсизликдан одам ўлдириш (бунинг учун турма қамоғи, пул жаримаси назарда тутилган), тасодифан одам ўлдириш (бунинг учун жазо берилмаган) бири-биридан ажратиб кўрсатилган.

Бировни ёллаб одам ўлдириш, захарлаб ўлдириш, отасини, онасини, ёш боласини, зобитни ўлдириш анча оғир кўринишдаги одам ўлдириш жинояти ҳисобланиб, бундай ҳолларда жиноятчига оғир жазо - чархпалакка тортиб ўлдириш жазоси берилган. Жиноят ҳақида биринчи марта Ҳарбий арти-кулларда ўзини ўзи ўлдириш учун ва ўзини ўзи ўлдиришга суиқасд учун жавобгарлик ўрнатилган. Шунингдек, дуел ҳам тақиқланган. Бундай хатти-ҳаракатлар содир етган шахсларга нисбатан ўлим жазоси назарда тутилган.

Зарурий мудофаа ҳолатида одам ўлдириш учун жазо берилмаган. Уруш-дўппослаш ва тан жароҳати етказишда айбдор бўлганлар оғир жа-золанган. Бундай жиноятлар учун ҳатто қўлини кесиш жазоси берилиши мумкин еди. Оғзаки туҳмат учун турмага қамаш жазоси назарда тутил-ган. Ёзма туҳмат учун аноним туҳмат қилганликда айбланаётган шахсга қандай жазо берилиши мумкин бўлса, туҳматчига шундай жазо қўлланилган. Сўз билан ҳақорат қилган шахс суд олдида ҳақоратланган кишидан кечирим сўраши лозим еди.

Jazo tizimi Жазонинг асосий мақсади кўрқитиш еди. Кўрқи-тиш йўли билан мамлакатда жиноятчиликни камайти-ришга, дворянлар синфи учун фойдали бўлган тартибни ҳимоя қилишга ҳаракат қилинган. Ўлим жазолари кўрқитиш мақсадларида одатда омма олдида амалга ошириларди.

Жазонинг яна бир мақсади - ўч олиш ҳисобланган. Одам ўлдириш учун - ўлим жазоси, сохта қасам учун - иккита бармоғини кесиш жазоси назарда тутилган еди. Жазонинг муҳим мақсадларидан бири жиноятчиларни жамиятдан ажратиб қўйиш ҳисобланган. Бу даврда сургун ва турмага қамаш, тана аъзоларидан маҳрум қилиш ва тамға босиш жазолари кенг қўлланилган.

Жиноятчиларнинг меҳнاتини эксплуатация қилиш ҳам бу даврда жазонинг мақсади сифатида катта аҳамият касб этади. Уларнинг меҳнатидан Петербургни қуришда, бандаргоҳлар, йўллар, каналлар, қалъалар қуришда, мануфактураларда, конларда кенг фойдаланиларди. Мулкий жазо сифатида унди-риб олинган маблағлар госпиталларни, касалхоналарни ва бошқаларни сақлаб

туриш учун сарфланарди. Агар жиноятчи белгиланган суммани тўлай ол-маса, ишлаб бериши лозим еди. Жиноятчи билан бирга унинг хотини, болалари жазоланаётган вақтда айбсизга айб қўйиш «принсипи» мавжуд еди.

Жазолар қўллашда жиноятчининг қайси табақага мансублиги ҳисобга олинган. Бир хил жиноят учун турли табақага мансуб шахслар турлича жазо-ланардилар. Зобитлар ва оддий аскарлар ҳам бир хил жиноят учун турлича жа-золанган. Айниқса сиёсий жиноятчиларга нисбатан тенгсизлик яққол кўз-га ташланарди. Юқори табақага мансублик айбни енгиллаштирувчи ҳолат ҳисобланарди. Аксинча, қуйи табақага мансублик айбни оғирлашти-рувчи ҳолат еди.

Бу даврда жазонинг ўлим жазоси, тан жазоси, шарманда қилувчи жазо-лар (шаъни ва ҳуқуқларидан маҳрум қилиш), мол-мулкани мусодара қилиш, жарима, сургун, бадарҒа, черковларда гуноҳларига тавба қилдириш турлари қўлланилган. Ҳарбий артикуллар бўйича 100 дан ортиқ ҳолатларда ўлим жазоси назарда тутилади. Айни вақтда 1649 йилги Собор қонунларида еса фақат 35 та ҳолатда ўлим жазоси белгиланган еди.

Ўлим жазоси оддий ва мураккаб шаклларда амалга оширилган. Бошини кесиш, осиб, отиш оддий шаклдаги ўлим жазосига кирган. Тўрт бўлакка бўлиш, чархпалакка тортиб ўлдириш, томоғига еритилган металл қуйиш кабилар мураккаб шаклдаги ўлим жазолари ҳисобланган. XVIII асрнинг биринчи ярмида тириклайин ерга кўмиш жазоси ҳам қўлланилгани маълум. XVIII асрнинг бошида темир крестга қовурҒасидан осиб қўйиш жазоси ҳам қўлланилган.

Ўлим жазоси давлатга қарши жиноятларга, биринчи навбатда, деҳқон-лар кўзҒолонларининг раҳбарлари ва иштирокчиларига кенг тадбиқ етиларди. Масалан, Астраханда 1706 йилда ўқчилар кўзҒолони бостирилгандан ке-йин кўзҒолон кўтарганларнинг кўпчилиги (300дан ортиқ киши) қатл етил-ган еди. 1708 йил июнда еса Булавин кўзҒолони бостирилгач, 200 киши қатл етилган, Булавиннинг ўзини тўрт бўлакка бўлиб, боши, қўл ва оёқ-ларини Черкасский шаҳридаги қозикларга осиб қўйилган. 1708 йил августда Есаулова шаҳри олингандан кейин ҳар ўн кишидан бири қатл етилган, 200 дан ортиқ осилган таналар Дон дарёсига ташланган.

Тан жазолари иккига: тана аъзоларини майиб-мажруҳ қилувчи ва тана аъзоларига оғриқ етказувчи турларга бўлинган. Тана аъзоларини майиб-мажруҳ қилувчи жазоларга тилини кесиш ва

қиздирилган темирда куйдириш, қўлларини, бармоқларини, бўғинларини, бурун ва қулоқларини кесиш, тамға босиш, оғрик етказувчи жазоларга қамчи, калтак, хивчин, таёқ, дарра, арқон билан уриш кабилар кирган. Қамчи билан уриш кўпинча жазоланув-чининг ўлими билан тугаган. Бу шу тариқа ниқобланган ўлим жазоси сифатида қўлланилган.

Каторга ишларига ва бошқа ишларга сургун қилиш оғир жазо тури бўлиб, шарманда қилувчи жазолар шаклида ва бадном қилиш шаклида амалга оширилган. Шаънидан маҳрум етадиган шарманда қилувчи жазоларга ўли-мидан кейин оёғидан осиб қўйиш, омма олдида тиз чўкиб кечирим сўратиш, исмини ёзиб дорга осиб қўйиш ва бошқалар кирган. Петр И томо-нидан биринчи марта жорий етилган бадном қилиш, номини булғаш жазоси ўзига хос жазо тури ҳисобланиб, бунда жиноятчининг номи (исми) ёзилиб дорга осиб қўйилган ва жаллод унинг бошида қиличсимон найзани синдириб ташлаган ва у ўғри деб ёлон қилинган. Бу жазо жиноятчи учун жуда оғир оқибатларга олиб келган: у жамиятдан ва қонундан ташқари деб ёлон қилинган, уни судсиз талаш, калтаклаш, жароҳатлаш ва ҳатто кўриққа келма-са, ўлдириш мумкин еди. У лаънатланиб, черковдан четлаштирилган. Унинг учун никоҳга кириш тақиқланган.

Петр И фармонларида сиёсий ўлим жазоси деган жазо ҳам учрайди. Бунда жиноятчи жисмонан ўлимга маҳкум етилмай, мол-мулки мусодара қилинган ва шаънидан ҳамда барча ҳуқуқлардан маҳрум етилган. Мулкий жазолар уч турга: мол-мулкини мусодара қилиш, давлат ва хусусий шахслар фойдасига жарима ҳамда маошидан ушлаб қолишга бўлинган.

Jinoyat jarayoni XVII асрнинг иккинчи ярмида тергов жараёнининг аҳамияти кучайтирилди. 1697 йилги Фармон бўйича фуқаролик ишларини ҳал қилишда ҳам, жиноий ишларни ҳал қилишда ҳам тергов жараёни қўлланиладиган бўлди.

Судда вакилликка йўл қўйилмаган. Бунга фақат баъзи ҳоллардагина (масалан, касал бўлиш ҳолатида) фақат фуқаролик ишлари бўйича рухсат етилган. Лекин бу жиноят ишлари бўйича тақиқланган еди. Далиллар тўрт хил: айбга шахсан иқрор бўлишлик; гувоҳларнинг кўрсатмалари; ёзма ҳужжат-лар ва қасамдан иборат еди. Судларда қийноқлардан кенг фойдаланилган. Қийноқлардан асосан жиноий ишлар бўйича, баъзан катта ва муҳим фуқаро-лик

ишлари бўйича ҳам қўлланилган. Гувоҳларга нисбатан ҳам қийнаш усулидан фойдаланилиши мумкин еди.

Далиллар текшириб бўлингач, суд ҳукм чиқаришга киришган. Ҳукм ёзма равишда ёшон қилинган. «Қуйи» судларнинг ҳукмидан «юқори» судларга шикоят қилиш мумкин еди. Умуман суд жараёнида суднинг роли ҳал қилувчи касб етарди. Жараённинг бошқа иштирокчилари ҳуқуқсиз мавқега ега бўлган.

Бироқ, фуқаролик ва жинойт ишларининг қидирув жараёнини қўллаш йўли билан кўриб чиқилиши тескари натижа беради. Сушстеъмолликлар ва санса-лорликлар камайиши ўрнига кўпаяди. Барча ишларни кўриб ҳал қилиш учун жуда катта суд аппарати талаб қилинади. Қидирув жараёнини фуқаролик ишлари бўйича қатъий ва изчил қўллаб бўлмасди. Ҳаёт протсессуал нор-маларга тегишли ўзгартиришлар киритилишини тақозо қилган. Шу мақсадда 1723 йил 5 ноябрда 8 та моддадан иборат «Суд шакли ҳақида»ги фармон чиқарилади. Бунга кўра, суд жараёнининг тортишувчилик шакли қайтадан ўрнатилган. Унда томонларнинг судга бир ҳафта ичида келишлари лозимлиги белгиланган. Аризачи (даъвогар) ўз шикоятларини бандма-банд баён қилиши, жавобгар ҳам ҳар бир банд бўйича жавоб бериши лозим еди.

Судларда ўзбошимчаликлар ҳукм сурган, порахўрликлар, сансалор-ликлар авжига чиққан еди. Суд жараёнлари кўпинча бир неча йилга чўзи-ларди. Баъзан суд тугагунча унинг иштирокчилари ўлиб кетарди.

1775 йилги ислоҳот бўйича ишларни судда кўриб ҳал қилишдан даслабки терговни ажратишга ҳаракат қилинган.

8. Крепостной тузумнинг емирилиши ва капиталистик муносабат-ларнинг ўсиши даврида Россия давлати ва ҳуқуқи (XIX асрнинг биринчи ярми)

Ijtimoiy tuzum XIX асрнинг биринчи ярми Россияда фео-дал тузумнинг емирилиши ва капиталистик муноса-батларнинг келиб чиқиши билан характерланади. Россияда буржуа муноса-батлари жуда секинлик билан ривожланди. Феодал ишлаб чиқариш муносабатлари ҳам мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланишига тўсқинлик қилмоқда еди, лекин ендиликда феодал крепостнойлик тузумининг инқироzi кўзга яққол ташланиб қолган ва капиталистик уклад

мамлакат економика-сига кириб келганди. Қишлоқ хўжалигида баъзи силжишларга еришилди: ерни қайта ишлашда машиналардан фойдаланила бошланди, уч далали тизим кўп далали тизимга алмаштирилди, қанд лавлаги, пахта екиш кўпайтирилди, ипакчилик ривожлана бошлади.

ХИХ асрнинг биринчи ярмида йирик саноат, айниқса тоғ саноати, ме-таллни қайта ишлаш, тўқимачилик, озиқ-овқат, шунингдек, майда шаҳар саноати, деҳқонларнинг хунармандчилиги ҳам ривожланди. Ёлланма ишчи-лар сони кўпайди. Уларнинг сони крепостной ҳуқуқнинг бекор қилиниши ара-фасида умумий ишчиларнинг 76,1 фоизини ташкил етарди. Бу ҳолат, шунинг-дек, машиналарнинг кенг қўлланилиши ва мануфактураларнинг фабрикаларга айланиши ХИХ асрнинг 30-40 йилларида Россияда саноат тўнтаришини бошлади.

Капиталистик муносабатларнинг ривожланиши ва феодал крепостнойлик тузумининг инқирози мамлакатда табақалар ўртасидаги курашнинг кескинла-шувига олиб келди. Жумладан, 1825 йилдаги декабристлар кўзҒолони бунинг исботи еди. Буларнинг ҳаммаси подшо ҳукуматини саросимага солиб қўйди ва уни баъзи ислоҳотлар ўтказишга мажбур қилди. Масалан, савдогарлар ва фабрикантларга қатор имтиёзлар берилди, тижорат банки ва коммерсия министрлиги таъсис етилди, «еркин Ғаллакорлик ҳақида» фармон чиқарилди. Шулар билан бирга мамлакатдаги деҳқонлар ҳаракати шафқатсиз бостирилди, мавжуд тузумдан ҳар қандай норозиликлар қаттиқ таъқиб қилинди.

Павел И (1796-1801 йиллар) самодержавияни кучайтириш мақсадида 1785 йилги «Дворянларга инъом ёрлиҒи»ни бекор қилди. Дворянлар учун тан жазолари бериш қайта тикланди, уларнинг коллектив петитсиялар бериш ва бевосита подшога шикоят қилиш ҳуқуқи бекор қилинди, губерна дворянлари йиҒинларини ташкил қилиш тақиқланди, дворянларнинг маъмурий ва суд органлари фаолиятидаги иштироки ва бошқалар тақиқланди.

Булардан қаттиқ норози бўлган сарой зодагонлари подшо Павел И га суиқасд уюштириб, уни ўз ўҒли Александр иштирокида кечаси бўҒиб ўл-дирдилар. Тахтни мерос қилиб олган Александр И дворянларга нисбатан бар-ча чеклашларни бекор қилди. У «Дворянларга инъом ёрлиҒи»ни тиклади. Лекин Николай И Россияга франсуз буржуа инқилоби Ғояларининг кириб келишидан чўчиб, яна дворянларнинг ҳуқуқларини бир оз қирқиб қўйди. Масалан, ёш

дворянларнинг чет елларга бориши тақиқланди. Бунга рухсат олганлар еса Россиядан ташқарида уч йилдан ортиқ яшамаслиги керак еди.

Николай И бош губернаторларга дворянларни кузатиш бўйича катта ваколатлар берди, маҳаллий бошқарувда дворянларнинг ролини анча чеклади. Лекин Николай И дворянларга баъзи янги ҳуқуқ ва имтиёзлар берди. Масалан, 1827 йилда дворянлар савдогарлар билан тенг равишда савдо қилиш ҳуқуқини олдилар, улар шаҳарларда ҳам фабрика ва заводларга егалик қилиш ҳуқуқига ега бўлдилар.

1848 йилдан бошлаб крепостной деҳқонлардан ташқари бошқа таба-қалар ҳам ерга егалик қилиш ҳуқуқини олдилар. Бу буржуа муносабатлари-нинг ривожланиши натижасида бўлган еди. Бошқа табақаларнинг дворянлик-ка кириб келиши жуда қийин еди. 1845 йилги фармонга кўра, бирор киши наслий дворянин бўлиши учун фуқаролик хизмати бўйича 5-даражали мартабани, яъни статский советникликни, ҳарбий хизмат бўйича 8-даражали мартабани (яъни маёрликни) олиши керак еди.

Кейинчалик, 1856 йилги фармон бўйича, фақат ҳарбий хизматда пол-ковник мартабасигача (6-даража) ёки фуқаролик хизматида ҳақиқий стат-ский советнигигача (4-даража) хизмат кўрсатганлар наслий дворян бў-лишлари мумкин еди. Дворян бўлмаган шахс фуқаролик хизматида 9-дара-жали мартаба (титулли маслаҳатчи)ни, ҳарбий хизматда еса 14-даражали марта-бани олса, шахсий дворянин бўлиб қоларди. Дворян бўлмаган табақа-ларнинг вакиллари фуқаролик хизматида 14-даражадан бошлаб то 10-даража-гача фахрий гражданин унвонини олардилар.

Бу даврда руҳонийлар бошқа табақага ўтиш ва шу муносабат билан машғулотларининг турини алмаштириш ҳуқуқини олдилар. Руҳонийларнинг ва деҳқонларнинг болалари руҳонийлар табақасидан чиқсалар, наслий фахрий граж-данин унвонини олганлар. XIX асрнинг И ярмида деҳқонлар икки гуруҳга: крепостной ва подшоликка қарашли деҳқонларга, подшоликка қарашли деҳқонлар давлат ва удел деҳқонларига бўлинди.

Мамлакатда ривожланаётган буржуа муносабатларига хўжаликнинг крепостнойлик тизимини мослаштириш мақсадида чор ҳукумати турли йўллар излай бошлади. Шу мақсадда **1803 йилда «Еркин Ғаллакорлар» ҳақида фармон** еълон қилинди. Мазкур фармонга биноан, помещчикларга ўз хоҳишларига кўра, тегишли битим тузиб, ер ҳақини тўлаш шарти билан деҳ-қонларни ер билан бирга озод қилишга ижозат берилди. Бундай битимларни подшо

тасдиқларди. Помешчикларнинг деҳқонларни еркин Ғаллакорлар ҳақидаги фармонда санаб ўтилган асослардан ташқари бошқа асосларда деҳқонларни озод қилиши тақиқланди. Помешчиклар озод етган деҳқонлар алоҳида «еркин Ғаллакорлар» табақасини ташкил қилдилар. Фармонга кўра, ҳаммаси бўлиб бор-йўғи 47 мингдан салгина ортиқ крепостной деҳқон «еркин Ғаллакор»ларга айланди, бу еса бутун крепостной аҳолининг ярим фоизидан ҳам камроғини ташкил қиларди.

1816-1819 йилларда Болтиқ бўйидаги деҳқонларнинг доимий Ғалаёнлари натижасида деҳқонлар крепостной қарамликдан озод қилинсалар ҳам ер олмадилар. **1842 йилда «Мажбуриятли деҳқонлар»** ҳақида фармон чиқарилиб, унда помещчиклар деҳқонларни: ер бермай ёки маълум миқдорда ер бериб пул obroки тўлаш шарти билан, помещчик ерларини ишлаб бериш шарти билан ва бошқа шартлар билан озод қилиш ҳуқуқини олдилар. Бундай шартлар билан шахсий озодлик олган деҳқонлар мажбуриятли деҳқонлар деб атала бошланди.

ХИХ асрнинг II ярмида шаҳар аҳолиси беш гуруҳга: фахрий фуқаролар, савдогарлар, сех мастерлари, мешчанлар-майда мулкдорлар ва ёлланма ишчиларга бўлинди. Фахрий фуқаролар наслий ва шахсий фахрий фуқароларга бўлинди. Наслий фахрий фуқаролик унвони йирик буржуазия ва савдогарларга, шахсий дворянларнинг болаларига, руҳонийлар ва дворянларга, шунингдек, рассомларга, агрономларга, императорлик театри артистларига ва бошқа-ларга берилди. Шахсий фахрий гражданлик унвонини наслий ва фахрий фуқаролар томонидан ўғил қилиб олинганлар, шунингдек, техника ўқув юртларини тугатганлар, ўқитувчиликни тугатганлар ва ҳудудий театрларнинг артистлари (10 йиллик стаж билан) олдилар.

Фахрий фуқаролар қатор ҳуқуқ ва имтиёзлардан фойдаландилар: шахсий мажбуриятлардан, тан жазоларидан ва бошқалардан озод қилиндилар. ХИХ асрда кўтара савдо билан шуғулланувчи 1-гилдиядаги савдогарлар ва чакана савдо билан шуғулланувчи 2-гилдиядаги савдогарлар мавжуд еди.

Davlat tuzumi

ХИХ асрнинг биринчи ярмида Россияда феодал тузум сақланиб қолди.

Император ҳокимияти чекланмаган еди. **Павел II 1797 йилда** тахтни катта ўғилга мерос бўлиб ўтиши тартибини қайта тиклади. Бу даврда дворянлар буржуазия билан келишиб ҳокимиятни

юритишга мажбур бўлди-лар. Марказий давлат муассасалари олий ва бўйсунувчи бошқарув орган-ларига бўлинди.

Олий бошқарув органларига подшонинг ўзи раҳбарлик қиларди. Бўй-сунувчи бошқарув органлари махсус мансабдор шахслар қўлида бўлган ва улар подшо номидан ҳаракат қилиб унинг топшириқларини бажарарди. Бош-қарувнинг бундай бўлинишини Сперанский киритган еди. Олий бошқарув ор-ганига аввало 1810 йилда Сперанский ташаббуси билан ташкил етилган **Дав-лат кенгаши** кирди. Давлат кенгаши императорнинг маслаҳатчи органи бў-либ, подшо томонидан тайинланувчи олий давлат чиновникларидан ташкил етилди. Министрлар ҳам унинг таркибига кирди. Давлат кенгашининг раиси под-шо ёки унинг томонидан тайинланувчи кенгаш аъзоларидан бири бўлди.

Давлат кенгаши қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиш, уруш ва тинчлик, алоҳида жойларга ғавқулодда ҳолат жорий қилиш ишларини, бюджет, барча министрлик ва идораларнинг ҳисоботларини олиш, баъзи суд ва бошқа ишларни ҳал етарди. Бирок, Давлат кенгашининг қарорлари маслаҳатчи орган сифатида ҳеч қандай кучга ега эмасди. Подшо уларни маъқуллаши ёки рад етиши мумкин еди.

Империянинг иккинчи олий бошқарув органи - **Министрлар комитети** еди. У 1802 йилда барча министрлар ва бошқа марказий идораларнинг раҳ-барларидан иборат таркибда тузилди. У олий маъмурий муассаса сифатида давлат аппаратининг фаолияти устидан назоратни амалга оширган, қонунларни шарҳ-лаган, бир неча идоралар манфаатларига тегишли ишларни кўриб ҳал қилган.

Министрлар комитети ҳам подшонинг маслаҳатчи органи ҳисобланган. Унинг асосий қарорлари фақат подшонинг тасдиғидан кейингина кучга кирарди. Министрлар комитетининг раиси подшонинг ўзига ёки унинг топ-шириғи билан аъзоларидан бирига юклатиларди.

Подшо девонхонаси - олий бошқарувнинг учинчи органи ҳисоблан-ган. У XVIII аср охирида келиб чиққан. Николай I подшолиги даврида унинг роли жуда ошиб кетди. Девонхона тўртта доимий ва вақтинчалик бўлин-маларга бўлинди.

Биринчи бўлинма подшонинг шахсий топшириқларини бажариб, унинг номига тушган қоғозларни тақдим етар, улар бўйича подшо қарорларини ёллон қилар, чиновникларнинг шахсий таркибини юритарди.

Иккинчи бўлинма қонунларни кодификатсияси билан шуғулланарди.

Учинчи бўлинма махфий политезия ва жандармерияга раҳбарлик қиларди. У катта аҳамиятга эга еди. Унда инқилобий ҳаракат билан кура-шувчи ҳамма воситалар мавжуд еди.

Тўрттинчи бўлинма муҳтожларга ёрдам берувчи муассасаларни юритарди.

Сарой ва уделлар министрлиги тўрттинчи олий бошқарув органи бўлиб, подшо ва подшо хонадони аъзоларига хизмат қилган. Бўйсунувчи бош-қарув органига Сенат, Синод, ҳайъатлар, министрликлар кирган.

Сенат XVIII асрнинг II ярмида олий маъмурий органдан олий суд муассасасига айланди. XIX асрнинг бошида Сенатни яна олий маъмурий муассасага айлантиришга ҳаракат қилинди. Шу муносабат билан Сенатга барча олий бошқарув ва суд органлари бўйсундирилди. Унинг ваколатлари фақат подшо томонидан чекланарди. 1802 йилда министрликлар ташкил этилиши билан Сенат министрлар фаолияти устидан назорат қилиш ҳуқуқини олди. Тез орада Сенат яна фақат олий суд органи бўлиб қолди. Александр I нинг фикрича, Сенатнинг чекланмаган олий маъмурий ҳокимияти император ҳокимиятига зид келади.

Синод XIX асрнинг биринчи ярмида унча катта рол ўйнамади. 1802 йилда **министрликлар** тузилди. Ҳайъатлар аста-секин тугатилди. Ишлар улар томо-нидан коллегиял ҳал қилинган бўлса, министрликларда якка министр томони-дан ҳал қилинарди. Министрлар катта ваколатларга эга бўлиб, бевосита под-шога бўйсунардилар.

XIX асрнинг биринчи ярмида Екатерина II томонидан ташкил этилган **махаллий бошқарув органлари** амалда еди. Финландия, Болтиқ бўйи, Сибир, Петербург ва Москвада маҳаллий бошқарув тепасида бош-губер-наторлар турган. Бош-губернаторлик таркибига бир неча губерналар кирган. Губернаторлар ички ишлар министрлигига бўйсунган. Баъзи губерналарда фуқаролик губернаторлари ўрнига ҳарбий губернаторлар тайинланди. Баъзан ҳам фуқаролик, ҳам ҳарбий губернаторлар бўлди.

Ҳар бир губерна губерна бошқармасига эга еди. Унинг таркибига раис сифатида губернатор, витсе-губернатор, маслаҳатчилар ва ассессорлар кирарди. Губерна бошқармаси ишларни коллегиял юритиши керак еди. Лекин у фақат губернатор қошидаги

маслаҳатчи орган ролини ўйнарди, холос. Губерна бошқармаси қошида девонхона мавжуд эди.

Губерналарда маҳаллий молия бошқарув органи тўловлар, солиқларни бошқарувчи губерна муассасаси - губерна хазина палатаси вужудга келди. Губерналарда чегараларни белгиловчи идора, жамоат таъминоти маҳкамаси, тиббий маҳкама, рекрут комитети мавжуд эди.

Губерналар уездларга бўлинган. Уездларнинг тепасида қуйи зем-ский судлари турган. Земский суд сайланувчи шахслардан ташкил топган. Земский суд асосан политсиячилик функциясини бажарарди. Уездлар волостларга бўлинган. Волостларда волост бошқармалари бўлиб, улар волост бошлиғи, оқсоқоллари (маслаҳатчилари) ва котибларидан иборат таркибда эди. Шаҳарлар шаҳар ҳокимлари ва черковлар маҳкамаси томонидан бош-қариларди.

Политсия ва жандармерия. Политсияни идора этиш учун политсия министрлиги ташкил этилди. Петербург ва Москвада политсиянинг тепасида политсмейстрлар турарди. Губерна шаҳарларининг айрим қисмлари (мавзелари) хусусий приставлар томонидан юритиларди. Мавзе кварталларга бўлинганди. Уларга квартал назоратчилари ёки комиссарлар бошчилик қиларди.

Уезд шаҳарлари политсиясига шаҳар ҳокими бошчилик қилган. Уезд шаҳарлари ҳам мавзе ва кварталларга бўлинганди. Ҳар бир уездда уезд политсия бошқармаси ёки земский суд ташкил этилиб, унинг тепа-сида уезд капитан-исправниги (уезд политсия бошлиғи) турарди. 1837 йилда уездлар майда политсия бирликлари - станларга бўлиниб, уларга приставлар раҳбарлик қиларди.

ХИХ асрнинг бошида Россия жандармерия қисмлари тузилди. Улар 1826 йилда алоҳида жандармлар корпусига бириктирилди. У 8 та жандармерия округига бўлинган. Округлар бўлимларга ажратилиб, ҳар бир бўлим бир ёки иккита губернани бирлаштирарди.

Ҳарбий тузуми. Армияга кетадиган катта ҳаражатларни камайтириш мақсадида 1816 йилда Россияда ҳарбий манзилгоҳлар тузила бошланди. Давлат деҳқонлари уларда деҳқон хўжалигини юритарди. Ҳарбий манзилгоҳлар ХИХ асрнинг ўрталарида тугатилади.

Суд органлари. Чор Россиясида Сенат олий инстантсиядаги суд эди. 1802 йилда олий суд бошқарув функциясини бажариш учун Адлия министрлиги тузилди. ХИХ асрнинг биринчи ярмида ески табақа суд органлари, яъни Екатерина II томонидан ташкил этилган

дворянлар учун - юқори земский судлар, давлат деҳқонлари учун юқори ва қуйи жазолаш органлари ва мешчанлар учун - губерна магистратлари тугатилди.

Губерналарда судлов палаталари ва фуқаролик судлов палаталари ҳаракатда бўлди. Улар барча табақаларнинг ишларини кўрардилар. Палаталар уезд ва шаҳар судларида кўрилган ишлар учун апелляция инстанция бўлган, шунингдек, дворянлар томонидан содир қилинган мансабдорлик жинойтлари ҳақидаги ишлар бўйича, ўт қўйиш ҳақидаги ва бошқа ишлар бўйича биринчи инстанцияли суд ҳисобланган. Фуқаролик суд палаталари турли губерналарда ҳаракатсиз мулклар ҳақидаги ишларни, шаҳар мулкчилиги ҳақидаги низоларни ва бошқаларни кўрардилар.

Ҳар бир губернада вояга етмаганлар ва ақли заифлар томонидан содир қилинган жинойтларни кўрувчи диёнат судлари мавжуд эди. Бу судларда фуқаролик ишлари ҳам, жумладан қариндош-уруғлар орасидаги мулкӣ низо-лар ҳам ҳал қилинарди. Диёнат судлари ўз олдига томонларни яраштиришни мақсад қилиб қўйган эди. Диёнат судининг қароридан норози томон одат-даги судга мурожаат қилиши мумкин эди.

Петрбург, Москва, Архангелск ва Вилнюсда дворянларнинг провинциал судлари бўлиб, улар дворян бўлмаган интеллигентларнинг, чиновниклар ва ҳарбий хизматчиларнинг ҳарбий қисмдан ташқаридаги ишларини кўрарди.

Уездларда қуйи судлар табақа уезд судлари (дворянлар ва давлат деҳқонлари иши бўйича), шаҳарларда еса, шаҳар магистратлари ва шаҳар бошқармалари (савдогарлар ва мешчанлар иши бўйича) мавжуд эди.

Юқоридагилар билан бир қаторда махсус: ҳарбий, денгиз, диний, деҳқонлар волостлиги, ўрмон, тоғ ва бошқа судлар ҳам иш кўрарди. Шундай қилиб, Россияда XIX асрнинг биринчи ярмида ягона суд тизими бўлмаган. Судлар ўз характери бўйича тоифавий эди. Ҳар бир тоифа учун ўзининг махсус судлари мавжуд эди.

Суд функцияларини фақат судларгина емас, балки маҳаллий маъмурият вакиллари ва политсиячилар ҳам бажарарди. Суд подшо маъмуриятига бўй-сунарди. Маҳаллий бошқарув органлари ва мансабдор шахслар фаолиятининг қонунийлиги устидан губерна прокурорлари назорат қиларди. Уездларда прокурорлик назорати функцияларини уезд хўжалиги ишлари билан шуғулланувчи ходимлар бажарарди.

Россияга қўшиб олинган Финландия, Полша, Грузия, Озарбайжон, Арманистон каби ўлкаларда бошқаришнинг ўзига хослиги шундан иборат едики, у ерларда одатда, бошқарувнинг ҳарбий ва фуқаролик функциялари қўшилиб кетганди. Бу ҳудудларда қаттиқ ҳарбий политсия режими ўрнатилганди.

Миллий ўлкаларни бошқариш учун ноиблик, бош-губернаторлик, ви-лоятлар, округлар ва бошқалар ташкил етилди. Миллий ўлкалардаги бошқарув органлари катта ваколатларга ега бўлди. Бу ерларда маҳаллий бошқарувга маҳаллий феодаллар ва уруғ зодагонлари жалб қилинган, чунки буни мустамлака халқларни бўйсундириб туриш зарурияти талаб қиларди.

Маълумки, 1809 йилда **Финландия Буюк князлиги** Россияга қўшиб олинди. Чор ҳукумати Финландияга унинг илгариги конституциясини тасдиқлаб, баъзи автономия ҳуқуқини берди. Россия императори бир вақт-нинг ўзида Финландия буюк князи ҳам еди. У ижроия ва суд ҳокимия-тига ега еди, қонунларни тасдиқларди. Финландиянинг қонун чиқарувчи ор-гани Сейм еди. Ҳар бир қонун унинг розилиги билан чиқариларди ёки бекор қилинарди.

Сейм Финландияни бошқариш учун 1809 йилда Финландия Буюк кенгашининг ҳукумат кенгашини сайлаган бўлса ҳам, амалда бошқарув подшо томонидан тайинланувчи Бош-губернатор қўлида еди. 1816 йилда ҳукумат кенгаши Финландия императорлигининг Сенати деб қайта номлан-ди. Унинг бошида Бош-губернатор турарди. Сенат маъмурий ва суд ишлари-ни юритарди.

Финландия 8 та губернага бўлинган бўлиб, уларнинг тепасида губер-наторлар турар, улар бош губернаторга бўйсунарди. Чор ҳукумати вақт ўтиши билан Финландиянинг автономия ҳуқуқини ҳар томондан чекла-ганди. Финландияни бошқаришда подшо ҳузуридаги Финландия ишлари бўйича статс-секретар катта аҳамиятга ега бўлиб борди. У сенат ёки подшонинг тасдиғига тушган барча ишлар ҳақида подшога доклад қиларди.

Вена конгрессининг қарори билан 1815 йилда Варшава герсоглигининг катта қисми **Полша подшолиги** номи билан Россияга ўтди. Полшага Александр I автономия ҳуқуқини берди. Полша подшолиги конституция асосида бошқариларди. Ушбу конституция бўйича Россия императори бир вақтнинг ўзида Полшанинг ҳам қироли ҳисобланган. Подшо Полшани бошқариш учун ўз ноибини тайинларди. Бу ерда ҳам қонун чиқарувчи орган

Сейм бўлган. Сейм икки палата: Сенат ва Елчилар маҳкамасидан иборат еди.

Полша подшолигининг ноибни ҳузурида маъмурий функцияларни юритувчи Давлат кенгаши турарди. Ноибга ҳарбий, ички ишлар, адлия, молия, маориф, диний ишлар министрликлари ҳам бўйсунардилар. Полша подшолигига ўз армиясига ега бўлиш ҳуқуқи берилганди. Полша саккизта воеводликка, улар еса поветларга, поветлар гминларга бўлинганди.

1830-1831 йиллардаги Полшада бўлиб ўтган ҳаракат бостирилгандан кейин бошқарувда ислоҳот ўтказилди. Сейм ва Давлат кенгаши йўқ қилинди. Министрликлар комиссиялар билан алмаштирилди. Полша армияси тугатилди. Полша ҳудудига ноибга бўйсунувчи рус кўшинлари жойлаштирилди. Кейинчалик воеводликлар губерналар деб, поветлар уездлар деб қайта номланди.

Грузия, Шимолий Озарбайжон ва Арманистонда бошқариш дастлаб турлича еди. Кейинчалик бутун Кавказ халқларини бошқариш учун чор ҳукумати ўз ноибини тайинлади. У Кавказнинг олий ҳукмдори сифатида маъмурий, суд ва ҳарбий ҳокимият соҳасида катта ваколатларга ега еди.

Бу даврда Россияда ҳуқуқнинг турли соҳаларида ҳам бир қанча ўзгаришлар рўй берди. **Huquqning rivojlanishi** Шу давр-гача 1649 йилги қонунномадан бошқа кодекс йўқ еди. Қонуннома қабул қилингандан XIX асргача чиқарилган қонунлар кодификатсия қилинмаганди. Мамлакатдаги иқтисодий ва сиёсий соҳадаги ўзгаришлар империя қонунларини тизимга солишни талаб етди. Шу сабабли 1804 йилда машҳур рус юристи Сперанский раҳбарлигида кодификатсия комиссияси тузилди. Бу комиссия дастлаб фуқаролик, жиноят қонуннома-ларини ишлаб чиқди, лекин улардан ҳеч бири қабул қилинмади.

1826 йилдан бошлаб комиссия империя қонунларини кодификатсия қилишга киришди. 1830 йилда **Россия империяси қонунларининг тўла тўплами** чиқарилди. У 46 томдан иборат еди. Тўплагма 1649 йилги қонунномадан бошлаб ундан кейин чиқарилган қонунларнинг деярли ҳаммаси киритилди.

1830 йилда Россия империяси қонунларининг тўплагмини тузишга киришилди ва 1832 йилда Россия империяси қонунлари тўплагми чиқарилди. Бу 15 томдан иборат еди. Қонунлар тўплагмига фақат ҳаракатдаги қонунлар киритилди. Ҳар бир томга қонунлар

соҳалар бўйича жойлаштирилди. Ушбу 15 томли қонунлар тўплами 1835 йил 1 январдан кучга кирди.

Бу даврда 1845 йилда «Жиноят ва ахлоқ тузатиш жазолари ҳақидаги Қонуннома» қабул қилиниб, 1846 йил 1 майда кучга киритилди. Империя қонунлари тўпланининг ўнинчи томида **фуқаролик ҳуқуқи** институтларидан егалик қилиш, мулк ҳуқуқи, бировнинг мулкига егалик қилиш ҳуқуқи, ваколат ҳуқуқи кабилар алоҳида тартибга солинди.

Қонун егалик қилишни мулк ҳуқуқидан ажратди ва егаликни дахлсиз деб белгилади. Империя қонунларига кўра, егалик иккига: *қонуний егалик* ва *Ғайриқонуний егаликка* бўлинди. Қонуний егалик турли воситалар билан ҳимоя қилинди. Бошқа давлатларнинг фуқароларига, бошқа миллатдошларга, православ бўлмаганларга, аёлларга, деҳқонлар ва шаҳарликларга мулкка егалик қилишда қатор чеклашлар ўрнатилди.

Биринчи марта империя қонунларида мулк ҳуқуқига тўла таъриф берилган еди. 420-моддада мулк ҳуқуқи деганда фуқаролик қонунлари томони-дан белгиланган усулда, ҳеч қандай шахснинг аралашувисиз амалга ошириладиган абадий ва наслдан-наслга ўтувчи тасарруф етиш, фойдаланиш ва мулк устидан буйруқ бериш ваколатлари тушунилади, деб кўрсатилган.

Қонунлар тўпламида шартномалардан келиб чиқадиган ва бировга зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар бири-биридан ажратиб берилди. Қонунлар тўпламида шартномаларни тузиш шартлари, шакллари ва уларни бекор қилиш усуллари ҳам аниқ белгиланди. Қонунлар йиғиндиси шартнома-ларнинг: айирбошлаш, олди-сотди, олди-сотди қилиш ҳақида шартнома тузиш, мулк ижараси, пудрат, етказиб бериш, қарз, ширкат, суғурта, шахсий ижара, ваколат шартномалари сингари турларини кўрсатди.

Қонунлар тўпламига кўра, фақат черковда тузилган никоҳ қонуний ҳисобланган. Никоҳ ёши еркаклар учун - 18 ёш, аёллар учун - 16 ёш қилиб белгиланди. Бошқа диндагилар билан никоҳга кириш мумкин эмасди. Ажралиш шартлари илгаригидек сақланиб қолди. Ер-хотиннинг мулкий муносабатлари қуйидагича белгиланди: никоҳгача бўлган ер-хотиннинг мулки уларнинг ўзларида сақланиб қолди, ворислик ҳуқуқи асосида ёки шарт-номалар бўйича келадиган мулклар ҳам ернинг ёки хотиннинг ўз хусусий мулки ҳисобланди, ер билан хотиннинг ўзаро турли шартномалар тузишига йўл қўйилди.

Черковда қайд етилмаган никоҳдан бўлган болалар қонунсиз деб ҳисобланиб, ҳамма мулкӣ ҳуқуқлардан маҳрум етилди. Оилада отанинг ҳукмронлиги белгиланди. Мерос ҳуқуқи соҳасида қонунӣ ва васият бўйи-ча ворислик сақланиб қолди. Ақлдан озган ва ўзини-ўзи ўлдирганларнинг васияти ҳақиқӣ емас деб топилди. Васиятномани уч киши гувоҳлигида тузиш ва уни нотариал гувоҳлантириш белгиланди. Лекин ҳарбий шароитларда, чет ел меҳмонхоналарида тузилган васиятномалар қайси шаклда тузилга-нига қарамай қонунӣ деб ҳисобланди. Қонунӣ ворислар: ўғиллар ва нева-ралар, улар бўлмаса қизлар ва қиз неваралар, улар ҳам бўлмаса, ака-укалар ва жиянлар, улар ҳам бўлмаса, опа-сингиллар ва уларнинг наслларига ўтиши тартибида бўлди. Улар ҳам бўлмаса ота-оналар таклиф қилинарди.

Агар 10 йил ичида меросхўр топилмаса, мулк вориссиз деб ҳисобла-ниб, у давлатга ёки, агар ўлган дворянин бўлса, губерна дворянларига ўтадиган бўлди.

Жиноят ҳуқуқи. Қонунлар тўплами биринчи китобининг XV томи жиноят ҳуқуқи нормаларига бағишланди. Китоб 11 та бўлимдан иборат бўлиб, бўлимлар, бобларга, боблар моддаларга ажратилган еди. Унда ҳам-маси бўлиб 765 та модда мавжуд. Ушбу китобда жиноят ҳуқуқининг умумӣ ва махсус қисмлари биринчи марта ажратиб берилди.

Қонунлар тўпамининг XV томи рус жиноят ҳуқуқининг ривожлани-шида ва тизимлаштирилишида муҳим ўрин тутган. Бироқ шунга қарамай, унда кўпгина бир-бирига тўғри келмайдиган ва қарама-қарши нормалар мавжуд еди. Шунинг учун жиноят ҳуқуқининг янгидан кодификатсия қилиш ишлари бошланган. Бунга раҳбарлик қилиш М.М.Сперанскийга топширилган еди. Лекин янги жиноят кодексини тайёрлаш бўйича ишлар унинг ўлимидан кейин ниҳоясига етказилди.

Махсус комиссия томонидан тайёрланган Жиноят кодексининг ян-ги лойиҳаси Давлат кенгашига тақдим етилди. Давлат кенгаши уни кўриб чиқиб маъқуллади. Шундан сўнг лойиҳа 1845 йилда император томонидан тасдиқланди ва 1846 йилдан кучга киритилди. Янги кодекс «Жиноий ва ахлоқ тузатиш жазолари ҳақидаги қонуннома» деган ном олди. Қонуннома бўл-имларга, бўлимлар - бобларга, боблар еса моддаларга бўлинган еди. Баъзи боблар алоҳида қисмларга ҳам ажратилганди. У жами 2224 та моддадан иборат еди.

Бу еса 1832 йилги қонунларнинг моддаларига нисбатан уч барабар кўп деганидир.

Қонуннома умумий қисмга оид нормаларни белгилашдан бошлана-ди. Жиноят тушунчаси Қонунлар тўпламидан олинган бўлиб, анча кенг-роқ таърифланди. Қонунномада «жиноят» ва «ножўя хатти-ҳаракат» (айб, хато) тушунчалари ўртасидаги аниқ фарқлар кўрсатилмаган. Унинг 4-мод-дасида шундай дейилади: «Аввало жиноят ёки ахлоқ тузатиш жазолари буюрилган қонунга хилоф хатти-ҳаракат жиноят ёки айб деб еътироф етила-ди». Жавобгарликка тортиш муддати фақат жиноятлар учун белгиланди. Қонунномада айб шакллари, жиноятни содир етиш босқичлари, иштирокчилик турлари, айбни енгиллаштирувчи ёки оғирлаштирувчи, жиноий жавобгарликни бекор қилувчи ҳолатлар ўрнатилди. Жиноий жавобгарлик 7 ёшдан келиб чи-қиши мумкин еди. Қонунни билмаслик жазодан озод қилмасди. Қонуннома Россиянинг барча фуқаролари учун мажбурий еди. Ундан руҳонийлар суди ва ҳарбий судлар судловлигига тааллуқли ишлар ажратилди. Дипломатик иммунитетга ега бўлмаган чет ел фуқаролари ҳам Россия давлатида содир қилган жиноятлари учун Қонунномага асосан суд қилинди.

Қонуннома бўйича жиноятлар тизими анча мураккаб еди. Енг аввало анъанавий тарзда динга қарши жиноятлар ҳақидаги нормалар белгиланганди. Давлатга қарши қаратилган жиноятларга кўпроқ ўрин ажратилганди. Бунда императорни ағдариб ташлашга суиқасд қилиш, киришиш ва ҳатто бу ҳақда ўйлаш учун оғир жазо - барча ҳуқуқлардан маҳрум қилиш ва ўлимга маҳкум етиш белгиланди. «Исёнга қўзғаш» мақсадида ёзма ва нашр қилинган асарларни тузиш ва тарқатиш учун барча ҳуқуқлардан маҳрум қилиш ва 8 йилдан 10 йилгача муддатга каторга ишларига сургун қилиш жазоси назарда тутилди. Бунда тан жазоларидан озод қилинмаган шахсларга қўшимча 50 тадан 60 тагача қамчи билан уриш ва тамға босиш тайинланарди.

Қонунномада бошқариш тартибига қарши қаратилган жиноятларга, мансабдорлик жиноятларига махсус бўлимлар бағишланган еди. Унда янги моддалар ва ҳатто «Фабрика ва завод кишиларининг бўйсунмаслиги ҳақида»ги махсус қисм пайдо бўлди. Айниқса, ишчиларининг уюшган тарздаги норозилик чиқишлари қаттиқ жазоланарди. Фабрика ва завод кишиларининг фабрика ёки завод егаларига ёки бошқарувчиларига очикдан-очик бўйсунмаслиги ҳокимиятга қарши қўзғолон сифатида кўрсатилиб, бунинг учун ўлим

жазоси белгиланган еди. Иш ташлашда қатнашганларга ҳам жазолар назарда тутилганди. Бунда иш ташлашни «бошлаб берганлар»га уч ҳафтадан уч ойгача, «бошқалар»га еса етти кундан уч ҳафтагача қамоқ жазоси бериларди.

Қонунноманинг «Мол-мулклар ҳақидаги қонунларга қарши жиноятлар ва хатти-ҳаракатлар тўғрисида»ги бўлимида жамиятнинг табақавий бўли-ниши кўриқланиб ва мустаҳкамланиб, табақавий ҳуқуқ ва имтиёзларни хи-моя қилиш назарда тугилади. Қонунномага асосан ҳар кимнинг муайян табақага мансублигини яширганлиги учун жинойи жавобгарлик келиб чиқади. Бунда айбдор шахслар барча мулкый ҳуқуқлардан маҳрум қилин-иб, Сибирга сургун қилинади, агар тан жазоларидан озод қилинмаган бўса, кўшимча тарзда 10 тадан 20 тагача қамчи билан уриларди. Мазкур бўлимда «Крепостной кишиларнинг ўз хўжайинларига қарши жиноятлари ҳақида» махсус қисм мавжуд еди. Крепостной деҳқонларнинг ўз хўжайинларига қарши бош кўтариб чиқишлари ҳукуматга қарши кўзҒолонга тенглаштирилди. Қандай тарзда бўлмасин, помещикка бўйсунмаган крепостной деҳқонлар хивич билан 20 тадан 50 тагача, ўз помещиклари устидан шикоят қилган крепостной деҳқонлар хивич билан 50 тагача саваланардилар. Деҳқон ўз егасининг рухсатисиз бошқа хўжайинга ёки «бошқа ҳолатга» ўтса, 30 тадан 60 тагача саваланиши мумкин еди.

Қонунноманинг махсус бўлимида шахс ҳаёти, соҒлиги, еркинлиги ва шаънига қарши жиноятларга тааллуқли нормалар белгиланган еди. Қасддан одам ўлдирганлик учун барча мулкый ҳуқуқлардан маҳрум қилиш ва умрбод ёки узоқ муддатга каторга ишларига сургун қилиш жазоси тайинланарди.

Қонунноманинг катта бўлими мулкка қарши жиноятларга баҒишлан-ган еди. Бировнинг кўчмас мулкани (ер, уй ва бошқаларни) зўрлик йўли билан егаллаб олишлик учун барча мулкый ҳуқуқлардан муҳрум қилиш ва Сибирга сургун қилиш жазоси бериларди. Бировнинг турар-жой биносига қасддан ўт кўювчилар ҳам барча мулкый ҳуқуқларидан маҳрум қилиниб, 8 йил-дан 10 йилгача каторга ишларига жўнатилиши мумкин еди. Агар бино черковга, императорга ёки император хонадони аъзоларига тегишли бўлса, жазо оҒирлаштирилди. Босқинчилик, талончилик (қароқчилик) жиноятига барча мулкый ҳуқуқлардан маҳрум қилиш ва умрбод ёки узоқ муд-датларга қалъаларда, заводларда, конларда каторга ишларига сургун қилиш жазоси тайинланарди.

Ўғирлик учун, жиноятни содир етиш ҳолатига қараб, сургун, уй ишларига қамаш, маҳбуснинг ахлоқ тузатиш роталарига жўнатиш ва хивич билан савалаш жазolari тайинланарди. Қонунномада жазоларнинг анча мураккаб тизими жорий қилинади. Барча жазолар икки даражага: жиноий жазолар ва ахлоқ тузатиш жазоларига бўлинади. Иккала даражадаги жазолар ўз навбатида бир неча турлар ва даражаларга бўлинган. Ўзига хос «жазолар зинапоеси» ташкил етилган еди.

Жиноий жазоларга барча мулкый ҳуқуқлардан маҳрум етиш, ўлим жазоси, каторга ишлари, Сибир ёки Кавказ ортига сургун қилиш, тан жазоларидан озод қилинмаган шахсларга қамчи билан уриш кабилар киради. Каторга ишларига маҳкум қилинганларга тамға босиларди. Уларнинг пешона ёки бет (юз)ларига «кат» (каторгадаги, сургундаги) деган сўз тамғаланарди.

Баъзи мулкый ҳуқуқлардан маҳрум етиш жазоси - маълум табақага тааллуқлилиги билан боғлиқ барча имтиёзларнинг йўқотилиши, ер-хотинлик муносабатларининг тугатилиши, мулкый ҳуқуқлардан маҳрум қилиниши (у меросхўрларга ўтказилган), ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум қилиниши дегани еди. Ахлоқ тузатиш жазоларига: сургун, маҳбусларнинг ахлоқ тузатиш роталарига жўнатиш, қалъага, турмага қамаш, мажбурий ақлини киргизадиган ёки уй ишларига жалб қилиш, қисқа муддатли қамок, суд иштирокида ҳайфсан бериш, жарималар кирди. Бу жазоларга одатда тан жазоларидан озод қилинмаган шахсларга хивич билан уриш қўшиб бериларди.

Қонунномада табақавий имтиёзлар ҳам ўз ифодасини топган еди. Масалан, турма маъмурияти фақат «мешчанлар ва деҳқонларни» ишлашга мажбурлаши мумкин еди, бошқа табақадагиларга еса ўз хоҳишига қараб иш бериши лозим еди. Қисқа муддатга қамокқа олинган дворянлар ва чиновниклар бу жазони уйда ўташлари мумкин бўлса, бошқалар еса фақат политсия идораларида ўташлари керак еди. Дворянлар, руҳонийлар, фахрий фуқаролар, биринчи ва иккинчи гилдиядаги савдогарлар, бошқа халқларнинг ҳукмрон табақалари (ер егалари) тамға босиш, кишан солиш (занжирбанд қилиш), қамчи, хивич, калтак, таёқ билан савалаш жазоларидан озод қилинганди.

Суд жараёни бу даврда асосан инквизитсия (қийнаш, азоблаш)га оид шафқатсизлиги билан ажралиб турган. Тўғри, 1801 йилги Фармон билан тергов ишларини юритишда қийноқлардан фойдаланиш тақиқланганди. Лекин амалиётда улар кенг

қўлланиларди. Қонунлар тўпламида жиноят жараёнига катта ётибор бериларди. Унинг иккинчи китоби XV томининг 800 тадан ортиқ моддалари жиноят жараёнига бағишланганди.

Кодексда политезияга ҳал қилувчи ўрин ажратилган еди. Политезияга тергов ва ҳукми ижро этиш топширилган еди. Терговнинг ўзи дастлабки ва расмий терговга бўлинган. Иш алоҳида шахсларнинг чақуви, шикоятчи бўйича ёки прокурор, суд назоратчилари (стряпчий) ёки политезиянинг ташаббуси бўйича бошланарди. Прокурорлар ва суд назоратчилари тергов устидан назоратни амалга оширардилар.

Тергов тугагач, иш судга юборилган. Суд тергови суд муҳокамасининг бир қисми сифатида мавжуд эмас еди. Ишни тузилган «ёзувлар» асосида суд аъзоларидан бири ёки котиб ўқиб ешиттирарди. Қонун бўйича, гувоҳлар ва экспертлар судга чақирилмасди. Айбланувчининг ўзи ҳам судга фақат терговда унга нисбатан рухсат етилмаган усуллар қўлланилганлигини аниқлаш учун чақириларди. У жараённинг субъекти эмас, объекти ҳисобланарди.

Қонунлар тўплами 1716 йилги «Жараёнлар ёки судлашувларнинг қисқача тасвири»да белгиланган расмий далиллар тизимини мустаҳкамлаганди. Далиллар мукаммал ва мукаммал бўлмаган далилларга бўлинади. Мукаммал далилларга: айбланувчининг иқроор бўлиши; ёзма далиллар; тиббий экспертиза хулосаси; иккита гувоҳ кўрсатмаси киритилди. Қонун айбланувчининг айбини суддан ташқари гувоҳлар олдида тан олганлиги; уларга нисбатан бегона шахсларнинг тухмати; ялпи тинтув; битта гувоҳ кўрсатмаси; жиноят белгилари кабиларни мукаммал бўлмаган далиллар деб ҳисоблайди.

Оғир жиноятлар бўйича биринчи инстантсия суди ўз «фикр-мулоҳазаларини» тузарди ва уни жиноий суд палатасига ҳукм чиқариш учун такдим етарди. Ҳукмлар мустаҳкам эмасди. Улар кўпинча қонуннинг ўзида кўрсатилганидек, жумладан, маҳкумларнинг шикоятлари бўйича юқори судлар томонидан ревизия тартибида қайта кўриб чиқиларди. Тан жазоларидан озод қилинган шахслар фақат тан жазоларини қўллаш назарда тутилган ҳукм ижро етилганидан сўнг шикоят қилишлари мумкин еди. Шикоятлар асоссиз бўлса, шикоятчи яна тан жазосига ёки турма қамоғига тортиларди.

Иш бўйича далиллар етарли бўлмаса, суд айбланувчи ёки оқловчи ҳукм чиқармасди. Бундай ҳолда судланувчи шубҳа остида қолдирилган (гумондор деб топилган). Агар деҳқон ёки мешчан шундай гумондор

деб топилса, маҳаллий жамоалар ҳукми билан Сибирга мажбуран кўчирилган. Расмий маълумотларнинг гувоҳлик беришича, судлар аксарият жиноий ишлар бўйича айбланувчиларни шубҳа (гумон) остида қолдириш ҳақида қарорлар қабул қилганлар.

Қонунлар тўпламининг давлат учун жуда хавфли бўлган жиноятлар бўйича суд ишларини юритиш ҳақидаги бўлимида давлатга, динга қарши жиноятларнинг кўриб чиқилиши тартиби белгиланди. Унинг 1241-моддасида кўрсатилишича, юқоридаги ишлар зудлик билан «ҳеч қандай кечиктирмас-дан» кўриб чиқилиши лозим еди. Бундай ишларни кўриб ҳал қилиш учун подшо фармони билан махсус олий жиноий судлар тузилиши мумкин еди. Суд-нинг таркиби ҳам шахсан подшонинг ўзи томонидан белгиланарди. Бу олий жиноий суд бевосита императорнинг назорати остида суд ишларини кўриб ҳал қилади. Жумладан, декабристлар устидан суд бунга ёрқин мисол бўла олади.

Дехқонларнинг ўз помешчикларига қарши бош кўтариб чиқишлари ва уни бостириш учун юборилган ҳарбий қисмларга қаршилиқ кўрсатишлари тўғрисидаги ишларни кўриб чиқишнинг махсус тартиби мавжуд еди. Уларни ҳарбий суд кўриб ҳал етарди. Бундай суднинг ҳукми губернатор ёки ички ишлар министри томонидан тасдиқлангандан кейин дарҳол ижро қилинарди. «Кам аҳамиятли жиноятлар» (20 сўмгача миқдордаги ўғрилик, енгил уриш-калтаклаш, ичкиликбозлик ва бошқалар) ҳақидаги ишлар политесия чиновниклари томонидан қисқартирилган тартибда кўриб ҳал етиларди.

Помешчиклар кам аҳамиятли жиноятлар бўйича ўз крепостной дех-қонлари устидан суд қилиш ҳуқуқига ега едилар. Судларда порахўрлик кучай-ганди. Судьяларнинг маълумоти даражаси жуда паст еди. Сансолор-ликлар авжига чиққанди. Баъзи ишларни кўриш йиллаб, ўн йиллаб чўзилиб кетарди. Жумладан, 1844 йилда уезд суди томонидан 115 минг сўм миқдорда монета ўғирлиги бўйича иш кўриш бошланиб, у 1865 йилгача давом етган ва суд ислохотидан кейин тугатилган еди.

ИККИНШИ БЎЛИМ

ЎРТА АСРЛАРДА ШАРҚ МАМЛАКАТЛАРИ ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ

ХIII БОБ. Ўрта асрларда шарқ мамлакатлари давлати ва ҳуқуқининг ривожланиш хусусиятлари

Ўрта асрларда Шарқ жамиятларининг тадрижий ривожланиши Европа феодал жамиятларидан фарқли ўлароқ алоҳида йўллар билан борди. Шарқда ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий тузумларнинг анъанавийлиги ушбу ривожланишнинг жуда секинлик билан юз беришига сабаб бўлди. Бу еса маълум даражада ўқув адабиётларида кенг қўлланиладиган феодализм тушунчасининг ушбу жамиятларга нисбатан ишлатилишини худди қулдор-чилик тушунчаси сингари шартли қилиб кўяди. Шарқда қулдорчилик ижтимоий ишлаб чиқаришда ҳеч қачон муҳим рол ўйнамайди.

Лекин қулчилик муносабатлари ўрта асрларда ҳам мавжуд бўлишда давом етган. Айни пайтда Европа феодализмининг баъзи ижтимоий институт-лари қадимги даврда ҳам, ўрта асрларда ҳам Шарққа ёт (бегона) бўлмас еди. Масалан, қадимги Хитойнинг илк Чжоу давридаги удел тузумига асосланган давлатининг марказлаштирилмаганлиги шароитидаги ижтимоий-сиёсий тузумини есга олиш кифоя.

Янги давр историяграфиясида⁸⁹ ўрта асрлар ҳақидаги тасаввурлар XVII-XVIII асрлардаги маърифат ва инқилобий ўзгаришлар натижасидаги «Янги тарих» тушунчаси билан бир қаторда шаклланди. Бунда Ғарбий Европанинг янги тарихи унинг ўтмишига, яъни қадимги антик ва ўрта асрларига қарама-қарши қўйилади. Янги давр юқоридаги антик ва ўрта асрлар ўрнига келган тадрижий тарихий босқич сифатида қабул қилинади. Бу уч босқичли схема, антик қадимийлик қулдорчилик билан, феодализм еса - ўрта асрлар билан боғлана бошлангач, тугалланган шаклларни олган еди. Янги давр историяграфиясида ўрта асрлар ўзига хос махсус ижтимоий-сиёсий тузум сифатида кўрилади. Унга биноан, ўрта асрлар жамиятининг сиёсий тузилиши марказлашмаганлиги ва вассалликленга оид муносабатлар тизими-нинг мавжудлиги билан тавсифланади. Феодализм тушунчаси марксча адабиётларда

⁸⁹ *Istoriyagrafiya* – tarix ilmi taraqqiyotini va tarix manbalarini oʻrganuvchi fan.

мустаҳкам ижтимоий-иқтисодий форматсия сифатида ифодаланиб, ишлаб чиқаришнинг махсус усули ҳақидаги таълимот даражасига кўтарилади.

Жамият тараққиётига нисбатан форматсион ёндашувларда ишлаб чиқариш муносабатлари асосий омил сифатида ажратиб кўрсатилади, ҳар бир муайян жамият тизим тарзида кўрилади. Бунда ишлаб чиқариш муносабатларидан бошқа барча ижтимоий алоқалар улар устида турувчи ясама устқурма ҳисобланади. Бу тарихга монистик-материалистик қарашни белги-лайди. Тарихга монистик-материалистик қарашнинг асосида тарихий жараён-ларни форматсион даврлаштириш ётади. Унга кўра, қулдорчилик тузуми ўрнига феодализмнинг, феодал тузум ўрнига капитализмнинг ва ниҳоят, «охир-оқибатда бутун инсониятнинг порлоқ келажаги» сифатида коммунизм-нинг келиши гўёки бирин-кетин келадиган қонуний ва муқаррар тарихий жараёнлардир.

Лекин Карл Маркснинг ўзи ҳам кўпгина жамиятларнинг тарихини бундай схемага солиб ўрганиш мумкин эмаслигига маълум даражада тушу-ниб етганди ва ўзининг дастлабки асарларидаёқ «осиёча ишлаб чиқариш усули»нинг алоҳидалиги ҳақидаги таълимотни яратган еди. «Осиёча ишлаб чиқариш усули» ҳақидаги масала юзасидан яқин-яқинларгача илмий адабиётларда тортишувлар мавжуд еди. Бироқ, шарқ жамиятларида қадимги даврда ҳам, ўрта асрларда ҳам ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий тузумнинг ўзига хослиги, уларнинг жуда секинлик билан ривожланиб бориш хусусияти, кўп укладлилигининг турфунлиги, тарихий анъаналар, диний мафку-ра ва бошқаларнинг ижтимоий тараққиётга жиддий таъсир кўрсатиши сўзсиз тан олингандан сўнг бундай тортишувларга ўрин қолмади.

Шарқ жамиятларининг камдан-кам учрайдиган ҳодиса эканлиги ижтимоий тараққиётнинг кўп қиррали эканлигидан, фақат базисдаги ўзгариш-ларгагина боғлиқ эканлигидан далолат беради. Маълумки, Европа мамла-катларида феодализм тушунчаси ўрта асрлар иборасининг синоними сифатида ишлатилади. Лекин буни Шарқ мамлакатларига нисбатан қўлланиши тўғри эмас. Худди шунингдек, Европа мамлакатларида ҳам, Шарқ мамла-катларида ҳам ўрта асрлар ёки феодализм даврининг қуйи ва юқори хронологик чегараларини белгилаш жуда қийин. Шундай бўлса-да, соф методик нуқтаи назардан инсоният тарихининг бундай узоқ давом етган босқичини маълум тизимга солиб, чуқур ва атрофлича ўрганиш мақсадида

даврлаштириш ва бунинг учун унинг қуйи ва юқори чегараларини аниқлаб олиш тақозо қилинади.

Шарқ тарихига оид ўқув адабиётларида ўрта асрларнинг чегаралари (қуйи чегараси сифатида, одатда, V-VII асрлар кўрсатилади) қатор тарихий омиллар мажмуи билан боғлаб тушунтирилади. Уларнинг орасида сиёсий тузумдаги сифат ўзгаришлари, марказлашган империяларнинг ташкил етилиши, жуда йирик сивилизатсия марказларининг, жаҳон динларининг ташкил топиши ва чет мамлакатларга кучли таъсир кўрсата бошлаши билан боғлиқ омиллар ва бошқалар муҳим аҳамиятга эга.

Хитойда ўрта асрларнинг қуйи хронологик чегараси анча аниқ ажратилган бўлиб, у V-VII асрларга тўғри келади. Айнан шу вақтда Хитойда ер егаллигининг ва деҳқонларни эксплуататсия қилишнинг анъанавий шакллари билан ўзига хос «осиёча» ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий тузум ўрнатилган, империя шаклидаги марказлашган давлат мустақам-ланган, анъанавий ҳуқуқнинг норматив асоси ташкил топган. Хитой конфутсийлик-буддизм маркази сифатида илк Япония жамияти ва давлатини ўз маданий таъсир доирасига тортган еди.

Ҳиндистонда ўрта асрларнинг қуйи хронологик чегараларини ажратиб олиш бироз қийин. Агар буларни ҳам шартли равишда V-VII асрлар деб олсак, у ҳолда уларни, биринчидан, ернинг тақсимланиши, меҳнат тақсимооти жараёнларининг чуқурлашуви билан бирга содир бўлган анъанавий варна-каста тизимининг маълум даражада қайта қурилиши билан, иккинчидан, Ҳин-дистон маданиятининг кўп минтақаларга, аввало жанубий-шарқий Осиёга ва бошқаларга кенг таъсири натижасида улкан ҳинд-будда сивилизатсия зоналарининг шаклланиши билан боғлаш мумкин.

Японияда ўрта асрларнинг қуйи чегараси ижтимоий табақалашув-нинг кучайиши ва давлатнинг ташкил топиши билан боғлиқ равишда VI-VII асрлар деб белгиланади. Яқин Шарқ минтақасининг кўпгина мамлакатлари учун еса ўша VII аср жаҳон ислом динининг ўрнатилиши, кўпгина халқлар учун янги ҳаёт тарзининг шаклланиш босқичи бўлиб қолган еди. Бу вақтга келиб қадимги Яқин Шарқ давлатлари ўтмишда қолади ва «жанго-вар диний жамоа», Араб халифалиги давлатлари вужудга келади. Бу давлатлар бўлғуси йирик араб-ерон-турк ислом давлатлари - империяларининг ташкил топиши учун асос бўлади.

Шарқ мамлакатларида ўрта асрларнинг юқори хронологик чегарасини, яъни қачонгача давом етганлигини аниқлаш ҳам маълум ижтимоий-иқти-содий ва ижтимоий-сиёсий шарт-шароитлар билан боғлиқ. Шарқ давлатлари-нинг ижтимоий-иқтисодий тузумидаги сифат ўзгаришлари, капиталистик муноса-батларнинг ривожланиши уларнинг ҳаммасида бир вақтда содир бўлмаган. Шу сабабли Шарқ учун ўрта асрлар қачон тугаганлигини умумий тарзда аниқлаш анча мураккаб масала бўлиб ҳисобланади. Лекин шунга қара-май, алоҳида Шарқ давлатлари учун ўрта асрларнинг юқори хронологик чегараси белгиланади. Масалан, Хитой учун XX асрнинг бошидаги инқилобий ўзгаришлар (1911-1913 йиллардаги инқилоб), Япония учун XIX аср ўртасидаги Мейдзсин инқилоби, мустамлака остидаги Шарқ мамлакатлари, аввало Ҳиндистон учун колониал ҳукмронликнинг ўрнатилиши, анъанавий тузулмаларнинг аста-секин синдирилиши, бу мамлакатларнинг жаҳон капиталистик бозорига тортилиши ўрта асрларнинг юқори хронологик чегараси ҳисоб-ланади.

Ўрта асрларда Шарқ мамлакатлари (Ҳиндистон, Хитой, Араб халифалиги, Япония)нинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги умумий белгиларни ажратиб олишда шуни кўрсатиш мумкинки, бу мамлакатларнинг биронтаси ҳам кечки феодализм даврида капиталистик муносабатларнинг ривожланиши соҳасида Европа мамлакатлари еришган даражага чиқмаган еди. Шарқ мамлакатлари ўрта асрларда асосий Европа мамлакатларига қараганда саноат, товар-пул, бозор муносабатлари ривожланиши жиҳатидан анча орқада қолган еди. Ўрта асрлардаги Европа мамлакатларига бирмунча ўхшаш бўлган Японияда еса (Ҳиндистон ва Хитойга нисбатан ертароқ) XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярмида мануфактура ишлаб чиқариши шаклидаги капитализм элементлари вужудга келганди. Ўрта асрларда Шарқ жамият-ларининг жуда секинлик билан ривожланиш характери улардаги мустаҳкам кўп укладлиликни, патриархал-уруғчилик, уруғ жамоачилиги, қулдорчилик, ярим феодал ва бошқа укладларнинг узок вақт мавжуд бўлиб қолишини белгилаган.

Шарқ мамлакатларининг бутун тарихий ривожланишига ерга нисбатан давлат мулкчилигининг кенг тарқалиши катта таъсир кўрсатди. Албатта, давлат мулки жамоачи-деҳқонларнинг хусусий ер егалигига асосланган жамоа мулкчилиги шакли билан қўшилиб кетган еди. Давлат мулки тор маънода фақат монархнинг жуда катта ер егаллигини ва давлат хазинасини ўз ичига олган. У кенг маънода

ҳокимиятга алоқаси бўлган шахсларга давлат фондидан инъом тарзида ҳадя қилиб берилган ерларни ҳам ўз ичига олган.

Бундай ерларни олган кишилар маълум ҳудудларда солиқлар йиғиш ва рента-солиғини ўзлаштириш ҳуқуқига ега едилар. Давлатдан мукофот тариқа-сида ер олган мулкдорлар амалда хусусий мулк егалари бўлиб қолишлари мумкин еди. Улар ўз егалик ҳуқуқларининг кенгайтирилишига, бу ҳуқуқ-ларни мерос бўйича ўтказиладиган доимий ҳуқуққа айлантирилишига ери-шиб, ҳақиқий хусусий мулкдорлар бўлиб қола олар едилар. Лекин ўрта асрлардаги Шарқ жамиятларида давлат ерга нисбатан давлат мулкчилигини ҳар томонлама муҳофаза қилган, хусусий мулкчиликнинг ривожланишига имкон бермаган. Бу еса худди Ғарбий Европа мамлакатларидагига ўхшаш хўжаликнинг бой-тўраларга хос тизимининг ташкил етилишига тўсқинлик қилган.

Ўрта асрлардаги ҳамма Шарқ жамиятларида ер егалиги турли шакл-ларининг қўшилиб кетганлиги, иқтисодда давлатнинг ўзига хос назорат қилувчилик-тартибга солувчилик ролининг мавжудлиги, аввало, ҳукмрон синфнинг алоҳида тузилишида ўз ифодасини топади. Агар ўрта асрлардаги Ғарбий Европа мамлакатларида вужудга келган хусусий ер егалари қарам деҳқонларни эксплуатация қилишда ўз иродасини объектив ифода етувчи феодал давлатга таянган бўлсалар, Шарқ мамлакатларида еса давлатнинг ўзи ҳокимиятга алоқадор бўлган ва асосан еркин деҳқонлар-дан рента солиғи ундириш ҳисобига яшовчи чиновник-бюрократлардан иборат ҳукмрон доиралардан тузилган еди.

Бунда шуни ҳисобга олиш керакки, ўрта асрлардаги Шарқ мамлакат-ларининг муайян жамиятлари уларда давлатнинг иқтисодга аралашуви даражасига қараб бюрократия билан ҳукмрон синфнинг монанд келиши, йирик хусусий ер егалигининг ривожланиши турли даражада бўлганлиги билан тавсифланади. Жумладан, ўрта асрлардаги Хитойда бундай монандлик анча юқори бўлганлигини кўриш мумкин.

Ўрта асрлардаги Шарқ жамиятлари учун (Европа мамлакатларига қийслаганда) бевосита ишлаб чиқарувчилар-деҳқонлар қарамлигининг нисбатан кучсизлиги, деҳқонларнинг ўз ер участкаларини бошқариш билан боғлиқ ҳуқуқлари нисбатан кўплиги характерлидир. Бу ерда бой-тўралар хўжалиги ва баршчинининг мавжуд емаслиги шунга олиб келдики, деҳқонлар алоҳида феодаллар ерига бириктириб қўйилмаган еди. Бу мамлакатларда деҳқонларнинг

қарамлик ҳолати уларнинг солиқлар тўлаш мажбурияти билан белгиланарди. Солиқлар деҳқонлардан давлат аппарати, чиновниклар ёрдамида ундириларди. Деҳқонларнинг бундай қарамлиги «оддий кишилар»нинг табақавий тўла кадр-қимматга ега емаслигида ўз ифодасини топарди ва ҳуқуқ, дин ҳамда жамоа тартиблари билан мустаҳкамланарди.

Шарқда ўрта асрлар шаҳари ҳам ўзига хос ўринга ега еди. Шарқ мамлакатларида ижтимоий меҳнат тақсимотининг нисбатан қуйи даражаси шунда ўз ифодасини топган едики, бу ерда шаҳар ижтимоий тараққиётнинг ташкил етувчи ва йўналтирувчи кучи бўлиб қолмади. Шаҳар рента-солиғининг қайта тақсимланиши ҳисобига яшарди, чунки алоҳида ижтимоий гуруҳлар қўлида тўпланган ортиқча маҳсулот капитал бўлиб қолмади, ишлаб чиқаришга қўшилмади. Ҳунармандчилик маҳсулотлари бозорга емас, ҳукмрон чиновник-бюрократларнинг, жумладан, ҳарбий доираларнинг еҳтиёжини кондиришга келиб тушарди. Савдо капитали бунда савдогарлар ва ҳунарманд-ишлаб чиқарувчилар ўртасида ўзига хос агент вазифасини бажарарди.

Шарқда қишлоқ жамоаси меросий, ёпиқ кичик хўжалик гуруҳи бўлиб, бозордан мустақил еди. У шаҳар ва қишлоқ ўртасидаги икки томон-лама товар айрбошлашнинг ривожланишига, шу билан бирга шаҳарликлар, шаҳар типидagi савдогарлар табақасининг шаклланишига тўсқинлик қиларди. Бу ўз навбатида Шарқ шаҳарида мавжуд бўлган тартибларни ҳам белгилаб берган. Бу ерда ҳунарманд бюрократик давлат аппаратининг қаттиқ назорати остида бўлган, ҳуқуқий, диний кўрсатмалар, табақавий, кастага оид чеклашлар билан сиқиб қўйилган. Ўрта асрлардаги Шарқ шаҳарларида махсус шаҳар ҳуқуқи йўқ еди.

Шаҳар аҳолисининг ҳуқуқий ҳолати қадимги давр аҳолисининг ҳуқуқий ҳолатидан фарқ қилмаган. Ҳиндистонда, масалан, шаҳарнинг маъмурий чегараларини аниқлаш қийин еди. Бу ерда жуда кўп деҳқонлар аҳолиси бўлган ҳунармандчилик қишлоқлари ва шаҳарларини учратиш мумкин еди. Хитойда шаҳар оиласи худди қишлоқдаги сингари умумдавлат солиқ реестрига киритиладиган хонадон - ху ҳисобланарди. Шарқ шаҳари, Европаникидан фарқли ўлароқ, давлат шакллариининг ўзгаришига бевосита таъсир қилувчи саҳнага айланмади. У Европада бўлганидек, марказий ҳокимиятнинг сиёсий тарқоқликка қарши курашида мустаҳкам, кучли таянчи ҳам бўлиб қолмади.

Шарқ мамлакатлари ижтимоий-сиёсий ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари бу ерда Ғарбий Европа феодал мамлакатларига хос бўлган давлат шакллариининг ташкил топмаганлиги билан белгиланади. Шарқда ўз доменлари худуди доирасида суверен ҳуқуқларга ега бўлган феодаллар-сенорларнинг ўзига хос иттифоқи тарзидаги сенорлик монархияси шаклланмади. Давлат бошқарувининг бундай шакли синфларнинг ташкил топиш жараёни ниҳоясига етган жамиятда вужудга келиши мумкин еди. Шунингдек, Шарқ шаҳарининг қандайдир бирор мустақиллиги йўқ еди, бинобарин ўз табақа мақсадлари ва манфаатлари учун курашувчи шаҳар-ликлар табақаси шаклланмаган жамиятда табақа-вакиллик монархиясининг ҳам ташкил топиши мумкин емас еди. Ўрта асрлардаги Шарқ давлатларида бошқарувнинг кенг тарқалган шакли меросий монархия бўлиб қолган еди. Уларда ҳукмдор ҳокимиятини чеклашнинг институтсиявий шакллари қарор топмади. Шу билан бирга бу давлат шакллари бир-бирига ўхшаш ҳам бўлмади.

Бу давлатларнинг марказлашиш даражаси, давлат ҳокимиятини амалга оширишдаги ҳарбий-деспотик восита ва усулларни қўллаш даражаси турлича еди. Бундан ташқари, улар муайян Шарқ ўрта асрлар давлатларининг алоҳида ривожланиш босқичларида ўзгариб турарди. Айрим тадқиқотчилар-нинг фикрича, ўрта асрларда Хитой давлати «шарқ деспотияси» шаклида идора етилган⁹⁰. Буни у ерда ташкил етилган император бошчилигидаги бюрократик аппаратнинг жуда кучлилиги, марказлаштирилганлиги, шахс усти-дан кучли политсия назоратининг ўрнатилганлиги, давлатнинг иқтисодий функцияларининг кенглиги ва бошқалар ҳам тасдиқлайди. Хитойда деспотизм қадимги даврлардаёқ қарор топган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий тартиботлардан ўсиб чиққан.

Шарқ жамиятлари ижтимоий-сиёсий тузумининг яна бир муҳим ўзига хос хусусиятини у ёки бу жамиятнинг ҳукмрон диний мафкураси, жамият аъзоларининг динга ва ҳокимиятга нисбатан муносабати белгилайди. Маса-лан, конфутсийликни ўрта асрлардаги Хитой давлати ва ҳуқуқининг ҳал қилувчи элементи сифатида еътироф етганда шуни таъкидлаш жоизки, уни фақат шартли равишда дин деб аташ мумкин. Бу кўпроқ ахлоқий-сиёсий таълимот, фалсафий анъанадир. У хитойликларнинг ҳукмдор - «осмон ўғли» шахсида муқаддаслаштирилган, илоҳийлаштирилган ҳокимият ҳақидаги қа-

⁹⁰ **Qarang:** История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов/ Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А.-М.:Издательство НОРМА, 1996. – 374-бет.

димги анъанавий тасаввурларидан келиб чиққан еди. Хитойликлар динларга нисбатан (Хитойда конфутсийлик билан бир қаторда бошқа динлар: буддизм, даосизм ва бошқалар ҳам тарқалган еди) фақат ушбу ҳокимият равнақи йўлида фойдаланиш мумкин бўлган таълимот сифатида муносабатда бўлганлар. Таълимотга нисбатан бўлгани сингари динга ҳам манфаатпараст-лик муносабатида бўлиш, яъни уйғунликка еришиш йўлида диндан тар-биянинг мажбурлов усулларисиз халқни ўзгартиришга даъват қилинган ёр-дамчи восита сифатида фойдаланиш ўрта асрлар Хитойида черков муассасаларининг давлатга бўйсунганлиги мавқеини белгиларди.

Конфутсийлик ўзининг ақл-идрокка асосланган ахлоқи билан, легизмга қарши курашнинг барча мураккабликларига қарамай, бошқа динлар ораси-да алоҳида ўрин егаллашга еришди. Шунингдек, бу таълимот бундай дара-жага ўзининг амалий кадрияти кучи билан ҳам кўтарилган еди. Конфут-сийлик таълимотининг таниқли вакиллари билан бири ВИ асрда яшаб ўтган Вей Чженнинг тасдиқлашича, бу таълимот «давлат ва фуқаролар ўртасидаги муносабатни тўғрилаш»га, «оддий халқнинг кўз ва кулоқларини очиш» га даъват қилди.

Диний хилма-хиллик, динга оддий таълимот сифатида қараш, давлат ҳоқи-мияти ва изчил диний тизим ўртасида тўғридан-тўғри алоқанинг йўқлиги ўрта асрлардаги Хитой жамияти ва давлатининг ўзига хос бошқа хусусият-ларини ҳам белгилаб берди. Бу ерда, масалан, мазҳаб каби институт йўқ еди. Бу еса ўз навбатида инквизитсияга оид судларнинг мавжуд бўлишига йўл қўймади. Хитойда Ғарбдаги сингари руҳонийларнинг шаклланган табақаси ва зўравонлик йўқ еди, руҳонийлар давлат аппаратида ягона ўқимишли шахслар табақасидан эмасдилар. Хитойда Тан империяси даврида (VII асрда) давлатнинг диний ташкилотлар устидан сиёсий, маъмурий, ҳуқуқий, мафкуравий жиҳатдан тўла, чекланмаган ҳукмронлиги батамом мустаҳкамланади. Натижада биронта ҳам диний институт ҳатто номигагина бўлса ҳам, ўзини ўзи мустақил идора етиш ҳуқуқига ега бўлмай қолади.

Араб халифалиги давлатининг ва бошқа мусулмон дунёси давлатлари-нинг ўзига хослиги бевосита уларнинг универсал дин - ислом билан боғлиқ-лигида еди. Ислом таълимотига биноан, диний ва дунёвий ҳокимият бўлин-мас ҳисобланиб, бу Қуръонда ҳам ўз ифодасини топган. Бу ҳокимият Аллоҳнинг чексиз қудрати, кучи ва бўлинмаслиги ҳақидаги илоҳийлаш-тирилган (теократик) Ғоялар

билан чамбарчас боҒлиқ бўлган: «Аллоҳдан бошқа худо йўқ ва Муҳаммад - унинг пайҒамбари». Ислом мусул-монлар дунёсидаги ижтимоий тузумнинг характерини ҳам, давлат муас-сасаларини ҳам, ҳуқуқий институтларни ҳам, ахлоқни ҳам, бир сўз билан айтганда, мусулмонларнинг бутун маънавий соҳасини белгилайди. Мусул-мон жамиятининг диний-ҳуқуқий асосларига алоҳида (махсус) ижтимоий тузум мос келади. Бу ижтимоий тузум ҳукмрон синфнинг маълум даражада қиёфасини ўзгартирганлиги, унвон ва имтиёзларнинг мерос қилиб ўтказиш тизимининг йўқлиги, сайлов тизимининг мавжуд эмаслиги ва ҳоказолар билан тавсифланади. Мусулмон жамиятида расман ҳамма тенг ҳуқуқлидир, аммо айни пайтда теократик давлат, унинг бошлиҒи - халифа, султон олдида барча тенг даражада ҳуқуқсиз ҳисобланади.

Мусулмон дунёсида руҳонийлар дунёвий ҳокимиятга даъво қилишлари, шунингдек, ўрта асрлардаги Европа давлатларида бўлганидек, диний ва дунёвий ҳокимият ўртасида низо ҳам келиб чиқиши мумкин эмас еди. Ислом худога ишонмасликни - даҳрийликни истисно қилади, унга тўҒридан-тўҒри ҳам, билвосита ҳам қарши чиқиш мумкин эмас. Исломга нисбатан ишончсизлик билдирган ёки ҳар қандай кўринишда қар-шилиқ кўрсатган шахслар мусулмонлар жамоасидан ўчирилган. Исломнинг универсаллиги, мусулмон мафкурасининг асосий Ғояси ҳамда диний ва дунёвий ҳокимиятнинг қўшилиб кетганлиги ҳақидаги сиёсий назария ислом жамиятида давлатнинг алоҳида ўрнини, унинг жамият устидан шак-шубҳасиз мутлақ ҳукмронлигини, теократик-авторитар шакл олишини белгилаган.

Ҳиндистон ҳам, Япония ҳам ўрта асрларда ҳеч қачон Хитой ва Араб халифалиги давлатларига хос чексиз қудратга ега бўлмаган. Масалан, Ҳиндистон жамоаси ва каста тизимининг жуда мустаҳкам барқарорлиги кенг деҳқонлар оммаси устидан, ўз-ўзидан ривожланувчи қишлоқ жамоалари устидан марказий бюрократик давлат аппаратининг нисбатан кучсиз назорати ўрнатилишига сабаб бўлган. Бу ерда давлат чиновниги эмас, балки ўз шогирдларини дхармага, кастага оид норма ва маросимларга оҒишмай амал қилиш руҳида тарбиялаш функцияларини бажарувчи олим - брахман алоҳида ижтимоий аҳамиятга ега еди.

Ўрта асрларда Ҳиндистон ва Японияда давлат шаклларининг бир кўринишдан бошқа кўринишга ўтишига бошқа омиллар ҳам катта таъсир ўтказди. Хусусан, Ҳиндистоннинг XIII асрда чет ел

мусулмонлари томонидан босиб олинishi ва Японияда XII асрда император ҳоки-миятининг «буюк лашкарбоши» - сёгун томонидан тортиб олинishi бу ерларда давлат шаклларининг бир кўринишдан бошқа кўринишга ўтишига таъсир етган омиллар бўлиб ҳисобланади. Япониядаги сёгунат мутлақ монархияга хос бўлган қатор белгиларни ўзида мужассам етган. Сёгу-натга хос бўлган белгилар мажмуига қараб, бу даврда феодаллар юқори қисмининг ҳарбий диктатураси ўрнатилган Японияда нисбатан марказ-лашган давлатнинг ўзига хос автократик шакли вужудга келганлигини кўришимиз мумкин.

Юқоридагилар билан бирга, барча Шарқ мамлакатларининг давлат аппаратида қуйидаги умумий белгилар: давлат органларининг кўпол ва бесўнақайлиги, бир-бирининг ишини такрорлаши ва шу каби ҳолатлар мавжуд бўлганлигини ажратиб кўрсатиш мумкин. Бошқариш, солиқ йиғиш, суд функциялари давлат аппаратининг алоҳида бўғинлари ўртасида унча аниқ тақсимланмаган еди. Қуролли кучлар ташкил етилиши принципларининг ўзи ҳам аниқ емас еди.

Шарқ мамлакатларида бошқарувнинг ташкил етилишида яна шундай умумий жиҳатни кузатиш мумкинки, бу ерда ҳукмрон табақаларнинг кўпчилик қисмига бошқарув тузулмасининг норасмий бўғинлари бериб қўйилган еди. Ҳатто Хитойда давлат аппаратининг расмий бўғинларини ташкил қилиш соҳасидаги ишлар уезддан нарига ўтмаган. Маҳаллий бошқарувдаги норасмий органларда расмий мансаб ва даражаларга ега бўлмаган «ўқимишли» табақа вакиллари - шеншига жуда катта рол тегишли бўлса ҳам, лекин улар анча паст савияда фаолият юритишган. Ҳиндис-тонда ҳам қишлоқнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, оқсоқоллар бошчилигидаги жамоа ва каста панчаятлари ҳокимиятнинг расмий тизимига қўшилмаган еди.

Шарқ мамлакатлари давлат аппаратида хос бўлган бундай хусусият-ларни жуда кўп сонли эксплуатация қилувчи гуруҳларнинг ҳокимият ваколатларига ега бўлиши, уларнинг деҳқонлар томонидан ишлаб чиқилган қўшимча маҳсулотдан ўз ҳиссаларини олишга интилишлари натижаси сифатида изоҳлаш мумкин. Бу қўшимча маҳсулотга уруғ зодагонлари ҳам, қишлоқ жамоасининг юқори қисми ҳам, ўрта ва йирик меросий ер егалари ҳам, давлат аппаратининг турли бўғинлари вакиллари ҳам ва ниҳоят, руҳонийлар ҳам даъво қилардилар. Қўшимча маҳсулотдан ҳиссалар тегиш-лича давлат фойдасига рента солиғи олиш кўринишида, уруғ дохийсига ҳур-мат тарзидаги тўлов шаклида, маҳаллий маъмуриятга суд ва

бошқа функ-сияларни бажарганлиги учун йиғимлар шаклида, кастага оид ва диний қоидаларни бузганлик учун жарималар тарзида ва бошқа шаклларда олинадди.

Ўрта асрларда Шарқ мамлакатларининг ҳуқуқи ва ҳуқуқий манбалари турли бўлишига қарамай, кўпгина умумий хусусиятларга ега еди. Шарқ мамлакатларининг ҳуқуқи ва ахлоқ қоидалари ҳақида гап кетганда аввало шуни таъкидлаш жоизки, улар консервативлиги⁹¹, турғунлиги, барқарорлиги, анъанавийлиги билан ажралиб туради. Бу анъанавийлик иқтисодий тузумнинг жуда секинлик билан ривожланишини ўзида акс еттириб, кишиларда ижтимоий ахлоқ қоидаларининг қадимийлигига, олий ҳикматли эканлигига, тугалланганлигига ишонч туғдирган.

Ҳуқуқ ва ахлоқ нормаларининг консервативлиги уларнинг динлар: индуизм, ислом, конфутсийлик билан чамбарчас боғлиқлигидан, шунингдек диний, ахлоқий ва ҳуқуқий кўрсатмаларнинг бир-биридан ажратилмаганлигидан келиб чиққан. Ҳиндистонда давлатнинг мажбурлов кучи билан санкция-ланадиган ва таъминланадиган дхарма айни вақтда дин талаби асосида бажарилиши лозим бўлган ахлоқ нормаси ҳисобланган. Ҳинд дхармасига япон гирилари асосан мос келган. Япон гирилари кишилар учун ҳаётнинг турли ҳолатлари юзасидан юриш-туриш қоидаларини белгилаган.

Араб халифалигида, Деҳли султонлигида ва Бобурийлар Ҳиндистонида барча мусулмон давлатларидагидек, Қуръон ҳуқуқнинг асосий манбаи еди. Назарий жиҳатдан ислом ҳукмдорларнинг қонун чиқариш ваколатларини истисно қилади. Улар фақат мусулмон илоҳиётчиларининг фикри билан ҳисоб-лашган ҳолда Қуръон кўрсатмаларини шарҳлашлари мумкин. Шунингдек, ҳиндларнинг «муқаддас ведалар»га асосланган дхармашастралар ҳуқуқи ҳам «ўзгармас» ҳисобланган. Хитойда қонун, император фармони ҳуқуқнинг муҳим манбалари бўлган. Лекин конфутсийлик идеологлари томонидан саралаб олинган ва императив, намунавий хулқ-атвор қоидалари, конфутсийлик ахлоқининг нормалари (ли) даражасига кўтарилган конфутсийлик анъаналари ушбу фармоннинг асосини ташкил етарди.

Ўрта асрлардаги барча Шарқ мамлакатларининг ҳуқуқий тизимлари ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида кишиларнинг юриш-туриш қоидаларини икир-чикирларигача тартибга солиб,

⁹¹ **Konservatism** – eskilikni yoqlash, eskilikka yopishib olish, yangilikka dushmanlik, mutassiblik.

табақавий, кастага оид, оилада жинсий белгиларга қараб тенгсизлик ўрнатган еди.

ИХ БОБ. АРАБ ХАЛИФАЛИГИ ВА МУСУЛМОН ҲУҚУҚИ

- *Араб халифалигининг ташкил топиши ва тараққиёт босқичлари.*
- *Ижтимоий ва давлат тузуми хусусиятлари.*
- *Мусулмон ҳуқуқининг асосий белгилари.*
- Мусулмон ҳуқуқининг манбалари.
- *Шариат бўйича фуқаролик ҳуқуқи масалаларининг тартибга солиниши.*
- *Мусулмон ҳуқуқида никоҳ-оила ва мерос масалаларининг тартибга солиниши.*
- *Шариат бўйича жиноят ҳуқуқи ва суд ишларини юритиш тартиби.*

1. Араб халифалигининг ташкил топиши ва тараққиёт босқичлари

VI асрда ташкил топиб, XIII асргача ҳукм сурган Араб халифалиги инсоният тарихида чуқурроқ из қолдирган. Араб халифалигининг давлат тузу-ми ва ўзига хос хусусиятларга ега бўлган ҳуқуқий тизими - мусулмон ҳуқуқи Европа, Осиё ва Шимолий Африка ҳудудларига тарқалган. Хусусан, Ўзбекистон ҳудудида ҳам VIII асрдан XX асргача ислом давлатчилиги ва мусулмон ҳуқуқи амалда бўлган.

Мусулмон ҳуқуқи ҳозирги вақтда ҳам Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Шимолий Африканинг қатор давлатларида маълум даражада ҳаракат қилмоқда.

Араб халифалигининг дастлабки ҳудуди Арабистон ярим ороли бўлиб, у ҳудудий жиҳатдан Европанинг тўртдан уч қисмига тўғри келган ва учта асосий вилоятларга бўлинган еди. Унинг жанубий-Ғарбий вилояти - Яман ёки «бахтли Арабистон» бўлиб, бу ерда деҳқончилик ва чорвачилик машғулоти учун қулай шарт-шароитлар мавжуд еди. Яман милоддан аввалги II минг йилликлардаёқ юксак иқтисодий даражага еришган ва мут-тасил равишда бирининг ўрнини иккинчиси егаллаб келган бир неча давлат-лардан иборат еди. Яман аҳолиси қўшни мамлакатлар билан қизғин савдо-сотик ишларини юритган. Ярим оролни Қизил денгиз бўйлаб чўзилиб кетган камбар қисми Ҳижоз («чегара») деб аталиб, Ғарбда жойлашган. Унинг фақат айрим воҳаларидагина деҳқончилик

қилиш мумкин еди. Ҳижоз аҳолисининг бир қисми кўчманчи чорвачилик билан шуғулланарди. Бу ерда, шунингдек, Ямандан келтириладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан, Ерон ва Византияда ишлаб чиқариладиган хунармандчилик буюм-лари билан савдо қилиш жуда ривожланган. Ямандан Миср, Сурия ва Икки дарё оралиғига қадар савдо йўллари ўтган еди. Ярим оролнинг энг катта қисми - Нажд - суғориладиган ерлари жуда кам бўлган Ғоят катта ясси тоғликлардан иборат бир жой бўлиб, фақат чорвачилик учун ярар еди. Бу ерда чўл аҳолиси - бадавийлар («бад-ҳави»- арабча чўлда яшовчи одам, кўчманчи дегани) яшарди.

Араб халифалиги тарихини уч даврга ажратиш мумкин.

Биринчи давр - арабларда давлатнинг ташкил топишидан то Умавийлар сулоласининг ҳокимият тепасига келишигача бўлган вақтга тўғри келади ва қарайиб 30 йил давом этади. Бу вақтда араб давлати ташкил топган, араб-ларнинг ижтимоий ва давлат тузумида ибтидоий жамоа тузумининг кўпгина қолдиқлари, ҳарбий демократия белгилари сақланиб қолган еди. Айнан шу даврдан бошлаб Араб халифалигининг ўзига хос белгилари - давлат бошлиғи кўлида ҳам дунёвий, ҳам диний ҳокимиятнинг қўшилиб кетиши содир бўлади.

Иккинчи давр - Дамашқ (Сурия) даври - Умавийлар сулоласининг ҳукмронлиги даври (661-750 йиллар) бўлиб, бу вақтда ўзига хос деспотия кўринишидаги меросий халифа бошчилик қиладиган нисбатан марказлашган давлат ташкил топган. Халифа айни пайтда ислом динининг ҳам бошлиғи ҳисобланган.

Учинчи давр - Боғдод (Ерон-Месопатамия) даври - Аббосийлар сулоласининг идора қилиш даври бўлиб, 750 - 1055 йилларни ўз ичига олади ва халифаликнинг турклар томонидан босиб олиниши билан тугайди.

VI-VII асрлардаги арабларнинг ижтимоий тузумида ҳали уруғчилик белгилари кучли еди. Араблар - кўчманчи (бадавий) араблар ҳам, ўтроқ араблар ҳам жуда кўп уруғ ва қабилаларга бўлинган еди. Хун олиш бор еди. Уруғнинг бойроқ аъзолари қурбсизроқ қариндошларига иқтисодий жиҳат-дан ёрдам бериши лозим еди. Ҳар бир қабиланинг ўз диний маросими мав-жуд еди. Қабилла ва уруғларнинг бошида шайх ва саидлар туриб, ҳокимият фақат шуларнинг кўлида еди. Бироқ уруғчилик тузумининг емирилиш ало-матлари рўй бера бошлаган еди. Уруғ-қабилла зодагонлари энг яхши яй-ловларни ва деҳқончилик учун яроқли участкаларни - воҳаларни (бундай участкаларнинг ўзи оз еди) ўз

қўлига киргизиб олмоқда еди. Зодагон оилаларнинг кўпдан-кўп моллари, шунингдек, қуллари бор еди. Шайх ва саидлар шу оилалардан чиқарди. Урушда қўлга киритилган ўлжаларнинг енг кўп қисми буларга ажратиларди. Арабларда уруғ-қабила зодагонларидан таш-қари, яъни қабила-уруғ бошлиқлари ва оқсоқолларидан ташқари, яна ша-ҳарли савдогар-судхўрлардан иборат бошқа бир юқори табақа ҳам авж олиб борди, бу табақа ҳам муайян бир қабила ва уруғга кирган бўлиб, одатда бадавий қабилаларнинг бошлиқлари билан қаттиқ боғланганди. Ўрта денгиз-дан Ҳиндистонга борадиган муҳим савдо йўли қадимдан Арабистондан ўтарди. Шу савдо йўлида илк вақтлардаёқ катта-катта савдо пунктлари, Макка, Ятриб ва бошқалар вужудга келди. Макка шаҳри айниқса катта аҳамиятга ега еди. Араблар ўртасида жуда донғи кетган ибодатхона бўл-миш Каъба ва ундаги муқаддас қора тош (ҳажари асвад) шу Маккада еди. Маккада шу Каъба атрофида ҳар йили катта ярмарка бўлиб турарди. Макканинг савдогар-судхўрлардан иборат юқори табақаси савдодан катта-катта фойда кўрарди. Улар қулларни эксплуатация қилиш ва қул қилиб сотиш билан ҳам шуғулланардилар. Шаҳардаги майда ҳунармандлар ҳам шу савдо-гар-судхўрлардан ҳамма вақт қарздор бўлиб, иқтисодий жиҳатдан уларга қарам еди.

VI асрнинг охири - VII асрнинг бошларида араблар қаттиқ иқтисодий ва ижтимоий инқирозга учради. Ярим оролнинг аҳолиси кўпайиб, ер етишмай қолди. Оддий араблар учун катта мадад бўлиб келган карвон савдоси ҳам тушкунликка учради. VI асрда еронлар билан ҳабашлар ўртасида бўлган ва узоқ-узоқ давом етган урушлар натижасида Яман деярли бутунлай хароб ва вайрон бўлди. Шимолдан жанубга ва жанубдан шимолга товар олиб бориш жуда ҳам камайиб кетди.

Еронийлар Ҳиндистонга борадиган ва ўзлари учун фойдали бўлган бошқа бир йўлга, яъни Тигр (Дажла) ва Евфрат (Фрот) дарёлари бўйлаб Форс қўлтиғига борадиган йўлга ҳомийлик қилардилар. Ана шундай ша-роитда арабларда синфларнинг ташкил топиш жараёни тезлашиб кетди. Араб шаҳарларидаги аҳолининг қуйи табақалари ўз аҳволидан норози еди, улар суд-хўр бойларга нафратланиб қарарди. Бу норозиликни ва нафратланиб қарашни деҳқончилик билан шуғулланувчи ўтроқ қабилалардаги ва чорвачилик билан шуғулланувчи кўчманчи қабилалардаги оддий омма ҳам қув-ватлади, бу қабилалар ҳам ерга муҳтож еди ва ўз уруғ-

қабиласидаги феодаллаша бошлаган зодагонлардан жабр-зулм кўрарди.

Уруғдошлик тузумининг емирилиши жараёни айниқса Ҳижозда, хусу-сан, Маккада кўзга яққол ташланади. Бу ердаги қурайш қабиласида уруғ - қабила аристократияси ажралиб чиқиб, ҳокимиятни қўлга олган еди. Бадавийларда уруғчилик тузуми анча узоқ сақланиб қолган. Лекин уларда ҳам тез орада уруғ-қабила аристократияси - қабила оқсоқоллари (шайхлар, амирлар, сайид (ҳукмрон)лар, қонд (доҳий)лар) ва бошқалар ажралиб чиқади. Уларнинг ҳокимияти амалда мерос бўлиб ўтадиган бўлди. Урушлар вақтида махсус доҳийлар сайланарди.

Арабларда ҳам давлатнинг ташкил топишининг асосий сабаби жамият-нинг синфларга ажралиши еди. Бундан ташқари, араблар иқтисодий инқироз туфайли янги-янги ҳудудларга муҳтож бўлиб, Ерон ва Византия ерларига кириб боришга ҳаракат қилганлар. Бу инқироз араб қабилаларининг иттифоқларга бирлашиши жараёнини тезлаштирди, оқибатда бутун Арабистонда ягона давлатнинг ташкил етилишига олиб келди.

Маида араб қабилаларини бирлаштириш ҳаракати, айниқса, VI асрда ку-чайди. Бунга уруғ ва қабила зодагонлари бошчилик қиларди. Қабилаларни бирлаштириш яққа худога сиғиниш - монотеизмни тарғиб қилиш шиори остида ўтарди. Араб халқ оммасининг ижтимоий норозилиги мафкура тарзида, янги дин - ислом динининг вужудга келишида ифодаланди. VII асрнинг бошларидан Муҳаммад (САВ) араб қабилаларини бирлаштириш мақсадида ислом динини тарғиб қила бошлайди. 610 йилда у дин тарғиботчиси (пайғамбар) сифатида майдонга чиққанди.

Шу билан бирга уруғлар ўртасидаги ўзаро уруш-жанжалларни тўхта-тишни ҳам талаб қилди, уруғларнинг бир-биридан қасос олишига, уруғ ва қа-билаларнинг тор қон-қариндошлик доирасида биқиниб ётишига қарши чиқди. Араб жамиятининг бундан буёғига ривожланишига Ғов бўлган уруғчи-лик тузумининг тор доирасига қарши олиб борилган бу кураш Муҳаммад-нинг кўп худоликдан қайтиб, битта худога - Аллоҳга сиғиниш керак, деган асосий диний талабида ифодаланди (ислом динининг «Ло илоҳа иллаллоҳ, Муҳаммадун расулуллоҳ» деган асосий формуласи - «худо - бир, Муҳаммад унинг пайғамбари», демакдир). Аллоҳ - қурайш қабиласидаги бош худонинг номи бўлиб, Муҳаммад унга бутун олам худоси тусини берди. Мўмин мусулмонлар «Аллоҳнинг ҳақиқий пайғамбарига»

(Муҳаммад ўзини шундай деб еълон қилган еди) сўзсиз итоат қилишлари керак еди.

Муҳаммад (САВ) судхўрликни қаттиқ қоралади, ҳар бир кишидан камбаҒалларга ёрдам беришни, ўз даромадининг ўндан бир қисмини камбаҒалларни боқиш учун ажратишни талаб қилди.

Муҳаммад (САВ) вужудга келтирган янги диннинг бешта асосий қоидаси, яъни: 1) битта худога - Аллоҳга ишониш, 2) ҳар куни албатта беш вақт намозни тарк қилмаслик, 3) йилда бир марта рамазон ойида рўза тутиш, 4) закот (камбаҒалларга ушур) бериш ва 5) ҳаж қилишдан иборат беш фарзи муҳим аҳамиятга ега. Муҳаммад (САВ) қулликни қонуний деб ҳисоблади, кўп хотин олишга фатво берди, савдога ва хусусий мулкчиликка ҳомийлик қилди. Шу билан бирга янги дин дастлабки вақтларда халқ оммасининг кайфияти билан ҳисоблашишга ҳар ҳолда мажбур бўлди. Закотнинг фарз қилиб қўйилиши ва судхўрликнинг бирмунча чекланиши бунинг ёрқин далилидир.

Дастлабки вақтларда Маккадаги қурайш аристократияси Муҳаммад (САВ)га ниҳоятда душманлик кўзи билан қаради. Муҳаммад Макканинг азалдан бери давом етиб келаётган урф-одатларининг илдизига болта ураётгандек, Каъбанинг аҳамиятини гумон остида қолдираётгандек туюлган еди. Қурайшлар пайҒамбарнинг ўзини ва унинг барча муридларини ўлдирмоқчи бўлишди. Муҳаммад (САВ) Маккадан қўшни Ятриб шаҳрига кўчиб ўтишга мажбур бўлди; Ятриб ўша вақтда Макка билан рақобат қиларди. Бу воқеа ерамизнинг 622 йилида юз берди.

Муҳаммад (САВ)нинг Ятрибга кўчиши (арабчасига «ҳижрат») ислом тарихида бир ера бўлиб, мусулмонлар ўз ҳисобини мана шу ерадан бошлади. Шундан кейин Ятриб шаҳри Мадина-ун-Наби, яъни «пайҒамбар шаҳри» деб атала бошлади. Мадинада Муҳаммад (САВ) мўминлар - «Аллоҳ бандалари»нинг катта жамоасини тузди («ислом» деган сўз «банда» демакдир). Мадинадалиқ даврида ҳам Муҳаммад (САВ) билан Макка ўртасида ниҳоятда душманлик муносабати давом етди. Мадинага ҳамда иттифоқчи бадавий қабилаларга суяниб туриб, Муҳаммад (САВ) қурол ку-чи билан маккаликларни ўз ҳокимиятига бўйсундирди. Макка аристократияси охир-оқибатда ён беришга мажбур бўлди. Макка аристократияси ислом динини ва Муҳаммад (САВ)нинг етиборини тан олди. Лекин Муҳаммад (САВ) ҳам Макканинг диний устунлигини, Каъбанинг ва ундаги қора тошнинг муқаддаслигини еътироф етиб, ҳар бир мусулмон Маккага ҳаж қили-

ши шарт, деб еълон қилди. Бу билан Муҳаммад (САВ)нинг янги диний ташкилоти қурайш зодагонларининг сиёсий таъсирини ҳам тан олди. Ҳақиқат-да, арабларда турли араб қабилаларини битта қилиб бирлаштирган давлат дини теократик шаклда ташкил топа бошлади. Макка зодагонлари ва бадавий қа-билаларнинг бошлиқлари бу янги давлатда ўзларининг ҳукмронлик мавқеини кенгроқ, умум Арабистон доирасида мустаҳкамлаб олиш имконига ега бўлди. Муҳаммад (САВ) вафот етгандан кейин, орадан кўп ўтмай, ислом байроғи остига бирлашган араб қабилалари Арабистон ярим оролидан ташқарига чиқиб, Византия, Ерон ерларини истило қила бошлади.

Шундай қилиб, турли араб қабилаларининг бирлаштирилиши натижасида ягона араб давлати ташкил топади. Бу давлат теократик - динга таянган давлат бўлиб, қулдорлик тузумининг емирилиши билан феодал давлат сифатида пайдо бўлди. Муҳаммад (САВ) вафотидан кейин Абубакр (632-634 йил-лар), Умар (634-644 йиллар), Усмон (644-656 йиллар), Али (656-661 йиллар) ҳукмронлик қилишган. Бу халифалар келиб чиқишлари жиҳатидан Муҳаммад (САВ)нинг қариндошлари ёки яқин дўстлари еди.

Ислом таълимоти бўйича Муҳаммад (САВ) Аллоҳнинг ердаги ноиб, унга умманинг йўлбошчиси деган унвон ҳам Аллоҳ томонидан берил-ган. Бундан кейин ҳеч ким Аллоҳнинг ердаги ноиб бўлиши мумкин эмас. Ундан кейин фақат ўринбосарлар, меросхўрлар, яъни халифалар бўли-ши мумкин еди. Юқоридаги тўрт халифа худди шундай меросхўрлар еди. Халифалар ҳам дунёвий, ҳам диний ҳокимият бошлиғи еди. Қонун чиқа-риш, ижро етиш, суд ҳокимияти ҳам уларга тегишли еди. Ушбу тўрт халифалар исломда «хулафо ар-рошидин» («тўғри йўлдан борган халифалар»), диндор-лар ўртасида **чорёрлар** деб аталган.

Абубакр Муҳаммад (САВ)нинг сафдошларидан, унинг қайнотаси (Ойшанинг отаси) бўлиб, йирик савдогар еди. Унинг даврида Ироқ ва Сурия босиб олинган, сосонийларга (633 йил), византияликларга қарши (Фаластин ерларига, 634 йил) кўшинлар юборилган ва Арабистонда ислом мусатаҳ-камланган. У ўзи ҳукмронлик қилган икки йил ичида ридда номли араб қабиласининг кучли ва хавфли кўзҒолонига дуч келган. У ўлими олдидан кенгаш чақириб ўзининг яқин сафдоши Умарни (634 йил) васият йўли билан ўзига ворис етиб тайинлаган.

Умар халифалиги даврида Сурия, Фаластин, Миср, Ироқ ва Ероннинг катта қисми босиб олинган ва Араб халифалигига

қўшилган. У давлат аппаратини анча мустақкамлаган, солиқ тизимини тартибга солган, давлат хизматчилари ва ҳарбий бошлиқлар маошини аниқ белгилаган, босиб олинган мамлакатларда, шаҳарларда арабларнинг ҳарбий лагерларини, улардан кейинчалик Басра, Шероз, Қоҳира ва бошқаларни вужудга келтирган. Айнан шу даврда янги мусулмон йил ҳисоби - хижрий йил календари жорий этилади. Ислом анъанасида Умар хукмронлиги даври исломнинг «олтин асри» деб ҳисобланади.

644 йилда халифа Умарга христиан қуллардан бири (хунарманд киши) суиқасд қилади. У ўлими олдидан ўз атрофидаги 6 кишидан иборат кенгашга (шуурага) ўз ораларидан меросхўр сайлашни топширади. Кенгаш Мадина аҳолиси фикрини ўрганиб чиқади ва Усмонни учинчи халифа сифатида тасдиқ-лайди (644 йил).

Халифа Усмон қурайш қабиласининг умавийлар шажарасидан келиб чиққан еди. Унинг даврида халифалик ҳудуди анча кенгайди, унинг буйру-Ғи билан Куръон матнлари тўпланди. У маккалик, айниқса умавий зодагон-ларга ҳомийлик қилади, қариндош ва яқинларига давлат мансабларини ва катта-катта ерларни, хазина маблағларини бўлиб беради. Натижада норозилик келиб чиқади ва биринчи халифа Абу-Бакрнинг ўғли Абдулло ибн Бакр раҳбарлигида (656 йилда) ўлдирилади.

Шундан сўнг, 656 йилда Мадинадаги масжитда мусулмонларнинг улкан жамоаси - уммада Муҳаммад пайғамбарнинг яқин қариндоши (амакиваччаси ва қизи Фотиманинг ери) Али халифа этиб сайланган. Лекин умавийлар унинг ҳокимиятига бўйсунмадилар. Улар ески араб қабилалари қонунларига биноан, Усмоннинг ўлими учун қонли ўч олишни талаб қиладилар. Бу ҳаракат тез орада Алига қарши мухолифятнинг асосий шиори бўлиб қолади, унга Суриянинг умавийчи ноиб Муовия бошчилик қилади. У янги халифани тан олиш ва унга бўйсунушдан воз кечади ҳамда 658 йилда Дамашқда ўзини халифа деб еълон қилади. Али тахт учун курашда Ғалаба қозонолмай, умавийлар билан келишишга кўнади. Али ўз давлат пойтахтини Мадинадан Ироқнинг Куфа шаҳрига кўчиради. Алининг мураса-сизлик сиёсатидан норози бўлган унинг тарафдорларидан бир қисми (хорижий-лар) суиқасд уюштириб, 661 йилда уни ўлдирадилар. Шу билан халифаликнинг «республика даври» деб аталган давр, яъни тўрт халифа даври тугайди.

Муовия Сурия ҳокими этиб тайинлангандан сўнг араблар истилоси на-тижасида егалари ташлаб кетган ерларни, Сосоний

шаҳаншоҳлари ва Византи-я императорларининг мол-мулкларини қўлга олади. Ҳижоздаги отасидан қолган мулкни ҳарбий асирлар кучи билан обод қилади. Асоратга солинган халқ-ларнинг ички ишларига аралашмай, фақат солиқлар йиғиш билан кифояланади, жойларда бошқариш ишларини маҳаллий амалдорларнинг ихтиёрида қолдиради. Шунинг учун улар уни қўллаб-қувватлаган едилар. Али вафотидан кейин (661 йил) Муовия араб зодагонлари ва ҳарбий бошлиқлар ёрдамида яғо-на ҳукмрон бўлиб қолади.

661-685 йилларда Умавийлар Али тарафдорлари ва хорижийлар устидан Ға-лаба қозониб, ҳокимиятни мустаҳкамлаб оладилар. Умавийлар қатор исло-ҳотлар ўтказдилар. Улар халифа лавозимини наслий мулкка айлантириш, давлат хазинаси ва давлат архивини ташкил етиш, араб тилини давлат тили деб еълон қилиш, янги олтин, кумуш ва мис пул чиқариш, ҳарбий-денгиз флоти ташкил етиш ва бошқалар бўйича ислоҳотлар ўтказдилар. Бу тадбирлар Умавийлар давлатининг ҳарбий-сиёсий ҳамда иқтисодий қудратини оширади. Пойтахт Дамашқда қолади. Сурия халифаликнинг марказий вилоятига айланади. Умавийлар даврида араблар шарқда Афғонистон, Ҳиндистоннинг шимолий қисми, Арманистон, Грузия, Мовароуннаҳр, Ғарбда Шимолий Африка ва Испаниянинг катта қисмини босиб оладилар.

Умавийлар сулоласи VIII асрнинг ўртасидаги Абу Муслим бошчилигидаги кўзғолон натижасида ағдарилади. Халифалик тахтига Муҳаммад (САВ)нинг амакиси авлодларидан бўлган Абул-Аббос ас Саффоҳ (749-754 йиллар) ўтиради ва умавийлар авлодларидан бўлган шаҳзодаларни қириб таш-лайди ва аббосийлар сулоласига асос солади. Пойтахт Дамашқдан Боғдод-га кўчирилади. Бу сулола 750-1055 йиллар мамлакатни идора этади. Маҳдий (775-785 йиллар), Хорун ар-Рашид (786-809 йиллар), Амин (809-813 йиллар), Маъмун (813-133 йиллар), Муътасим (833-842 йиллар) ва бошқалар даврида Араб халифалиги марказлашган қудратли давлатга айланади, унда феодал му-носабатлар ривожланади. Араб халифалигига Яқин ва Ўрта Шарқ, Шимолий Африка давлатлари киради. Феодаллар зулми кучайиши билан халқ кўзғолон-лари (масалан, Бобак, Муқанна, Сумбод МуҒ бошчилигидаги кўзғолонлар, зинжийлар кўзғолони ва бошқалар) кўтарилади. IX асрнинг II ярми-дан бошлаб Аббосийлар халифалигининг марказий ҳокимияти заифлаша боради, халифалик таркибида бир неча мустақил давлатлар вужудга келади. Ма-салан, 756 йилда Испанияда Қуртоба амирлиги ташкил топади,

Шунингдек, тез орада Африкада Аглабийлар давлати, Хуросон ва Мовароуннаҳрда Со-монийлар давлати, Марокаш, Тунис, Миср ва бошқа мустақил давлатлар ву-жудга келади. 945 йилда Ерондаги Буваҳийлар БоҒдодни егаллаб, Аббосий-ларни сиёсий ҳокимиятдан четлаштирадilar.

1055 йилда БоҒдодни салжуқий турклар босиб оладилар ва ўз бошлиқ-лари Тўғрулбекни султон деб еълон қиладилар. Сўнги халифа Мустасимни мўғуллар хони Хулагу қатл еттирган еди (1258 йилда). ХИВ асрда Араб халифалиги ҳудуди Амир Темур томонидан босиб олинган. XV асрда халифалик Усмонли Турк салтанати таркибига кўшиб олинади.

2. Ижтимоий ва давлат тузуми хусусиятлари

Ijtimoiy tuzum Араб халифалиги ижтимоий муносабатларининг ўзига хос томони шунда едики, унда Европа мамлакатларидаги сингари табақавий тузум ўрнатилмади. Бу ерда аҳоли турли гуруҳлари ҳуқуқий ҳолатидаги ўзига хос белги, аввало, мусулмонлар ва номусулмонлар, араблар ва бошқа халқларнинг ҳуқуқлари нотенг ва ҳар хил еканлигида еди.

Шариат бўйича кишининг ҳуқуқий лаёқати ва муомила лаёқати исломга еътиқод қилишига қараб белгиланади. Мусулмонлар мусулмон бўлмаганлар олдида имтиёзли ҳисобланадилар. Ҳатто қул мусулмонлар еркин номусулмонларга нисбатан имтиёзли ҳуқуқларидан фойдаланадилар. Шариат бўйича фақат мусулмонлар тўла ҳуқуқий лаёқатга ега. Бошқа диндаги-лар - **зиммийлар** тўла ҳуқуқий лаёқатга ега емас, деб ҳисобланганлар. Улар ислом давлатида мусулмон ҳукмдорларга тобе бўлиб яшаётган ҳамда ўзларининг жон ва мол-мулкларини мусулмонлар омон сақламоқлари учун ҳар йили жузья солиғи (жон солиғи) тўлаб турмоқни ўз зиммаларига олган Ғайридинлар ҳисобланади. Бу ҳақда Қуръони каримнинг 10-пора 9-Тавба сурасининг 29-оятида шундай дейилади: «Аллоҳга ва охират кунига ишонмайдиган, Аллоҳ ва Расули ҳаром қилган нарсаларни ҳаром санамай-диган, ҳақ дин (Ислом)ни дин қилиб олмайдиган аҳли китоблардан иборат киши-ларга қарши - то улар ўзларини паст тутиб, жизья (солик)ни нақд бермагун-ларича - жанг қилингиз!». Жузья солиғини тўлаб турган зиммийлар ва мусулмон ҳукмдорлар ўртасидаги аҳдга қатъий риоя қилмоқлари ҳақида Пай-Ғамбаримиз ҳадисларини Имом Ал-Бухорий ҳам ўз китобида

таъкидлаб ўтган⁹². Зиммийларга нисбатан шариат нормалари фақат улар мусулмонлар билан битимлар тузганларида ёки жиноят содир етганларида қўлланилган. Бошқа ҳолларда, улар ўз фуқаролик-ҳуқуқий алоқаларига амал қилганлар ва ўз оқсоқоллари томонидан идора етилганлар. Зиммийларнинг мусулмонлар билан никоҳга кириши, мусулмонлардан қулларга ега бўлиши тақиқланган. Улар от миниб юра олмаганлар, фақат хачир ва кичкина ешакларда юришлари мумкин еди. Улар учун яна бошқа бир қанча тақиқ ва чекловлар мавжуд еди.

Араб халифалигида ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши қулларнинг ҳуқуқий ҳолатига ўз таъсирини ўтказди. Мусулмон ҳуқуқи бўйича қуллар ҳуқуқ субъекти бўлмаган, лекин улар ўз хўжайинларининг розилиги асосида еркин кишилар билан шартнома тузишлари ва мулкка егалик қилишлари мумкин еди. Мусулмон қулни еркинликка қўйиб юбориш савобли иш ҳисобланган.

Еркинликни қўлга киритган қуллар **мавалилар** деб юритилган. Лекин уларнинг еркинлиги тўлиқ бўлмаган. Уларнинг аҳволи худди Рим империя-сидаги еркинликка чиқарилган қулларнинг аҳволига ўхшаш еди. Мавалининг мол-мулки у ўлгандан сўнг меросхўри бўлмаса, хўжайинига ўтган. Араблар томонидан босиб олинган халқларнинг аҳолиси ҳам мавалилар деб аталган.

Davlat tuzumi Араб халифалиги ривожланишининг юқоридаги учта бос-қичида унинг давлат тузуми ўзгариб борган. Араб халифа-лигининг биринчи даврида ҳали давлат тузумида ҳарбий демократия қолдиқлари сақланиб қолган бўлса, Умавийлар ва Аббосийлар даврида халифалик деспотик давлатга айланган.

Муҳаммад (САВ) Маккадаги муҳожир шериклари (муҳожирун) ва мадиналик тарафдорлари (ансор) билан биргаликда ўзининг «Умма» номли диний-сиёсий жамоасини тузади. Бу айна вақтда араблар ерида қон ёки қариндошлик ришталари асосида емас, балки Ғоя асосида ижтимоий ташкилот вужудга келтиришга дастлабки уриниш бўлган еди. Бунинг учун шундай универсал қонун талаб қилинадики, у ана шу вақтгача кучли ёки айёр раҳбарлик иродаси устунлик қилган жамиятда янгилик киритиши лозим бўлган қабила йўлбошчиси бўлиши ёки ердаги қандайдир бошқа мавжудотдан юқори туриши керак еди.

⁹² **Qarang:** Imom al-Buxoriy. «Hadis». 1997, 2-jild, 346-bet.

Муҳаммад (САВ) ташкил етган диний-сиёсий жамоа ана шу Ғоя-га асосланган бўлиб, унда Аллоҳ давлат мустақиллигининг тимсоли, пайҒам-бар еса умрбод унинг қонуний ноиби ва ердаги олий раҳбар еди. У ана шу тариқа ўз қиёфасида якка ҳокимга хос обрў-еътиборнинг барча жиҳатлари-ни бирлаштирган еди. У Аллоҳнинг қонун-қоидаларини диндорларга унинг сўзлари билан еълон қилган ва уларни ўзи ва бошқалар олдида муваффақиятли ҳимоя қила олган еди. Шу билан бирга Муҳаммад (САВ) қавмлари учун мутлақ қонун чиқариш ҳокимиятини ўзида сақлаб қолди.

Бундан ташқари у олий судя, чекланмаган ижроия ва ҳарбий ҳоки-миятга ҳам ега еди. Забт етилган қабилалар унга итоат етишарди; у билан шахсан иттифоқлар тузиларди. У аҳолининг бутун-бутун гуруҳларини қувҒин қилиш ёки уларни жазолаш тўҒрисида қарор қабул қилар, солиқлар ва уларни ундириб олиш усулини белгилар, қўлга киритилган ўлжаларини еркин тасарруф етарди. Муҳаммад (САВ)нинг обрўсига доир мутлақ ва шахсий ўзига хос хусусияти шундан иборат едики, у ҳеч қандай кенгаш, ҳеч қандай мажлис ўтказишни жорий етмаганди. Айтилишича, гарчи у ўз теварак-атро-фидагилардан тез-тез маслаҳат сўраб турса-да, лекин уларда ҳамиша тасо-дифий ва асло мажбурий бўлмаган тавсиялар ҳақида гап борарди.

Бутун ижтимоий ҳаёт масжид қонунлари доирасида борарди. Бу ерда барча муҳим давлат ва жамоа масалалари ҳал етиларди, оммавий ибодатлар ўтказиларди, ҳукмлар еълон қилинар ва ижро етиларди. Масжидга тиркаб қурилган суффа деб аталувчи зал ўқув хонаси, масжид ҳовлиси еса ҳарбий ўқув майдони ҳисобланарди.

Гарчи ёш мусулмонлар жамоасида руҳонийлар табақасини белгилаш ва иерархия ташкил етишдан воз кечилган бўлса-да, пайҒамбар (САВ) тез орада ўз ваколатининг бир қисмини шахсий вакилларига топширишга мажбур бўлди. Ана шу вакилларининг малака мезонлари уларнинг ҳалол-поклигида, мусулмон ҳуқуқини (шариатни), бунга қадар исломга кўрсатиб келинган хизматларни билишда еди. Муҳаммад (САВ) ҳарбий бошлиқлар, солиқ йиҒувчилар, ҳарбий бойликни сақловчиларни, шунингдек, ҳужжатлар, мулкый ҳолатларни қайд етиш, солиқ тушумларини баҳолаш, хатлар юборишни тартибга солиш учун котиблар ҳам тайинларди.

Биринчи мусулмон давлати Мадина шаҳрида ташкил етилгандан кейин бир неча йил ўтгач, у Арабистон ярим оролининг катта

қисмини қамраб ол-ди, шундан кейин пайҒамбар вилоят бошқаруви тизимини жорий қилди. Ҳар бир вилоят тепасида энди валий турарди, у жамоат хавфсизлиги ва тартибини сақ-лаш, шунингдек, суд вазифаларини ҳам адо етиши лозим еди. У айна вақтда имом ҳам бўлиб, диндорларнинг оммавий ибодатларига бошчилик қиларди. Муҳаммад (САВ) ҳаёт вақтида мусулмон давлатчилиги шак-шубҳасиз теократик (диний ҳукмронликка асосланган) еди. Аллоҳ давлатининг олий мус-тақил ҳокими сифатида Муҳаммад (САВ) Аллоҳнинг буйруқларини амалга оширувчи, етказувчи сифатида майдонга чикди. ПайҒамбар (САВ) шу тариқа ўзининг фармойишларини ифодаламасдан, худо амрини бажарувчи сифатида иш кўрди. Бу лавозимда у икки вазифани адо етди: биринчидан, пай-Ғамбар вазифасини бажарди, яъни Аллоҳ сўзларини диндорларга етказиб турди; иккинчидан, Аллоҳнинг ердаги дунёвий ноиб вазифасини бажарди.

ПайҒамбар (САВ)нинг Мадинада барпо етилган давлатдаги давлат-ҳуқуқ вазияти ўзига хос даражада ноёб ва бетакрор еди, чунки Муҳам-мад (САВ) Қуръон бўйича «Аллоҳнинг пайҒамбари ва пайҒамбарнинг сўнггисидир». Шу тариқа пайҒамбар лавозимини мерос қилиб олишга аввал бошданоқ барҳам берилган еди: Муҳаммаднинг (САВ) Аллоҳ вакили сифа-тидаги мавқеи фақат унинг шахси билан чекланган бўлиб, унинг издошлари-га мерос бўлиб ўтиши мумкин емас еди. Лекин мусулмон диншунослари-нинг фикрича, Муҳаммад (САВ) ердаги ноиб, яъни мусулмонлар жамоаси - умманинг йўлбошчиси сифатида бевосита Аллоҳнинг ўзи томонидан еълон қилинган бўлиб, уни фақат халифалар мерос қилиб олишлари мумкин еди.

Арабча - «халифа» сўзи меросхўр ёки ўринбосар маъносини билдиради. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, халифалар (арабча «хиллаафа») ди-ний вазифалар билан бирга дунёвий вазифаларни ҳам бажарардилар. Шу тариқа улар давлат ва ҳукумат бошлиғи, шунингдек, мусулмонлар оммавий ибодатларининг маънавий раҳбари ҳам едилар.

Дастлабки тўрт халифа мусулмон аслзодалари орасидан сайланган еди. Муҳаммад (САВ) пайҒамбарнинг ворислари ҳисобланган бу халифалар ҳам диний, ҳам дунёвий ҳокимиятга (қонун чиқарувчи, ижрочи, суд ҳоки-миятига) ега бўлдилар. В.В.Бартолд ана шу ўзига хос хусусиятни қайд етар екан, бундай деб ёзган еди: фақат «диндор халифалар давридагина Араб

халифалигидаги олий ҳокимият теократик хусусиятни сақлаб қолди. Бу даврда халифалар фақат диний раҳбарлар (имомлар) эмас, шу билан бирга ҳарбий раҳбарлар (амир ал-мўминин) ҳам бўлиб қолдилар».

Шундай қилиб, халифалик теократик шаклдаги давлат бўлиб, унга халифа - пайҒамбар (Аллоҳнинг ердаги «вакили» ва «ноиб») нинг ўринбосари бошчилик қилган.

Халифалар ўз қўлоstellарида ҳам диний, ҳам дунёвий ҳокимиятни жамлаган едилар. Шундан кейинги даврларда маҳаллий мусулмон ҳукмдор-лари томонидан халифалардан мустақил, алоҳида ҳокимиятнинг ўзлаштири-лиши, араб ҳуқуқшунослари таълимотига кўра динга асосланмаган ҳукм-ронлик еди.

Халифа ҳокимиятининг манбаи қуйидагилар еди:

биринчидан, унинг мусулмон жамоаси томонидан сайланиши;

иккинчидан, халифанинг васият тариқасидаги фармойиши.

Вақт ўтиши билан ҳақиқий реал ҳокимиятни қўлга киритиш усули одат-даги усулга айланди. Халифа ўз талабини қондирган ҳар қандай кишини ўзи-га ворис қилиб тайинлаши мумкин еди. Халифалар халифа оиласининг аъзоларидан бири бўлиши ёки ҳеч бўлмаса Муҳаммад (САВ) пайҒамбарнинг уру-Ғидан, яъни қурайшлар қабиласидан чиққан бўлиши, камолатга етган ва танасида камчиликлар бўлмаслиги лозим еди. Бундан ташқари муайян ахлоқий сифатларга ва маълумот даражасига ҳам ега бўлиши талаб қилинарди.

Дастлабки тўрт халифа (ал-хулафо ар-рошидин) давлати кейинги асрларда ҳам анъаначилар сифатида, ҳам ислохотчилар сифатида, ҳам мусулмонлар-нинг идеал давлати сифатида мақталиб, унда давлатнинг дастлабки мусулмон тушунчаси соф маънода амалга ошган еди. Мусулмонлар орасида, ҳатто, экстремистик қарашлар ҳам мавжуд бўлиб, уларга биноан ушбу халифалар-дан кейинги даврдаги қонуний мусулмон идора усулининг мавжудлиги умуман инкор етиларди. Уларнинг ҳукмронлик даври Абубакрнинг 632 йилда биринчи халифа лавозимида ўтиришидан то 661 йилда тўртинчи халифа Алининг ўлдирилишига қадар бўлган қарийб ўттиз йилни қамраб олди.

Мусулмон таълимотида дастлабки тўрт халифа ҳеч вақт бегуноҳ кишилар деб қаралмаган, лекин улар бирмунча еътибор ва ишончга сазо-вор бўлишган. Тахмин қилишларича, уларнинг софлиги ва Муҳаммад (САВ)га садоқати унинг фармойишларига қарши

қаратилган хатти-ҳаракатлар-дан сақланишларига ёрдам берган. Борди-ю, улардан бирортаси бу фармо-йишларни билмасдан бузган тақдирда пайҒамбарнинг бошқа мухлислари уларни тўғрилаган бўлишарди. Бунинг оқибати шу бўлдики, тўрт халифанинг тажрибаси, худди Муҳаммад (САВ)ники каби тез орада қонун тусини олган едики, кейинги мусулмон ҳукмдорларида одатда бу нарса бўлмаган.

Муҳаммад (САВ) ва унинг тўрт бевосита меросхўрлари даврида му-сулмон давлати вужудга келиши тонготарида ҳукуматнинг шакли ва вазифа-лари ўзига хос бир қатор хусусиятларга ега бўлдики, улар кейинроқ мусул-мон давлати ҳуқуқий тизимининг янада ривожланишини белгилаб берди. Ке-йинчалик ташқи кўриниши жиҳатидан бу давлатга Ерон ва Византия таъсир кўрсатган бўлса ҳам улар муҳим ўзгаришларга олиб келмади. Лекин му-сулмон давлатининг аниқ ифодаси: монархия шакли, ҳукмдорнинг шахсий обрўси ва давлат бошқарувининг теократик характерда бўлиши намоён бўлиб қолди.

Бу ердаги мутлақ ҳокимият маъносидаги монархия шакли лавозим егасининг мумтозлигидан, шунингдек, халифанинг ўз лавозимини умрбод егаллаганидан ва сайланганидан кейин ҳеч бўлмаганда назарий жиҳатдан давлатдаги бирдан-бир обрўли киши эканлигидан келиб чиқар еди.

Фақат битта мусулмон жамоаси - умма мавжуд бўлиб, шунга монанд жамоанинг йўлбошчиси ҳам битта еди. Айтишларича, Абубакрни сайлаш олдидан давлат бошлиғи қилиб муҳожир ва ансор вакилларида иборат кенгаш белгилашга интилиш бўлган еди. Асосан Умарнинг бу Ғояга қарши кескин норозилик билдириши туфайли бу интилишни бостиришга муваффақ бўлинди. Умар ердаги мустақилликни ҳеч қандай шахс ёки ташкилот билан бўлиб ўтирмади, вали (вилоят ҳукмдори) лар, ҳарбийлар ёки вақт ўтиши билан халифалик ҳудудида таъсис етилган ташкилотлар халифа обрўси асосида ва унинг раҳбарлигида иш олиб бордилар. Тўғри, дастлабки халифалар кўпинча ўз атрофидаги кишилардан маслаҳат сўрашарди, лекин бу унинг шахсий обрўси чекланишини англамас еди.

Халифанинг нуфузи муайян ҳудудга егалик қилишга ёки ҳукмрон-ликка емас, балки ишонч, умумий манфаатлар каби шахсий хислатларга, ўзининг ягона ва ноёб асосчи билан алоқасига асосланарди: халифа худо-нинг марҳамати билан ҳукмрон бўлган

еди. У ўша вақтда одат тусига ки-риб қолган ва мавҳум давлат обрўсига асосланган дунёвий унвонлардан бирортасига ега емасди. У халифа, демак, пайҒамбарнинг ноиби едики, бу нарса фавқулодда шахсий унсурни англатарди. Халифа сўнгра том маънода-ги имом, яъни диний маросимлар ўтказилаётган вақтда умманинг йўл-бошчиси, ниҳоят «диндорларнинг бошлиғи (амир ал-мўминин)» деган расмий унвонга ега бўлди, у биринчи навбатда ҳарбий-сиёсий ишларга, иккинчи навбатдагина халифаликнинг диний ишларига еътибор қиларди.

Амир унвони аслида махсус ёки фавқулодда хусусиятга ега емас. «Амара» - буюрмоқ сўзининг илдизи ва «амир» ибораси буйруқ беришга, айниқса ҳарбий ишда буюриш ҳуқуқига ега бўлган ҳар қандай шахсни билдиради. Масалан, ҳар бир ҳарбий бошлиқ амир бўлган. Мусулмон давлати-даги ҳарбий бошлиқ фақат диндорларга кўмондонлик қилганлиги сабабли уни кўпинча амир ал-мўминин деб аташган. Тез орада бу унвон, чамаси, иккинчи халифа Умар давридан бошлаб мусулмонлар жамоаси - умманинг олий раҳбарига берилган. Демак, бу ҳол юз бергач, у тезда расмий тус олган ва бу унвонга фақат халифа ҳақли бўлган. Халифа классик мусулмон давлати назариясига кўра соф диктаторлик вазифасига ега деб қабул қилинса ҳам, ўз ҳукмронлигини умма номидан емас, балки бевосита Аллоҳ номи-дан олиб борган.

Мусулмонлар жамоаси - умма олдида ўз асосчиси вафотидан кейин бошқаришни қай тарзда давом еттириш лозимлиги ҳақидаги муаммо келиб чиққан. Араб халифалигининг тақдири ана шунга боғлиқ еди. Қуръон ҳам, ҳадислар ҳам, унинг вафоти тафсилотлари ҳам Муҳаммад (САВ) ҳокимияти кимга мерос бўлиб ўтиши ҳақида ҳеч қандай йўл-йўриқ бермаган еди. Бунинг устига пайҒамбарнинг еркак меросхўри ҳам йўқ еди.

Шарқдаги одат бўлиб қолган катталиқ ҳуқуқи ёки биринчи бўлиб туғилган киши ҳуқуқи бўйича мерос тариқасида тартибга солишга аввал бошданок ўрин йўқ еди. Қонуний меросхўр сифатидаги шахс, унинг тайинланиш белгилари мутлақо ноаниқ бўлиб қолаётган еди. Шу сабабли Муҳаммад (САВ)нинг вафотидан кейин унинг сафдошлари орасида ҳоки-миятнинг мерос бўлиб ўтиши масаласида ўз-ўзидан бир неча гуруҳлар пайдо бўлди. Бир томонда «муҳожирлар» туришарди. Улар Муҳаммад (САВ) мансуб бўлган қурайшлар қабиласи орасидан меросхўрни илгари су-риш ҳуқуқини кўтариб чиқдилар, бу қабила аъзолари Маккада унинг макту-бини

биринчи бўлиб қабул қилган едилар. Уларга «ансор» лар қарши туришар-ди, улар ҳам мерос кўрсатиш ҳуқуқига даъво қилдилар, чунки пайҒамбар-га Мадинада бошпана берган едилар, бусиз ислом чуқур илдиз отиши мум-кин емасди. Ниҳоят, шиаларнинг⁹³ фикрича, меросхўр танлашда тасодифлар-га ва сайлов йиҒилишининг қаршилиқ кўрсатишига йўл қўйиш Аллоҳнинг ва Муҳаммаднинг иродаси бўла олмайди: бу лавозим шунинг учун ало-ҳида мўлжалланган шахсга, яъни Муҳаммад (САВ)нинг амакиваччаси Алига тегишли бўлиши лозим.

Мазкур қарши курашда муҳожирларлар Ғалаба қозонишди. Улар Абу-бакрни меросхўрликка номзод қилиб кўрсатишга розилиқ билдиришди. Пай-Ғамбар мухлислари орасида у анча нуфузли ва ҳурматли шахс бўлиб, Му-ҳаммад (САВ)ни ва унинг таълимотини еътироф қилган дастлабки маккаликлар-дан бири еди. Муҳаммад (САВ) бошқалардан кўра унга алоҳида еътибор берарди. Абубакр Мадинадаги биргаликда ўқилган оммавий ибодатларда ва 631 йилда Маккага қилинган биринчи сафарда пайҒамбарнинг ўринбосари бўлиши мумкин еди. Бундан ташқари, у Муҳаммаднинг қайнотаси (Ойшанинг отаси) еди

Ҳал қилувчи йиҒилишда Ғайратли Умар ўзини давлат ҳокимиятини мерос қилиб олиш учун енг муносиб киши деб атади ва мутлақо кутилма-ганда Абубакрни ёқлаб чиқди: у тўс-тўполон авжига чиққан бир вазият-да Абубакрнинг қўлини кўтарди, уни ноиб ва Аллоҳнинг юборган вакили деб еълон қилди. Шундай қилиб, халифалиқ исломнинг кўпгина жараёнлари ва муассасалари каби кутилмаганда пайдо бўлди. Айни вақтда Абубакрни сайлаш вақтида шундай усулга рухсат етилдики, бу усул исломгача бўлган даврда қабилла йўлбошчилари бўлган сайидларни⁹⁴ сайлаш чоҒида татбиқ етилган еди. Икки томонлама принцип: халифанинг курайшлар қабиласидан келиб чиқиши ва унинг расмий равишда сайланиши сунналар исломида халифалиқ билан боҒлиқ бўлиб қолди.

Мусулмон тадқиқотчиларининг фикрича, Абубакр оҒир, вазмин, соф виждонли ва хайрихоҳ киши бўлиб, ўзига мерос тариқасида

⁹³ **Shiyalar** dastlabki uch xalifani xalifalikni barbod qiluvchilar deb bilishadi va faqat Alini va uning qonuniy avlodlarini payg`ambar merosxo`rlari deb tan olishadi. Hozir ularning markazi Eron bo`lib, bu yerda XVI asrdan boshlab islom davlat dini hisoblanadi. Yamandagi zayditlar va ismoiliylar shiyalarning mazhablari hisoblanadi.

⁹⁴ **Sayid** islomdan oldingi Arabistonda hukmronlikning birdan-bir mashhur tipi edi. Qabila boshlig`i, ba`zi birlashgan qabilalar boshlig`i bo`lgan sayidning obro`si shaxsiy hurmatga asoslangan bo`lib, u qisman uning kelib chiqishiga, lekin avvalo yo`lboshchining shaxsiy xislatlariga, saxiyligiga, qabiladoshlariga muomala qilishda chapdastligiga bog`liq edi. Uning huzuriga qabiladoshlari istalgan vaqtda kelaverar, hech qanday rasmiyatchilik uni va unvonini himoya qilmas edi.

топширилган дав-лат ҳокимияти Масъулиятига ҳушёрлик билан қатъий муносабатда бўлган. У ўзи ҳукмронлик қилган икки йил ичида ридда номли араб қабиласининг хавfli қўзҒолонига дуч келади. ҚўзҒолон пайҒамбар вафотидан кейин кўтарилган еди. Афтидан, Абубакрнинг халифаликни ва ислом таълимотини ҳимоя қилиш билан бир қаторда, давлат ичидаги тартибни мустаҳкамлаш учун вақти қолмас еди.

Халифа Умар мусулмон араб давлатини бошқаришни бу давлатнинг ўрнатилиши ҳал қилувчи ўн йиллиги даврида егаллади. Америка олими Ф. Хитти уни Муҳаммаддан (САВ) кейин иккинчи мусулмон диний давлатининг асосчиси деб атайди. Умар ёш давлатнинг йирик истилолари даврида оддий маъмурий ташкилотлар тузиш ташаббускори бўлади. Гарчи бу ерда воқеалар ва тузилмалар анча секинроқ ва изчиллик билан содир бўлган бўлса-да, мусулмонлар тарафдорлари бу айнан халифа Умарнинг хизмати деб кўрсатадилар. Иккинчи халифа ҳукмронлик қилган даврда ислом динини шун-дай даражага кўтарадики, бу давр кейинги йиллар учун исломнинг олтин асри бўлиб қолади.

Халифа Умар дастлабки мустақил судьяларни тайинлайди, ҳарбий нафақа-лар учун ҳарбий-қабила рўйхатларини жорий этади. Ҳарбийларнинг бундай рўйхатини тузиш халифа томонидан қарор қабул қилинганидан кейин зарур бўлиб қолди. Мазкур қарорга биноан босиб олинган барча ер мулклари ҳарбийлар ўртасида тақсимланиши керак бўлса ҳам, муайян ер солиҒи тўлаш йўли билан аввалги егалари мулки бўлиб қолади. Давлат бу пулларни олиб, ўз жангчиларига нафақа тўлайди. Бу худди ер майдонларидан олинган товон - рентадан иборат еди. Бу арабларда катта янгилик бўлиб, улар бошқаришдаги расмиятчилик усулларига унчалик ўрганмаган едилар. Сўнгра солиқ тизими ҳисоблаш ва ҳисобот тузиш ишларини талаб қиларди. Шу сабабли босиб олинган ерларда уларни жорий етишда маълум даражада Визан-тия ва Ерон тажрибаларидан фойдаланилди. Давлат ерлари ва егалари ташлаб кетган ерлар бундан мустасно бўлиб, улар бевосита давлат мулки бўлиб қоларди.

Ҳарбий-сиёсий губернаторлар - валилар билан бир қаторда (улар лавозим-га ўтириш вақтида тегишли вилоятнинг бош масжидида ўзларининг тайин етилганлигини ўқиб беришлари лозим еди) халифа ҳарбий вилоятга молиявий бошқарув - аамила учун яна араб вакилини ҳам тайинларди. Барча даро-мадлар жамоат хазинасига

ёки давлат хазинаси (байт-ал-мол) га тушарди, уларга дастлабки халифалар патриархал тарзда бошчилик қилишарди.

Шундай қилиб, халифа Умар ўз ҳукмронлиги даврида ягона мусул-мон давлати душманларининг қаршилигини узил-кесил бостирди ва Арабистон-да сиёсий бирлик ўрнатди. Айниқса, у ягона давлат аппаратини ташкил етишга интилди ва мамлакатда давлат бошқарувига асос солди. Халифа Умар суднинг вазифаларини маъмурий вазифалардан ажратди. Маҳаллий ҳокимиятлар судларнинг қарорига аралашиб ҳуқуқига ега эмас едилар. Олий судьялар халифаларнинг ўзлари ҳисобланар еди, жойларда қозилар судья ҳисобланарди, улар халифа томонидан тайинланиб, кенг ваколатларга ега едилар. Улар суд ишларидан ташқари васийлар тайинлашар, меросни тақсимлар ва вақф мулкини бошқарардилар⁹⁵.

Халифа Усмон қурайш қабиласининг умавийлар шажарасидан келиб чиққан еди. Араб тарихчиларининг таъкидлашича, у чинакам олижаноб ва шахсан тартиб-интизомли киши еди, қолган соҳаларда еса унга ўз ўтмиш-дошининг Ғайрат-шижоати етишмасди. У анча заиф бўлиб, ўз уруғи аъзоларининг тайзиқига қарши туролмасди, шу сабабли ўзи ҳукмронлик қилган даврда давлатнинг анча юқори лавозимларини, шу жумладан вилоят бошлиқлари лавозимини умавийлар уруғининг аъзолари егаллаб олишди.

Шу тариқа, халифа Умарнинг ҳарбий-аристократик маъмурияти унинг кучсиз меросхўри даврида ҳаддан ташқари сунъий бир маъмуриятга айла-ниб қолди. Умавийлар ҳукмрон тайинлашда ески араб танлов принципини вали-аҳдлик (меросхўрлик) принципи билан алмаштиришга еришдилар. Бу қайдани халифаликнинг кейинги даврида бутунлай бекор қилишнинг имкони бўлмади. Сайлов қоидаларига риоя қилиш халифа ҳаётлигида унинг ўзи тайинлаган ўринбосарга вилоят беклари ва давлатнинг обрўли кишиларини қасамёд қилдириш орқали таъминланарди.

Меросхўрлик ҳақида аниқ бир қонуннинг йўқлиги ҳар хил тортишув-ларга сабаб бўларди. Ҳукмдор ота ўзининг енг иқтидорли ўғлини валиаҳд етиб тайинлашга ҳаракат қиларди. Бунда яқин қариндошчилик принципи ёт еди, бу еса ёши улуғ еркак катта мавқега ега бўлишига асосланган араб қабилавий принципларига зид келарди. Шу сабабли бўлса керак, 14 та умавий халифалардан фақат

⁹⁵ **Qarang:** Хайдарова М.С. Формирование и развитие мусульманского права в Арабском халифате в VII-VIII вв.//Quyidagi kitobda: историко-правовые исследования: проблемы и перспективы.М.,1982, 33-бет.

тўрттасигина ўз ўғилларининг валиаҳд (меросхўр) бўлишига еришганлар.

Умавийлар даврида давлат мутлақлаштирилган монархияга айланиб кетди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, араб тилида бизнинг умумий сиёсий-ҳуқуқий тушунчамиздаги «давлат» сўзи йўқ. Ибн Халдун (1333-1406 йиллар) киритган «даула» атамаси ҳозирда «давлат» деб таржима қилинса ҳам аслида «сулола» тушунчасига мос келади. Бу «қироллик», «қирол ҳокимияти» тушунчаларини англатувчи «мамлакат» сўзида ҳам ифода-ланган бўлиб, арабларнинг ўзига хос тафаккурини кўрсатади.

Давлат тепасида халифа турган. Унга бутун олий ҳокимият тегишли бўлган. У қонун чиқариш, ижро етиш ва суд ҳокимиятига ега бўлган. У Аллоҳнинг ердаги вакили ва ноиб, Муҳаммад (САВ)нинг меросхўри, шунингдек, имом, яъни худонинг ердаги сояси ҳисобланган.

Араб халифалигининг биринчи даврида халифа сайланиб қўйиларди. Ума-вийлар ва Аббосийлар даврида халифа лавозими наслдан наслга мерос бўлиб ўтадиган бўлган. Халифа чекланмаган ҳокимиятга ега бўлган деспот бўлиб қолган. Араб халифалигининг биринчи даврида халифалар халқдан алоҳи-да бўлишга интилмаган ҳамда камтарона ҳаёт тарзида яшаган бўлсалар, Умавийлар ва Аббосийлар жуда бой-бадавлат турмуш кечирганлар. Умавийлар ва Аббосийлар даврида анча кенг ва нисбатан марказлашган бюрократик аппарат ташкил етилган.

Халифа ҳузурида **кенгаш (шуура)** мавжуд бўлиб, муҳим ишларни ҳал етган. Халифанинг бевосита маслаҳатчиси ва ўринбосари, давлатда олий ман-сабдор шахс буюк министр бўлган. **Министр** сўзи арабча «оғирликларни кўтарувчи» деган маънони билдиради. Буюк министр жуда катта ваколатлар-га ега еди. У халифа номидан давлатнинг даромад ва харажатларини назорат қиларди, амирлар ва султонларни тайинларди. У халифа девонхонаси бошлиғи ҳисобланган.

Саройдаги муҳим мансаблар: халифанинг шахсий кўриқчилари бошли-ғи; политсия бошлиғи; бошқа мансабдор шахсларни назорат қилувчи махсус чиновник еди.

Давлат бошқарувининг марказий органлари **девонлар** деб аталарди. Араб халифалигида қуйидагича **девонлар** бўлган:

Ал-Хирож - ички ишлар девони - молиявий ишларга раҳбарлик қилган;

Ал-Хатим – халифа котибияти ҳисобланган, яширин политсия функциясини ҳам бажарган;

Ал-Расоил - почта ва алоқа девони бўлган. У почталарни ва давлат юкларини етказиб берган. Йўлларни, карвон-саройларни, қудуқларни қури-лишига раҳбарлик қилган;

Ал-Мустақилот - ҳарбийларни ҳисобга олиш, армияни таъминлаб туриш вазифасини бажарган.

Ушбу кўрсатилган тўртта девон Умавийлар даврида ташкил топган бўлса, Аббосийлар даврида девонларнинг сони 10 тага етади. Девонларнинг бошида халифа томонидан тайинланадиган министр, яъни **раис-уд-дево**н турарди. Юқоридагилардан ташқари, давлат хазинаси - **байт-ал-мол** ҳам бўлиб, у закот солиғини ундириш ишларини юритган.

Армия. Дастлаб армия асосан араб қабилаларидан ва кўнгиллилардан иборат еди. Халифа олий бош қўмондон ҳисобланган. У армиядаги олий ва ўрта даражадаги зобитлар таркибини тайинлаган ва алмаштириб турган. Ума-вийлар даврида ҳар бир вилоятнинг ўз қуролли кучлари (отрядлари) мавжуд еди. Уларга тегишлича вилоят ҳукмдорлари бошчилик қилган. Аббосийлар даврида улкан ҳарбий денгиз флоти ташкил етилади.

Суд. Суд ҳокимияти маъмурий ҳокимиятдан ажратилган еди. Маҳаллий ҳокимиятлар судьяларнинг қарорига аралашиб ҳуқуқига ега бўлмаганлар.

3. Мусулмон ҳуқуқининг асосий белгилари

Musulmon huquqining vujudga kelishi va rivojlanishi xususiyatlari

Мусулмон ҳуқуқи - шариат ўрта асрлардаги Шарқ сивилизатсиясининг жуда катта ҳодисаси ҳисоб-ланади. Бу ҳуқуқий тизим Араб халифалиги доирасида вужудга келиб, расмийлашган ва аста-секин халқаро аҳамият касб етиб борган. Унинг ривожланиш жараёни араб давлатчилигининг VII аср бошида (Му-хаммад салоллулоҳу алайхи вассаллам даврида) кичик патриархал диний жамоадан VIII-X асрларда (Умавийлар ва Аббосийлар даврида) йирик импе-риялардан бирига ўсиб ўтиши жараёни билан чамбарчас боғлиқ.

Араб халифалиги қулагандан сўнг мусулмон ҳуқуқи нафақат ўзининг илгариги аҳамиятини йўқотди, балки янада тараққий етди,

худди ўрта асрларда Европадаги рим ҳуқуқи сингари «иккинчи маротаба дунёга келди» ҳамда ўрта асрлардаги Осиё ва Африканинг у ёки бу даражада исломни қабул қилган қатор мамлакатлари (Миср, Ҳиндистон, Усманийлар империяси ва бошқа кўпгина давлатлар)нинг амалдаги ҳуқуқида ҳам мусулмон ҳуқуқи араб истилосидан бошлаб то «қизил империя» ҳукмронлиги ўрнатилгунга қадар муҳим ўзгаришларсиз ҳаракатда бўлди.

Мусулмон ҳуқуқи ўзидан олдинги Шарқ ҳуқуқий маданиятининг кўпгина элементларини, жумладан, исломга қадар Арабистонда ва араблар томонидан босиб олинган ҳудудларда ҳаракатда бўлган ҳуқуқий одатлар ва анъаналарни ҳам ўзида акс еттирди. Масалан, Умавийлар даврида анча вақтгача сосонийлар, Ерон, Византия ҳуқуқи, шунингдек, қисман рим ҳуқуқи ҳам аҳён-аҳён қўлланиб турилган. Ушбу манбалар ташқи жиҳатдан ва кам аҳамиятли бўлса-да, шариатнинг вужудга келишида маълум ўрин тутган. Лекин уларнинг оқибатда шариатнинг бетакрор ва ўзига хос, муста-қил ва оригинал ҳуқуқий тизим сифатида шаклланишига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Шариатнинг вужудга келишида Муҳаммад (САВ) ва дастлабки тўртта халифанинг ўрни жуда катта. Айнан уларнинг ҳукмронлиги даврида мусулмонларнинг муқаддас китоблари - Қуръони Карим ва Сунна тузилган.

Шариат энг бошидан (ҳеч бўлмаганда дастлабки икки аср мобайни-да) қатъий диний ҳуқуқ сифатида вужудга келди ва ривожланди. У ислом ило-ҳиёти билан узвий кўшилиб кетди, унинг диний ахлоқий тасаввурларини му-жассам етди. Ислом таълимоти бўйича диний қоидалар ягона Аллоҳ томони-дан ўрнатилган тартиб ва қонунларнинг бир қисми бўлиб, улар билан бутун дунё бошқарилади. Айниқса дастлабки вақтларда умуман шариат ва хусусан фикҳ⁹⁶ ўзида фақат ҳуқуқий қоидаларни акс еттирибгина қолмай, диний таъ-лимот ва ахлоқни ҳам мужассам етган. Шариатда дин, ахлоқ ва ҳуқуқнинг бундай кўшилиб кетганлиги, бир-биридан ажралмаганлиги, бўлинмаганлиги ўзига хос ифодасини шундан топган едики, унинг нормалари (қоидалари, кўрсатмалари) бир томондан ижтимоий («кишилик») муносабатларни тартибга солган, иккинчи томондан еса - мусулмонларнинг Аллоҳ билан муносабатларини (ибодат қилишларини) белгилаган. Шариатнинг илоҳий тадбиқ етилиши ва диний-ахлоқий асослари ҳуқуқни тушунишнинг,

⁹⁶ **Fiqh** (arabcha – tushunish) – musulmon huquqshunosligi, shariat qonun-qoidalarini ishlab chiqish bilan shug'ullanuvchi islom ilohiyotining bir sohasi.

шунингдек, қонуний ва но-қонуний хатти-ҳаракатга баҳо беришнинг ўзига хослигида ўз аксини топган. Масалан, ҳуқуқнинг ислом илоҳиёти билан чамбарчас боғлиқлиги шариатда ҳар бир мусулмон томонидан содир этилиши лозим бўлган ёки мумкин бўлмаган хатти-ҳаракатларнинг аниқ кўрсатиб қўйилганлигида ўз ифодасини топган. Шариатда барча хатти-ҳаракатлар дастлаб икки турга – ҳа-ром ва ҳалолга ажратилган. Кейинчалик шариат шаклланиб тугалланган давр-да бешта тоифа вужудга келган. Булар: *фарз* - бажарилиши қатъий мажбурий ҳи-собланган хатти-ҳаракатлар; *мандуб (суннат)* - мажбурий эмас, лекин маъ-кул, лозим деб ҳисобланган нормалар; *мубоҳ* - ихтиёрий нормалар; макруҳ-номаъкул нормалар; *харом* - қатъий равишда тақиқланган хатти-ҳаракатлар. Булар ҳам ҳуқуқий, ҳам ахлоқий-диний мазмунга ега бўлиб, мажбурлов-чи, тавсия қилувчи, йўл қўювчи, лекин жазо қўлланилмайдиган, тақиқ-ловчи ва жазога лойиқ (мустаҳик) характердадир. Шариат меъёрларининг илоҳийлиги, олдиндан белгилаб қўйилганлиги мусулмонлар иродасининг шариат доирасидаги еркинлиги ҳақидаги масаланинг жуда катта аҳамиятини белгилай-ди. Бу масалага дуч келган диний-фалсафий мактаблар турли мавқени егалла-ган. Масалан, шундай мактаблардан бири - жабарийлар⁹⁷ икки инсон иродаси еркинлигини бутунлай инкор етган. Улар инсон тақдирини худо мутлақ олдиндан белгилаб қўйган, ҳеч қандай ирода ва фаолият еркинлиги йўқ, булар фақат худода мавжуд, инсон еса ана шу фаолиятни ўзлаштириб олиш имконияти-гагина ега, деган таълимотни илгари сурганлар.

Шариат учун, айниқса унинг ривожланишидаги дастлабки босқичларда, мусулмоннинг ҳуқуқларига эмас, балки унинг Аллоҳ олдидаги бурчларига еътибор бериш характерлидир. Шариатда мусулмонларнинг бундай мажбу-риятларини ўрнатувчи нормалар жуда кўп бўлиб, улар мусулмоннинг бу-тун ҳаётини (ҳар куни беш вақт намоз ўқиши, рўза тутиши, дафн маро-симларига риоя қилиши ва ҳоказо фаолиятини) белгилайди. Шариат нормалари-нинг ўзига хос хусусияти айнан ушбу нормаларнинг фақат мусулмонларга ва мусулмонлар ўртасидаги муносабатларга тадбиқ қилинишида еканлиги ҳам тасодифий эмас. Илк ислом ва шариатга жамоа тузумидан ўсиб чиққан нормалар - қоидалар хосдир. Бундай нормаларда коллективчилик, раҳмдиллик, майиб-мажруҳ ва бошқа ночор кишилар ҳақида Ғамхўрлик элементлари сақланиб қолган еди.

⁹⁷ **Jabariylar** (arabcha jabr qilish, majburlash degani) – VII asr oxiri va VIII asr boshida islom ilohiyotida paydo boʻlgan ilk oqim tarafdorlari.

Бироқ албатта шариатда инсоннинг худо олдида ожизлиги ҳақидаги, унга сўзсиз итоат етиши ҳақидаги тасаввурлар ҳам ўз ифодасини топган. Қуръони Каримда мусулмон учун сабр-тоқат ва мўминлик зарурлиги алоҳида таъкидланади: «Сабр қилинг, Аллоҳ сабр қилувчилар билан». Шу тариқа шариатда мусулмоннинг халифага ва давлат ҳокимиятига бўйсуниб мажбурияти мустаҳкамланган: «Аллоҳга бўйсунинг ва унинг елчисига ва ораларингиздаги ҳокимият егаларига итоат етинг».

Шариатнинг дастлаб ўта илоҳий-диний характерда бўлганлиги унинг ҳу-қуқий тузилиши ва тушунчаларининг ўзига хослигини белгилаган, ақл-идрок-ка асосланган ҳуқуқ ижодкорлик фаолиятига тўсқинлик қилган. Бироқ, ВШИ-ИХ асрларда шариат патриархал жамоа ва қабилавий идрок қилиш доирасидан ташқари чиқиб, феодаллашаётган ижтимоий муносабатлар билан тўқнаш келган ва жуда кўп мусулмон илоҳиётчи ҳуқуқшуносларининг фаол саъи-ҳаракатлари шарофати билан тобора кўпроқ даражада ақл-идрокка асосланган ҳуқуқ сифатида намоён бўла бошлаган. Мусулмон ҳуқуқшунос олимлари шариатнинг асосий ва анъанавий қоидаларини сақлаб қолган ҳолда соф юридик табиатга ега бўлган кўпдан-кўп ҳуқуқий таълимотлар ва нормалар ишлаб чиқдилар. Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собит (699-767 йиллар), Малик ибн Анас Абу Абдуллоҳ (721-795 йиллар), Абу Абдулло Муҳаммад ибн Идрис аш-Шофиъий (767-820 йиллар), Аҳмад Абу Абдуллоҳ аш-Шайбоний ибн Ҳанбал (туғилган йили маълум эмас-825 йиллар) ва бошқалар мусулмон дунёсида жуда машҳур ва нуфузли бўлганлар.

Абу Ҳанифа суннийликдаги ханафий мазҳабининг асосчиси ва имоми, илоҳиётчи фикршунослардан бири бўлиб, шариат ҳуқуқини тартибга солган, қиёсани тадбиқ етган, истиҳон (манбалар асосида чиқариш мумкин бўлган ҳулоса ёки ҳукмлардан мусулмонлар жамоаси учун мақбулроғи ва фой-далироғини қабул қилиш) принципини ишлаб чиққан, маҳаллий ҳуқуқ норма-ларини (одатни) шариат билан келиштириб қўллашни жорий етган, ҳуқуқшунос-ликка ратсионализм элементларини киритган. Ундан ёзма асарлар қолмаган, лекин айрим манбаларга кўра, у «Буюк ҳуқуқшунослик» («Ал-фикҳ ал-акбар») номли машҳур китобнинг муаллифи ҳисобланади.

Малик ибн Анас моликия мазҳабининг асосчиси, илоҳиётчи фақиҳ-лардан бири бўлиб, ислом диний ҳуқуқ тизимини ишлаб чиқишда консерватив мавқеда турган, Муҳаммад (САВ) давридаги

анъаналарни ёқлаб чиққан, яъни «ашоб ал-ҳадис» («ҳадис тарафдорлари») оқимининг йирик намоёндаси бўлган. Унинг ягона асари - «Ал-Муваттаъ» («Оммавий», «Барчага тушунарли» маъносида) бўлиб, илк ҳадис тўпламларидан бири ҳисобланади.

Муҳаммад ибн Идрис аш-Шофиъий суннийликдаги шофиъия мазҳаби-нинг асосчиси ва имоми, илоҳиётчи фақиҳлардан бири бўлиб, Маккада я-шаган, ҳадислар ва фикҳни ўрганган, 810 йилдан БоҒдодда ўз таълимотини тарғиб қилган. Шофиъий ўз асарларида ислом ҳуқуқини анъанавий нормалар билан боғлашга интилган. У фикҳ асосларига тўла таъриф берган, ижмўдан фойдаланишга еътибор қилган. Унинг асосий асарлари шогирдлари томонидан «Китоб ал умма» тўплами шаклига келтирилган.

Ибн Ҳанбал ханбалия мазҳабининг асосчиси ва имоми бўлиб, изчил, еътиқоди мустаҳкам суннийликни ҳимоя қилган ва муътазиллийларга қарши курашган. Унинг таълимоти XVIII аср охирларида ваҳҳобийларнинг шакл-ланишига асос бўлган. Диний ҳуқуқ ва ҳадисшунослик соҳасидаги 6 жилдлик «Муснад» («Суянчиқ» ёки «Тиргак», Қоҳира, 1895) номли асари ҳозир-гача етиб келган.

Ўрта асрлардаги, айниқса дастлабки пайтлардаги, мусулмон ҳуқуқини тавсифловчи муҳим белгилардан бири унинг нисбатан яхлитлиги, бутунлигида еди. Унда якка худо - Аллоҳ ҳақидаги тасаввурлар билан бирга универсал характерга ега бўлган ягона ҳуқуқий тартибот ҳақидаги Ғоя ҳам ўрнатилган. Дарҳақиқат, дастлаб Арабистон ярим оролида вужудга келган мусулмон ҳуқуқи халифаликнинг чегаралари кенгая бориши билан кўпдан-кўп янги ҳудудларга тарқалган.

Бироқ, мусулмон ҳуқуқи аввало ҳудудий емас, диний, масжидларга оид принцип асосида майдонга чиққан. Ҳар бир мусулмон у қаерда, қайси мамлакатда бўлишидан қатъи назар, шариатга риоя қилиши, исломга содиқ қолиши лозим. Исломнинг аста-секин кенг тарқала бориши ва жаҳон динлари-дан бирига айланиши билан шариат ўзига хос жаҳон ҳуқуқий тизими бўлиб қолган. Шариатнинг ана шундай яхлит, бир бутун ҳуқуқий тизим сифатида майдонга чиқиши унинг Ғарбий Европа мамлакатлари ҳуқуқидан фарқ қилувчи муҳим жиҳатларидандир. Маълумки, Ғарбий Европа мамлакатлари-да ҳуқуқ хилма-хиллиги, бир бутун, яхлит емаслиги, ҳаракат доирасининг чекланиб қолганлиги, ички қарама-қаршиликлари ва бошқа жиҳатлари билан тавсифланади.

Шариат диний ҳуқуқ сифатида Европа мамлакатларидаги каноник (ди-ний, муқаддас, қатъийлашган, ўрناق бўлиб қолган) ҳуқуқдан ҳам фарқ қилиб, ижтимоий ва черков ҳаётининг фақат аниқ кўриниб турган соҳаларини-гина емас, балки кенг қамровли ва жуда кўп масалаларини ўз ичига олган ҳуқуқий тизим сифатида майдонга чиқади. Мусулмон ҳуқуқи-шариат даст-лаб Осиё ва Африканинг бир қатор мамлакатларида ўрнатилган бўлса, сўнгра вақт ўтиши билан унинг ҳаракат доираси Ўрта Осиё, Кавказ орти, Шимолий, шунингдек, қисман Шарқий ва Ғарбий Африкага, Жанубий-Шарқий Осиёдаги қатор мамлакатларга ҳам тарқалади. Бироқ ислом ва шариат-нинг бунчалик шиддат билан ва кенг тарқалиши унда тобора маҳаллий хусу-сиятларнинг намоён бўлишига олиб келган. Бунинг натижасида алоҳида ҳу-қуқий институтларни шарҳлаш ва муайян ҳуқуқий низоларни ҳал қилишда шариатда турли қарама-қаршилиқлар, турли хил ёндошувлар юзага келган. Оқибатда еса исломда турли оқимлар, йўналишлар ва мазҳаблар пайдо бўлган.

Islomda oqimlar va

Исломда юз берган дастлабки ихтилофлар натижасида VII асрнинг II ярмида унда учта асосий йўналиш - хорижийлар, суннийлар, шиалар пайдо бўлган.

Хорижийларнинг бўлиниши жараёнида пайдо бўлган секталар (азрақи-лар, суфрийлар ва бошқалар) асосан ўрта асрларда йўқолиб кетиб, улардан фақат биттаси ибодийлар (абодийлар) ҳозиргача сақланиб қолган.

Суннийлик енг катта йўналиш бўлиб (ҳозир жаҳондаги барча мусул-монларнинг қарийб 92,5 фоизи суннийлар ҳисобланади), у исломда доимо ортодоксал оқим деб танилган, унда ихтилофлар кам бўлган. Шунинг учун суннийлик ичидан ўрта асрларда ҳеч қандай секталар ажралиб чиқмаган. Янги даврда ваҳҳобийлар диний-сиёсий оқими ва ўзига хос секта сифатида шаклланган аҳмадия суннийликдан ажралиб чиққан.

Шиалик суннийликка нисбатан оппозитсияда турган йўналиш бўлиб, ундан бир неча секта ажралиб чиққан. Ўрта асрлардаёқ йўқолиб кетган қарматлар, хашшошийлар, ҳозиргача мавжуд бўлган имомийлар, исмои-лийлар, друзлар, зайдийлар, нусайрийлар (алавийлар), алШлоҳийлар, янги даврда пайдо бўлган бобийлар, беҳойлар шулар жумласига киради.

Суннийлик йўналиши «Аҳли сунна вал жамоа» деб аталади ва 4 та фик-хий: ҳанафий, шофиъий, моликий, ҳанбалий ва 2 та ақидавий:

ашъарий ва моту-ридий мазҳабларидан иборат. Суннийлар мазҳаблар бўйича куйидагича нис-батда бўлганлар: ҳанафийлар - 47 %, шофиъийлар - 27 %, моликийлар - 17 %, ханбалийлар - 1,5 %. Шиайўналиши исмоилий, ибодий, жаъфарий, зайдий мазҳабларини ўз ичига олиб, дунёдаги мусулмонларнинг 7,5 % ни ташкил қилади.

Суннийлик тарафдорлари асосан Осиё ва Африкада (Покистон, Бангла-деш, Ҳиндистон, Индонезия, Малайзия, Хитой, Афғонистон, Туркия, Ара-бистон ярим ороли ва Форс кўрфази атрофидаги араб мамлакатларида, Сурия, Ливан, Иордания, Ерон, Шимоли-Шарқий ва Ғарбий Африка мамлакатлари-да), шунингдек, МДҲда (Озарбайжон ва Тожикистоннинг тоғлик раёнлари-дан ташқари), Болгария, Югославия, Албания, Кипр ва АҚШда яшайдилар. Суннийлик VII асрнинг II ярмида Арабистонда вужудга келган. VIII-XII асрларда араб халифлигидаги диний-сиёсий курашлар жараёнида исломда йирик ўналиш сифатида шаклланган. Суннийлар Қуръон билан бирга Суннага ҳам ётиқод қиладилар, унда Муҳаммад (САВ) ва халифа Али билан бир қаторда, шиалик тарафдорлари рад етадиган дастлабки халифалар (Абубакр, Умар, Усмон) ҳам ётироф етилади. Суннийликда тўртта диний-ҳуқуқ мазҳаби мавжуд, улардан ҳанафий билан шофиъия МДҲда яшайдиган мусулмонлар орасида ҳам тарқалган еди.

Суннийлик билан исломдаги иккинчи асосий ўналиш-шиалик ўртаси-даги ҳокимият масаласида (суннийлик халифалик ҳокимияти, шиалик еса имо-мат тарафдори), айрим диний маросим ва анъаналар (масалан, азон, мутъа, шахсей-вахсей, маздийлик ва ҳ. к.)да бирмунча тафовутлар бор.

Шиалик (арабча - гуруҳ, тарафдорлар) - исломдаги асосий ўналишлар-дан бири. Ўзининг тарқалиши ва ижтимоий-сиёсий моҳияти жиҳатидан сунний-ликдан кейинги ўринда туради. Шиалик VII аср ўрталарида халифа Али ҳокимияти тарафдорларидан иборат сиёсий гуруҳ сифатида вужудга келган. VII аср охирларига келиб Ироқ ва Еронда кенг тарқалган ва исломдаги мустақил диний ўналишга айланган. Шиалик диний-ақидавий таълимотда, маросим ва урф-одатларда ортодоксал суннийликдан маълум даражада фарқ қилади. Диний-сиёсий ҳаракат сифатида халифалар ҳокимиятига қарши кураш олиб борган феодал гуруҳларнинг, ҳатто халқ кўзғолончиларининг мафкураси сифатида ҳам майдонга чиққан. Шиалик аслида феодал гуруҳлар ўртасидаги ҳокимият учун кураш оқибатида вужудга келган бўлса-да, бу ихтилофлар кўпинча диний

таълимотдаги тафовут шаклида намоён бўлган. Шиалик тарафдорлари (шиалар) суннийлар каби Қуръонни илоҳий деб еътироф этадилар, лекин халифалар даврида унинг айрим қисмлари тушириб қолдирилган деб ҳисоблайдилар. Шиалик илоҳиётчилари Қуръоннинг мазмунини мажозий талқин қилиш йўли билан ўз таълимотларини асослайдилар. Суннада еса улар фақат Али ва унинг тарафдорлари номи билан боғлиқ бўлган ҳадисларни тан олганлар ва шундай ҳадислардан иборат мустақил тўпламлар тузганлар. Бу тўпламлар Ахбор деб аталган. Суннийликда еътироф етилган диний ақидалардан фарқ қилиб, шиаликда тавҳид, адл, нубувват, имомат, қиёматдан иборат 5 та ақидага еътиқод қилинади. Булардан тўрт ақида-тавҳид (Аллоҳнинг ягоналигини еътироф етиш), адл (адо-лат, Аллоҳнинг одиллиги, яъни тақдир ақидаси), нубувват (пайғамбарлик), иёмат ёки маъод (охират кунининг келиши ва ўлганларнинг тирилиши) асосан суннийлик таълимоти билан мос тушади. 5-ақидага еътиқодда имомат (имомлар ҳокимиятини еътироф етиш) суннийликка ва сунний халифалар ҳокимиятига зидлиги билан фарқ қилади. Шиалик Али ва унинг авлодларидан иборат ўн икки имом ҳокимиятини тан олади. Шу муносабат билан барча халифаларни хусусан дастлабки халифалардан Абубакр, Умар ва Усмонни ҳокимиятни зўравонлик билан егаллаб олган шахслар сифатида қоралайди. 874-878 йиллар орасида 7-9 ёшида бедарак йўқолган (тарихий нуқтаи назардан ўлдирилган бўлиши керак) 12-имом Муҳаммад Ал-Маҳдийни улар «яши-ринган» ҳисоблайдилар, замона охир бўлганда унинг қайтиб келишини ва адолат ўрнатишини кутадилар (имоми маҳдий, имоми охир замон). Бу тасаввур маълум даражада суннийликда ҳам тарқалган. Баъзи урф-одат ва маросимларда, шариат нормаларида ҳам шиалик билан суннийлик ўртасида маълум тафовутлар бор. Шиалар суннийлар каби Макка ва Мадинани «муқаддас» ҳисоблаш билан бирга, имом Ҳусайнга мотам тутадилар, «шахсей-вахсей» деб ном олган мотам юришлари ўтказадилар ва ҳ.к. Ўрта асрларда шиалар ичида ҳам ихтилофлар юз берган, натижада кўп секталар вужудга келган. Булардан зайдийлар, исмоилийлар, ибодийлар ва бошқалар ҳозир ҳам мавжуд. Шиалик ҳозирги вақтда Еронда ҳукмрон еътиқод ҳисобланади. Ироқ, Афғонистон, Ҳиндистон ва Покистонда шиалар бор. Шиалик МДҲ ҳудудида Озар-байжон ва Тожикистонда (Помирда исмоилийлар) диндорлар орасида сақланиб келмоқда.

Хорижийлар (арабча - ажралиб чиққан, исёнчи) - исломдаги илк оқим тарафдорлари. Халифа Али билан умавийлар ўртасидаги кураш давомида VII асрнинг II ярми бошларида вужудга келган. Тахт учун курашда Али Муовия тарафдорлари (умавийлар) билан музокара олиб боришга кўнган. Бу ҳол Али ҳақиқий ворислик ҳуқуқига ега деб ҳисоблаган тарафдорларининг ўртасида норозилик туғдирган. Қўшиннинг бир қисми (12 минг киши) Алини келишувчанликда айблаб, ундан ажралиб кетган ва кейинчалик Алига ҳам, умавийларга ҳам баббаравар қарши кураш бошлаган. Ана шу гуруҳ та-рафдорлари хорижийлар деб ном олган. Хорижийлар ҳаракати араблар томонидан бўйсундирилган Ироқ ва Ерон аҳолиси, оддий араб-мусулмонлар ҳамда меҳнаткашлар оммаси манфаатини ифодалаган демократик ҳаракат бўлган. Улар ўзларини ҳақиқий мусулмон деб ҳисоблаганлар. Хорижийлар «диндан қайтган», йўқотилишга маҳкум етилган деб ёлон қилинган сиёсий ва Ғоявий рақибларга нисбатан мурасасиз бўлганлар. Хорижийлар таълимотига кўра, халифа диний жамоа томонидан сайланади ва жамоага бўйсундирилади; ҳар қандай тақводор мусулмон (хатто кул ёки негр бўлса ҳам) халифа бўлиб сайланиши мумкин; агар халифа жамоа манфаатларини ҳимоя қилмаса вазифасидан бўшатилади ва хатто қатл етилади. Хорижийлар фикрича, ётиқод амалий фаолият билан мустаҳкамланиши лозим. Ётиқод, гуноҳкор кишиларни жазо-лаш масалаларида хорижийлар муржибийларга қарама-қарши турганлар. Кейин-чалик хорижийлар бир неча майда гуруҳларга бўлиниб кетган. Умавий ва аббосий халифалар VII-IX асрларда хорижийларга қарши кескин кураш олиб бордилар. Бунинг натижасида хорижийларнинг кўпи қириб ташланди, уларнинг қолганлари Шимолий Африкада ўз давлатини вужудга келтирдилар. Хорижийлар халифаликдаги кўпгина кўзҒолонларга (Зинжийлар кўзҒолони, Абу Муслим кўзҒолони ва бошқалар) қатнашганлар. Ҳозирги даврда хорижийларнинг ибодийлар сектаси маҒриб мамлакатларида (Жазоир, Тунис ва бошқаларда), Уммон, Танзанияда учрайди.

Исломдаги оқимларнинг яна бир тури мазҳаблардир. Масалан, сунний-ликда фикҳий мактаблардан ташқари ақидавий муаммоларда ихтилофга бор-ган кўпгина мазҳаблар мавжуд бўлиб, улар асосан қуйидаги масалаларда бир-биридан фарқ қилади:

1. Олий ҳокимият (имомат, халифалик) масаласи.
2. Имон масаласи.
3. Қазо ва қадар масаласи.

4. Аллоҳнинг зоти ва сифатлари масаласи.

5. Фикҳий масалалар.

Ҳар қандай мусулмон фикҳда маълум мактаб ёки мазҳабга (масалан, ҳанафийликка) еришган бўлиши билан бир вақтда, имон масаласида ашъарий, қадр масаласида қадарий, сифат масаласида еса муътазилий ақидасида бўлиши мумкин. Албатта, бундай ҳолат кам учрайди. Чунки йирик мазҳаб соҳиблари нафақат бир йўналишда, балки исломдаги барча масалалар бўйича ўз фикрларини билдирганлар.

Азалдан бизнинг юртимизда фикҳда ҳанафийлик, ақидада еса мотуридийлик мактаби таълимотларига риоя қилиб келинган. Лекин усул (асосий масалалар)да юқорида санаб ўтилган суннийлик мазҳаблари орасида ҳеч қандай ихтилоф, қарама-қаршилик йўқ. Уларнинг барчаси «тўғри йўлдан борувчи» деб еътироф етилган.

Ҳанафия - суннийликдаги диний-ҳуқуқ мазҳабларидан бири. Абу Ҳани-фа ан-Нуъмон асос солган. Ундан кейин ҳанафия мазҳаби қонунлари Абу Юсуф Ёқуб (795 йилда вафот етган), Муҳаммад аш-Шайбон (804 йилда вафот етган), Қудурий (1036 йилда вафот етган) ва бошқалар асарларида иш-лаб чиқилган. Ироқда вужудга келиб, ислом тарқалган барча мамлакатларда, жумладан, Хуросон ва Мовароуннаҳрда ҳам кенг ёйилган. Бурҳониддин МарҒинонийнинг «Ҳидоя» тўплами бу мазҳабнинг асосий шариат қўлланмаси сифатида танилган. Ҳанафия қонунлари нисбатан юмшоқроқ ва қулайроқлиги, халқларнинг маҳаллий анъаналарини еътиборга олганлиги сабабли кенг ёйилган. Суннийлик йўналишига мансуб бўлган мусулмонларнинг учдан бир қисмидан кўпроғи бу мазҳабга киради, у бир неча араб дав-латларида, Африканинг айрим мамлакатларида, Туркия, Ҳиндистон, Покистон, Бангладеш, Афғонистон, Хитой мусулмонлари орасида тарқалган. Уларда ҳанафия мазҳаби қонунлари ҳозирги даврда ҳам ўз таъсирини сақлаб қолган.

Шофиъия - суннийликдаги Шофиъий асос солган диний-ҳуқуқ мазҳаб-ларидан бири. Сурия ва Мисрда шаклланган, ўрта асрларга келиб Яқин Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган. Кейинчалик бу мазҳабнинг таъсир доираси торайиб борган. Ҳозирги вақтда Миср, Индонезия мусулмонлари ора-сида, Шарқий Африка мамлакатларининг баъзиларида, қисман Сурияда ва жа-нубий араб султонликларида шофиъия мазҳаби диний-ҳуқуқ тизимига амал қилувчилар бор. Ижтимоий тараққиёт натижасида мусулмон мамлакатларида шариатнинг, жумладан, шофиъия мазҳабининг

ҳуқуқий ҳаётдаги таъсири борган сари сусаймоқда. Шофиъий ўз асарларида ислом ҳуқуқини анъанавий нормалар билан боғлашга интиланган.

Суннийликдаги яна бир диний-ҳуқуқ мазҳаби - Малик ибн Анас томо-нидан асос солинган маликиядир. Бу мазҳаб тарафдорлари ҳуқуқ масалалари-да ратсионалистик методга, яъни Қуръон ва ҳадисларни ақлга асосланган ҳол-да талқин қилишга қарши чиққан. Бу мазҳаб дастлаб Ҳижоз ва Мадинада, кейин бошқа мамлакатларда тарқалган. Ҳозирги даврда маликия мазҳаби Тунис, Жазоир, Марокаш, Ливия ва айрим бошқа мамлакатларда мусул-монлар ўртасида таъсирга ега.

Ва ниҳоят, суннийликдаги сўнгги мазҳаб ҳанбалия бўлиб, унга Ибн Ҳанбал асос солган. Ҳанбалия ҳуқуқ тизими ўта торлиги, ҳар қандай кўри-нишдаги «янгилик»ка, диний масалаларда еркин фикр юритишга қаршилиги, шариат нормаларига риоя этишга қатъий мутаассиблиги билан ажралиб турган. Ҳанбалия тарафдорлари Қуръон ва ҳадисларни еркин талқин этиш йўлидаги ҳар қандай уринишларни қоралаганлар. Шунинг учун ҳам бу мазҳаб кенг тарқалмаган. Фақат ИХ асрнинг II ярмида Араб халифалигида муътазилийларнинг ва илоҳиёт соҳасидаги ҳурфикрлиликнинг таъқиб остига олиниши туфайли ҳанбалия бир мунча кенгайган ва XII асрда мустақил мазҳабга айланган. X асрда Ерonda, XI асрдан XV асргача Сурия ва Фаластинда ҳанбалия из-дошлари кўп бўлган. Ундан кейинги асрларда ҳанбалия тарафдорлари яна камайиб кетган. XVIII асрда пайдо бўлган ваҳҳобийлар ҳанбалия тараф-дорлари бўлиб чиққан. Ваҳҳобийлар Саудия Арабистонида ҳокимиятни қўлга олгач (XX асрнинг 20-йиллари), ҳанбалия қонунларини амалга киритганлар. У ерда ҳанбалиянинг илк исломга хос қонунлари ҳозир ҳам амал-да. Ҳанбалия Саудия Арабистонидан бошқа мамлакатларда кам учрай-ди. Исломда иккинчи йўналиш - шиалик ҳам исмоилий, ибодий, жаъфарий, зай-дий каби мазҳабларни⁹⁸ ўз ичига олади.

4. Мусулмон ҳуқуқининг манбалари

Мусулмон ҳуқуқининг манбаларини асосан шариат, урф-одатлар ва қонунлар ташкил этади. «Шариат» сўзи арабча «шариа», «шаръ» сўзларидан олиниб, унинг луғавий маъноси «сувга олиб

⁹⁸ Ushbu mazhablar haqida batafsil ma'lumotlar quyidagi manbada berilgan: Xusniddinov Z. Islom: yo`nalishlar, mazhablar, oqimlar.-T.: «O`zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2000.

борадиган йўл» деганидир. Шунга асосан, шариат тўғри йўл, илоҳий йўл, қонунчилик деган маъно-ларни англатувчи ислом диний ҳуқуқ тизимидир. Шариатда соф ҳуқуқий маса-лалардан ташқари ахлоқий нормалар ва амалий диний талабларга ҳам қонун туси берилган. Илк исломда жамиятни ҳуқуқий бошқариш Қуръон асосида олиб борилган. Феодализм ривожланиши билан мусулмонларнинг барча ижтимо-ий-иқтисодий ва диний фаолиятини қамраб олувчи қонунлар мажмуасига еҳти-ёж туғилган. Ислום илоҳиётчилари бир неча аср мобайнида шариат қонун-ларини ишлаб чиққанлар. Шариатга асос қилиниб Қуръон ва сунна, кейинча-лик ижмў ва қиёс олинган. Улар фикҳда шариат манбалари (усул ал-фикҳ) деб еътироф етилган. Шариат диний-ҳуқуқий тизим сифатида ХИ-ХП асрларда тугал шаклланган. Ислוםдаги суннийлик ва шиалик шариат тизимлари ўртасида маъ-лум тафовут бор. Суннийликда ханафия, маликия, шофиъия ва ханабалия мазҳабларининг, шиаликда еса жаъфария мазҳабининг ўзига хос ҳуқуқий тизимлари мавжуд. Шариатда давлат (халифалик) ҳуқуқи нормалари, мажбурият, мерос, жиноят, жазо ва оила-никоҳ ҳуқуқлари, шунингдек, суд юритиш, васийлик кўрсатмалари берилган. Шариат хусусий мулкни худо томонидан белгиланган, доимий ва ўзгармас деб ҳисоблайди. Шариатда, шунингдек, намоз ўқиш, рўза тутиш, закот, ҳаж кабилар ҳақида батафсил кўрсатмалар келтирилган. Шариатнинг асосий манбалари тўртта ва улар ўзгармас ҳисоб-ланади. Булар: Қуръони Карим, Сунна, ижмў ва қиёсдир.

Қуръони Карим⁹⁹ Ислום динининг асосий муқаддас китоби ва шариат-нинг енг асосий манбаидир. Ислום анъанасида Қуръон Аллоҳ томонидан Муҳаммад (САВ)га 23 йил мобайнида (610-632 йилларда) ҳазрати Жаброил алайҳиссалом (фаришта) орқали ваҳий қилинган (уқтирилган) деб тасаввур ети-лади. Қуръоннинг нозил қилиниши - ваҳий қилиб юборилиши муқаддас рама-зон ойининг йигирма еттинчи куни кечаси бошланган ҳисобланади. Шу сабабли бу муқаддас деб рўза тугилган куннинг йигирма еттинчи кечаси еса «Лайлат ул-Қадр», яъни қудрат кечаси, илоҳий қудрат намоён бўлган табаррук кеча деб улуғланади. Қуръонда ислом ақидалари, еътиқод талаблари, ҳуқуқ ва ахлоқ меъёрлари, инсон учун фойдали бўлган, ҳар бир замонга тўғри келадиган ҳикматли ҳукмлар ёзилган. Қуръони Каримнинг асосий мавзуси ва мақсади, башарият тафаккурида

⁹⁹ Qur'on – arabcha «qiroat», o'qimoq degani.

кўпхудоликка барҳам бериш, якка худоликни тарғиб қилиш ва Ислом динини ўрнатишдир.

Қуръони Карим 30 пора, 114 сура (тизма, қатор), 6236 оят (модда) дан иборат бўлиб, оятларнинг 63 фоизини Маккада, 37 фоизини Мадинада нозил бўлган оятлар ташкил етади. Яъни Қуръон сураларининг 95 таси 13 йил давомида Макка шаҳрида нозил бўлиб, **маккий** суралар деб аталади. Улар-нинг 19 таси еса 622 йили юз берган ҳижратдан кейин 10 йил давомида Мади-нада нозил бўлиб, **мадиний** суралар деб қабул қилинган. Бу икки туркум су-раларнинг фарқи шундаки, маккий суралар асосан еътиқод, ибодат масалаларини, олий ахлоқий фазилатлар, еркин фикрлик, илму тафаккурни тарғиб қилишга қаратилган бўлса, мадиний суралар фикҳий аҳком-муомалот, жинойт ва жазо, оммавий муносабатлар, сулҳу тинчлик битимлари ва мусулмонлараро бош-қа алоқаларга тегишлидир. Маккий сураларда кўпинча «Ей иймон келтир-ганлар, Ей мўминлар!» деб, мадиний сураларда еса асосан «Ё айюҳан-нос!» (Ей одамлар, ей инсонлар) деб хитоб қилинади. Маккий суралар 4780 та, мадиний суралар 1456 та оятдан иборат.

Қуръони Карим Муҳаммад (САВ) томонидан ҳали жам қилиниб тўп-лам ҳолига келтирилмаган еди. Муҳаммад (САВ) вафот етган вақтларида Қуръон айрим саҳобалар, томонидан тўлиқ ёд олинди, хурмо пўстлоқлари-га, тоштахталарга, тери ва бошқа нарсаларга ёзиб қўйилган еди. Ўша даврларда Қуръонни тўлиқ ёд олган саҳоба-ҳофизлардан 30 киши санаб ўтилган. Расулulloҳнинг 24 нафар ваҳий ёзувчи котиблари бўлган. Улар навбатма-навбат котиблик қилганлар. Расулulloҳ мирзаларидан енг машҳури Зайд ибн Собит разияллоҳу анхудир.

ПайҒамбаримиз даврларида Қуръонни тўплам, муқоваланган қилиб жам қилинмаганлигининг сабаби Расулulloҳ Қуръоннинг баъзи ҳукмларига, унинг тиловатига бекор қилувчи оятлар ёки яна янги оятлар келиб қолармикан деб кутганларидадир. Зотан, илк Қуръон муфассири ҳам ҳазрати пайҒамбарнинг ўзларидир.

Маълумки, Муҳаммад алайҳиссалом ўқиш-ёзишни билмаганлар. Ул зот Қуръон оятларини фаришта Жаброил алайҳиссаломдан ешитиб, ёд олганлар ва саҳобаларига айтиб, ўқитиб, уқтириб турганлар, улар еса ёдлаб олганлар. ПайҒамбаримиз ҳар бир янги оятни қайси сурага тааллуқли еканлигини ва ўрнини котибларига (мирзаларга) тушунтириб турганлар. Қуръон суралари шу тариқа 23 йил давомида ёд олинган ва хатга битилган.

Қуръони Карим тарихан уч маротаба жам қилинди. Биринчи маротаба пайҒамбар алайҳиссалом замонларида, иккинчи маротаба халифа Абу Бакр сиддиқ даврларида ва учинчи маротаба халифа Усмон зуннурайн вақтида Бани Қурайш қироатида (лахжасида) жамланиб китоб ҳолига келтирилди.

Қуръони Карим халифа Усмон фармонида мувофиқ қадимги арабча куфий хатда 6 нусха ёзилган, уларнинг ҳар бирига қурайш қироати билан ўқишни ўргатадиган бир қори-ҳофизни қўшиб, Макка, Шом, Басра, Куфа ва Мадина аҳли учун юборилади, охиригисини хазрати Усмон ўзлари учун олиб қолганлар. Ана шу олтинчи китоб устида хазрати Усмон шаҳид бўл-дилар ва муборак қонлари Қуръон саҳифаларига тўкилди.

Халифа Усмон Қуръонини Амир Темур Басрадан Самарқандга келтир-ган. 1869 йилда Туркистон генерал-губернатори Константин фон Кауфман буйруғи билан подполковник Серов уни Петербургга олиб кетди. Мазкур Қуръон иккала тарафига ёзилган 353 варрак - 706 бетдан иборат бўлиб, варрақлари бўйи 68 сантиметр, ени еса 53 сантиметр.

1917 йилдаги давлат тўнтарилишидан кейин Петербургда тузилган Ислом шўроси ташкилотининг талаби ва Лениннинг 1917 йил 9 декабрда чиқарган фармойиши билан мазкур Қуръон Россия мусулмонларига қайтариб берилди: Уфа диний назорати қароргоҳида 1924 йилгача сақланди. Шундан кейин Туркистондаги тарихий музейлар ва қадимий осори атиқалар иши бўйича тузилган қўмитанинг талабномаси ва Россия ҳукуматининг қарорига асосан халифа Усмон Қуръони 1924 йил 18 августда зўр тантана билан Туркистон мухтор жумҳурияти пойтахти - Тошкентга олиб келинди ва ҳозиргача авай-ланиб, ёзозланиб кўз қорачиғидек сақланмоқда.

Қуръонда фикҳий-ҳуқуқий масалаларга кўпинча умумий ёндошилади ва айрим масалалар батафсил ёритилади.

Машҳур фикҳшунос олим доктор Муҳаммад Юсуф Мусо кўрсати-шича, фикҳий-ҳуқуқий масалалар бўйича Қуръонда қуйидаги соҳаларда оятлар мавжуд:

1. Ҳаққуллоҳ (амалий ибодатлар) бўйича - 140 та оят.
2. Шахсий ҳуқуқ (оила, талоқ, васият ва бошқалар бўйича) - 70 та оят.
3. Муомалот ёки фуқаролик ҳуқуқи (олди-сотди, ижара, гаров, қарз, ширкат ва бошқалар) бўйича - 70 та оят.
4. Жиноят ва жазо бўйича - 30 та оят.

5. Суд, суд жараёни, гувоҳлик ва унга боғлиқ бўлган масалалар бўйича - 20 та оят.

6. Бизнинг фикримизча, давлат ҳуқуқи соҳасида - 3 та оят, ҳаммаси бўлиб Қуръонда - 333 та ҳуқуқий оят бор.

Қуръоннинг бошқа илоҳий китоблардан асосан фарқи шундан иборатки, у фақат ақидавий-Ғоявий манба эмас, балки қонун ва ахлоқ ҳуқуқидир¹⁰⁰.

Шариатнинг иккинчи манбаи-суннанинг, арабча - луғавий ифодаси одат, анъана, хатти-ҳаракат тарзи бўлиб, йўл-йўриқ деган маънони билдиради. Сунна Муҳаммад (САВ)нинг сўзлари, қилмишлари, хатти-ҳаракатлари, феъл-лари (амаллари), тасдиқлари, шунингдек, саҳобаларнинг сўзлари ва амаллари мажмуидан иборат. Сунна ҳақидаги ривоятлар ҳадисларда берилган. Ҳадислар тўпламига сунна дейилади. Ҳадис арабча ривоят деган сўздан олиниб, ислом динида Қуръондан кейинги муқаддас манба ҳисобланади. Ҳадислар Муҳаммад (САВ)нинг ҳаёти, фаолияти ва кўрсатмалари ҳақидаги ривоятлардан иборат. Қуръон мусулмонлар жамоасининг барча ҳуқуқий ва ахлоқий масалаларини қамраб ололмаганлиги сабабли VII аср охири-VIII аср бошида ҳадислар ёзила бошланди ва аста-секин тизимга солинди. IX-X аср бошларида диндорлар орасида обрўли деб танилган ҳадисларнинг 6 та тўплами вужудга келган. Булар: Муҳаммад Ал-Бухорийнинг «ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ» китоби, Муслим Ан-Нишопурийнинг «ас-Саҳиҳ» тўплами, Ибн Можанинг «Сунан» тўплами, Абу Довуд Ас-Сижистонийнинг ҳадислар тўплами, Муҳаммад Ат-Термизийнинг «ал-Жомеъ ал-Кабир» китоби, Ан-Нисонийнинг «Сунан» китоби-дир. Улардан «Саҳиҳи Бухорий» ва «Саҳиҳи Муслим» кўпроқ ёзозланади. Сунна ва Пайғамбар ҳадисларини тўплаб, уларни жаълий (тўқима) ҳадислардан ажратиб олишда ватандош алломаимиз Имом Муҳаммад ибн Исмоил Бу-хорий (810-892 йиллар) унутилмас ҳисса қўшиб, ўзидан абадий ва барҳаёт асарлар қолдирган.

Кўпгина ҳадислар Қуръоннинг турли қоидаларини тушунтириб беради ва тўлдиради. Улар кўплаб амалий масалаларни ҳал етишда муҳим ижтимоий вазифани бажаради, улар ҳақида Қуръонда ҳеч нарса айтилмаган ҳолларда еса ҳадисларнинг аҳамияти янада ортади. Лекин ҳадислар Қуръонга зид келиб қолган тақдирда улар манба кучига ега бўлмайди.

¹⁰⁰ **Qarang:** Juzjoniy A.SH. Islom huquqshunosligi, hanafiy mazhabi va O`rta Osiyo faqihlari –T.: «Toshkent islom universiteti», 2002.-64-65-betlar.

Дастлабки халифаларнинг анъаналари ҳуқуқий характерда бўлиб, пай-Ғамбаримизнинг обрўси билан боҒлиқ бўлиб келган. Х асрдан буён юқорида кўрсатилган суннийликнинг олтига машҳур тўплами ўзида ислом анъаналарини акс еттиради. Ислом амалиёти уларни шунчалик мувофиқлаштир-ганки, олтига тўпламнинг ҳаммасида мавжуд бўлган ҳадислар муқаддас қонун мавқеига ега бўлган. Исломшунос олим А.Ш.Жузжоний кўрсати-шича, тадқиқотчи олимлар суннани икки хилга бўлиб ўрганадилар.

Биринчи тури шундан иборатки, агар бирор иш қилинмоқчи бўлса, яратувчи томонидан ўша ишга тегишли фикр ПайҒамбарга ваҳий (ваҳйи хафий) орқали билдирилади. ПайҒамбар уни ўз сўзлари орқали баён этади. Бу ваҳий, яъни ваҳйи хафийнинг Қуръон оятлари, яъни ваҳйи жалийдан фарқи шундаки, Қуръон оятларининг ҳам мазмуни ва ҳам ибораси Аллоҳ томо-нидан Жаброил орқали юборилган.

Суннанинг иккинчи тури шундан иборатки, агар мусулмонлар ҳаё-тига тегишли бирон бир янгилик киритилиши зарурияти сезилса-ю, лекин уни ҳал қилиш учун ПайҒамбарга ваҳий келмаса, бундай аҳволда ПайҒамбарга ижтиҳод қилиш, яъни масалани ўз шахсий фикри асосида ечиш учун рухсат берилган ҳисобланади. Ўшанда ПайҒамбар ижтиҳод қилиб, саҳобалар билан кенгаш - маслаҳат ўтказиб, бир тўхтамга келади.

Агар ПайҒамбар томонидан қабул қилинган қарор ёки билдирилган фикр Қуръон оятлари орқали тўҒриланса, Сунна (ПайҒамбарнинг сўзи ёки қабул қилган қарори) Қуръон орқали мансух бўлади, яъни бекор қилинади ва Қуръоннинг ҳукми амалга оширилади.

ПайҒамбар Қуръоннинг шарҳловчиси сифатида ташриъ қилиш (қонун тузиш) ваколатига ега еди. Шунга биноан Сунна ташриъ (қонун тузиш) бўйича икки асосий соҳани қамраб олади:

Биринчи соҳа Қуръонда зикр етилган ҳукмларни ёритиб беришга боҒлиқ.

Иккинчи соҳа Қуръонда кўрсатилмаган ҳукмларнинг ташриъи (қонуний шаклда чиқариш)га боҒлиқ бўлади.

Биринчи соҳада Сунна Қуръони карим оятларини тафсир ва таъвил қила-ди, мужмал ибораларини изоҳлайди, умумий маънога ега бўлганини хослаш-тиради, мутлақ, яъни қайду шартсиз оятларга қайду шарт қўяди. Баъзи бир мисоллар: Қуръонда «**Намоз ўқинглар**» деб амр қилинган, лекин на-мозларнинг сони, сифати,

ракъатларининг сони ПайҒамбар томонидан белгилаб ва амалда кўрсатиб берилган. Бу еса мужмал иборани изоҳлаш мисолидир.

Умумий мазмунни хос қилишга мисол: Қуръонда мерос тизими уму-мий маънода келган, лекин ПайҒамбар мерос олиш учун дин бирлиги, қотил бўлмаслик ва кул бўлмасликни шарт қилиб қўйиб, уни хослаштирган. Маса-лан, отасини ўлдирган ёки ноҳақ йўл билан унинг ўлимига сабаб бўлган фарзанд отасидан мерос олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади ва шу кабилар.

Иккинчи соҳада Суннага тегишли баҳс: зарурат чоғида Қуръонда айтилмаган бирон-бир янги ҳукмни Сунна белгилаб беради. Бу ўринда баъзи ҳукмлар ПайҒамбардан ваҳйи хафий (илҳомга ўхшаган ҳолат) орқали содир бўлган ва баъзилари унинг ижтиҳоди ва шахсий фикридан келиб чиққан. Албаттаки, ПайҒамбар ижтиҳод қилишда ҳам ислом руҳи ва фалсафасини назарда тутди.

Бу ўринда кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, жадда (буви)га меросдан олтидан бир хисса бериш, никоҳ битимининг тўғри бўлиши учун гувоҳлар шартлиги, бадан аъзолари хуни, яъни баҳосини белгилаш, шунинг-дек, урф асосида амал қилинганда унинг тўғрилигини тасдиқлаш¹⁰¹. Вақт ўти-ши билан мусулмонлар жамоаси - уммада вужудга келган вазият ва му-аммоларни Қуръон ва сунна тўлиқ қамраб ололмаган. Улар мусул-монлар жамоаси - уммада рўй берган барча муаммолар ва вазиятларга тўлиқ жавоб бера олмай қолган.

Шу тариқа шариатнинг янги манбаига зарурат туғилади ва **ижмў** ис-лом ҳуқуқи (шариат)нинг асосий манбаларидан бири сифатида тасдиқланади. Иж-мў (арабча - якдиллик, якдиллик билан қабул қилинган қарор, ижмў ал-ум-ма - “диний жамоанинг ягона фикри”) - Қуръон ва ҳадисларда аниқ кўрсат-ма берилмаган ҳуқуқий масалани ҳал етишда фақиҳ ва мужтаҳидларнинг тўпланиб, ягона фикрга келган ҳолда ҳукм чиқариши (фатво бериши)дир. Шариатда шундай йўл билан чиқарилган ҳукм шаръий (қонуний) деб қа-бул қилинган. Ижмўга фикҳ манбаи сифатида қараш Араб халифалигида феодал-лизм таркиб топа бошлаган давр (VIII аср охири IX аср бошлари)да келиб чиқди. Мужтаҳид томонидан айтилган фикргина ҳал қилувчи фикр ҳисобанади. Оддий мусулмонлар фикрининг еса ижмўга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Муж-таҳид деб диний олимга айтилади. Мужтаҳид (арабча - интилувчи, Ғайрат қи-лувчи) - ўрта

¹⁰¹ **Juzjoniy A.SH.** Islom huquqshunosligi, hanafiy mazhabi va O`rta Osiyo faqihlari –T.: «Toshkent islom universiteti», 2002.-65-68-betlar.

асрларда исломда ижтиҳод ҳуқуқига ега бўлган, яъни муста-қил равишда диний ақидавий масалалар бўйича хулоса бера оладиган ва ҳукм чиқара оладиган шахс. Суннийларда диний ҳуқуқ мазҳабларининг асосчилари, шиаларда юқори мартабали руҳонийлар ва диний ҳуқуқшунослар мужтаҳид деб юритилади. Мужтаҳид мусулмонлар орасида обрў-еътибор қо-зонган бўлиши лозим. Шунингдек, шариат мужтаҳиднинг бошқа хислатлари-ни, масалан, араб тилини тўла билишини, шариатга қатъий риоя қилишини, ҳозирги замонга доир чуқур савияга ега бўлиши ва ҳоказоларни белгилаб беради.

Мисрлик олим Абдулвахҳоб Халлоф ижмўга қуйидагича таъриф беради: «Ижмўнинг луҒавий маъноси «қасд қилмоқ»дир. Муштаҳидларнинг бир ҳукмга қилган иттифоқига «ижмў» дейилишининг боиси - мазкур ҳукмнинг шаръий ҳукм деб қасд қилишларидир. Усул уламолари истилоҳида еса, ижмў-нинг таърифи бундайдир: Мусулмонлардан бўлган мужтаҳидларнинг Расу-луллоҳ саллаллоҳу алайҳи вассаллам вафотларидан сўнг, бирор даврда, шаръий ҳукмга қилган иттифоқига ижмў дейилади.

Таърифдан кўриниб турибдики, ижмў бўлиши учун тўртта рукн лозим: аввало, мужтаҳидлардан бўлиши керак, мужтаҳид бўлмаган олимларнинг ит-тифоқи ижмў емас; иккинчидан, улар мусулмонлардан бўлиши шарт; учин-чидан, Жаноби ПайҒамбар алайҳиссалом вафотларидан сўнг бўлиши керак, чунки ҳаётлик вақтларида барча шаръий масалаларда жанобнинг ўзларига мурожаат қилинган, шунингдек, ижмў-иттифоқ кўпчилик томонидан бўлади, якка кишидан ижмў содир бўлмайди; тўртинчидан, ижмў қилинадиган масала шаръий масала бўлиши керак, дунёвий масалаларда бундай ижмў қилинмайди.

Демак, ПайҒамбар алайҳиссаломдан сўнг бирор воқеанинг ҳукми Қуръондан ҳам, суннадан ҳам топилмаса, ўша даврнинг мужтаҳидларидан масаланинг шаръий ҳукми сўралади. Уларнинг мазкур масала юзасидан бир фикрга иттифоқи ижмў бўлиб, у шаръий қонун ҳисобланади ва унга итоат қилиш лозим, қарши чиқиш мумкин емас. Ижмў қилинган масала иккинчи бор, кейинги давр мужтаҳидлари учун ижтиҳод мавзуи бўлиши мумкин емас. Чунки ижмў билан собит бўлган ҳукм қатъий бўлиб, унга қарши чиқиш ҳамда уни насх (ҳукмини бекор) қилиш мумкин емас¹⁰².

¹⁰² **Abdulvahhob Xalloy.** Usulul fiqh (Islom qonunshunosligi asoslari). Birinchi, ikkinchi qismlar.-Т.: “Adolat”, 1997.-50-51-betlar.

Исломнинг илк даврларида Муҳаммад (САВ)нинг мухлислари ва из-дошлари ижмўга катта еътибор бердилар. Барча ҳолларда бу тушунча диний-ҳуқуқий масала билан боғлиқ равишда белгилаб берилди ва улар билан тасдиқ-ланди: ижмў уламоларнинг бир овоздан розилиги олингач амалга оширилган.

Қиёс - фикҳнинг тўртинчи манбаи. Қиёс арабча сўздан олинган бўлиб, «таққослаш», «солиштириш» деган маънони англатади. Бунга кўра, бирор ҳуқуқий масала ўзига ўхшаш иккинчи ҳуқуқий масала билан тақ-қосланади, солиштирилади ва улар бир-бирига тенглаштирилади. Демак, бунга биноан Қуръон ва Суннада берилмаган бирор ҳуқуқий масала улардаги шунга ўхшаш масала бўйича берилган кўрсатмага таққослаш йўли билан шарҳланади. Қиёс фақиҳлар ҳуқуқини кенгайтириб, шариатнинг турли ҳуқуқий масалаларга тадбиқ етилишига имкон яратади.

Қиёснинг фикҳнинг тўртинчи классик манбаи сифатида еътироф етилиши ҳадисга бориб тақалади. Унда ҳикоя қилинишича, Муҳаммад (САВ) бир куни ўз саҳобаларидан бири Муоз ибни Жабал разийиаллоҳу анҳуни Яманга диндан таълим беришга юбораётганида унинг одил судловни амалга ошири-шида нималарга таянишини сўрайди. У қуйидагича жавоб беради: «Аллоҳ-нинг китоби билан. Агар ундан топмасам, Аллоҳ расулининг суннати билан. Агар ундан ҳам топмасам, ижтиҳод қиламан ва ижтиҳодда нуқсонга йўл қўймасликка ҳаракат қиламан»¹⁰³. Пайғамбар (САВ) бундай фикрни маъ-қуллаган еканлар. Ижтиҳод арабча «интилиш», «Ғайрат қилиш» сўзларидан олинган бўлиб, диний ва ҳуқуқий масалалар бўйича мустақил фикр юритиш принциpidир. Ўрта асрларда фақат йирик мусулмон фақиҳлари ва илоҳиётчилари - мужтаҳидлар ижтиҳод ҳуқуқига ега едилар. X асрда суннийлик йўналишидаги шариат мазҳаблари шаклланиб, ислом ақидалари ишлаб чиқилгач, «ижтиҳод ешиклари ёпиб қўйилади», илоҳиёт, ҳуқуқ, ахлоқ, ижтимоий таълимотда фақат илгариги илоҳиётчиларга тақлид қилиш мумкин, деб ҳисобланган. Тақлид консепсияси биринчи ўринга чиққан. XIX аср охиридан ислом диний илоҳи-ётчилари ижтиҳод ҳуқуқини яна тиклаганлар, Қуръонни ва ислом таълимотини яхши билган ҳар бир мусулмон ижтиҳод қилиши мумкин деб ҳисобланган.

Шундай қилиб, қиёс ҳуқуқий атама сифатида ҳукми аниқ бўлмаган масалаларни ҳукми аниқ бўлган масала билан солиштириб, ораларида мушта-рак сабаб мавжуд бўлган суратда иккинчи масала

¹⁰³ Qarang: Abdulvahhob Xalloy. O`sha asar, 62-bet.

ҳукмини ҳукми аниқ бўлмаган масалага кўчиришдан иборат. Ўшанда иккинчи масала ислом қонунига мувофиқ бўлса, биринчи масала ҳам қонуний бўлади ёки аксинча.

Масалан, ҳамр (узум ёки хурмодан тайёрланган ичимлик) Қуръонда қатъий ҳаром деб ҳукм қилинган, аммо ароқ ва бошқа мевалар ёки ўсимликлардан тайёрланган ичимликлар ҳақида „насс“ мавжуд бўлмагани сабабли унинг ҳукми (яъни ҳалол ёки ҳаром эканлиги) аниқ эмас еди. Қиёс орқали улар орасидан муштарак сабаб борлиги, яъни ҳар иккаласи ҳам ичувчини маст ва иродасиз қилиш хусусиятига ега эканлиги маълум бўлгани натижасида, ҳамрнинг ҳукми, яъни ҳаромлик ароққа кўчирилиб, у ҳам ҳамр каби ҳаром деб ҳукм етилди.

Қиёс услуби айниқса Абу Ханифа ва унинг издошлари-ханафийлар томонидан кенг асослангандир. Қиёсга ханбалийлар қарши чиққанлар. Шиалар еса қиёсни умуман ҳуқуқ манбаи сифатида тан олмаганлар.

Шариат мусулмон ҳуқуқининг асосий манбаи бўлса, урф-одат унинг қўшимча, иккинчи даражали манбалари ҳисобланган. Масалан, Ўрта Осиё фақиҳлари томонидан яратилган асарларда минтақа халқларининг урф-одатлари, расм-русумларининг катта қисми қонунлаштирилиб, шариат ва ислом ҳуқуқи (фуруъул-фикҳ) таркибига киритилган.

Шариат бирданига бугунги ўз мукаммал шаклида юзага келмаган, балки Пайғамбаримиз давридан бошлаб ривожланиб борган, турли миллатлар ва халқлар урф-одатларидан фойдаланилган ҳолда саҳобалар, тобшунлар ва бу-юк мужтаҳидлар ижтиҳоди орқали еришилган ютуқлар орқали такаммул даража-сига кўтарилган. Ҳатто ислом динининг биринчи босқичидан жоҳилият араб-лари ҳаётига сингиб кетган урф-одат қонунлари, масалан, музорабат (пулни фойдага шерикликка бериб ишлатиш), ҳакамият (ҳакамлик), салам (пишиб етилмаган дон, пахта ёки бошқа нарсаларни олдиндан пул тўлаб сотиб олиш), арабларда қонуний ҳисобланган олти хил никоҳнинг икки тури, яъни ҳозирги қонуний никоҳ, вақтинча никоҳ ва исломнинг асосий қоидаларига қарши бўлмаган бошқа бир неча урф-одатлари қабул қилиниб, ислом ҳуқуқи таркибига киритилган. Улардан айримлари, масалан, саламга бир оз ўзгарти-ришлар киритилиб, айримлари шундайлигича қабул қилинган.

Шаръий асосларга мос келмайдиган бир қатор урф қонунлари, масалан, рибо (судхўрлик), хотинни алмаштириш, ўз хотинини аслзода оилаларга юбо-риб насл олиш ва ноқонуний йўл билан

ҳомиладор бўлиб, бола туғилгандан кейин унинг отасини белгилаб олиш каби никоҳ турлари бекор қилинди. А.Ш.Жузжоний ёзишича, урф икки хилдир: бири **урфи фосид** - нассга зид бўлган урф-одат, ислом ҳуқуқида қўлланилмайди, иккинчиси **урфи саҳиҳ** – халқ-нинг нассга зид бўлмаган урф-одатлари бўлиб, Ислом қонунчилигида, айниқса, Абу Ҳанифа мазҳабида катта аҳамиятга ега.

Ислом ҳуқуқининг асосий манбалари, айниқса, Қуръонда олди-сотди би-тимига доир бир-икки оятдан бошқа насс мавжуд эмас. Ҳадис китобларида ҳам бу соҳага тегишли ҳадислар сони 20 дан ошмайди. Шундай бўлса ҳам бугун фикҳ китобларида бу соҳа бўйича минглаб масалани кўриш мумкин. Бунинг сабаби шундаки, Пайғамбар замонида улуслараро муо-малот урф-одат асосида тартибга солинар еди, Пайғамбар кўпинча урфни қабул қилиб, янги ҳукм бермасди. Абу Ҳанифа Қуръон ёки ҳадис ёки саҳобалардан ривоят қилинган қавл ва амал мавжуд бўлмаган ҳолда, шу-нингдек, қиёс урфига қарши турганда, урф-одатга асосланиб ҳукм чи-қарарди.

Урфга катта еътибор қаратиш Ҳанафий мазҳаби ривожланиб, кенг кў-ламда тарқалишининг муҳим омилларидан бири еди. Масалан, савдо ва тижорат битимлари бўйича урф-одатга катта еътибор қаратилган. Бундай шартнома-ларни тузиш учун шариат манбаларида бирон кўрсатма мавжуд бўлмаган тақдирда, Ҳанафий мазҳабида урфга асосланиб амал қилинади ва унга (урфга) зид бўлган нарса тарк етилади. Чунки Абу Ҳанифа нуқтаи назарида асосий манбалардан кейин урф енг муҳим қўшимча ҳуқуқий манба ҳисоб-ланади.

Шундай қилиб, ислом динини қабул қилган халқларда урф-одатлар шариат қонунлари билан бир қаторда жамоа ҳаётини тартибга солишда катта аҳа-миятга ега бўлган. Ва ниҳоят, мусулмон ҳуқуқининг шариатдан келиб чиқадиган яна бир манбаи халифаларнинг фармон ва фармойишлари ҳисоб-ланади. Кейинчалик бошқа мусулмон давлатларида қонунчилик фаолияти-нинг ривожланиши билан ҳуқуқ манбаи сифатида қонунлар юзага келиб, уларнинг аҳамияти тобора ошиб борган. Фармонлар ва қонунлар, шунинг-дек, шариат принципларига зид келмаслиги лозим еди. Улар шариатни, аввало, давлат органларининг фаолиятини тартибга солувчи ва давлат ҳокимиятининг аҳоли билан маъмурий-ҳуқуқий муносабатларини белгиловчи нормалар билан тўлдирган.

А.Ш.Жузжонийнинг ёзишича, Аббосийлар ҳокимиятнинг биринчи босқичида имом ё халифа ислом жамоасининг мутлақул-

инон раҳбари, яъни якка ҳокими бўлса ҳам, қонун тузиш ва қонун чиқариш ҳуқуқига ега эмас еди. Лекин шаҳар чегарасидан чиқмасдан идорий ишларни тартибга солиш учун муқарраралар (ҳужжатлар) чиқаришга ҳақли еди.

Ўша даврда «**Қонун чиқариш ҳуқуқига ега эмаслик**» назарияси қабул қилинган бўлса ҳам, бу назария очик суратда қонун чиқариш ва ижро етиш салоҳиятларини бир-биридан ажрата олмади. Кейинги халифалар (дун-ёвий ҳокимлар)нинг ҳар бири ўз маҳкамалари учун қонун тузардилар. Уларнинг бундай амаллари ҳақиқатда бир навъ қонун чиқариш бўлса ҳам, ҳоким фармон раволар уларни идорий кўлланмалар деб атардилар. Уларча бундай қонун чиқариш фаолиятлари фақат шариатни такмил етиш ва унинг ҳукмларини амалга оширишга қаратилган еди ва уларнинг сиёсий салоҳияти доирасига кирарди. Бундай идорий қонунларнинг яққол мисоли Усманий султонларининг «**қонунномалари**» еди.

Ислом дунёсида қонунлар тизимини тартибга солиш Усманийлар импе-риясида Султон Сулаймон Қонуний (1520-1566 йиллар) даврида бошланди. Ўша давр шайхул-исломи буюк фақиҳ Иمودий Муҳаммад Абу Сууд Афанди кенг кўламли фаолият олиб бориб, Султон Сулаймоннинг енг маш-хур қонунномаси (қонунлар мажмуаси)ни тўплади. Манбаларда таъкидла-нишича, ўша даврда Абу Сууд Афандининг ёрдами ва раҳбарлигида ту-зилган қонунлар шариатдан олинган бўлса ҳам, уларнинг бир қисми, айниқса, давлат ерларига тегишли қоидалар кўпинча маҳаллий урф-одатлардан олинган еди.

5. Шариат бўйича фуқаролик ҳуқуқи масалаларининг тартибга солиниши

Шариат бўйича фуқаролик ҳуқуқи муносабатлари (муомалот) батафсил тартибга солинади. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларининг субъекти жисмоний шахслар бўлиши мумкин. Шариат юридик шахсларнинг ҳуқуқий ҳолатини алоҳида тарзда кўриб чиқмайди. Жисмоний шахслар томонидан қилинган фуқаролик-ҳуқуқий ҳаракат қонуний (ҳалол) ва йўл кўйилган (жоиз) ёки қонунсиз, йўл кўйилмаган (ҳаром) бўлиши мумкин. Ҳаракат, шунинг-дек, шариат нуқтаи назаридан мақтовга лойиқ (мустаҳиб) ва танбеҳли (макруҳ), мажбурий ва мажбурий бўлмаган каби турларга бўлинади.

Жисмоний шахсларнинг лаёқатлигига жинси, табақаси, мулкый аҳволи, айниқса еътиқоди таъсир етади. Тўлиқ даражадаги ҳуқуқ лаёқатига ва муо-мала лаёқатига мулкдор мусулмон еркак кишилар, ҳукмрон табақа вакил-лари ега бўлган. Ҳуқуқий лаёқат туғилишдан бошлаб, мерос масалаларида еса туғилмасдан ҳам аввал вужудга келган ва ўлим билан ёки бедарак йўқолиш билан тугаган. Ёш болалар, 15 ёшга тўлмаган вояга ет-маганлар, шунингдек, руҳий касаллар ва ақли заифлар муомала лаёқатига ега емас деб ҳисобланган.

Фуқаролик ҳуқуқининг объектини ашёлар, мулкый, шунингдек, мулк-кий характерга ега бўлмаган шахсий ҳуқуқ (масалан, исмга ега бўлиш ҳуқуқи) ташкил етган. Ашёлар ҳаракатда ва ҳаракатсиз (кўчмас), алмаштириладиган ва алмаштирилмайдиган, наслий ва наслий бўлмаган, бўлинадиган ва бўлинмайдиган, истеъмолга йўл қўйилган ва истеъмолга йўл қўйилмайдиган, муомаладан олинган ва муомаладан олинмаган бўлиши мумкин.

Мусулмон ҳуқуқида мулкый муносабатларни тартибга солувчи нор-малар муҳим ўрин тутати. Унда аввало мулкка ашёвий ҳуқуқ объекти сифатида қараш мустаҳкамланган. Мусулмонларнинг хусусий мулки ҳисоб-ланмайдиган ашёлар-ҳаво, денгиз, чўл-даштлар, мачитлар, сув йўллари ва бошқалар алоҳида туркумдаги ашёларни ташкил етган. Шунингдек, «ҳаром ашёлар» - вино, чўчка гўшти, исломга зид китоблар ва ҳока-золар ҳам мусулмоннинг мулки емас деб ҳисобланади. Шу сабабли араб-ларнинг босқинчилик юришлари давомида кўпинча бундай мулклар йўқ қилинган. Лекин бу ерда шуни айтиб ўтиш керакки, номусулмонларга тегишли мол-мулкларни нобуд қилиш масаласида исломдаги мазҳаблар ўртасида турлича қарашлар мавжуд.

Мусулмон ҳуқуқшунослари ер мулкани таснифлаштиришга катта еъти-бор берадилар. Ер мулкчилигининг қуйидаги шакллари ажратиб кўрсатилади: давлат ерлари, хусусий егаликдаги ерлар, жамоа ерлари ва вақф ерлар. Бу-лардан ташқари муқаддас ерлар ҳам мавжуд бўлиб, улар ҳижоз деб аталган. Бунга Муҳаммад (САВ)нинг оёқлари теккан ерлар, яъни у яшаган жойлар киради. Бундай ерларга бошқа диндагиларнинг кириши ман етилган. Бу ерларда фақат мусулмонлар яшашлари мумкин бўлиб, дарахтларни ке-сиш, овчилик қилиш мумкин емас еди ва ҳоказо. Тарихий ва юридик ман-баларда кўрсатилишича, араб ва бошқа мусулмон мамлакатларида маъ-лум хизматни бажариш евазига феодалларга бериладиган ерлар ҳам

мавжуд бўлиб, бу шартли ер егалиги ҳисобланган ва иқто ерлари деб юритилган. Бундай ерлар егаси (иқтадор) ўз ҳокимияти остидаги аҳолидан ўз ҳисоби-га ўлпон ва солиқлар йиғиш ҳуқуқини олган. Иқто вақт ўтиши билан мерос тариқасида ўтказила бошланган ва хусусий егаликдаги мулк бўлиб қолган. Дастлаб ичиладиган сувлар, ҳаво сингари умумий фойдаланиладиган мулк ҳи-собланган. Лекин қудуқлар, ҳовузлар ва майда кўллар аста-секин йирик ер егаларига ўтиб борган. Фақат катта дарёлар ва кўллар илгаригидек жамоа ва давлат мулкчилиги тизимига кирган. Чунки буни мансабдор шахслар назорати остида амалга ошириладиган биргаликдаги ирригация ишларини ўтказиш зарурияти тақозо қиларди.

Шариатда мулк ҳуқуқининг вужудга келиш усуллари батафсил белгиланган. Бунда турли мазҳаб вакиллари турли фикрлар билдирганлар. Масалан, араб-ларнинг кўпдан-кўп босқинчилик юришлари ҳарбий ўлжаларнинг ҳуқуқийли-ги ёки ҳуқуқий емаслиги масаласини кун тартибига қўйган ва бу шариатда умумий мулк ҳуқуқининг келиб чиқиш усулларида бири сифатида тан олинган. Босиб олинган ерлар умумий қоида бўйича давлат мулки ҳисобланган ва халифа ҳамда амирларнинг тасарруфига келиб тушган. Душмандан ўлжа қилиб олинган бошқа мулкларнинг миқдори алоҳида мазҳабларда турли-ча белгиланган. Бундай мулкларнинг бир қисми уни егаллаб олган шахсга, иккинчи қисми давлатга, учинчи қисми-мачитларга ўтказилган ва ҳоқа-зо. Шариат бўйича мулк ҳуқуқи мерос олиш, шартнома тузиш, ашёлар-ни топиб олиш йўли билан ҳам келиб чиқиши мумкин. Масалан, ўз ер участкасидан бегона ашёни топиб олган шахс унга нисбатан мулк ҳуқуқига ега бўлган.

Шариатда рим ҳуқуқидан фарқли ўларок, **мажбуриятларнинг** умумий контсепсияси ишлаб чиқилмаган еди. Лекин шартнома ҳуқуқининг амалий масалалари товар-пул муносабатларининг ривожланиши натижасида ҳар томонла-ма ишлаб чиқилган еди. Мажбуриятлар ҳақ тўланадиган ва ҳақ тўланмай-диган, икки томонлама ва бир томонлама, муддатли ва муддатсиз турларга бўлинади. Ислом дунёсида ўзига хос бир томонлама мажбуриятларнинг - аҳдлашувларнинг тарқалганлиги тез-тез учраб турадиган ҳодисадир.

Умуман шариатда мажбуриятларнинг анча ривожланган тизими мавжуд бўлган. Мажбуриятларнинг келиб чиқишига кўра шартномалардан келиб чиқадиган ва зарар етказишдан келиб

чиқадиган турлари бир-биридан ажратилган. Шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятлар кенг тарқалган.

Шартнома муносабатларининг субъекти жисмоний шахслар ва юридик шахслар бўлиши мумкин еди. Ёш болаларнинг ҳаракати ҳомийлар томони-дан тан олинса, кулларнинг ҳаракати еса уларнинг егалари томонидан маъқул-ланса, қонуний бўлиши мумкин еди. Ақли заифлар фуқаролик ҳуқуқий муно-сабатларининг субъекти бўлолмаган.

Шартнома муносабатларида вакилликка ҳам йўл қўйилган. Ёш болаларнинг, аёлларнинг, ақли заифларнинг қонуний вакиллари уларнинг оталари, акалари, тоғалари, ерлари, ҳомийлари бўлганлар. Шариат, шунингдек, шахс-ларнинг мажбуриятда алмаштиришга йўл қўйган. Кредитор розилиги билан қарздор алмаштирилиши мумкин еди. Шариат бўйича тан олинган ва ҳи-моя қилинадиган битимлар шартнома ҳисобланарди.

Шариатда шартномага томонларнинг ўзаро битимидан келиб чиқади-ган алоқа сифатида қараларди. Бироқ бу томонларнинг мулкӣ нотенглиги ша-роитларида соф расмий характерга ега еди. Шартнома шартлари ҳар қандай кўринишда: ҳужжатда, норасмий хатда, оғзаки тарзда ифода етилиши мумкин еди. Тузилган шартномалар мустаҳкам ва ўзгармас ҳисобланарди. Қуръ-онда «шартномаларга» риоя қилиш мажбуриятига муқаддас бурч сифатида қаралган: «Улар (мўминлар) (одамларнинг берган) омонатларига ва (ўза-ро) аҳдларига риоя етувчи зотдирлар»¹⁰⁴ (23-Мўъминун сураси, 8-оят).

Шартноманинг ҳақиқийлиги шартлари: унинг қонунийлиги, яъни шарт-номаларнинг ҳуқуққа хилоф бўлмаслиги, томонларнинг ўзаро розилиги ва ҳуқуқий лаёқатлилиги бўлиб ҳисобланган. Амалда ўзаро алдашлар, томон-лар иродаси устидан куч ишлатиб шартномалар тузиш ҳоллари тез-тез учраб турарди. Бу айниқса тутқинлик, қарз шартномалари тузилишида намоён бўлган.

Шартнома предмети бўлиб шариат бўйича йўл қўйилмаган деб еълон қилинмаган ашёлар ва ҳаракатлар бўлиши мумкин. Масалан, олди-сотди шартномасининг предмети дарёларда сузиб юрадиган балиқлар, ҳаво-да учиб юрадиган қушлар, ҳайвонлардаги жунлар, жамоат далаларидаги ўтлар, аёлларнинг сути, чўчка гўшти ва бошқалар бўлса ҳақиқий емас деб топилган. Шариатда закат,

¹⁰⁴ Qur'oni Karim. «Toshkent islom universiteti» nashriyoti.-2001.-342-bet.

кафолат, гаров ва айбона (ваъдасизлик шартномаси) мажбуриятларни таъминлаш усуллари еди.

Шартномалар, одатда оҒзаки шаклда тузилган. Агар томонлар учун қиммати катта суммали шартнома бўлса, ёзма шаклда ҳам тузилиши мумкин еди. Шариатда шартномаларнинг бир қанча турлари тартибга солина-ди. Олди-сотди, қарз, ҳадя, ижара, ссуда, сақлаш, ширкат ва бошқа шартно-малар кенг тарқалган.

Савдо ривожланиши билан олди-сотди шартномаси енг кўп тарқалган шартномалардан бири бўлиб қолган. У ёзма тузилиши, шунингдек гувоҳ-лар иштирокида ёки уларнинг иштирокисиз оҒзаки тузилиши мумкин еди. Олди-сотди шартномасининг объекти бўлиб муомаладан олинмаган ҳар қандай ашё бўлиши мумкин. Шариатда **шафоат** (шуфъат) институти, яъни сотиб олувчилардан биттасининг бошқалари олдида ашёлар сотиб олишда имтиёзга ега бўлиши мавжуд.

Шариатда олди-сотди ва бошқа шартномалар ҳақида академик Ҳ.Раҳ-монқулов қизиқарли маълумотлар келтиради. Қуйида шулардан парчалар келтирамиз:

Олди-сотди шартномаси қуйидаги турларга бўлинади:

«*Бай-қатъий*». Ушбу шартномага асосан сотилган мол-мулк олув-чига унинг ҳақи тўланмасдан олдин топширилиши мумкин.

«*Бай-жауз*». Ушбу шартномага асосан тарафлар маълум ва кели-шилган муддат давомида, шартнома бўйича берилган, олинган нарсаларни бир-бирларига қайтариб бериш шarti кўзда тутилади.

«*Бай-фасид*». Ушбу шартнома бўйича сотилган мол-мулк уни мазмун ёки шакл жиҳатидан ўзгартириш ёки қайтадан учинчи шахсга сотиш мўлжалланган тақдирда ушбу мол-мулк унинг биринчи егаси томо-нидан ўзи сотган нархда қайтариб олиш шarti билан тузилади.

Олди-сотди шартномаси асосан фуқаролар ўртасида тузилади. Шартно-манинг нарсаси бўлиб, турар жой, уй-рўзҒор буюмлари, асбоб-ускуналар, чорва моллари, истеъмол қилиш учун зарур бўлган буюмлар, маҳсулотлар ва бошқалар ҳисобланади. Шартнома нарсаси баъзан тирик товарлар - қуллардан иборат бўлиши мумкин еди.

Шартнома бўйича товарлар кўпинча насияга (қарзга) ёки ҳақини бўлиб-бўлиб тўлаш шarti билан сотилади. Бундай шартномалар ёзма равишда расмийлаштирилмасди ҳам. Кўчар мол-мулк сотилган вақтда шартнома оҒзаки бўлса ҳам, лекин албатта гувоҳлар иштирок етишлари шарт еди. Кўчмас мол-мулк бўйича шартнома умумий

қоидага бино-ан ёзма шаклда тузилиб, қози томонидан гувоҳлантирилари.

Айирбошлаш шартномаси ҳунармандлар, деҳқонлар, чорвадорлар ўртасидаги мулкӣ муносабатларда кенг қўлланилади. Айирбошлаш савдо-гарлар томонидан ҳам қўлланилади. Улар қишлоқ ва овулларга турли товарлар олиб бориб, уларни қишлоқ хўжалик ва чорва маҳсулотларига айирбошлаш билан шуғулланарди.

Шартноманинг нарсаси бўлиб буғдой, пахта, газмол, чорва моллари, чарм, жун, қуритилган мевалар ва бошқалар ҳисобланади. Қўчмас мол-мулк бўйича тузилган айирбошлаш шартномаси қози томонидан гу-воҳлантирилади. Қўчар мол-мулкни айирбошлаш учун ёзма шаклда тузилган шартнома талаб қилинмас, лекин гувоҳларнинг иштирок этиши инкор этилмасди.

Ижара шартномаси фақат мол-мулкка емас, шахсга нисбатан ҳам қўлланади. Шартноманинг нарсаси қўчар ва қўчмас мол-мулклар ҳи-собланарди. Шартнома кўпинча ердан фойдаланиш учун тузиларди. Ле-кин унда назарда тутилган шартлар деҳқонни оғир шароитга соладиган дара-жада бўларди. Ерни ижарага олган деҳқон олинган ҳосилнинг деярли ярмини ер егасига берарди. Шахс ижараси ҳақида тузилган шартноманинг мазмуни асосан ишга ёлловчининг хоҳиши билан белгиланади. Ишлар кўпинча вақтинча характерга ега бўлиб, меҳнатни муҳофаза қилиш шартномада назарда тутилмайди. Шартномани бузганлик учун жавобгарлик тарафларнинг айби билан бўлиши ёки бўлмаслиги ҳисобга олинган ҳолда юклатилади.

Қарз шартномаси - енг кўп тарқалган шартномалардан бири. У иқти-содий, ижтимоий жиҳатдан турли аҳамиятга ега бўлган муносабатлар бўйи-ча қўлланилади. Ушбу шартнома воситасида буюмни, асбоб-ускунани текинга фойдаланиш учун бериб туриш, шунингдек, бошқа сабаблар, яъни насиёга сотиш, мол-мулкни ижарага бериш, пудрат ва шунга ўхшаш бошқа муносабатларни амалга оширишда ҳам фойдаланилган.

Маиший пудрат шартномаси ривож топган шартномалардан иборат. Шартнома бўйича бир томондан - ҳунармандлар (кўнчи, етикчи, бўз-чи, темирчи, дурадгор, бўёқчи, тегирмончи, нонвой, жувозчи), иккин-чи томондан истеъмолчи - фуқаро ва савдогарлар қатнашади. Савдогарлар ҳунармандлар тайёрлаган нарсаларни, асбоб-ускуналарни олиб-сотиш билан шуғулланади. Шартноманинг нарсаси маҳаллий аҳоли кенг равишда истеъмол қиладиган ва ҳунармандлар ишлаб чиқарадиган қурол-асбоблар ва ма-ҳаллий

усталар, курувчилар бажарадиган курилишлар ва бошқа маҳсулотлардан иборат бўлган.

Ширкатлик шартномасида икки ёки ундан кўп шахслар қатнашган бўлиб, маълум бир мақсадга еришиш учун тузилади. Ширкатлик шартно-маси қуйидаги икки турга бўлинади: «ширкати милк», яъни биргаликда мол-мулкка егалик қилиш ва «ширкати ақид», яъни биргаликда битим тузиш, ўз навбатида «ширкати ақид» қуйидаги турларга бўлинади:

«*Ширкати-муфавазат*» - шартномада назарда тутилган мақсадга еришиш учун унинг аъзолари (иштирокчилари) томонидан мол-мулкларини тенг ҳиссада умумийлаштириш ва мажбуриятлар бўйича олинadиган даромад-ларни ҳам тенг ҳиссада олиш бўйича тузилган ширкат.

Шартномага мувофиқ шериклар бир вақтнинг ўзида бир-бирига нисба-тан ҳам муовин, ҳам ижрочи вазифасини бажаради. Шериклардан бир-бири томонидан ўз ваколати доирасида тузилган битим иккинчиси ёки бошқа иштирокчилари учун ҳам мажбуриятларни вужудга келтиради. Бундай ширкат унда қатнашувчиларнинг ҳар томонлама тенг ҳуқуқли бўлишига асосланади.

«*Ширкати-инон*» - ўз мол-мулкларининг бир қисмини умумлаштириб ти-жорат (савдо) билан шуғулланиш учун тузилган ширкат. Ушбу шартнома бўйича бир ширкат аъзоси иккинчисига нисбатан кафил емас, балки ишончли шахс ҳисобланади. Ширкатга қўйилган шерикларнинг мол-мулки ҳиссаси тенг бўлмаслиги мумкин. Ҳиссани ва ширкат фаолиятини бажаришда унинг аъзоларининг шахсий иштирок етиши тенг бўлмаслигидан қатъи назар, олинган даромад шартномада назарда тутилган шартга мувофиқ тақсимланади. Бир шерик иккинчи шерикнинг шахсий қарзи учун жавоб бермайди. Ширкатга етказилган зиён шартномага мувофиқ тўлдирилади.

«*Ширкати-вуджух*» - қарз бериш ёки ишончга асосланган шерик. Шартномага асосан ширкат аъзоларининг ҳар бири ўзининг шахсий маблағи ҳисобига товар олиб уни биргаликда сотишади. Ушбу шартнома бўйича ширкат аъзолари бир-бирига нисбатан ҳам ишончли шахс, ҳам кафил ҳисоб-ланади. Шартнома тарафларидан ҳар бирининг даромади ёки кўрган зиёни унинг ширкат фаолиятида иштирок етган ҳиссасига мувофиқ тенглаштирилади.

«Ширкати-санаия» - ҳунармандчилик ширкатидан иборат бўлиб, маъ-лум бир ишни бажариш ёки касб билан шуғулланиш мақсадида шартнома тузилади. Ушбу ширкат аъзоларининг битта ҳунар билан шуғулланиши ёки битта жойда ишлаши шарт эмас. Олинган даромадни тақсимлаш тенг бўл-маслигига йўл қўйилади. Шунинг билан бирга мажбурият бўйича шериклар биргаликда жавоб беради. Қишлоқ жойларда «тенг шерик» деган шерикли шартномалар тузиларди. Бундай шартномага асосан шериклар тенг миқдор-даги ҳисса сифатида ер, чорва мол, уруғлик ва бошқа нарсалар, шунинг-дек, ўз меҳнاتини қўшадилар. Ҳисса сифатида баъзи шериклар ишчи ҳайвон ва ишлаб чиқариш қуроллари, бошқалари еса фақат ер билан қатнашадилар. Бундай ҳолларда йиғиштириб олинган ҳосил баб-баравар тақсимланади. Фақат ўз меҳнатини қўшган шериклар олинган ҳосилнинг учдан бир қисмини олади.

Шартномага асосланмаган, яъни шахсга, унинг ҳаётига, соғли-ғига ҳамда унинг мол-мулкига зарар етказишдан келиб чиқадиган маж-буриятларни тартибга солиш қоидалари ҳам мавжуд. Ушбу қоидаларга муво-фиқ етказилган зарар, унинг қандай аҳамиятга ега бўлишидан қатъи на-зар, биринчи галда пул, мол-мулк тўлаш билан, агар зарарни бундай тарзда қоплаш имконияти бўлмаса, айбдор жабрланган шахсга ишлаб бериши ёки ўз қизини, синглисини топшириш йўли билан кутилиши мумкин еди.

Шариат нормаларида «дията» деган қоида ишлатилган. Ушбу қоидага биноан қози шахснинг саломатлигига етказилган зарарни ундириш ҳақида қарор чиқаради. Мулкий зарарни ундириш бўйича тарафлар (жабрланувчи ва жавобгар) бетараф шахслардан ташкил топган холислар (третейский) судларига мурожаат қилишади. Ушбу йўл билан даъво бўйича биронта битимга кели-шиш имконияти бўлмаган тақдирда низо тарафларнинг кимлиги ва уларнинг мулкий шароити ҳисобга олинган ҳолда қози томонидан ҳал қилинади¹⁰⁵.

6. Мусулмон ҳуқуқида никоҳ-оила ва мерос масалаларининг тартибга солиниши

Шариат бўйича никоҳ ва оила масалалари батафсил тартибга солинади. Исломда никоҳ - ҳалоллик, никоҳсиз қўшилиш еса ҳаромлик белгиси ҳисобла-нади. Шариатга биноан никоҳ

¹⁰⁵ **H. Rahmonqulov.** O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining birinchi qismiga umumiy tavsif va sharhlar. -«Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashriyot uyi, Toshkent, 1997, 28-33-betlar.

мусулмонларнинг диний мажбурияти, никоҳ-сизлик еса уларнинг хуш кўрилмайдиган ҳолати саналади.

«Шариат бўйича никоҳ шартнома характериға еға бўлиб, хусусан олди-сотдига ўхшаб кетади, - деб ёзади таниқли ҳуқуқшунос олим Ф. Ота-хўжаев. Бир томондан шартноманинг предмети - келин, иккинчи томон-дан - сотиб олувчи сифатида куёв қатнашиб, келинға белгиланган баҳони, яъни шартноманинг асосий шarti ҳисобланган тўловни - қалин¹⁰⁶ ва маҳр-ни¹⁰⁷ тўлашдан иборат»¹⁰⁸. Шариат бўйича никоҳ шартномаси одатий шартномалардан фарқ қилган. У умрбод муддатға тузилган. Шариат муд-датли никоҳ аҳдида муддатли шартларға маълум ҳафта, ой ёки йилға йўл қўйилган бўлса, бундай никоҳ ҳақиқий емас деб саналган.

Шариат бўйича никоҳдан ўтиш учун томонлардан қуйидаги шарт-ларға риоя етиш талаб қилинган: 1) никоҳдан ўтувчилар ўзаро розилиги; 2) никоҳ ёшиға тўлган бўлиш; 3) никоҳни гувоҳлар иштирокида тузиш; 4) келин учун қалин ва маҳр тўлаш; 5) диний еътиқод бирлиги; 6) никоҳдан ўтаётганларнинг яқин қон-қариндош бўлмаслиги; 7) табақа бўйича тенглик; 8) никоҳдан ўтувчиларнинг рухий жиҳатдан соғлом бўлиши. Никоҳ тузиш учун расман томонларнинг розилиги талаб қилинади. Бунда келиннинг ҳам розилиги олинади (фақат шофиийлар бундай розиликни шарт емас деб ҳисоблаганлар). Бурҳониддин Марғинонийнинг машҳур «Ҳидоя» аса-рида кўрсатилганидек, «валийнинг¹⁰⁹ балоғатға етган қизни никоҳға маж-бурлаши жоиз емас... Агар балоғатға етган қиздан валийи турмушға чи-қишға изн сўраса, шунда қиз жим турса ёки кулиб юборса, бу иши розилик аломати бўлади... Агар жувондан изн сўралса, розилигини сўз билан айтиши лозим... Бокира қизнинг розилиги сукут сақлаши билан ботил бўлади. Ўғил боланинг ихтиёри еса, токи «розиман» демагунча ёки ундан розилигини ифода етадиган бирор иш содир бўлмагунча ботил бўлмайди». Лекин ни-коҳға кирувчилар учун уларнинг ота-оналари ҳам розилик беришлари мумкин еди. «Ёш бола ва ёш қизни отаси ёки бобоси уйлантирса ёки турмушға берса балоғат ёшиға етганларидан кейин, уларда ихтиёр ҳуқуқи қолмайди. Чунки ота ва бобо тўла онгли ва фарзандларига нисбатан меҳр-шафқатли кишилардир, шундай екан, уларнинг

¹⁰⁶ **Qalin** – kelinga, uning ota-onasi, qarindosh-urug`lari, vasiylariga pul, mol yoki boshqa mulklar bilan bir qatorda to`lanadigan haq.

¹⁰⁷ **Mahr** – nikoh ahdi tuzilishi jarayonida er tomonidan o`z mulkidan xotiniga berilishi lozim bo`lgan uy-joy, sep.

¹⁰⁸ **Otaxo`jayeв F.** Nikoh va uning tartibga solinishi. -T.: O`zbekiston, 1995. -33-bet.

¹⁰⁹ **Qarang:** Otaxo`jayeв F. O`sha asar, 36-bet.

бевосита иштироки билан никоҳ боҒланаверади... Шунингдек, балоҒатга етганларидан кейин ҳам улар-нинг розилиги билан никоҳга иштирок етишса, никоҳ боҒланаверади». Шу-нинг учун никоҳ шартномаси баъзида ота-оналари томонидан қизларини со-тишнинг никоҳланган шакли бўлиб қолган. Бунда кўпинча аёл киши шартноманинг тенг ҳуқуқли субъекти бўлмасдан, шартнома предмети ҳисобланган.

Демак, шариат бўйича зўрлик йўли билан, мажбурий никоҳдан ўтқа-зишга йўл қўйилмайди. Лекин қиз боланинг ерга тегмасликка ҳаққи йўқ еди. У ёлҒиз яшаши мумкин емас, албатта турмуш қуриб, никоҳ муно-сабатида бўлиши лозим еди. Ёшларнинг муомилага лаёқатсизлиги ёки уларнинг қаршилиги никоҳ иттифоқини тузишга тўсиқ бўла олмасди. Муоми-лага лаёқатли бўлган йигитлар ва қизлар ўз хоҳишлари билан, ота-оналари-нинг бу ишга аралашувисиз, никоҳ-ҳуқуқий муносабатларига киришлари мумкин бўлган¹¹⁰. Шариат бўйича никоҳнинг ҳақиқий бўлишлиги шартла-ридан яна бири томонларнинг никоҳ ёшига тўлган бўлишлигидир. Унга кўра никоҳ ёши ўҒил болалар учун 12 ёш, қизлар учун 9 ёш белгиланган. Бунда ўҒил болалар жинсий жихатдан вояга етган бўлишлари лозим еди. Никоҳга кирувчилар учун белгиланган бу ёш вояга етган-ликни белгилашда сўнгги поҒона ҳисобланган. Амалда еса ўҒил болалар - 14, қизлар -12 ёшга тўлганда никоҳ тузилган. Шариат никоҳ ёшининг юқори чегарасини белгиламаган. Никоҳ ёшининг қуйи чегарасини белги-лашда асосан физиологик асосларга таянилган. Оилада йигирма ёшдан ошган «бўйдоқ» бўлиши иснод ҳисобланган.

Шариат бўйича никоҳдан ўтиш шартларидан бири бундай шартнома-нинг гувоҳлар иштирокида тузилиши лозимлигидир. Бурҳониддин МарҒиноний ёзганидек, «Билгинки, никоҳ бобида гувоҳлик шартдир. Чунки Расулulloҳ (САВ): Гувоҳларсиз никоҳ никоҳ емас, деганлар... Мусулмонларнинг ни-коҳлари фақатгина (камида) иккита гувоҳ ҳозирлигида боҒланади. Гувоҳлар-нинг иккиси ҳам хур, оқил, болиҒ мусулмон еркаклар ёки бир ер, икки аёл бўлмоҒи лозим»¹¹¹. Мусулмонларнинг никоҳларида гувоҳларнинг мусул-мон кишилардан бўлишлиги талаб қилинади. Номусулмон (кофир)нинг мусул-мон устидан гувоҳлиги ўтмайди. Агар мусулмон одам христиан ёки яху-дий билан никоҳдан ўтса, бундай ҳолда христиан ёки яхудий динидаги ки-шилар гувоҳликка ўтишлари

¹¹⁰ Qarang: Otaxo`jayeв F. O`sha asar, 36-bet.

¹¹¹ Muxtasar: (Shariat qonunlariga qisqacha sharh).-T.: Cho`lpon, 1994.-96-bet.

мумкин еди. Гувоҳлар еркаклар бўлса 15 (16) ёшга, аёллар бўлса 9 ёшга тўлган бўлишлари лозим еди. Чунки бу ёшда улар муомалага лаёқатли деб ҳисобланган.

Шариат бўйича никоҳ аҳдини тузишнинг навбатдаги шарти қалинни тўлаш ва ажратилган маҳрни беришдан иборат еди. Бусиз никоҳ ҳақиқий емас, деб саналган. Қалин, юқорида айтилганидек, келинга, унинг ота-онаси, қариндош-уруғлари, васийларига пул, мол ёки бошқа мулклар билан бир қаторда тўланадиган ҳақдир. Маҳр еса куёв томонидан бевосита келинга бериладиган уй-жой ёки сеп-сидирға ва бошқа мулклардан иборат бўлган. Қалин бевосита келиннинг отаси тасарруфига тушиб, келиннинг қалинга ҳеч қандай ҳаққи бўлмаган, маҳр еса бевосита келиннинг шахсий мулки ҳисобланган. «Мухтасар» (Шариат қонунларига қисқача шарҳ)да кўрсатил-ганидек, «никоҳ қилган вақтда никоҳланувчи ер хотинга маҳр бериши шарт. Маҳрнинг енг ками ўн дирҳамдир, яъни бир сўм қирқ тийин кумуш. Гар-чи ундан кам бериб никоҳланса-да, ўн дирҳам беришга вожиб бўлади»¹¹².

Шариат бўйича никоҳга кирувчилар ислом динида бўлиши талаб қилин-ган, яъни фақат ислом динига мансуб бўлган шахсларгина ўзаро никоҳ ту-за олганлар. Ислом динига еътиқод қилувчи ер бошқа динга еътиқод қилувчи ёки умуман ҳеч қандай динга мансуб бўлмаган аёл билан никоҳ тузишга ҳаққи йўқ еди. Агар христиан ёки яҳудий ислом динига кирса, у ҳолда мусулмонлар билан никоҳ аҳдини туза олган. Шариат бўйича, ҳатто ер-хотиндан биттаси бошқа динга ўтса (исломга хоинлик қилса), никоҳ бекор қилинган. Агар исломга нисбатан хоинлик ер томонидан содир етилса, у хотини-га маҳр беришдан ва «идда»¹¹³ вақтида унга нафақа тўлашдан озод етил-майди. Агарда бу иш хотин томонидан содир етилса, идда вақтида нафақа олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади.

Шариат яқин қариндош-уруғчилик алоқасида бўлган шахсларнинг ўртасидаги никоҳни тақиқлайди. Исломда никоҳ тузиш учун тўсқинлик қила-диган қариндошлик даражаси белгиланган. Қуръони Каримнинг 4-Нисо сураси, 22-24-оятларида никоҳ тақиқланган ҳоллар батафсил белгилаб берилган. 22-оятда шундай дейилади: «Оталарингиз уйланган хотинларни никоҳларингизга

¹¹² Muxtasar: (Shariat qonunlariga qisqacha sharh).-T.: Cho`lpon, 1994.-96-bet.

¹¹³ «Идда» - хотин nikohdan ajralgan yoki uning nikohdagi eri vafotidan so`ng turmushga chiqmay turishi uchun belgilangan muddat; nikohdan ajralgandan so`ng ayol uch marotaba hayz ko`rishi (uch oy-u 10 kun), eri o`lgan bo`lsa, o`limidan so`ng 4 oy-u 10 kun, ya`ni homiladorligi yoki homilador emasligi ma`lum bo`lguncha boshqa nikohga kirmay turishi lozim bo`lgan.

олманг. Магар илгари ўтган бўлса (улар кечирилади). Албатта, бу қабих, жир-канч ва ёмон йўлдир». 23-оятда еса куйидагилар белгиланади: «Сизларга (никоҳи) ҳаром қилинган (аёллар) - бу оналарингиз, қизларингиз, опа-сингил-ларингиз, аммаларингиз, холаларингиз, ака-укаларингизнинг қизлари, опа-сингилларингизнинг қизлари, емизган «она»ларингиз, емишган «опа-сингил»ларингиз, қайноналарингиз, жинсий яқинликда бўлган хотинларингизнинг қарамо-Ғингизда бўлган қизлари - жинсий яқинликда бўлмаган бўлсангиз, сизларга гуноҳ бўлмас - яна, ўз пушти камарингиздан бўлган ўҒилларингизнинг хотинларидир. Икки опа-сингилни қўшиб (никоҳлаб) олишингиз (ҳам ҳаром қилинди). Магар илгари ўтган бўлса (Аллоҳ афв етар). Албатта, Аллоҳ маҒфи-ратли ва марҳаматли зотдир. Шунингдек, 24-оятда: «Яна, ерли хотинлар (никоҳи ҳам ҳаром қилинди), магар қарамоҒингиздаги жориялар (бундан мустасно)¹¹⁴. Бу (мазкурларнинг ҳаммаси) Аллоҳнинг битиги (фарзи)дир. Ана шулардан бошқа аёлларга зинокорона емас, (балки) молларингиз (маҳр) билан уйланишингиз сизларга ҳалол қилинди. Улар билан (никоҳ орқали) яқинлик қилишингиз биланок белгиланган маҳрларни берингиз. (Маҳр) белгилангандан кейин ўзаро келишсангиз (хотин ўз маҳридан кечса), сизлар учун гуноҳ йўқдир. Албатта, Аллоҳ илм ва ҳикмат егасидир».

Шундай қилиб, еркакларга яқин қон-қариндошлар, туҒишганлари би-лан никоҳдан ўтиш тақиқланган. Юқоридагилар билан бир қаторда шариат ни-коҳдан ўтувчиларнинг табақавий жиҳатдан тенг бўлишлигини, руҳий жиҳат-дан соҒлом бўлишини ҳам талаб қилади. Шунингдек, никоҳ шартномаси тузишга тўҒридан-тўҒри тўсқинлик қилувчи бошқа ҳолатлар ҳам кўрса-тилади. Жумладан, мусулмонлар еҳром ҳолатида бўлсалар, агар никоҳга кира-ётган аёлга бошқа киши томонидан уйланиш истаги билдирилган бўлса, еркаклар ўз хотинларининг сингиллари билан никоҳга кираётган бўлсалар, то-монлардан бири жинсий камолатга етмаган бўлса ва ҳоказо ҳолатлар ша-риятга биноан никоҳ аҳди тузишга тўҒридан-тўҒри тўсқинлик қилади. Шу-лар билан бирга Бурҳониддин МарҒинонийнинг «Ғидоя» асарида ҳам ҳадис-лар мисолида куйидаги ҳолларда никоҳнинг тақиқланиши кўрсатиб ўтилган: «Кишининг ўз онасига ва отаси ё онаси томонидан бўлган бувиларига уйланиши ҳалол емас... Боласининг қизига ва ундан

¹¹⁴ Joriyasini nikohlab olmoqchi bo`lgan kishi uning iddasi chiqishini kutadi. Zero, odatda joriyalar janglarda yengilgan kofir erlarini tashlab kelgan bo`ladi. Shuning uchun homilali bo`lishligi ehtimolidan iddaga buyurilgan.

пастдагиларга ҳам уйланиши ҳалол эмас... Отасининг ва боболари хотинига ҳам уйланиши ҳалол эмас... Ўғлининг болаларининг хотинига уйланиши ҳалол эмас... Хотин ўз аммаси ёки холаси ёки ака-укасининг қизи ёки опа-сингилисининг қизи ус-тига никоҳланмайди... Кимки бирорта аёл билан зино қилса, унга мана шу аёлнинг онасига ва қизига уйланиш ҳаромдир... Кимки (бирор) аёлни шаҳ-ват билан ушласа, унга у аёлнинг онаси ҳам, қизи ҳам ҳаром бўлади. (Ле-кин шофиъийлар буни «ҳаром бўлмайди» дейдилар)... Хўжайин ўз чўри-сига уйланмайди, хотин ўз қулига ерга тегмайди... Мажусий аёлларга уйланиш жоиз эмас... Бутпараст аёлларга ҳам уйланиш мумкин эмас»¹¹⁵.

Юқорида санаб кўрсатилган шартларга риоя қилиниб тузилган никоҳ-гина қонуний ҳисобланиб, тарафларни тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан таъминлаган. Шунини айтиб ўтиш лозимки, шариат нормаларида белгиланган шартлардан кўзда тутилган асосий мақсад соғлом, ҳалол никоҳ муно-сабатини вужудга келтиришдан иборат еди.

Шариат еркакларга бир вақтнинг ўзида тўрттагача никоҳда бўлиш ҳуқуқини беради. Бу ҳақда Қуръони Каримда шундай дейилади: «Агар етимларга (нисбатан) адолатли бўла олмасликдан кўрқсангиз, сизлар учун (никоҳи) ҳалол бўлган аёлларга, иккита, учта, тўрттадан уйланаверингизлар. Бордию (улар ўртасида) одил бўла олмасликдан кўрқсангиз, бир аёлга (уйланинг) ёки қўл остингиздаги чўрилар (билан кифояланинг)» (4-Нисо сураси, 3-оят). Исломшунос олим Алоуддин Мансур ушбу оятга изоҳ бе-риб, Қуръони Каримнинг 1992 йилги нашрида қуйидагиларни таъкидлайди: «Ис-лом - воқеий диндир. Яъни у инсонларни покиза ҳаёт кечиршига даъват қи-лишда Ғайривоқеий йўллари тутмайди. Бинобарин, бу қонунда воқеий ин-соний ҳаёт назарда тутилган. Биринчидан, асрлар давомидаги тажрибалар кўрсатишича, ўғил боладан кўра қиз бола кўпроқ туғилади. Иккинчи-дан, аёл киши еркак кишидан кўра узунроқ умр кўриши ҳам воқеий ҳақиқатдир. Учинчидан, турли фожиалар, хусусан, уруш ва тўқнашувларда асосан еркаклар ҳалок бўладилар. Мана шу ва яна бошқа кўп сабаблар натижасида инсоният оламида мудом аёлларнинг саноғи еркакларникидан ортиқ бўлади. Демак, бир еркак фақат бир аёлга уйланиши мумкин дейилса, еркаклар саноғидан ортиб қолган аёлларга зулм қилинган бўлур еди. Яъни, бу аёллар ўзларининг

¹¹⁵ Burhoniddin al-Marg`oniy. Hidoya. I jild. T.: Adolat, 2000, 650-658-betlar.

турмуш куриш ва она бўлиш ҳуқуқларидан маҳрум бўлиб қолар едилар. Натижада жамиятда нопоклик ва маиший бузуқликлар ю-зага келади. Шунинг учун Ислом моддий имкониятлари бўлган кишиларга, агар адолат қила олишнинг уддасидан чиқсалар, бирдан ортиқ аёл билан турмуш куришга рухсат беради ва шу йўл билан бирга аёллар ўртасида адолат қилмай, фақат шахвоний нафсни қондириш учунгина кўп хотин олишга ружу қўйган кимсалар учун охиратда ашаддий азоб борлиги ҳақида огоҳлантиради»¹¹⁶.

Мусулмон ҳуқуқида ер-хотин ўртасидаги муносабатлар батафсил тартиб-га солинади. Булар ҳақида ҳуқуқшунос олим Ф.Отахўжаевнинг¹¹⁷ асарлари-да қизиқарли маълумотлар берилган. Қуйида биз асосан ушбу олимнинг ки-тобларидан олинган маълумотларни келтирамиз.

Шариат ва одатда ер-хотиннинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари атрофлича ишлаб чиқилган. Ернинг оиладаги ҳуқуқлари қуйидагилардан иборат. Ер оила бошлиғи ҳисобланган, бинобарин, оила таъминоти учун зарур бўлган мод-дий неъматларни ишлаб топиши лозим бўлган. Хотин еса оилада асосан уй-рўзғор ишлари ва болалар тарбияси билан шуғулланган.

Ернинг ҳуқуқи бўйича, агар ер қалин ва маҳр тўлаган бўлса, хотин албатта унинг уйида яшаши лозим еди. Ери ер-хотинлик муносабатларига хиёнат қилса ҳам на фуқаролик, на жиноий жавобгарликка тортилмайди. Бу ҳол хотиннинг диний еътиқодини ҳақоратлаш ҳисобланиб, у билан кўпол муноса-батда бўлинганлигини билдиради. Хотин бирор жойга бориши лозим бўлса, ал-батта еридан рухсат олиши даркор еди. Ер хотинини моддий таъминлаши лозим еди. Агар ер уйда олти ойдан ортиқ муддат бўлмаса, хотинини моддий жиҳат-дан таъминламаса, бу ҳолат хотинига ерининг никоҳидан ажралиш учун асос бўла олган.

Агар ернинг биттадан ортиқ хотини бўлса, у ҳолда ҳар бир хотини учун алоҳида хона ажратиб, ҳовлига чиқиш учун алоҳида йўл очиб бериш ер-нинг бурчи бўлган. Унинг мулкидан ҳамма хотинлари баравар фойдала-нишлари мумкин еди. Бошқа муносабатларда ҳам шундай бўлган. Хотин ўзи учун ажратилган хонадан еридан бўлак шахсларни чиқариб юбориши мумкин еди. Ер хотинига ота-онасини кўриб келиши учун бир ҳафтада бир марта рухсат беришга мажбур еди. Унга қариндош маҳрам бўлган шахс-ларни кўриш учун бир

¹¹⁶ **Qur'oni Karim**, (Tarjima va izohlar muallifi Alouddin Mansur), Cho`lpon, T.: 1992.-55-bet.

¹¹⁷ **Qarang**: Otaxo`jayev F. Nikoh va uning tartibga solinishi.-T.: O`zbekiston, 1995.-47-53-betlar.

йилда камида бир марта рухсат бериши лозим еди. Би-роқ у номаҳрам шахсларнинг уйига боришига ёки уларни ўз уйида қабул қилишига, тўйга, жамоат ҳаммомларига боришига рухсат етмаслиги мумкин еди.

Хотиннинг ердаги ҳаққига нисбатан мажбуриятлари кўпроқдир. Хотин албатта ерининг уйида яшаб, уйни озода ва тоза сақлаб, рўзғор ишларини бажариб, болаларни тарбиялаши лозим бўлган. Ажратилган хонада ерига ўзи билан ахлоқ қоидаларига риоя қилган ҳолда яқин алоқада бўлишга йўл қўйиши зарур. Унга бўйсуниб, топширган ишларини бажариши керак. Никоҳ аҳди тузилгандан бошлаб ер-хотинлик муносабатига хиёнат қилмаслиги даркор. Ерининг рухсатсиз оммавий жойларда кўринмаслиги керак. Хотин еридан моддий таъминот талаб қилишга ҳақлидир.

Агар ер хотинига нисбатан зўрлик, қўполлик қилса, ерлик мажбуриятларини бажармаса, хотин ери билан яшашни рад етиши мумкин еди. Хотин ўз зиммасидаги мажбуриятларни бажармаса, ери унга нисбатан жисмоний таъсир чораларини кўриши, ҳатто ажралиш масаласини ҳам қўйиши мумкин бўлган. Агар ер хотинига тирикчилик учун етарли миқдорда маблағ бермаса, у ҳолда хотини, қозининг рухсати билан, ерининг номидан ва унинг жавобгарлиги билан қарз олиши, ўзига тегишли мулкдан айримларини сотиши мумкин бўлган. Агар хотин ери олдидаги мажбуриятларни бажармаса, у ҳолда ер уни жазолаши, яъни уни зарар келтирмасдан уриши ва маълум муддат моддий таъминотдан маҳрум етиши мумкин бўлган.

Агар ер ёки хотиндан бири, аввалги саҳифаларда таъкидланганидек, бошқа динга кирса, яъни ислом динидан чиқса, бундай ҳолларда улар ўрта-сидаги никоҳ муносабати тугатилиб, мавжуд бўлган ҳамма мажбуриятлар бекор қилинган. Аммо динга нисбатан хиёнат ер томонидан содир етилган бўлса, у хотинига маҳр беришдан ва идда вақтида моддий таъминлашдан озод етилмаган. Бундай ҳаракат хотин томонидан содир етилса, у идда даврида моддий таъминот олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган. Хотини ўлиmidан сўнг, ер ҳамма вақт бошқа аёлга уйланиши мумкин бўлган. Хотинга еса ери ўлиmidан сўнг бошқа шахсга турмушга чиқишга фақат идда муддати ўтганидан сўнггина рухсат берилган. Хотин идда муддатини никоҳда қаерда турган бўлса, шу ерда ўтказиши лозим еди, чунки шундагина унинг ўз шахсий ҳуқуқлари ва мулки тўла сақланган.

Идда вақтида хотинни моддий таъминлаш ерга юклатилган. Аммо у бирон асос бўйича хотинини моддий таъминлашдан озод

етилган бўлса, ёхуд бандаликни бажо келтирса, у ҳолда хотин ўзини ўзи моддий таъминлай-ди. Агар марҳум мерос қолдирган бўлса, ерининг мероси ҳисобига таъмин-ланади. Шариат оилавий турмуш давомида ер-хотин томонидан топилган мулк уларнинг умумий мулки эканлигини тан олмаган, биргаликдаги турмуш даврида мулк кимнинг маблағига олинган бўлса, ўшаники ҳисобланган.

Қуръони Карим никоҳдан ажралишга (талокқа) йўл қўяди. Аммо ислом талокни - оила бузишни мақсадга мувофиқ иш деб ҳисобламайди. Иложи борича оилани бузмай сақлаб қолишни тарғиб қилади. Никоҳни бекор қилиш-га тегишли «қонуний» асослар бўлганидагина йўл қўйилган. Шариат бўйи-ча ажралиш «талок» сўзи билан белгиланган. Бу сўзнинг луғавий маъноси қўйиш, қўйиб юбориш демакдир. Талок қилиш ҳуқуқи еркакка берилган. Шунингдек, бу иш унинг ишончли вакили томонидан ҳам амалга оширили-ши мумкин. Еркаклар табиатан аёлларга нисбатан оғир-босиқ, ҳар бир ишнинг оқибатини ўйлаб қиладиган ва оғир-енгил кунларда оилани сабртоқат билан бошқариб борадиган кишилар бўлганлиги учун бу ҳуқуқ уларга берилган.

Хотиннинг бевосита иштирокисиз, у талок сўзини ешитмаса ҳам, «та-лок» ёзма равишда ёшон етилишига йўл қўйилган. Бунда ажралиш тўғри-сида васиқа келиннинг бевосита ўзига ёки унинг отасига ёхуд қозининг қўлига топширилиши лозим. Агар ажралиш тўғрисидаги хатда қандайдир шартлар бажарилиши лозимлиги кўрсатилса, бу шартлар албатта бажарилиши лозим, акс ҳолда ажралиш содир бўлмайди. Ажралиш васиқа тузилган кундан еътиборан кучга киради.

Ажралиш вақтида диний-догматик нормаларга риоя қилиниши лозим бўлган. Никоҳдан ажралиш вақтида ер-хотин мутлақо тенгсиз ҳолатда бўли-шган. Ер хотиндан ажралиш учун ўйлаб топилган ҳар хил важларни келтириб, ҳеч бир исботсиз ўз хоҳишича ажралиши мумкин еди. Ернинг хотини билан қўпол муомалада бўлиши, ер-хотинлик муносабатларига хиёнат қилиши хотинга никоҳдан ажралиш ҳуқуқини бермас еди.

Қуйидаги ҳолатлардагина хотини никоҳни бекор қилишни сўраши мумкин еди:

1. Агар ери олти ой муддат давомида хотинини моддий таъминламаса.

2. Агар ери никоҳда яшашга қодир бўлмаса (ерлик иқтидори бўл-маса).

3. Агар никоҳ ёшлик вақтида тузилган бўлиб, жинсий балоҒатга етгандан сўнг ёки маълум ёшга тўлгандан сўнг қиз никоҳда яшашга рози емаслигини изҳор етса.

4. Агар ери ислом динидан бошқа динга ўтса.

Талоқ қилинган аёл аввал айтиб ўтилганидек, насл-насаблар аралашиб кетмаслиги учун уч ҳайз мобайнида ўзини кузатиб, бошқа турмуш қур-май туриши лозим еди. Шу муддат ўтиб, ҳомила йўқлиги равшан бўлгач у аёл ерга тегиши мумкин бўлган. Агар ҳомиладор еканлиги маълум бўл-са, бола туҒилиб, нифос муддати ўтгандан кейин бошқа турмуш қуриши мумкин. Идда асносида ер қилган ишидан пушаймон бўлиб, ярашишни истаса, бунга унинг ҳаққи бор. Агар шу муддат ичида хотинига яқинлаш-маса, муддат тугагач талоқ содир бўлиб, никоҳ муносабати тугалланади.

«Талоқ икки мартадир. Сўнгра (оилани) яхшилик билан сақлаш ёки чиройли суратда ажралиш (мумкин). Уларга (хотинларингизга) берган нарса-лардан (махрларидан) бирор нарсани қайтариб олишларингиз сизларга ҳалол емас, магар (ер-хотин) Аллоҳнинг (оила тўҒрисидаги) буйруқларини бажара олмасликдан қўрқсалар (бу ундан мустасно). Агар уларнинг Аллоҳ буйруқ-ларини бажара олмаслигидан қўрқсаларингиз (еридан талоқ олиш ниятида) еваз беришида (ва ернинг шу евазни олишида) ер-хотин учун гуноҳ йўқ¹¹⁸. Бу Аллоҳнинг (белгилаб қўйган) ҳадларидир. Улардан тажовуз қилмангизлар! Ким Аллоҳнинг ҳадларидан тажовуз қилса, ана ўшалар золимдирлар». (Қуръони Карим, Бақара сураси, 229-оят).

«Агар уни (учинчи марта) талоқ қилса, (у аёл) то бошқа ер билан ни-коҳланмагунча (ва ундан ҳам талоқ олмагунча), унга ҳалол бўлмайди. Бас, агар (кейинги ер) уни талоқ қилса, (қаралади,) агар Аллоҳнинг буйруқла-рини бажара олишга ишонсалар, (аввалги ер билан) турмушга қайтишларида гуноҳ йўқдир. Булар Аллоҳнинг (белгилаб қўйган) ҳадларидир. Уларни англатувчи қавм (одамлар) учун баён қилур». (Қуръони Карим Бақара сураси, 230-оят).

Шариат бўйича **мерос ҳуқуқи** жуда мураккаб ва чалкаш бўлган. Мeros ҳуқуқи борасида мусулмон ҳуқуқининг турли ҳуқуқий мазҳаблари ўртасида катта фарқлар мавжуд. Умуман мерос васият бўйича ва қонун бўйича қолдирилган. «Васият» сўзининг луҒатда баён қилинган маъноси - «топширмоқдир». Шариат бўйича еса, мол-мулкни ўлгандан сўнг кимга берилишини айтиш. Васият қонуний

¹¹⁸ Bu evazni shariat tilida «xul» deyiladi. Er ajralishni xohlamagan taqdirda xotini taloq so`rasa, evaz yoki badalni to`lab, erni ko`ndirish shariatda joriy etilgan.

меросхўрлар фойдасига тузилиши мумкин емас еди. Шунингдек, мол-мулкнинг учдан бир қисмидан ортиҒи-ни васият қилишга ҳам рухсат етилмаган. Васиятни тузишда иккита гувоҳ иштирок етиши лозим бўлган. Шариатда айниқса қонун бўйича мерос тар-тиби бир мунча пухта ишлаб чиқилган еди. Ўлган кишининг мол-мулкидан аввало уни дафн етиш маросимларига кетадиган харажатлар қопланган, сўнг-ра унинг барча қарзлари тўланган. Қолган мол-мулклар қонуний мерос-хўрлар ўртасида тақсимланган. Меросдан биринчи навбатда ўлган киши-нинг болалари ўз ҳиссаларини олишган, улар бўлмаса унинг ака-укалари, амаки-тоҒалари ва бошқалар меросга чақирилган. Аёллар меросдан еркакларга нисбатан икки ҳисса кам улуш олганлар. Диндан қайтганлар, аж-ралган ер-хотинлар, мерос қолдирувчининг ўлимига сабаб бўлганлар мерос олиш ҳуқуқидан маҳрум едилар.

7. Шариат бўйича жиноят ҳуқуқи ва суд ишларини юритиш тартиби

Мусулмон ҳуқуқида жиноят ҳуқуқи нормалари фуқаролик ҳуқуқи нормаларига нисбатан унча батафсил ишлаб чиқилмаган. Улар қадимийлиги, ескириб қолганлиги, юридик техникаси жиҳатидан нисбатан унча ривожланма-ганлиги билан ажралиб туради.

Шариатда **жиноят тушунчасининг** асосини диний Ғоялар билан чамбарчас боҒлиқ бўлган ҳуқуқий қонун-қоидалар ташкил этади. Шу-нинг учун ҳам мусулмон ҳуқуқида жиноят тушунчасини таҳлил етишга алоҳида ёндашиш лозим. Зеро, баъзи рус олимлари шариатда жиноятнинг умумий тушунчаси мавжуд емас деб ҳисоблайдилар¹¹⁹. Бирок, бу фикрга унчалик кўшилиб бўлмайди. Бинобарин, Бурҳониддин МарҒинонийнинг «Ғидоя» асарида жиноят деб, қонун тилида-шахсга ва мулкка қарши қара-тилган қонун билан тақиқланган қилмиш тушунилади¹²⁰, - деб кўрсатилади. Шариатдаги ушбу таъриф жиноят тушунчасига берилган умумий таъриф бў-либ, шариат масалаларига баҒишланган асарларда жиноятнинг айрим турлари-га алоҳида тушунча берилган. Жумладан, «Мухтасар» (Шариат қонунларига қисқача шарҳ) да кўрсатилганидек, «жиноят» сўзи луҒатда жиноят ва гуноҳ маъносини, шариат истилоҳида

¹¹⁹ **Qarang:** История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов/ Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А.-М.:Издательство НОРМА, - 1996.-426-бет.

¹²⁰ **Qarang:** Hidoya. – Т., 1883.-211-бет.

одамнинг жонига ё аъзоларига зарар келтириш маъносини¹²¹ билдиради.

Мусулмон жиноят ҳуқуқида жиноят таркибидаги тўртта асосий белгилар ҳам назарда тутилади. Жиноят таркибининг асосий элементларидан бири **жиноят объекти** ҳисобланади. Ҳозирги замон жиноят ҳуқуқида шахснинг ижтимоий хавфли ва ҳуқуққа хилоф жиноий қилмиши қандай мақсадга қаратилганлиги, яъни тажовуз қайси ижтимоий муносабатларни бузишга йўналтирилган бўлса, шу муносабат жиноятнинг объектини ташкил этади. Шариат бўйича жиноятларнинг умумий объекти дин ва давлат асослари, шахснинг ҳаёти, соғ-лиги, кадр-қиммати, номуси, мулкнинг турли-туман шакллари, жамоат тартиби ва жамоат хавфсизлиги, диний қоидалар, савдо-сотик тартиб-қоидалари, одил судлов асослари ва бошқа муносабатлар бўлиши мумкин. Масалан, диндан қайтиш, Аллоҳга шак келтириш, кўп худолик (маъжусийлик), исломдан юз ўгириш бир жиноятнинг турли кўринишларидир. Бу жиноятларнинг умумий объекти диний муносабатлар бўлиб, айбдорнинг жиноий қилмиши диний муносабатларга путур етказишга қаратилган бўлади¹²². Шариатда, шунинг-дек, **жиноятнинг объектив томонини** тавсифловчи қатор белгилар ҳам мав-жуд. Масалан, ўғрилик, босқинчилик, зино, зинокорликда айблаш (туҳмат) ва бошқа жиноятлар таркибининг объектив томони уларнинг ижтимоий хавфли ва ҳуқуққа хилоф ҳаракатлардан иборат эканлигидадир. Бундай жиноятлар бир-биридан, асосан, қилмишнинг хусусияти билан, мулкка қарши қаратилган жиноятлар еса бир-биридан мулкни қонунсиз егаллаш усули, яъни жиноятнинг объектив томони билан фарқ қилади.

Шариатда **жиноят субъекти** масаласига ҳам еътибор берилади. Унга биноан, ҳар қандай жисмоний шахс емас, балки ес-ҳуши жойида, ўз қилми-шига ўзи жавоб бера оладиган, яъни ўз юриш-туришининг моҳиятини ту-шунадиган ва ўз хатти-ҳаракатини ирода қилиш қобилиятига ега бўлган, ақли расо кишиларгина жиноятнинг субъекти ҳисобланганлар. Ханафий маз-ҳаби бўйича жиноят субъектининг ёши 15 ёш қилиб белгиланган. Таъки-длаш жоизки, мусулмон жиноят ҳуқуқида ақли заиф, исрофгарчилик ва нобуд-гарчиликларга йўл қўйиновчилар, ақлдан озганлар, гўдаклар, хотираси суст, серуйку ва гунг (тилсиз) кишилар ақли норасолар қаторига

¹²¹ Qarang: Muxtasar.-T.: Cho`lpon, 1994. -304-bet.

¹²² Qarang: Rajabova M.A. Shariatda jinoyat va jazo.-T.: Adolat, 1996.-58-59-betlar.

киритилган. Масалан, «Мухтасар»да: «тилсиз, ёзув ва ишора билан ўзига жавоб вожиб бўладиган даражадаги ишга, мисол учун, зино, хамр (ароқ) ичиш, ўғрилиққа иқрор бўлса, жазо берилмас, қўли кесилмас. Чунки иқрори шубҳалидирки, шубҳа билан жазоланмас»¹²³, - деб қайд етилган.

Мусулмон жиноят ҳуқуқида **жиноятнинг субъектив томонини** тав-сифловчи белгилар ҳам ҳисобга олинади. Унга биноан қасддан ёки еҳтиёт-сизликдан қилинган жиноятлар бир-биридан фарқланади. Масалан, одам ўлди-риш жиноятининг ўзи айбнинг шаклига қараб бир неча турларга бўлинади. Масалан, «Ҳидоя» асарида бу жиноят беш турга бўлиб кўрсатилган: 1) қасддан одам ўлдириш; 2) қасдга ўхшаш ўлдириш; 3) беқасд (билмай) ўлдириш; 4) беқасдга (билмасдан) ўхшаш ўлдириш; 5) сабабли қотиллик. Шунингдек, шахснинг соғлигига қарши жиноятлар ҳам мусулмон ҳуқуқида қасд ва еҳтиётсизликдан содир етилиши мумкинлиги инобатга олинган. Бунда ҳар иккала айб шаклига алоҳида-алоҳида жазо тури белгиланган.

Мусулмон ҳуқуқида асосан тугалланган жиноятлар учун жиноий жа-вобгарлик назарда тутилган. Суиқасд тушунчаси тўлиқ ишлаб чиқилмаган еди. Масалан, шариатда ўғрилиқ ва тан жароҳати етказиш каби қатор жино-ятларда жиноий оқибатнинг юз бериши кўзда тутилган. Жумладан, одам ўл-диришдаги жиноий оқибат жабрланувчининг ҳаёти бўлса, ўғрилиқ, босқин-чилик, талончилик, мулкни ўзлаштириш йўллари билан талон-тарож қилишда еса мулкий характердаги зарар етказиш кўзда тутилган. Шунингдек, тугалланмаган жиноятлар, жиноятга суиқасд учун енгилроқ жазо белгиланган. Масалан, қароқчилар йўл тўсаётганларида ҳали молни олмай ва ҳеч кимни ўлдирмай туриб қўлга тушсалар, уларга ўлим жазоси емас, қа-моқ қўлланилган. Шунингдек, ўғри нарсани хонадан олиб чиқиб кетмай туриб қўлга тушса қўли кесилмаган ва ҳоказо.

Шариат бўйича жиноятда иштирокчилик масаласи ҳам унча тўлиқ ишлаб чиқилмаган. Лекин шариатнинг жиноят ҳуқуқи назариясида **зарурий мудофаа** тушунчаси назарда тутилган. Масалан, бир шахснинг иккинчи шахсга жиноят қуроли (қилич, таёқ ва ҳоказолар) билан ўқталганда му-дофааланувчининг ҳаётига тажовуз қилиш очик-ойдин бўлганда, тажовуз-чини ўлдирса, унинг ҳаракати зарурий мудофаа доирасида содир қилинган, деб саналса, бундай ҳоллар жиноят ҳисобланмаган. Зарурий мудофаа нафақат

¹²³ Muxtasar.-T.: Cho`lpon, 1994. -332-bet.

мудофаланувчи томонидан, балки ўзга манфаати йўлида бошқа шахслар томонидан ҳам содир қилиниши кўзда тутилган. Шунингдек, мусулмон жиноят ҳуқуқида қилмишнинг зарурий мудофаа ҳолатида содир қилинганлигини баҳолашда қатор ҳолатлар: қилмиш содир қилинган жой, вақт, шароит (кунду-зи ёки кечқурун, шаҳар ёки ҳеч ким бўлмаган дашт ва ҳоказо), қил-мишнинг хавфлилик даражаси, қурол тури ва бошқалар инобатга олинган. Ша-риятнинг жиноят ҳуқуқи назариясида нафақат зарурий мудофаа тушунчаси мавжуд, шу билан бирга зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиш ту-шунчаси ҳам акс етган. Масалан, «Мухтасар»да қайд етилганидек, «кун-дузи шаҳар ёки қишлоқ ичида таёқ билан ўқталувчини ўлдириш сабабли қасос вожиб бўлур, чунки кундузи шаҳарда ёрдамга биров улгуриши мумкин, шунинг учун таёқ ўқталиши билан ўлдириб қўйиш тузук бўлмайди»¹²⁴.

Шариатда айбни енгиллаштирувчи ва оҒирлаштирувчи ҳолатлар ҳам ҳисобга олинади. Айбни енгиллаштирувчи ҳолатлар қаторига қуйидагилар кир-ган: 1) айбини бўйнига олиш, чин кўнгилдан пушаймон бўлиш; 2) ет-казилган зарарни ихтиёрий равишда тўлаш; 3) мажбурлаш ёки моддий то-мондан, хизмат жиҳатидан қарамлик сабабли жиноят содир етиш; 4) жабрла-нувчининг айбдорни кечириши; 5) вояга етмаганлар ёки аёллар томо-нидан жиноят содир етилиши; 6) қуллар томонидан жиноят содир етилиши; 7) подшо томонидан жиноят содир етилиши ва ҳоказо. Шариатда такроран жиноят содир етишлик, гуруҳ бўлиб жиноятга қўл уриш ва бошқалар айбни оҒирлаштирувчи ҳолатлар ҳисобланиб, бундай ҳолларда оҒирроқ жазолар назарда тутилган.

Ўрта асрлардаги мусулмон ҳуқуқшунослари барча жиноятларни уч гуруҳга ажратадилар. Биринчи гуруҳга бевосита Муҳаммад (САВ)нинг кўрсатмаларидан келиб чиқадиган жиноятлар киритилади. Улар «Аллоҳнинг ху-қуқлари»га тажовуз қиладиган жиноятлар сифатида талқин қилинган ва авф етил-маган. Бунга биринчи навбатда исломдан қайтиш жинояти киритилган. Бу-нинг учун ўлим жазоси назарда тутилган. Бошқариш тартиботига қарши қа-ратилган жиноятлар - исён ва давлат ҳокимиятига қаршилик кўрсатиш каби жиноятлар ҳам оҒир жазоланган. ОҒир диний гуноҳ деб еълон қилинган уш-бу гуруҳ жиноятларига яна ўҒрилиқ, спиртли ичимликлар истеъмол қилиш, зинокорлик, шунингдек, зинокорликда айблаб туҳмат қилиш кабилар ҳам кирган.

¹²⁴ O`sha asar. 307-bet.

Иккинчи гуруҳ жиноятларни бутун мусулмонлар жамоасига емас, балки алоҳида шахсларнинг ҳуқуқларига тажовуз қилувчи ҳуқуққа хилоф хат-ти-ҳаракатлар ташкил етган. Уларни тартибга солувчи нормалар уруғдошлик тузуми одатларидан келиб чиққан, жумладан қасос олиш ҳуқуқини белгила-ган. Масалан, қасддан одам ўлдириш ёки тан жароҳати етказиш жиноят-ларини содир етган шахсларга «жиноятга тенг жазо» (таллион) тамойили асоси-да жазо назарда тутилган. Аммо шариат манбалари, жумладан, Қуръони Карим ва ҳадисларда бу гуруҳга киритилган жиноятлар учун кўзда тутилган жа-зони бир мунча юмшатиш ҳақида сўз юритилганлигини кўриш мумкин. Масалан, қўшимча қонли қасос олиш ўрнига «товон» тўлаш каби ен-гилроқ жазо берилиши назарда тутилади. Қуръони Каримда одам ўлдириш ва тан жароҳати етказиш жиноятлари учун «жонга жон, кўзга кўз, бурунга бурун, кулоққа кулоқ, тишга тиш ва жароҳатларга қасос (олинур)» деб белги-ланган (Моида сураси, 45-оят). Шунингдек, ушбу одатда «кимки у (қа-сос)ни садақа қилиб (кечиб) юборса, у (гуноҳларига) каффоратдир» дейилади. Каффоратнинг маъноси еваз, бадал, афвдир. Демак, Қуръони Каримда қасос олмай, хунидан кечишга маъқул, савобли иш сифатида қаралади.

Ва ниҳоят, учинчи гуруҳни ташкил етувчи жиноятларга ўз табиати-га кўра, ижтимоий муносабатларга қарши жинойий тажовуз қилишга қаратилган бошқа барча турдаги жиноятлар, жумладан, закот тўламаслик, шахсларга моддий зарар етказиш (ўғрилиқ ва босқинчиликдан ташқари), битимлар юзасидан мажбуриятларни бажармаслик, хун олиш учун товон тўламаслик, кам ўлчаш, кам тортиш, товламачилиқ қилиш, порахўрлик, хазинани ёки етимнинг ҳақини ўзлаштириш, қонунга хилоф ҳолда қасддан суд қарорла-рини чиқариш, ёлғон гувоҳлик бериш, жамоат жойларида юриш-туриш қоидаларини бузиш, фуқароларга ёки ўзига бўйсунувчиларга нисбатан зулм ўтказиш, енғ муҳим диний ақидаларни инкор қилиш, давлат мулкини турли хил нопок йўллар билан талон-тарож қилиш, жодугарлик ва сеҳргарлик, номусга тегиш, бесоқолбозлик, нафақа тўлаш мажбуриятидан қасддан бош тортиш ва хоказолар киритилади¹²⁵.

Ушбу жиноятларнинг аксарияти учун Араб халифалигининг ташкил то-пиши даврида жазолар назарда тутилмаган. Шу сабабли улар шариатнинг асо-сий манбаларида еслатилмайди. Ҳуқуқий

¹²⁵ Rajabova M.A. Shariatda jinoyat va jazo.-Т.: Adolat, 1996.-57-betlar.

таълимотнинг ривожланиши ва ҳукм-рон табақаларнинг таркиб топган ижтимоий муносабатларни мустаҳкамлашга уриниши натижасида илгари жиноий ҳисобланмаган кўпгина хатти-ҳаракатлар, жумладан, закот тўламаслик, рўза тутмаслик, енгил тан жароҳати етказиш, ҳақорат, безорилик, алдоқчилик ва фирибгарлик, давлат мулкларини исроф қилиш, кимор ўйнаш ва ҳоказолар жиноят сифатида кўриладиган ва суд таркибида жазоланадиган бўлди. Бундай ишлар бўйича жазо чораси бериш мужтаҳид-лар томонидан билдирилган фикрларга ва алоҳида қозиларнинг ихтиёрига боғ-лиқ бўлган.

Мусулмон жиноят ҳуқуқи бўйича **жазолар**нинг хилма-хил турлари на-зарда тутилган. Албатта, бунда давлатдан олдинги жамиятга хос, ескирган жа-зо усулларидан ҳам фойдаланилганлигини таъкидлаш жоиз. Масалан, шариатда кўпгина жиноятлар учун қасос олиш, товон, таъзир ва бошқа жазо турлари белгиланган. Р.Шарлнинг таъкидлашича, мусулмон ҳуқуқшунослари VIII асрдан бошлаб мусулмон ахлоқини тузатишга оид жазолардан таъзирни қўл-лаш орқали жазоларни индивидуаллаштириш, яъни жиноятнинг турига қараб, ҳар бир жиноятчига алоҳида-алоҳида жазо чоралари белгилаш тамойилига суянган едиларки, бу қоида Европа қонунларига анча кеч киритилган¹²⁶.

Мусулмон жиноят ҳуқуқида жазолар оғирлик даражасига қараб қуйида-ги уч турга: 1) ҳад; 2) қасос ёки товон ва каффорат; 3) таъзир жазоси турла-рига бўлинади. «Ҳад» сўзининг луғавий маъноси «Мухтасар»да кўрсатил-ганидек, чекка, чет, икки нарса орасидаги парда, монеъ деганидир. Бу шариатда жиноий хатти-ҳаракатлар учун Аллоҳ томонидан белгиланадиган жазо деб тушунилади. Ҳад жазоси турларига 40 мартадан кўпроқ дарра уриш, яъни 80, 100 дарра уриш, қўл ёки оёғини кесиш, тошбўрон қилиб, осиб ёки бошини танасидан айириб ўлдириш киради. Ҳад жазоси ҳақида Қуръони Карим оятларида айтиб ўтилгани учун ҳам шариат олимлари уни қатъий жазо - Аллоҳнинг ҳақи деб ҳисоблайдилар. Ҳад жазоси турлари асосан зино, туҳмат, ўғрилиқ, қароқчилик (босқинчилик), спиртли ичимликларни истеъмол қилиш, ислом динидан қайтиш, исён кўтариш ва бошқа жиноятларга нисбатан белгиланган. Шунингдек, «Мухтасар»да ҳад жазоси зино, туҳмат қилиш, ўғрилиқ, қароқчилик учун қўлланилишига кўра у жиноятларни чеклаб баён қилиш зарур¹²⁷,

¹²⁶ Qarang: Шарл Р. Мусульманское право. – М.: 1959.-41-bet.

¹²⁷ Muxtasar, 284-bet.

деб бу жазо турларини фақат бир нечта муайян жинойтларга нисбатан қўлланилганлиги сабабли чеклаган деган маънони англатиши таъкидланган. Шариатда ҳад жазоси турларининг «қасос» ёки то-вон (дия, хун) ва таъзир жазо турларидан фарқи ҳам кўрсатилади. Жумладан, «Мухтасар»да: «Бас, таъзир ва қасос ҳад емас, чунки таъзир чекланма-ган жазодир, қасос еса банданинг ҳаққидир, банда кечса, кечилади. Ҳад кечилмайди»¹²⁸, - деб қайд етилган.

Қасос ёки товон (дия) ва каффорат жазоси турлари шахснинг ҳаёти ва соғлигига қарши қаратилган жинойтлар, хусусан, одам ўлдириш ва тан жароҳати етказиш жинойтларига нисбатан қўлланилган. Бу ҳол шариатда «жинойтга тенг жазо» қоидасига риоя қилиш, деб юритилади. Жумладан, Қуръони Каримда: «Ким сизларга тажовуз қилса, сизлар ҳам ўша меъёрда тажовуз қилинг!» (Бақара сураси, 194-оят), дейилади. Шунингдек, Моида сураси, 45-оятда ҳам «жонга жон, кўзга кўз, бурунга бурун, кулоққа кулоқ, тишга тиш ва жароҳатларга қасос» олиниши кўрсатилади. Демак, қасос олишда қасддан одам ўлдириш ёки қасддан тан жароҳати етказиш жинойтини содир етган айбдорга ўлим жазоси, агарда у ёки бу даражада тан жароҳати етказилган бўлса, айбдорнинг ҳам баданига етказилган жароҳати даражасида қасос-тенг жазо қўлланилган. Қасосдан товон (хун) тўлаш ва каффорат жазоси орқали кутулиш мумкин еди. Каффоратда бир қулни озод қилиш, қул топилмаса, айбдор икки ой муттасил рўза тутиши шарт бўлган. Бу ҳақда Қуръони Каримда шундай дейилади: «Мўмин (иккинчи бир) мўминни фақат янглишибгина ўлдириб қўйиши мумкин. Кимда-ким мўминни янглишиб ўлдирган бўлса, (унинг зиммасига) бир мўмин қулни озод қилиш ва у (марҳум)нинг оиласига - агар кечиб юбормасалар - хун тўлаш (фарздир). Агар (марҳум) сизга душман қавмдан бўлиб, ўзи мўмин бўлса, бир мўмин қулни озод қилиш (буюрилади). Агар сизлар билан улар ўртасида сулҳ (тузилган) қавмдан бўлса, унинг оиласига хун тўлаш ва бир мўмин қулни озод қилиш (буюрилади). Кимда-ким (қул) топмаса, Аллоҳдан кечирим сўраб, икки ой муттасил рўза тутиш (билан кифояла-нади)» (Нисо сураси, 92-оят). Умуман, қасос ёки товон олиш жазоси ибтидоий жамоа тузуми давридан мерос қолган еди.

Таъзир жазоси «ҳад» ёки «қасос» жазоларини қўллаш мумкин бўлма-ган ҳолларда, шунингдек, диний жиҳатдан гуноҳни ювиш билан жазоланади-ган жинойтлар содир етилган тақдирда

¹²⁸ Muxtasar, 284-bet.

қўлланилиши мумкин еди. Масалан, ўғирликда ўғирланган нарса шариатда жорий етилган миқдордан кам бўлса, ҳад емас, балки таъзир қўлланилган. Шунингдек, қароқчилар йўл тўсаётганларида ҳали молни олмай ва ҳеч кимни ўлдирмай туриб қўлга тушсалар, уларни то тавба қилгунларига қадар қамаб қўйилган ёки ўғри нарсани хонадан олиб чиқиб кетмай туриб қўлга тушса, қўли кесилмаган. Таъзир жазо турларига 3 даррадан 39 даррагача уриш, қамок, огоҳлантириш, ватанидан ҳайдаб юбориш, жамоат иззаси, жарима, салла ўраб юриш ҳуқуқидан маҳрум етиш ва ҳоказолар киради.

Таъкидлаш лозимки, мусулмон жиноят ҳуқуқи масалалари билан шу-ғулланган ҳозирги замон ҳуқуқшунос олимларимиз шариатдаги жиноий жазо тизимини бир нечта гуруҳларга бўлиб, улар ҳақида бир-биридан фарқ қилувчи фикрларни баён қилганлар. Жумладан, М.И.Садагдар мусулмон ҳуқуқида жазо алоҳида хусусиятга ега бўлиб, қуйидаги турларга: қасос - ўч олиш; дия - товон ҳақи; ўлим жазоси; тошбўрон қилиш; қўл-оёқларини кесиш; савалаш; дарра уриш; сургун ва бадарға; мол-мулкини мусодара қилиш ва бошқалардан иборатдир, деб кўрсатган бўлса, Г.М.Керимов шариатдаги барча жазолар асосан тўрт турга: 1) бир хилда ўч-қасос олиш; ўлдирганда - ўлдириш, ҳақоратлаганда - ҳақоратлаш, жароҳатлаганда - жароҳатлаш ва шунга ўхшаш; 2) қон тўкканда, яъни ўлдирилганда ҳам, жароҳат етканда ҳам тўлов ёки жарима белгилаш; 3) қиёс (аналогия) асосида қонун билан белгиланган жазо; 4) шариат қозиларининг ихтиёрига кўра бел-гиланадиган жазоларга бўлинади, деган фикрни илгари сурган. А.С.Боголю-бов еса қасос олиш чоралари ва еҳтиёт чоралари сон жиҳатидан кўп емас ва улар оддий бўлиб, ўлим жазоси, қасос - тенг жазо, дия - ўлдирилган ёки қон тўккандаги товон тўлаш; таъзир, адаб-огоҳлантириш, жамоат иззаси ва содир етган жиноий қилмиш учун чин кўнгилдан пушаймон бўлиш, панд-насихатдан ташкил топгандир, деб таъкидлайди. Л.Р.Сюкияйнен ва В.А.Лихачов еса мусулмон жиноят ҳуқуқидаги барча ҳуқуқбузарлик-ларни уч гуруҳга бўладилар: биринчи гуруҳга - Аллоҳнинг ҳуқуқини бузишга қаратилган ўта оғир жиноятларга нисбатан ҳад жазолари; иккинчи гуруҳга - шахсинг ҳаёти ва соғлигига қарши қаратилган қасос ёки товон тўлаш жазолари қўлланадиган жиноятлар, ниҳоят, учинчисига еса қолган барча ҳуқуқбузарликлар киритилган бўлиб, уларга нисбатан таъзир жазолари қўлланади деб бизнингча тўғри кўрсатганлар.

Шундай қилиб, шариатда жазолар ўрта асрларга хос бўлган шафқатсизлиги ва қаттиқлиги билан ажралиб турарди. Жазонинг асосий мақсадлари кўрқитиш бўлган. Масалан, ўлим жазоси кўп ҳолларда оддатда омма олдида осий ёки тўрт бўлакка бўлиш йўли билан ижро этилган. Шунингдек, ўлим жазосининг сувга чўктириш, тириклайин кўмиш каби турлари ҳам қўлланилган. Тана аъзоларига шикаст етказиш ва тан жазолари-бармоқларни, қўл ва оёқларни кесиш, ахталаш, тошбўрон қилиш ва ҳоказолар кўп қўлланилган. Озодликдан маҳрум қилиш уйга ёки мачит хоналаридан бирига қамашда ифодаланган. Мусулмон жиноят ҳуқуқида мулкий жазолар (мол-мулкни мусодара қилиш, жарима ва бошқалар) ва шарманда қилувчи жазолар (соқолларини олиб ташлаш, салла тақиб юриш ҳуқуқидан маҳрум қилиш, жамоат иззаси ва бошқалар), шунингдек сургун ва бадарҒа жазолари (майда жиноятлар учун) ҳам маълум.

Мусулмон ҳуқуқида **суд ишларини юритиш тартиби** ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб турган. Суд жараёни, одатда айблов характериға еға бўлган. Иш кўпинча давлат номидан емас, манфаатдор шахслар томонидан кўзҒатилган. Фуқаролик ва жиноят судловлари ўртасида фарқ йўқ еди. Суд ишлари ошкора тартибда, одатда мачитларда кўриб ҳал қилинган. Унда иштирок этишни хоҳловчиларнинг барчаси қатнашишлари мумкин еди. Томонларнинг ўзлари ҳимоячиларнинг ёрдамиға таянмай иш юритишлари лозим еди.

Суд жараёни асосан оҒзаки амалға оширилган, дастлаб ёзма иш юритиш қўлланилган. Аббосийлар ҳукмронлиги давридан бошлаб фуқаролик ишлари бўйича суд баённомалари тузила бошланган. Судда тан олиш (айбига иқроп бўлиш), гувоҳларнинг кўрсатмалари, қасамлар, версиялар далил бўлиб ҳисобланган. Иш бир мажлиснинг ўзида ҳал қилиниши лозим еди, уни кейинги кунға қолдириш мумкин емасди. Суд жараёни тортишувчанлик характериға еға бўлган. Суд ишларини юритишнинг қозилар учун белгилан-ган қоидалари йўқ еди. Шунинг учун улар ишларни ўз хоҳишларича еркин кўриш имкониятидан кенг фойдаланганлар. Ишда гувоҳ бўлиб 10 ёшға тўлган, илғари судланмаган, фақат мусулмон динидаги ақли расо кишиларға қатнашиши мумкин бўлган. Икки аёл кишининг кўрсатмаси бир еркак кишининг гувоҳлигиға тенг ҳисобланган. Ишончли далиллар бўлмаса, жавобгар ёки айбланувчи одатда Қуръони Каримни ушлаб Аллоҳ олдида тантанали қасам ичиши лозим еди.

Х БОБ. ХИТОЙ ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ

- *Ўрта асрларда Хитой давлатининг ривожланиш босқичлари.*
- *Хитойнинг ижтимоий тузуми.*
- *Хитой давлат тузумининг хусусиятлари.*
- *Ўрта асрларда Хитой ҳуқуқининг асосий белгилари.*

1. Ўрта асрларда Хитой давлатининг ривожланиш босқичлари

Хитойда кўп укладлилиқнинг турғунлиги, синфларнинг ташкил топиш жараёни тугалланмаганлиги, патриархал-уруғчилик ва қулдорчилик муноса-батлари қолдиқларининг сақланиб қолганлиги, жуда катта ҳудуддаги турли раёнларнинг хўжалиқ ва ижтимоий ривожланиши нотеқислиги ва бошқалар натижасида ўрта асрларнинг бошланиш вақтини аниқ вақт (сана) билан белгилаш анча мураккаб. Юқорида кўрсатилганидек, Қадимги Хитой давлатидаёқ ўз еркинликларини йўқотмаган кам ерли ва ерсиз деҳқон-ларни эксплуататсия қилишнинг турли шаклларига асосланган йирик хусусий ер егаллиги шаклланган еди. Солиқлар тўлайдиган деҳқонларнинг давлат томонидан эксплуататсия қилиниши ҳам кенг тарқалиб борган. Деҳқон-лардан асосан давлат фойдасига рента-солиғи олинарди.

Ўрта асрларда Хитой давлати тарихини даврларга бўлишда ҳукмрон сулолаларнинг вақти-вақти билан ўзгариб туришини ва йирик империяларнинг ташкил топишини ҳисобга олиш зарур. Бу даврда тез-тез бўлиб турган халқ кўзғолонлари давлатнинг ижтимоий-синфий тузилишида, шунингдек, сиёсий ва ҳуқуқий институтларида у ёки бу даражада ўзгаришларга олиб келган.

III асрда ерларнинг хусусий ер егалари қўлида тўпланиши ва II-III асрлардаги кучли халқ ҳаракатлари натижасида Хан империясининг қулаши юз йиллик ички нотинчликка сабаб бўлди. Кейинчалик ягона давлатнинг қайта тикланиши Шимолий Хитойда асос солинган Сзин сулоласи (260-420 йиллар) кўринишидаги марказлашиш жараёни билан боғлиқ еди.

Хитойда ягона давлатнинг ташкил топишида айниқса Сзин давлатининг асосчиси Сим Ян ислохотлари муҳим аҳамиятга ега бўлди. Ислохотларга биноан ерларнинг катта қисми императорнинг, яъни давлатнинг мулки деб ёлон қилинган. Мустақил деҳқонлар еса

давлатнинг ерларини ушлаб турув-чилар ва бунинг евазига солиқ тўловчилар бўлиб қолган. Улар турли даражаларга бўлинган. Биринчи даражали солиқ тўловчилар - «чек ерларни фойдаланишга олувчи» (еркаклар учун 70 му¹²⁹ аёллар учун 30 му) ва «солиққа оид чек ерлар»ни (тегишлича еркаклар учун 50 му, аёллар учун 30 му) олувчи 16 ёшдан 60 ёшгача еркак ва аёллар ташкил этади. Бу ерлардан олинадиган ҳосил ер учун солиқ ва тўловлар сифатида тўлиқ давлатга ўтказилган. Иккинчи даражали солиқ тўловчиларга 13 ёшдан 15 ёшгача ва 61 ёшдан 65 ёшгача бўлган деҳқон оила аъзолари кириб, улар чек ерларнинг ярмисини олардилар. Солиқ тўлаш ёши-га етмаган ва ундан ошган кишилар ҳеч қандай чек ерлар олмаган. Давлатдан чек ер олган солиқ тўловчи деҳқонлар ишлаб бериш мажбуриятларини ҳам ўтаганлар.

Ислоҳот ерларнинг тенглаштирилишини англатмаган. Масалан, чинов-никлар ўз мавқеларига (мартабаларига) қараб 1 мудан 5 мугача ер участкалари олган. Улар солиқ ва мажбуриятлардан озод етилган еди. Ҳар бир чиновникнинг ихтиёрида егаллаб турган ер егалиги ҳажмига қараб, 1 тадан 15 тагача деҳқонларнинг томорқа хўжаликлари бўларди. Улар ерни ижарага олиб ишловчи деҳқонлар еди.

Ерларни тақсимлаб бериш тизимининг янги варианты («тенг майдон-лар» тизими) 485 йилда Шимолий Хитойда Шимолий Вей сулоласи даврида, сўнгра еса ВІ ва ВІІ асрларда Суй сулоласи ҳамда унинг ўрнига келган Тан сулоласи даврида жорий қилинган. Бу тизим охир оқибат бутун Хитой бўй-лаб ёйилган. 15 ёшдан 70 ёшгача бўлган деҳқонлар давлатдан аниқ тайинланган мақсадларда ерлар олишган. Улар бундай ерларда буҒдой, каноп, тутли дарахтлар екиб етиштиришлари ва давлатга топширишлари шарт еди. Ғалла екиш учун мўлжалланган ер участкасининг катта қисми (еркаклар учун 40 му ва аёллар учун 20 му ерлар) фақат вақтинча фойдаланишга берилган ва у деҳқоннинг белгиланган солиқ тўлаш ёшидан ошганидан кейин ёки ўлимидан сўнг давлат томнидан қайтариб олинган. Ер участкасининг қолган озгинагина қисми мерос тариқасида ўтказилган.

Ерларни тақсимлаш тизими солиқлар тўловчи деҳқонларни эксплуатат-сия қилишнинг анъанавий тизимини фақат мустаҳкамлашнигина англатмас еди. У қишлоқ жамоаси орқали амалда деҳқонларнинг ерга боҒланиб қолишини, давлат хазинасига

¹²⁹ 1 му – 1/16 gektar yer.

биргаликда солиқ тўлаш мажбуриятини кенг тарқалишига кўмаклашган. Бу тизим мавжуд йирик хусусий ер егалигининг камайишига емас, балки янада ортишига олиб келди. Масалан, «тенг майдонлар» тизими қарам кишиларнинг меҳнатини эксплуататсия қилаётган ер егасига чек ерлар олиш ҳуқуқини ҳам берарди.

Тан қонунчилиги расман чек ерларни сотишни тақиқлар еди. Лекин кўпгина қўшимча тушунтиришлар (масалан, оиланинг кўчиб ўтиши ҳо-латида, дафн маросимларини ўтказиш мақсадида ва ҳоказо ҳолатларда чек ерни сотиш мумкин еди) ерларнинг хусусий шахслар кўлида тўпланиб боришига имкон туғдирди. Бундай чеклашлар расман олиб ташлангандан кейин еса бу жараён янада кучайди. Бу деҳқонларнинг мулкӣ тенгсиз-лигини, хусусий ер егаларига қарамлигини кучайтирди. Шу билан бирга Тан империясида «тенг майдонлар» тизими маълум босқичда унинг иқтисодини мустаҳкамланишига, сиёсий аҳволнинг маълум даражада барқарорлашуви-га шарт-шароит яратди.

Тан империясида уруғдошлик сепаратизми тенденцияси йирик ер егалиги ўсишининг муқаррар ифодаси бўлиб қолганди. Бу тенденция ҳарбий губернаторлик (сзедуши) мансабининг жорий қилиниши билан ҳам боғлиқ еди. Ҳарбий губернаторлар кўчманчилар ва бошқаларнинг тинимсиз қочишла-рига қарши курашда жуда катта ваколатларга ега едилар. Губернаторлар вақт ўтиши билан қудратли ноибларга, йирик ер егаларига айландилар ва марказий ҳокимият билан тобора ҳисоблаша бошладилар.

VIII асрда янгича тарзда «ерларнинг тўпланиш кулфати», деҳқон-ларнинг оммавий ерсизланиши ва қишлоқ аҳолисига тақсимлаб бериш учун мўлжалланган давлат ерларининг камайиб кетиши муносабати билан ердан фойдаланишнинг чек тизими тўла барбод бўлди. Солиқлар, ўлпонлардан, ҳар хил давлат мажбуриятлари ўташдан езилган деҳқонлар қашшоқлашиб, жуда оғир кун кечиришга мажбур еди. Очлик натижасида тез-тез бўлиб турган эпидемиялардан юз минглаб деҳқонлар қирилиб кетди. Деҳқонларнинг чек ерлари камайиб борди, чунки чек ерларни «кучли хонадонлар» - катта-катта ер егалари, давлат амалдорлари, судхўрлар доим ўз қўлларига кирги-зиб олмоқда едилар (йилномаларда образли қилиб айтилганидек, «ютиб юбор-моқда едилар»). Давлат деҳқонлари сонининг камайиши натижасида давлат хазинасига тушадиган даромадлар ҳам камайди. Деҳқонларнинг бир қисми хусусий шахсларга қарам бўлиб қолаётган еди, бу шахслар ўз даромад-ларини

мана шу деҳқонлардан олар едилар. Шу аҳволни ҳисобга олиб, ҳукумат 780 йилда солиқ тизмини ислоҳ қилди. Лойиҳанинг собиқ муаллифи Ян Яннинг янги қонунига биноан солиқлар чек ери бўлган деҳқонлардан-гина олинмасдан, шу билан бирга хусусий ер егаларидан ва давлат ерларини вақтинча ижарага олган шахслардан ҳам йиғиб олинадиган бўлди, аммо мана шу ер егалари ва ижарачилар уларнинг ерларида яшаб, уларга крепостной қарамликда бўлган деҳқонлар учун ҳам солиқ тўлашлари лозим еди. Вужудга келган бу янги вазиятни, яъни давлат деҳқонларининг бир қисми феодалнинг крепостной ёки қарам кишисига айланганлигини тан олиб, ҳукумат «кучли шахслар» томонидан чек ерларнинг «ютиб юборилишига» қарши курашни атайлаб сусайтирди, бу ҳол бутун чек ер тизимнинг инқирози кучайганлигидан далолат берар еди.

Шу тариқа бузилган мувозанатни тиклаш, ижтимоий портлашни қандай-дир бартараф етиш мақсадида 780 йилда Хитойда янги солиқ тизими жорий қилинган еди. Бунга кўра, ҳамма деҳқон хўжаликлари ўз мулкӣ аҳволига қараб туркумларга бўлинган ва егаллаб турган ерларининг ҳажмига қараб солиқ тўлашлари лозим еди. Бунда солиқ тўловчи шахсларнинг ёши ҳам, меҳнат лаёқати ҳам ҳисобга олинмади. Айни пайтда ерларни сотишдаги тақиқлар олиб ташланган, ерларнинг ҳажмини чегаралаш бекор қилинди. Бу еса кам ерли ва ерсиз ижарачи деҳқонларни эксплуатация қилишга асосланган йирик помешчик ер егалигининг ўсиши учун янги имкониятлар туғдирди.

VIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Хитойда умумий деҳқонларнинг ярмига яқини бировларнинг ерларини ишлаш ҳисобига яшаб, хусусий мулкдорлар томонидан эксплуатация қилинди. Деҳқонларнинг бошқа қисмини мустақил майда ишлаб чиқарувчиларнинг кенг қатлами ташкил етди. Улар томонидан ишлаб чиқарилган қўшимча маҳсулот давлатга солиқ тарзида бериларди.

Майда ер егаларининг оммавий ерсизланиши ижтимоий портлашларга, кўзғолонларга, урушларга олиб келарди, оқибатда ҳукмрон сулолалар ағдариларди. Натижада деҳқонларни эксплуатация қилишнинг анъанавий тизими, мустақил деҳқон хўжаликларининг солиштирма офирлиги даврий тикланиб борди.

IX аср охири - X асрнинг бошларидаги нотинч йиллар ва кучли деҳқонлар кўзғолонларидан кейин Сун сулоласи (X-XIII асрлар) нинг ўрнатилиши билан маълум даражада давлат ва йирик хусусий ер егалигининг мувозанати-га еришилди. XII асрда Сун амалдори Ван

Аншининг ислоҳотлари ушбу му-возанатга ёрдам берди. Шу даврда деҳқон хўжаликларини тиклаш ва ривож-лантиришга, ер кадастрини жорий қилиш асосида солиқ тизимини тартибга келтиришга қаратилган янги қонунлар қабул қилинди. Айтилган вақтда деҳқон хўжаликлари шароитларини яхшилаш, ирригация иншоотларини қуриш ва бошқалар бўйича чора-тадбирлар назарда тутилди.

Ван Анши ислоҳотлари энг аввало император хазинасининг ўсиб бора-ётган еhtiёжларини қондириш мақсадига бўйсундирилган еди. Шу билан бирга ислоҳотчилик ҳаракатида деҳқонларнинг ерларини «ютиб юборишни» тўхтатишга, йирик хусусий ер егалигининг, чиновниклар зўравонлигининг ўсишини чеклашга уриниш ҳам яққол ифодаланган.

XIII асрнинг охирида Хитой мўғуллар томонидан истило қилинди. 1279 йилда мўғулларнинг Юан сулоласи ҳукмронлиги ўрнатилди. Мўғуллар исти-лоси Хитойнинг иқтисоди ва маданияти учун оғир оқибатлар келтириб чиқарди, лекин хўжаликнинг анъанавий тизими асосларини емириб ташламади. Мўғуллар деҳқонлардан солиқларни сўриб олишга мослашган Хитойнинг бюрократик ташкилотини ўз хизматларига олдилар. Шунини айтиб ўтиш керакки, худди шу вақтда Хитойда қулларнинг ва оброк тўлайдиган тутқин шахсларнинг сони бирданига ошиб кетди.

XIV асрда бўлиб ўтган миллий озодлик кураши ва кучли деҳқонлар ҳаракати натижасида мўғуллар ҳукмронлиги кулади. Мамлакатда янги бу-тун Хитой Мин сулоласи (1368-1644 йиллар) ўрнатилди. Бу сулола давлат ва хусусий ер егалигининг мувозанатини ҳар томонлама ушлаб туришга ҳаракат қилди.

XVII асрда Хитойга манчжурлар бостириб кирди ва у ерда Манчжурлар сулоласига асос солди. Бу сулола 1911-1913 йиллардаги революцияга қадар мамлакатни бошқарди. Қулчилик ҳам Хитойда революцияга қадар давом етди ва революция вақтида махсус қонун билан бекор қилинганди.

2. Хитойнинг ижтимоий тузуми

Хитой анъанавий жамиятида шахслар ҳақидаги масалани ҳуқуқнинг субъекти сифатида кўриш алоҳида ижтимоий қатламлар, табақалар, аҳоли гуруҳларининг ҳуқуқий ҳолатидаги фарқларни аниқлаш билан чамбарчас боғлиқ. Хитой анъанавий ҳуқуқига шахс, фуқаро, индивиднинг субъектив ҳуқуқлари ҳақидаги европача

концепсия маълум эмас. Хитой кодекс-ларида ва расмий ҳужжатларида шахс ҳуқуқий ҳолати «се» (ранг) атамаси билан белгиланган. Бу индивиднинг муайян ҳуқуқ ва аниқ ўрнатилган мажбу-риятларга ега бўлган у ёки бу ижтимоий гуруҳга мансублигини англатади.

Ўрта асрлар Хитойида ижтимоий фарқлар синфий фарқларга қараганда ан-ча аниқ кўзга ташланиб қолганди. Улар фақат алоҳида табақаларнинг эмас, балки турли даражадаги унвонли, мартабали чиновникларнинг ҳам ҳуқуқ ва мажбуриятларини мустаҳкамловчи қонун ва анъаналар билан қаттиқ ҳимоя қилинган. Шунингдек, уларнинг турмушдаги юриш-туришлари, кийимларида-ги, маросимларидаги фарқлар икир-чикиригача ва қатъий тартибга солинган еди.

Хитойнинг анъанавий ижтимоий тузуми турли даврларда у ёки бу ўзга-ришларни бошидан кечирган бўлишига қарамай, ҳамма вақт асосан учта ижтимоий гуруҳга: 1) «олийжаноб кишилар»; 2) «рахмдил, яхши кишилар»; 3) «паст табақадан келиб чиққан кишилар»га бўлинган.

Биринчи тоифадаги кишилар гуруҳини имтиёзли, «олийжаноб» шахслар – дунёвий ва диний аслзодалар, ҳарбий ва фуқаролик мансабдор шахслар таш-кил етган. Улар меҳнат мажбуриятларидан ва тан жазоларидан, баъзилари еса солиқлар тўлашдан ҳам озод етилган еди. Бу табақа вакиллари фақат йирик ер егалари бўлиб қолмасдан, шунингдек, хазинага келиб тушадиган анча-мунча даромадларни ўзлаштириб олишга шерик ҳам еди. Масалан, Мин сулоласи ҳукмронлиги (1368-1644 йиллар) нинг охирига келиб императорнинг юқори унвон, мартаба, фахрий номга ега бўлган «қариндошлари»нинг умумий сони 100 мингдан ошган еди. Уларни боқишга маош тариқасида солиқ тушумларининг анчагина қисми сарфланарди.

Ўрта асрларда Хитойнинг имтиёзсиз табақаси ҳисобланган савдогар-лар, судхўрлар, йирик ер егалари - бойлар алоҳида мавқега ега бўлиб, ҳукмрон табақалар сафини тўлдириб турган. Бу табақаларнинг «олийжаноб ки-шилар» табақасига ўсиб ўтиши учун жиддий тўсиқлар қўйилмаган еди. Чунки, Хитойда янги ера бошидаёқ фахрий унвонларни ва илмий даража-ларни сотиб олишнинг расмий амалиёти ўрнатилганди. Бу бойларнинг хизмат ўтамайдиган амалдорлар даражасига ўтиш ҳуқуқига ега бўлишининг енг оддий усули ҳисобланган. Улар, шунингдек, маълум имтиёзлардан, маса-

лан, тан жазоларидан пул тўлаб қутилиш, мартабасини ҳисобга олиб содир етган жинояти учун жазонинг юмшатилиши ва бошқа шу сингари ҳуқуқлардан ҳам фойдаланганлар.

Ўрта асрлар Хитойида ески уруғ аристократияси маълум даражада ўз ўрнини янги хизматчи аристократияга-мансабдорларга бўшатиб берган. Ўқимишли табақавий гуруҳ-шенши кудратли консерватив куч, марказий ҳокимиятнинг таянчи, солиқ тўловчи деҳқонларни анъанавий эксплуатат-сия қилувчи бўлиб қолади. Шенши икки тоифага бўлинган. Биринчи тоифага бевосита ҳокимиятга алоқаси бўлган ва сон жиҳатдан нисбатан камчиликни ташкил етган шахслар қатлами - ҳукмдорнинг яқинлари, катта амалдорлари ва иерархияга асосланган бутун бюрократик давлат аппарати кирган. Иккинчи тоифага биринчи табақага номзод бўлган ва конфутсийлик таълимини олган, лекин мансабга ега бўлмаган жуда кўп ўқимишли кишилар кирган. Улар тўғридан-тўғри давлат ваколатларига ега емасдилар, лекин жойларда, жамоа бошқарувида жуда катта рол ўйнаганлар. Бу еса ўз навбатида Хитойда давлат ҳокимиятининг марказлашувига катта ёрдам берган.

Конфутсийлик фани қонун-қоидаларидан таълим олган ва имтиҳон топшир-ган барча кишиларга чиновниклик мансаблари учун йўл расман очиқ еди. Бироқ, амалда таълим олишга ва айниқса чиновниклик мартабасига ери-шишга фақат бойларнинг, чиновникларнинг ўз болалари қодир еди. Бундай тартиб ВШИ асрга қадар маҳаллий ҳукмдорлар томонидан «муносиб киши-лар»ни чиновниклик мансабига тавсия қилиш тизими билан таъминланган.

Хитойда чиновникларнинг хизмати учун дон (Ғалла) билан (200 дан 10 минг дан¹³⁰ гача миқдорда) ҳақ тўлаш тизими асосида 9 та даражага бўлиниши олий, ўрта ва қуйи чиновникларга бўлиниши билан бирга сақланиб қолган. Чиновникнинг даражаси (мартабаси)га нафақат лавозими, хизмат мавқеидаги ўрни, балки обрў-еътибори ва оладиган маоши ҳам боғлиқ еди. ШИ асрнинг охирида чиновникларга Ғалла ва пул билан маош бериш ўрнига турли миқдорларда чек ерлар бериладиган бўлди. Бундай ерлар ўз навбатида ижарачиларга ишлаш учун ўтказиларди. Ижара тўлови, шу тарика маош билан алмаштирилган. ВШИ асрдан то 1911-1913 йиллардаги рево-лутсияга қадар чиновникларга Ғалла ва пул билан маош берилган. Уларга хизмат евазига бериладиган чек ерлар ва «боқимандалик» сифатида тақдим қилинадиган тўловлар фақат қўшимча мукофот бўлиб хизмат

¹³⁰ 1 дан – 103,5 литр г`алла.

қилган. Хитойда даос ва будда монахларининг мақоми ҳам чиновникларнинг мақомига тенглаштирилган.

Иккинчи имтиёзсиз табақа вакиллари оддий халқ, «майда кишилар» ташкил етган. Булар асосан деҳқонлар ва хунармандлар бўлиб, барча со-лиқлар тўлаш ва меҳнат мажбуриятларини ўташ ана шуларнинг зиммасига юкланган еди. III-VIII асрларда давлатнинг чек ер тизими мавжудлиги даврида деҳқонларнинг асосий оммаси амалда давлат ерларини ижарага олувчиларга айланган.

Жамиятдаги учинчи табақавий гуруҳ - «паст табақадан келиб чиқ-қан кишилар» тоифасига тўла ҳуқуқли бўлмаган еркин кишилар ва мутлақо ҳуқуқсиз кишилар - давлатга тегишли ва хусусий егаликдаги қуллар кирган. Чек ер тизимининг барбод бўлиши, йирик ер егалигининг ривожланиши тобора ерга бириктирилиб борган ерсиз ва кам ерли арендатор-деҳқонлар сонининг ўсишига олиб келди.

Тўла ҳуқуқли бўлмаган табақавий гуруҳ - XIII асрга қадар «кучли хонадонлар» қарамлиги остидаги шахслардан иборат еди. Улардан қуролли кучлар, ярим крепостной ижарачилар, батрақлар, уй хизматчилари сифатида фойдаланилган. Хусусий ерларни ижарага олувчилар ва батрақлар, худди қул-лар сингари, хўжайинининг буйруқларини сўзсиз бажаришлари лозим еди. Уларни калтак билан уриш, хусусий турмаларга қамаш, баъзан еса судсиз ўлдириш мумкин еди. Улар хўжайинининг устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқига ега бўлмаган. Давлат органлари ер егаларининг манфаатларини ҳимоя қил-ган, уларга ерларни шартномада кўрсатилган муддатларда ишламасдан ва ижара ҳаққи тўламасдан қочиб юрган ижарачилар ва батрақларни излаб то-пишида ёрдам берган. Кейинчалик, 1727 йилдагина хўжайинларнинг ўзи-га қарам кишиларни ўз ҳолича судсиз жазолаши расман тақиқланган еди.

3. Хитой давлат тузумининг хусусиятлари

Хитойда қадимги даврлардаёқ яққол намоён бўлган Шарқ дес-потияси белгилари ўрта асрларда янада ривожланди. Бу даврда олий ва ма-ҳаллий бошқарув органлари тизимининг анъанавий асослари асосан бошқарув-нинг умуммаъмурий, назорат-текширув, суд ва ҳарбий-қўмондонлик фун-ксиялари бўйича тақсимланиши ҳисобига мустаҳкамланди ва такомил-лашди. Давлат олдида турган вазифаларнинг ўзгариши муносабати билан ушбу тизимнинг у ёки бу

бўғинлари қайта қурилди, уларнинг ваколатлари ва номлари ҳам алмаштирилди.

Давлатнинг марказлашиш жараёнининг кучайиши ёки марказлашишдан қочиш тенденциясининг ривожланиши таъсирида ҳокимиятнинг марказий ва маҳаллий органи ваколатларида ва ўзаро муносабатларида ҳам ўзгаришлар юз берди. Буни, масалан, ВШИ асрда Тан сулоласи даврида ҳарбий губернаторларнинг амалда ҳеч қандай назорат қилинмайдиган маҳаллий ҳукмдорларга айланганлигида яққол кўриш мумкин.

Хитойда марказлашган империянинг гуллаб-яшнашига Тан сулола-сининг (618-907 йиллар) императорлари асос солди. Уларнинг ҳукмронлиги дав-рида хазинага доимий солиқлар келиб тушишини таъминлаган ер ислохотлари ўтказилди, шунингдек, текин ишчи кучидан, меҳнат мажбуриятларидан фойдаланиш ҳисобига империяда йўллар, каналлар, саройлар, ибодатхоналар, бутун-бутун шаҳарлар қурилди, шулар билан бирга хунармандчилик ва давлатнинг қаттиқ назорати остида бўлган савдо-сотик жадал ривожланди.

Тан империясининг мураккаб ва етарлича қатъий тузилган давлат бошқарув тизими тепасида **император** турган. Унинг ҳузурида анча таниқли мансабдорлардан иборат **Давлат кенгаши** мавжуд еди. Давлат кенгаши аъзолари орасида императорнинг қариндошлари муҳим ўрин тутарди. Бошқа-рувнинг барча жиловлари давлатда олий мансабдор шахслар-иккита кантслар кўлида еди. Биринчиси императорнинг чап кўл министри - катта кантслар, иккинчиси - ўнг кўл министр-кичик кантслар ҳисобланган. Уларнинг ҳар бири ўша вақтдаги 6 та: 1) мартабалар (мансаблар, хизматлар) бўйича; 2) маросимлар бўйича; 3) солиқлар (даромадлар) бўйича; 4) ҳарбий ишлар бўйича; 5) суд ишлари (жазолар) бўйича; 6) ижтимоий ишлар бўйича маҳкамалар (министрликлар)дан уchtасини юритарди.

Тан сулоласи давлат аппаратининг бундай олий бошқарув органи Хи-тойда асрлар мобайнида ҳаракатда бўлган. У айниқса мўғуллар ҳукмрон-лиги (1368-1644 йиллар) тугатилгандан кейин минлар сулоласи даврида ҳар томонлама юзага чиқади. Бу аппаратга император бошчилик қиларди. Давлатда бутун олий қонун чиқариш ва суд ҳокимияти император кўлида тўпланган еди. Тахт императорнинг катта ўғлига мерос бўлиб ўтарди. Императорнинг бошқа ўғилларига князликлар - уделлар берилган. Уделлар уларнинг хусусий ер егаликлари бўлиб қолади. Император саройи кўп сонли хизматчилар, императорнинг хотинлари, бичилган қуллардан иборат

бўлиб, давлат бошқарувида муҳим рол ўйнайди. Айни пайтда пастдан юқорига бўйсунуш (иерархия) асосида ташкил етилган махсус чиновниклар аппарати ривожланади ва такомиллашади. Бу аппаратнинг тепасида, худди Тан сулоласи давридагидек, олтита маҳкама (министрлик) нинг бошлиқлари, шунингдек, **сензорат**, олий назорат-текширув органи, бешта комиссарлар ҳамда олий ҳарбий-қўмондонлик органлари турарди.

XV асрдан еътиборан ҳарам ходимлари (бичилган куллар) нинг сиёсий таъсири кучая бошлаган. Ҳукмдорлар уларни давлат мансабларига жалб қилганлар. Улар бу билан сепаратизмнинг-ажралиб чиқишга, ҳаракатнинг ривожланишини, ўз хусусий сулолаларида каландимоҒ мансабдорларнинг ташкил етилишини бартараф етишга ҳаракат қилганлар. Ҳарам ходимларидан иборат амалдорларга императорлар жуда катта ваколатлар берардилар. Баъзан уларнинг ваколатлари, ҳатто, сарой ишлари доирасидан ҳам четга чиқар еди. Бу вақт ўтиши билан ҳокимиятнинг иккита маркази - сарой («ички») ва маҳкама («ташқи») ҳокимиятининг ташкил топишига сабаб бўлди.

Минлар сулоласи даврида олтита марказий маҳкамаларнинг фаолияти дастлаб иккита маслаҳатчи ва биринчи даражали чиновниклар бошчилигидаги **Катта котибият** томонидан мувофиқлаштириб турилган. Котибият 1380 йилгача фаолият кўрсатган. Ҳокимиятни бош маслаҳатчи қўлида тўпла-ниши хавфини олдини олиш мақсадида император унинг барча вазифаларини бевосита ўз қўлига олган еди.

Юқорида таъкидланганидек, марказий бошқарув органлари ўзлари-нинг бажарадиган асосий вазифаларига мувофиқ тарзда мартабалар (мансаб-хизматлар) бўйича, маросимлар бўйича, солиқлар (даромадлар) бўйича, ҳарбий ишлар бўйича, суд ишлари (жазолар) бўйича ва ижтимоий ишлар бўйича маҳкамалар (министрликлар)га бўлинган.

Мартабалар маҳкамаси барча фуқаролик амалдорлари ва бошқарув аппарати хизматчиларининг мансабга тайинланиши, бошқа лавозимларга ўтказилиши ва алмаштирилишига жавоб берган. Ўрта асрлар Хитойида амал-дорлик мансаби шунчалик буюк едики, айнан ушбу маҳкама ва унинг бошлиҒи бошқалари орасида енг асосийси ҳисобланарди.

Даромадлар маҳкамаси аҳолини ва қишлоқ хўжалиги ерларини ҳи-собга олиш ишларини юритган. У солиқлар миқдорини

белгилаган, солиқларнинг йиғилишига жавоб берган. Ушбу маҳкаманинг ҳар бир бўлими 13 та провинсиялардан биттаси доирасида фаолият кўрсатган.

Маросимлар (расм-русумлар) маҳкамаси император ҳокимияти-нинг шон-шуҳратини кўтаришга қаратилган маросимлар ва тадбирларни ўтказиш, шунингдек, диний қурбонликлар келтириш билан шуғулланган. У маросимлар ўтказиш, қурбонликлар келтириш, қабул уюштириш ва диний маросимларни бирхиллаштириш мақсадларида буйруқ-фармойишлар бериш бўлимларидан иборат бўлган.

Ҳарбий маҳкама барча ҳарбий амалдорларни (мансабдорларни) тайинлаш, бошқа лавозимга ўтказиш ва ишдан бўшатиш, армияни таъминлаш ва почта хизмати ишларини юритган. **Суд маҳкамаси**, ёки **жазо маҳкамаси** бутун империя бўйича суд ишлари юритилишини назорат қилган. У худди даромадлар маҳкамаси сингари 13 та провинсиянинг ҳар бирида ўз бўлимларига ега еди. Бу маҳкаманинг фаолияти тафтиш-тергов органи бўлмиш пойтахт суди фаолияти билан кесиб қўйилган.

Марказда ҳам, провинсияларда ҳам турли тоифалардаги сенсорлик, на-зорат органлари маъмуриятдан мустақил мавқега ега еди. **Сензоратга** иккита бош (асосий) сенсор-биринчи даражали мансабдорлар бошчилик қилар-ди. Унинг аппаратига 100 га яқин назорат қилувчи сенсорлар кирарди ва улар провинсиялар бўйича гуруҳларга бўлинган еди. Мин сулоласи даврида-ги давлат аппаратида ҳеч қайси орган сенсорат сингари катта ваколатларга ега бўлмаган. Сензорат барча мансабдорлар ва уларнинг фаолиятини ўз назорати остида ушлаб турган. У фақат мансабдорларнинг суўстеъмолчилик-ларини, хатоларини аниқлаш ҳуқуқи-гагина емас, балки бевосита уларни туза-тиш, мансабдорларга нисбатан жазо чораларини қўллаш ҳуқуқи-га ҳам ега еди.

Маҳаллий бoшқарув Тан империяси ўнта провинсия (дао)га, провин-сиялар еса вилоят (чжоу)лар ва уезд (сян) ларга бўлинган. Барча маъмурий бирликлар солиқлар тўлаш миқдори бўйича бир-биридан фарқ қилган ва тегишлича тоифаларга ажратил-ган. Бу уларнинг ҳуқуқий мақомини ва марказдан тайинланадиган назорат қилувчи мансабдорлар миқдорини ҳам белгиланишига таъсир етарди.

Мин сулоласи даврида ҳам Хитойнинг маъмурий-худудий бўлиниши юқоридаги принциплар асосида ташкил етилган еди. Лекин

ҳарбий бюрократик аппарат ва унинг органларининг фаолияти маҳаллий жойларда ҳам, умум-империя даражасида ҳам анча мураккаблаштирилган еди. Бу даврда маҳаллий органларнинг император олдидаги ўзаро жавобгарлиги, бўйсунуши ва назорат қилиниши билан боғлиқ бўлган муносабатлар шаклланган еди. Маҳаллий бошқарув шундай тузилган едики, бунда сепаратизм (ажралиб чиқишга қаратилган ҳаракат), ҳокимиятнинг бир киши қўлида тўпланиши истисно қилинарди, маҳаллий бошқарув органларининг фаолияти нафақат мун-тазам текшириб туриларди, балки қайта текшириларди.

Провинсияларда бошқарув органларининг маъмурий, ҳарбий ва назорат-текширувдан иборат учлик тизими мавжуд еди. Уларнинг тепасида мар-казнинг вакиллари, олий даражали мансабдорлар турарди. Бу бошқарув орган-ларининг фаолиятини мувофиқлаштириш учун, шунингдек, улар устидан назорат қилиб туриш учун марказдан мамлакатнинг турли қисмларига империянинг махсус вакиллари юбориларди. Булар «тинчлик елчилари» деб аталарди. XV асрдан бошлаб улар «буюк мувофиқлаштирувчилар» деган ном олган ва император томонидан провинсияларга, шунингдек, алоҳида стратегик аҳамиятга ега бўлган минтақаларга узоқ муддатларга тайинланадиган бўлди. «Буюк мувофиқлаштирувчи» ҳисобот бериш ва кундалик ишларни ҳал қилиш учун йилига бир марта пойтахтга келиши лозим еди. Бу вақтда «Олий қўмондонлар» институти шакллана бошлаган. Улар «буюк мувофиқлаштирувчилар» фаолиятини, айниқса, ташқи ҳужум ёки исён хавфи туғилганда қатор провинсияларнинг ҳарбий бошқармаларини мувофиқлаш-тирганлар.

Ҳар бир провинсияда маъмурий бошқарув икки - «чап» ва «ўнг» вакилларга юкланган. Уларнинг ўз ёрдамчилари бўлган. «Чап» ва «ўнг» вакиллар зиммасига аҳолини ва ерларни ҳисобга олиш, солиқлар йиғиш, қурилиш ишларини ва сувларнинг тақсимланишини кузатиб туриш мажбуриятлари юкланган еди.

Провинсиялардаги учта бошқарув хизмати орасида назорат бошқар-маси алоҳида мавқега ега бўлган. У бутун маҳаллий бошқарув аппаратини назорат қилган, коррупция ва мансабдор шахсларнинг суўстеъмомликларига қарши кураш олиб борган. Унга ҳам, бошқа бошқармалар сингари, суд функциялари тегишли еди. Бу бошқарма бошқа бошқармаларда суд ишларининг ҳал қилинишини назорат қилиб, апеллятсион суд вазифасини бажарарди.

Маҳаллий бошқарувда империя органлари томонидан юборилган кўп сонли мансабдорлар фаолият кўрсатган. Масалан, ҳар бир провинсияга им-перия сенсоратидан бир йилга махсус вакил жўнатиладди. Ундан бутун ма-ҳаллий хизматларни назорат қилиш, аҳолидан шикоятлар қабул қилиш, у ёки бу маҳаллий бошқарув органлари ҳаракатини тўхтатиш ёки тузатиш, маҳаллий амалдорлар фаолияти ҳақида императорга докладлар жўнатиш, маҳаллий ҳукмдорларга ва «буюк мувофиқлаштирувчилар»га маслаҳатлар бериш талаб қилинган. Пойтахтдан жойларга анча тор доирадаги вазифалар билан сенсорлар ҳам жўнатиладди. Масалан, ҳарбий соҳада назорат учун юборилган сенсорлар рекрут йиғинини кузатиб туришлари, хизматдан бош тортганларни таъқиб қилишлари, агар ҳарбий ҳаракатлар бошланган бўлса, ҳарбий оператсияларнинг боришини кузатиб туришлари, императорларга тегишли ҳисоботлар жўнатишлари лозим эди.

Хитойда бутун ўрта асрлар мобайнида қуйи ҳудудий бирликларда ўзини ўзи бошқариш органлари сақланиб қолган эди. Жамоаларнинг оқсоқоллари жамоат тартибини, ерларнинг ишланишини кузатиб турардилар. Қишлоқ жамоа-сининг ҳамма аъзолари солиқлар йиғиш, меҳнат мажбуриятларини ўташ ва бошқа мақсадларда ўнта-ўнта томорқаликларга ажратилган эди. Шу тариқа уларнинг бир-бирига кафиллиги таъминланарди.

Мин империяси таркибига ўлка князликлари кирарди. Улар император-нинг ўғиллари ва невараларига бериб қўйиларди. Ўлкаларнинг князлари маъмурий ҳокимиятга ҳам, суд ҳокимиятига ҳам ега эмас эдилар. Улар баъзи даврларда фақат ҳарбий ваколатлар олардилар. Маҳаллий солиқларнинг маълум қисми уларга келиб тушарди. Империяда бошқа халқларнинг вакил-лари яшайдиган баъзи провинсиялар ўзини-ўзи бошқариш ҳуқуқидан фойдаланган. Хитойнинг жанубий-Ғарбий чегаралари бўйлаб жойлашган бу ҳудудларнинг маҳаллий бошлиқлари император томонидан тасдиқлангандан кейин ҳукмдор бўлиб қолаверганлар. Улар шу тариқа маҳаллий амалдор-ларнинг алоҳида гуруҳини ташкил этиб, унвонлар билан тақдирланардилар, лекин императордан маош олмасдилар.

Ўрта асрлар Хитойида суд ишлари ҳам суд **Sud** органларида, ҳам суд функцияларини бажарувчи маъмурий органларда кўриб ҳал қилинган. Мин сулоласи даврида нисбатан изчил суд поёнаси ташкил топган. Суднинг енг юқори

поҒонасида императорнинг ўзи, енг қуйи по-Ғонасида қишлоқнинг сайлаб қўйиладиган оқсоқоли турарди. Кўп суд иш-лари уезд бошлиғи томондан уезд бошқармалари (яминлар)да кўрилган. Иш бўйича далиллар етарли бўлмаса, ишни кўриш ё қолдирилган, ё-ки жиноий иш бўйича махсус терговчи-судяга ўтказилган (бу терговчи-судянинг мартабаси уезд бошлиғининг мартабаси билан тенглаштирилган еди). Оғир жиноятлар - одам ўлдириш, катта миқдордаги ўғирлик, пора-хўрлик билан боғлиқ бўлган ишлар тегишли вилоят ёки провинсиялардаги махсус ҳукумат-суд органларига келиб тушган. Хусусан, «маъмурий иш-лар бошқармаси» маъмурий ишларнинг тўғри ижро этилиши устидан назоратни амалга оширган; «Ҳарбий ишлар бўйича бошқарма»да ҳарбий ишлар текширилган; «Суд ишларини кўриш бўйича бошқарма»да аҳолининг бошқа тоифаларига оид ишлар кўриб ҳал қилинган. Бу суд асосан кўпгина суд ишлари учун охириги босқич ҳисобланган. Агар иш вилоят ёки провинсияда охиригача ҳал қилинмаган бўлса, у ҳолда иш пойтахтнинг у ёки бу суд-тергов органларига юборилган. Мин сулоласи даврида **Жазолар маҳкамаси** (син бу), **Катта ҳақиқат ибодатхонаси** (далиса), **Марказий тафтиш-тергов жиноий суд** пойтахтнинг ана шундай суд-тергов органлари ҳисобланарди. Марказий тафтиш-тергов жиноий суд ўта мураккаб ишларни кўриб ҳал қиларди. Бу ерда қарор император номидан чиқариларди. Ўлим жазоси ҳақидаги барча ҳукмлар императорга маълум қилинарди. Император амнистия еълон қилиш, шунингдек, жазони юмшатиш ҳуқуқига ега еди.

Armiya Хитойда армияни ташкил этиш принциплари ўрта асрларнинг турли босқичларида ички ва ташқи омиллар таъсирида ўзгариб турган.

Тан империясида еркақлар 60 ёшга тўлгунга қадар ҳарбийга мажбур бўлганлар ва армияда хизмат ўташга жалб қилинганлар. Жанг вақтида урушни ташлаб қочиш, ҳарбий юришдан бўйин товлаш учун ўлим жазоси берилган.

VIII асрдан бошлаб императорлар кўпроқ ёлланма қўшинлардан, шунингдек, турклар, уйғурлар ва бошқалардан тузилган отлик аскарлардан фойдалана бошладилар. XI асрда императорнинг биринчи министри Ван Ан-ши (1021-1096 йиллар) ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар билан бирга ҳарбий ислоҳотлар ҳам ўтказиб, ёлланма армия ўрнига умумий ҳарбий мажбурият жорий қилмоқчи бўлди. Асосий қўшин деҳқон лашкарларидан иборат

бўлиши ке-рак еди. Ҳар уч хонадондан бири битта пиёда аскар, ўн хонадондан бири битта отлик аскар бериши керак еди. Шу тариқа, қўшинларнинг рекрут йиғини ёрдамида доимий армия ташкил етилган ва у давлат томонидан таъминлаб турилган. Рекрут йиғини Хитойда узок вақтгача сақланиб қолган еди.

Мин империяси даврида «округ қўшинлари» ва чегара горнизонлари-нинг ески тизими сақланиб қолган еди. Бу қўшинларнинг асосий таркиби ўзининг чек ерига ега бўлган, жуда қаригунча ва баъзан ўлгунича хизмат ўтайдиган ҳарбий кўчманчилардан иборат еди.

Доимий қўшинлар ҳамма даврларда маҳаллий ҳарбий отрядларнинг, тартибни кўриқлашга чақирилган жамоа ҳарбий қисмларининг кўмагига таянарди. Бу отрядлар асосан бой дехқонлардан иборат бўлиб, дехқонлар кўзҒолонлари вақтида айниқса фаол ҳаракат қилардилар. Мин сулоласи императорлари иттифоқчи давлатларнинг ёрдамчи ҳарбий қисмларидан ҳам кенг фойдаланганлар. Бундай ҳарбий қисмлар ё ёлланарди, ёки фронт раён-ларида хизмат ўташга мажбур қилинарди.

Мин сулоласи даврида армия тўхтовсиз ўсиб борди, XVII асрда у 4 миллион кишини ташкил етди. Минтақавий ҳарбий қўшилмалар провинсиялар ва ҳаётий муҳим ҳарбий вилоятлар бўйича жойлаштирилган еди. Таянч ҳарбий қўшилмалардан вақти-вақти билан пойтахтда хизмат ўтовчи махсус қўшинлар танлаб олинарди ва махсус тайёрланарди. Уларнинг ораси-да император саройини кўриқлашга сафарбар қилинган императорнинг шахсий гвардияси алоҳида ажралиб турарди. Ҳарбий бирикмаларнинг яна бир махсус тоифасини ҳар бир шахзодани кузатиб турувчи ҳарбий соқчилар отряди (эскорт) ташкил етарди.

Бошқариш мақсадларида барча ҳарбий қўшилмалар бешта ҳарбий округ ўртасида тақсимланганди. Уларга пойтахтдаги бош ҳарбий комиссарликлар раҳбарлик қиларди. Бош ҳарбий комиссарликларнинг бошлиқлари ҳарбий-худудий округлар устидан назоратни амалга оширар ва ҳукумат таркибига кирардилар.

Армиянинг доимий бош кўмондони бўлмаган. Уруш ҳаракатлари бошланган ҳолларда олий ҳарбий амалдорлардан ёки мансабдорлардан бири генерал ёки ҳатто генераллиссимус етиб тайинланарди. Бироқ, аста-секин доимий тактик кўмондонлик тизими ривожланиб борган. Бунда шахсий таркиб чегаралар, портлар ва бошқа стратегик пунктлар бўйлаб тўпланарди.

Мин сулоласи даврида Хитойнинг маҳаллий кўшинлар кўмондонлари марказдан маълум муддатга тайинланадиган махсус мансабдорлар томо-нидан назорат қилинган. XV асрда барча маҳаллий тактик ҳарбий хизматлар устидан назоратни амалга оширувчи «бош ҳарбий мувофиқлаштирувчи» мансаби жорий етилди.

4. Ўрта асрларда Хитой ҳуқуқининг асосий белгилари

Huquq manbalari

Ўрта асрларда Хитойда ҳуқуқнинг ривожланиши асосан жинсий-ҳуқуқий нормаларни ишлаб чиқиш, таба-қавий-даражавий фарқларни, аҳолининг солиқ мажбурият-ларини, давлат ерларини ушлаб турувчиларининг турли тоифаларини, шунингдек, давлат мулкани сақлаш учун, давлат хазинасини тўлдириш учун Масъул бўлган шахсларнинг мажбуриятларини тартибга солиш йўлидан борди. Буларнинг ҳаммаси ўзаро бир-бирига боғлиқ нормалар бўлиб, кўп сонли ҳуқуқий ёдгорликларнинг, сулолаларнинг кодекслар деб ном олган қонунлар тўпламларининг мазмунини ташкил етди.

Сулолавий қонунлар тўпламларининг ўзак нормаларини сулоланинг асосчилари яратган еди (бундай нормалар вақт ўтиши билан илоҳий ўрна-тилганлик белгиларига ега бўлиб борган). Сулоланинг ворислари еса бу ўзак нормаларни такомиллаштира бориб, ўз қонун ҳужжатлари билан кенгай-тирганлар, тўлдирганлар.

Хандан бошлаб қонунлар тўпламлари анъанавий-ҳуқуқий нормалар - **люй**нинг барқарор ўзагини ўзгаришсиз мустаҳкамлаш асосида тузилган. Люй янги нормалар - **лин** билан тўлдириб борилган. Аста-секин люй ва лин ўртасида ҳуқуқий тартибга солиш соҳаси бўйича ажралиш юз берган. Люй жинсий қонунларни, **лин** - маъмурий қарорлар ва бошқаларни ўз ичига олган.

Суй (VI аср) ва Тан (VII аср) сулолаларининг ҳукмронлиги даврида Хитойда қонунларни тизимга солиш бўйича катта ишлар амалга оширилади. Суй сулоласи даврида (581-618 йиллар) ва Тан ҳукмронлигининг дастлабки даврида кодекслар ҳар бир подшолик томонидан қайтадан кўриб чиқилган. «Деярли ҳар бир сулола, - деб ёзади А.И.Рогожин ва Страховлар - тахтни егаллагандан кейин ҳаракатдаги қонунни тартибга солиш ва янгилашни ўзининг вазифаси қилиб қўяди»¹³¹. Бизгача етиб келган биринчи қонунлар тўплами -VII

¹³¹ История государства и права зарубежных стран. (Рабовладельческое и феодальное право).-М.: Госюриздат, 1980.-524-бет.

асрдаги Тан сулоласи кодекси - «Тан люй шуи» ҳисобланади. Бу қонунлар тўпламида қонунларнинг тўртта туркуми: **люй** - жиноят қонунлари; **лин** - маъмурий қонунлар; **ко** - жиноят ва маъмурий қонунларга қўшимча; **ши** - қонунларни қўллаш ҳақидаги қоидалар ўрнатилади.

Сун империяси даврида марказий ҳокимиятнинг кучайиши муносабати билан императорларнинг қонун чиқариш фаолияти янгидан фаоллашади. 960-963 йилларда «Жиноят қонунларининг тузатилган ва қайта кўриб чиқилган тўплами» тузилади. У Тан кодексини деярли тўлиқ такрорлайди.

Жорий қонунларнинг анча кўпайиши муносабати билан кейинги йилларда ҳам қонунлар ва қарорларни таснифлаштириш ишлари давом этади. ХИ аср охирида Хитойда қонунларни қайта кўриб чиқиш ва таснифлаштириш бўйича махсус бюро тузилади. У, жумладан, «900 та моддадан иборат қонунлар тўплами»ни тайёрлайди. ХИВ асрнинг охирида «Мин сулоласи қонунлари тўплами» дунёга келади. У олдинги кодексларнинг кўп қоидаларини худди ўзидек қайтарган. Шу нарса характерлики, бу амалиёт Хитойда манчжурларнинг Син сулоласи (1644-1912 йиллар) ўрнатилгандан кейин ҳам ўзгаришсиз қолади. Пекин манчжурлар томонидан босиб олингандан кейин, 1644 йилдаёқ Мин кодексига янги сиёсий шарт-шароитларга мос тузатишлар ва ўзгартиришлар киритиш мақсадида уни ўрганиш ишлари бошлаб юборилган еди.

Манчжурларнинг сарой амалдорлари ва судьялари томонидан олиб борилган ишлар натижасида 1647 йилда Кодекс тузилган. Унинг жуда кўп қоидалари ески Мин сулоласининг кодексидан ўзлаштирилган еди. Бундан ташқари, унда Мин кодексининг асосий, туб қоидалари (люй)ни ўзгартириш-га рухсат етилмаган еди. Син кодексининг 300 дан ортиқ қоидалари Мин кодексининг қўшимча қоидаларидан олинганди. Буларга ўз навбатида Тан кодексининг кўп қоидалари ҳеч қандай ўзгаришларсиз киритилади. XVII асрда ески кодекслар асосида тузилган Манчжурларнинг кодекслари деярли ҳеч қандай ўзгаришсиз Хитойда XX асрнинг бошига қадар ҳара-катда бўлди ҳамда Хитой анъанавий ҳуқуқининг принцип ва нормаларининг мазмунини белгилади.

Ўрта асрларда Хитой ҳуқуқида қадимдан анъана бўлиб қолган бир қатор белги ва хусусиятлар сақланиб қолган еди. Хусусан, бунда ахлоқ нор-малари (ли) ва қаттиқ ҳуқуқий нормалар (фа) ўзаро боғлиқ ҳаракат қилган. Масалан, Тан кодексига 60 дан ортиқ ҳолатларда

ахлоқ нормаларига, конфутсийлик асарларига тўғридан-тўғри ҳаволалар қилинади. Шу билан бирга, Кодекс биргаликдаги (жамоавий) жавобгарлик ҳақидаги, чақимчилик (зимдан бериладиган хабарларнинг) тақдирланиши ҳақидаги ва бошқалар тўғрисидаги легистларнинг талабларидан келиб чиқади. Шунингдек, конфутсийлик таълимотининг ҳуқуққа таъсири ўз аҳамиятини ҳеч қачон йўқот-мади. Масалан, Конфутсийлик таълимотига биноан, маҳкумнинг ўз ота-онаси ва қариндошлари устидан чақимчилиги муқаддас «сяо» принципининг бузилиши ҳисобланади. Айнан мазкур таълимотнинг бевосита таъсирида Тан кодексда биринчи ва иккинчи авлодга оид тўғридан-тўғри қариндошлар устидан чақимчилик қилиш учун ўлим жазоси назарда тутилган.

Бу андазанинг амал қилишига легизмдан келиб чиқадиган оммавий онгнинг бошқа белгиси ҳам боғлиқ. Қонуннинг асосий мақсади - шахс еркинликлари соҳасини тартибга солиш эмас, балки катталарга, ҳукмдор иродасига бўйсунушнинг анъанавий принципларини тўлдирувчисини таъқиб қилиш, жазолаш бўлган.

Хитойда жиноят ҳуқуқи бошқа ҳуқуқ соҳаларига қараганда кўпроқ ривожланган. Жиноят ҳуқуқи нормалари ўрта асрлар Хитойи ҳуқуқи тизимида бош ўринни егаллайди. Жиноят ҳуқуқининг кўп нормалари фақат жиноят содир етилгандагина қўлланилмай, балки оддий ахлоқ нормасини мавҳумий бузиш: «қилиш мумкин бўлмаган нарсани қилишлик» учун калтак билан уриш жазосининг назарда тутилганлиги анъанавий ҳуқуқий онг тантанасига мисол бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Кишиларнинг жинси, ёши, қариндошлик муносабатларида тутган ўрнига қараб ҳар қандай ахлоқсизлик хатти-ҳаракатларининг баҳолашга бевосита таъсир етадиган қаттиқ ҳуқуқий даража анъанавий ҳуқуқда ижтимоий-синфий фарқларни хас-пўшлаган, жиноят ҳуқуқига оғишмай амал қилиш талаб қилинадиган умуммиллий манфаатлар ҳимоячиси сифатида қарашни шакллантирган.

Еркин киши ҳам, қул ҳам жиноят субъекти бўлиши мумкин еди. Кодексда махсус кўрсатилмаган ҳолларда шахсан еркин бўлмаган киши - бутсуй еркин киши сифатида суд жавобгарлигига тортиларди. Лекин бу ҳолат кўп турдаги жиноятлар учун жазо қўллашда алоҳида табақавий принципни истисно қилмаган. Шахсан еркин бўлмаган кишилар ҳам жиноятнинг субъекти сифатида қаралиши мумкин еди.

Жиноят ҳуқуқининг умумий принциплари ҳақида гап кетганда шуни таъкидлаш жоизки, Хитой қонунлари қатор ҳолларда айб шакллари: қасд ва еҳтиётсизликни ҳисобга оларди, лекин ҳар доим ҳам эмас. Ахлоқ нормалари билан ҳуқуқ ўртасидаги чегараларнинг расман аниқланмаганлиги ва бунинг оқибатида қонунда аниқ ифодаланган ҳуқуқий тушунча, таърифларнинг йўқ-лиги ҳуқуқда айб шакллариининг аниқ ажратилишига тўсқинлик қилган, жазолар тайинлашда кўпинча «билмаслик», «атайин қилинмаганлик», «еътиборсизлик», «есдан чиққанлик», «хато қилганлик» каби тушунчалардан фойдаланишга сабаб бўлган. Бу тушунчалардан қадимги даврлардаёқ афв етиш асоси сифатида фойдаланилган.

ПИ-ИВ асрларда ҳуқуқий таълимот жиноят содир етиш режасини тузишни жиноятга қасд қилишнинг асосий кўрсаткичи сифатида ҳисоблай бошлади. Қасд қилинган жиноят Тан кодекси бўйича фақат режа тузиш билангина эмас, балки икки ёки ундан ортиқ кишининг олдиндан келишуви билан ҳам ажралиб турган.

Хитой қонунларида, жумладан, Тан кодексида ҳали зарурий мудофаа институти ишлаб чиқилмаган еди. Лекин ота ёки онасини ҳимоя қилган ўғил, бува ёки бувисини ҳимоя қилган невара бировга етказган тан жа-роҳати учун ва ҳатто бунинг натижасида бировни ўлдириб қўйганлиги учун ҳам жавобгарликка тортилмаган. Худди шунингдек, хўжайиннинг буйруғи билан жиноят содир қилган хизматкорлар ҳам жиноий жавобгарликдан озод қилинган. Чунки бундай жиноятларни содир қилиш уларнинг жиноий иродаси томонидан буюрилмаган.

«Ўғиллик диёнати» талаби юқоридаги нормаларнинг Хитой қонунчи-лигида XX асрга қадар ўзгаришсиз сақланиб қолишга сабаб бўлган. Шу-нингдек, қонунларда ўз яқин қариндошлари устидан чақимчилик қилиш жиноят деб тан олинishi ҳақидаги ва жиноят содир етган оила аъзоларини яширганлик учун жавобгарликдан озод қилиниши ҳақидаги нормалар ҳам Хитой ҳужжатларида XX асргача сақланиб қолган еди.

Ўрта асрлар Хитойи ҳуқуқига айбни енгиллаштирувчи ҳолатлар ҳам маълум. Тан кодекси бўйича, одатда, учта тоифадаги шахслар: «қарилар ва кичиклар», шунингдек, ногиронларнинг қилган жиноятлари учун жазо юмшатилиши мумкин еди. Бироқ, кўпинча жиноятчининг болалари қул-ликка сотиларди. Аёллар қатл етилиши мумкин еди, лекин сургун қилинмасди. Ҳомиладор аёлни қатл етиш боласи туғилгач 100 кундан кейин амалга оширилиши лозим еди.

Хитой анъанавий ҳуқуқида конфутсийлик таълимоти нуқтаи назаридан жи-ноятларни уларнинг ижтимоий хавфлилигига қараб таснифлаштириш жуда қадимги даврлардаёқ вужудга келган ва бу асрлар мобайнида яшаб келаётган «*Ўнта ёвузлик*» *контсепсияси* асосида амалга оширилган. Бунда диний маросим жинойий тажовуз объекти сифатида чиққан. Бу бўйсунмаслик, ўғилнинг ота-онага кулоқ солмаслиги, ота-онаси билан келишмовчилиги ва бошқа шаклларда бузилиши мумкин еди. Буларнинг ҳаммаси жинойий-ҳуқуқий нормаларнинг ниҳоятда мужмал, ноаниқ еканлигини белгилаш, судяларга жинойятларнинг оғирлик даражасини мустақил ва еркин баҳолаш, амалда ҳар қандай жинойтга у ёки бу туркумдаги таомил, одат деб қараш имконини берган. «Ўнта ёвузлик»нинг бу хусусиятлари Хитойда ҳамма асрларда қадрланган. Натижада Хитойда ҳуқуқий нормаларнинг кенг шарҳла-нишига йўл қўйилмаган, ёзилган қонунга нисбатан чуқур ҳурмат қарор топмаган.

«*Ўнта ёвузлик*»дан *биринчисига* «подшоҳга қарши исён, фитна» тааллуқли еди. Бу туркум жинойятларга императорга ҳар қандай тарзда зарар етказиш ҳақидаги тил бириктиришларни киритиш мумкин еди. Ушбу туркумдаги жинойятларда асосийси - жинойий тажовузнинг императорга, «осмон ўғли»га, табиий «осмон» қонунларига қарши қаратилганлиги еди. Ёвуз-ликнинг кейинги икки шакли ҳам худди шу тарзда талқин қилинган. «Буюк бўйсунмаслик», мавжуд тартиблар ва ахлоққа қарши исён кўтариш *иккинчи ёвузлик* ҳисобланган. Бу туркумдаги жинойятларга император авлодларининг масканлари ва қабрларини ёки императорнинг қароргоҳини бузишга қасд қилиш, ҳаракат қилиш кабилар кирган. *Учинчи ёвузлик* - «фитна, хиёнат» императорга, давлатга хиёнат қилиш, душман томонига ўтиш, исён кўтариш, мамлакатдан қочиш ёки қамал қилинган шаҳардан қочишга ҳаракат қилиш каби жинойятларни ўз ичига олган.

Юқоридаги учта ёвузликка оид жинойятларни содир қилган шахслар, шунингдек, уларнинг оила аъзолари «фуқаролик мажбуриятини бажармаганлар» деб ҳисобланган. Жинойятчилар, уларнинг оталари ва 16 ёшдан катта ўғил-лари ўлимга маҳкум етилган, яъни уларнинг боши танасидан жудо қилинган. Жинойятчининг оиласидаги аёллар (онаси, турмушга чиқмаган қизлари, хотинлари, жазманлари - хизматчилари билан бирга) қуллар сифатида мусодара қилинган.

«Ўнта ёвузликка» кирадиган бошқа жиноятлар ҳам ёвузликнинг дастлабки учта шакли билан мантиқан боғлиқ бўлган.

Тўртинчи ёвузлик - «бўйсунмаслик, итоат етмаслик» яқин қарин-дошларга қарши қаратилган жиноятларни ўз ичига олган. Бундай жиноят-ларга буваси, бувиси, ота-онасини ўлдириш ёки уруш-дўппослаш, уларни ўлдириш ҳақида қасд қилиш, катта акаларини, опаларини, ерининг (хотинининг емас) яқин қариндошлари (ота-онаси, бува ёки бувиси)ни ўлдириш кабилар кирган.

Бешинчи ёвузлик - «адолатсизлик, ахлоқсизлик» бўлиб у ашёлар-нинг табиий тартибига зид хатти-ҳаракатларни, ўта шафқатсизлик билан, ёвузлик билан қилинган жиноятларни англатган. Хусусан бунга бир оиладан уч киши-ни (агар улар ўлим жазоси назарда тутилган жиноятлар содир етмаган бўлса) ўлдириш ёки ўта шафқатсизлик билан жиноят содир етиш, масалан, одамни бўлакларга бўлиб ўлдириш, шунингдек, барча турдаги сеҳргарлик-жодугарлик хатти-ҳаракатлари, жумладан, заҳар тайёрлаш, сақлаш ҳамда бошқа шахсларга ўтказиш кабилар кирган.

Олтинчи ёвузлик - «буюк нарсага итоатсизлик билдириш» бўлиб, унга ли томонидан тақиқланган алоҳида аҳамиятга ега бўлган чеклашларнинг бузилиши билан боғлиқ жиноятлар кирган. Уларнинг қаторига, масалан, ибодат қилинадиган нарсаларни, шунингдек, император томонидан фойдаланиладиган ашёлар (императорнинг муҳри, унинг хотинлари, ота-онаси, бува-бувисининг муҳрлари)ни ўғирлаш, император учун овқат, дори-дармон тайёрлаш чоғида хатога йўл қўйиш, унинг номини ёмонлаб гапириш кабилар кирган. Императорнинг соғлиғига тажовуз қилувчи ёки унга маънавий ёки моддий зарар келтирувчи (масалан, унинг фармонини бажармаслик ёки сохталаштириш) хатти-ҳаракатларни содир етган барча шахслар осиб ўлдирилган. Бунда гап ушбу ҳаракатнинг еҳтиётсизлик, хато қилиши натижасида содир қилиниши тўғрисида бормоқда. Акс ҳолда, юқоридаги жиноятлар биринчи ёвузлик тоифасига тааллуқли бўлган.

Ёвузликнинг еттинчи, саккизинчи, тўққизинчи ва ўнинчи шакллари ижтимоий тартибнинг асоси сифатида қаралганда оиладаги ахлоқий тартибни у ёки бу даражада ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлган. **Еттинчи ёвузлик** - «ўғилларнинг итоатсизлик билдириши», ота-онасига бўйсунмаслиги бўлиб, унга масалан, бувасини, бувисини, ота-онасини ножўя, ёмон ҳаракатларда айблаш, уларни сўкиш,

ҳақоратлаш, ёмон боқиш, уларнинг розилигисиз оиладан ажралиб чиқиш ва мол-мулкни бўлиш, мотам вақтида никоҳга кириш ёки бу вақтда мотам кийимларини киймай, бошқа либосларда юриш ва ҳоказо жиноятлар киритилган.

Саккизинчи ёвузлик - яқин қариндошлар орасидаги «келишмовчи-лик, қарама-қаршилик» бўлган. Бу туркум жиноятларга яқин қариндошни ўлдиришга қасд қилиш ёки қулликка сотишдан тортиб то хотиннинг ерини уриши ва катта авлод қариндошлари устидан чақимчилик қилишгача бўлган кенг доирадаги жинойий хатти-ҳаракатлар кирган.

Тўққизинчи ёвузлик - «адолатсизлик, ноҳақлик» ҳисобланиб, у оилавий емас, расман, ижтимоий-иерархик ришталар билан боғлиқ кишиларнинг бир-би-рига қарши содир қилган жиноятларини ўз ичига олган. Масалан, бўйсунув-чи шахснинг ўз хўжайинини, қўмондонини, конфутсийлик ахлоқи бўйича ўқитувчи-устозини ўлдириши кабилар ана шу ёвузлик туркумига кирувчи жиноятлар ҳисобланган. Бунга яна хотиннинг ерига нисбатан турли шакллар-да ифодаланган бўйсунмаслиги, масалан, ери ёки унинг қариндошлари вафот етганда мотам либосини кийиб юрмаслиги ва бошқалар ҳам тааллуқли бўлган.

Яқин қариндошларнинг ўзаро жинсий алоқалари «**ўнинчи ёвузлик**» ҳисобланган. Бу «қушлар ва ҳайвонларнинг» хатти-ҳаракатига тенглаштирилган. Бунда фақат яқин қариндошлар билан емас, бува ёки отасининг жаз-мани билан жинсий алоқа қилиш ҳам шундай жиноят таркибини ташкил етган.

Ўнта ёвузликка кирган жиноятлар кечирилмаган. Син қонунларига асосан катта амалдорга тегишли одамлар, императорлар ҳурматига сазовор бўлганлар, олимлар, ҳарбий хизматлари учун номлари ҳурмат китобига кири-тилган кишилар ҳамда сўзлари, қилган ишлари жамиятда қонундек қабул қилинган кишилар бундан мустасно. Қўзғолонларда қатнашгани ва хиё-нат қилгани учун фақат жиноятчининг ўзи емас, ҳатто унинг қариндош-уруғлари ҳам жинойий жавобгарликка тортилиб, уларнинг боши танасидан жудо қилинган. Бундай жазога 7 ёшгача бўлган болалар ва аёллар тортилмаган, улар қулликка берилган.

«Ўнта ёвузлик» барча жинойий ҳаракатларни қопламаган. Улар бош-қа жиноятларга нисбатан ўзига хос мезон бўлган. Бошқа жиноятлар ора-сида ҳамма даврларда муайян инсонга, унинг ҳаётига, соғлиғига қарши қаратилган жиноятлар ва бошқалар ажралиб турган.

Ушбу жиноятлар учун жазолар тайинлашда Хитой анъанавий ҳуқуқида қатор омиллар: жиноятчи ва жабрланувчининг ижтимоий аҳволи, қариндошлик алоқаси, ҳамда шиддатлилиги ва бошқа ҳолатлар ҳисобга олинган. Қасддан одам ўлдириш учун енг оғир жазо - бошини танасидан жудо қилиш жазоси назарда тутилган. Еркин ки-ши бировни «хато қилиб», масалан, ўйин вақтида ўлдириб қўйса, жазодан пул тўлаб қутилиши мумкин бўлган. Қуллар ва бутсуйлар (қарам кишилар) нинг ўз хўжайинини ўлдириш учун фақат тил бириктиришининг ўзиёқ уларга нисбатан олий жазо - ўлимга маҳкум етиш жазоси қўлланилишига олиб кел-ган. Агар хўжайин ўзининг айб қилган қули ёки бутсуйини ўлдирса, у Тан кодекси бўйича йўғон калтак билан 100 марта урилган. Агар хўжайин томонидан ўлдирилган қул ёки бутсуй айбсиз бўлса, у ҳолда хўжайин бир йил-га каторгага жуда оғир ишларга жўнатилган. Агар хўжайин ўз қули ёки бутсуйини «хатога йўл қўйиш орқали» ўлдириб қўйса, умуман жазо-ланмаган.

Бировга тан жароҳати етказганлик учун жазо беришда ҳам юқори-даги ҳолатлар ҳисобга олинган, лекин бунда енгилроқ жазо чораси қўлланилган. Ўз хотинига жароҳат етказган ер, бошқа бировга жароҳат етказганга қараганда, енгилроқ жазога тортилган. Жазманига жароҳат етказган еркак еса умуман жазоланмаган.

Тан кодексида шахсга қарши қаратилган жиноятларга еркин кишиларни қулликка сотишнинг кўп ҳолатлари киритилган. Бунда жабрланувчи ва жиноятчининг ёши, жинси, қариндошлик алоқаси ҳисобга олинган.

Шахсга қарши қаратилган жиноятлар кўпинча мулкка қарши қаратил-ган жиноятлар билан бирга келган. Мулккий жиноятлардан ўғирлик ва турли хил мулкларни Ғайриқонуний равишда ўзлаштириш алоҳида ажратиб кўрсатилади. Бу жиноятлар хусусий мулкка ёки давлат мулкига, шунингдек, хусусий шахсларга ёки мансабдор шахсларга қарши қаратилганлигига қараб тасниф-лаштирилган. Бунда мулкни Ғайриқонуний ўзлаштириш усуллари: талончилик, ўғирлик, порахўрлик, маъмуриятчилик ҳуқуқларидан фойдаланиб мулкни ўзлаштириш ва хизмат мавқеидан фойдаланиб мулкни Ғайриқонуний ўз-лаштириш ҳам ҳисобга олинган. Ўғирлик мулкни яширинча талон-тарож қилиш бўлиб, бунинг учун йўғон таёқ билан уриш жазоси тайинланган. Босқинчилик бировнинг мол-мулкни дўқ-пўписа қилиб ёки куч ишлатиб очикдан-очик талон-тарож қилиш ҳисобланган.

Жиноятларнинг алоҳида гуруҳини турли шаклларда Ғайриқонуний бойиш, мулкни алдаш, қўрқитиш йўли билан қўлга киритиш, куч ишлатиб зўравонлик билан ёки ҳаддан ортиқ даражада фойда олиш билан сотиб олиш кабилар ташкил етган. Шу тариқа, жиноят ва шартнома шартларини бузиш ўртасидаги чегаралар ювилиб кетган. Зеро, бу анъанавий ҳуқуққа хос жиҳат бўлиб, унда умумий ва хусусий манфаатлар соҳаси ўртасида аниқ фарқлар ажратилмаганди.

Жазо тайинлашда ўғирланган нарсанинг баҳоси ҳам ҳисобга олинган. Жуда катта миқдордаги ўғирлик учун Тан кодекси бўйича қўшимча каторга ишлари билан бирга сургун қилиш ва ўғирланган ашёнинг икки баравари миқдорини ундириш жазоси назарда тутилган. Давлат мулкани ўғирлаганлик учун оғирроқ жазо, қариндошларининг мулкани ўғирлаганлик учун еса енгилроқ жазо чораси қўлланилган. Бировнинг мулкига зарар етказиш ўғирлик билан тенг ҳисобланган. Ўт қўйиш, бировнинг ер майдонини сувга бостириш қаттиқ жазоланган.

Қароқчи ва талончиларнинг ҳам боши кесилган. Одамларни ўғир-лаш, айниқса аёлларни ўғирлаб кўнгил очиш масканларига сотиш жино-ятлар ичида ажралиб турган. Ажралиб чиқмаган катта оилаларнинг бир неча аъзолари томонидан қилинган ўғирлик учун шу оиланинг бошлиғи жавоб-гарликка тортилган, қолганлари иштирокчи сифатида жазоланган. Қариндош-уруғлар орасидаги ўғирлик оғир жиноят ҳисобланган. Қонунлар бўйича ўғирлик ва босқинчилик бир-биридан фарқланган.

Бўйсунувчи шахснинг бошлиққа, одий кишини мансабдор шахсга умумий шахсий қарамлиги принциплари турли хил мансабдорлик жиноятлари-нинг, аввало порахўрликнинг келиб чиқишига замин яратган. Порахўрлик жиноятлари учун жазо беришда мансабдор шахснинг «совға» олаётган вақтда қонунни бузган ёки бузмаганлиги, қилмишидан пушаймон бўлиши, шунингдек, олинган поранинг қиймати, баҳоси инобатга олинган. Жиноятда иккала томон - пора берувчи ҳам, пора олувчи ҳам айбдор ҳисобланган.

Кўпдан-кўп ҳуқуқий Ғайриқонуний йўлларнинг мавжудлигидан дав-латнинг мансабдорлик жиноятларига қарши шафқатсиз, лекин муваффақиятсиз кураш олиб борганлигидан бошқа мисоллар ҳам дарак беради. Масалан, Тан кодекси бўйича мансабдоларнинг, ҳатто у истеъфога чиққандан кейин ҳам, ўзига бўйсунувчи шахсдан ҳар қандай совға олиши мансабдорлик жинояти ҳисобланган. Лекин

бўйсунувчи шахснинг бошлиққа миннатдорчилик белгиси сифатидаги «мотам ва мусибатли» кунларида берган «ёрдамлари», «маълум мезонларга риоя қилган ҳолда» текинга ишлаб бериши жиноят ҳисобланмаган.

Жиноят ҳуқуқида мансабдор шахсларнинг қилган жиноятлари учун бериладиган жазолар алоҳида ўрин тутган. Улар фақат жиноятлари учун эмас, ҳатто қилган хатолари учун ҳам қонун олдида жавоб берганлар. Бошлиқлар-га унинг ёрдамчилари томонидан қилинган қонунсизликлари учун берилди-ган жазо кўпайтирилган. Солиқ тўловчиларни рўйхатга олишда қиладиган хатолар ва ўз мансабини суўстеъмол қилиш давлат томонидан қаттиқ таъқиб қилинган.

Хитой қонунчилиги маъмурий ва жиноий жазоларни бири-биридан ажратма-ган. Маъмурият фаолияти соҳасидаги ҳар қандай тартиббузарликлар: мансаб-дор шахснинг ишга кечикиши ёки келмаслиги (чиқмаслиги) ёки давлат сирларини ошкор қилиши жиноий жазога лойиқ ҳисобланган. Агар мансабдор шахс бундай хатти-ҳаракатни бошлиқнинг буйруғига кўра содир қилган бўлса, жазога тортилмаган.

Жиноятларнинг махсус гуруҳини оиладаги ахлоқ тартибларини турлича бузиш билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар, жинсий жиноятлар ташкил етган. Жинсий жиноятларга салбий баҳо беришда жиноятчининг жинси ва жабрланувчи билан қариндошлик алоқалари тизимида тутган ўрни жуда муҳим мезон бўлиб хизмат қилган. Хитой анъанавий ҳуқуқида «Ўнта ёвузлик»ка кирувчи жи-ноятлар билан бир қаторда хотиннинг ерига, ернинг хотинига нисбатан хиё-нати, мансабдор шахснинг ўз маъмурий ҳокимияти остидаги аёлни авраб йўлдан уриши, номусига тегиши, айниқса, қулнинг еркин аёлнинг номуси-га тегиши ва бошқалар қаттиқ жазоланган. Агар хўжайин ўз канизаги ёки бутсуйининг қизи билан жинсий алоқа қилса, жиноят ҳисобланмаган.

Жазолар асосий, қўшимча ва ўзгартириладиганларга бўлинган. Асо-сий жазоларга қаторга қилиш, таёқ ёки қамчи билан савалаш, сургун қи-лиш ҳамда ўлим жазолари; бошқа жазоларга тамғалаш, бармоқ ёки қўли-ни кесиш, ахта қилиш, авлодини қириш кабилар кирган. Ёввойи ҳайвонлар овладиган провинсияларга сургун қилишлар ҳам қўлланилган. Бундан ташқари, турли хил жарималар, мол-мулкни давлат ҳисобига мусодара қилиш, қулликка сотиш каби

жазолар ҳам қўлланилган. Қуллар қилган жиноятлари учун сургун қилинмаган, унинг ўрнига 200 марта қамчи билан урилган.

Шимолий Вей сулоласи даврида (В аср) жазоларнинг бошини кесиш, осиб ўлдириш, каторга ишларига сургун қилиш, сургун қилмай каторга ишла-рига жўнатиш каби турлари мавжуд еди. Айнан шу вақтдан еътиборан таёқ билан уриш жазо сифатида қўлланила бошланган. Суй даврида (ВИ аср) йў-Ғон таёқ билан уришга ингичка калтак билан уриш қўшилган. Тан ко-декси минг йилдан ортиқ вақт мобайнида жазоларнинг бешта асосий тизимини тартибга солиб турган. Улар: 1) ингичка калтак билан уриш (беш даражали: 10 марта, 20 марта, 30 марта, 40 марта, 50 марта); 2) йўҒон таёқ билан уриш (беш даражали: 60 марта, 70 марта, 80 марта, 90 марта, 100 марта); 3) каторга ишлари (уч даражали: 1 йилга, 2 йилга, 3 йилга); 4) сургун (жойнинг узоқлигига қараб уч даражали: 2 мингдан 3 минг ли¹³² гача); 5) ўлим жазоси (икки шаклда: бошини кесиш ва осиб ўлдириш)дан иборат. 623 йилда қўшимча каторга ишлари билан бирга сургун қилиш жазоси жорий қилинган. Буни ўлим жазосига алмаштириш мумкин еди. X-XII асрларда ўлим жазосига жиноятчининг мурдасини бўлакларга бўлиш жазоси қўшимча қилинган.

Хитой ҳуқуқи, шу тариқа, умрбод каторгани билмайди. Лекин маълум муддатли каторга еркин кишини амалда қулга айлантларар еди. Шунинг учун ҳам мансабдор шахслар каторга ишлари билан жазоланмасдилар. Маҳкумлар сургун қилинган жойда одатда умрбод қолиб кетган, фақат Тан сулоласи даврида амнистия бўйича уйга кетишлари мумкин еди. Давлат қулларига сургун ўрнига калтак билан уриш жазоси қўлланилган.

Конфутсийлик манбаи бўлмиш Ли сзидан сулолавий кодексларга юқори ижтимоий мавқедаги шахсларга жазо беришнинг «саккизта қоидаси» ўтказил-ган. *Аслзода шахсларнинг саккиз тоифаси* (биринчиси - императорнинг қарин-дошлари; иккинчиси- императорнинг содиқ дўстлари, «унга узоқ вақт даво-мида хизмат қилганлар»; учинчиси - «сўзлари ва хатти-ҳаракатлари намуна бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган олийжаноб кишилар»; тўртинчиси - «ҳарбий ва давлат ишларида қобилиятли, истеъдодли кишилар»; бешинчиси – хизмат кўрсатган ҳарбий хизматчилар; олтинчиси - олий мартабали ва дара-жали аслзода мансабдорлар; еттинчиси - тиришқоқ, Ғайратли мансабдорлар ва *саккизинчиси* - «меҳмонлар», яъни подшолар сулоларининг авлодлари ўлим жазосига лойиқ қатор

¹³² 1 ming li – taxminan 500 km.

жиноятларни содир қилганида оддий судлар томонидан суд қилинмаган. Бунда жазо тайинлаш, жазони юмшатиш ёки жиноятчини афв етиш учун бу тоифа шахслар императорнинг ихтиёрига берилган. Улар императорга пул (пора) бериб жазодан қутулиб қолишлари мумкин еди.

Жиноят учун жазолар ҳақидаги масала ҳал қилинаётганда бошқа тои-фадаги мансабдорлар ҳам имтиёзлардан фойдаланганлар. Хитойда жазо-ларнинг алмаштирилиши тизимининг мавжудлиги шарофати билан кўпгина мансабдор шахсларга бериладиган каторга ёки сургун жазоси мансаби, мартабаси, унвони йўқотилиши билан алмаштирилиши мумкин еди. Ман-сабдор шахсда қанча кўп унвон, қанча юқори мартаба бўлса, шун-чалик асосий жазони «бекор қилиш» имконияти бўлган. Агар мансабдор шахс оҒир жиноятлар содир етган бўлса ва жазодан қутулишга унвон ва мартабалари етарлича бўлмаса, у ҳолда жазонинг қолган қисми учун жарима тўлаши мумкин еди.

Хитой анъанавий ҳуқуқида «соя» деб номланувчи ўзига хос ҳуқу-қий институт бўлиб, бу бюрократиянинг жамиятдаги ҳукмронлик мавқеини белгилайди. Унга кўра, мансабдор («сояпарвар»)нинг қариндошлари унинг мартабаси ва унга қариндошлик даражаси билан ўлчанадиган «соя кучла-ри»га қараб қатор махсус ижтимоий ва ҳуқуқий имтиёзлар олганлар. «Соя» давлат хизматида мансаб олиш имкониятини берган, шунингдек, жиноят содир етилганда жавобгарликдан озод қилган ёки жазони енгиллаштирган. «Соя»нинг кучи ва оқибатлари Тан кодексида жуда батафсил тарзда қайд етилган. Императорнинг «сояси» ниҳоятда қудратли бўлган. У император-нинг жуда кўп қариндошларини ўз «паноҳи» га олган. Лекин ҳатто енг кичик мансабдор шахс ҳам ўзининг буваси, бувиси, отаси, онаси, хотини, болалари, невараларини ўз «сояси» билан «беркитиб туриши» (ҳимоя қилиши) мумкин еди.

Хитойнинг бутун ҳуқуқий тартиботи асосида ётувчи биргаликдаги жавобгарлик принципи жавобгарликка тортиладиган шахслар доирасининг анча аниқ белгиланганлиги ҳисобигагина емас, балки жазо шаклларининг ўзгариши ҳисобига ҳам шаклан ўзгариб борган. Биргаликдаги жавобгарликка фақат қариндошлик ва хизмат алоқалари билан боғланган шахсларгина емас, балки ҳудудий, маъмурий жиҳатдан боғлиқ шахслар (қўшнилар, маҳаллий ҳокимиятлар) ҳам тортилар еди. Биргаликдаги жавобгарликда жазолар

тизими тобора мураккаблашиб ва мукаммаллашиб борган. У фақат ўлим жазосини емас, бошқа жазоларни ҳам ўз ичига ола бошлаган.

Mulkiy munosabatlarning tartibga solinishi

Хитойнинг ўрта асрлар ҳуқуқи манфаати ё давлат ер егалиги, ё хусусий ер егалиги билан боғлиқ ижтимоий-синфий кучларнинг тинимсиз қарама-қарши курашлари шароитларида шаклланди. Жамоа ер егалиги Хитойда қадимги даврлардаёқ тугатилган еди. Ерга биргаликдаги егалик авлодларнинг диний маросимларини қўллаб-қувватлашга ва жамоат қабристонларига ажратилган оиланинг бўлинмайдиган мулки, уруғ мулки шаклида узок вақтгача мавжуд бўлиб турган. Будда ва даос жамоаларининг мулки алоҳида турдаги мулкчилик еди. Хитой учун характерли ҳисобланган хусусий ер егалигини умумдавлат рўйхатига олиш тизими минлар даврида ривожланди. Бу даврда ерлар давлат мулки ва хусусий мулкка бўлинди. Солиқ солиш ва меҳнат мажбуриятларини аниқлаш мақсадида хусусий ерларни рўйхатга олиш алоҳида амалдорларнинг фун-ксиясига айланди. Улар томонидан ер бўйича барча келишувлар умумдавлат реестрида қайд этиб бориларди. Бундан ташқари, сарой аҳллари егалик қиладиган хусусий ерлар тоифаси мавжуд еди. Бу егалик тури шу ердан чиқадиган ер ости бойликларига ҳам егалик қилиш ҳуқуқини берарди. Хитой ҳуқуқи ер ости ва ер усти бойликларига егалик қилишни жуда ерта фарқлаган.

Хитой ҳуқуқи мулкни ҳаракатдаги ва кўчмас мулкка ажратган. Унда оддий нарсаларни ва ер, одам, қора молларни олиб сотиш бири-биридан фарқланган. Оддий нарсаларни олишда ёки сотишда васика, яъни расмий ҳужжат талаб қилинмаган. Ерни уй егаси, яъни оила бошлиғи сотиш ҳуқуқига ега еди. Сотилаётган ерни биринчи бўлиб сотаётган кишининг қариндош уруғлари, сўнгра қўшнилари, ундан кейин бегона одамлар сотиб олишга ҳақли бўлган. Катта оила мулкни бегоналаштиришга дастлаб фақат жуда еҳтиёж туғилган пайтлардагина қайта сотиб олиш ҳуқуқи сақланган ҳолда рухсат етилган. Бундай чекловлар ерни гаровга қўйиш институтининг кенг ривожланишига олиб келган. Ерни гаровга қўйишнинг ўзига хос хусусияти шунда едики, ерни гаровга қўювчи шахс узок вақтгача гаровга қўйилган ерга нисбатан егалик ҳуқуқини йўқотмаган, қарз тўлаш муддати ўтгандан кейин ерни қайта сотиб олиш ҳуқуқини сақлаб қолган. 962 йилги фармон бўйича, ерни қайта сотиб олиш ҳуқуқи, ҳатто, гаровга қўювчи авлодларига ҳам ўтказилган.

Ерни гаровга қўйиш шартномаси албатта ёзма равишда расмийлаштирилиши лозим еди. Гаровга олувчи шахс гаровга

олинган ерни, гарчанд қарз шартномасида уни сотиши мумкинлиги айтилган бўлса ҳам, учинчи шахсга гаровга бериши мумкин эмас еди. Ерини гаровга қўйган қарздор қарзини ўз вақтида тўламаса, гаровга қўйилган ерни сотиб олишга дастлаб қарздорнинг қариндошлари, сўнгра қўшнилари таклиф қилинган. Бу даврда айниқса одамларни, ҳаммадан аввал, қулларни гаровга қўйиш кенг тарқалганди. Қарзни тўлаш учун ишлаб беришда бир кишининг иш куни баҳоси бир кун давомида ҳўкиз, от, тўрт Ғилдиракли ара-вани эксплуататсия қилиш баҳосига тенг бўлган. Амалда шахсан еркин кишиларни гаровга қўйиш ҳоллари кам учраб турган. Улар бунда қул ҳисобланмасалар ҳам, аммо ҳақиқатда қуллик ҳолатига тушиб қолардилар, таёқлар, калтаклар остида ишлардилар. Бу ерда шуни таъкидлаш жоизки, кодексларда оиланинг еркин аъзоларини сотиш ва гаровга қўйиш учун жиноий жавобгарлик назарда тутилган еди. Лекин ерни ижарага бериш, гаровга қўйиш ва бошқа маҳаллий даражадаги муносабатлар соҳасида, қоида бўйича, одат ҳуқуқи ҳаракатда бўлган. Хитойда маҳсулот рентаси шакли-да кенг тарқалган тенг шерикликка ер екиш ҳам маҳаллий одат ҳуқуқига асосланарди.

Хитойнинг одат ҳуқуқида, худди Ҳиндистон, Япония ва бошқа давлатларнинг одат ҳуқуқидагидек, қарз учун олинадиган фоизларнинг миқдори қарз суммасидан ортиб кетиши керак эмас, деган принцип ўрнатилганди.

Ҳаракатдаги (кўчадиган) мулкни гаровга қўйишда, гарчанд шартномани бажариш муддати ўтиб кетган бўлса ҳам, гаровга олувчи уни ўз ҳолича мустақил бошқариши мумкин эмас еди. Оила мулкни фақат оила бошлиҒи, ҳеч бўлмаганда катта ўҒил гаровга бериши мумкин бўлган.

Хитой ҳуқуқи қарз шартномасидан ссуда шартномасини фарқлайди. Ссуда шартномасида муайян - аниқ ашё фойдаланишга берилади ва ушбу ашё қайтарилмаса, жиноий жавобгарлик келиб чиқиши мумкин еди. Кодексда алоҳида равишда таъкидланишича, ихтиёрида давлат қуллари, қора моллари бўлган амалдорларнинг ссуда шартномаси тузиши, шунингдек, давлат маблаҒларидан ўзига ёки бошқа шахсга фоизларсиз қарзлар тақдим қилиши тақиқланади.

Хитой мажбурият ҳуқуқида олди-сотди шартномаси алоҳида ўрин тутарди. Олди-сотди шартномасининг ҳақиқийлиги учун томонларнинг кели-шуви асосий шарт ҳисобланарди. Оддий ашёларни олиш-сотиш нафақат ерларни, балки одамлар ва қорамолларни олиш-сотишдан ҳам фарқ қилган. Одамларни сотишда

сотилаётган кишининг туғилганидан буён шахсан еркин бўлганлигини тасдиқловчи гувоҳлик талаб қилинган. Хитойда Хан давридан бошлаб қарзга сотиш тажрибаси маълум. Оддий ашёларни, шу-нингдек, қулларни ва қорамолларни олиш-сотишда васиқа (мол-мулкни сотиб олганлик ҳақидаги расмий ҳужжат) тузиш талаб қилинган. Уни тузишни инкор (рад) етганларга жарима солинган. Васиқаларни ўз вақтида тузмаганлар йўғон таёқ билан уриш жазосига тортилган.

Ерни ижарага олиш учун олдиндан уч йилгача взнос (бадал) тўланган, бу еса камбағалларга оғирлик қилар еди. Агар ижара вақти томонлар орасида олдиндан белгиланмаган бўлса, ер егаси ижарачини истаган пайтида ҳайдаб юбориш ҳуқуқига ега бўлган.

Хитой давлати бозорларнинг ҳолатини ҳушёрлик билан кузата бориб, округ, уезд назорат органлари тизимини ташкил қилган. Махсус тайинланган амалдорлар савдо раста (хан)лари фаолиятини кузатиб турганлар. Маъмурият ҳар ўн кунда бозордаги нархларни ўрнатган, сотувчиларнинг барча дўконларини, кўчмас мулклар, одамлар, қорамоллар сотиш бўйича бар-ча битимларини расмийлаштирган, оғирлик ва узунлик ўлчов тизимини назорат қилиб турган. Томонларнинг ўзаро келишувисиз, розилигисиз, куч ишлатиб ёки ўрнатилган нархлардан юқори баҳода савдо битимлари тузишда айбдор бўлган шахсларга йўғон таёқлар билан уриш жазоси берилган. Бир қанча товарларга: туз, чой ва бошқаларга давлатнинг савдо монопо-лияси ўрнатилган еди. Сотиб олиш шартномасини тузишга кафиллар ва гувоҳлар жалб қилинарди. Ерни сотишда унинг усти ва остидаги нарсалар ҳам сотилиши махсус таъкидланган.

Nikoh-oila va meros huquqi Хитойда никоҳ-оила ҳуқуқининг диний анъаналар билан чамбарчас боғлиқлиги ўрта асрлар ҳуқуқида унинг нормалари устунлигининг барқарор-лигини белгилаган. Патриархал оила асослари - отанинг оила аъзолари устидан, ернинг хотин устидан ҳукмронлиги ва бошқалар ушбу нормаларнинг моҳиятини белгилаган.

Бошқа-бошқа табақаларнинг вакиллари ўртасидаги никоҳлар қаттиқ қораланган ва хатто қатор ҳолларда қонун бўйича таъқиб қилинган. Ни-коҳга кириш ҳар бир кишининг бурчи ҳисобланган. Никоҳга кириш бурчини бажариш оила манфаатларига, авлодларнинг диний маросимлари талабларига хизмат қилиши лозим еди. Никоҳ тузишдан мақсад ердан насл қолдириш бўлган. Никоҳ келин ва

куёвнинг оиласи ўртасидаги келишувдан иборат бўлиб, бунда никоҳга кирувчиларнинг розилиги талаб қилинмаган, лекин оталарининг розилиги бўлиши шарт еди. Никоҳга кириш ёши кодексларда кўрсатилган. Қоида бўйича, бу еркаклар учун 15-16 ёш, баъзан 20 ёш, аёллар учун 14-15 ёш атрофида белгиланган. Ҳали туғилмаган болаларни унаштириш одати кенг тарқалган еди.

Еркин кишилар билан қуллар ўртасидаги, еркак томонидан ҳар қандай даражадаги қариндошлар ўртасидаги, бир фамилиядаги кишилар ўртасидаги никоҳлар тақиқланган еди. Полигамия (кўп хотинлик) тақиқланган, биринчи хотиннинг ҳаётлиги вақтида иккинчи никоҳга кириш ҳақиқий эмас деб ҳисобланган. Еркакларда чекланмаган миқдорда жазманлар бўлиши мумкин еди. Жазманларнинг ҳуқуқлари урф-одат билан белгиланарди.

Хитой никоҳи муқаддас ҳисобланган, уни бекор қилиш қийин бўлган. Никоҳ ер-хотиннинг ўзаро икки томонлама розилиги бўйича бекор қилиниши мумкин еди. Ер қуйидаги ҳолларда: хотини бола туғмаса, бузуқлик қилса, ери ва унинг ота-онасига ҳурматсизлик кўрсатса, езма бўлса, ўғирликка мойил бўлса, бахил бўлса, шубҳали характерга ега бўлса, тузалмайдиган касал-лиги бўлса, никоҳни бекор қилиш ҳуқуқига ега еди. Хотин қуйидаги ҳолларда: агар ер уни уч ойдан ортиқ муддатга ташлаб кетса, қулликка сотса ва ахлоқсиз ҳаракатлар қилишга мажбур етса, ажралишни талаб қилиши мумкин еди.

Мерос умуман ҳуқуқнинг мерос бўлиб ўтиши характерига ега бўлган. Меросхўрлар мерос қолдирувчининг қарзларини тўлаш мажбуриятига ега еди. Унвон, мансаб, агар мерос тариқасида ўтказилса, алоҳида тарзда мерос қилиб қолдирилган. Ўлган шахснинг мол-мулки ҳам еркак кишининг насл-насаби бўйича пасайиб боровчи қариндошларга алоҳида тарзда, мерос тарзида ўтказилган. Ерга тегиб кетган қизлар мерос олиш ҳуқуқига ега эмас еди, ерга тегмаган қизлар еса ака-укаларига бериладиган ҳиссанинг ярмига тенг миқдорда мерос олган. Унвон (даража) фақат катта ўғилга мерос тариқасида ўтган.

Ота ўғлини меросдан маҳрум қила олмаган, бир ўғлининг ҳисобига иккинчи ўғилнинг ҳиссасини кўпайтириш ҳуқуқига ҳам ега бўлмаган. Ерлар фақат диний мақсадларда «хайрли ишлар» учун ҳадя қилиниши мумкин еди.

Sud ishlarini yuritish tartibi Суд жараёни асосан инквизитсион характерга ега бўлган. Иш одатда

жабрланувчининг уезд судига ёзма ёки оҒзаки шикоят билан бошланган. Шикоят маълум шаклда тузилган. Уни жабрланувчиларга суд дарвозалари олдида ўтирувчи махсус кўча котиблари тузиб берардилар.

Жиноятчини таъқиб қилиш давлатнинг мажбурияти бўлган. Жиноят-чини қидириш учун Масъул бўлган махсус амалдорлар уни маълум муддат ичида қидириб топиши лозим еди. Бу муддат 1690 йилги қонунлар тўплами бўйича бир ой қилиб белгиланган еди. Агар амалдор шу муддат ичида жиноятчини излаб топа олмаса, калтак билан саваланган. У жиноятчини излаб топиш муддатини икки ойга ўтказиб юборса, таёқ билан 30 марта калтакланган. Бу кўпинча айбсиз кишиларни жавобгарликка тортилишига олиб келган. Жиноятчи судга қадар турмада сақланган, аёллар уйда ерининг кафиллигига берилган.

Судларда судялар ва амалдорлардан ташқари суд назорати ходимлари, иш юритувчилар, хат ташувчилар, кўриқчилар, жисмоний жазо берувчилар (екзекуторлар) ҳам мавжуд еди. Гувоҳ судга келмаса, таёқ билан 40-50 марта урилган. Судялар сўроқ қилганлар, юзлаштириш ўтказганлар, айбига иқроп бўлмаганларга нисбатан қийноқлар қўллашни тайинлаганлар. Улар айбланувчининг айбдорлиги презумпсиясидан келиб чиққанлар. Айбланув-чиларнинг айбини тан олдиришга еришиш судяларнинг асосий мақсади бўлган. Агар айбланувчи қийноқ йўли билан уч маротаба сўроқ қилинганда ҳам айбига иқроп бўлмаса, унда ёлҒон гувоҳлик берганлигини фош қилиш учун айбловчига нисбатан қийноқ қўлланилиши мумкин еди. Қуллар ўз хўжайинларига қарши кўрсатмалар бера олмаганлар. Ҳукм ёзма шаклда чиқарилган. Айбланувчи оқланиши, маҳкум қилиниши ёки унинг иши шубҳали деб топилиши мумкин еди.

Тан империяси судида қаттиқ легастик усуллардан четга чиқиш ҳоллари ҳам бўлган. Булар ҳақида куйидагилар далолат беради. Каторга ишларига маҳкум қилиш жазосини бериш (ёки анча оҒир жазоларни бериш) ҳақида ҳукм чиқарилаётганда айбланувчининг розилиги талаб қилинган. Агар у рози бўлмаса, иш қайта кўриб чиқилган. Агар иш бўйича далиллар етарли бўлмаса ва айбланувчи айбини тан олмаса, кафиллар таклиф қилинган ва айбланувчи озодликка қўйиб юборилган. Шубҳали қарорлар бўлганда ҳам айбланувчига айбдан пул тўлаб қутилиш имконияти берилган. Ўлим жазоси ҳақидаги ҳукм император томонидан тасдиқланган. Қатл етилган жиноятчиларнинг жасадлари ва бошлари ҳамма кўрадиган

жойга осиб қўйилган. Ўлимга маҳкум етилган оддий кишилар савдо майдонида, амалдорлар еса уйда қатл етилган.

ХИ БОБ. ЯПОНИЯ ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ

- *Япония давлатининг ташкил топиши, шарт-шароитлари, хусусиятлари ва тараққиёт босқичлари.*
- *Япония жамиятининг табақавий тузилиши.*
- *Япониянинг давлат тузуми ва унинг ўзига хослиги.*
- *Ўрта асрларда Япония ҳуқуқининг асосий белгилари.*

1. Япония давлатининг ташкил топиши, шарт-шароитлари, хусусиятлари ва тараққиёт босқичлари

Кўпгина тарихий-ҳуқуқий манбаларда Япония худудида уруғ-дошлик тузумининг емирилиши ва илк давлатнинг ташкил топиши жараёни ВІ асрда ниҳоясига етганлиги кўрсатилади.

Японияда ибтидоий жамоа тузумининг емирилиш жараёни ІІІ асрда бошланган. Уруғлар ичидан уруғ аристократияси ажралиб чиққан, мулкӣ ва ижтимоий тенгсизлик чуқурлашиб борган, уруғнинг имтиёзли зодагон-лари томонидан ўз ҳамюртларини ва урушларда босиб олинган қабилалар аҳолисини эксплуататсия қилишнинг турли шакллари ривожланган. Уруғ зодагонларининг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий мавқеларини мустаҳкамлашга ёрдам берувчи эксплуататсиянинг қулчилик шакллари кенг тарқалмаган. Япониянинг жуғрофий шарт-шароитлари, оролда жойлашганлиги, тоғли жой-далиги унинг ривожланишини сиқиб қўйган. Бу ерда примитив (оддий, қолоқ) меҳнат қуроли билан йирик латифундияларни ташкил етиш, шунингдек, ҳар-бий юришлар ҳисобига етарли миқдордаги қулларни қўлга киритиш мумкин бўлмаган. Зеро, суғориладиган шолчиликнинг мавжудлиги кичкинагина ер участкаларида деҳқоннинг зўр бериб меҳнат қилишини талаб қиларди.

Япония давлати ва жамиятига ўша вақтларда жуда тараққий етган Хитой сивилizatсиясининг таъсири анча катта бўлди. Хитой ўзининг анъана-вий ижтимоий-иқтисодий тузилиши ва давлат тизими, шунингдек, буддизм ва конфутсийлик динлари билан Япония давлати ва жамияти ривожига айниқса илк босқичларда кучли таъсир ўтказган. Хитойнинг Японияга кучли диний таъсири ҳақида гапирганда шуни назарда тутиш керакки, бунда Хитойнинг икки: конфутсийлик ва буддизм динларидан биринчисининг таъсири кўпроқ бўлган.

ИВ асрдан Японияда қабилаларнинг иттифоқи ташкил топди. В асрда еса қабилалар иттифоқининг йўлбошчиси Ямато мамлакат ҳудудининг катта қисмини ўз ҳукмронлиги остида бирлаштирди. VI асрда Японияда жамият-нинг ижтимоий табақалашуви жараёнларининг кучайиши ва давлат аппарати-нинг шаклланишига алоҳида уруғларнинг қабилавий иттифоқ устунлиги учун узундан-узоқ олиб борган кураши ва Сётокутайсининг Ғалабаси катта таъсир кўрсатди. Сётокутайси ҳукмронлиги даврида, 604 йилда Японияда биринчи қонун ҳужжати - Ямато подшоларининг биринчи декларатсияси - Сётоку Конституцияси, яъни 17 та моддадан иборат Қонун пайдо бўлди. Унда давлат бошқарувининг принциплари белгиланган еди.

17 та моддадан иборат Қонун сиёсий-ҳуқуқий қоидалардан кўра кўпроқ диний ва этик қоидаларни ўзида мужассамлаштирган. У келишув, уйғунлик, умумга хизмат қилиш ҳақида сўз юритади. Қонуннинг бутун японларга емас, умумга хизмат қилиши алоҳида таъкидланган еди. Унда аҳолининг тенгсизлиги тўғридан-тўғри мустаҳкамлаб қўйилган еди. Бунда аввало ҳукмдор алоҳида ажратиб кўрсатилади, сўнгра мансабдорларга ва ундан кейин оддий халққа еътибор берилади. Ҳукмдор - ягона суверен ҳисобланган. Мансабдорлар еса - унинг амалдорлари, халқ уларга бўйсунган-диган кишилар оммаси сифатида майдонга чиққан.

«Умумий қонун» жамият тартибларининг асоси (4-5-моддалар), под-шоҳ еса унинг ифодачиси деб еълон қилинган. Подшоҳ ўз амалдорларидан «умумий қонун»га сўзсиз бўйсунгани талаб қилиш ҳуқуқига ега еди. «Агар юқоридагилар буюрса, - дейилади 3-моддада, - унда қуйидагилар ито-ат этишлари лозим». Қонунда уруғлар ўртасидаги ўзаро урушлар, хусусий ер егалиги қораланади, ерга нисбатан давлат мулкчилиги ва деҳқонларнинг давлатга солиқлар тўлаши ва мажбуриятлар ўташи еълон қилинади.

Ўзаро урушлар бу даврда самарали ҳаракат қилувчи марказий ҳоки-миятни ташкил этишга халақит берган. 645 йилда ўша вақтдаги уруғлар орасида енг кучли уруғнинг бошлиғи Накано Ое тўнтариш қилиб, йирик ис-лоҳотлар ўтказган, бунинг натижасида барча ерлар давлат ерлари, жамоа-чилар еса император фуқаролари деб еълон қилиниб, Ямато уруғининг олий ҳукмдорига император унвони берилган. Шу тариқа, 645 йилдан бошланган подшолик даври Тайка¹³³ йиллари деган ном олиб, Японияда марказлашган давлат

¹³³ «Тайка» so`zining lug`aviy ma'nosi – «buyuk o`zgarishlar».

тузиш жараёни ва қатор ислоҳотлар ўтказиш бошланган. Бу ислоҳотлар Тайка манифестида мустаҳкамланган. Манифест еса кейинчалик махсус «Тайхо рё»¹³⁴ кодекси билан тўлдирилган еди.

Ислоҳотлар Хитой намунаси асосида бошқарув тизимини ва аграр муно-сабатларни қайта ташкил етишга қаратилган еди. Ислоҳотлар уруҒ-қабила зода-гонларининг махсус даража ва имтиёзлари тугатилишига, улар томонидан егаллаб олинган жамоа ерларидан махрум бўлишига ва Хитойдан ўзлаш-тириб олинган давлат чек ер тизимининг жорий қилинишига олиб келди. Давлатнинг чек ер тизимига асосан ер қарам кишилари билан бирга хусу-сий шахслардан тортиб олинди ва давлат мулкига ўтказилди.

Ер участкалари, чек ерлар овқатланувчи кишилар сонига қараб тўла ҳуқуқли деҳқонлар (рёминлар) ўртасида тақсимланди. Қуллар ҳам чек ерлар олган. Уларга бериладиган чек ернинг ҳажми еркин кишиларга берила-диган чек ернинг 1/3 қисмини ташкил етарди. Давлат ер егаси сифатида деҳ-қонларнинг уч ёқлама мажбуриятини назарда тутган. Деҳқонлар дон би-лан рента солиҒи тўлаш, ҳунармандчилик буюмлари билан солиқ тўлаш ва ишлаб бериш мажбуриятларига ега едилар. Деҳқонларнинг ишлаб бериш муддати - бир йилда ўртача юз кунни ташкил етган, баъзан ундан ҳам ошган.

Бироқ, Японияда чек ер тизимининг жорий қилиниши ерларнинг тенглаштирилишини англамас еди. Ерларнинг катта қисми хизмат мансаблари учун ажратиладиган чек ерлар сифатида чиновниклар қўлига ўтган. Албат-та, чиновникларга ажратиладиган бундай ерларнинг ҳажми мансаб ёки мар-табанинг катта-кичиклигига боҒлиқ еди. Баъзи ерларни зодагонлар умрбод фойланишга оларди. Бундай ерлар баъзан бир авлоддан уч авлодгача тўҒридан-тўҒри мерос бўлиб ўтарди.

Чек ер тизими Японияда иқтисодий самарасиз бўлиб чиққан ва узоқ яшамаган. Дастлабки вақтларданок унинг тадбиқ етилиш доираси фа-қат пойтахтга туташ вилоятлар билан чегараланиб қолган. Чиновниклар-нинг суҒистеъмолликлари оқибатида ерларнинг муддатлари бузилар еди ва ҳоказо.

Япония жамиятининг янада феодаллаша бориши чек ер тизимининг тушкунликка учрашига олиб келди. Ерларнинг даврий ўтказилиши ҳақиқатда X асрда тугатилган. Чек ер тизими ўрнига ўрта ҳол хусусий егаликдаги поместе (сёен) келган. Поместе ер егалиги

¹³⁴ «Тайхо рю» кодекси «Тайка қонунлари то`пламлари» бо`либ, 646 йилдан 700 йилгача чиқарилган бarchа қонун ҳужжатларини о`зida mujassamlashtirgan va 702 yilda чиқарилган еди.

жамоа ерларини мажбурий тартибда тортиб олиш, кўриқ ерларни ўзлаштириш, кўп сонли инъом қилинган ерлар ҳисобига ташкил етилган. Хусусий егаликдаги поместеларнинг ташкил етилиши чек ерли деҳқонларнинг феодалга қарам деҳқонларга айланиши билан бирга содир бўлган.

Янги поместе ер егалиги тизими йирик феодал ер егалигини ташкил етиш, демак, мамлакатнинг сиёсий тарқоқлиги йўлидаги барча тўсиқларни олиб ташлади. Бу тизим мамлакатда ҳомийлик, ҳукмронлик ва бўйсунуш, вассалликленга оид муносабатларнинг ривожланишини тезлаштирди. Ҳукмрон ер егаларининг сафи ҳукмдорларнинг дружиначилари ва ҳарбий хизмат евазига ленлар олувчи йирик феодаллар ҳисобига кенгайиб борди.

Маида ер егалари томонидан тўлдирилиб турадиган бу тоифадаги профессионал жангчилар тобора кучли помешчикларнинг ҳомийлиги остига ўта борганлар ва вақт ўтиши билан **самурай** деб номланадиган ёпиқ табақага айланган. Самурайларнинг хўжайинига содиқлигини қаттиқ талаб қилувчи, ҳатто унинг учун ҳаётини ҳам беришга тайёр туриши лозимлигини белгиловчи ўз ифтихор қоидалари мавжуд еди.

Шундай қилиб, X асрдан бошлаб Японияда Шарқ учун Ғайриоддий бўлган ерга егаликнинг феодал ташкилоти ўрнатилган. Айни пайтда маида деҳқон хўжалиги ҳам кенг ривожланган. Бу жиҳатдан Япония ўрта асрлари Ғарб ўрта асрларига ўхшаб кетади. Юқоридагиларга қатор омиллар ёрдам берган. Аввало Японияда, Хитойдан фарқ қилиб, мулкчиликнинг феодал шакллари ташкил етишга назорат қилувчи ва тартибга солувчи функцияларга ега бўлган кучли давлат тўғаноқ бўлмаган. Чунки Японияда конфутсийликнинг нуфузли намоёндалари ҳам, имтиҳон-танлов тизими асосида шакллантириладиган кўп сонли кучли амалдор-маъмурият-чилар ҳам юзага келмаган еди.

Давлатда марказий ҳокимиятни заифлаштирувчи, ҳокимият жиловини ўз қўлидан чиқармаган йирик уруғчилик гуруҳларининг анъанавий куч-қудрати ҳам сезилиб турган. Ўзларининг содиқ самурайларидан иборат хусусий ҳарбий кучларига ега бўлган қудратли уруғларнинг мавжудлиги мамлакатнинг узоқ вақт мобайнида тарқоқ бўлиб туришига асосий сабаб еди. Ҳарбий кучларга таяниш орқали марказий ҳокимиятнинг кучайиши фақат Токугаванинг учинчи сёгунати даврида (XVII асрнинг боши - XIX асрнинг биринчи ярми) содир бўлган.

Японияда узок вақт давом етган сиёсий тарқоқлик унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тўхтатиб қўйган. Мамлакатда феодал муносабат-ларнинг ҳукронлиги то XIX асрнинг ўртасидаги буржуа инқилобига, яъни «Мейдзининг¹³⁵ қайта тикланиши» деб ном олган давргача давом етган.

2. Япония жамиятининг табақавий тузилиши

Японияда, худди Хитойдагидек, уруғ аристократиясининг ажралиб чиқиши, куллар ва бошқа тоифадаги қарам аҳолининг пайдо бўлиши муносабати билан иккита ижтимоий табақа: «аслзода» ва «аслзода бўлмаган» кишилар табақаси шаклланган. Уларнинг иккаласи бир қанча ижтимоий гуруҳларга бўлинган. Улар ўртасидаги чегаралар етарли даражада қўзғалувчан бўлган. «Асл-зода» кишилар орасида императорга яқин имтиёзли табақа, подшо саройи аъзолари, уруғ аристократияси, йирик амалдорлар ажралиб турган.

«Аслзода кишилар» (рёмин)нинг асосий қисми, илгари қудратли уруғ бошлиқларига шахсан қарамликда бўлган «давлат кишилари» сингари, чек ер тизими жорий қилингандан кейин давлат ерларига ўтказиб қўйилган. Улар ерга, бирон-бир ер егаси - хўжайинга бириктириб қўйилмаган еди, лекин ўзи хизмат қилаётган уезд бошлиғи ёки хўжайинининг рухсатисиз ерини ташлаб кетиши мумкин эмас еди.

Катта оила ёки кичик оилалар гуруҳи ҳовлини, яъни деҳқон хўжалигини ташкил етган. «Ҳовли» ўлпон (солиқ) тўлайдиган ва мажбуриятларни бажара-диган хўжалик бирлиги ҳисобланган. «Ҳовли» бошлиғи ҳокимият томонидан тан олинган. У белгиланган муддатда солиқ рўйхатларини тузиши лозим бўлган, барча оилаларнинг тўловлари, ишлаб беришлари учун Масъул ҳисобланган, оилавий мулкни бошқарган, авлодларнинг диний маросимларини қўллаб-қувватлаган.

Давлат оилаларни солиқ (ўлпон) тўлайдиган ва мажбуриятларни бажара-диган бирлик сифатида ҳар томонлама мустаҳкамлашга ҳаракат қилган. Ма-салан, «Тайхо Ёро рё»¹³⁶ деб номланган қонунлар тўпламида касаллар-ни, кексаларни, чўлоқ, майиб-мажруҳларни боқиш мажбурияти қариндош-ларга, улар бўлмаса, жамоа ёки маҳаллий ҳокимият зиммасига юклатилган бўлиб, ҳосилсизлик ёки табиий офатдан зарар кўрган оилаларга ёрдам

¹³⁵ Mzydzi – imperator Mutsuxito boshqaruvi yillari (1868-1912 yillar).

¹³⁶ «Тайхо Ёро рё» - 717-723 yillarni o`z ichiga olgan Yoro davrining umumiy qonunlar to`plami.

кўрсатиш мажбурияти мавжуд еди. Қонун томорқанинг ажратилишини, агар бунда кичик ёшли бола ёки бева хотин ёлғиз қоладиган бўлса, тақиқлаган. Агар меросни тақсимлаш пайтида томорқадан ажратма берилган бўлса ва ажралиб чиқувчининг оилани бошқара олишига ҳеч қандай шубҳа бўлмаса, у ҳолда юқоридаги қоида истисно қилиниши мумкин еди.

Японияда ирқий ва диний мансублигига қараб кишиларга турлича муносабатда бўлиш тан олинмаган. Мансабдорлик хизмати давлат лавозим-ларига ҳар қандай иқтидорли номзодларнинг шахсий ва умрбод имтиёзи бўлган. Бу лавозимни олган киши у ёки бу амалдорлар сирасига кирган ва бирон-бир мартаба (даража, унвон) олган. Бу ерда мартаба (даража, унвон) емас, мансаб (лавозим) ҳал қилувчи аҳамиятга ега еди. Япония бу соҳада Хитойдан фарқ қилган, чунки, Хитойда мартаба (даража, унвон) мансабни белгиларди. Умуман, Японияда мансаб ва мартабаларига қа-раб амалдорларнинг натурал тўловлари ва чек ери миқдори белгиланарди.

Олий тоифали амалдорларнинг, кучли уруғ вакилларининг дастлабки тўрт-та даражаси алоҳида мавқега ега еди. Улар мансабдорлар рўйхати бошида турган ва бевосита император саройи билан боғлиқ бўлган. Масалан, И тоифали шахзода хизмати учун мукофот тариқасида (суюрғол сифатида) 80 те (5 минг гектар атрофида) ер, уни ишлаш учун рўйхатга олинган 800 та деҳқон хонадони ва 100 та хизматчи олган.

Йирик амалдорларнинг уруғ-аймоқлари Японияда нафақат оилавий-хўжалик бирликлар сифатида, балки ўзига хос сиёсий бирлик сифатида ҳам май-донга чиққан. Масалан, «Тайхо Ёро ре» да юқори даражали амалдорларнинг уйлари тааллуқли бўлган «Уй бошқарувини ташкил етиш ва штатлар ҳақида»ги махсус боб мавжуд. Феодал уйларнинг бошлиқлари, юқори мансабли ва даражали амалдорларнинг вакиллари ўз фарзандларини саройга шахсий кўриқчилар ва бошқа хизматчилар сифатида беришлари лозим еди. Бундай мансаблар охир-оқибат мерос бўлиб ўтадиган бўлган. Давлатда амалдорларнинг етишмаслиги муносабати билан мансабларнинг ўриндошлик тизими амалда кенг қўлланган.

«Аслзода бўлмаган кишилар» гуруҳи жуда зич еди. Унга, масалан, дафн етишга хизмат қилувчи хизматчиларнинг махсус гуруҳи, «давлатга қарашли хонадонлар»нинг аъзолари, саройга қарашли куллар, хусусий куллар ҳамда холоплар кирарди.

Қуллар (нухи), манбаларнинг дарак беришича, Хитойдаги қуллар синга-ри баъзи ҳуқуқларга ега еди. Уларни сотиш ва мерос қилиб қолдириш мумкин еди, улар никоҳга кириш ва мулкка егалик қилиш ҳуқуқидан фойдаланганлар. «Аслзода» ва «аслзода бўлмаган» кишилар ўртасидаги никоҳ қонуний ҳи-собланарди. Агар булар ўртасида «билмай туриб» никоҳ тузилган бўлса, бун-дай никоҳдан туғилган болалар «аслзодалар» деб ҳисобланган. Еркин аёл билан қулдан туғилган болалар еса давлатга қарашли хонадонларга бериларди. Давлат қуллари ва хусусий қуллар унча кўп бўлмаган. Қулчилик манба-лари: жинойтчиларнинг ва қатор ҳолларда уларнинг оила аъзоларининг қулга айлантирилиши, ўзини қулликка сотиш ёки ота-оналари томонидан қулликка сотилиши, қарз учун гаровга қўйилиши ва ҳарбий асирлик бўлган. Қул деҳ-қонлар алоҳида қадрланган, уларга чек ерлар берилган ва улардан солиқлар олинмаган. 830 йилги қонун қулларни чек ердан фойдаланиш ҳуқуқида ва хазина фойдасига мажбуриятлар ўташида амалда еркин деҳқонлар билан тенглаштиради.

«Аслзода бўлмаганларнинг» алоҳида туркумини сарой ходимлари таш-кил етган. Давлат қуллари ва холопларга ўхшаб уларни ҳисобга олишнинг қаттиқ тартиби мавжуд еди. Сарой хизматчилари (ишчилари) махсус рўйхатга киритилган, улар томонидан етиштириладиган ҳосил ҳам қаттиқ назорат қилин-ган. Подшоликка қарашли хонадонларнинг аъзолари қонун бўйича баъзи ҳуқуқларга ега еди. Уларга ҳар декадада (ўн кунликда) бир кун дам олиш куни берилган, аёлларга тукқандан кейин анча енгилроқ иш тақдим қили-нарди. Бундай хонадонларнинг аъзолари кийим-кечак, оёқ кийимлар билан ҳам таъминланарди. Амалдорлар улардан ўз шахсий еҳтиёжлари йўлида фойдалана олмаганлар.

Азалий (наслий) холоплар (кедин)нинг аҳволи маҳаллий хусусиятлари би-лан ажралиб турарди. Уларни қуллар сингари сотиш мумкин емас еди. Бироқ, қо-чоқ холоп хўжайинига қайтарилган. Давлатга қарашли «аслзода бўлмаган кишилар» 60 ёшга тўлгандан кейин шахсий қарамликдан озод қилинган.

Япониянинг табақавий-синфий тузилиши кейинги асрларда ҳам анча аниқ ифодалана борган. Бунга тобора ривожланиб борган феодал, вассаллик-ленга оид муносабатлар билан бир қаторда мамлакатдаги туб сиёсий ўзга-ришлар ҳам таъсир етган. Масалан, 1192 йилда шимолий феодаллардан бири Минамото ўз рақиблари - бошқа феодалларни самурайлардан тузилган қў-шин ёрдами билан

тор-мор келтириб, мамлакатнинг пойтахти Киотони қўлга киритади ва шу тариқа Японияда сёгунлик вужудга келади. Император ҳокимияти ўзининг реал аҳамиятини йўқотади. Енг катта феодаллар ўртаси-даги ўзаро низолар натижасида император қўлида фақат диний ҳокимият қола-ди, холос. Дунёвий олий ҳокимият еса енг кучли **феодал - сёгун - олий ҳоким** қўлига ўтади. Японияда икки параллел сулола - император сулоласи **ва сёгун сулоласи** ўрнатилди. Шундай қилиб, XIII асрда мамлакатда би-ринчи сёгунликнинг ўрнатилиши, ҳарбий-феодал олигархия бошқарувининг жорий қилиниши феодалларнинг олий имтиёзли феодаллар, бевосита сёгуннинг вассаллари (гокенин), бошқа феодал егаликлар, ибодатхоналар ва монастир-ларнинг вассаллари (хигокенин) каби гуруҳларга бўлиниб кетишига олиб келган.

Оддий халқ - деҳқонлар, хунармандлар, савдогарлар феодаллар табақа-сига кирмаган. Деҳқонларни эксплуатация қилишнинг асосий шакли натурал оброк шаклида жон бошидан олинадиган рента бўлиб қолган. Бунда деҳ-қондан ҳосилнинг (шолининг) 40 фоизидан 60 фоизигача миқдорида солиқ олинарди. Бироқ, XIII асрда ҳам, XIV асрда ҳам Японияда деҳқонлар тўла қарамликка ташланмаган еди. Шунга қарамай, XII-XIII асрлардаёқ япон деҳқонларининг аҳволи жуда оғир еди. Феодаллар ер егалари сифатида қўлларидаги шахсий ва ҳарбий ҳокимиятдан ҳам, шунингдек, давлат таш-килоти ва унинг бутун молиявий-маъмурий тизимидан ҳам кенг суратда фой-даланиб, деҳқонларга жуда кўп ҳар хил тўлов ва солиқлар солардилар. Бир неча саройни - микадо, сёгун, сиккен саройларини таъминлаш мамлакатда жуда қимматга тушарди. Шу билан бирга катта ва майда феодалларнинг тин-май давом етган ўзаро урушлари деҳқонларнинг аҳволини оғирлаштирарди. Япон деҳқонлари кўп жиҳатдан шаҳар судхўрларига қарам едилар, чунки солиқ йиғиш иши одатда судхўрларга топширилди. Деҳқонлар кўпинча келгуси йил ҳосилини гаровга қўйиб, судхўрлардан қарзга уруғлик олардилар. Ҳамиша очарчилик ва бунинг натижасида доим бўлиб турадиган юқумли касалликлар эпидемияси XIV ва XV асрларда япон қишлоқларида кенг тар-қалган ҳодиса еди. XV асрда кўтарилган деҳқонлар қўзғолонлари ҳам та-содиф емас еди. Бу вақтда, айниқса, XIII-XIV асрларда деҳқонлар армия-нинг асосий кучини ташкил етарди. Юқоридагиларнинг ўзиёқ шуни тасдиқлайдики, XIII-XV асрларда деҳқонларнинг аҳволи ниҳоятда оғир бўли-шига қарамай, улар ҳали крепостной қарамликка ташланмаган еди.

XIII-XV асрлардан бошлаб Японияда ҳунармандчилик, савдо ва шаҳарлар анча жадаллик билан ривожлана бошлади. Бу еса муҳим ижтимоий ўзгаришларга олиб келди. Шаҳарларда ҳунармандлар ва савдогарлар (дзя) нинг биринчи бирлашмалари ташкил топди. Савдогарларнинг бир қисми бево-сита бозорларга чиқиб, баъзи мустақилликни қўлга киритди. Феодаллар орасида ҳам ўзгаришлар юз берди. Самурайларнинг бир қисми қарз евазига ер егалиklarини йўқотди ва тўлиқ ўз хўжайинларининг қарамоғига ўтди. Ҳайдаладиган ерларнинг катта қисми йирик ҳоким-князлар - «даймё» («катта ном») қўлида тўпланди. Даймё егалиги алоҳида провинцияларни ва ҳатто бир неча провинцияларни қамраб олган еди.

Япон жамиятининг табақавий-синфий тузилиши учинчи сёгунат даврида анча тугалланган шаклларга ега бўлди. У қонун билан мустаҳ-камланди ва бутун сёгунат томонидан ҳар томонлама муҳофаза қилинади-ган бўлди. Япон феодал жамияти тўртта табақага бўлинди. Табақавий бў-линиш асосан синфий бўлиниш билан мос тушган. Бу бўлиниш расман **«си-но-ко-сё»: самурайлар (си), дехқонлар (но), ҳунармандлар (ко) ва савдогарлар (сё) формуласи** билан белгиланган. Феодал жамиятнинг енг тубида кам сонли парилар («ета») гуруҳи турган.

1615 йилда токугавалар сулоласининг биринчи сёгуни Иеясу томон-дан «Ўн саккизта қонунлар» чиқарилган ва унда жамиятдаги тўрттала табақа вакилларининг юриш-туришлари қаттиқ тартибга солинган. Бу қонунга биноан, кейинги ҳар бир сёгун ўз мансабига ўтириш чоғида феодал князлар йиғини олдида Иеясу қонунларига содиқлиги ҳақида қасамёд қилиши лозим еди.

Токугавалар сулоласининг учинчи сёгуни Иемитсу (1623-1651 йиллар) еса 1637 йилда Кюсю оролидаги Самабери округида дехқонларнинг жуда катта кўзғолонини шафқатсиз равишда бостириб, 1639 йилда Япония давлатида таркиб топган феодал тузумни юридик жиҳатдан расмийлаштириб берган қонунлар тўпламини нашр қилди. Бу қонунлар тўпламида меҳнат-кашлар учун жуда оғир турмуш шароитлари кўзда тутилгани ҳолда политсиячилик-крепостнойлик режими яққол ифодаланган еди. 1639 йилги кодекс-га кўра ижтимоий муносабатлар: ҳарбийлар, дехқонлар, ҳунармандлар ва савдогарлардан иборат тўртта табақа муносабатлари ифодаланган еди. Шу аҳоли гуруҳларининг муносабатлари қаттиқ тартиб ва қоидалар билан белгилан-ган еди. Оқсуяклар ва самурайларга мансуб турли гуруҳларнинг ҳуқуқ ва имтиёзлари

қонунда икир-чикирларигача муфассал кўрсатиб берилган еди. Давлат саноат ва савдо-сотик ишларини ўчакишиб назорат қилар ва унга бачканалик билан васийлик қиларди. Савдогарларнинг гилдиялари ва айниқса хунармандларнинг сехлари бутунлай ҳукуматга боғлиқ еди, ҳукумат савдо-сотикдан ва саноатдан катта даромадлар олиш учун ҳам улардан кенг фойдаланарди. Дехқонларга нисбатан белгаланган тартиб-қоидалар ай-ниқса қаттиқ еди. Уларнинг турмушдаги ҳар бир қадамини ҳукумат қаттиқ кузатиб турарди. Дехқонларга гуруч ейиш ман етилган еди, чунки улар учун бу «ортиқча неъмат» деб қаралар еди. Уларга шойи ва ипак кийим кийиш ҳам ман қилинган, фақат арзон баҳоли ип-газламадан кийим кийиш мумкин деб кўрсатилган еди. Ҳатто тўй, азалар ва ҳоказоларга сарф бўла-диган харажатлар ҳам маълум миқдордан ошмаслиги шарт еди.

Ўзи ва Киотодаги саройи учун аниқ тайинланган маошга яшовчи миқадо номигагина ҳокимият егаси еди. Қонунлар аслида уни ташқи дунё билан алоқа қилиш имкониятидан тамомила маҳрум қилиб қўйган еди. Сёгунларнинг пойтахти Едо шаҳри бўлиб, у жуда тез ўсиб, катта марказга айланиб борди. Сёгунлар бу ерда дабдабали ҳаёт кичирардилар. Катта фео-даллар, мулкдор князлар - даймё ва бошқаларнинг кўп вақт пойтахтда яшаб, сёгунлар саройига қатнаб туришлари шарт еди. Улар ўз вилоятлари-га қайтиб келганларида хотин ва бола-чақаларини гаров қилиб Едода қолди-ришлари лозим еди. Токугавалар ўрнатган бутун режим кенг тармоқли полит-сия аппаратига асосланган еди. Ҳукумат ўзининг ошкора ва махфий агентлари воситаси билан дехқонларни, шаҳар плебсларини, катта савдогар-ларнинг хонадонларини, самурайларни ва феодал князларни кузатиб турарди.

Дворянларнинг ҳукмрон табақасини ҳам аввал сёгунлар ташкил ет-ган. XVII асрнинг бошида Япониянинг ҳақиқий ҳукмдори - сёгуннинг оиласига мамлакат ҳудудининг 1/3 қисмига яқини ва мулкдор князлар – даймёнинг 300 яқин оилалари тегишли еди. Бу табақа ўзига хос тоифавий гуруҳларга бўлинганди. **Даймё (феодал князлар)** жуда катта ерларга егалик қилиб, икки: **фудай-даймё ва тодзама-даймё** тоифаларини ташкил етган. **Фудайдай-мё** Токугава оиласига бевосита вассал қарамликда бў-либ, мамлакатдаги барча олий ҳукумат мансабларини егаллаган еди. Ташқи князлар деб аталадиган **тодзама-даймё** еса бошқарув ишларидан четлаштирилган еди.

Самурайлар табақасининг алоҳида қисмини сарой зодагонлари (куге) ташкил етган. Улар ҳақиқий ҳокимиятдан маҳрум бўлган императорнинг саройида олий даражали дворянлар еди. Лекин, одатда, улар ер егаликларига ега эмас, ҳамда маош тўланадиган мансабларни олмас ва сёгундан гуруч улушларини олиб, унинг маъмуриятига тўла қарам едилар.

Хукмрон табақаларнинг асосий оммасини ёгуннинг кўшинларига ва даймёнинг ҳарбий отрядларига кирувчи самурайлар - хизматчи дворян-лар ташкил етган. Улар ўз хизматлари евазига маълум даражада деҳқонлар-дан солиқлар йиғиш ёки ўз хўжайинларидан гуруч улушларини олиш имко-ниятига ега бўлишган. 1653 йилда сёгун ҳамма самурай-жангчилардан, даймё вассалларидан ерларни олиш ҳақида ва уларни маошга, гуруч улушларга ўтказиш тўғрисида фармон чиқарган. Самурайлар қуйи уч та-бақага қарама-қарши қўйилган. Самурайлар иккита қилич кўтариб юриш-ган ва шу билан улар ташқи қиёфада бошқа табақалардан ажралиб турганлар. Фақат самурайлар давлат лавозимларини, фуқаролик ва ҳарбий мансабларни егаллаши мумкин еди.

Деҳқонлар жамиятда анча езилган, енг кўп експлуататсия қилинади-ган табақа ҳисобланган. Улар мамлакат аҳолисининг 80 фоизини ташкил қилиб, ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан бир хил эмас еди. Деҳқонларнинг асосий қисми кичик-кичик ер участкаларига егалик қилиб, мустақил хўжалик юритганлар. Улар бу ерларни умрбод қўлда тутиб туриш ва мерос тариқасида ўтказиш ҳуқуқига ега едилар. Бу деҳқонлар аввало солиқ тўлайдиган ва мажбурият-лар ўтайдиган беш хонадонлар таркибига кирувчи жамоа аъзолари еди. Со-лиқлар, одатда, ҳосилнинг ярми миқдориди, баъзан ундан ҳам кўпроқ миқ-дорда ундирилди. Деҳқонлар, шунингдек, ерларни, суғориш томорқаларини таъмирлаш бўйича ва бошқа шу каби қатор мажбуриятларни ҳам ўтардилар.

Япон деҳқони бу вақтга келиб амалда асоратга (қулликка) солинган, қарамликка тушиб қолган еди. У ерни ишлашни тўхтатиш, ўзига бошқа машғулот турини танлаш, бошқа яшаш жойига кўчиб ўтиш ҳуқуқидан маҳрум еди. Тўғри, уни сотиш ёки сотиб олиш мумкин эмас еди, холос.

Шаҳарнинг ораликдаги ўрта ҳол табақаларини хунармандлар ва савдогарлар ташкил етган. Уларнинг ҳаёти ва фаолияти сёгун томонидан қаттиқ тартибга солинарди. XVIII асрда савдогарларнинг бойиган табақаси жамиятда муҳим ўрин тута бошлади. Бу вақтда

Японияда савдо-судхўрлик капитали назорати остида бўлган мануфактура ишлаб чиқариши вужудга келади. Товар-пул муносабатларининг ривожланиши натижасида, бир томондан феодаллар ҳукмрон синфининг емирилиши тўхтовсиз кучайиб борди, иккинчи томондан еса, деҳқонларнинг табақалашув жараёнлари чуқурлашди.

Ерларни олиш-сотиш тақиқланган бўлишига карамай, у яширинча, ниқобланган шаклда бегоналаштирилган, кишлоқнинг юқори табақалари, шунингдек, шаҳарларнинг судхўрлари кўлида тўпланиб борган. Феодал дворянларнинг савдо-судхўрлик капиталига иқтисодий қарамлиги кучайган. Ўша вақтда енг йирик бўлган Митсуи уйи 1697 йилда сёгуннинг молия агенти, 1707 йилда еса императорнинг банкири бўлиб олган еди. Тушкунлик, айниқса, хизматчи самурайлар орасида кўзга яққол ташланган. Даймё-нинг камбағаллашуви натижасида улар ўз хўжайинларини, шу билан бирга тирикчилик манбаларини йўқотганлар ва **ронин** (дайдилар) бўлиб қолишган. Самурайлар асрлар давомида яшаб келаётган анъаналарга хилоф равишда ҳунармандчилик ва савдо билан тобора кўпроқ шуғуллана бошлаганлар ва хизматчилар, ишчиларга айланганлар.

3. Япониянинг давлат тузуми ва унинг ўзига хослиги

Маълумки 645 йилда бошқа уруғлар орасида таъсири кучли бўлган Тайка уруғи томонидан ҳокимиятнинг босиб олиниши билан Японияда марказлашган давлат тузиш жараёни бошланади. Шу даврда ерга нисбатан давлат егаллиги жорий етилади.

VI асрда Японияда ўтказилган ва сиёсий инқилоб аҳамиятига ега бўлган Тайка ислохотлари меросий якка ҳоким бошчилигидаги илк феодал давлатнинг ўрнатилишига олиб келди. Унинг ислохотлари қуйи табақа кишилари-нинг юқори табақаларга иттиқ етишлари зарурлиги тўғрисидаги, тепасида чек-ланмаган ҳокимиятга ега бўлган «донишманд якка ҳоким», «худолар авлоди» турадиган ягона давлат ҳақидаги буддизм ва конфутсийлик таъли-мотлари билан асослантилган еди. Бунга, шунингдек, ҳукмдор – императорнинг илоҳий кучи ҳақидаги хитойликлар дини Гояларини ўзига осонгина сингдирган японларнинг қадимги дини синто («руҳлар йўли») ҳам ёрдам берган.

«Тайка давлат тўнтариши» натижасида қудратли Фудзивара уруғининг қўллаб-қувватлашига таянувчи ва император

бошчилигидаги ягона япон давлати ташкил етилган. Фудзивара уруғидан кейинчалик император-нинг авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтадиган **регентлари** - ҳокимдошлари тайинланадиган бўлди.

Япон ҳукмдорлари ВИ асрдаёқ Хитойдан «тенси» ёки «тенно» - «осмон ўғли» номини ўзлаштириб олган едилар. Бироқ, агар Хитойда ҳукмдор ҳокимиятининг манбаи «Осмон иродаси»га боғлиқ бўлган, император алмашинуви еса «Осмон буйруғи»нинг ўзгариши билан тушун-тирилган бўлса, Японияда «тенно» маъноси кўпроқ ерга оид бўлган, у хитойликлар сажда қиладиган олий илоҳий асос - «қонун» сингари осмон кўрсатмасига ега бўлмаган. Японларнинг табиат ҳақидаги тасавурлари анча аниқ бўлган. Улар нафақат осмонга, балки қуёш, тоғлар, дарёлар-га ҳам сиғинганлар.

Японларнинг енг қадимги дини синто («руҳлар йўли») ҳукмдорни би-ринчи руҳоний, қуёшни инсон қиёфасини олган илоҳий аждод деб ҳисоблаган. Японларнинг ВИ-ВІІ асрларда синто ва буддизм динларининг аралашиб кетишидан ташкил топган дини - **«ребу синто»** (бир бутун синто) император-ларни нафақат дин бошлиғи ва олий қохин сифатида, балки дунёвий монарх, аввало қўшинлар бошлиғи деб ҳам тан олган. Унга кўра, императорнинг чиновниклар учун еътироз билдириб бўлмайдиган нуфузи кодекс ва қонун-ларга асосланган. Худди шундан бошлаб Япония ҳуқуқида давлатнинг барча марказий ва маҳаллий, диний ва дунёвий муассасалари пухталиқ би-лан ишлаб чиқила борди. 17 та моддадан иборат Қонун «сувереннинг ило-ҳийлиги» тўғрисида сўз юритиб, унда маслаҳатчиларнинг «муҳим ишларни тўғри ҳал қилишнинг зарурий шарти» сифатидаги аҳамияти ҳақида гапирилади. Сётоку-тайси еса якка бир шахсга тааллуқли бошқарувни инкор қилиб, «ишлар шахсан подшо томонидан ҳал қилинмаслиги лозим», деб тасдиқлай-ди. Ҳар қандай даражадаги маслаҳатчи Японияда енг қадимги вақтлар-дан бошлаб императорнинг давлат аппаратида асосий сиймо бўлиб қолган еди. Дарҳақиқат, амалда ва қонун бўйича олий қонун чиқариш, ижро етиш ва ҳарбий ҳокимиятга ега бўлган илоҳий «тенно» ВІІІ асрдаёқ қудратли Фудзивара уруғи даврида мамлакатни бошқаришдан кўра кўпроқ под-шоҳлик қила бошлади. 794 йилда Киотода яна бир пойтахтнинг қурилиши унинг куч-қудрати рамзи бўлиб қолди. Бу вақтда императорнинг қароргоҳи Наро шаҳрида еди. Оқибатда Японияда икки пойтахтнинг мавжудлиги, анъ-анавий икки ҳокимиятчилик ва ҳатто давлат

бошқарув ишларига буддизм руҳонийлари киритилгандан кейин уч ҳокимиятчилик, анъанавий бўлиб қолган.

«Тайхо Ёро рё»нинг «Муассасалар ва штатлар» деб номланган махсус бўлими ҳукуматнинг кенг тармоқли марказий ва маҳаллий, диний ва дунёвий ҳокимиятлари тизими ҳақидаги, мансабдор шахсларнинг қуйи-дан юқорига қараб бўйсунуши ва амалдорларнинг даражалари, уларни тайёлаш (Японияга хитойликларнинг мансабларга тайинлашдаги имтиҳон ти-зими кириб келмаган), шунингдек, уларга хизматлари учун «боқиманда-лик» сифатида, натурал ёки ер участкалари тарзида маош билан таъминлаш тўғрисидаги меъёрларга бағишланган.

Японияда қонунга биноан, олий давлат ҳокимияти, Хитойдаги син-гари, Давлат кенгаши («Дадзе-кан»)га тегишли бўлган. Давлат кенгаши давлат сиёсатининг умумий йўналишларини ишлаб чиққан, императорнинг фармонларини бутун мамлакат бўйлаб жўнатган. Японияда дунёвий Давлат кенгаши билан бир қаторда, Хитойдан фарқли ўлароқ, махсус диний Давлат кенгаши («Дзинги-кан») ёки «осмон ва ер руҳларининг ишлари бўйича Кенгаш» ҳам мавжуд еди. У синтоистларнинг бутхона ва ибодат-хоналари руҳонийларининг, ибодатхоналарда рўйхатга олинган деҳқонларнинг фаолияти ва ҳоказолар устидан назоратни амалга оширган. Унинг штати ун-ча катта бўлмаган. «Дзинги-кан» бошқа идоралардан ажралган ҳолда фао-лият кўрсатган, лекин уларнинг орасида анча юқори мавқега ега бўлган.

Японияда дунёвий Давлат кенгашининг ички тузилиши Хитой на-мунасида ташкил етилган. Унинг тепасида «катта министр» ёки канслер тур-ган. **Канслер** мамлакат императорининг бошқарув ишларида «тинчлик, осо-йишталик ва уйғунликни» таъминлашнинг ахлоқий ўлчови сифатида сафарбар қилинган мураббийси ҳисобланган. Қонун, бундай бенуқсон кишини топиш қийинлигини тан олиб, ушбу мансабнинг бўш қолишига йўл қўйган.

Давлат кенгашида бевосита бошқарув функциялари иккита **олий министрлар**: чап (катта) ва ўнг (кичик) министрлар томонидан амалга оширилган. Бу министрлар ўз навбатида барча ишларни муҳокама қилишда иштирок етувчи, «катта ишлар бўйича» кичик маслаҳатчиларга тавсиялар берувчи, шунингдек, «кичик ишлар бўйича» ҳам маслаҳатлар берувчи «катта маслаҳатчиларга таянганлар. Айнан ушбу министрлар кундалик иш-ларнинг боришини кузатиб турардилар ва бу ҳақда Давлат кенгаши олдида жа-воб

берардилар. Давлат кенгаши ўз раҳбарлиги остидаги саккизта министрлик-ка ва сенсорлар палатасига ега бўлган. Министрликлар, Хитойдагидан фарқ қи-либ, император саройи билан чамбарчас боғлиқ еди. **Сензорлар палатаси-нинг** бошлиғи еса Хитойдагига қараганда тор доирадаги ваколатларга ега бўлиб, урф-одатлар ва ахлоқларнинг софлигини кузатиб турган, ахлоқ қоидалари-нинг бузилиши ҳоллари бўйича текширув ўтказган, булар ҳақида императорга доклад қилган. Унинг қарамоғида сайёр сенсорлар-назоратчилар штати бўлган. **Сензоратнинг** қарорлари **Давлат кенгаши** томонидан тўхта-тилиши мумкин еди.

Японияда ҳарбий, молиявий ва адлия министрликлари билан бир қатор-да махсус «**умумий ишлар**» министрлиги мавжуд бўлган. У кундалик са-рой ишларини юритиш, маросимлар уюштириш, император фармонларини таҳрир қилиш, мамлакат тарихини, қондош шахзодаларнинг, сарой хонимларининг ва буддизм руҳонийларининг рўйхатларини, шунингдек, аҳолининг асосий рўйхат дафтари (реестри)ни тузишни кузатиб туриш кабиларни амалга оширган. Бу министрлик мамлакатнинг худди олий девонхонаси сифатида давлат бош-қарувида биринчи ўринни егаллаган. Бинобарин, унинг бошлиғи императорга жуда яқин турарди. У Давлат кенгаши ва бошқа министрликлар ўртасидаги алоқаларни амалга ошириб, докладлар қабул қилган ва императорга петитсия-лар юборган.

Умумий ишлар министрлиги функцияларининг ниҳоятда кенглигидан унинг ўнта бошқармасидаги кўп сонли штатларнинг мавжудлиги ҳам дало-лат беради. Бу бошқармалар орасида император аёлларининг махсус сарой бошқармаси, бош архив бошқармаси, астрологик бошқарма, рассомлик, сарой аҳллари етикети (сарой аҳлларига хос мулозамат ва муомалалар) бош-қармаси ажралиб турган. Охирги министрлик фаолияти махсус маросимлар министрлиги фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Ушбу министрлар фа-қат сарой аҳлларига хос мулозамат ва муомалаларга риоя қилинишини куза-тиш билан чекланмай, давлат мактабларини назорат қилиш, мансабдорлик лавозимларига номзодларни аттестатсиядан ўтказиш, мансабдорларни та-йинлаш ва алмаштириш, уларни мукофотлаш ҳақида тавсифномалар бериш ва бошқа ишларни ҳам юритган.

Ўша вақтда асрлар мобайнида (II жаҳон урушининг охирига қадар) яшаб келган император саройининг махсус министрлиги ташкил етилган еди. У «**Тайхо Ёро рё**»га асосан: битта махсус

ошхона бошқармаси, тўртта бош бошқармалар ва ўн учта оддий бошқармалар таркибида тузилган еди. Махсус ошхона бошқармаси сарой учун озиқ-овқат етказиб бериш ва тайёрлаш, шунингдек, ошпаз фаолиятини юритиш ишлари билан шуғулланган. Тўртта бош бошқарма жумласига сарой ошхонаси бош бошқармаси, сарой омборхоналари ва хўжалиги бошқармаси, сарой қулларини бошқарувчи бошқарма ва бошқалар; оддий бошқармалар қаторига сарой боғлари ва ҳовузлари бошқармаси, саройни сув билан таъминлаш бошқармаси ва бошқалар кирган. Хуллас, империя саройи махсус министрлигининг штат жад-вали жуда тўла бўлган. Унда, бошқа министрликлардаги сингари, маъмурлар, мутахассислар, девонхона ходимлари ва бошқалар ишлаган. Кўп сонли министрликлар ва бошқармаларнинг мавжудлиги шароитида, «Тайхо Ёро рё» дан ҳам кўриниб турганидек, улар ўртасидаги функциялар аниқ тақсимлаб қўйилмаган еди. Бу кенг тармоқли давлат аппаратини император саройи боғлаб турарди.

«Тайхо Ёро рё»нинг будда роҳиблари ва роҳибаларига бағишланган VII қонуни Японияда буддизм динининг руҳонийлари алоҳида мавқе-га ега бўлганлигидан ва давлатнинг олий назорати остида турганлигидан да-лолат беради. Қонун будда динига оид ташкилотлар мақомини тартибга солиб, бутхона ходимларининг уйларига, боғларига егалик қилишини, сотишини ва судхўрлик билан шуғулланишини, совға тариқасида қуллар, қорамоллар, қурол-яроғлар олишини тақиқлаган. Бу тақиқлар будда монастрлари ва ибодатхоналари ер егалиklarининг ўсишини тўхтатиб қола олмаган.

Уруғлар ўртасидаги низолар шароитида будда бош руҳонийларининг бойлиги ўсиши билан бир қаторда уларнинг сиёсий таъсири ҳам, сиёсий даъво-лари ҳам ўсган. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, буддизмнинг сиёсий таъсири ўрта асрлардаги Узоқ Шарқдаги будда дини ҳукмрон бўлган давлат-ларнинг биронтасида Япониядагидек кучли бўлмаган. Японияда XI аср охири-XII аср бошига келиб амалда учта: император саройи, ҳукмрон уруғларнинг уй бошқармаси (у кўп асрлар мобайнида Фудзивара уруғига тегишли бўлган) ва будда монастирлари сиёсий марказлар бўлиб қолган. Император вояга етгандан сўнг мажбуран монахликка ўтказилган. Ёш император еса ҳукмрон уруғ қўлидаги итоаткор қурол бўлиб қолган. Будда руҳонийлари кўпинча ушбу ҳукмрон уруғга мухолифиятда бўлган уруғни қўллаб-қувватларди.

XII асрдан еътиборан маҳаллий уруғларнинг губернаторлари, ноиблари ва бошқалар иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан юксала бошлаган. Улар амалда ўз егаликларидан чекланмаган ҳукмдорлар - ер егалари бўлиб қолганлар. Ҳукмрон синфнинг турли гуруҳлари: сарой аъёнлари, кучли уруғлар, руҳоний-лар ўртасида тўхтовсиз уруғчилик урушлари шароитларида, XII асрда Япо-нияда бошқарувнинг янги шакли - сёгунат ўрнатилган. **Сёгунат** фео-далларнинг ўзига хос ҳарбий диктатураси бўлиб, бунда марказда ҳам, маъ-лум даражада маҳаллий жойларда ҳам ҳокимият сёгуннинг - «буюк лаш-карбоши»нинг қўлида тўпланган.

Янги ҳарбий-бюрократик аппарат (бакуфу)га таянувчи Миномото-нинг (1192-1333 йиллар) биринчи сёгунати¹³⁷ ўрнатилиши билан Япония феодал давлати ривожланишининг иккинчи даври бошланган. Айнан шу вақт-дан еътиборан давлатнинг ҳарбий-сиёсий бирлаштирилиши даври бошланган. Бу Миномотонинг тарқоқликни тугатиш, низоларни бостириш, феодал давлатни ўз хусусий манфаатлари ва бутун феодаллар синфи манфаатлари йўлида мустаҳкамлаш учун қилган саъи-ҳаракатлари натижасида юз берди.

Фақат баъзи вакиллик функцияларига ега бўлган императорнинг номи-гагина давлат бошлиғи сифатида сақланиб қолганлиги сёгунатнинг характерли белгиси ҳисобланган. Император ўз мартабасига оид барча ҳурмат-еҳтиромдан тўла фойдаланган, лекин у ҳам, унинг саройи ҳам мамлакат сиёсий ҳаётида қандайдир муҳим рол ўйнамаган. Император саройи бу даврда феодаллар мухолифиятчилигининг марказига айланди. Бу ўзаро урушларнинг янгидан кўтарилиши сабабларидан бири бўлиб қолди.

Биринчи сёгуннинг марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашга урини-ши муваффақиятсиз чиқди. Сёгуннинг вазифаси ҳам анча вақтгача но-минал бўлиб қолди. XII асрнинг охири - XIII асрнинг бошида сёгунатнинг махсус кўриниши - **сик-кенат** (сиккен - ҳоким) ўрнатилди. Миномота ворис-лари жуда ёш бўлганлигидан, 1199 йилдан бошлаб давлатни сиккенлар (ҳо-кимлар) деган бошқа феодал хонадонларидан бўлган, асосан буддистлардан иборат регентлар идора қила бошлайди. Шу тариқа Японияда сиёсий ҳокимиятнинг расман мавжуд бўлиб турган икки «қавати» устида яна бир «қават» сиёсий ҳокимият ташкил қилинган. Натижада сиккенлик авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўта бошлаган. Расман император ва сёгун сиёсий

¹³⁷ **Ikkinchi syogunat** – Asigaga (1333-1573 yillar) syogunati, uchinchisi – Tokugava (1603-1867 yillar) syogunati bo`lgan.

тузумда ўз ўрнига ега бўлган, лекин катта ҳокимият сиккенга ўтган. Сиккенат биринчи Камакура сёгунати қулашигача давом етган, лекин Японияда XIX асрнинг иккинчи ярмигача мавжуд бўлган ҳарбий-феодал диктатура характерини бирон-бир тарзда ўзгартирмаган.

Император саройи фаолияти устидан қаттиқ назоратни амалга оширувчи органлар сёгунат ҳукумати механизмининг ўзгармайдиган бўғини еди. 1221 йилдан бошлаб бакуфу (марказий ҳукумат) Киотодаги император қа-роргоҳига сёгуннинг вакили (**тендая**)ни йўллайдиган бўлди. Тендая сёгун номидан фармонлар чиқариш ҳуқуқига ега еди. Бу фармонларнинг бажарилиши тендаянинг ихтиёридаги махсус ҳарбий кучлар-самурайлар қўшини билан таъминланган. Бундан ташқари, сёгун янги императорни тасдиқлаш, тахт ворислиги тартибини белгилаш, регентлар ва бошқа олий сарой маслаҳатчиларини тайинлиш ҳуқуқига ега бўлиб олди.

Бироқ, ҳукмрон ҳарбий-феодал доиралар сёгунатнинг доимий сиёсий-маъмурий тузумини бирданига шакллантира олмади, сёгун ҳокимиятини ўтказишнинг меросий принципини ўрнатолмади, ҳақиқий ҳокимиятни ўз қўлларида тўплаш олмади. Бунинг устига иккинчи сёгунат даврида бакуфу ҳокимияти анча заифлашди. Чунки бу даврда япон сёгуни Хитойга вассал қарамликни тан олишга мажбур бўлган еди. Бундан кейин япон императорларини тасдиқлаш ҳуқуқи Хитойга ўтганди. Бу вақтда Японияда 20 га яқин йирик ва кўп сонли ўрта ва майда даймё мавжуд бўлиб, улар ўз егаларини амалда мустақил бошқарар едилар.

Сёгунат фақат XVII-XVIII асрларда мутлақ бошқарув белгиларини ол-ган, бошқариш усуллари қаттиққўллик билан амалга ошириладиган бўлган, кенг тармоқли политсия аппарати ташкил етилган. Учинчи Токугавалар сё-гунатининг ҳукмдори Иеяси ҳарбий йўл билан мамлакатни бирлаштирди. У кўп феодаллар ва будда монастирларининг ерларини мусодара қилиб, жуда йирик ер егаси бўлиб қолди.

Учинчи сёгунат мавқеининг мустаҳкамланиши натижасида импера-торнинг ҳар қандай сиёсий таъсири тугатилди. Токугавалар сёгунатида янги **сёсидая** мансаби - императорлик пойтахтида сёгуннинг ноиб мансаби жорий қилинди. 1615 йилги қонун асосида император саройининг, ҳатто, диний функциялари сёгунинг назорати остига олинди. Сёгун барча олий даражали сарой амалдорларининг тайинланишига аралашарди.

Бироқ, бу вақтда ҳам Япониянинг марказлаштирилиши нисбий харак-терга ега бўлди. Феодал князликлар маъмурий-сиёсий бирликлар сифатида тугатилмаган еди. Маҳаллий князлар ўз ҳудудларида бошқариш, суд қилиш ҳуқуқини сақлаб қолдилар. Лекин сёғунда даймёдан ҳамма ёки бир қисм ер егалиklarини барча ваколатлари билан тортиб олиш ҳокимияти мав-жуд еди. Ўйрик шаҳарларда савдо ва хунармандчилик, конруда саноат кор-хоналари ўзгаришсиз бакуфу назорати остида қолди.

1635 йилги қонун билан мустаҳкамланган гаровга қўйиш тизими бу вақтда сёғун ҳокимиятини мустаҳкамлаш воситаларидан бири бўлган. Қо-нунга биноан ҳамма даймё навбатма-навбат сёғун уйида яшашлари, ўз егалиklarига қайтаётганларида еса оилаларини сёғунат пойтахти Едода қолдиришлари лозим еди. Гаровга қўйиш тизими император ўғилларига ҳам тааллуқли бўлган.

Сёғун бутун ҳокимият ваколатларини марказда тўплай бориб, император бошқаруви давридаги кўп дабдабали белгиларидан маҳрум бўлди, лекин барибир кўп сонли ва кенг тармоқли ҳисобланган ҳарбий-политсия апаратига таянарди. Сёғуннинг енг яқин ёрдамчиси унинг биринчи масла-ҳатчиси-тайро бўлган. Тайро зарурият туғилганда регент вазифасини ҳам бажариши мумкин еди. У, қоида бўйича, фавқулодда ҳолатларда тайинланган. Бундан ташқари, сёғун хузурида бевосита ҳукумат (бакуфу)ни ташкил етувчи катта маслаҳатчилар ҳам мавжуд еди. Улар ўз бурчларини уч ой мабойнида галма-гал бажарганлар. Бир неча катта маслаҳатчилар Току-гава сёғунатининг охирги йилларида Давлат кенгашини ташкил етганлар. Бу билан қишлоқ бешхонадонликлар тизими жорий қилинган. Бунда давлат олдида-ги барча мажбуриятларни бажариш бўйича ҳамманинг бир-бирига кафиллиги билан боғланган бешта қўшни деҳқон хонадонлари бирлаштирилган еди. Уезд бошлиқлари, ҳаттотлар, квартал ва қишлоқ оқсоқоллари солиқлар йиғиш, деҳқонлар томонидан ижтимоий ишларнинг бажарилишини назорат қилиш, суд ва политсия функцияларини амалга ошириш каби ишларни юритганлар.

Сёғунатнинг ўрнатилиши билан барча провинсияларга император томонидан ҳарбий губернаторлар, ёки протекторлар (сюго) тайинланадиган бўлди. Улар вилоятларнинг бошлиқлари билан бир қаторда фаолият кўрсатганлар. Уларнинг вазифасига марказий ҳукумат фойдасига мажбуриятлар бажарилишини назорат қилиш, исёнларни бостириш, сёғуннинг сиёсий рақибларини таъқиб

қилиш, провинсияларни қўриқлаш кирган. Сього ихтиёрида маҳаллий горнизон бўлган. Хусусий егаликдаги поместеларга ҳукуматнинг махсус вакиллари юбориларди.

Уларнинг асосий мажбурияти поместелардан келадиган даромадларни назорат қилиш, феодаллар томонидан барча солиқларнинг, аввало, ҳарбий солиқларнинг тўланишини кузатиб туриш, фитначи, бузғунчи, Ғаламисларни таъқиб қилиш ҳисобланган. Бироқ, бу ва бошқа тадбирлар сёгун ҳоки-миятининг заифлашуви даврларида кўзланган натижалар бермади. Масалан, XV асрда собиқ протектордан бўлган маҳаллий князлар ўз егаликларида сёгун амалдорларининг пайдо бўлишини тақиқлаб, суд ва солиқ иммунитети ҳуқуқини қўлга киритиб олганлар. Маҳаллий князларнинг ўзбошим-чалигини қаттиқ ҳарбий-политсиячилик чоралари ёрдами билан синдиришга маълум даражада фақат Токугавалар сулоласи даврида еришилган еди.

Токугавалар сулоласининг давлат аппаратида кидирув органлари, махсус политсия инспекторлари - **метске** («бириктирилган кўзлар») алоҳида ўрин тутган. Улар амалдорлардан тортиб деҳқонларгача мамлакатнинг барча аҳолиси устидан яширинча сиёсий назоратни амалга оширардилар. Бу аппарат тепасида ометске (катта, машҳур метскелар) деб аталувчи зодагонлар ту-рарди. 1632 йилда уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақидаги қонун қабул қилинади. Бешта асосий политсия инспекторлари барча князлар ва олий мансабдорларни кузатиб турардилар.

Мамлакатда кўчиб юриш қаттиқ рухсатнома тизими билан тартибга солинган. Бакуфунинг олдиндан берилган розилигисиз даймё қалъалар қуриш, уйланиш ҳуқуқига ега бўлмаган. Деҳқонларни ва ҳаммадан аввал улар-дан солиқ йиғилишини назорат қилиш учун Токугаванинг барча егаликлари-га 1644 йилда дайканлар тайинлана бошлади. Дайканларга қишлоқларнинг оқсоқоллари бўйсундирилди.

Шаҳарларга тайинланган шаҳар бошлиқлари бошчилик қилардилар. Улар кенг маъмурий, политсиячилик ва суд ҳокимиятини амалга оширардилар. Шаҳар бошлиқлари билан бирга йирик савдогарларнинг кенгашлари ҳам мавжуд еди. Лекин, Японияда шаҳарларнинг ўзини ўзи бошқариш тизими деярли ривожланмади.

Армия Японияда ҳудудий бўлиниш жорий қилинганга қадар армия уруғларнинг дружинасидан иборат еди. Япо-нияда чек ер тизими билан бирга мажбурий ҳарбий хизмат жорий қилинди.

«Тайхо Ёро рё» бошқа министрликлар орасидан ҳарбий министрликни ҳам ажратиб кўрсатди. Ҳарбий министрлик зобитлар таркиби ёзилган рўйхат-ларни, уларни аттестатсиядан ўтказиш, танлаш, тайинлаш ва ҳоказоларни юритган. Унга бир неча штаб ва бошқармалар: курол-яроҒ омбори, ҳарбий-муסיқа, кемасозлик, лочин ови каби бошқармалар бўйсунган.

Армия қисмлари ҳудудий бўлган, лекин провинсия ва уездларда ташкил етилган ва ушлаб турилган. Бир хонадондан битта янги аскар олинган. Даражали ва мартабали шахсларнинг ўғил ва неваралари имтиёзлардан фойдаланган, армияда хизмат қилишдан озод етилган. Ҳудудий деҳқон лашкарларининг жангчилари ўзига хос захирани ташкил етган, улар кундалик деҳқончилик ишларидан ажратилмаган. Чегара қўшинларида, гвардия ва соқчилик қисмларида муддатли хизмат уч йилгача бўлган.

Армия ўнлик тизими асосида тузилган. Елликбоши, юзбоши, икки юз-бошилар насаби аслзода бўлмаганлардан бўлиши мумкин еди, лекин жасур жангчилар бўларди. Мингбошилардан бошлаб юқори лавозимга тайинланиш учун тегишли даража (мартаба) талаб қилинарди. 20 дан ортиқ армия қисми фақат императорнинг буйруғи билан ҳарбий юришга чиқиши мумкин еди.

Жанговар буйруқни бажармаслик ёки жанг пайтида куролнинг йўқлиги учун кўмондоннинг буйруғи бўйича ўлим жазоси берилиши мумкин еди. Чегара қўшинларида хизмат қилиш хонадоннинг чақирув ёшига етган бошқа аъзоларини сафарбарликдан озод қилган. Агар янги чақирилув-чининг отаси ёки хонадон каттаси касал бўлса, муддатли сарой ва чегара хизматларидан озод қилинган. Чегарачилар хизматга ўзлари билан қуллари-ни, хотинларини, жазманларини олиб кетардилар.

Хусусий феодал мулкчиликнинг ўсиши, ўзаро урушлар, деҳқонлар-нинг кўзҒолонлари натижасида алоҳида ҳарбий-феодал табақа - самурайлар - профессионал жангчилар, йирик феодалларнинг вассаллари шаклланган. Япон самурайларининг махсус дунёқараши, махсус «ифтихор кодекси» деҳқон-лар меҳнатига нафратланиш, конфутсийликнинг бўйсунуш ва буйруққа сўзсиз итоат етиш принциплари асосида шаклланган еди. Ифтихор кодексини бузиш самурай учун ўзини ўзи ўлдириш - харакирига олиб келган.

Деҳқонларнинг халқ лашкарлари XVII асргача мавжуд еди. Деҳқон-ларнинг оммавий кўзҒолонлари муносабати билан ҳукмрон доиралар енди-ликда деҳқонларда куролни сақлаб қолиш маъқул

емаслигини тушуниб етди-лар. XV асрдаёқ феодаллар алоҳида князликларда деҳқонларни қуролсизлан-тирдилар, лекин бу умуммиллий миқёсда XVII асрнинг охирида содир бўлди, яъни сёгун Моётоми Худеёси 1588-1590 йилларда бутун мамлакат бўйича деҳқонлардан қурол-яроқларни тортиб олди. Бу тадбир «қиличлар учун ов» деган ном олди. 1591 йилги фармон билан деҳқонларга жангчи бўлиш, самурайларга еса - қандайдир тадбиркорлик билан шуғулланиш тақиқланди.

Самурайлар қўшини асосан отликлардан иборат еди. Ўқ отиш қуроли-нинг пайдо бўлиши билан отлик қўшинлар йўқ бўла борди ва унинг ўрнига пиёда аскарлар келди.

4. Ўрта асрларда Япония ҳуқуқининг асосий белгилари

Нуқуқ манблари Япониянинг ўрта асрлардаги ҳуқуқи учун у ёки бу жамоаларда амалда бўлган, у ёки бу табақавий гуруҳда қарор топган одат ҳуқуқи нормаларининг ҳамма жойда тарқалиши характерли еди.

Ҳуқуқ бу вақтда, агар гуноҳ, жазо, «худо суди» ҳақидаги тасаввур билан боғлиқ бўлган жазолар тўғрисидаги алоҳида тушунчаларни ҳисобга олмаганда, ҳали диний ва ахлоқий нормалардан ажралмаган еди. Енг қадим-ги япон манбаларида улар «етти осмон гуноҳлари» (анча оғир жиноятлар) ва «саккиз осмон жиноятлари» (анча енгил жиноятлар) кўринишида май-донга чиққан. Бундай жиноятлар учун ё жазо, ёки тузатиш назарда ту-тилган. Японияда ёзилган ҳуқуқнинг ташкил топиши диний-ҳуқуқий мафкуранинг, шунингдек, Хитой ҳуқуқи нормаларининг кучли таъсири остида юз берди. Бироқ, Япония давлати ва ҳуқуқий институтлари ўзига хос хусусият-ларини сақлаб қолди.

Ҳуқуқий нормаларнинг биринчи ёзма нусхалари, масалан, 604 йилги **Сётоку-тайси Конституцияси** панд-насихат, йўл-йўриқ, ҳукмдорларнинг ўз мансабдорларига ахлоқий ўғитлари: «фармонларни ҳурмат билан қабул қилиш», «уларга сўзсиз риоя қилиш», «хизматларни ва мажбуриятларни адо-латли баҳолаш» ва бошқа шу каби ўғитлари характерига ега еди.

VII асрда чек ер тизимининг жорий қилиниши, жамиятнинг даражаларга қатъий бўлиниши, худди Хитойдаги каби «кодекс» деб ном олган қонун ҳужжатларининг пайдо бўлишига олиб келди. Кодекслар ер муносабатларини, унвонли ва даражали

амалдорларнинг турли гуруҳ ва вакилларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тартибга солувчи нормаларни, жиноят ҳуқуқи (ритсу) ва маъмурий ҳуқуқ (рё) нормаларини (гарчанд Япония ҳуқуқида улар ўр-тасидаги аниқ фарқларни ажратиш жуда қийин бўлса ҳам) белгилайди. Япо-ниянинг биринчи кодекси «**Тайхо рё**» ҳисобланади. Кодексни тузиш усти-да, 720 йилги йилномада кўрсатилганидек, **шаҳзода Осакабе ва Фудзива-ра** хонадонининг вакили Фубито бошчилигидаги 18 кишидан иборат комис-сия ишлаган. Кодекс 701 йилда тузилиб, 702 йилда кучга кирди. Кодекс ус-тида ишлаш кейинчалик яна давом етди. У 718 йилда «Ёро ритсу рё» де-ган янги ном билан чиқарилди ва 953 та моддадан иборат еди. «**Ёро ритсу рё**» - «Ёро йиллари жиноий ва маъмурий кодекси» дегани еди. Бу кодекс мамлакатдаги сиёсий барқарорлик муносабати билан 757 йилда амалга киритилди.

«Тайхо» ва «Ёро» кодекслари биргаликда ўз даврининг ягона қо-нунлар тўпламини ташкил етди. Бу қонунлар тўпламида Япониянинг илк феодал давлати ҳақида, ўз аҳамиятини расман Мейдзи давригача (ХИХ аср) сақлаб қолган япон анъанавий ҳуқуқи нормалари ҳақида кенг маълумотлар берилади. У Япониянинг ўзига хос сивилизатсия белгиларидан, японларнинг бошқа маданият ютуқларини кўр-кўрона емас, уларни шаклан ўзгартириб, ўз мамлакатлари тарихий-маданий, миллий хусусиятлари-га мослаб ўзлаштиришни билганликларидан далолат беради.

Тўпланда ҳуқуқ хусусий ва оммавий ҳуқуққа бўлинмайди. Ашё, никоҳ-оила, мерос муносабатлари унда оммавий-ҳуқуқий характер касб етиб, жиноий ва маъмурий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади.

Қонунлар тўпламида ҳуқуқ соҳалар бўйича ҳам аниқ ажратилмайди. Агар «**Тайхо Ёро рё**»нинг мазмунига еътибор берадиган бўлсак, унда фуқаролик, никоҳ-оила, жиноят ва маъмурий ҳуқуқ номлари мавжудлигини кузатишимиз мумкин. Лекин жиноий-ҳуқуқий нормаларда жиноятчи ёки жабрланувчи табақавий мансублигига ёки бошқа сабабларга кўра, содир қилинган жиноятлар учун бешта оҒир жиноий жазо (ўлим жазосидан тортиб таёқ билан уруш жазолари) назарда тутилмаган еди. Бу жиноятлар махсус кодекс - «**Таёхо ритсу рё**»да алоҳида ажратиб кўрсатилганди.

«**Таёхо Ёро рё**» 30 та қонундан иборат еди. Унинг И қонуни «Ла-возимлар ва мартабалар» деб номланади ва «министрлардан тортиб мирзалар-нинг» даражалари ҳақидаги жадвални белгилайди.

Бунда мартабалар «аслзода» ва «аслзода бўлмаган» мартабаларга, лавозимлар еса - «юқори» ва «ку-йи» даражаларга ажратилади. «Тайхо Ёро рё» кодексининг «Муассасалар ва штатлар ҳақида»ги II қонуни давлатнинг барча марказий ва маҳаллий муас-сасалари тузилишини (таркибини), шунингдек, уларнинг штатларини ўрнатади.

«Будда роҳиблари ва роҳибалари ҳақида»ги 27 та моддадан иборат ту-зилган ва кенгайтирилган VII қонуннинг муҳим қисми руҳонийларнинг жи-ноятлари ва қилмишларига баҒишланиб, унда булар учун дунёвий ва черков жазолари (кафорат) назарда тутилган. VII қонун Японияда будда диний ташкилотлари, ибодатхоналари ва руҳонийлари устидан олий давлат назо-рати ўрнатилганлигидан ҳам дарак беради.

Ўша вақтдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тўғрисида яққол гувоҳлик берувчи VIII қонун «ҳовли» ҳақида, асосан, деҳқон хўжаликлари ҳақида сўз юритиб, уларни хўжалик, ташкилий, ҳарбий ҳисобга олинадиган ва асосийси - солиқ (ўлпон)лар тўлайдиган ва мажбуриятлар ўтайдиган бирлик-лар сифатида мустаҳкамлайди. Бу қонунда мерос ҳақидаги, никоҳ ва ажралиш ҳақидаги муҳим ҳуқуқий масалаларга оид меъёрлар мавжуд. Масалан, Қо-нуннинг 27-моддасида никоҳгача муносабатларда бўлган шахсларнинг никоҳи сўзсиз бекор қилиниши талаб қилинади. Бу норма маросимнинг бузилишига тааллуқли бўлган конфутсийлик ахлоқининг ли нормаларидан тўғридан-тўғри ўзлаштириб олинган еди.

«Мерос қилиб олиш ва мерос қилиб қолдириш ҳақида»ги XIII қонун чи-новниклардан тортиб императоргача аслзодалар уйларининг бошлиқлари ун-вонларини мерос қилиб қолдириш (тахт ворислиги қоидалари) ҳақида, шунингдек улар томонидан тузилган никоҳларнинг қонунийлик шартлари ҳақида нормалар белгилайди. Жиноий-ҳуқуқий нормаларнинг енг кўп қисми «Текширув ва аттестатсия ҳақида»ги ХИВ қонунга киритилган. У зодагонлар корпусининг ташкил етилиши ва фаолиятига баҒишланиб, унда хусусан, зодагонларнинг жиноятлари ва қилмишлари, шунингдек булар учун жазоларнинг махсус тизи-ми ҳақида меъёрлар белгиланган. «Жангчилар ва чегарачилар ҳақида»ги XVII қонун қуролли кучларнинг ташкил етилиши ҳақидаги, жумладан, ҳарбий жиноятлар ҳақидаги қоидалардан иборат еди.

Бу вақтдаги Япония ҳуқуқий тизимини кўриб чиқишда жиноий-про-тсессуал ҳуқуқнинг жуда кўп нормаларини белгилаган

«Турмалар ҳақида»ги ХХИХ қонун алоҳида аҳамиятга ега. Қонунлар тўпламининг мазмунидан кўришиб турганидек, конфутсийлик ахлоқининг нормалари унинг мазмунига сўзсиз таъсир ўтказган. Бундан нафақат 27-модданинг мазмуни, балки бир қатор бошқа нормалар ҳам далолат беради. Жумладан, унда «содир қилиниши мумкин эмас» деб ҳисобланган ҳар қандай хатти-ҳа-ракатлар (қилмишлар) учун жазо берилишини талаб қилувчи конфутсийликнинг умумий қоидаси мустаҳкамланган еди.

Шу билан бирга тўплам анча кечки даврнинг ахлоқий ўғитлари эмас, ҳуқуқий асар еди. У ҳукмрон режимнинг қонунчилик таянчи бўлиб қолишга, Япония учун ягона бўлган, батафсил ишлаб чиқилган ҳуқуқ-қий тизим ёрдамида унинг асосларини мустаҳкамлашга даъват қилинган еди. Шу мақсадда одат ҳуқуқини ва илгари чиқарилган қонун нормаларини ҳар томонлама қайта кўриб чиқиш, бир хиллаштириш, тизимлаштириш ишлари амалга оширилган. Тарихий адабиётларда Япония давлатининг бу даврини (VIII-X асрларни) «ҳуқуқий» деб аталиши ҳам тасодиф эмас еди. Чунки бундан кейинги даврларда қатор тарихий омиллар таъсирида қонуннинг роли бирданига тушиб кетган еди.

Бу даврда кодекслар билан бир қаторда императорнинг фармонлари ва қарорлари ҳуқуқнинг муҳим манбаи ҳисобланган. Фармонлар анча мустақил характерга ега еди. Қарорлар маъмурий ва жиной қонунларнинг ривожланиши билан уларни амалий тушуниш сифатида чиқарилган.

Фармонлар тўпламларга бирлаштирилган. Масалан, 927 йилда «Енги йил-ларининг қарорлар тўплами» тузилиб, 967 йилда амалга киритилган. Фармонлар вақт ўтиши билан тобора кодексларни иккинчи ўринга суриб чиқарган. Я-понияда сёғунат ўрнатилгандан кейин ягона ҳуқуқий тартибнинг бар-бод бўлиши натижасида ҳуқуқий соҳада бирданига ўзгаришлар содир бўлди.

«Ритсу» ва «рё» императорлик фармойишлари сифатидаги ўзининг умумяпон меъёрий характерини йўқотди, аҳамияти жиҳатидан биринчи ўринга ахлоқий-ҳуқуқий одатлар - **гири** чиқди. Гери индивиднинг ҳаётнинг ҳамма ҳолатлари: ота ва ўғил, ер ва хотин, тоға ва жиян муносабатларида-ги хулқ-атворини тартибга солувчи тартиб-интизом тасаввурларидан келиб чиққан. У оиладан ташқари муносабатларда, масалан, мулк егаси ва ижарачи, қарз берувчи ва қарз олувчи, савдогар ва мижоз, катта амалдор ва унга бўйсинувчи шахс ўртасидаги муносабатларни тартибга солган.

Бу давлат ҳокимиятининг детсентрализатсияси¹³⁸ ва умумий заифла-шуви билан боғлиқ еди. Бакуфийнинг ҳарбий диктатураси шароитида умум тан олинган маъмурий-суд органлари, адлия (жазолар) министрлиги ҳам, император шахсидаги олий апелляция инстанцияси ҳам фаолият кўрсатмай қўйган еди. Тўғридан-тўғри буйруқ, юқоридагиларнинг қуйидагиларга кўрсатмалари, энг яхши ҳолатда - одат ҳуқуқи нормаси ҳаракатда бўлди. Бу янги тартиблар Японияда олдиндан тайёрланган асосга ега еди. Уларнинг мафкуравий базаси конфутсийлик бўлиб қолди. Конфутсийлик, маълумки, ҳуқуқни ёқимсиз деб ҳисоблаган, уни суд қарорининг қатъийлиги билан бирга инкор қилган. Гирига «тартиб-интизомнинг бузилиши» учун жамият томони-дан танбех берилишидан кўрқиб, ҒайрИхтиёрий равишда риюя қилинган.

Ҳа, ҳақиқатан ҳам «тартиб-интизом» нормаларининг махсус кодекси, «ифтихор кодекси» (буке-хо) бу вақтда самурайлар табақаси учун батамом шаклланган еди. У вассалнинг ўз сюзеренига мутлақ шахсий содиқлиги та-лаблари асосида вужудга келди, ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг юридик хусу-сияти Ғоясининг ўзини истисно қилди. Вассал-жангчи билан унинг сюзерени ўртасидаги муносабатлар шартнома асосида емас, сохта қариндошлик, оила-вий асосларда, ота ва ўғил муносабатлари тарзида бўлган. Вассал бунда ўз хўжайинининг ўзбошимчалигига қарши ҳеч қандай кафолатларга ега емас еди. Бундай деб ўйлашнинг ўзи ҳақоратли ҳисобланган. Самурайларнинг ҳар қандай кўринишда ҳақоратланиши, бадном бўлиши, ўзини ўзи ўлдириш билан тугаган.

Гири баъзан қонун йўли билан мустаҳкамланган. Масалан, 1232 йилда И сёгунат даврида **Дзёей йиллари Қонунномаси** тузилади. Қонуннома самурайларнинг «ифтихор кодекси»ни мустаҳкамлаб, феодалларнинг исёнлари ва фитналари учун, улар томонидан ерларнинг ноқонуний егаллаб олиниши учун қаттиқ жазоларни назарда тутди. У мавжуд ер муносабатларини тартиб-га келтириб, ерни мерос қилиб қолдиришнинг умумий тартибини ўрнатади.

Сёгун ва унинг вассаллари, шунингдек, бошқа феодаллар ўртасидаги вассалликленга оид муносабатларни тартибга солиш мақсадида сёгунат асо-сан давлатнинг, бакуфу ҳукуматининг феодал ер егаликларини мустаҳкам-лашга қаратилган фармонлар чиқарди. Бунда алоҳида Ғамхўрлик кўрсатди. Масалан, 1267 йилда гокениннинг ленга оид ер егаликларини сотиш ва га-ровга қўйишни

¹³⁸ **Detsentralizatsiya** – markazlashgan tizimdan markazlashmagan tizimga o`tish yoki o`tkazish.

тақиқловчи, уларнинг илгари гаровга қўйилган ерларининг ўзлари томонидан сотиб олиниши лозимлигини белгиловчи ҳукумат фармони чиқарилди.

XIII асрнинг охиридан бошлаб самурайларнинг ерларини сотиш ва га-ровга қўйиш бўйича барча битимларни, уларнинг судхўрлардан қарзларини бекор қилишга қаратилган махсус «рахм-шафқат» фармонлари чиқарилди. Масалан, 1643 йилда шундай ноёб фармонлардан бири чиқарилган еди. XV-XVII асрларда умумяпон ҳуқуқининг роли жуда пасайиб кетди. Ҳар бир князлик, ҳар бир табақа ўз хусусий қонун-қоидаларига, одат ҳуқуқининг нормаларига амал қиларди. Бундай қонунлар ва одат ҳуқуқи нормалари баъзи ҳолларда, асосан ахлоқий муқаддас бурчлар, инструксиялар, панд-насихат-лар кўринишларида тўпламларга бирлаштирилган еди.

Ана шундай йирик табақавий меъёрий тўпламлардан бири **«Кемму йиллари кодекси»** (1334-1338 йиллар) еди. Мазкур тўплам «мамлакатдаги исён»ни тугатишга, сёгун сиёсий ҳокимияти барқарорлигини таъминлашга қаратилган еди. Дастлаб Япониянинг анъаналари асосида 17 моддадан иборат тузилган ушбу кодекс кейинчалик қатор янги қоидалар билан тўлдирилган. Кодекс иккинчи сёгунат асосчиси Асикаганинг саволларига олимлар – монархларнинг жавоблари шаклида ёзилган еди. Унда самурайларнинг ўз-бошимчаликларига бардош беришга мажбур бўлган, солиқлар тўлайдиган ва мажбуриятлар ўтайдиган япон деҳқонларининг оғир аҳволи қонунлаш-тирилган еди. Кодексда ҳокимиятга «бировнинг уйига ўз ҳолича бостириб кириш» амалиётига чек қўйиши, бўшаб ётган ерларнинг деҳқонларга берилиши, жиноятчиларни, айниқса, исёнчилар ва босқинчиларни қаттиқ жазо-лаш буюрилган еди. Унда порахўрлик ва унинг учун жавобгарликка алоҳида еътибор берилган. Поранинг миқдорига қараб мансабдор шахс умрбод ёки вақтинча мансабидан четлаштирилиши мумкин еди. Бу кодекс 1596 йилда алоҳида китоб тарзида чоп етилди ва шу тарзда дунё юзини кўрди.

Японияда XVII - XVIII асрларда мамлакатнинг нисбатан марказ-лаштириш даврида, хусусан, Токугаванинг учинчи сёгунати даврида қонун ижодкорлик фаолияти анча жонланди. Бироқ, бу даврда ҳам у алоҳида адресга, қонун бўйича, бирон-бир табақаларга тааллуқли еди.

Бу қонунларда императорлар ва йирик феодаллар (даймё) нинг фаолия-ти қатъий тартибга солинди, аҳолининг алоҳида гуруҳлари

(самурайлар, деҳқон-лар, ҳунармандлар, савдогарлар) нинг табақавий ҳуқуқий ҳолати ўрнатилди ва бунинг асосида аҳолининг мажбуриятлари ҳамда уларни бузганлик учун жа-золар мустаҳкамланди. Сёгун Иеясунинг 1615 йилги «18 моддали Қо-нуни» юқоридаги қонунларга мисол бўлиши мумкин. Хусусий ҳуқуқ, товар айирбошлаш соҳасида илгаригидек маҳаллий одат ҳуқуқи ҳукмронлик қилди.

Фақат XVIII асрда, учинчи сёгунат даврида сёгун томонидан «ески қонунга қатъий риоя қилиш» сиёсати ёшон қилиниб, «ҳуқуқий давлат» нинг ески тартибларига қайтишга қаратилган ҳаракат бошланди. Шу мақсад-да 1742 йилда «100 та моддадан иборат Кодекс» қабул қилинди. Унда илга-риги қонунларнинг, одат ҳуқуқи нормаларининг асосий мазмуни батартиб ба-ён қилинди. Кодекс VIII асрдаги **Тайхо ва Ёро** даврларидаги ески кодекс-ларнинг кўп қоидаларини ўзида мужассам етади.

Бу даврда қонунни билиш сараланган кишиларнинг имтиёзи ҳисоблан-ганлиги сабабли юқоридаги сиёсатнинг позитив оқибатлари унча аҳамиятсиз бўлди. Қонунлар босиб чиқарилмади. «Қонунни билиш емас, бажариш ке-рак» деган принцип ҳаракат қилди. Аҳолига фақат қонуннинг кичкинагина қисми-қатъий тақиқловчи кўрсатмалари етказилди, холос. 1742 йилги Кодекс махфий сақланди. У билан фақат бакуфу ҳукуматининг учта юқори амалдори (бугё) танишиши мумкин еди. Қонунларнинг амал қилиш доираси ҳам фақат бевосита Токугава уруғи егалигига кирувчи ҳудудларга тарқатилди. Даймёнинг ўз хусусий ҳуқуқи мавжуд еди.

Jinoyat huquqi

Япониянинг ўрта асрлар ҳуқуқида деликтлар ва жи-ноятлар, жиноят ҳуқуқи ва маъмурий ҳуқуқ нормалари ва хоказолар ўртасида аниқ фарқлар ажратилмаган еди. Анъанавий тушунчада рё (хитойча лин) - қонунлар бўлиб, уни бузганлик учун, ритсудан фарқ қилиб, бешта оҒир жазодан (ўлим жазосидан тортиб таёқ билан урушгача) биронтаси ҳам назарда тутилмаган.

«Ҳуқуқий давлат» даврида Япония ҳуқуқи «қонунийлик» талабларига асосланди. «Қонунийлик» тушунчаси ўша вақтда қуйидаги қатор қоидалар-ни: қонун кўрсатмаларига оҒишмай амал қилиш ҳақидаги, жиноят, қилмиш ва ҳатто, хато қилганлик учун ҳамманинг, холопдан тортиб будда монахи-гача жазоланиши ҳақидаги, судялар ва терговчиларнинг одил ва холис бў-лиши ҳақидаги, иш юритишнинг, жумладан, суд жараёнининг аниқ бўлиши

ҳақидаги, шунингдек, жазоларни, айниқса ўлим жазосини қўллашда диққат билан текшириш ва қайта-қайта текшириш ҳақидаги, муайян иш бўйича тергов бошлангунга қадар чиқарилган қонунларда кўрсатилган айбни енгиллаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олиш ва айбнинг оғирлаштирувчи ҳолатларини ҳисобга олмаслик ҳақидаги қоидаларни ўз ичига олган еди.

«Тайхо ритсу рё» жинойт кодекси талончилик ҳақидаги, босқинчилик ҳақидаги, муштлашиш-уришиш чоғида жароҳатлар етказиш ҳақидаги ва бошқалар ҳақидаги ўн иккита бўлимдан иборат еди. Кодекснинг ҳамма қоидалари бизгача етиб келмаган. Унинг ҳар бир қисми хитойликларнинг Тан сулоласи кодекси бўйича қайта тикланган.

Кодекс жазолар ва оғир жинойтлар рўйхати билан бошланади. Япо-нияда ахлоқ (ли) бузилишлар анча оғир жинойтлар еканлиги ҳақидаги кон-футсийлик тасаввурлари асосида «саккизта ёвузлик» (Хитойда - ўнта ёвуз-лик) ажратиб кўрсатилади. «саккизта ёвузлик» қаторига, аввало, император ҳокимиятига қарши қаратилган жинойтлар киритилган.

Булар: «исён» (давлат истиқоматгоҳлари ва мақбараларини бузиш ва бошқа жинойтлар), «давлатга хиёнат» (императорнинг яқин қариндошлари-ни ўлдириш, шунингдек, уларни ўлдиришга суиқасд қилиш, уриш-дўппос-лаш ва бошқалар), «шафқатсизлик билан одам ўлдириш» (бир оиладан уч кишини ўлдириш, ўз яқин қариндошларини ўлдириш, хотин ёки жазман томонидан ернинг қариндошларининг ўлдирилиши, шунингдек уларни уриш-дўппосланиши ва ҳоказолар), «буюк ҳурматсизлик» (ибодатхоналарни, му-қаддас нарсаларни бузиш ва бошқалар), подшога нисбатан «ёмон сўз айтиш ва ҳурматсизлик», отага ёки яқин қариндошларга нисбатан ҳурмат-сизлик (уларга қарши суд ишлари қўзғатиш ёки уларга лаънат ўқиш, ота-онаси тирик пайтида оиладан ажралиб чиқиш, ўзбошимчалик билан никоҳга кириш ва бошқалар), «бурчни бузиш» (хўжайинини, бошлиғини, устозини ўлдириш ва бошқалар) каби жинойтлардан иборат бўлган.

Беш туркумли жазолар тизими: ўлим жазоси (осиб ўлдириш ёки бошини танасидан жудо қилиш), қаторга ишларига сургун қилиш, сургун қилмай, қаторга ишларига маҳкум қилиш, таёқ билан уриш (60 тадан 100 тагача), хипчин билан савалаш (10 тадан 50 тагача) жазоларини ўз ичига олган. Оддий кишиларнинг ўлим жазоси шаҳар майдонида амалга оширилган. Аёллар ва мансабдорлар халқ олдида

қатл етилмаган. Юқори даражали ман-сабдор шахсларга ўзини ўзи ўлдиришга имконият берилган. Сургун қилиш тайинланган жойнинг узоқ-яқинлигига қараб, яқин, ўрта ва узоқ бўлиши мумкин еди. Сургунга маҳкум қилинган шахснинг хотини ва жазманлари мажбурий тартибда жўнатилган. Каторга, қоида бўйича, яшаш жойида мажбурий ишга жалб қилиш бўлган.

«Тайхо Ёро рё», шунингдек, мол-мулкни мусодара қилиш, жарима ва бошқа жазоларни ҳам назарда тутди. Жиноятчининг мусодара қилинган мол-мулки давлат ва унинг яқин қариндошлари ўртасида тенг тақсимлан-ган. Бунда ушбу қариндошларнинг жиноят иштирокчиси бўлмаслиги талаб қилинган. Жазодан, ҳатто ўлим жазосидан (қадимги урф-одат инъоми сифатида) пул тўлаб қутилиб кетиш мумкин еди. Лекин бундай имконият ҳокимият-нинг хоҳишига боғлиқ еди. Пул тўлаб жазодан қутилиш ҳуқуқидан импера-торнинг қариндошлари, «б та тоифадаги муносиб» енг йирик амалдорлар сўзсиз фойдаланганлар. Ҳарбий ва фуқаролик мансабдорлари учун бериладиган махсус жазолар умумий жазолардан фарқ қилади. Жиноят содир етган мансаб-дор шахс ўлим жазосига маҳкум етилганми ёки йўқми, император томо-нидан авф етилганми ёки пул тўлаб жазодан қутилганми, қатъи назар, маъ-лум даражада ўз мансабдорлик ҳуқуқларидан маҳрум бўлган: мансаби ёки мартабаси пасайтирилган, бир ёки ҳамма мансабидан бўшатирилган ва ҳоказо. Агар мансабдан бўшатиш оғир жазо сифатида қўлланилган бўлса, ундан пул тўлаб қутилиш мумкин емасди. Мансабдорлар рўйхатидан ўчи-риб ташлаш айниқса оғир жазолардан ҳисобланиб, бундай шахслар келажакда хизматга қайтиш имкониятидан маҳрум бўлган.

Япон ҳуқуқида қатор оғир жиноятлар учун маҳкум етилган жиноятчининг яқин қариндошлари, шунингдек, маҳаллий ҳокимиятнинг (масалан, рўйхатга ўтмаган роҳибларни яширганлик учун ва ҳ.к.) бирга-ликдаги жавобгарлиги мавжуд еди. Шу билан бирга чиновникларнинг оила аъзолари учун жазоларнинг енгиллаштирилиши имконияти ҳам назарда тутил-ганди. Мансабдорларнинг оила аъзолари ўз аслзода қариндошларининг «соя-си» ҳомийлигидан фойдаланиши мумкин еди.

Япония жиноят ҳуқуқининг ўзига хос белгиси унинг нормаларининг будда черкови вакилларига ҳам қўлланишида; кодексларда дунёвий жазо-лар қаторида диний жазоларнинг ҳам тан олинганлигида, роҳиб ва роҳибалар то-монидан содир қилинган жиноятлар ва хатти-ҳаракатларнинг характериға қараб дунёвий

жазоларнинг диний жазоларга алмаштирилишида, рухонийнинг қатор диний қилмишлари учун, масалан, тақиқланган китобларни тарқатиш, сақлаш ва ўқиш ҳақида оммавий ва ёлғон ёлгон қилганлик учун, унвон учун патентни бошқа шахсга Ғайриқонуний ўтказганлик учун ёки ўзбо-шимчалик билан унвонни қабул қилганлик учун, ўзига ўт қўйишга ури-ниш ёки бошқа шахсни бунга ундаганлик учун одатдаги жиноий жазолар-нинг қўлланишида кўзга ташланади.

Одам ўлдириш, зўравонлик, ўғирлик ва бошқа жиноятлар учун оғир жазоларга маҳкум қилинган будда рухонийларининг вакиллари дастлаб унвонидан маҳрум қилинган. Уларга нисбатан жазоларнинг баъзан енгил-лаштирилиши ҳам назарда тутилган. Масалан, сургун қилиш жазоси тўрт йилга каторга ишлари билан алмаштирилган. Таёқ билан уруш жазосида ҳар ўнта таёқ билан уриш ўрнига ўн кунлик кафорат¹³⁹ тайинланиши мумкин еди.

Япония жиноят ҳуқуқида айб шакллари (қасД ва еҳтиётсизлик) ҳақидаги, суиқасД ҳақидаги, турли шакллардаги иштирокчилик ҳақидаги аниқ ифодаланган умумий принциплар ва нормалар мавжуд емасди. «Шафқатсизлик билан одам ўлдириш» ҳолатида «суиқасД» ва «қасД» тугалланган жиноят сифатида кўрилган. Қатор ҳолларда жиноятга ундаш, қизиқтириш анча оғир жазоланган.

Етказилган зарарни ихтиёрий тўлаш, келтирилган зарарни бартараф етиш, айбига иқроп бўлиб келиш, жиноятни очишга фаол ёрдам бериш ка-билар айбни енгиллаштируви ҳолатлар қаторига кирган. Шунингдек, моддий жиҳатдан ёки хизмат бўйича қарам кишилар қўрқитиш ёки мажбурлаш остида жиноят содир етиши, қариндошларига нисбатан ўғирлик қилиши сингари-лар ҳам айбни енгиллаштирувчи ҳолатлар ҳисобланган. Бироқ, агар оиланинг кичик аъзоси ўз уйида ўғирлик содир қилса, айбни оғирлаштирувчи ҳолат бўлган. Ретсидив¹⁴⁰ (уч марта ўғирлик қилиш) ва маст ҳолатида жиноят содир етиш айбни оғирлаштирувчи ҳолатлар деб топилган.

Кодексда «саккизта ёвузлик»дан ташқари оДДий тарзда одам ўлди-риш, оғир тан жароҳати етказиш, тухмат каби жиноятлар учун ҳам жавоб-гарликлар ўрнатилган. Булар «бевосита» жиноятлар туркумига кирган. Шу-нингдек, кодексда жиноят содир етишга ундаш ва асосиз судга бериш учун жиноий жавобгарлик назарда тутилган. Мулкка қарши жиноятлардан ўғирлик, (бу босқинчиликка тенглаштирилган), шунингдек, ёзма равишда қўрқитиб (Дўқ-пўписа

¹³⁹ **Kaforat** – gunohkorlarga cherkov tomonidan beriladigan jazo – uzoq toat-ibodat qildirish, ro`za tuttirish va h.k.

¹⁴⁰ **Retsediv** – jinoyatning takrorlanishi.

ва бошқа йўллар билан) мулкни тортиб олиш ва бошқалар ажралиб турган.

Бировнинг уйига кечаси бостириб кирган шахсни уй егаси «чақирил-маган меҳмон» сифатида ўлдириш ҳуқуқига ега бўлган. Бу, шу тариқа, зарурий мудофаага тенглаштирилган. Япон жиноят ҳуқуқи бу вақтда ҳали шуурсизлик¹⁴¹ тушунчасини билмаган. Лекин ёш болалар, кекса кишилар, руҳий касаллар, майиб-мажруҳлар томонидан содир етилган жиноятлар учун жазолар енгиллаштирилган, уларга пул тўлаб жазодан қутилиш ҳуқуқи берилган.

Сёғунат ўрнатилгандан кейин жазолар қўллашнинг Деярли барча «қонуний» чегаралари емирилиб кетган, ҳуқуқсиз жазолаш ёки «ножўя одатлар» шакллари қўллана бошланган. Масалан, самурай ўзини ҳақорат қилган оДДий кишини судсиз ўлдириши мумкин еди. Ҳуқуқ, шунингдек, одам ўлдириш учун албатта жазо берилиши қоидасини ўрнатмаган еди. Ма-салан, ернинг бевафо хотинини ва унинг жазманини ўлдириши жазоланмаган, жиноят содир қилган жойида жиноятчини ўлдиришга ёки отасини ўлдирган шахсни қасос тариқасида ўлдиришга рухсат етилган. Ўз болаларини судсиз ўлдириш амалиёти кенг тарқалган еди. Бу айниқса Дехқонларнинг оилаларида «ортиқча оғизлар»дан қутилиш учун тез-тез бўлиб турадиган ҳолат еди.

Бундан ташқари, жазолар барча чоралар билан қаттиқлаштирилган, кў-пинча жуда шафқатсиз шаклларда қўлланилган. Масалан, япон манбалари-нинг Дарак беришича, жиноятчини кўпинча йўлнинг ўтиш жойига бўй-нигача тирик ҳолда кўмиб, олдига ёғоч арра қўйиб қўйилган ва бу аррадан унинг ёнидан ўтиб кетаётган ҳар бир киши уни бошини танасидан ажратишда фойдаланиши мумкин бўлган.

Кодекснинг 100 та моддасида унча катта миқдорда бўлмаган (10 иен суммали) ўғирлик учун жавобгарлик белгиланган. Бундай ҳолларда асосан тан жазоси ва тамға босиш қўлланилган. Катта миқдордаги ўғирлик учун жиноятчининг бошини кесиш ва мурдани майда бўлақларга бўлиб, топтаб, бошини ҳамма кўрадиган жойга осиб қўйиш йўли билан қатл етиш жазоси назарда тутилган. Агар ретсидивист томонидан майда ўғирлик содир етилса ҳам, унга нисбатан ўлим жазоси берилиши мумкин еди.

¹⁴¹ **Shuursizlik** – kishi o`zini (nima qilayotganligini) bilmaydigan holat.

**Mulkiy
munosabatlarning
tartibga solinishi**

ВII асрдан бошлаб Японияда асрлар мо-байнида ер егалигининг учта шакли: Давлат ер-лари, жамоат ерлари ва катта оилаларнинг ерлари мавжуд бўлган.

Давлатнинг чек ер фонди ер-кин кишилар, холоплар, куллар (еркин кишига берилган чек ернинг 1/3 қисми миқдорида), шунингдек, Давлат хонадонлари ва Давлат кулари ўртасида тақсимланган еди. Давлат хонадонлари ва Давлат куллари, бошқа барча чек ер олувчилардан фарқ қилиб, Давлат хазинасига солиқлар тўламасди.

Алоҳида Дехқон хўжаликлари ихтиёридаги ерлар (томорқа ёки ер участкаси, суғорилган ёки ҳайдалган бўз ерлар) оилаларнинг уч авлоди егалигига ўтказилган. Томорқа ёки боғ участкалари ҳажми бўйича «аслзода» ва «аслзода бўлмаган» оилаларда, аъзоларининг сонидан қатъи назар, тенг миқдорда еди.

Оила мулки Давлат томонидан ҳар томонлама қўриқланган. Дехқон хўжалигини сабабсиз бўлиш, оиладан ўзбошимчалик билан, рухсатсиз ажралиб чиқиш ва бошқалар тақиқланган. Оиладан ажралиб чиқишни хоҳловчи шахс беш хонадондан «қочоқ ёки ёлғончи» бўлмаганлиги ҳақида кафиллик олиши лозим еди. Жамоа мулкига ўрмонлар, тоғлар, бўш ерлар, яйловлар кирган. Улардан ҳар ким фойдаланиши мумкин еди.

Алоҳида муассасаларга мустаҳкамлаб қўйилган ерлардан бошқа Давлат ерлари чек ер сифатида тақсимлаб бериш учун мўлжалланган. Уларнинг орасида ўз ҳажмининг катталиги жиҳатидан амалдорларга мансаблари ва унвонлари учун берилган чек ерлар ажралиб турарди. Давлат ерларининг махсус захира фонди мавжуд еди. Улардан Давлат олдидаги хизматлари учун «мукофот тарзида» бериларди. Шу мақсадда императорнинг махсус фармонлари чиқариларди. «Буюк хизматлари» учун бериладиган ер участкаси чекланмаган тарзда мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан, бошқа хизматлари учун - бир ёки икки авлодга мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан егалик қилишга ўтказиларди.

Давлат ерлари орасида «сарой» майдонлари ҳам ажралиб турган. Бундай ерлар меҳнат мажбуриятлари ўташ тартибида ишланган. Фақат хусусий ерларни сотиш мумкин еди. Лекин Давлат ерларини (захирадаги фонддан) ҳам, мансабдорларнинг ерларини ҳам ижара (аренда)га бериш учраб турган. Дехқонларнинг чек ерлари фақат бошлиқларининг розилиги билан жуда камдан-кам ҳолларда ижарага берилиши мумкин еди. Боғ участкасини хоҳ-

лаганча муДДатга, ҳайДалган ерларни - бир йилга ижарага беришга рухсат етилган. БудДа ибодатхоналарига нафақат майДонларни, балки боҒ участкаларини ҳам ҳаДя қилиш, сотиш қатъиян тақиқланган. Улар билан, ҳатто, ерларни алмаштириш мумкин емас еДи. Ер ости ва унинг бойликлари ўз ҳуқуқий мақоми бўйича Давлат ерлариДан фарқ қилмасДи. Улар Давлат ҳокимияти томониДан натурал мажбуриятлар ўташ шарти билан хусусий тартибДа мис, темир қазиб олиш учун бериларДи.

Ўрта асрлар япон ҳуқуқиДа ашёларнинг кўчаДиган ва кўчмас ашёларга бўлиш аниқ ишлаб чиқилмаганДи, лекин топиб олинган ашё-нинг алоҳиДа ҳуқуқий мақоми назарДа тутилганДи. Бундай ашё топиб олинганлиги еълон қилинганДан сўнг ўттиз кунДан кейин уни топиб олган киши-нинг егалигига ўтган. Бир киши бировнинг ериДан хазина топиб олса, унга нисбатан егалик ҳуқуқи топиб олган киши ва ер егаси ўртасиДа тенг ҳисса-ларДа тақсимланган. Чек ер тизимининг тугатилиши ва вассалликленга оид муносабатларнинг ривожланиши билан самурай-жангчининг меросий ерлари ва бенефетсиялари сингари феодал ер егалиги шакллари тобора кенг тарқала бошланди. Кейинчалик самурай-жангчиларга ерлар ўрнига «шоли улуш-лари» берилдиДиган бўлди.

Товар-пул муносабатларининг кучсиз ривожланиши ўрта асрларДа Япония ҳуқуқиДа мажбурият ҳақиДа аниқ юридик тасаввур, тушунча шаклланмай қолишига сабаб бўлди. Европача «мажбурият» иборасига япон тилиДаги «гиму» сўзи мос тушади. «Гиму» сўзи ҳар бир кишининг ўз ҳуқуқий ҳолатиДан келиб чиқиб қилиши лозим бўлган ёки қилиши тақиқланган нарсани англатади. Ҳамма мажбурият муносабатлари азалий мавжуд Деб тан олинган ва шу тариқа қатъий йўл қўйилган ДоираларДа амалга оширилган.

«Тайхо Ёро рё»Да фақат ўнта модДа шартномаларга баҒишланган. Олди-сотди, ижара, қарз, гаров шартномалари Давлат томониДан тартибга солинган ва уларнинг бузилиши учун, қоиДа бўйича, жиноий жазо берилган.

Хусусий савдо ЯпонияДа ҳатто Деҳқон учун еътиборга лойиқ ҳи-собланмаган. У билан шуҒулланиш бешинчи ДаражаДан бошлаб амалДор-ларга, самурайларга ва будДа роҳибларига тақиқланган еДи. Тақиқловчи чораларнинг кўпчилиги ички ва айниқса ташқи савдони қамраб олган. Давлатнинг ўзи удел ҳисобланган. Учунчи сёғунат ДавриДа ташқи савдо Деярли йўққа чиқарилган еДи, мамлакатнинг ўзини ўзи яқкалаб қўйиш сиёсати фаол юритилганДи.

Баъзи турДаги товарларни, масалан, курол-яроҒ-ларни олиш-сотиш тақиқланган. БозорларДаги савДо устиДан Давлатнинг қаттиқ назорати ўрнатилган еДи. Бу назорат махсус ташкил етилган «бозор иДорара-лари» томониДан амалга ошириларДи. «Бозор иДораралари» ўлчов ва тарози-ларнинг, куллар савДосиДа ҳужжатларнинг тўҒрилигини, товарларнинг сифатини, товарларДан пошлиналар олинишини ва бошқаларни юритган. БозорларДаги нархлар ҳам Давлат томониДан тартибга солинган. БаҳоларДаги фарқларДан айниқса амалДорларнинг чайқовчилик йўлиДа фойДаланиши қаттиқ жазолан-ган. Бироқ, бу чеклашлар Давлат билан хусусий шахслар ўртасиДаги битим-ларга тарқатилмаган еДи.

Япон ҳуқуқиға уруҒларни, пулларни хусусий тартибДа ва Давлат томо-ниДан қарзға бериш, жумлаДан, фоизли қарзға бериш маълум еДи. Судхўрлик фақат будДа руҳонийсига тақиқланган еДи. Қарз гаров ва кафиллик билан таъ-минланарДи. ЯпонияДа ҳам, худДи ХинДистон ва бошқа шарқ мамлакат-лариДагиДек, кредитор (қарз берувчи)нинг қарз суммасиДан ортиб кетаДиган фоизлар олиши мумкин емас еДи. КафилларДан қарзни ундириш, гаровга қў-йилган мулкни ўз ҳолича бошқариш тақиқланганДи. ҚарзДор қарзи учун ишлаб бериши мумкин еДи, лекин қарз берувчининг қарзДорни қарзи учун кулга айлантериши қатъиян тақиқланганДи. ХонаДон оддий аъзоларининг ўз ҳолича битимлар тузишиға, жумлаДан, қарз шартномалари тузишиға рухсат етилмаган, чунки фақат оила бошлиҒи оила мулкни бошқариш ҳуқуқиға ега еДи.

Иш кучини ижараға бериш шартномаси ҳам кенг тарқалмаган. Чун-ки меҳнат мажбуриятлари, кенг тармоқли ишлаб бериш мавжуд еДи. «Тайхо Ёро рё»Да усталар, қурувчилар, тунукачилар, кулолчилар ва бошқаларға нисбатан иш вақтиДан ташқари (меҳнат мажбуриятларига) ишлар бўйича иш кучини ёллаш шартномаси ҳақиДа еслатилаДи. ШунингДек, Давлат чўпонлар ва «солиқлар кўтариб юрувчилар»ни Доимий ва вақтинча ишға ёлларДи. Шуниси Диққатға сазоворки, бу шартнома иш кучини ёлловчи шахснинг ходимға нисбатан ўзбошимчаликларига қарши қатор кафолатлар белгилайДи. Масалан, иш кучини ёллаш муДДати ходимнинг розилигисиз еллик кунДан ортиши мумкин емас еДи ва ҳоказо (ВПИ қонун 22-моДДа).

Nikoh-oila huquqi

Япония никоҳ-оила ҳуқуқи Дин билан боҒлиқ анъанавий ҳуқуқ сифатиДа ўрта асрларнинг барча бос-қичлариДа бирон-бир кўзға кўринарли

ўзгаришларни бо-шиДан кечирмаДи.

Никоҳлар оилалар томониДан тузиларДи. Ота-она ва яқин қаринДошлар-нинг розилиги никоҳ ҳақиқийлигининг мажбурий шартлариДан бири бўлган. Шу-нингДек, келин ва куёвнинг табақавий жиҳатДан тенглиги, уларнинг никоҳ-гача бўлган муносабатларининг «баДном бўлмаганлиги» талаб қилинган. Никоҳ ёши еркаклар учун - 15 ёш, аёллар учун -13 ёш қилиб белги-ланган еДи.

Никоҳ ота-оналарнинг олДинДан келишуви ва унаштириш йўли билан тузиларДи. Уни сабабсиз бузиш учун жазолар назарДа тугилган еДи. Никоҳ, агар куёв бир ой мобайниДа келмаса ёки унаштирилганДан кейин уч ой мобайниДа тузалмаса, келишув ва унаштириш бекор қилинарДи. Куёв ёки келиннинг жиноят соДир қилиши ҳам унаштиришнинг бекор қилинишига олиб келарДи.

Еркин кишилар ва қуллар ўртасиДаги, «аслзоДа» ва «аслзоДа бўлма-ганлар» ўртасиДаги никоҳларгина емас, балки «аслзоДа бўлмаганлар»нинг алоҳиДа тоифалари ўртасиДаги ўзаро никоҳлар ҳам тақиқланган еДи. БунДа ўзига хос кастага оид принцип амалДа бўлган. ХитойДа риоя қилинаДиган фамилиявий енДогамия¹⁴² нинг мажбурийлиги ЯпонияДа ўрнатилмаган.

Патриархал оила тартиблари Япония ҳуқуқиДа ҳам ўз ифодасини топ-ган. Лекин бу оилаДа аёлларнинг жуда ҳуқуқсиз ҳолати мавжуд бўлган Хи-тойга нисбатан кучсизроқ еДи. Никоҳ асосан моногамия кўринишиДа бўлган, жазманлар ҳисобга олинмаган. Хотин, ХитойДаги сингари, еркаклар: ота, ер, ўғиллар ҳомийлиги остиДа бўлган. Лекин бу ҳомийлик анча енгил бўлган ва қонун билан тартибга солинган. Ер хотинни жазман билан тенглаштира олмаган, у хотинини жазман учун мажбуран ўтказиб қўя олмаган ва никоҳни бекор қилолмаган. Никоҳнинг сабабсиз бекор қилиниши янги никоҳга киришнинг тақиқланишига олиб келган.

Муайян ҳолатларДа ер-хотиннинг розилигисиз ҳам никоҳ бекор қилини-ши мумкин еДи. Масалан, ота-онасини ва ер ёки хотиннинг бошқа қарин-Дошларини ўлДиришга уриниши, уриш-Дўппослаш ҳоллариДа ер-хотиннинг розилигини олмай, никоҳ бекор қилиниши мумкин еДи. Никоҳ, худДи ажралиш сингари, фақат ер-хотиннинг иши емас, балки улар оиласининг иши ҳам бўлган. Ер ёки хотиннинг ташаббуси билан никоҳни бекор қилишДа иккаласининг ота-онасининг розилиги талаб қилинган. БунДа ота-оналар «ажралиш

¹⁴² **Endogamiya** – faqat o`z qabilasidagi, urug`idagi kishiga uylanish yoki erga tegish adabi.

қоғозини» им-золашлари лозим еди. Ернинг никоҳни бекор қилиш имконияти хотининикига қараганда кенгроқ бўлган. Хотин фақат ери узоқ вақт, беш йил мобайнида дараксиз йўқолганда ёки ернинг ота-онаси томонидан қаттиқ ҳақорат-ланганида никоҳни бекор қилиши мумкин еди.

Ернинг никоҳни бекор қилишга бўлган қонуний асослари худди Хитой-Дагидек бўлган, лекин бунда ҳамма ҳолатларда ҳам ер ажралишган хотинини уйдан ҳайдаб юбора олмаган. «Бузуқлик», «қайнона ёки қайнотасига қулоқ солмаслик», «еси пастлик» дан ташқари, хотин ер билан ажралишгандан кейин ҳам (масалан, унинг маҳмадоналиги, ўғил бола туғмаганлиги, рашкчилиги, егри қўллиги билан боғлиқ ажралишларда), агар ота-онасининг маросими бўйича мотам либосларини кийиб юрган бўлса, агар унинг ота-оналик оиласи бўлмаса, ерининг уйида қолиб яшаши мумкин еди. Ер агар хотинининг сеп-сидирғаси билан бойиб кетган бўлса ҳам, унинг никоҳни бекор қилиш талаби рад етилиши мумкин еди.

Япон ҳуқуқи ноқонуний туғилган болаларга ва ота-онасининг ижти-мой мавқеи нотенг бўлган болаларга нисбатан адолатсиз бўлмаган. Қои-да бўйича, ота-оналар ўзларининг ҳақиқий паст мавқеини билмасалар, улар-нинг болалари рёмин бўлиб қолган. Ноқонуний туғилган болалар юқорироқ ижтимоий мавқеини егаллаган ота-оналардан бирининг оиласига тарбия учун берилган, лекин бундай боланинг ота-онаси бир-биридан ажратилган. Хўжайин томонидан қул аёлнинг зўрланиши натижасида туғилган бола ҳам рёмин статусини олган.

Боласиз оилаларга уруғни давом еттириш мақсадида яқин қариндош-ларидан фарзандликка олиш ҳуқуқи берилган. Бундай болалар қонуний туғилган болалар ега бўлган барча ҳуқуқларни олган. Япон кодексларида қо-нун бўйича мерос институти нисбатан батафсил ишлаб чиқилган еди. Мерос қилиб қолдириладиган нарсалар қаторига холоплар (яъни, қарам кишилар, лекин уруғнинг «аслзода бўлмаган кишилари» тоифасига кирмайдиганлар), май-донлар, қурилишлар, бошқа мулклар кирган. Бунга яна вафот етган оила бошлиғи хотинининг сеп-сидирғаси ҳам кирган.

Хизматлар учун инъом қилинган майдонлар ва мулклар мерос қилиб қолдирилса, унга нисбатан ўғиллар ва қизларнинг ҳиссаси тенг бўлган. Бош-қа ҳолларда биринчи хотиннинг, шунингдек, катта ўғилнинг (хотинидан бўлган ўғилларининг ҳам, жазманидан бўлган ўғилларининг ҳам) ҳиссаси икки барабар кўп бўлган. Қизларнинг

ҳиссаси катта ўғилнинг оладиган ҳиссанинг 1/4 қисми миқдорига тенг еди.

Япония ҳуқуқида васият ҳақидаги масала унча батафсил ишлаб чиқилмаган еди, чунки катта оила мулкчилиги устунлик қилган. Васият бўйича фақат шахсан орттирилган ёки шахсан мерос тариқасида олинган мулклар ўтказилиши мумкин еди.

Sud jarayoni

«Тайхо Ёро рё» нинг «Турмалар ҳақида»ги ХХИХ қонунига биноан суд жараёни аралаш, айблов-инквизитсион характерда бўлган. Суд иши ё Давлат му-ассасасининг, ёки алоҳида шахснинг аризаси билан бошланган. «Ошкора» ва «яширинча» ҳақимчилик кенг тарқалган.

Яқин қариндошларининг ўлдирилиши ҳақида хабар бериш мажбурий бўлган. Агар улар 36 кун ичида одам ўлдирганлиги ҳақида хабар бермасалар жиноятда иштирокчилар сифатида жавобгарликка тортилганлар. Агар хабар исён ҳақида, «жаноби олийларининг ҳақорат қилиниши» ҳақида бўлса, хабар берувчи тўғридан-тўғри императорга олиб келинган. Императорнинг яқин қариндошлари ва хизматчиларининг жинояти хабар қилиниши мумкин эмас еди.

Тергов махсус тайёрланган терговчилар томонидан олиб борилган. Терговчилар жиноятчи билан қариндош бўлсалар ёки у билан алоҳида му-носабатда бўлсалар, алмаштирилиши мумкин еди. Оғир жиноят содир етилган ҳолларда ҳақимчини ҳам, гумондорни ҳам дастлабки қамоқда сақлаш чораси қўлланган. Терговни олиб борувчи амалдор далилларнинг тўла қимматлигига ишонч ҳосил қилиши лозим еди. Оғир жиноятлар содир етилган-да ва далиллар аниқ бўлмаганда қамоқда тергов қилинаётган шахсга нисбатан 20 кун ичида 3 марта қийноқ қўллаш мумкин бўлган. Бунда қийноқлар орасида муайян масофалар бўлиши лозим еди. Исён бўйича тергов ишлари диққат билан уч маротаба ўтказилган.

Суд маъмуриятдан ажралмаган еди. Суд иши жавобгарнинг яшаш жойи бўйича, масалан, уезд бошқармасида ёки унга етиб бориш имконияти бўлмаса, яқин орадаги Давлат муассасасида қўзғатилган.

Ишнинг бирор суд идорасига оидлиги жиноят содир етилган жой бўйича, ёки унинг муҳимлик даражаси, ёки берилиши мумкин бўлган жазонинг оғирлиги бўйича белгиланган. Каторга ҳақидаги ва муддатли сургун ҳақи-даги ишлар провинсия бошқармаларида ҳал қилинган. Оғир жазолар деб назарда тутилган ишлар еса Адлия

министрлиги кўрувига ўтказилган. Бу министрликнинг махсус судьялари ва терговчилари нафақат муҳим ишларни тергов қилганлар, балки қуйи инстансия томонидан чиқарилган ҳукмларни текширганлар ва қайта кўрганлар, қарзларни ундириш ҳақидаги масалаларни ҳал қилганлар.

АДлия министрлиги қарамоғида иккита бошқарма: жазолар бошқармаси ва турма бошқармаси мавжуд еди. Жазолар бошқармаси хазина фойдасига мол-мулкни мусодара қилиш ва жарималар ундириш ишларини юритарди. Турмалар бошқармаси қамоққа олинганлар ишининг тергов қилинишини, мажбурий ишлатилишини, ҳукмларнинг ижро этилишини назорат қиларди. АДлия министрлигига ўлим жазоси, муддатсиз сургун ёки мансабдорни рўйхатдан ўчириш билан ишдан бўшатишга оид ишлар мажбурий тартибда ўтказиларди. Баъзи ишлар кўриб чиқиш учун Давлат кенгашига юбориларди. Давлат кенгаши бундай ишларни махсус қонуншунос-терговчилар ёрдамида қўшимча тергов қилиши ва бекор қилиши мумкин еди. У ўзининг махсус инспекторлари ёрдамида маҳаллий судлар қарорларининг тўғрилигини текшириб турган. Ўлим жазоси, муддатсиз сургун ва мансабдорларни рўй-хатдан ўчириш билан боғлиқ ишлар императорга Доклад қилинган. Император олий апелляция инстансия сифатида майдонга чиққан.

XII БОБ. ЎРТА АСРЛАРДА ҲИНДИСТОН ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ

- *Ўрта асрларда Ҳиндистон Давлатининг ривожланиш хусусиятлари ва Даврларга бўлиш масалалари.*
- *Ҳиндистон ижтимоий тузумининг хусусиятлари.*
- *Ҳиндистонда ҳокимият ва Давлат бошқарувининг ташкил этилиши.*
- *Ўрта асрларда Ҳиндистон ҳуқуқининг асосий белгилари.*

1. Ўрта асрларда Ҳиндистон Давлатининг ривожланиш хусусиятлари ва Даврларга бўлиш масалалари

Ўрта асрларда Ҳиндистон жамиятининг секин ва нотекис ривожланиши ушбу Давлатни Даврларга бўлишни анча мураккаблаштиради. Қадимги Ҳиндистон Давридаёқ феодал муносабатларни еслатувчи баъзи институтларни учратиш мумкин еди. Масалан, Ҳиндистонда йирик хусусий ер егалиги, қарам Деҳқонларнинг эксплуатация қилиниши ва ҳоказолар қадимги Даврдаёқ мавжуд бўлган. Қулчилик еса нафақат ўрта асрларда, балки ундан кейин ҳам йўқолмаган.

V-VII асрлар Ҳиндистон тарихида шартли равишда ўрта асрларнинг бошланиш Даври ҳисобланади. Лекин бу вақтда мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий тузумида тубдан ўзгаришлар юз бермаган еди. Масалан, қадимги Даврдаги Маурийлар империясига ўхшаган йирик Давлатлар ташкил топмаган еди. Ўрта асрларда Ҳиндистон сиёсий жиҳатдан тарқоқ бўлган. У IV асрнинг бошларида бир неча ўнлаб майда ва йирикроқ Давлатлардан иборат бўлиб, бу Давлатлар тепасида кичик-кичик подшолар - рожалар турарди.

Улар ўртасида тинимсиз ўзаро урушлар бўлиб турарди. 320 йилда ши-молий Ҳиндистоннинг рожаларидан бири Чандрагупта I (320-340 йиллар) тева-рак-атрофдаги подшоларни ўзига бўйсундириб, Ганг Дарёси ҳавзасида хийла катта бир Давлат тузди, бу Давлат Гупта Давлати деб аталиб, VI асрнинг бошигача яшади. У V асрдаёқ тушкунликка учрайди, бунинг асосий сабаби меҳнаткаш омма аҳолининг оғирлиги еди. Гупта подшолигига узил-кесил зарба берган нарса кўчманчи ефталитлар, яъни оқ гуннларнинг бостириб кириши бўлди, улар V асрнинг охири - VI асрнинг бошларида шимолий чегарани ёриб ўтиб, Шимолий Ҳиндистоннинг

кўпгина шаҳар ва қишлоқ-ларини ниҳоятда вайрон ва хароб қилиб ташлади. 530 йилда оқ гуннлар под-шо Гуптанинг вассали рожа Ясодхарма томонидан тор-мор қилинди. Гунн-ларни енггандан кейин, Ясодхарма Гупта сулоласига итоат қилишдан бош тортиб, ўзи махарожа унвонини олди. Лекин унга Гупта Давлати ҳудудининг бир қисмигина бўйсунди.

VI асрнинг бошларида Харша (606-647 йиллар) Давлати бурмунча вақтгача юксалиб борди. Харша Канаужа князлигининг рожаси еди, сўнг-ра у бутун Шимолий Ҳиндистонни ўзига бўйсундирди. Харша Давлати Ганг Дарёси водийси бўйлаб Шарқий Панжобдан то Бенгалия қўлтиғигача бўлган ҳудудни ўз ичига олди. Марказий Ҳиндистоннинг князлари ҳам Харшага вассал қарамликда еди. Ҳаммаси бўлиб 40 тача княз унга қарам еди. Харша империяси узоқ умр кўрмади. Унинг ҳокимияти феодал-лашув жараёнининг кучайиши, ўз вассаллари - рожалар кудратининг тобора ортиб бориши натижасида заифлашди; бу рожалар пировардида бутунлай мустақил бўлиб, марказга итоат етмай қўйди. Харша вафотидан кейин унинг Давлати парчаланиб кетди. Узоқ вақтгача Ҳиндистон чет ел босқинчиларига қаршилик кўрсата олмайдиган тарқоқ бир мамлакат бўлиб келди.

Шиддатли ва шафқатсиз ўзаро урушлар мамлакатни оғир аҳволга солиб қўйди ҳамда мусулмон истилочиларини Ҳиндистоннинг шимолий қисмини босиб олишини енгиллаштирди. Натижада Ҳиндистоннинг шимолига жуда кўп мусулмонлар - хуросонликлар, турк ва афғонлар бориб ўрнашди. Шимолий-Шарқий Ҳиндистон (ҳозирги Покистон) аҳолисининг бир қисми ислом Динини қабул қилиб, бора-бора истилочилар билан аралашиб кетди.

XII аср охирларида Ҳиндистонга Фазна истилочилари ҳал қилувчи ҳужум қилди. 1175 йилда Фазна ҳокими Муҳаммад Гурий Панжобга бостириб кириб, уни егаллагач, шарққа қараб силжишни Давом еттирди. 90-йилларда у Жамна билан Ганг Дарёлари ўртасидаги бутун ерларни, сўнг-ра еса Бенгалияни босиб олди, Гурий вафотидан (1206 йилдан) кейин унинг ноиб Кутбиддин Ой-бек Фазнадан ажралиб чиқиб, Ҳиндистоннинг шимолида (ҳозирги Ҳиндистон Республикасининг пойтахти Деҳлини марказ қилиб) мустақил Давлат тузди. Янги Давлат пойтахт шаҳарнинг номи билан Деҳли султонлиги Деб юритила-диган бўлди. 1206 йилда Фазна султонларидан мустақил бўлиб олган Деҳли султонлиги XIII ва XIV аср Давомида анча катта Давлат сифатида яшади.

Деҳли султонлиги айниқса XIII аср охири ва XIV аср бошларида кен-гайди, бу вақтда унинг таркибига Шимолий Ҳиндистондан ташқари Марказий Ҳиндистон вилоятлари ва Декан ясси тоғлигидаги кўпчилик Давлатлар ки-рарди. Декан 1306-1310 йилларда султон ОловиДдин Хилжий томонидан босиб олинди. Навбатдаги султонлардан бири - Муҳаммад Туғлак (1325-1351 йиллар) Деярли бутун Ҳиндистонни бўйсундириб, ҳатто Ерон билан Хитойни забт этишни орзу қилган эди. Аммо султонликнинг кенгайиши мустаҳкам харак-терга ега эмас эди. XIV аср ўрталарида Деҳли ажралиб чиқди, кўп ўтмай Деҳлидан шимолдаги кўпгина вилоятлар, шу жумладан, Бенгалия ажралиб кетди. Деҳли султонлиги таркибига кирган кўпчилик вилоятлар XIV асрнинг иккинчи ярмида мустақил Давлатга айланиб олди. Султон Деҳлининг ўзида унча мустаҳкам ҳокимиятга ега эмасди, чунки у ерда феодалларнинг турли гуруҳлари ўртасида ҳокимият учун узлуксиз кураш борарди.

XIV асрда Ҳиндистон тамомила тарқоқ феодал Давлат эди. Жуда кўп мусулмон ва ҳинд феодал Давлатлари бир-бирлари билан узлуксиз кураш олиб борардилар. Шафқатсиз феодал эксплуатацияси ва тўхтовсиз ички феодал урушлари. 70-йилларда Деҳли султони ўз қўлида қолган озгина ерларни ҳам ҳимоя қилишга қодир эмасди. Марказий ҳокимиятнинг заифлиги Ҳиндистонни янги чет ел ҳужумларига қаршилик кўрсата олмайдиган қилиб қўйди. XIV асрнинг охирида Деҳли султонлиги Амир Темур қўшинлари томонидан қақшатқич зарбага учради. Аммо Темур Ҳиндистонни бирлаштириш ва ҳатто уни Ўрта Осиёдаги ўз ерлари билан бирор Даражада мустаҳкам боғ-лаш мақсадини қўймаган эди. Бошқа юришлар билан банд бўлган Те-мур Ҳиндистонни ўз ҳолича ташлаб қўя қолди. Темур вафотидан кейин Ҳиндистон ўзининг мустақил Давлатини тузиши мумкиндек туюлди, бироқ бу ердаги иқтисодий инқироз бунга ҳалақит берган эди. Тўғри, XIV-XV асрларда Ҳиндистоннинг жанубида анча йирик Давлатлар - Бахмани ва Вижаяна-гар мавжуд эди. Лекин улар ҳам узоқ яшамади ва тез орада бир неча майда князликларга ажралиб кетди. XVI асрда Ҳиндистонда европаликлар пайдо бўлди. Португаллар европаликлар ичида Ҳиндистонни мустамлакачи-лик эксплуатациясига биринчи бўлиб Дучор қилдилар. Кейинчалик, XVI аср охири XVII аср бошларида уларга голландлар ва инглизлар келиб қўшилдилар. XV аср мобайнида Деҳли султонлиги буюк

Давлат бўлмайд қолган еди. Дехли шаҳри ва унинг атрофидаги ерлар ҳукмрони Дехлининг буюк султони Деган ДабДабали унвонга ега бўлса ҳам, Шимолий Ҳиндистондаги оДдий Давлат - князликлардан бири еди. Енг йирик Давлат - қўшни Бенгалия князлиги еди, бироқ у ҳам лоақал Шимолий Ҳиндистон учун гегемоник ролини ўз зиммасига ололмас еди.

1526 йилда Темурнинг евараси - амир Бобур афғон тоғ йўллари орқали Ҳиндистонга кириб борди. У Дехлини босиб олиб, ўзини Ҳиндистон императори (тўғрироғи - шоҳ) Деб ёллон қилди. Бобур бу ерда Ҳиндистон ва Афғонистон ерларидан иборат катта бир Давлатга асос солди. Бу Давлат кўпгина тарихий, шунингдек, ҳуқуқий-тарихий адабиётларда Буюк мўғуллар империяси¹⁴³ Деб нотўғри юритилди. Чунки унинг асосчиси Бобур ўзбек шоири ва ёзувчиси, саркарда ва Давлат арбоби бўлиб, уни мўғуллар авлодига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Шунинг учун Бобур асос солган ушбу сулолани Бобурийлар салтанати Деб аташ ҳақиқатга яқиндир. Бундан ташқари, Бобурнинг авлодлари ўзларини «мўғуллар» Деб емас, «Бобурий мирзолар» Деб аташган¹⁴⁴.

Бобур ва унинг ворислари Даврида Ҳиндистон ҳар томонлама равақ топди. Лекин Бобурийларнинг сўнги вакили Аврангзеб вафотидан сўнг бу салтанат айрим парчаларга бўлиниб кетди ва тез орада Европа мустамлакачилари томонидан асоратга солинди. Шу тариқа, Ҳиндистоннинг ўрта асрлардаги ривожланиши ҳам ниҳоясига етди.

Умуман, ўрта асрларда Ҳиндистон Давлати ва ҳуқуқи тарихини қуйидаги Даврларга бўлиб ўрганиш мумкин: 1) Ҳинд феодал Давлатининг ташкил топиши Даври (ИВ-Х асрлар); 2) Дехли султонлиги ва Бобурийлар салтанати Даври (Х-ХVII асрлар); 3) Ҳинд феодал Давлатининг инқирози ва Англия ҳукмронлигининг ўрнатилиши Даври. Гарчанд, Ҳиндистоннинг ўрта асрларда Даврларга бўлиниши масаласида ягона фикр бўлмаса-да, уни яна қуйидагича Даврларга бўлиш ҳам мумкин: 1) илк ўрта асрлар (VI-Х асрлар); 2) ривожланган ўрта асрлар (Х-ХVII асрлар); 3) кечки ўрта асрлар (ХVII асрдан кейинги Давр).

¹⁴³ Qarang: История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов/ Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А.-М.:Издательство НОРМА, 1996. – 409-б.; История государства и права зарубежных стран. Т.1,-М., 1963. – 572-, 579-, 581-бетлар.

¹⁴⁴ Muqimov Z. Chet mamlakatlar davlat va huquqi tarixi. (Qadimgi va o`rta asrlar davlati va huquqi tarixi). – Samarqand, 1992. 154-b.; Азимжонов С. Государства Бабура в Кабуле и в Индии.-М.: Наука, 1979.

2. ҲинДистон ижтимоий тузумининг хусусиятлари

Илк ўрта асрлардан бошлаб Деҳқонлар жамоаларини асоратга солиш, уларни солиққа тортиш жараёни кучайган, хусусий ер егалигининг ўсиши билан феодал эксплуатациянинг турли шакллари вужудга келган.

Гупта Даврида ҲинДистоннинг ижтимоий тузуми асосан ҳали қулдорлик характерини сақлаб қолган еди. Қуллар турли ирригация ва қурилиш ишларида, қишлоқ хўжалигида ҳамда кўпдан-кўпи хизматкор ва малай сифатида уй-рўзгор ишларида кенг фойдаланиларди. Қуллар бозори кенг йўлга қўйил-гунича Давом етмоқда еди. Қуллар Осиёдангина эмас, ҳаттоки Африкадан ҳам келтириларди.

ҲинД жамиятида қулдорликка хос аломатларнинг мавжудлиги аҳолининг касталарга (табақаларга) бўлинишида ҳам намоён бўлган еди, бу бўли-ниш Гупта Даврида ҳам сақланиб, янада ривожланмоқда еди. Қадимий кас-таларнинг тўртта асосий тури - брахманлар (коҳинлар), кшатрийлар (жангчи-лар), вайшийлар (Деҳқонлар, хунармандлар, савдогарлар) ва шудралар (собик қулларнинг ва ҳар тоифадаги қарам кишиларнинг энг паст табақаси бўлиб, булар «киши ҳазар қилаДиган» ишларни бажарувчи кишилар еди) - ҳали жуда қадим замонларда таркиб топган ҲинД жамияти ижтимоий тузилишининг турли босқичларини ифода етарди. Ўрта асрларнинг бошларида ҲинД касталари анча эволюционлашди. Брахманлар ва кшатрийлар коҳин ва ҳарбий табақаларга айланиб кетдилар, Давлат ҳокимияти уларнинг қўлида еди, шу билан бирга улар жуда кўп қуллари бўлган энг йирик ер егалари едилар. Иккинчи бир ўртача ва паст Даражадаги касталар вақт ўтиши билан майдалашиб борди. Гупта Даврида касталарнинг миқдори бир неча ўн турдан ошди. Жамият-нинг шудрага оид энг тубан кастаси «ҳазарли кишилар» Деб аталар еди, чунки улар олий каста вакиллариغا яқинлашса, бу олий зотларни гўё ҳаром қилади Деб ҳисобланарди.

Энг паст касталарнинг ҳақ-ҳуқуқсизлиги, хўрланиши қулдорлик тузуми мафкурасининг энг ёрқин ифодаси еди, қулдорлик тузуми Даврида кишилар, бир томондан, тўла ҳуқуқли, еркин қулдор-ҳуқмдорларга, иккинчи томондан, бутунлай ҳақ-ҳуқуқсиз, хўрланган, задаланган қулларга ёки шуларга ўхшаб кетаДиган кишиларга бўлинган еди.

Аммо ҲинДистонДаги кулДорлик тузумининг яна бир характерли хусу-сияти шу еДики, ривожланган кулДорчилик ва эксплуатациянинг кулДорлик тизими билан бир қаторДа Ғоят катта иқтисодий аҳамиятга ега бўлган жа-моа Деҳқончилиги ҳам Доим мавжуд бўлиб, яшаб келмоқДа еДи. Қиш-лоқ жамоаси кулДорлик тузуми ДавриДа ҳам, кейинчалик бориб феодализм ДавриДа ҳам ҳинД жамиятининг қуйи ижтимоий-иқтисодий ячейкаси бўлиб хизмат қилДи, бу жамият шу ячейка устига қурилган еДи. Ҳар бир қишлоқ-нинг маълум миқДорДа екинзор ери ва яйлови бор еДи. Ҳар бир қишлоқнинг тепасиДа оқсоқол ва яна бир неча мансабДор киши турарДи. Қишлоқ жа-моаси бир неча ўн ёки бир неча юз оилаДан иборат бўлиб, хунарманД-чиликнинг қишлоқ хўжалиги билан қўшилишига асосланган бошланғич ишлаб чиқариш ячейкасини ташкил қиларДи. Гупта подшоларининг иқтисодий қудрати биринчи навбатДа беҳисоб Деҳқон жамоаларини эксплуатация қилишга асосланган еДи.

Бироқ, Гупта Даври кулДорлик тизимининг тушкунликка юз тута бошла-ганлиги билан тавсифланаДи. КулДорлик тузуми замириДа феодализм тузуми еле-ментлари ташкил топаётган еДи. Ғарбий Европа ва Араб халифалиги мам-лакатлариДа кўрган мизДек, феодализм жамиятининг негизи бўлган жуда кўп сонли жамоа Деҳқончилигининг мавжудлиги ҳинД жамиятига кулДорлик тузумиДан феодализм тузумига ўтишни енгиллаштирДи. Гупта ДавриДа кулДорчилик тугатилиб, феодализм туғила бошлаганлигини бир қанча фактларДан кўриши-миз мумкин. Қуллар тез-тез еркинликка қўйиб юборилаДиган ва муайян хизматларни ўташ шарти билан уларга унча катта бўлмаган ер участка-лари ажратиб берилаДиган бўлДи. Подшо хўжалигиДаги ерларнинг ҳаммасиДа куллар ишламас еДи, бу ерларнинг талай қисми ҳосилнинг бир қисмини подшо хўжалигига топшириш шарти билан ижарага бериларДи. МайДа ижарачиликка ўтилишига сабаб, манбаларнинг кўрсатишича, кулларнинг етишмаслиги еДи. Шу билан бир вақтДа қишлоқ жамоасининг ўз ичиДа муҳим жараёнлар юз бермоқДа еДи.

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши ва ишлаб чиқариш қуроллари-нинг такомиллашиши натижасиДа кичикроқ оиланинг кучи билан ҳам хўжалик юритиш мумкин бўлиб қолДи. Катта оилалар майДа-майДа оилаларга бўли-ниб кетДи; катта оилага қарашли чек ерлар ҳам парчаланиб кетДи; бунДа тўнғич ўғилга укаларига қараганДа кўпроқ ер ажратиб берилар еДи. Од-Дий

жамоачиларнинг бир қисми хонавайрон бўлиб, жамоанинг анча бойроқ аъзоларига қарам бўлиб қоларди. Жамоа ичида эксплуататорлар қатлами бунёдга келар еди, буларнинг жуда кўп мол-ҳайвонлари ва меҳнат қурол-лари бўлиб, хонавайрон бўлган жамоачиларни эксплуатация қилар едилар. Буларнинг ҳаммаси оқибат-натижада феодал қарамлиги муносабатларининг ўрнатилишига олиб келди.

XIII-XVII асрларда Ҳиндистонда феодал тузуми ўзига хос тарзда ривожланди. Бир томондан, Ҳиндистонда мусулмон ергалиги тизими қарор топиб, шу туфайли бутун ерлар Давлат бошлиғи - султоннинг мулки ҳисобланарди. Келгинди мусулмон феодаллари султоннинг ҳарбий хизматчиси бўлиб, ундан икта - вақтинча ва умрбод фойдаланиш учун ер олардилар. Улар аҳолидан (Дехқонлардан) рента ундириб олиш ҳуқуқига эга едилар. Иккинчи томондан, мамлакатда маҳаллий феодаллар - князлар (рожалар) сақланиб қолганди. Улар ўз вилоятларини амалда мустақил равишда бошқариб, султонга муайян миқдорда бож тўлардилар. Ўрта ва майда хинд феодаллари - рожалар ва бошқалар - қисман мерос бўлиб қолган феодал мулкчилиги ҳуқуқи асосида, қисман ҳарбий хизматни ўтаб турган пайтида вақтинча бериладиган инъом тариқасидаги ерга егалик қилардилар. Вақт ўтиши билан келгинди иктадорлар ҳам ернинг меросхўр егаларига айланиб бордилар, аммо бу жараён XIV асрнинг охиригача ҳам тугалланмади. Ерларнинг катта қисми ҳар иккала Дин - маҳаллий хинд Дини (ески ибодатхона ер егаллиги) ҳамда янги, мусулмон Динидаги (вақф ерлари) руҳонийларнинг қўлида еди.

Бу даврда Ҳиндистон феодал тузумининг яна бир хусусияти - жамоачи Дехқон хўжаликларининг илгаригидек устун бўлиб қолганлигидир. Маҳаллий хинд ва келгинди турк-мусулмон феодалларининг ўзлари одатда хўжалик билан шуғулланмас, балки қарам Дехқонлардан озиқ-овқат рентаси, қисман пул рентасини ундириб олардилар. Баршчина ишлари мавжуд бўлган жойларда асосан куллар ва паст табақа Дехқонлар меҳнатидан фойдаланиларди.

XIII-XIV асрларда Ҳиндистон феодал тузумининг характерли хусусияти - шаҳар ҳаётининг анча интенсив ривожланишидир. Қадимги тарих Даврида-ёқ мавжуд бўлган шаҳарлар қаторига султонлар ва уларнинг набиралари - феодалларнинг резидентсияси сифатида вужудга келган кўпгина янги шаҳарлар қўшилди. Дехли

шаҳрининг ўзи ана шундай феодал-пойтахт шаҳри учун мисол бўла олади. Бу ерда жуда кўплаб сарой аҳли ва хизматчилари, аскарлар, амалдорлар ва шу сингарилардан ташқари, кўпгина ҳунармандлар ва савдогарлар яшаб, улар султон саройи ҳамда пойтахтдаги бошқа феодалларнинг иқтисодий еҳтиёжларини қондирдилар.

Аграр муносабатлар илгари Деҳли султонлигида қандай ривожланган бўлса, Бобурийлар Даврида ҳам худди шундай йўналишда ривожланаверди, аммо уларнинг Ҳиндистоннинг янги ерларини босиб олиши натижасида ерга Давлатнинг феодал усулида егалик қилиши янада кучайди. Император ҳамма ерларнинг олий егаси Деб ҳисобланарди. Аслида у ерларнинг бир қис-мигагина егалик қиларди. Императорга тегишли ерлар мамлакатдаги екин екиладиган ҳамма ерларнинг тахминан саккиздан бир қисмига тенг еди.

Ана шу ерлардан олинадиган Даромад шоҳ саройи ва шоҳ қўшин-лари ҳаражатлари учун асосий манба бўлиб хизмат қиларди. Қолган ерларни император асосан феодал зодагонларига, кўпроқ мусулмонларга жагирлар сифатида бўлиб берар еди. Жагирнинг маъноси ҳарбий хизмат ўталаётган муддатда бериладиган ва мерос бўлиб қоладиган ер Демакдир. Жагир егаси - жагирдор расман ўзига қарашли ерларда яшовчи аҳолидан феодал рен-таси йиғиш ҳуқуқинигина оларди. Амалда еса жагирдор меҳнаткаш аҳоли устидан ҳукмдорлик қилар, аҳолига ўзи хоҳлаганича турли солиқлар солар ва оддий халқни ҳар хил ишларни бажаришга мажбур қилар едилар. Жагирларнинг ҳажми ҳар хил бўларди; уларнинг кўпчилик қисми жуда катта бўлиб, уларда бир йўла ўн мингларча Деҳқонлар ишлардилар.

Феодал ер егалигининг асосий шакли бўлган жагир билан бир қаторда мамлакатдаги ерга егалик қилишнинг илгари таркиб топган ва янгидан ри-вожланаётган бошқа шакллари ҳам бор еди. Жумладан, Бобурийлар Давлати-да хинд феодаллари босиб олувчиларга бўйсунуш ва уларга мунтазам бож тўлаш шарти билан ерга егалик қилишни сақлаб қолган едилар. Маҳаллий беклар ва қабилаларнинг раҳбарлари - заминдорлар келгинди забтчилар учун аҳолидан солиқ тўплаш ҳуқуқини олган едилар. Заминдорлар вазифаси мерос бўлиб ўтади Деб еълон қилинганлиги сабабли, заминдорлар вақт ўтиши билан солиқ йиғиладиган ана шу ерларни ҳам ўз ер мулкларининг бир тури Деб ҳисоблай бошладилар. Ер мулки асосан, мусулмонлар қўлига ўтган бўл-са, савдо, судхўрлик

оператсиялари ва айниқса хунарманДчилик маҳаллий ҳинД аҳолиси қўлиДа қолДи. Мусулмон савДоғарлари қаДимДан бери Ўрта Осиё ва Яқин Шарқ билан савДо алоқалари қилиб келаётганликлари сабабли қуруқликДа ва қисман Денгиз орқали ташқи савДоДагина ҳинДларДан устун турарДилар.

Аҳолининг асосий қисмини Дехқонлар оммаси ташкил қилиб, феодал зулмининг бутун оғирлиги шулар зиммасига тушарДи. Қисман натура тарзи-Да, қисман пул рентаси тарзиДа солиқ тўлайДиган жамоачи Дехқонларнинг аҳволи асосан илгариги асрларДагиДек қолаверган бўлса ҳам, Бобурийлар ДавриДа ҳар ҳолДа ҲинДистонДа муҳим иқтисодий ўзгаришлар рўй бериб, бу ўзгаришлар ески жамоа тизимининг бузила бошланганлигиДан Далолат берар-Ди. Бунинг асосий сабаби мамлакатДа товар-пул муносабатларининг ривожланиши бўлДи. Айни вақтДа ҲинДистонДа шаҳарлар ривожланди, саноат ишлаб чиқариши ўсди; ривожланаётган шаҳарлар қишлоқ хўжалик маҳсулотларига тобора кўпроқ еҳтиёж сездилар. Буларнинг ҳаммаси майДа қишлоқларнинг биқиклигини кўп жиҳатДан йўқотган еди. Дехқон жамоалари тобора кўпроқ бозор муносабатларига жалб қилинДилар.

Шунинг натижасиДа жамоалар ичиДа Дехқонларнинг турли гуруҳлари ўртасиДа тенгсизлик келиб чиқди. Жамоа зоДагонлари (оқсоқол, мирза, ма-ҳаллий Дўкончи ва бошқалар) жамоанинг чек ерларига ега бўлган аъзо-лари билан биргаликДа Дехқон камбағалларига қарама-қарши турарДилар. Камбағалларининг катта қисми «мохов» касталари Деб аталаДиган паст табақа вакиллариДан иборат еди. Бу камбағаллар батрақлар сифатиДа эксплуататсия қилинарДилар. Камбағал Дехқонлар, шунингДек, ип йигириш ва газлама тўқиш билан шуғулланарДилар. Патриархал-жамоа тартибларининг емирилиши, товар-пул муносабатларининг ривожланиши ва феодал эксплуататсиясининг ўсиши шароитиДа ҳинД қишлоғининг қашшоқлашуви кейинчалик кўплаб кенг халқ ҳаракатларини келтириб чиқардики, бу ҳаракатлар оқибат натижаДа Бобурийлар Давлатини инқирозга олиб келди.

3. ҲинДистонДа ҳокимият ва Давлат бошқарувининг ташкил етилиши

Markaziy boshqaruv МилоДнинг ИВ асрлари бошларига қаДар ҲинДистон бир неча мустақил ДавлатларДан

иборат бўлиб, ҳар бир Давлат бошида мамлакатини тўла егаллаган подшолар – Махаражалар турган. IV асрнинг бошларида шимолий Ҳиндистон, Ганг ва Ҳинд Дарёлари ҳавзасини бирлаштирган жуда катта империя - Гупталар Давлати вужудга келади. Бу бошида ҳиндлар турган охириги салтанат бўлиб, VI асрларгача ҳукм суради. Ҳиндистон VI-XII асрларда бир-бири билан иқтисодий алоқада бўлган кўп сонли Давлатлар - князликларнинг йиғинидан иборат бўлиб, Дастлабки Даврларда ушбу Давлатларда урушдошчилик муносабатларининг кўпгина қолдиқлари сақланиб қолган еди. Бу Давлатлар тепасида кичик-кичик подшолар-рожалар турар еди, улар ҳукмрон табақаларга – брахманлар табақасига (коҳинларга) ва кшатрийлар табақасига (ҳарбий зодагонларга) суянар еди. Вақт-вақти билан бу Давлатлар урушлар натижасида ҳукмдорлар томонидан анча йирикроқ Давлатларга бирлаштирилиб турарди.

VII асрда ривожланган Харша, Чалукилар Давлатлари, VIII асрдаги Гуджара-Пратихарлар Давлатлари ана шундай Давлатлар бўлган. Лекин улар ҳам қабилавий подшоликлар йиғинидан иборат примитив Давлатлар еди. Уларнинг чегаралари доимо ўзгариб турарди ҳамда мунтазам маъмурий аппарати ташкил етилмаганди. Бу Давлатлар тепасида **махаражалар** - буюк князлар турарди. Баъзи майда подшоликларда подшолар сайлаб қўйиларди. Махаражаларга маслаҳатчилар ёрдам берарди. Маслаҳатчилар **мантри-паришад** деб аталувчи маслаҳатчи орган таркибига кирардилар. Давлат аппаратида муҳим ўрин ҳарбийларга ва солиқ йиғувчиларга тегишли еди.

Анъанавий сиёсий тарқоқлик, марказий Давлат аппаратининг кучсизлиги ўрта асрлар Ҳиндистони учун хос бўлган белги еди. Бу ҳинд жамияти жамоавий ташкилотларининг мустаҳкамлиги, барқарор мавжудлиги ва ўз-ўзидан ривожланиши билан ҳам тавсифланади.

Ҳиндистон мусулмонлар томонидан босиб олингандан сўнг маълум Даражада Давлат бирлигига еришилган. Мусулмонларнинг Ҳиндистондаги бос-қинчилик урушлари XII асрдаёқ бошланган еди. Босиб олинган ҳинд ерлари Дастлаб Гурийлар Давлати таркибига киритилган, сўнгра еса XIII асрдан Деҳли султонлиги номини олган мустақил Давлатга ажратилган. 1229 йилда Деҳли султонлиги Боғдод халифаси томонидан мустақил Давлат сифатида тан олинган. Бироқ Деҳли ҳукмдорларининг бошқа мусулмон дунёси билан мустаҳкам алоқалари узилиб қолмаган. Деҳли султонлари у ёки

бу чет ел хукмДорлари-нинг - турклар, тожиклар, форсларнинг гумашталари бўлиб қолаверганлар.

XVII асрнинг бошида Ҳиндистон Бобур қўшинлари томонидан босиб олинган. Юқорида айтганимиздек, тарихда нотўғри ном билан юритилган «Буюк мўғуллар империяси» вужудга келган. Бу аслида Бобурийлар салтанати эди. XVII асрнинг охири - XVII асрда ушбу Давлат жуда равақ топган.

Деҳли султонлигида ҳам, Бобурийлар салтанатида ҳам монархия бош-қарув тизимига асосланган Давлат ҳокимияти органлари мусулмон Давлати-нинг ислом Диний таълимоти асосида ташкил этилган эди. Бу таълимотга асосан Аллоҳга ишонувчи барча мусулмонлар битта бошлиққа ега бўлиши керак. Мусулмон Давлати бевосита Аллоҳ томонидан бошқарилмайди. Балки Аллоҳ қонунлари асосида унинг ердаги вакили томонидан ёки кўп ҳолларда руҳонийлар кенгаши томонидан бошқарилади, бу кенгаш ислом Динининг ўзига хос қоидаларига ега бўлади. Расман мусулмон ҳукмДорларининг ваколатлари ана шу қоидалар асосида белгиланади.

Лекин амалда бу ваколатлар ҳукмДорлар ва зодагонлар ўртасидаги ҳокимият учун тинимсиз курашлар натижасида белгиланар эди. Масалан, Деҳли султонлигида мусулмон зодагонларининг куч-қудрати Насриддин Маҳмуд (1246-1265 йиллар) ҳукмронлиги даврида султонлар мавқеининг мустаҳкамланиши билан алмашган. Муҳаммад Туғлоқ (1325-1351 йиллар) ўз танга пулларига «Султон - худонинг сояси» Деб ёздириб қўйган эди. Бобокалонимиз Бобур еса илоҳий ҳуқуқларга ега бўлган **подшоҳ** унвонини олган эди.

Давлат бошлиғи (султон, подшоҳ)нинг ҳокимияти меросий бўлган. У ўзига тахт вориси тайинлаши мумкин эди. Қуръонда ҳукмДорларнинг мажбуриятлари санаб ўтилган. Улардан биринчиси исломни ҳимоя қилиш, жумла-дан, Диний урф-одатларни қўллаб-қувватлаш ва бидъатчиларни таъқиб қилиш ҳисобланган. Мусулмон ҳукмДорлар бу талабларга босиб олинган Ҳиндистонда ҳар Доим амал қилавермаганлар. Чунки ҳаёт кўпинча уларни маълум ён беришлар қилишга, Дин еркинлиги сиёсатини юритишга мажбур қиларди.

Мусулмон ҳукмДорлари олий қонун чиқариш ва суд ҳокимиятига ега эди. Мусулмон Давлатида Давлат бошлиғидан кейин иккинчи шахс - олий чиновник - **вазир** бўлган. У ҳарбий ва

молиявий иДорага раҳбарлик қилган. Унинг асосий мажбурияти султоннинг буйруқларини ҳаётга таДбиқ қилиш еДи. Вазирлар кўпинча бутун ҳокимиятни ўз кўллариДа тўпларДилар.

Деҳли султонлигиДа ҳам, Буюк Бобурийлар салтанатиДа ҳам марказий бошқарувни махсус ҳукумат иДоралари - **Девонлар** амалга оширган. Де-вонлар бошқарувнинг турли соҳаларини иДора қилганлар, турли маълумотларни сақловчи махсус китоблар юритганлар, умумДавлат аҳамиятига ега бўл-ган статистик маълумотлар тўплаганлар.

Ҳарбий маҳкама мусулмон Давлати механизмиДа алоҳиДа ўринни егалларДи. У ҳарбий кучларни, ёлланма кўшинлар сонини, султон ёки поД-шоҳнинг шахсий кўриқчиларини, ер ва пул мукофотларини, горнизонларнинг жойлашган жойини ҳисобга олиш билан шуғуланарДи. Бу маҳкаманинг бош интенДанти¹⁴⁵ ва хазиначиси Бобурийлар салтанатиДа жагирлар берилишини назорат қилган, кўриқларДа кўшинлар ҳисобини, унинг қуролланишини текширган. Молия маҳкамаси Давлат хазинасига солиқлар, ўлпонлар ва бошқа тушумларнинг келиб тушишини ва ҳисобга олинишини назорат қилган.

Барча Давлат хизматчиларининг тайинланишини ва уларга Давлат хази-насиДан маблағлар ҳамДа ерлар берилишини махсус маҳкама амалга оширган. Бу маҳкама тепасиДа XVII асрДа **мирсамана** турарДи. У бир вақт-нинг ўзиДа поДшоҳлик устахоналари ва омборхоналарини ҳам юритарДи. Давлатнинг яна бир муҳим маҳкамаси - **СаДр-ус-судур** бўлган. У ўзига хос Дин ва суд бош бошқармаси ҳисобланган. Унга бевосита поДшоҳнинг ўзи ёки унинг томониДан тайинланган махсус вакил бошчилик қилган. Қозилар худДи шу маҳкама томониДан тайинланарДи.

Деҳли султонлигиДа ҳам, Бобурийлар салтанатиДа ҳам сарой мансаб-Дорлари ва Давлат мансабДорлари функциялари ўртасиДа аниқ чегаралар йўқ еДи. Деҳли султонлигининг саройи мамлакат сиёсий ҳаётининг ва империя бошқарувининг маркази бўлган. СаройДа сарой бошқарувчиси - **вакилДор** алоҳиДа ўрин тутарДи. У султоннинг оиласига ва яқинларига қилинаДиган хизматларни уюштирган, уларнинг овқатланишини таъминлаган, султоннинг хизматкорларини бошқарган. Бобурийлар салтанатиДа барча сарой хизмат-чилари ҳарбий унвон ва Даражага ега бўлганлар. Улар кўпинча Давлат мансабДорлари фаолияти устиДан назорат қилиб

¹⁴⁵ **Intendant** – armiyada moddiy ta'minot xizmatini bajaruvchi harbiy xodim.

турганлар. Марказий бош-қарувда подшоҳнинг шахсий котиби катта рол ўйнарди. У подшоҳ фармон-ларини кўриб чиқувчи махсус амалдор еди.

Деҳли султонлиги ва Бобурийлар салтанати давлат механизмининг уму-мий белгилари улар ўртасидаги фарқларни истисно қилмаган. Ҳар икки давлат ўз вақтида ўзига хос давлат органлари, мансабдор шахслари ва сиёсий режими билан ажралиб турган. Деҳли султонлигининг ҳукмдорлари босиб олинган мамлакатларда ўз ҳокимиятини халқ ва исёнчи ҳинд ҳукмдорлари қаршилигини бостиришнинг қаттиқ усуллари билан ўрнатганлар. Султонлар ҳарбий кучларга суяниб, бўйсунмаган кишиларнинг мол-мулкларини мусодара қилганлар, ўзларини ўлдирганлар. Ислом (суннийлик оқими) давлат дини, форс тили еса - суд ишларини юритиш тили бўлиб қолган. Бобурийлар ҳукмронлиги мутлақо бошқача йўлдан борди. Масалан, Бобурнинг невараси шоҳ Акбар ўзидан олдин ўтган шоҳлардан бошқача йўл тутиб, ҳинд феодалларини ўз хизма-тига тортишга ҳаракат қилган еди. Шунингдек, у ҳинд савдогарларига доим ҳомийлик қилиб келган еди. Индуизмга еътиқод қилувчиларга нисбатан диний таъқиб ҳам Акбар даврида тўхтатилди.

Ҳинд аҳолиси жузьядан, яъни ҳиндларни камситувчи, жон бошига соли-надиган оғир солиқлардан озод қилинган еди, бундан олдин еса бу солиқдан фақат мусулмонларгина озод еди. Акбар дин еркинлиги тўғрисида фармон чиқариб, авваллари мажбурий равишда ислом динига киритилган ҳиндларга ўз-ларининг илгариги динларига бемалол қайтишга рухсат етган еди. Акбар подшолик қилган давр ҳар иккала лагер - мусулмон ва ҳинд феодаллари муайян даражада жипслашган давр бўлди. Бу даврда жуда катта миқдордаги ерлар нафақат мусулмон руҳонийларига, балки индусларнинг ибодатхоналарига ҳам берилди. Шаҳарларга нисбатан сиёсатда ҳам баъзи ўзгаришлар юз берди. Масалан, Акбар давридан бошлаб маъмурий ва солиқ аппаратидаги олий мансабларга савдогарлардан, ҳунармандлардан ва паст табақадан шахслар тайинлана бошланди.

Бобурий ҳукмдорлар суннийлик оқимининг ханафийлар мазҳабидан бўлганликлари учун бошқарув ва суд ишларини юритишда маҳаллий шароит-ларни ҳисобга олишни талаб қилардилар. Акбарнинг бу йўлдаги сиёсатини унинг ворислари -

Ўғли Жаҳонгир (1605-1627 йиллар) ва набираси шоҳ Жаҳон (1627-1658 йиллар) Давом еттирди.

Маҳаллий бошқарув Қадимги Ҳиндистондаёқ маъмурий бўлинишнинг жорий қилиниши жамоачи Дехқонлардан солиқ ва ўлпон-лар ундириш мақсадига бўйсундирилган еди. Масалан, Гупта ва Харша империялари провинсияларга бўлиниб, уларни чегара вилоятларининг бошлиқлари ёки ноиблар бошқарардилар. Провинсиялар округ-ларга бўлинганди. Енг кичик маъмурий бирлик қишлоқ жамоаси еди.

Мусулмон ҳукмдорлари янги маъмурий-худудий бўлинишни жорий қилганлар. Деҳли султонлиги 23 та провинсияга бўлинган. Йирик провинсия-лар **шики** (вилоят)ларга бўлинган еди. Ундан кейинги маъмурий-худудий бирлик - **паргана** (туман) бўлган. Унинг таркибига бир қанча қишлоқлар ва **патта** - бир-икки қишлоқ кирган. Бобурийлар салтанати Акбар подшолиги Даврида 15 та вилоятга бўлиниб, ҳар бир вилоятга шоҳ ноиби - ҳакам (губернатор) бошлиқ қилиб қўйилган еди. Шунингдек, ҳар бир вилоятга **фоужарлар** - ҳарбий бошлиқлар, **гумашталар** - солиқ йиғувчилар ва **кутволлар** - шаҳар бошлиқлари тайинланарди.

Деҳли султонлигида ҳам, Бобурийлар салтанатида ҳам маълум Даражада брахман-кшатрийларнинг юқори табақаси бошчилигидаги жамоаларнинг ўзини ўзи бошқаруви сақланиб қолган еди. Мусулмон ҳукмдорлари ҳинд жамоаларини, айниқса йирик жамоаларни тўлиқ бўйсундира олмаганлар. Маса-лан, Бобурийлар маҳаллий ҳукмрон уруғларнинг егаликларини тан олмаган-лар. Лекин амалда паргана ва патта сингари маъмурий бирликлар уруғларнинг егаликлари билан мос тушган.

Ҳинд жамоалари тепасида **муккадамлар**, **чаудхрлар** (Доҳийлар) турган. Улар ҳукмрон бўлган касталарнинг бошлиқлари едилар. Жамоалар таркибида бир нечта қишлоқлар бўларди. Қишлоқ тепасида **хута** турган. Мукка-Дамлар, чаудхрлар, хуталар марказий аппаратнинг мансабдорлари емас, со-лиқ тўловчиларнинг вакиллари еди. Жамоа мансаблари мерос бўлиб ўтарди, шунингдек меросхўрлар ўртасида тақсимланарди. Бу вақтда жамоа кен-гашлари - панчаятлар ҳам мавжуд еди. Панчаятлар округда, қишлоқда ҳукмрон бўлган касталарнинг вакилларидан иборат таркибда бўларди.

Армия Мусулмон ҳукмрон режимининг мусатҳкамлиги унинг армиясининг жанговарлигини белгилаган. Мусул-монлардан иборат отлик аскарлар армиянинг асосий кучи бўлган. Сарой кўриқчиларига ва бошқа саралаб олинган кўшинларга алоҳида ўрин ажратилган еди. Деҳли султонлигининг армияси ўнлик тизими асосида ташкил етилган еди. Ҳарбий ва фуқаролик чини ҳарбийларнинг сонига қараб белгиланган. **Амир** юзта чавандозга, **малик** - мингта чавандозга, **хон** - ўн мингта чавандозга кўмондонлик қиларди.

Бобурийлар салтанатида кўшинлар сони ёлланма аскарлар ҳисобига ан-ча кўпайтирилган еди. Ёлланма аскарларга бевосита хазинадан ҳақ тўла-нарди. Ёлланма аскарлар алоҳида имтиёзли мавқега ега едилар. Улар бево-сита подшоҳга итоат етардилар. Шуниси Дикқатга сазоворки, кудратли ер ега-ликлари ўзларининг ҳарбий кўшинларига ега едилар. Йирик ҳинд жамоалари ўз худудларини ва ҳуқуқларини қўлга курул олиб биргаликда ҳимоя қилардилар.

Sud Барча мусулмон давлатларида суд ишларини юритиш Қуръон қоидалари асосида амалга оширилган. Бунга кўра, суд маъмуриятдан ажратилган ва давлат бошлиғи томонидан тайинланган қозилар томонидан амалга оширилар еди. Суд тизимида суд мансабдорларининг поёнама-поёна бўйсунуши, фуқаролик ва жиноий суд ишларини юритиш ўртасидаги фарқ ҳам мавжуд эмас еди. Қозилар ишларни яқка ўзлари кўриб ҳал қилганлар. Маҳаллий қишлоқ, кастага оид жамоаларнинг барқарорлиги махсус панчаятлар судларининг мавжудлигини белгилаган. Панчаятлар судлари муҳим ваколатларга ега едилар. Улар жамоаларнинг ерларини тақсим-лаганлар, касталар ўртасидаги муносабатларни тартибга солганлар, кастага оид ва оилавий тартиб-қоидаларга риоя қилинишини кузатиб турганлар.

4. Ўрта асрларда Ҳиндистон ҳуқуқининг асосий белгилари

Ҳуқуқ манбалари Ўрта асрларда Ҳиндистоннинг ҳуқуқий тизими мусулмон ҳуқуқи таъсири остида муҳим ўзгаришларга учради. Ҳиндистонда мусулмон ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин маҳаллий ҳуқуқ ва Дхармашастра ҳуқуқининг қўлланиши ҳам шахслар доираси

жиҳатиДан, ҳам бу ҳуқуқ нормалари билан тартибга соли-наДиган муносабатлар Доираси жиҳатиДан қисқарДи. Жиноят ишлари мусулмон ҳуқуқи нормалари асосиДа мусулмон судЯлари - қозилар томониДан ҳал ети-лиши лозим еДи. Мусулмон ҳуқуқи ҳудудий характер касб етиб, босиб олин-ган ҳудудлар аҳолисининг барчасига қўлланиларДи. Мусулмон ҳуқуқи нор-малари ўзининг ескирган контсепсиялари, сунъий, кам самарали Далиллар тизими билан 1832 йилДа мустамлакачи Давлат томониДан мусулмон ҳуқуқи нормаларининг барча номусулмонларга нисбатан қўллашнинг бекор қили-ниши ҳақиДаги қонун қабул қилингунча қарор ҳаракатДа бўлДи.

Дин билан боғлиқ ҳисобланган барча муносабатлар - никоҳ-оила муносабатлари, мерос, Диний муассасалар фаолияти алоҳиДа ҳуқуқий тизимлар билан, яъни мусулмонлар ҳақиДаги ишлар мусулмон ҳуқуқи билан, индуизм ДиниДаги кишилар ҳақиДаги ишлар ҳинд ҳуқуқи билан тартибга солинган. Бун-Дан ташқари, мусулмон босқинчилиги каста ва жамоа тартибларига кам таъсир етган. Бу ерДа панҷаят, каста судлари ҳаракат қилаверган. Улар жиноий ишларни ҳам маҳаллий одат ҳуқуқи асосиДа кўриб ҳал қиларДилар.

Ўрта асрлар ҲиндистониДа қадимги Дхармаштралар ҳуқуқини қайтаДан таҳлил қилиш, танқидий ўрганиш, шарҳлаш, уни янги шароитларга мослаш-тиришга қаратилган жадал жараён бошланган. Кўп сонли ҳуқуқий трактатлар (асарлар)нинг, у ёки бу Дхармаштраларга шарҳларнинг ёки у ёки бу ҳуқуқий масалалар бўйича индуизм ДиниДа еътибор қозонган кишиларнинг фикрлари тўпламлари (нибандхлар) нинг пайдо бўлиши ушбу жараённинг натижаси бўлДи. Шарҳлар ва нибандхлар вақт ўтиши билан ҳинд ҳуқуқининг асосий манбалари сифатиДа майдонга чиқа бошлайДи. Дигесталар (нибандх-лар) муаллифлари ва шарҳловчилари томониДан Дхармаштралар ҳуқуқиДаги қарама-қаршиликларни, ноаниқликларни, камчиликларнинг бартараф етилиши шунга олиб келдики, судларДа Дхармаштраларни бевосита шарҳлаш оқи-батДа етарлича ишонарли ва нуфузли Деб тан олинмайДиган бўлДи.

Енг Дастлабки шарҳловчиларДан бири Асахайя (тахминан VII асрДа) бўлиб, у машҳур НараДа Дхармашстрасини - НараДаб-хазияни шарҳлаган. Айниқса Ману қонунлари тез-тез қайта ёзилган ва шарҳланган. Бизгача Ману қонунларига ёзилган Бхаруччи (VIII аср), МеДхатитхи (IX аср), ГавинДаражи (XII-XIII асрлар) ва

бошқаларнинг шарҳлари етиб келган. Шунингдек, яна бир бошқа машҳур Дхармаштра - Яжна-валка ҳам бир неча марта шарҳланган. Яжнавалкага шарҳлардан бири XII асрда Вижна-нешвара томонидан ёзилган **Митакшара**дир. Вижнанешвара Хиндистонда кенг тарқалган икки хинд ҳуқуқи мактабларидан бирига ана шундай ном берган еди. Хинд ҳуқуқининг бошқа мактаби - **Даябхачининг** асосчиси Жимутавахан бўлади. У XII асрда нибандха тузган еди. Нибандхада мерос ҳуқуқи ва катта ажралмас хинд оиласи мулкани тақсимлашнинг баъзи масалалари Митакшарага қараганда бошқачароқ ҳал қилинган.

Ўрта асрлар Хиндистонидан шарҳлар қадимги Дхармаштралар каби Давлат қонунчилиги томонидан сиқиб қўйилмади. Хинд ҳуқуқи ривожланишининг бу хусусияти бир қатор омиллар билан изоҳланади. Шунинг таъкидлаш жоизки, баъзи шарҳлар ҳукмдорлар топшириғи бўйича ёзилган ва уларнинг санксияси билан ҳаракатда еди. Шарҳловчилар орасида юқори мартабали расмий кишилар кўп бўлган.

Ўрта асрлар Хиндистонидан XIII асрда мусулмон босқинчилари келгунга қадар Давлат бирлиги бўлмаган. Бу нарса ҳуқуқнинг хилма-хиллигига сабаб бўлган. Нибандхлар адабиёти - муайян ҳуқуқ институтлари бўйича ситаталарнинг тематик тўпламлари Дхармаштраларнинг турли муаллифлари қоидаларини маълум Даражада ягона ҳолга келтириш, бир-бири билан мослаштиришга ҳаракат натижаси еди. Бунга янги ҳуқуқий асарлар яратиш йўли билан еришиш мумкин еди. Шарҳловчилар Дхармаштраларни тузувчилардан кейин ҳуқуқни хинд жамиятини бирлаштириш тенденциясига жавоб берадиган Даражада бирхиллаштиришга ҳаракат қилдилар.

Хиндистон узоқ вақт мобайнида индуизмнинг ҳуқуқий, ахлоқий, фалсафий қарашлар барқарорлиги билан ажралиб туради. Муқаддас Деб ҳисобланган анъанавий ҳуқуқни ривожлантириш йўллари ҳақида ҳам алоҳида қарашлар мавжуд еди. Шарҳловчиларнинг фаолияти бу қарашларга мос тушган. Чунки улар янги қонунлар яратишга даъво қилмаганлар, ўз олдларига фақат Дхармаштралар талабларини шарҳлашни, уларнинг кўрсатмаларини еълон қилишни мақсад қилиб қўйганлар, холос.

Ҳуқуқни бирхиллаштиришга қаратилган барча ҳаракатларда шарҳловчиларнинг фикрлари ҳамма масалаларда мос келиши мумкин эмас еди. Чунки улар аввал турли вақтларда одат ҳуқуқига

асосланиб ёзилган еди. Анча кейинги шарҳловчилар кўпинча илгариги шарҳловчиларни фақат уларни инкор қилиш учун еслаб ўтардилар. Ўрта асрлар Ҳиндистонининг турли қисмларида баъзи шарҳловчиларнинг обрў-еътибори тан олинса, бошқа шарҳловчиларнинг обрў-еътибори инкор қилинади. Бу еса юқорида кўрсатилган икки ҳуқуқий мактабларнинг вужудга келишига олиб келди.

Қадимги ДаврдагиДек, ўрта асрлар Ҳиндистонида ҳам одат ҳуқуқи анъанавий ҳинд ҳуқуқининг муҳим манбалариДан бири бўлиб қолаверди. Одат ҳуқуқи нормалариДан кенг фойдаланган шарҳловчилар назарий жиҳат-Дан ўзгармас ҳисобланган «муқаддас» Дхармаштралар ҳуқуқини янги шароитларга мослаштирдилар. Кўпинча одатлар шарҳловчилар томонидан амалдаги ҳинд ҳуқуқига киритилган.

Ҳинд ҳуқуқи асрлар мобайнида кўп тилли, хилма-хил ирқли, тарқоқ Ҳиндистонда маҳаллий одатларга, кишиларнинг ўзига хос юриш-туришларига мослашиб, ҳуқуқни бир бутун қилиб бирлаштиришда муҳим ўрин тутди. Ҳиндистоннинг ҳуқуқ тизимида одатларнинг тутган ўрни ҳақида Дхармашастраларнинг муаллифлари тўғридан-тўғри кўрсатиб ўтадилар. Масалан, ВИ асрга оид ДхармашастраларДан бири - **Брихаспатисмрити**да ўрнатилишича, қадимги одатлар уларга асосланган ҳар қандай амалиётни қонунлаштиради ва суд қарори фақат Дхармашастраларнинг кўрсатмалари асосидагина чақирилиши мумкин эмас. Агар Дхармашастралар ҳуқуқнинг моҳиятига ва қадимги одатларга зид келса, улар одил судловга зарар келтириши мумкин (II, 26-28). Шунингдек, МеДхатитхининг Ману қонунларига ёзган шарҳларида кўрса-тилганидек, маҳаллий одатларга жиддий зид келган Дхармашастраларга амал қилмаслик лозим еди.

Одатларнинг ўрта асрлар ҳинд ҳуқуқи манбалари орасида тутган ўрни бу вақтда Ҳиндистоннинг ривожланиш хусусиятлари билан белгиланади. Турли хил сиёсий елиталар ўртасидаги урушлар, тарқоқлик анъанавий ҳуқуқнинг чуқур Диний-Ғоявий илДизларига таъсир етмади ёки жуда кам таъсир етди. Назарий жиҳатДан ўзгармас бўлган Диний-ҳуқуқий тизим турли йўллар билан жа-мият еҳтиёжларига мослашди. Агар мусулмон ҳуқуқида бир мазҳаб бошқа мазҳабга мослашишда қиёсий ҳуқуқ усулиДан фойдаланган бўлса, ҳинд ҳуқуқи жамият еҳтиёжларига одатларни ўз ҳуқуқий тизимида киритиш орқали мослашди.

Анъанавий концепсияларнинг кундалик амалиёт билан ўзгариб бори-ши маълум Даражада «ҳақиқат принциплари»ни Дхармаларнинг кўшимча кўрсатмалари сифатида қўллашга ёрдам берди. Дхармашастраларнинг Диний нуфузига, уларнинг анъанавий ҳуқуқий мавзуларига мурожаат қилиш ҳу-сусий ҳуқуқни, хусусан, никоҳ-оила, мерос, шахс ҳуқуқий ҳолати институтла-рини ишлаб чиқиш бўйича шарҳловчилик фаолиятининг асосий йўналиш-ларини белгилаб берди. Даябхага ҳам, Митакшара ҳам катта бўлинмас ҳинд оилалари муносабатларини, шунингдек, ушбу оила аъзоларининг бошқа шахслар билан ва Давлат билан муносабатларини тартибга солишга бағиш-ланган.

Катта, бўлинмас (бирлашган) ҳинд оиласи у ёки бу Даражада ўрта аср-лар ҳинд ҳуқуқининг Деярли барча нормалари мазмунини белгилайди. Бу вақтда Ҳиндистонда ҳам ота линияси бўйича, ҳам она линияси бўйича оилавий, уй жамоалари мавжуд бўлишда Давом етди. Улар икки асосий бел-гиси: катта оила аъзоларининг биргаликдаги меҳнати ва меҳнат маҳсулотлари-нинг улар ўртасида тенг тақсимланиши билан тавсифланади. Мулкка биргаликда егалик қилиш ва хўжаликни биргаликда юритиш - катта (бўлинмаган) оиланинг асоси, анъанавий ҳуқуқнинг асосий принципи еса - кўчмас мулк: ер оилада қолиши керак еди.

Бундан шу нарса келиб чиқадики, оиланинг алоҳида аъзолари мулкдор Деб тан олинмайди, оила мулкни тасарруф қилиш чекланади, уни фақат оила бошлиғи, бошқарувчиси тасарруф қилиши мумкин. Оила бошлиғининг ҳоқи-мияти катталик обрў еътиборига, унинг авлодлар Диний уДумлари билан боғ-лиқ урф-оДатларни бажаришига асосланган. Ота-боболарга хурмат, ибодат қил-иш катта оилавий жамоаларнинг Диний асоси, уни боғлаб турувчи омил ҳисоб-ланган. Бу билан никоҳ маросими ҳам боғлиқ еди. Никоҳ куёв ва келин ўртасида тузиладиган, уларнинг иттифоқини бузилмас қилиб белгиладиган муқаддас битим ҳисобланарди.

Никоҳ, фарзандликка олиш, мерос институтларининг асосий мақсади ав-лодларни хурмат қилиш, урф-оДатларни, Динга хизмат қилишни адо етиш ҳисоб-ланган. Зеро, буларга оиланинг моддий ва маънавий бойлигининг асосий шарти сифатида қаралган. Масалан, Даябхага бўйича катта оиланинг мулки илгари ҳам, ендиликда ҳам отага тегишли еди. Ота оила бошлиғи сифатида уни ўз хоҳишича тасарруф қилиш: сотиш, гаровга қўйиш, ҳада қилиш ва бошқа

ҳуқуқларга ега бўлган. Даябхага бўйича ўғиллар ота ҳаётли-гиДа оила мулкига нисбатан ҳеч қандай ҳуқуққа ега бўлмаганлар; отадан оила мулкни сотганлиги, ҳада қилганлиги ва бошқа йўллар билан бегона-лаштирганлиги учун ҳисобот талаб қила олмаганлар, шунингдек, ундан оила-вий мулкдан ҳисса ажратиб беришини ҳам талаб қилолмаганлар ва ҳоказо. Ота вафотидан сўнг оила мулки оила бошлиғининг бевосита авлодларига - ўғил-ларга ўтказилган.

Ҳозирги Ҳиндистонда ҳам кенг тарқалган катта бўлинмас оиланинг ҳуқуқий асосини Митакшара ҳуқуқи бўйича мулк ҳуқуқи институти ва ҳам-ворислик ташкил этади. Бу ота, бобо ва катта бобо томонидан ўз ота-бобо-ларидан мерос қилиб олинган оилавий мулкка нисбатан ўғил, невара ва евара ҳуқуқларида ўз ифодасини топади. Бундай оилага фақат ҳамворислар эмас, балки уларнинг оналари, ўғай оналари, болалари (ерга теккан қизларидан ташқари), бевалар, вафот етган ҳамворисларнинг ерга тегмаган қизлари ҳам кирган. Шунингдек, бошқа ҳамворисларнинг еътирози бўлмаса, биргаликда яшаш Давомида никоҳсиз туғилган болалар ҳам, агар бошқа фарзандлар бўлмаса, оиланинг аъзоси ҳисобланган. Бироқ, юқорида кўрсатилган оила аъзолари оила мулкидан фақат таъминот олиш ҳуқуқига ега еди. Мулкдорлардан биронтаси ҳам оила мулкидан кўпроқ ҳисса олиш ҳуқуқига ега эмасди. Ўлган кишиларнинг оилавий мулк ҳуқуқи тирик ҳамворисларга ўтарди.

Митакшара бўйича ҳамворислар томонидан катта оила мулкни оила бошқарувчисининг рухсатисиз, ҳатто бошқа ҳамворис фойдасига якка тартибда бегоналаштирилиши мумкин эмас еди. Шунингдек, учинчи шахслар ҳамворис ҳуқуқини олиши мумкин эмас еди. Бироқ, ҳамворислар оила мулки-ни бегоналаштириш ҳуқуқига ега бўлмасалар ҳам, оила мулкни фақат ҳам-ворислар томонидан бегоналаштирилишига еътироз билдириш ҳуқуқига ега едилар. Улар бошқарувчидан оила мулкни тақсимлашни ва тақсимлаш вақтида мулкнинг ҳолати ҳақида ҳисобот беришини талаб қила олганлар. Ҳамворис оила бошлиғи ва шу тариқа оиланинг бўлинмас мулки бошқарувчиси бўлиб қолиши мумкин еди (агар бу ўрин бўш қолган бўлса ва бошқа ҳамворислар бунга еътироз билдирмаса). Барча ҳамворисларнинг ҳуқуқлари тенг бўлган. Бироқ, бундай ҳуқуқдан маҳрум етиладиган ҳамворислар ҳам назарда тутилган. Масалан, ақли заиф, еси паст ёки майиб-мажруҳ туғилган кишилар оила мулкидан ўзларига тегишли ҳиссанинг ажратилишини талаб қилиши ёки катта оила ишларини бошқариши мумкин эмас еди.

Ўрта асрлар Ҳиндистонида оилавий муносабатлар соҳаси билан ашё ху-қуқининг бошқа қатор анъанавий нормалари чамбарчас боғлиқ бўлган. Шунинг таъкидлаш жоизки, кейинчалик мустамлака ўлкаси бўлган Ҳиндистон-да ХИВ асрда ҳуқуқ соҳаларининг кодекслаштирилиши ашё ҳуқуқи норма-ларига тааллуқли бўлмаган. Бу ўз аҳамиятини ҳозирги вақтда ҳам йўқотмаган. Ўрта асрлар Ҳиндистонида ашё ҳуқуқининг муҳим институтларидан бири «бенами» мулкчилиги еди. У инглизлардаги ишониб топширилган мулк институтига жуда ўхшаш бўлган. Бенами - ўз пулларига, лекин бошқа шахс номидан ёки ўз номидан сотиб олинган, бироқ бошқа шахсга унинг учун қандайдир фойда келтириш мақсадини кўзламадан берилган мулкдир. Бенамидан, бир томондан, мулк егасининг мулки миқдорини, бой-лигини яшириш воситаси сифатида фойдаланилган бўлса, иккинчи томондан, қариндошларни, умумий меросхўрларни чалғитиш воситаси сифатида фойдаланилган.

Оилавий муносабатлар соҳаси билан мустаҳкам боғлиқ бўлган мулк ҳуқуқининг яна бир анъанавий институти «режия» еди. У оиланинг бўлинмас мулки ҳисобланган. Бу мулк мерос бўйича оиланинг фақат битта аъзосига ўтказилган. Оиланинг бошқа барча аъзолари ушбу мулкка нисбатан ҳеч қандай ҳуқуқларга ега бўлмаган. Ўрта асрлар Ҳиндистонида хусусий ер егалигининг ўсиши шароитларида ривожланган бўлинмас мулк узок вақт мобайнида бошқа, анча қадимий ҳисобланган катта, бўлинмаган оила мулки билан бирга яшаган. Бўлинмаган, катта ҳинд оиласи мулки билан оиланинг бўлинмас мулки ўртасидаги фарқ асосан шундан иборатки, бўлинмас мулк ҳамворислар ўртасида тақсимланмаган. Катта оила аъзолари (ҳам-ворислар) уни тақсимланишини, ундан биргаликда фойдаланишни, унинг яғона егаси томонидан тасарруф қилинишини тақиқлашни талаб қила олмаганлар. Лекин, катта оилавий тақсимланмаган мулкчилик таъсири остида, баъзи каста-лардаги урф-одатлар кучи билан ҳамворислар баъзан бўлинмас мулкдан таъминот олишни талаб қилиш ҳуқуқига ега бўлганлар. Бу ҳуқуқдан кўпинча бўлинмас мулкни ушлаб турувчиларнинг ўғиллари фойдаланишлари мумкин еди. Бўлинмас мулкни мерос қилиб қолдиришнинг алоҳида қоидалари белги-ланганди. У асосан маёрат принципи бўйича, яъни вафот етган мулк егасининг ўғлига мерос қилиб қолдирилди.

Ҳиндистоннинг анъанавий ҳуқуқида ривожланган ўзига хос мулкчилик институти - бутлар, санамлар (худолар), Диний ва хайр-

еҳсон муассасалари, ибодатхоналар мулклари бўлган. Бундай мулклар хайр-еҳсон, садақа ва қурбонлик қилиш натижасида вужудга келган. Бунда Диний қурбонликлар ва хайр-еҳсон қилиш бир-бирига мос тушган. Чунки Ҳиндистонда муҳтожларга ёрдам бериш, хайр-саҳоват кўрсатиш алоҳида Диний иш сифатида кўрилган. Ҳиндистонда Диний мулк шакллари кенг тарқалишига иерархик ташкил қилинган ҳинд черковининг мавжуд emasлиги, индуизмнинг кўп ҳудолиги, рақобатлашувчи динлар (шайнизм, буддизм ва бошқалар)нинг кенг тарқалганлиги ёрдам берган. Бу ҳолат ўрта асрлар Ҳиндистонининг Диний-ма-Даний бирлигининг мустаҳкамланишига ҳалақит бермади. Чунки индуизм табақа-каста ташкилотининг қаттиқ қоидалари билан бир қаторда, махсус дин эркинлигига йўл қўйиши, егилувчанлиги, янги шароитларга нисбатан осон мослашувчанлиги билан ажралиб турарди. Диний мазҳаблар, одатда, каста шаклларига ега бўлиб, тўртта варнанинг умумий тизимига кирарди.

Юқоридагилар билан бирга, муҳтожларга ёрдам бериш мақсадида киритилган Диний мулкчиликнинг таъсис этилиши бошқа, амалий мақсадларни ҳам кўзда тутарди. Бундай мулк, бир томондан таъсисчининг вафотидан сўнг унинг авлодларини ва бошқа қариндошларини таъминлаш мақсадига қаратилган бўлса, иккинчи томондан, бойлар мулкнинг ҳақиқий мақсадларини яшириш мақсадига хизмат қилган ва ҳоказо. Бу институтнинг нормал характери шунда ифодаланадики, бу ерда ишончли мулк таъсис этилмайди, балки ўз ҳуқуқларини қонуний вакиллари - шебаидлар орқали амалга оширувчи ҳудо, бут-санам (масалан, оддий «муқаддас» тош) мулкдор бўлиб қолади. Бу мулк абадий, доимий ҳисобланган. Хайр-еҳсон ҳада қилувчи томонидан қайтариб олиниши мумкин эмас еди.

Худога ўтказилган мулк «Деваттарам» (Девата - ҳудо, бут, санам сўзидан) деб аталган. Одатда таъсисчининг ўзи ушбу мулкнинг тасарруф етувчиси бўлган ёки тасарруф етувчи - шебаит тайинлаган. Шебаитнинг вазифаси, одатда, махсус тақлиф этилган брахман-пужариага топширилган мулкни ҳудо йўлига хизмат қилишини кузатиб туриш еди.

Худолик мулкни бошқарувчиси ёки бошқарувчилари кенг ваколатларга ега еди. Агар таъсисчи томонидан тўғридан-тўғри тақиқланмаган бўлса, у бу мулкни гаровга қўйиши, сотиши ва «худо-манфаатлари» йўлида, масалан, ибодатхонани таъмирлаш учун

унинг ДаромаДларини тасарруф етиши мумкин еДи. Бу ДаромаДларнинг бошқарувчи томониДан ўзлашти-рилиши, агар «худолик манфаатлари» бузилмаган, масалан, Худонинг «фойДасига» хизмат қилишДан воз кечилмаган бўлса, қонуний ҳисобланган. Шебаит ва пужариа мансаби меросий бўлиши мумкин еДи.

Ўрта асрлар ҲинДистониДа тарқалган Диний мулкчиликнинг яна бир шакли - **матха** (Диний монахлари бўлмаган монастирни еслатувчи ҳинД мактаби) фойДасига қурбонлик қилинган мулк еДи. Бундай мулк шаклининг тарқалишига ҲинДистонДаги мазҳабчилик ҳаракати сабаб бўлган. Матхалар у ёки бу таълимотларни тарғиб қилиш, ўз изДошларини тўплаш мақсад-лариДа ҳам тузилган. Масалан, ўрта асрлар ҲинДистониДа мазҳаблар ва кас-талар кўпинча бир-бирига мос тушаДи, кўпинча каста (мазҳаб) бошлиғи ёки унинг панчаяти (ўзини-ўзи бошқариш органи)нинг олий Диний ҳоки-миятга ега бўлган илҒор аъзоси-махант, мазҳаб бошқарувчиси, унинг мулкани бошқарувчиси сифатиДа майДонга чиқаДи.

Кўпчилик матхаларнинг ўз ибодатхоналари мавжуд еДи. Махант бир вақтнинг ўзиДа ҳам шебаит, бут-санам мулкани бошқарувчиси, ҳам ибодатхона хизматчиси бўлиши мумкин еДи. Махантларнинг ҳуқуқий ҳолати маҳаллий одатлар билан белгиланган. Махант катта ҳуқуқларга ега бўлиб, матха бошлиғининг меросхўри бўлиши, ҳатто ўзига ворис тайинлаши, каста (мазҳаб) нинг панчаятига бошлиқ етиб сайланиши мумкин еДи. Баъзи йирик матхалар ўзларининг маҳаллий бўлимлари - **питхаларига** ега еДи. Матхаларнинг Диний таъсирини сиёсий аҳволДаги ҳеч қандай ўзгаришлар синДира олмаган. Матхалар нафақат индуизмнинг, балки Диний фалсафа, сиёсий фикрларнинг ҳам тарқалишиДа жуда катта рол ўйнаганлар, бу билан ўрта аср ҳинД жамиятини бирлаштиришДа кучли омил бўлган Диний-маДаний алоқалар-нинг ривожланишига катта ҳисса қўшаДилар.

ҲинДистонДа юз йиллаб Давом етган мусулмон бошқаруви унинг тўлиқ исломлашувига олиб келмаДи. Лекин бу вақтДа ҲинДистонДа мусул-мон ҳуқуқи ва унинг асосий манбаи - Қуръон ёйилДи. Мусулмонлар ўрта-сиДаги ва ҳуқуқий муносабатДа қатнашаётган томонларДан бири мусул-мон бўлганДа ишлар мусулмон ҳуқуқи асосиДа кўрилган, ҳинДу, брахма-низм ДиниДагиларнинг ишларига Ману қонунлари ва бошқа қонунлар қўлла-нилган. ШунингДек, ҳинДларнинг оила-никоҳ, ворислик

муносабатлариДан ке-либ чиқадиган муносабатлар ҳинД ҳуқуқи билан тартибга солинган. Гупталар салтанати ДавриДаги жиноят ҳуқуқи Давлат жиноятлари, мулкка қарши қара-тилган жиноятлар, шахсга қарши қаратилган жиноятлар учун жавобгарликлар ўрнатган еДи. Жазонинг асосий тури жарима ва турма қамоғи ҳисобланган. Бобурийлар ДавриДа қатл етиш жазоси фақат император тасДиғи билан берилиши мумкин еДи. Аммо шунга қарамай, бу жазо жойларДаги судлар томониДан ҳам бериларДи. Бу ДаврДа тан жазолари ҳам кенг ёйилДи. Судлов жараёниДа уруғДошлик тузумининг қолдиқлари сақланиб қолган еДи. Масалан, унда сув, ўт, тарози ва захар билан синаб кўрилиб, кўрсатманинг тўғри-нотўғрилиги аниқланарДи.

МУНДАРИЖА

Сўз боши.....	3
БИРИНШИ БЎЛИМ	
Ўрта асрларда Европа мамлакатлари Давлати ва ҳуқуқи	6
<i>И боб.</i> Европа мамлакатларида ўрта асрлар Давлати ва ҳуқуқи хусусиятлари	6
<i>II боб.</i> Франклар Давлати ва ҳуқуқи (V аср - IX асрнинг биринчи ярми)	10
1. Франклар Давлатининг ташкил топиши ва тараққиёт босқичлари	10
2. Франклар Давлатининг ижтимоий тузуми	15
3. Франкларнинг Давлат тузуми	22
4. Франклар Давлатида ҳуқуқнинг асосий белгилари	31
<i>III боб.</i> Франция Давлати ва ҳуқуқи (IX асрнинг ўртаси - XVIII аср охири)	56
1. Франция Давлатининг ташкил топиши ва ривожланиш босқичлари	56
2. Сенъорлик монархияси (IX-XIII асрлар).....	57
3. Табақа-вакиллик монархияси (XIV-XV асрлар).....	66
4. Мутлақ монархия Даври (XVI-XVIII асрлар)да ижтимоий ва Давлат тузуми хусусиятлари.....	77
5. Францияда ҳуқуқнинг асосий белгилари	88
<i>IV боб.</i> Германия Давлати ва ҳуқуқи (IX асрнинг ўртаси - XVIII аср)	109
1. Германия Давлатининг ташкил топиши, ривожланиш хусусиятлари ва тараққиёт босқичлари	109
2. Илк феодал монархияси. “Герман миллатининг муқаддас Рим империяси” (X-XIII асрлар).....	111
3. Германияда курфюрислар олигархияси ва табақа-вакиллик монархияси Даври (XIII-XVII асрлар)да ижтимоий-сиёсий тузумда юз берган ўзгаришлар	118
4. "Князлик абсолютизми" Даврида (XVII-XVIII асрларда) Германия.....	126

5. Ўрта асрларда Германияда ҳуқуқнинг асосий белгилари	136
В боб. Англия Давлати ва ҳуқуқи (В аср-ХVII асрнинг ўртаси)	159
1. Англия Давлатининг ташкил топиши ва ривожланиш босқичлари	159
2. Инглиз-саксларнинг илк феодал монархияси (IX-ХII асрлар)	160
3. Англияда марказлашган сеньорлик монархияси (ХII-ХII асрлар)	169
4. Табақа-вакиллик монархияси (ХIII асрларнинг II ярми-ХV аср)	178
5. Абсолют монархия даврида Англиянинг ижтимоий-сиёсий тузуми (ХV асрнинг охири- ХVII асрнинг ўртаси)	194
6. Ҳуқуқнинг асосий белгилари.....	200
 ВИ боб. Византия Давлати ва ҳуқуқи (В-ХV асрлар).....	230
1. Византия Давлатининг ташкил топиши ва тараққиёт босқичлари	230
2. Шарқий Рим империясининг ижтимоий тузуми	231
3. Византия Давлат тузуми.....	235
4. Византияда ҳуқуқнинг асосий белгилари.....	240
 VII боб. Россия Давлати ва ҳуқуқи тарихи (IX аср-ХIХ асрнинг ўрталари)	253
1. Қадимги Рус Давлати ва ҳуқуқи (IX-ХII асрлар)	253
2. Сиёсий тарқоқлик даврида Русда Давлат ва ҳуқуқ (ХII-ХIВ асрлар).....	259
3. Олтин Ўрда Давлати ва ҳуқуқи (ХIII-ХV асрлар).....	264
4. Марказлашган Рус Давлатининг ташкил топиши ва ҳуқуқнинг ривожланиши (ХIВ асрнинг иккинчи ярми-ХVII асрнинг биринчи ярми)	266
5. Россияда табақа-вакиллик монархияси (ХVII асрнинг ўрталари-ХVII асрнинг ўрталари)	273
6. Россияда мутлақ яқка ҳокимликнинг ташкил топиши ва ривожланиши (ХVII асрнинг иккинчи ярми-ХIХ асрнинг ўрталари)	284
7. Абсолют монархия даврида Россияда ҳуқуқнинг асосий белгилари.....	295

8. Крепостной тузумининг емирилиши ва капиталистик муносабатларнинг ўсиши ДавриДа Россия Давлати ва ҳуқуқи (XIX асрнинг биринчи ярми)	309
---	-----

ИККИНШИ БЎЛИМ

Ўрта асрларДа Шарқ мамлакатлари Давлати ва ҳуқуқи.....	324
VIII боб. Ўрта асрларДа Шарқ мамлакатлари Давлати ва ҳуқуқининг ривожланиш хусусиятлари	324

ИХ боб Араб халифалиги ва мусулмон ҳуқуқи

ИХ боб Араб халифалиги ва мусулмон ҳуқуқи	334
1. Араб халифалигининг ташкил топиши ва тараққиёт босқичлари	334
2. Ижтимоий ва Давлат тузуми хусусиятлари	341
3. Мусулмон ҳуқуқининг асосий белгилари	351
4. Мусулмон ҳуқуқининг манбалари	360
5. Шариат бўйича фуқаролик ҳуқуқи асосларининг тартибга солиниши.....	369
6. Мусулмон ҳуқуқиДа никоҳ-оила ва мерос масалаларининг тартибга солиниши.....	376
7. Шариат бўйича жиноят ҳуқуқи ва суд ишларини юритиш тартиби	384

X боб. Ўрта асрларДа Хитой Давлати ва ҳуқуқи

X боб. Ўрта асрларДа Хитой Давлати ва ҳуқуқи	393
1. Ўрта асрларДа Хитой Давлатининг ривожланиш босқичлари	393
2. Хитойнинг ижтимоий тузуми	397
3. Хитой Давлат тузумининг хусусиятлари	399
4. Ўрта асрларДа Хитой ҳуқуқининг асосий белгилари	406

XI боб. Ўрта асрларДа Япония Давлати ва ҳуқуқи.....

XI боб. Ўрта асрларДа Япония Давлати ва ҳуқуқи.....	422
1. Япония Давлатининг ташкил топиши, шарт-шароитлари, хусусиятлари ва тараққиёт босқичлари	422
2. Япония жамиятининг табақавий тузилиши	425
3. Япониянинг Давлат тузуми ва унинг ўзига хослиги.....	432
4. Ўрта асрларДа Япония ҳуқуқининг асосий белгилари	441

XII боб. Ўрта асрларДа Ҳиндистон Давлати ва ҳуқуқи

1. Ўрта асрларда Ҳиндистон Давлатининг ривожланиш хусусиятлари ва Даврларга бўлиш муаммолари	457
2. Ҳиндистон ижтимоий тузумининг хусусиятлари	460
3. Ҳиндистонда ҳокимият ва Давлат бошқарувининг ташкил етилиши	464
4. Ўрта асрларда Ҳиндистон ҳуқуқининг асосий белгилари	469

ҲайДарали Мухамедов

**ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР
ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ ТАРИХИ**

**(Ўрта асрлар Давлати
ва ҳуқуқи тарихи)**

II қисм

Мухаррир: Ҳ. Жалолов.

Техник муҳаррир: А. Боймаматов.

Компютерда саҳифаловчи: Ф. Нурлибаев.

Босишга рухсат етилди: 25.08.2003. Босма табағи 35,8, 1/16. Бичими
47/65. Адади:1000. Буюртма: № 132. Нархи шартнома асосида.
ТДЮИ Нашриёт бўлими, кичик босмахонасида босилди.
Тошкент шаҳри, Сайилгоҳ 35.